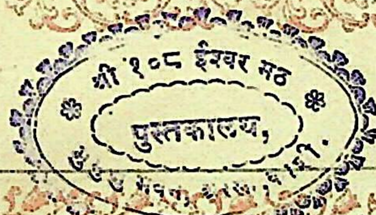
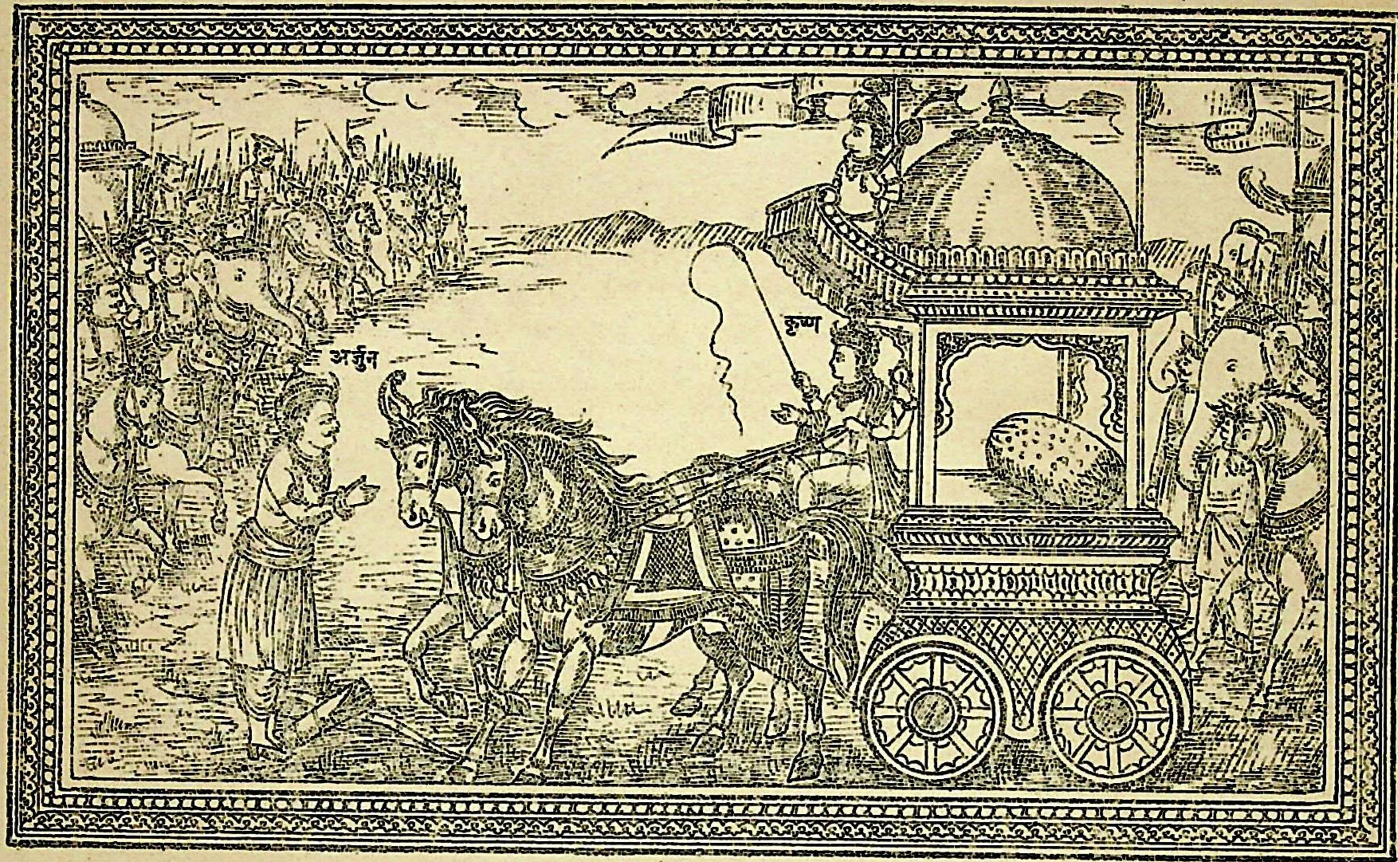

॥ अथ श्रीमधुसूदनटीकायुतभगवद्गीताप्रारंभः ॥

अर्जुन
कृष्ण

श्रीगणेशायनमः

श्रीमद्भचः सकलविद्वज्जनेभ्योऽतिविनयपूर्वकं किंचिन्निवेद्यते । श्रीकृष्णपरमात्मना भगवता प्रायेण कलिकल्मषपापमर्दितान्दुःखसागरे निमग्नान् जनानालोच्यानुकम्पयार्जुनोपदेशव्याजेन तेषामुद्धाराय सकलवेदान्तसारभूतं गीताशास्त्रं प्रणीतमिति सुप्रसिद्धमेव । तच्च व्यक्तार्थमपि कलिमालिन्यापहृतसुमतिभिर्मन्दमतिभिरवगन्तुं न शक्यतेति परमेश्वर एव तत्तदाचार्यरूपेणाविर्भूय तत्तज्जनाधिकारानुसारेण तदेव व्याचचक्षे। तत्राद्वैतसिद्धान्तप्रकाशकश्रीमच्छङ्कराचार्यकृतभाष्यतात्पर्यमेव व्यक्तीकर्तुं श्रीमधुसूदनसरस्वतीतिप्रसिद्धैर्यतिवर्यैर्या व्याख्या कृता तत्र कचिद्बोधार्थं वादिविप्रतिपत्तिसद्भावेऽपि निरर्थकक्लिष्टशुष्कविप्रतिपत्त्यभावेन पाठकानां गीताशास्त्रत्वद्वयस्य सुबोधतया च महान्विशेषोऽस्यां व्याख्यान्तरेभ्यः । एतेषां यतिवर्याणामखिलशास्त्रपारंगतता तत्कृताद्वैतसिद्धिसिद्धान्तबिन्दुप्रभृतिग्रन्थानालोचयद्भिः सर्वविद्वद्भिर्भगवतोमधुरिपोरिवातिमान्यत्वेनाङ्गीकृता ।। किंचैषांनामैव श्रीपरमेश्वरः स्वमायाविर्भावितततमोमयमधुकैटभादिदुष्टानां क्षरणे वृत्तेऽपि प्राणिनां बन्धहेत्वविद्यातमसः क्षरणं न संपन्नमितिकृत्वैतद्रूपेण प्रादुर्बभूवेति व्यक्तीकरोतीति तत्कृतप्रदर्शितग्रन्थपर्यालोचनया निश्चेतुं शक्यते ।। किमत्र बहुना एतद्ग्रन्थनिर्मित्यैवद्वैतध्वान्तविदारणादद्वैतचण्डभास्करप्रकाशो जगति विजयतेतराम् ।। किंच विष्णुशिवयोःस्थिस्तादात्म्यमर्थतः स्थितमपि पुष्पदन्तविरचितमहिम्नस्तोत्रस्य शिवविष्णूभयपरत्वेन वर्णनाच्छब्दतोऽपि अस्त्येवेत्येभिरेव बोधितम् ।। भगवद्गीतायामपि बहुशास्त्रसिद्धान्तानां सारस्य नवनीतरूपेण संग्रहो वर्तते तस्य सर्वस्य विस्तरेण सुगमभाषयाचैभिरतीव समीचीनं विवरणं कृतम् ।। निवेदनतात्पर्यं तु सांप्रतमस्मिन्भारतवर्षे विविधपुरातनग्रन्थानां मुद्रणयन्त्रद्वारातिप्रकाशने सत्यपि परममान्यस्यास्य ग्रन्थस्य मुद्रणमद्यापि न संपन्नमिति महदाश्चर्यम् ।। मुद्रणात्प्राग्विद्वधिष्ठितभिन्नभिन्नमहाक्षेत्रेभ्यस्त्रिचतुराणि पुस्तकान्याहृत्य तदनुसारेण मूलपाठनिश्चयः कृत एतत्कार्यंकियच्छ्रमापेक्षमस्तीति व्युत्पन्नवाचकानामनुमानं भवत्येव ।। ग्रन्थोऽयंशुद्धो मुद्रितो भवत्विति ते सर्वे श्रमा यथाशक्त्यस्माभिर्विद्वज्जनसाहाय्येन कृता इत्यलं पल्लवितेन.

मुंबई, १८२३.

मुद्रयिता

॥ अथ कृत्स्नस्य गीताशास्त्रस्य प्रतिकाण्डं प्रत्यध्यायं च संगतिर्ग्रथ्यते ॥

तत्र षण्णामध्यायानामेकं काण्डमित्यष्टादशानामध्यायानां काण्डत्रयं भवति

तत्र प्राथमिके काण्डे कर्मतत्त्यागमार्गेण विशुद्धात्मा त्वंपदार्थः सोपपत्तिर्निरूपितः १ प्रथमेनाध्यायेनोपोद्घातः २ द्वितीयेन कृत्स्नः शास्त्रार्थः सूत्रितस्तथाहि आदौनिष्कामकर्मनिष्ठात तोऽन्तःकरणशुद्धिः ततः शमादिपूर्वकसर्वकर्मसंन्यासः ततोवेदान्तवाक्यविचारेण भगवति निष्ठा ततस्तत्त्वज्ञाननिष्ठा तस्याः फलमविद्यानिवृत्त्या जीवन्मुक्तिरारब्धकर्मभोगान्ते च विदेहमुक्तिर्जीवन्मुक्तिदशायां वैराग्यप्राप्तिर्दैवसंपदाख्या च वासना आदेया तद्विरोधिनी आसुरसम्पदाख्या वासना हेया दैवसम्पदः कारणं सात्त्विकी श्रद्धा आसुरसम्पदस्तु राजसी तामसी चेति हेयोपादेयविभागेन कृत्स्नशास्त्रार्थसमाप्तिः २।४ योगस्थः कुरु कर्माणीत्यादिना सूत्रिता सत्त्वशुद्धिसाधनभूता निष्कामकर्मनिष्ठा सामान्यविशेषरूपेण तृतीयचतुर्थाभ्यां प्रपञ्च्यते ५।६ ततः शुद्धान्तःकरणस्य शमदमादिसाधनसम्पत्तिपुरस्सरा विहाय कामान् यः सर्वानित्यादिना सूत्रिता सर्वकर्मसंन्यासनिष्ठा सङ्क्षेपविस्तररूपेण पञ्चमषष्ठाभ्यां एतावता च त्वम्पदार्थो निरूपितः ७।८।९।१०।११।१२ द्वितीयकाण्डेतु वेदान्तवाक्यविचारसहिता युक्त आसीतमत्पर इत्यादिना सूत्रितानेकप्रकारा भगवद्भक्तिनिष्ठाऽध्यायषट्केन प्रतिपाद्यते तावता च तत्पदार्थो निरूपितः तृतीये काण्डेतु तत्त्वंपदार्थैक्यज्ञानरूपा तत्त्वज्ञाननिष्ठा प्रदर्शिता १३ वेदाविनाशिनं नित्यमित्यादिना सूत्रिता तत्त्वज्ञाननिष्ठा त्रयोदशे १४ प्रकृतिपुरुषविवेकद्वारा सूत्रितज्ञाननिष्ठायाश्च फलं त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुनेत्यादिना त्रैगुण्यनिवृत्तिश्चतुर्दशे १५ सैव त्रैगुण्यनिवृत्तिर्जीवन्मुक्तिरिति गुणातीतलक्षणकथनेन प्रपञ्चिता तदा गन्तासि निर्वेदमित्यादिना सूत्रिता परमवैराग्यनिष्ठा संसारवृक्षच्छेदद्वारेण पञ्चदशे १६ दुःखेष्वनुद्विग्नमना इत्यादिना स्थितप्रज्ञलक्षणेन सूत्रिता परवैराग्योपकारिणी दैवी सम्पदादेया यामिमां पुष्पितां वाचमित्यादिना सूत्रिता तद्विरोधिन्यासुरीसंपच्च हेयेत्युक्तं षोडशे १७ दैवसम्पदोऽसाधारणं कारणं सात्त्विकी श्रद्धा निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थ इत्यादिना सूत्रिता तद्विरोधपरिहारेण सप्तदशे १८ पूर्वोक्तसर्वोपसंहारोऽष्टादशे ।

श्रीगणेशायनमः ॥ ॐनमः परमहंसास्वादितचरणकमलचिन्मकरन्दाय भक्तजनमानसनिवासाय श्रीमद्रामचन्द्राय ॥ भगवत्पादभाष्यार्थ-
मालोच्यातिप्रयत्नतः ॥ प्रायः प्रत्यक्षरं कुर्वे गीतागूढार्थदीपिकाम् ॥ १ ॥ सहेतुकस्य संसारस्यात्यन्तोपरमात्मकम् ॥ परं निश्रेयसं
गीताशास्त्रस्योक्तं प्रयोजनम् ॥ २ ॥ सच्चिदानन्दरूपं तत्पूर्णं विष्णोः परं पदम् ॥ यत्प्राप्तये समारब्धा वेदाः काण्डत्रयात्मकाः ॥ ३ ॥
कर्मोपास्तिस्तथा ज्ञानमिति काण्डत्रयं क्रमात् ॥ तद्रूपाष्टादशाध्यायैर्गीता काण्डत्रयात्मिका ॥ ४ ॥ एकमेकेन पट्केन काण्डमत्रोपलक्षयेत् ॥
कर्मनिष्ठाज्ञाननिष्ठे कथिते प्रथमान्त्ययोः ॥ ५ ॥ यतः समुच्चयो नास्ति तयोरतिविरोधतः ॥ भगवद्भक्तिनिष्ठा तु मध्यमे परिकीर्तिता ॥ ६ ॥
उभयानुगता सा हि सर्वविघ्नापनोदिनी ॥ कर्ममिश्रा च शुद्धा च ज्ञानमिश्रा च सा त्रिधा ॥ ७ ॥ तत्र तु प्रथमे काण्डे कर्म तत्त्या-
गवर्त्मना ॥ त्वंपदार्थो विशुद्धात्मा सोपपत्तिर्निरूप्यते ॥ ८ ॥ द्वितीये भगवद्भक्तिनिष्ठावर्णनवर्त्मना ॥ भगवान् परमानन्दस्तत्पदार्थोऽ-
वधार्यते ॥ ९ ॥ तृतीये तु तयोरैक्यं वाक्यार्थो वर्ण्यते स्फुटम् ॥ एवमप्यत्र काण्डानां सम्बन्धोऽस्ति परस्परम् ॥ १० ॥ प्रत्यध्यायं
विशेषस्तु तत्र तत्रैव वक्ष्यते ॥ मुक्तिसाधनपर्वेदं शास्त्रार्थत्वेन कथ्यते ॥ ११ ॥ निष्कामकर्मानुष्ठानं त्यागात्काम्यनिषिद्धयोः ॥ तत्रापि
परमो धर्मो जपस्तुत्यादिकं हरेः ॥ १२ ॥ क्षीणपापस्य चित्तस्य विवेके योग्यता यदा ॥ नित्यानित्यविवेकस्तु जायते सुदृढस्तदा ॥ १३ ॥
इहामुत्रार्थवैराग्यं वशीकाराभिधं क्रमात् ॥ ततः शमादिसम्पत्त्या संन्यासो निष्ठितो भवेत् ॥ १४ ॥ एवं सर्वपरित्यागान्मुमुक्षा जायते
दृढा ॥ ततो गुरूपसदनमुपदेशग्रहस्ततः ॥ १५ ॥ ततः सन्देहहानाय वेदान्तश्रवणादिकम् ॥ सर्वमुत्तरमीमांसाशास्त्रमत्रोपयुज्यते ॥ १६ ॥
ततस्तत्परिपाकेण निदिध्यासननिष्ठता ॥ योगशास्त्रं तु सम्पूर्णमुपक्षीणं भवेदिह ॥ १७ ॥ क्षीणदोषे ततश्चित्ते वाक्यात्तत्त्वमतिर्भवेत् ॥
साक्षात्कारो निर्विकल्पः शब्दादेवोपजायते ॥ १८ ॥ अविद्याविनिवृत्तिस्तु तत्वज्ञानोदये भवेत् ॥ ततआवरणे क्षीणे क्षीयेते भ्रमसंशयौ
॥ १९ ॥ अनारब्धानि कर्माणि नश्यन्त्येव समन्ततः ॥ नत्वागामीनि जायन्ते तत्वज्ञानप्रभावतः ॥ २० ॥ प्रारब्धकर्मविक्षेपाद्वासना
तु न नश्यति ॥ सा सर्वतोबलवता संयमेनोपशाम्यति ॥ २१ ॥ संयमो धारणा ध्यानं समाधिरिति यत्त्रिकम् ॥ यमादिपञ्चकं पूर्वं तद-
र्थमुपयुज्यते ॥ २२ ॥ ईश्वरप्रणिधानात्तु समाधिः सिध्यति द्रुतं ॥ ततोभवेन्मनोनाशोवासनाक्षयएव च ॥ २३ ॥ तत्वज्ञानं मनोनाशो
वासनाक्षय इत्यपि ॥ युगपत्त्रितयाभ्यासाज्जीवन्मुक्तिर्दृढा भवेत् ॥ २४ ॥ विद्वत्संन्यासकथनमेतदर्थं श्रुतौ कृतम् ॥ प्रागसिद्धोयएवां-
शोयत्नः स्यात्तस्य साधने ॥ २५ ॥ निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना ॥ निर्विकल्पसमाधिस्तु भवेदत्र त्रिभूमिकः ॥ २६ ॥
व्युत्तिष्ठते स्वतस्त्वाद्ये द्वितीये परबोधितः ॥ अन्ते व्युत्तिष्ठते नैव सदा भवति तन्मयः ॥ २७ ॥ एवंभूतो ब्राह्मणः स्याद्वरिष्ठो ब्रह्मवादि-
नाम् ॥ गुणातीतः स्थितप्रज्ञो विष्णुभक्तश्च कथ्यते ॥ २८ ॥ अतिवर्णाश्रमी जीवन्मुक्तआत्मरतिस्तथा ॥ एतस्य कृतकृत्यत्वाच्छास्त्रमसा-

न्निवर्तते ॥ २९ ॥ यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ॥ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ ३० ॥ इत्यादिश्रुतिमानेन
कायेन मनसा गिरा ॥ सर्वावस्थासु भगवद्भक्तिरत्रोपयुज्यते ॥ ३१ ॥ पूर्वभूमौ कृता भक्तिरुत्तरां भूमिमानयेत् ॥ अन्यथा विघ्नबाहु-
ल्यात्फलसिद्धिः सुदुर्लभा ॥ ३२ ॥ पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोपि सः ॥ अनेकजन्मसंसिद्धइत्यादि च वचो हरेः ॥ ३३ ॥ यदि
प्राग्भवसंस्कारस्याचिन्त्यत्वात्तु कश्चन ॥ प्रागेव कृतकृत्यः स्यादाकाशफलपातवत् ॥ ३४ ॥ न तंप्रति कृतार्थत्वाच्छास्त्रमारब्धुमिष्यते ॥
प्राक्सिद्धसाधनाभ्यासा दुर्ज्ञेया भगवत्कृपा ॥ ३५ ॥ एवं प्राग्भूमिसिद्धावप्युत्तरोत्तरभूमये ॥ विधेया भगवद्भक्तिस्तां विना सा न
सिध्यति ॥ ३६ ॥ जीवन्मुक्तिदशायां तु न भक्तेः फलकल्पना ॥ अद्वेष्टृत्वादिवत्तेषां स्वभावोभजनं हरेः ॥ ३७ ॥ आत्मारामाश्च
मुनयो निर्ग्रन्थाअप्युरुक्रमे ॥ कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थम्भूतगुणो हरिः ॥ ३८ ॥ तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ॥ इत्यादि-
वचनात्प्रेमभक्तोयं मुख्यउच्यते ॥ ३९ ॥ एतत्सर्वं भगवता गीताशास्त्रे प्रकाशितम् ॥ अतो व्याख्यातुमेतन्मे मन उत्सहते भृशम्
॥ ४० ॥ निष्कामकर्मानुष्ठानं मूलं मोक्षस्य कीर्तितम् ॥ शोकादिरासुरः पाप्मा तस्य च प्रतिबन्धकः ॥ ४१ ॥ यतः स्वधर्मविभ्रंशः
प्रतिषिद्धस्य सेवनम् ॥ फलाभिसन्धिपूर्वा वा साहंकारा क्रिया भवेत् ॥ ४२ ॥ आविष्टः पुरुषो नित्यमेवमासुरपाप्मभिः ॥ पुमर्थलामा-
योग्यः सन् लभते दुःखसन्ततिम् ॥ ४३ ॥ दुःखं स्वभावतोद्वेष्यं सर्वेषां प्राणिनामिह ॥ अतस्तत्साधनं त्याज्यं शोकमोहादिकं सदा
॥ ४४ ॥ अनादिभवसन्तानानि (रू) गूढं दुःखकारणम् ॥ दुस्त्यजं शोकमोहादि केनोपायेन हयिताम् ॥ ४५ ॥ एवमाकाङ्क्षयाविष्टं पु-
रुषार्थोन्मुखं नरम् ॥ बुबोधयिषुराहेदं भगवान् शास्त्रमुत्तमम् ॥ ४६ ॥ तत्राशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यादिना शोकमोहादिसर्वासुरपाप्मनिवृ-
त्त्युपायोपदेशेन स्वधर्मानुष्ठानात्पुरुषार्थः प्राप्यतामिति भगवदुपदेशः सर्वसाधारणः भगवदर्जुनसंवादरूपा चाख्यायिका विद्यास्तुत्यर्था जनक-
याज्ञवल्क्यसंवादादिवदुपनिषत्सु कथं प्रसिद्धमहानुभावोप्यर्जुनोराज्यगुरुपुत्रमित्रादिष्वहमेषां ममैतइत्येवम्प्रत्ययानिमित्तस्नेहनिमित्ताभ्यां
शोकमोहाभ्यामभिभूतविवेकविज्ञानः स्वतएव क्षत्रधर्मे युद्धे प्रवृत्तोपि तस्माद्युद्धादुपरराम परधर्मंच भिक्षाजीवनादि क्षत्रियंप्रति प्रतिषिद्धं
कर्तुं प्रववृते तथा च महत्यनर्थे मग्नोऽभूत् भगवदुपदेशाच्चेमां विद्यां लब्ध्वा शोकमोहावपनीय पुनः स्वधर्मे प्रवृत्तः कृतकृत्यो बभूवेति
प्रशस्ततरेयं महाप्रयोजना विद्येति स्तूयते अर्जुनोपदेशेन चोपदेशाधिकारी दर्शितः तथा च व्याख्यास्यते स्वधर्मप्रवृत्तौ जातायामपि
तत्प्रच्युतिहेतुभूतौ शोकमोहौ कथं भीष्ममहं संख्ये इत्यादिनार्जुनेन दर्शितौ अर्जुनस्य युद्धाख्ये स्वधर्मे विनापि विवेकं किन्निमित्ता प्र- ॥ १ ॥
वृत्तिरिति दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकमित्यादिना परसैन्यचेष्टितं तन्निमित्तमुक्तम् तदुपोद्घातत्वेन धृतराष्ट्रप्रश्नः संजयंप्रति धर्मक्षेत्रइत्यादिना
श्लोकेन तत्र धृतराष्ट्रउवाचेति वैशम्पायनवाक्यं जनमेजयंप्रति पाण्डवानां जयकारणं बहुविधं पूर्वमाकर्ण्य स्वपुत्रराज्यभ्रंशाद्भीतो धृतरा-

ष्टः पप्रच्छ स्वपुत्रजयकारणमाशंसन् पूर्वं युयुत्सवो योद्धुमिच्छवोपि सन्तः कुरुक्षेत्रे समवेताः सङ्गताः मामकाः मदीयाः दुर्योधनादयः पाण्डवाश्च युधिष्ठिरादयः किमकुर्वत किं कृतवन्तः किं पूर्वोद्भूतयुयुत्सानुसारेण युद्धमेव कृतवन्तः उत केनचिन्निमित्तेन युयुत्सानिवृत्त्यान्यदेव किञ्चित्कृतवन्तः भीष्मार्जुनादिवीरपुरुषनिमित्तं दृष्टभयं युयुत्सानिवृत्तिकारणं प्रसिद्धमेव अदृष्टभयमपि दर्शयितुमाह धर्मक्षेत्रइति धर्मस्य पूर्वमविद्यमानस्योत्पत्तेर्विद्यमानस्य च वृद्धेर्निमित्तं सस्यस्येवक्षेत्रं यत्कुरुक्षेत्रं सर्वश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं बृहस्पतिरुवाच याज्ञवल्क्यं यदनुकुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनमिति जाबालश्रुतेः कुरुक्षेत्रं वै देवयजनमिति शतपथश्रुतेश्च तस्मिन् गताः पाण्डवाः पूर्वमेव धार्मिकाः यदि पक्षद्वयहिंसानिमित्तादधर्माद्भीता निवर्तेरंस्ततः प्राप्तराज्या एव मत्पुत्राः अथवा धर्मक्षेत्रमाहात्म्येन पापानामपि मत्पुत्राणां कदाचिच्चित्तप्रसादः स्यात्तदा च तेऽनुतप्ताः प्राक्कपटोपात्तं राज्यं पाण्डवेभ्यो यदि दद्युस्तर्हि विनापि युद्धं हता एवेति स्वपुत्रराज्यलाभे पाण्डवराज्यलाभे च दृढतरमुपायमपश्यतोमहानुद्वेगएव प्रश्नबीजम् संजयेति च सम्बोधनं रागद्वेषादिदोषान् सम्यग्जित-

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ॥ मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥ १ ॥ संजयउवाच ॥ दृष्ट्वातुपाण्डवानीकंव्यूढं दुर्योधनस्तदा ॥ आचार्यमुपसंगम्यराजावचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

वानसीतिकृत्वा निर्व्याजमेव कथनीयं त्वयेतिसूचनार्थम् मामकाः किमकुर्वतेत्येतावतैव प्रश्ननिर्वाहे पाण्डवाश्चेति पृथङ्निर्दिशन्पाण्डवेषु ममकाराभावप्रदर्शनेन तद्द्रोहमभिव्यनक्ति ॥ १ ॥ एवं कृपालोकव्यवहारनेत्राभ्यामपि हीनतया महतोन्धस्य पुत्रस्नेहमात्राभिनिष्ठस्य धृतराष्ट्रस्य प्रश्ने विदिताभिप्रायस्य संजयस्यातिधार्मिकस्य प्रतिवचनमवतारयति वैशम्पायनः तत्र पाण्डवानां दृष्टभयसंभावनापि नास्ति अदृष्टभयं तु भ्रान्त्यार्जुनस्योत्पन्नं भगवतोपशमितमिति पाण्डवानामुत्कर्षस्तुशब्देन द्योत्यते स्वपुत्रकृतराज्यप्रत्यर्पणशङ्कया तु माग्लासीरिति राजानं तोषयितुं दुर्योधनदौष्टयमेव प्रथमतोवर्णयति दृष्ट्वेति पाण्डवसुतानामनीकं सैन्यं व्यूढं व्यूहरचनया धृष्टद्युम्नादिभिः स्थापितं दृष्ट्वा चाक्षुषज्ञानेन विषयीकृत्य तदा संग्रामोद्यमकाले आचार्यं द्रोणनामानं धनुर्विद्यासम्प्रदायप्रवर्तयितारं उपसंगम्य स्वयमेव तत्समीपं गत्वा नतु स्वसमीपमाहूय एतेन पाण्डवसैन्यदर्शनजनितं भयं सूच्यते भयेन स्वरक्षार्थं तत्समीपगमनेपि आचार्यगौरवव्याजेन भयसंगोपनं राजनीतिकुशलत्वादित्याह राजेति आचार्यं दुर्योधनोऽब्रवीदित्येतावतैव निर्वाहे वचनपदं संक्षिप्तबह्वर्थत्वा

दिवहुगुगविशिष्टे वाक्यीवेशेष संक्रमितं वचनमात्रमेवाब्रवीन्नतु कंचिदर्थमिति वा ॥ २ ॥ तदेव वाक्यविशेषरूपं वचनमुदाहरति पश्यैतामित्यादिना तस्य संजनयन्हर्षमित्यतः प्राक्तनेन पाण्डवेषु प्रियशिष्येष्वतिस्निग्धहृदयत्वादाचार्योयुद्धं नकरिष्यतीति सम्भाव्य तस्मिन्परेषामवज्ञां विज्ञापयन् तस्यक्रोधातिशयमुत्पादयितुमाह एतामत्यासन्नत्वेन भवद्विधानपि महानुभावानवगणय्य भयशून्यत्वेन स्थितां पाण्डुपुत्राणां चमूं महतीमनेकाक्षौहिणीसहितत्वेन दुर्निवारां पश्यापरोक्षीकुरु प्रार्थनायां लोट् अहं शिष्यत्वात्त्वामाचार्यं प्रार्थयामीत्याह आचार्येति दृष्ट्वा च तत्कृतामवज्ञां स्वयमेव ज्ञास्यसीतिभावः ननु तदीयावज्ञा सोढव्यैवास्माभिः प्रतिकर्तुमशक्यत्वादित्याशङ्क्य तन्निरसनं तव सुकरमेवेत्याह व्यूढां तवशिष्येणेति शिष्यापेक्षया गुरोराधिक्यं सर्वसिद्धमेव व्यूढां तु धृष्टद्युम्नेनेत्यनुक्त्वा द्रुपदपुत्रेणेतिकथनं द्रुपदपूर्ववैरसूचनेन क्रोधोद्दीपनार्थं धीमतेति पदमनुपेक्षणीयत्वसूचनार्थं व्यासङ्गान्तरनिराकरणेन त्वरातिशयार्थं पश्येति प्रार्थनं अन्यच्च हे पाण्डुपुत्राणामाचार्य नतु मम तेषु स्नेहातिशयात् द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येणेति त्वद्वधार्थमुत्पन्नोपि त्वयाध्या-

पश्यैतांपाण्डुपुत्रणामाचार्य महतीं चमूं ॥ व्यूढांद्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥
अत्र शूरामहेष्वासाभीमार्जुनसमायुधि ॥ युयुधानोविराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥ धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ॥ पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ॥ ५ ॥ युधामन्युश्च विक्रान्तउत्तमौजाश्च वीर्यवान् ॥ सौभद्रोद्रौपदेयाश्च सर्वएव महारथाः ॥ ६ ॥

पितइति तव मौढ्यमेव ममानर्थकारणमितिसूचयति शत्रोरपि सकाशात्तद्वधोपायभूता विद्या गृहीतेति तस्यधीमत्वं अतएव तच्चमूदर्शनेनानन्दस्तवैव भविष्यति भ्रान्तत्वात् नान्यस्य कस्यचिदपि यं प्रतीयं प्रदर्शनीयेति त्वमेवैतां पश्येत्याचार्यप्रति तत्सैन्यं प्रदर्शयन्निगूढं द्वेषं द्योतयति एवंच यस्य धर्मक्षेत्रं प्राप्यापीदृशी दुष्टबुद्धिस्तस्य का नु तापशङ्का सर्वाभिशङ्कित्वेनातिदुष्टाशयत्वादितिभावः ॥ ३ ॥ नन्वेकेन द्रुपदपुत्रेणाप्रसिद्धेनाधिष्ठितां चमूमेतां अस्मदीयोयः कश्चिदपि जेष्यति किमिति त्वमुत्ताम्यसीत्यतआह अत्रशूराइत्यादिभिस्त्रिभिः न केवलमत्र धृष्टद्युम्नएवच शूरः येनोपेक्षणीयता स्यात् किन्तु अस्यां चम्वां अन्येपि बहवः शूराःसन्तीत्यवश्यमेव तज्जये यतनीयमित्यभिप्रायः शूरानेव विशिनष्टि महेष्वासाइति महान्तोन्यैरप्रधृष्याइष्वासाधनूंपियेषांतेतथा दूरतएव परसैन्यविद्रावणकुशलाइतिभावः महाधनुरादिमत्त्वेपि युद्धकौशलाभावमाशङ्क्याह युधि युद्धे भीमार्जुनाभ्यां सर्वसम्प्रतिपन्नपराक्रमाभ्यां समास्तुल्यास्तानेवाह युयुधानइत्यादिना ॥ २ ॥

महारथ इत्यन्तेन युयुधानः सात्यकिः द्रुपदश्च महारथइत्येकः अथवा युयुधानविराटद्रुपदानां विशेषणं महारथइति धृष्टकेतुचेकितानकाशिराजानां विशेषणं वीर्यवानिति पुरुजित्कुन्तिभोजशैब्यानां विशेषणं नरपुंगवइति विक्रान्तोयुधामन्युः वीर्यवांश्चोत्तमौजाइति द्वौ अथवा सर्वाणि विशेषणानि समुच्चित्य सर्वत्र योजनीयानि सौभद्रोभिमन्युः द्रौपदेयाश्च द्रौपदीपुत्राः प्रतिविन्ध्यादयः पञ्च चकारादन्येपि पाण्ड्यराजघटोत्कचप्रभृतयः पञ्चपाण्डवास्त्वतिप्रसिद्धाएवेति न गणिताः ये गणिताः सप्तदश अन्येपि तदीयाः सर्वएव महारथाः सर्वेपि महारथाएव नैकोपि रथोर्द्धथोवा महारथाइत्यतिरथत्वस्याप्युपलक्षणं तल्लक्षणं च एकोदशसहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च महारथइति स्मृतः अमितान्योधयेद्यस्तु सम्प्रोक्तोतिरथस्तु सः रथस्त्वेकेन योयोद्धा तन्यूनोर्धरथः स्मृतइति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ यद्येवं परबलमतिप्रभूतं दृष्ट्वा भीतोसि हन्त तर्हि सन्धिरेव परैरिष्यतां किं विग्रहाग्रहेणेत्याचार्याभिप्रायमाशङ्क्याह तुशब्देनान्तरुत्पन्नमपि भयं तिरोदधानोधृष्टतामात्मनोद्योतयति अस्माकं सर्वेषां मध्ये ये विशिष्टाः सर्वेभ्यः समुत्कर्षजुषस्तान्मयोच्यमानान्निबोध निश्चयेन

अस्माकं तु विशिष्टाये तान्निबोध द्विजोत्तम॥ नायकाममसैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥७॥
भवान् भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिंजयः ॥ अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैवच ॥ ८ ॥
अन्ये च बहवः शूरामदर्थे त्यक्तजीविताः ॥ नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९ ॥

मद्वचनादवधारयेति भौवादिकस्य परस्मैपदिनोवुधेरूपं ये च मम सैन्यस्य नायकामुख्यानेतारस्तान्संज्ञार्थं असंख्येषु तेषु मध्ये कतिचिन्नामभिर्गृहीत्वा परिशिष्टानुपलक्षयितुं ते तुभ्यं ब्रवीमि नत्वज्ञातं किञ्चिदपि तव ज्ञापयामीति द्विजोत्तमेति विशेषणेनाचार्यं स्तुवन्स्वकार्ये तदाभिमुख्यं संपादयति दौष्ट्यपक्षे द्विजोत्तमेति ब्राह्मणत्वात्तावद्युद्धाकुशलस्त्वं तेन त्वयि विमुखेपि भीष्मप्रभृतीनां क्षत्रियप्रवराणां सत्त्वान्नास्माकं महती क्षतिरित्यर्थः संज्ञार्थमिति प्रियशिष्याणां पाण्डवानां चमूं दृष्ट्वा हर्षेण व्याकुलमनसस्तव स्वीयवीरविस्मृतिर्माभूदिति ममेयमुक्तिरितिभावः तत्र विशिष्टान् गणयति भवान् द्रोणः भीष्मः कर्णः कृपश्च समितिं संग्रामं जयतीति समितिंजयइति कृपविशेषणं कर्णादनन्तरं गण्यमानत्वेन तस्य कोपमाशङ्क्य तन्निरासार्थं एते चत्वारः सर्वतोविशिष्टाः नायकान् गणयति अश्वत्थामा द्रोणपुत्रः भीष्मापेक्षयाचार्यस्य प्रथमगणनवद्विकर्णाद्यपेक्षया तत्पुत्रस्य प्रथमगणनमाचार्यपरितोषार्थं विकर्णः स्वभ्राताकनीयान् सौमदत्तिः

* सिन्धुराजस्तथैवच

सोमदत्तस्य पुत्रः श्रेष्ठत्वाद्भूरिश्रवाः सिन्धुराजस्तथैव चेति क्वचित्पाठः सिन्धुराजः जयद्रथः किमेतावन्तएव नायकानित्याह अन्ये च
शल्यकृतवर्मप्रभृतयः मदर्थे मत्प्रयोजनाय जीवितमपि त्यक्तुमध्यवसिताइत्यर्थेन त्यक्तजीविताइत्यनेन स्वस्मिन्ननुरागातिशयस्तेषां कथ्यते
एवं स्वसैन्यबाहुल्यं तस्य स्वास्मिन् भक्तिं शौर्यं युद्धोद्योगं युद्धकौशलं च दर्शितं शूराइत्यादिविशेषणैः ॥ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥
॥ ३ ॥ राजा पुनरपि सैन्यद्वयसाम्यमाशङ्क्य स्वसैन्याधिक्यमावेदयति अपर्याप्तमनन्तमेकादशाक्षौहिणीपरिमितं भीष्मेण च प्रथितमहिम्ना
सूक्ष्मबुद्धिनाभितः सर्वतोरक्षितं तत्तादृशगुणवत्पुरुषाधिष्ठितमस्माकं बलं एतेषां पाण्डवानां बलं तु पर्याप्तं परिमितं सप्ताक्षोहिणीमात्रात्मक-
त्वान्न्यूनं भीमेन चातिचपलबुद्धिना रक्षितं तस्मादस्माकमेव विजयोभविष्यतीत्यभिप्रायः अथवा तत्पाण्डवानां बलमपर्याप्तं नालं अस्मा-
कमसमभ्यं कीदृशंतद्भीष्मोभिरक्षितोस्माभिर्यस्मैयन्निवृत्यर्थमित्यर्थः तत्पाण्डवबलं भीष्माभिरक्षितं इदं पुनरस्मदीयं बलं एतेषां पाण्डवानां
पर्याप्तं परिभवे समर्थं भीमोतिदुर्बलहृदयोरक्षितोयस्मै तदस्माकं बलं भीमाभिरक्षितं यस्माद्भीमोऽत्ययोग्यएवैतन्निवृत्यर्थं तैरक्षितस्त-

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितं ॥ पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितं ॥ १० ॥
अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ॥ भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्वएव हि ॥ ११ ॥
तस्य संजयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ॥ सिंहनादं विनद्योच्चैःशङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२ ॥

स्मादस्माकं न किञ्चिदपि भयकारणमस्तीत्यभिप्रायः एवंचेन्निर्भयोसि तर्हिकिमितिबहुजल्पसीत्यतआह कर्त्तव्यविशेषद्योती तुशब्दः
॥ १० ॥ समरसमारम्भसमये योधानां यथाप्रधानं युद्धभूमौ पूर्वापरादिदिग्विभागेनावस्थितिस्थानानि यानि नियम्यन्ते तान्यत्रायना-
न्युच्यन्ते सेनापतिश्च सर्वसैन्यमधिष्ठाय मध्ये तिष्ठति तत्रैवंसति यथाभागं विभक्तां स्वां स्वां रणभूमिमपरित्यज्यावस्थिताः सन्तोभवन्तः
सर्वेपि युद्धाभिनिवेशात्पुरतः पृष्ठतः पार्श्वतश्चानिरीक्षमाणं भीष्मं सेनापतिमेव रक्षन्तु भीष्मे हि सेनापतौ रक्षिते तत्प्रसादादेव सर्वं सुर-
क्षितं भविष्यतीत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥ स्तौतु वा निन्दतु वा एतदर्थे देहः पतिष्यत्येवेत्याशयेन तं हर्षयन्नेव सिंहनादं शङ्खवाद्यं च का-
रितवानित्याह एवं पाण्डवसैन्यदर्शनादतिभीतस्य भयनिवृत्त्यर्थमाचार्यं कपटेन शरणं गतस्य इदानीमप्ययं मां प्रतारयतीत्यसंतोषवशादा- ॥ ३ ॥
चार्येण वाङ्मात्रेणाप्यनादृतस्याचार्योपेक्षां बुद्ध्वायनेष्वित्यादिना भीष्ममेव स्तुवतस्तस्य राज्ञोभयनिवर्तकं हर्षं बुद्धिगतमुल्लासविशेषं स्ववि-
जयसूचकं जनयन् उच्चैर्महान्तं सिंहनादं विनद्य कृत्वा सिंहनादमिति णमुलन्तं अतोरैपोषं पुष्यतीतिवत्तस्यैव धातोः पुनः प्रयोगः शङ्खं

दध्मौ वादितवान् कुरुवृद्धत्वादाचार्यदुर्योधनयोरभिप्रायपरिज्ञानं नत्वचार्यवदुपेक्षणं पितामहत्वादनुपेक्षणं प्रतापवत्वादुच्चैः सिंहनादपूर्वकशङ्खवादनं परेषां भयोत्पादनाय अत्र सिंहनादशङ्खवाद्ययोर्हर्षजनकत्वेन पूर्वापरकालत्वेप्यभिचरन्यजेतेतिवज्जनयन्निति शतावश्यंभावित्वरूपवर्तमानत्वं याख्यातव्यः ॥ १२ ॥ ततोभीष्मस्य सेनापतेः प्रवृत्त्यनन्तरं पणवाश्वानकागोमुखाश्च वाद्यविशेषाः सहसा तत्क्षणमेव अभ्यहन्यन्त वादिताः ॥ कर्मकर्तरिप्रयोगः सशब्दस्तुमुलोमहानासीत्तथापि न पाण्डवानां क्षोभोजातइत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥ अन्येषामपि रथस्थत्वे स्थितएव असाधारण्येन रथोत्कर्षकथनार्थं ततः श्वेतैर्हयैर्युक्तइत्यादिना रथस्थत्वकथनं तेनाग्निदत्ते दुष्प्रधृष्ये रथे स्थितौ सर्वथा जेतुमशक्यावित्यर्थः पाञ्चजन्योदेवदत्तः पौण्ड्रोनन्तविजयः सुघोषोमणिपुष्पकश्चेति शङ्खनामकथनं परसैन्ये स्वनामभिः प्रसिद्धाएतावन्तः शङ्खाः

ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ॥ सहसैवाभ्यहन्यन्त सशब्दस्तुमुलोभवत् ॥ १३ ॥
ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ॥ माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥
पाञ्चजन्यं हृषीकेशोदेवदत्तं धनंजयः ॥ पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५ ॥
अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥
काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ॥ धृष्टद्युम्नोविराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥
द्रुपदोद्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ॥ सौभद्रश्च महाबाहुः शङ्खान् दध्मुः पृथक् पृथक् ॥ १८ ॥

भवत्सैन्ये तु नैकोपि स्वानामप्रसिद्धः शङ्खोस्तीति परेषामुत्कर्षातिशयकथनार्थं सर्वेन्द्रियप्रेरकत्वेन सर्वान्तर्यामी सहायः पाण्डवानामिति कथयितुं हृषीकेशपदं दिग्विजये सर्वान् राज्ञोजित्वा धनमाहृतवानिति सर्वथैवायमजेयइति कथयितुं धनंजयपदं भीमं हिडिम्बवधादिरूपं कर्मयस्य तादृशः वृकोदरत्वेन बह्वन्नपाकादतिबलिष्ठोभीमसेनइति कथितं कुन्तीपुत्रइति कुन्त्या महता तपसा धर्ममाराध्य लब्धः स्वयं च राजसूययाजित्वेन मुख्योराजा युधि चायमेव जयभागित्वेन स्थिरोनत्वेतद्विपक्षाः स्थिराभविष्यन्तीति युधिष्ठिरपदेन सूचितं नकुलः सुघोषं सहदेवोमणिपुष्पकं दध्मावित्यनुषज्यते परमेष्वासः काश्यः महाधनुर्धरः काशिराजः नपराजितः पारिजातहरणबाणयुद्धादिमहासंग्रामेषु एतादृशः सात्यकिः हेपृथिवीपते धृतराष्ट्र स्थिरोभूत्वा शृण्वित्यभिप्रायः सुगममन्यत् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

धार्तराष्ट्राणां सैन्ये शङ्खादिध्वनिरतितुमुलोपि न पाण्डवानां क्षोभकोभूत् पाण्डवानां सैन्ये जातस्तु सशङ्खघोषोधार्तराष्ट्राणां धृतराष्ट्रस्य तव सम्बन्धिनां सर्वेषां भीष्मद्रोणादीनामपि हृदयानि व्यदारयत् हृदयविदारणतुल्यां व्यथां जनितवानित्यर्थः यतस्तुमुलस्तीव्रः नभश्च पृथिवींच प्रतिध्वनिभिरापूरयन् ॥१९॥ धार्तराष्ट्राणां भयप्राप्तिं प्रदर्श्य पाण्डवानां तद्वैपरीत्यमुदाहरति अथेत्यादिना भीतिप्रत्युपस्थिते-रनन्तरं पलायने प्राप्तेपि तद्विरुद्धतया युद्धोद्योगेनावस्थितानेव परान् प्रत्यक्षेणोपलभ्य तदा शस्त्रसम्पाते प्रवर्तमाने सति वर्तमाने कः क-पिध्वजः पाण्डवः हनूमंता महावीरेण ध्वजरूपतयानुगृहीतोर्जुनः सर्वथा भयशून्यत्वेन युद्धाय गाण्डीवं धनुरुद्यम्य हृषीकेशमिन्द्रियप्र-वर्तकत्वेन सर्वान्तःकरणवृत्तिज्ञं श्रीकृष्णमिदं वक्ष्यमाणं वाक्यमाहोक्तवान् नत्वविमृश्यकारितया स्वयमेव यत्किंचित्कृतवानिति परेषां विमृश्यकारित्वेन नीतिधर्मयोः कौशलं वदन्नविमृश्यकारितया परेषां राज्यं गृहीतवानसीति नीतिधर्मयोरभावात्तत्र जयोनास्तीति महीपते

सघोषोधार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ॥ नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलोव्यनुनादयन् ॥१९॥ अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपिध्वजः ॥ प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥ २० ॥ हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ॥ सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेच्युत ॥ २१ ॥ यावदेतान्निरीक्षेहं योद्धुकामानवस्थितान् ॥ कैर्मयासह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुद्यमे ॥ २२ ॥

इति सम्बोधनेन सूचयति तदेवार्जुनवाक्यमवतारयति सेनयोरुभयोः स्वपक्षप्रतिपक्षभूतयोः सन्निहितयोर्मध्ये मम रथं स्थापय स्थिरीकुर्वि-ति सर्वेश्वरोनियुज्यतेर्जुनेन किंहिभक्तानामशक्यं यद्भगवानपि तन्नियोगमनुतिष्ठतीति ध्रुवोजयः पाण्डवानामिति नन्वेवं रथं स्थापयन्तं मामेते शत्रवोरथात् च्यावयिष्यन्तीति भगवदाशङ्कामाशङ्क्याह अच्युतेति देशकालवस्तुष्वच्युतं त्वां कोवा च्यावयितुमर्हतीतिभावः एतेन सर्वदा निर्विकारत्वेन नियोगनिमित्तकोपोपि परिहृतः ॥ २० ॥ २१ ॥ मध्ये रथस्थापनप्रयोजनमाह योद्धुकामान् नत्वस्माभिःसह सन्धिकामान् अवस्थितान् न तु भयात्प्रचलितान् एतान्भीष्मद्रोणादीन् यावद्गत्वाहं निरीक्षितुं क्षमः स्यां तावत्प्रदेशे रथं स्थापयेत्यर्थः यावदिति कालपरं वा ननु त्वं योद्धा नतु युद्धप्रेक्षकः अतस्तत्र किमेषां दर्शनेनेत्यत्राह कैरिति अस्मिन् रणसमुद्यमे बन्धूनामेव परस्परं

॥ ४ ॥

युद्धोद्योगे मया कैःसह योद्धव्यं मत्कर्तृकयुद्धप्रतियोगिनः के कैर्मयासह योद्धव्यं किंकर्तृकयुद्धप्रतियोग्यहमिति च महदिदं कौतुकमे-तज्ज्ञानमेव मध्ये रथस्थापनप्रयोजनमित्यर्थः ॥ २२ ॥ ननु बन्धवएव एते परस्परं सन्धिं कारयिष्यन्तीति कुतोयुद्धमित्याशङ्क्याह यएते भीष्मद्रोणादयः धार्तराष्ट्रस्य दुर्योधनस्य दुर्बुद्धेः स्वरक्षणोपायमजानतः प्रियचिकीर्षवोयुद्धे ननु दुर्बुद्ध्यपनयनादेतान् योत्स्य-मानानहमवेक्षे उपलभे ननु सन्धिकामान् अतोयुद्धाय तत्प्रतियोग्यवलोकनमुचितमेवेतिभावः ॥ २३ ॥ एवमर्जुनेन प्रेरितोभगवान-हिंसारूपं धर्ममाश्रित्य प्रायशोयुद्धात्तं व्यावर्तयिष्यतीति धृतराष्ट्राभिप्रायमाशंक्य तन्निराचिकीर्षुः संजयोधृतराष्ट्रंप्रत्युक्तवानित्याह वैशम्पायनः हेभारत धृतराष्ट्र भरतवंशमर्यादामनुसन्धायापि द्रोहं परित्यज ज्ञातीनामिति सम्बोधनाभिप्रायः गुडाकायानिद्रायाईशेन जितानिद्रतया सर्वत्र सावधानेन अर्जुनेनैवमुक्तोभगवान् अयं मद्भृत्योपि सारथ्ये मां नियोजयतीति दोषमासज्य नाकुप्यत् नवा तं युद्धात्

योत्स्यमानानवेक्षेहं यएतेत्र समागताः ॥ धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥
॥ संजयउवाच ॥ एवमुक्तोहृषीकेशोगुडाकेशेन भारत ॥ सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४ ॥ भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ॥ उवाच पार्थ पश्यैतान् समवेतान्कुरूनिति ॥ २५ ॥

न्यवर्तयत् किन्तु सेनयोरुभयोर्मध्ये भीष्मद्रोणप्रमुखतः प्रमुखे सम्मुखे सर्वेषां महीक्षितां च सम्मुखे आद्यादित्वात्सार्वविभक्तिकस्तसिः चकारेण समासनिविष्टोपि प्रमुखतः शब्दआकृष्यते भीष्मद्रोणयोः पृथक्कीर्तनमतिप्राधान्यसूचनाय रथोत्तममग्निना दत्तं दिव्यं रथं भगवता स्वयमेव सारथ्येनाधिष्ठिततया च सर्वोत्तमं स्थापयित्वा हृषीकेशः सर्वेषां निगूढाभिप्रायज्ञोभगवानर्जुनस्य शोकमोहावुपस्थिता-विति विज्ञाय सोपहासमर्जुनमुवाच हेपार्थ पृथायास्त्रीस्वभावेन शोकमोहग्रस्ततया तत्सम्बन्धिनस्तवापि तद्वत्ता समुपस्थितेति सूचयन् हृषीकेशत्वमात्मनोदर्शयति पृथा मम पितुःस्वसा तस्याः पुत्रोसीति सम्बन्धोल्लेखेन चाश्वासयति मम सारथ्ये निश्चितोभूत्वा सर्वानपि सम-वेतान् कुरून् युयुत्सून् पश्य निःशंकतयेति दर्शनविध्यभिप्रायः अहं सारथ्येतिसावधानस्त्वं तु साम्प्रतमेव रथित्वं त्यक्ष्यसीति किं तव पर-सेनादर्शनेनेत्यर्जुनस्य धैर्यमापादयितुं पश्येत्येतावत्पर्यन्तं भगवतोवाक्यं अन्यथा रथं सेनयोर्मध्ये स्थापयामासेत्येतावन्मात्रं ब्रूयात् ॥२४॥२५॥

तत्र समरसमारम्भार्थं सैन्यदर्शने भगवताभ्यनुज्ञाते सति सेनयोरुभयोरपि स्थितान्पार्थोऽपश्यदित्यन्वयः अथशब्दस्तथाशब्दपर्यायः परसेनायां
पितॄन् पितृव्यान् भूरिश्रवःप्रभृतीन् पितामहान् भीष्मसोमदत्तप्रभृतीन् आचार्यान् द्रोणकृपप्रभृतीन् मातुलान् शल्यशकुनिप्रभृतीन् भ्रातॄन्
दुर्योधनप्रभृतीन् पुत्रान् लक्ष्मणप्रभृतीन् पौत्रान् लक्ष्मणादिपुत्रान् सखीन् अश्वत्थामजयद्रथप्रभृतीन् सुहृदो मित्राणि कृतवर्मभगदत्तप्र-
॥ ९ ॥ भृतीन् सुहृदइत्यनेन यावन्तः कृतोपकारामातामहादयश्च ते द्रष्टव्याः एवं स्वसेनायामप्युपलक्षणीयम् एवं स्थिते महानधर्मोहिंसेति
विपरीतबुद्ध्या मोहाख्यया शास्त्रविहितत्वेन धर्मत्वमिति ज्ञानप्रतिबन्धकेन च ममकारनिबन्धनेन चित्तवैक्लव्येन शोकमोहाख्येनाभिभूत-

तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितॄनथ पितामहान् ॥ आचार्यान्मातुलान् भ्रातॄन्पुत्रान्पौत्रान्
सखींस्तथा ॥ २६ ॥ श्वशुरान् सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ॥ तान्समीक्ष्य सकौन्तेयः
सर्वान्बन्धूनवस्थितान् ॥ २७ ॥ कृपयापरयाविष्टोविषीदन्निदमब्रवीत् ॥ अर्जुनउवाच ॥
दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितं ॥ २८ ॥ सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशु-
ष्यति ॥ वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥ २९ ॥ गाण्डीवं स्रंसते हस्तात्त्वक्चैव
परिदह्यते ॥ नच शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥ ३० ॥ निमित्तानि च पश्यामि
विपरीतानि केशव ॥

विवेकस्यार्जुनस्य पूर्वमारब्धात् युद्धाख्यात् स्वधर्मादुपरिरंसा महानर्थपर्यवसायिनी प्रवृत्तेति दर्शयति कौन्तेयइति स्त्रीप्रभवत्वकीर्तनं
पार्थवत्तात्त्विकमूढतामपेक्ष्य कृपया कर्त्र्या स्वव्यापारेणैवाविष्टो व्याप्तः नतु कृपां केनाचिद्व्यापारेणाविष्टइति स्वतःसिद्धैवास्य कृपेति सूच्यते
एतत्प्रकटीकरणाय परयेति विशेषणं अपरयेतिवा छेदः स्वसैन्ये पुरापि कृपाभूदेव तस्मिन् समयेतु कौरवसैन्येप्यपरा कृपाभूदित्यर्थः
विषीदन् विषादमुपतापं प्राप्नुवन्नब्रवीदित्युक्तिविषादयोः समकालतां वदन् सगद्गदकण्ठताश्रुपातादि विषादकार्यमुक्तिकाले द्योतयति तदेव ॥ ९॥

१ कादाचित्क.

भगवन्तंप्रत्यर्जुनवाक्यमवतारयति संजयः अर्जुनउवाचेत्यादिना एवमुक्त्वार्जुनः संख्यइत्यन्तः प्राक्तेन ग्रन्थेन तत्र स्वधर्मप्रवृत्तिकारणीभूततत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकः स्वपरदेहे आत्मात्मीयाभिमानवतोनात्मविदोर्जुनस्य युद्धेन स्वपरदेहविनाशप्रसङ्गदर्शिनः शोकोमहानासीदिति तल्लिङ्गकथनेन दर्शयति त्रिभिः श्लोकैः इमं स्वजनमात्मीयं बन्धुवर्गं युद्धेच्छुं युद्धभूमौ चोपस्थितं दृष्ट्वा स्थितस्य मम पश्यतोममेत्यर्थः अङ्गानि व्यथन्ते मुखं च परिशुष्यतीति श्रमादिनिमित्तशोषापेक्षयातिशयकथनाय सर्वतोभाववाचिपरिशब्दप्रयोगः वेपथुः कम्पः रोमहर्षः पुलकितत्वं गाण्डीवभ्रंशेनाधैर्यलक्षणं दौर्बल्यं त्वक्परिदाहेन चान्तःसन्तापोदर्शितः अवस्थातुं शरीरं धारयितुंच नशक्नोमीत्यनेन मूर्छा सूच्यते तत्र हेतुः मम मनोभ्रमतीवेति भ्रमणकर्तृसादृश्यंनाम मनसः कश्चिद्विकारविशेषोमूर्छायाः पूर्वावस्था चहेतौ यतएव मनोनावस्थातुं शक्नोमीत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ पुनरप्यवस्थानासामर्थ्ये कारणमाह निमित्तानि सूचकतयाऽऽसन्नदुःखस्य विपरीतानि वामनेत्रस्फुरणादीनि पश्यामि अनुभवामि अतोपि नावस्थातुं शक्नोमीत्यर्थः अहमनात्मवित्त्वेनदुःखित्वात्छोकनिबन्धनं क्लेश-

न च श्रेयोनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१ ॥ नकाङ्क्षे विजयं कृष्ण नच राज्यं सुखानिच ॥ किन्नाराज्येन गोविन्द किंभोगैर्जीवितेनवा ॥ ३२ ॥ येषामर्थे काङ्क्षितं नोराज्यं भोगाः सुखानिच ॥ तइमेवास्थितायुद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानिच ॥ ३३ ॥

मनुभवामि त्वंतुसदानन्दरूपत्वात्छोकासंसर्गीति कृष्णपदेन सूचितं अतः स्वजनदर्शने तुल्येपि शोकासंसर्गित्वलक्षणाद्विशेषात्त्वं मामशोकं कुर्विति भावः केशवपदेनच तत्करणसामर्थ्यं कोब्रह्मा सृष्टिकर्ता ईशोरुद्रः संहर्ता तौवाप्यनुकम्प्यतयागच्छतीति तद्व्युत्पत्तेः भक्तदुःखकर्षित्वंवा कृष्णपदेनोक्तं केशवपदेनच केश्यादिदुष्टदैत्यनिबर्हणेन सर्वदा भक्तान्पालयसीत्यतोमामपि शोकनिवारणेन पालयिष्यसीतिसूचितं एवं लिङ्गद्वारेण समीचीनप्रवृत्तिहेतुभूततत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकीभूतं शोकमुक्त्वा सम्प्रति तत्कारितां विपरीतप्रवृत्तिहेतुभूतां विपरीतबुद्धिं दर्शयति श्रेयः पुरुषार्थं दृष्टमदृष्टंवा बहुविचारणादनु पश्चादपि न पश्यामि अस्वजनमपि युद्धे हत्वा श्रेयोन पश्यामि द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ परिव्राड्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखोहतः इत्यादिना हतस्यैव श्रेयोविशेषाभिधानात् हन्तुस्तु न किंचित्सुकृतं एवमस्वजनवधेपि श्रेयसोऽभावे स्वजनवधे सुतरां तदभावइति ज्ञापयितुं स्वजनमित्युक्तम् ॥ ३१ ॥ ननु माभूददृष्टं प्रयोजनं दृष्टप्रयोजनानि तु विजयोराज्यं सुखानिच निर्विवादानीत्यतआह पूर्वत्र सुखं परतः फलाकाङ्क्षा ह्युपायप्रवृत्तौ कारणं अतस्तदाकाङ्क्षायाअ-

भावात्तदुपाये युद्धे भोजनेच्छाविरहिणइव पाकादौ मम प्रवृत्तिरनुपपन्नेत्यर्थः कुतः पुनरितरपुरुषैरिवप्रमाणेषु तवानिच्छेत्यतआह किन्नइति भोगैः सुखैर्जीवितेन जीवितसाधनेन विजयेनेत्यर्थः विना राज्यं भोगान् कौरवविजयंच वने निवसतामस्माकं तेनैव जगति श्लाघनीयजीवितानां किमेभिराकाङ्क्षितैरितिभावः गोशब्दवाच्यानीन्द्रियाण्यधिष्ठानतया नित्यं प्राप्तस्त्वमेव ममैहिकफलविरागं जानासीति सूचयन्सम्बोधयति गोविन्देति ॥ ३२ ॥ राज्यादीनामाक्षेपे हेतुमाह एतेन स्वस्य वैराग्येपि स्वीयानामर्थे यतनीयमित्यपास्तं एकाकिनोहि राज्याद्यनपेक्षितमेव येषांतु बन्धूनामर्थे तदपेक्षितं तएते प्राणान्प्राणाशां धनानि धनशांच त्यक्त्वा युद्धेऽवस्थिताइति न स्वार्थः स्वीयार्थोवायं प्रयत्नइतिभावः भोगशब्दः पूर्वत्र सुखपरतया निर्दिष्टोप्यत्र पृथक्सुखग्रहणात्सुखसाधनविषयपरः प्राणधनशब्दौतु तदाशालक्षकौ स्वप्राणत्यागेपि स्वबन्धूनामुपभोगाय धनाशा सम्भवेदिति तादृरणाय पृथग्धनग्रहणं ॥ ३३ ॥ येषामर्थे

आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैवच पितामहाः ॥ मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः सम्बन्धिनस्तथा ॥ ३४ ॥ एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोपि मधुसूदन ॥ अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किन्नु महीकृते ॥ ३५ ॥ निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ॥ पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः ॥ ३६ ॥

राज्याद्यपेक्षितं तेत्र नागताइत्याशङ्क्य तान्विशिनष्टिस्पष्टं ॥ ३४ ॥ ननु यदि कृपया त्वमेतान्नहंसि तर्हि त्वामेते राज्यलोभेनहनिष्यन्त्येव अतस्त्वमेवैतान्हत्वा राज्यं भुङ्क्ष्वेत्यतआह त्रैलोक्यराज्यस्यापिहेतोः तत्प्राप्त्यार्थमपि अस्मान् घ्नतोप्येतान्न हन्तुमिच्छामि इच्छामपि नकुर्यामहं किंपुनर्हन्यां महीमात्रप्राप्तयेतु नहन्यामिति किमुवक्तव्यमित्यर्थः मधुसूदनेति सम्बोधयन् वैदिकमार्गप्रवर्तकत्वं भगवतः सूचयति ॥ ३५ ॥ नन्वन्यान्विहाय धार्तराष्ट्राएव हन्तव्यास्तेषामत्यन्तक्रूरतरतत्तद्दुःखदातॄणां वधे प्रीतिसम्भवादित्यतआह धार्तराष्ट्रान् दुर्योधनादीन् भ्रातॄन्निहत्य स्थितानामस्माकं का प्रीतिः स्यात् नकापीत्यर्थः नहि मूढजनोचितक्षणमात्रवर्तिसुखाभासलोभेन चिरतरनरकयातनाहेतुर्बन्धुवधोस्माकं युक्तइतिभावः जनार्दनेतिसम्बोधनेन यदि वध्याएते तर्हि त्वमेवैतान् जहि प्रलये सर्वजनहिंसकत्वेपि सर्वपापाऽसंसर्गित्वादिति सूचयति ननु अग्निदोगरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः क्षेत्रदारहरश्चैव षडेतेह्याततायिनः इतिस्मृतेरेतेषांच सर्वप्रकारैराततायित्वात् आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् नाततायिवधे दोषोहन्तुर्भवति कश्चन इतिवचनेन दोषाभावप्रती-

तेर्हन्तव्याएव दुर्योधनादयआततायिनइत्याशङ्क्याह पापमेवेति एतानाततायिनोपिहत्वा स्थितानस्मान् पापमाश्रयेदेवेतिसम्बन्धः अथवा पापमेवाश्रयेत् नकिंचिदन्यत् दृष्टमदृष्टंवा प्रयोजनमित्यर्थः नहिंस्यादिति धर्मशास्त्रादाततायिनं हन्यादित्यर्थशास्त्रस्य दुर्बलत्वात् तदुक्तं याज्ञवल्क्येन स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान् व्यवहारतः अर्थशास्त्रात्तु बलवद्धर्मशास्त्रमितिस्थितिः अपरा व्याख्या ननु धार्तराष्ट्रान् घ्नतां भवतां प्रीत्यभावेपि युष्मान् घ्नतां धार्तराष्ट्राणां प्रीतिरस्त्येवातस्ते युष्मान् हन्युरित्यतआह पापमेवेति अस्मान् हत्वा स्थितानेतानाततायिनोधार्तराष्ट्रान् पूर्वमपि पापिनः साम्प्रतमपि पापमेवाश्रयेत् नान्यत् किंचित्सुखमित्यर्थः तथा चायुध्यतोस्मान्हत्वैतएव पापिनोभविष्यन्ति नास्माकं कापि क्षतिः पापासम्बन्धादित्यभिप्रायः ॥ ३६ ॥ फलाभावादनर्थसम्भवाच्च परहिंसा नकर्तव्येति नच श्रेयोनुपश्यामीत्यारभ्योक्तं तदुपसंहरति अदृष्टफलाभावोनर्थसम्भवश्च तच्छब्देन परामृश्यते दृष्टसुखाभावमाह

तस्मान्नार्हावयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान् स्वबान्धवान् ॥ स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥ ३७ ॥ यद्यप्येते नपश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ॥ कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहेच पातकम् ॥ ३८ ॥ कथं नज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुं ॥ कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३९ ॥ कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ॥ धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोभिभवत्युत ॥ ४० ॥

स्वजनंहीति माधवेति लक्ष्मीपतित्वान्नालक्ष्मीके कर्मणि प्रवर्तयितुमर्हसीतिभावः ॥ ३७ ॥ कथंतर्हि परेषां कुलक्षये स्वजनहिंसायांच प्रवृत्तिस्तत्राह लोभोपहतबुद्धित्वात्तेषांकुलक्षयादिनिमित्तदोषप्रतिसन्धानाभावात्प्रवृत्तिः संभवतीत्यर्थः अतएव भीष्मादीनां शिष्टानां बन्धुवधे प्रवृत्तत्वाच्छिष्टाचारत्वेन वेदमूलत्वादितरेषामपि तत्प्रवृत्तिरुचितेत्यपास्तं हेतुदर्शनाच्चेतिन्यायात् तत्राहि लोभादिहेतुदर्शनेवेदमूलत्वं नकल्प्यतइतिस्थापितं यद्यप्येते नपश्यन्ति तथापि कथमस्माभिर्नज्ञेयमित्युत्तरश्लोकेन सम्बन्धः ॥ ३८ ॥ ननु यद्यप्येते लोभात्प्रवृत्तास्तथापि आहूतोन निवर्तेत द्यूतादपि रणादपीति विजितं क्षत्रियस्येत्यादिभिः क्षत्रियस्य युद्धं धर्मोयुद्धार्जितंच धर्म्यं धनमिति शास्त्रे निश्चयाद्भवतांच तैराहूतत्वाद्युद्धे प्रवृत्तिरुचितैवेतिशङ्क्याह अस्मात्पापाद्बन्धुवधफलकयुद्धरूपात् अयमर्थः श्रेयःसाधन-

ताज्ञानांहि प्रवर्तकं श्रेयश्च तद्यदश्रेयोननुबन्धि अन्यथा श्येनादीनामपि धर्मत्वापत्तेः तथा चोक्तं फलतोपि च यत्कर्म नानार्थेनानुबध्यते केवलप्रीतिहेतुत्वात्तद्धर्मइतिकथ्यते इति ततश्चाश्रेयोनुबन्धितया शास्त्रप्रतिपादितेपि श्येनादाविवास्मिन्युद्धेपि नास्माकं प्रवृत्तिरुचितेति॥ ३९॥ एवंच विजयादीनामश्रेयस्त्वेनानाकाङ्क्षितत्वान्न तदर्थं प्रवर्तितव्यमिति द्रढयितुमनर्थानुबन्धित्वेनाश्रेयस्त्वमेव प्रपञ्चयन्नाह सनातनाः परंपराप्राप्ताः कुलधर्माः कुलोचिताः धर्माः कुलक्षये प्रणश्यन्ति कर्तुरभावात् उत अपि अग्निहोत्राद्यनुष्ठातृपुरुषनाशेन धर्मे नष्टे जात्यभिप्रायमेकवचनं अवशिष्टं बालादिरूपं कृत्स्नमपि कुलमधर्मोभिभवति स्वाधीनतया व्याप्नोति उतशब्दः कृत्स्नपदेन संबध्यते ॥ ४० ॥ अस्मदीयैः पतिभिर्धर्ममतिक्रम्य कुलक्षयः कृतश्चेदस्माभिरपि व्यभिचारे कृते कोदोषः स्यादित्येवं कुतर्कहताः कुलस्त्रियः प्रदुष्येयुरित्यर्थः

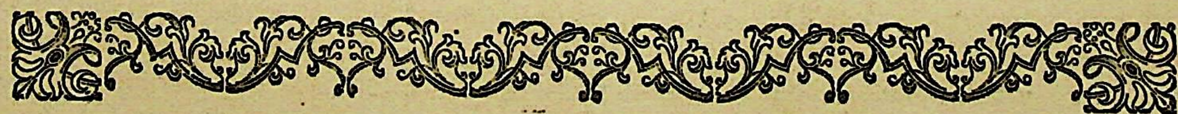
अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ॥ स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः ॥ ४१ ॥ संकरोनरकायैव कुलघ्नानां कुलस्यच ॥ पतन्ति पितरोह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥ ४२ ॥ दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ॥ उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४३ ॥ उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ॥ नरके नियतं वासोभवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४४ ॥ अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसितावयं ॥ यद्राज्यसुखलोभेन हंन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५ ॥

अथवा कुलक्षयकारिपतितपतिसम्बन्धादेव स्त्रीणां दुष्टत्वं आशुद्धेः सम्प्रतिक्षियोहि महापातकदूषितः इत्यादिस्मृतेः ॥ ४१ ॥ कुलस्य संकरश्च कुलघ्नानां नरकायैव भवतीत्यन्वयः नकेवलं कुलघ्नानामेव नरकपातः किंतु तत्पितृणामपीत्याह पतन्तीति हिशब्दोप्यर्थे हेतौवा पुत्रादीनां कर्तॄणामभावाल्लुप्ता पिण्डस्योदकस्यच क्रिया येषां ते तथा कुलघ्नानां पितरः पतन्ति नरकायवैत्येत्यनुषङ्गः ॥४२॥ जातिधर्माः क्षत्रियत्वादिनिबन्धनाः कुलधर्माः असाधारणाश्च एतैर्दोषैरुत्साद्यन्ते उत्सन्नाः क्रियन्ते विनाश्यन्तइत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ततश्च प्रेतत्वपरावृत्तिकारणाभावान्नरकएव केवलं नितरां वासोभवति श्रुतमित्यनुशुश्रुमेत्याचार्याणां मुखाद्वयं श्रुतवन्तोन स्वाम्यूहेन कल्पयाम- इति पूर्वोक्तस्यैव दृढीकरणं ॥ ४४ ॥ बन्धुवधपर्यवसायी युद्धाध्यवसायोपि सर्वथा पापिष्ठतरः किं पुनर्युद्धमितिवक्तुं तदध्यवसायेनात्मानं

शोचन्नाह यदीदृशी ते बुद्धिः कुतः तर्हि युद्धाभिनिवेशेनागतोऽसीति नवक्तव्यं अविमृश्यकारितया मयौद्धत्यस्य कृतत्वादितिभावः ॥४५॥ ननु तव वैराग्येपि भीमसेनादीनां युद्धोत्सुकत्वाद्बन्धुवधोभविष्यत्येव त्वया पुनः किं विधेयमित्यतआह प्राणादपि प्रकृष्टोधर्मः प्राणभृतामहिंसा पापानिष्पत्तेः तस्माज्जीवनापेक्षया मरणमेव मम क्षेमतरं अत्यन्तं हितं भवेत् प्रियतरमिति पाठेपि सएवार्थः अप्रतीकारं स्वप्राणत्राणाय व्यापारमकुर्वाणं बन्धुवधाध्यवसायमात्रेणापि प्रायश्चितान्तररहितं वा तथाच प्राणान्तप्रायश्चित्तेनैव शुद्धिर्भविष्यतीत्यर्थ

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ॥ धार्तराष्ट्रारणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ एवमुक्त्वार्जुनः सङ्ख्ये रथोपस्थउपाविशत् ॥ विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥ ४७ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अर्जुनविषादयोगोनाम प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ ४६ ॥ ततः किंवृत्तमित्यपेक्षायां सङ्ख्ये संग्रामे रथोपस्थे रथस्योपर्युपविवेश पूर्वं युद्धार्थमवलोकनार्थं चोत्थितःसन् शोकेन संविग्नं पीडितं मानसं यस्य सः ॥ ४७ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यविश्वेश्वरसरस्वतीयपादशिष्यसूनुमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीमद्भग-वद्गीतागूढार्थदीपिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ अथ द्वितीयाध्यायः प्रारभ्यते ॥ अहिंसा परमोधर्मोभिक्षाशनं चेत्येवंलक्षणया बुद्ध्या युद्धवैमुख्यमर्जुनस्य श्रुत्वा स्वपुत्राणां राज्यमप्रचलितमवधार्य स्वस्थहृदयस्य धृतराष्ट्रस्य हर्षनिमित्तां ततः किंवृत्तमित्याकाङ्क्षामपनिनीषुः संजयः तंप्रत्युक्तवानित्याह वैशम्पायनः कृपा ममैत इति व्यामोहनिमित्तः स्नेहविशेषतया आविष्टं स्वभावसिद्धया व्याप्तं अर्जुनस्य कर्मत्वं कृपायाश्च कर्तृत्वं वदता तस्याः आगन्तुकत्वं व्युदस्तं अतएव विषीदन्तं स्नेहविषयीभूतस्वजनविच्छेदाशङ्कानिमित्तः शोकापरपर्यायश्चित्तव्याकुलीभावोविषादस्तं प्राप्नुवन्तं अत्र विषादस्य कर्मत्वेनार्जुनस्य कर्तृत्वेन तस्यागन्तुकत्वं सूचितं अतएव कृपाविषादवशादश्रुभिः पूर्णे आकुले दर्शनाक्षमे चेक्षणे यस्य तं एवमश्रुपातव्याकुलीभावाख्यकार्यद्वयजनकतया परिपोषं गताभ्यां कृपाविषादाभ्यामुद्विग्नं तमर्जुनमिदं सोपपत्तिकं वक्ष्यमाणं वाक्यमुवाच नतूपेक्षितवान् मधुसूदनइति स्वयं दुष्टनिग्रहकर्तार्जुनंप्रत्यपि तथैव वक्ष्यतीतिभावः ॥ १ ॥ तदेवभगवतोवाक्यमवतारयति श्रीभगवानुवाच ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः वैराग्यस्याथ मोक्षस्य षण्णां भगइतीङ्गना समग्रस्येति प्रत्येकं संबन्धः मोक्षस्येति तत्साधनस्य ज्ञानस्य इङ्गना

॥ संजयउवाच ॥ तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ॥ विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कुतस्त्वाकश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ॥ अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥

संज्ञा एतादृशं समग्रमैश्वर्यादिकं नित्यमप्रतिबन्धेन यत्र वर्तते सभगवान् नित्ययोगे मतुप् तथा उत्पत्तिंच विनाशंच भूतानामागतिं गतिं वेत्ति विद्यामविद्यांच सवाच्यो भगवानिति तत्र भूतानामिति प्रत्येकं संबध्यते उत्पत्तिविनाशशब्दौ तत्कारणस्याप्युपलक्षकौ आगतिगती आगामिन्यौ सम्पदापदौ एतादृशो भागवच्छब्दार्थः श्रीवासुदेवएव पर्यवसितइति तथोच्यते इदं स्वधर्मात्पराङ्मुखत्वं कृपाव्यामोहाश्रुपातादिपुरःसरं कश्मलं शिष्टगर्हितत्वेन मलिनं विषमे सभये स्थाने त्वा त्वां सर्वक्षत्रियप्रवरं कुतो हेतोः समुपस्थितं प्राप्तं किंमोक्षेच्छातः किंवास्वर्गेच्छातः अथवा कीर्तीच्छातः इति किंशब्देनाक्षिप्यते हेतुत्रयमपि निषेधति त्रिभिर्विशेषणैरुत्तरार्धेन आर्यैर्मुमुक्षुभिर्नजुष्टमसेवितं स्वधर्मैराशयशुद्धिद्वारा मोक्षमिच्छद्भिरपक्वकषायैर्मुमुक्षुभिः कथं स्वधर्मस्त्याज्यइत्यर्थः संन्यासाधिकारीतु पक्वकषायोग्रे वक्ष्यते अस्वर्ग्यं स्वर्गहेतुधर्मविरोधित्वात् न स्वर्गेच्छया सेव्यं अकीर्तिकरं कीर्त्यभावकरमपकीर्तिकरंवा न कीर्तीच्छया सेव्यं तथाच मोक्षकामैः स्वर्गकामैः कीर्तिकामश्चैवर्जनीयं तत्कामएव त्वं सेवसइत्यहोनुचितचेष्टितं तवेतिभावः ॥ २ ॥ ननु बन्धुसेनावेक्षणजातेनाधैर्येण धनुरपि धारयितुमशक्नुवता

मया किं कर्तुं शक्यमतआह क्लैब्यं क्लीबभावमधैर्यमौजस्तेजादिभङ्गरूपं मास्मगमः मागाः हे पार्थ पृथातनय पृथया देवप्रसादलब्धे तत्तनयमात्रे वीर्यातिशयस्य प्रसिद्धत्वात् पृथातनयत्वेन क्लैब्यायोग्यइत्यर्थः अर्जुनत्वेनापि तदयोग्यत्वमाह नैतदिति त्वयि अर्जुने साक्षान्महेश्वरेणापि सह कृताहवे प्रख्यातमहाप्रभावे नोपपद्यते नयुज्यते एतत् क्लैब्यमित्यसाधारण्येन तदयोग्यत्वनिर्देशः ननु न च

॥ ९ ॥ शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनइति पूर्वमेव मयोक्तमित्याशङ्क्याह क्षुद्रमिति हृदयदौर्बल्यं मनसो भ्रमणादिरुपमधैर्यं क्षुद्रत्व-
कारणत्वात् क्षुद्रं सुनिरसनंवा त्यक्त्वा विवेकेनापनीय उत्तिष्ठ युद्धाय सज्जोभव हे परंतप परं शत्रुं तापयतीति तथा संबोध्यते हेतुगर्भम् ॥ ३ ॥ ननु नायं स्वधर्मस्य त्यागः शोकमोहादिवशात् किन्तु धर्मत्वाभावादधर्मत्वाच्चास्य युद्धस्य त्यागोमया क्रियतइति भगवदभिप्रायमप्रतिपद्यमानस्यार्जुनस्याभिप्रायमवतारयति भीष्मं पितामहं द्रोणं चाचार्यं सङ्ख्ये रणे इषुभिः सायकैः प्रतियोत्स्यापि प्रहरिष्यामि कथं नकथंचिदपीत्यर्थः यतस्तौ पूजार्हौ कुसुमादिभिरर्चनयोग्यौ पूजार्हाभ्यां सह क्रीडास्थानेपि वाचापि

क्लैब्यं मास्मगमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ॥ क्षुद्रं हृददौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥ ३ ॥
॥ अर्जुनउवाच ॥ कथं भीष्ममहं सङ्ख्ये द्रोणं च मधुसूदन ॥ इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥

हर्षफलकमपि लीलायुद्धमनुचितं किं पुनर्युद्धभूमौ शरैः प्राणत्यागफलकं प्रहरणमित्यर्थः मधुसूदनारिसूदनेति संबोधनद्वयं शोकव्याकुलत्वेन पूर्वापरपरामर्शवैकल्यात् अतोन मधुसूदनारिसूदनेत्यस्यार्थस्य पुनरुक्तत्वं दोषः युद्धमात्रमपि यत्र नोचितं दूरे तत्र वधइति प्रतियोत्स्यामीत्यनेन सूचितं अथवा पूजार्हौ कथं प्रतियोत्स्यामि पूजार्हयोरेव विवरणं भीष्मं द्रोणं चेति द्वौ ब्रह्मणौ भोजय देवदत्तं यज्ञदत्तं चेतिवत्संबन्धः अयंभावः दुर्योधनादयोनापुरस्कृत्य भीष्मद्रोणौ युद्धाय सज्जीभवन्ति तत्र ताभ्यां सह युद्धं नतावद्धर्मः पूजादिवदविहितत्वात् न चायमनिषिद्धत्वादधर्मोपि नभवतीति वाच्यं गुरुं हुंकृत्य त्वंकृत्येत्यादिना शद्बमात्रेणापि गुरुद्रोहोयदानिष्टफलप्रदर्शनेन निषिद्धः तदा किं वाच्यं ताभ्यां सह संग्रामस्याधर्मत्वे निषिद्धत्वे चेति ननु भीष्मद्रोणयोः पूजार्हत्वं गुरुत्वेनैव एवमन्येषामपि कृपादीनां न च तेषां गुरुत्वेन स्वीकारः साम्प्रतमुचितः गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागोविधीयते इति स्मृतेः ॥ ४ ॥ तस्मादेषां युद्धगर्वेणावलिप्तानामन्यायराज्यग्रहणेन शिष्यद्रो- ॥ ९॥

हेण च कार्याकार्यविवेकशून्यानामुत्पथनिष्ठानां वधएव श्रेयानित्याशङ्क्याह गुरूनहत्वा परलोकस्तावदस्त्येव अस्मिंस्तु लोके तैर्हृत-राज्यानां नोनृपादीनां निषिद्धं भैक्ष्यमपि भोक्तुं श्रेयः प्रशस्यतरमुचितं नतु तद्वधेन राज्यमपि श्रेयइति धर्मेपि युद्धे वृत्तिमात्रफलत्वं गृहीत्वा पापमारोप्य ब्रूते नत्ववलिप्तत्वादिना तेषां गुरुत्वाभावउक्तइत्याशङ्क्याह महानुभावानिति महाननुभावः श्रुताध्ययनतपआचा-रादिनिबन्धनः प्रभावोयेषां तान् तथा च कालकामादयोपि यैर्वशीकृतास्तेषां पुण्यातिशयशालिनां नावलिप्तत्वादिक्षुद्रपाप्मसंश्लेष-इत्यर्थः हिमहानुभावानित्येकंवा पदं हिमं जाड्यमपहन्तीति हिमहः आदित्योग्निर्वा तस्येवानुभावः सामर्थ्यं येषां तान् तथा चातितेज-स्वित्तेषामवलिप्तत्वादिदोषोनास्त्येव धर्मव्यतिक्रमोदृष्टईश्वराणां च साहसं तेजीयसां न दोषाय वन्हेः सर्वभुजोयथेत्युक्तेः ननु यदार्थ-लुब्धाः सन्तोयुद्धे प्रवृत्तास्तदैषां विक्रीतात्मनां कुतस्त्यं पूर्वोक्तं महात्म्यं तथा चोक्तं भीष्मेण युद्धिष्ठिरं प्रति अर्थस्य पुरुषोदासो-दासस्त्वर्थोन कस्यचित् इति सत्यं महाराज बद्धोस्म्यर्थेन कौरवैरित्याशङ्क्याह हत्वेति अर्थलुब्धाअपि ते मदपेक्षया गुरवोभवन्त्येवेति

गुरूनहत्वा हि महानुभावाञ्छ्रेयोभोक्तुं भैक्ष्यमपीहलोके ॥ हत्वार्थकामांस्तु गुरूनिहैव भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥ नचैतद्विद्मःकतरन्नोगरीयोयद्वा जयेम यदि वा नो-जयेयुः ॥ यानेव हत्वा न जिजीविषामस्तेवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥

पुनर्गुरुग्रहणेनोक्तं तुशब्दोप्यर्थे ईदृशानपि गुरून् हत्वा भोगानेव भुञ्जीय नतु मोक्षं लभेय भुज्यन्तइतिभोगाविषयाः कर्मणिघञ् तेच भोगाइहैव नपरलोके इहापिच रुधिरप्रदिग्धाइवायशोव्याप्तत्वेनात्यन्तजुगुप्सिताइत्यर्थः यदेहाप्येवं तदा परलोकदुःखं कियद्वर्णनीयमितिभावः अथवा गुरून् हत्वर्थकामात्मकान् भोगानेव भुञ्जीय नतु धर्ममोक्षावित्यर्थकामपदस्य भोगविशेषणतया व्याख्यानान्तरं द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥ ननु भिक्षाशनस्य क्षत्रियंप्रति निषिद्धत्वाद्युद्धस्यच विहितत्वात् स्वधर्मत्वेन युद्धमेव तव श्रेयस्करमित्याशङ्क्याह एतदपि न जानीमो-भैक्ष्ययुद्धयोर्मध्ये कतरत् नोस्माकं गरीयः श्रेष्ठं किंभैक्ष्यं हिंसाशून्यत्वादुत युद्धं स्वधर्मत्वादिति इदंच न विद्मः आरब्धेपि युद्धे यद्वा वयं जयेमातिशयीमहि यदिवा नोस्मान् जयेयुर्धार्तराष्ट्राः उभयोः साम्यपक्षोप्यर्थाद्बोद्धव्यः किंच जातोपि जयोनः फलतः पराजयएव यतोयान् बन्धून् हत्वा जीवितुमपि वयं नेच्छामः किं पुनर्विषयानुपभोक्तुं तएवावस्थिताः संमुखे धार्तराष्ट्राः धृतराष्ट्रसम्बन्धिनोभीष्मद्रोणा-दयः सर्वेपि तस्माद्भैक्ष्याद्युद्धस्य श्रेष्ठत्वमसिद्धमित्यर्थः तदेवं प्राक्तनेन ग्रन्थेन संसारदोषनिरूपणादधिकारिविशेषणान्युक्तानि तत्र नच

श्रेयोनुपश्यापि हत्वा स्वजनमाहवइत्यत्र रणे हतस्य परिव्राट्समानयोगक्षेमत्वोक्तेः अन्यत् श्रेयोन्यदुतैव प्रेयइत्यादिश्रुतिसिद्धं श्रेयोमोक्षाख्यमुपन्यस्तं अर्थाच तदितरदश्रेयइति नित्यानित्यवस्तुविवेकोदर्शितः न काङ्क्षे विजयं कृष्णेत्यत्रैहिकफलविरागः अपित्रैलोक्यराज्यस्य हेतोरित्यत्र पारलौकिकफलविरागः नरके नियतं वासः इत्यत्र स्थूलदेहातिरिक्तआत्मा किन्नोराज्येनेति व्याख्यातवर्त्मना शमः किंभोगैरितिदमः यद्यप्येते न पश्यन्तीत्यत्र निर्लोभता तन्मे क्षेमतरं भवेदित्यत्र तितिक्षा इतिप्रथमाध्यायस्यार्थः ससन्यास साधनसूचनं अस्मिंस्त्वध्याये श्रेयोभोक्तुं भैक्ष्यमपीत्यत्र भिक्षाचर्योपलक्षितः सन्यासः प्रतिपादितः ॥ ६ ॥ गुरूपसदनमिदानीं प्रतिपाद्यते समधिगतसंसारदोषस्यातितरां निर्विण्णस्य विधिवद्गुरुमुपसन्नस्यैव विद्याग्रहणेधिकारात् तदेवं भीष्मादिसङ्कटवशात् व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्तीति श्रुतिसिद्धभिक्षाचर्येऽर्जुनस्याभिलापं प्रदर्श्य विधिवदुपसत्तिमपि तत्सङ्कटव्याजेनैव दर्शयति यः स्वल्पामपि वित्तक्षतिं न क्षमते सकृपणइति लोके प्रसिद्धस्तद्विधत्वादखिलोनात्मविदप्राप्तपुरुषार्थतया कृपणोभवति योवाएतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माल्लोका-

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः ॥ यच्छ्रेयःस्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ७ ॥

त्प्रैति सकृपणइति श्रुतेः तस्यभावः कार्पण्यं अनात्माध्यासवत्त्वं तन्निमित्तोस्मिन् जन्मन्येतएव मदीयास्तेषु हतेषु किं जीवितेनेत्यभिनिवेशरूपोममतालक्षणोदोषस्तेनोपहततिरस्कृतः स्वभावः क्षात्रोयुद्धोद्योगलक्षणोयस्य सः तथा धर्मविषये निर्णायकप्रमाणादर्शनात्संमूढं किमेतेषां वधोधर्मः किमेतत्परिपालनं धर्मः तथा किं पृथ्वीपरिपालनं धर्मः किंवा यथावस्थितोरण्यनिवासएव धर्मइत्यादिसंशयैर्व्याप्तं चेतोयस्य सतथा न चैतद्विद्मः कतरत् नोगरीयइत्यत्र व्याख्यानमतत् एवंविधः सन्नहं त्वा त्वामिदानीं पृच्छामि श्रेयइत्यनुषङ्गः अतोयन्निश्चितं ऐकान्तिकमात्यन्तिकं च श्रेयः परमपुमर्थभूतं फलं स्यात्तन्मे मह्यं ब्रूहि साधनानन्तरमवश्यंभावित्वमैकान्तिकत्वं जातस्याविनाशआत्यन्तिकत्वं यथाद्यौषधेकृते कदाचिद्रोगनिवृत्तिर्न भवेदपि जातापिच रोगनिवृत्तिः पुनरपि रोगोत्पत्त्या विनाश्यते एवं कृतेपि यागे प्रतिबन्धवशात्स्वर्गोन भवेदपि जातोपि स्वर्गोदुःखाक्रान्तोनश्यति चेति नैकान्तिकत्वमात्यन्तिकत्वंवा तयोः तदुक्तं दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदपघातके हेतौ दृष्टे सापार्थाचेन्नैकान्तात्यन्ततोभावादिति दृष्टवदानुश्रविकः सह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः तद्विपरीतः श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानादितिच ननु त्वं मम सखा नतु शिष्योऽतआह शिष्यस्तेहमिति त्वदनुशासनयोग्यत्वादहं तव शिष्यएव भ-

वामि नसखा न्यूनज्ञानत्वात् अतस्त्वां प्रपन्नं शरणागतं मां शाधि शिक्षय करुणया नत्वशिष्यत्वशङ्कयोपेक्षणीयोहमित्यर्थः एतेन तद्विज्ञानार्थं सगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं पितरमुपससार अधीहि भगवोब्रह्मेत्यादिगुरूपसत्तिप्रतिपादकः श्रुत्यर्थो दर्शितः ॥७॥ ननु स्वयमेव त्वं श्रेयोविचारय श्रुतसपन्नोसि किंपराशिष्यत्वेनेत्यतआह यच्छ्रेयः प्राप्तं सत् कर्तृ मम शोकमपनुद्यादपनुदेन्निवारयेत्तन्न पश्यामि हि यस्मात्तस्मान्मां शाधीति सोहं भगवः शोचामि तं मा भगवान् शोकस्य पारं तारयत्विति श्रुत्यर्थोदर्शितः शोकानपनोदे कोदोपइत्याशङ्क्य तद्विशेषणमाह इन्द्रियाणामुच्छोषणमिति सर्वदा संतापकरमित्यर्थः ननु युद्धे प्रयतमानस्य तव शोकनिवृत्तिर्भविष्यति जेष्यसि चेत्तदा राज्यप्राप्त्या इतरथाच स्वर्गप्राप्त्या द्वावेतौ पुरुषौ लोकइत्यादिधर्मशास्त्रादित्याशङ्क्याह अवाप्येत्यादिना। शत्रुवार्जितं सस्यादिसम्पन्नंच राज्यं तथा सुराणामाधिपत्यं हिरण्यगर्भपर्यन्तमैश्वर्यमवाप्य स्थितस्यापि मम यच्छोकमपनुद्यात्तन्न पश्यामीत्यन्वयः तद्यथेह कर्मचितोलोकः क्षीयतएवमेवामुत्र पुण्यचितोलोकः क्षीयतइतिश्रुतेः यत्कृतकं तदनित्यनित्यनुमानात् प्रत्यक्षे-

नहि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ॥ अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतप ॥ न योत्स्येइति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥

णाप्यैहिकानां विनाशदर्शनाच्च नैहिक आमुत्रिकोवा भोगः शोकनिवर्तकः किन्तु स्वसत्ताकालेपि भोगपारतन्त्र्यादिना विनाशकालेपि विच्छेदाच्छोकजनक एवेति नयुद्धं शोकनिवृत्तयेऽनुष्ठेयमित्यर्थः एतेनेहामुत्रभोगविरागोऽधिकारिविशेषणत्वेनदर्शितः ॥ ८ ॥ तदनन्तरमर्जुनः किंकृतवानिति धृतराष्ट्रकाङ्क्षायां गुडाकेशोजितालस्यः परंतपः शत्रुतापनोर्जुनः हृषीकेशं सर्वेन्द्रियप्रवर्तकत्वेनान्तर्यामिणं गोविन्दं गां वेदलक्षणां वाणीं विन्दतीति व्युत्पत्त्या सर्ववेदोपादानत्वेन सर्वज्ञं आदौ एवं कथं भीष्ममहं सङ्ख्यइत्यादिना युद्धस्वरूपाऽयोग्यतामुक्त्वा तदनन्तरं न योत्स्यइति युद्धफलाभावं चोक्त्वा तूष्णीं बभूव बाह्येन्द्रियव्यापारस्य युद्धार्थं पूर्वं कृतस्य निवृत्त्या निर्व्यापारोजातइत्यर्थः स्वभावतोजितालस्ये सर्वशत्रुततापनेच तस्मिन्नागन्तुकमालस्यमतापकत्वंच नास्पदमादधातीति द्योतयितुं हशब्दः गोविन्दहृषीकेशपदाभ्यां सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वसूचकाभ्यां भगवतस्तन्मोहापनोदनमनायाससाध्यमितिसूचितम् ॥ ९ ॥ एवंयुद्धमुपेक्षितवत्यप्यर्जुने भगवान्नोपेक्षितवानिति धृतराष्ट्रदुराशानिरासायाह सेनयोरुभयोर्मध्ये युद्धोद्यमेनागत्य तद्विरोधिनं विषादं मोहं प्राप्नुवन्तं तम-

र्जुनं प्रहसन्निव अनुचिताचरणप्रकाशनेन लज्जाम्बुधौ मज्जयन्निवं हृषीकेशः सर्वान्तर्यामी भगवानिदं वक्ष्यमाणमशोच्यानित्यादि वचः
परमगम्भीरार्थमनुचिताचरणप्रकाशकमुक्तवान् नतूपेक्षितवानित्यर्थः अनुचिताचरणप्रकाशनेन लज्जोत्पादनं प्रहासः लज्जा च दुःखा-
त्मिकेति द्वेषविषयएव मुख्यः अर्जुनस्यतु भगवत्कृपाविषयत्वादनुचिताचरणप्रकाशनस्यच विवेकोत्पत्तिहेतुत्वादेकदलाभावेन गौणएवायं
॥११॥ प्रहासइति कथयितुमिवशब्दः लज्जामुत्पादयितुमिव विवेकमुत्पादयितुं अर्जुनस्यानुचिताचरणं भगवता प्रकाश्यते लज्जोत्पत्तिस्तु नान्त-
रीयकतयास्तु मास्तु वेति न विवक्षितेतिभावः यदि युद्धारम्भात्प्रागेव गृहे स्थितोयुद्धमुपेक्षेत तदा नानुचितं कुर्यात् महता संरम्भेणतु
युद्धभूमावागत्य तदुपेक्षणमतीवानुचितमिति कथयितुं सेनयोरित्यादिविशेषणं एतच्चाशोच्यानित्यादौ स्पष्टं भविष्यति॥ १० ॥ तत्रार्जुनस्य
युद्धाख्ये स्वधर्मे स्वतोजातापि प्रवृत्तिर्द्विविधेन मोहेन तन्निमित्तेन च शोकेन प्रतिबद्धेति द्विविधोमोहस्तस्य निराकरणीयः तत्रात्मनि स्व-
प्रकाशपरमानन्दरूपे सर्वसंसारधर्माऽसंसर्गिणि स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयतत्कारणाविद्याख्योपाधित्रयाविवेकेन मिथ्याभूतस्यापि संसारस्य सत्य-

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ॥ सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥ १० ॥
॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ॥ गतासूनगतासूंश्च ना-
नुशोचन्ति पण्डिताः ॥ ११ ॥

त्वात्मधर्मत्वादिप्रतिभासरूपएकः सर्वप्राणिसाधारणः अपरस्तु युद्धाख्ये स्वधर्मे हिंसादिबाहुल्येनाधर्मत्वप्रतिभासरूपोर्जुनस्यैव करुणादि-
दोषनिबन्धनोसाधारणः एवमुपाधित्रयविवेकेन शुद्धात्मस्वरूपबोधः प्रथमस्य निवर्तकः द्वितीयस्यतु हिंसादिमत्वेपि युद्धस्य स्वधर्मत्वेनाधर्म-
त्वाभावबोधोसाधारणः शोकस्यतु कारणनिवृत्त्यैव निवृत्तेर्न पृथक् साधनान्तरापेक्षेत्यभिप्रेत्य क्रमेण भ्रमद्वयमनुवदन् श्रीभगवानुवाच
अशोच्यान् शोचितुमयोग्यानेव भीष्मद्रोणादीनात्मसहितान् त्वं पण्डितोपि सन् अन्वशोचः अनुशोचितवानसि ते म्रियन्ते मन्निमित्तमहं
तैर्विनाभूतः किं करिष्यामि राज्यसुखादिनेत्येवमर्थकेन दृष्ट्वेमं स्वजनमित्यादिना तथा चाशोच्ये शोच्यभ्रमः पश्वादिसाधारणस्तवात्यन्त_
पण्डितस्यानुचितइत्यर्थः तथा कुतस्त्वाकश्मलमित्यादिना मद्वचनेनानुचितमिदमाचरितं मयेति विमर्शे प्राप्तेपि त्वं स्वयं प्रज्ञोपिसन्
प्रज्ञानां अवादान् प्रज्ञैर्वक्तुमनुचितान् शब्दांश्च कथं भीष्ममहं सङ्ख्यइत्यादीन् भाषसे वदसि नतु लज्जया तूष्णींभवसि अतःपरं- ॥११॥
किमनुचितमस्तीति सूचयितुं चकारः तथाचाधर्मे धर्मत्वभ्रान्तिर्धर्मे चाधर्मत्वभ्रान्तिरसाधारणी तवातिपण्डितस्य नोचितेति भावः प्रज्ञावतां

पण्डितानां वादान् भाषसे परं न तु बुध्यसइति वा भाषणापेक्षयानुशोचनस्य प्राक्कालत्वादतीतत्वनिर्देशः भाषणस्य तु तदुत्तरकालत्वेनाव्यवहितत्वाद्वर्तमानत्वनिर्देशः छान्दसेनतिङ्व्यत्ययेनानुशोचसीति वर्तमानत्वं व्याख्येयं ननु बन्धुविच्छेदे शोकोनानुचितः वसिष्ठादिभिर्महाभागैरपि कृतत्वादित्याशङ्क्याह गतासूनिति ये पण्डिताः विचारजन्यात्मतत्वज्ञानवन्तः ते गतप्राणानगतप्राणांश्च बन्धुत्वेन कल्पितान् देहान् नानुशोचन्ति एते मृताः सर्वोपकरणपरित्यागेन गताः किं कुर्वन्ति क्व तिष्ठन्ति एते च जीवन्तोबन्धुविच्छेदेन कथं जीविष्यन्तीति नव्यामुह्यन्ति समाधिसमये तत्प्रतिभासाभावात् व्युत्थानसमये तत्प्रतिभासेपि मृषात्वेन निश्चयात् न हि रज्जुतत्वसाक्षात्कारेण सर्पभ्रमेपनीते तन्निमित्तभयकम्पादि संभवति नवा पित्तोपहतेन्द्रियस्य कदाचिद्गुडे तिक्तताप्रतिभासेपि तिक्तार्थितया तत्रप्रवृत्तिः संभवति मधुरत्वनिश्चयस्य बलवत्वात् एवमात्मस्वरूपाज्ञाननिबन्धनत्वाच्छोच्यभ्रमस्य तत्स्वरूपज्ञानेन तदज्ञानेपनीते तत्कार्यभूतः शोच्यभ्रमः कथमवतिष्ठेतेतिभावः वसिष्ठादीनां प्रारब्धकर्मप्राबल्यात्तथा तथानुकरणं न शिष्टाचारतयान्येषामनुष्ठेयतामपादयति शिष्टैर्धर्मबुद्ध्यानुष्ठीयमानस्यालौकिकव्यवहारस्यैव तदाचारत्वात् अन्यथा निष्ठीवनादेरप्यनुष्ठानप्रसङ्गादिति द्रष्टव्यं यस्मादेवं तस्मात्त्वमपि पण्डितोभूत्वा शोकं

नत्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ॥ न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥१२॥

माकार्षीरित्यभिप्रायः ॥ ११ ॥ नत्वेवेत्याद्येकविंशतिश्लोकैरशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यस्य विवरणं क्रियते स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्याद्यष्टभिः श्लोकैः प्रज्ञावादांश्च भाषसइत्यस्य मोहद्वयस्य पृथक्प्रयत्ननिराकर्तव्यत्वात् तत्र स्थूलशरीरादात्मानं विवेक्तुं नित्यत्वं साधयति तुशब्दोदेहादिभ्योव्यतिरेकं सूचयति यथा अहं इतः पूर्वं जातु कदाचिदपि नासमिति नैव अपितु आसमेव तथा त्वमप्यासीः इमे जनाधिपाश्चासन्नेव एतेन प्रागभावाप्रतियोगित्वं दर्शितं तथा सर्वे वयं अहं त्वं इमे जनाधिपाश्च अतःपरं न भविष्यामइति न अपि तु भविष्यामएवेति ध्वंसाप्रतियोगित्वमुक्तं अतः कालत्रयेपि सत्तायोगित्वादात्मनोनित्यत्वेनानित्याद्देहाद्वैलक्षण्यंसिद्धमित्यर्थः ॥ १२ ॥ ननु देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मेति लोकायतिकाः तथा च स्थूलोहं गौरोहं गच्छामिचेत्यादिप्रत्यक्षप्रतीतीनां प्रामाण्यमनपोहितं भविष्यति अतः कथं देहादात्मनो व्यतिरेकः व्यतिरेकेपि कथं वा जन्मविनाशशून्यत्वं जातोदेवदत्तोमृतोदेवदत्तइति प्रतीतेर्देहजन्मनाशाभ्यां सहात्मनोपि जन्मविनाशोपपत्तेरित्याशङ्क्याह देहाः सर्वे भूतभविष्यवर्तमानाजगन्मण्डलवर्तिनोस्यसन्तीति देही एकस्यैव विभुत्वेन सर्वदेहयोगित्वात्सर्वत्र चेष्टोपपत्तेर्न प्रतिदेहमात्मभेदे प्रमाणमस्तीति सूचयतुमेकवचनं सर्वे वयमिति बहुवचनं तु

 पूर्वदेहभेदानुवृत्त्या न त्वात्मभेदाभिप्रायेणेति नदोषः तस्य देहिन एकस्यैवसतोस्मिन् वर्तमाने देहे यथा कौमारं यौवन
जरेत्यवस्थात्रयं परस्परविरुद्धं भवति नतु तद्भेदेनात्मभेदः यएवाहं बाल्ये पितरावन्वभूवं सहएवाहं वार्द्धके प्रणप्तृननुभवा-
॥१२॥ मीति दृढतरप्रत्यभिज्ञानात् अन्यनिष्ठसंस्कारस्य चान्यत्रानुसन्धानाजनकत्वात् तथा तेनैव प्रकारेणाविकृतस्यैव सतआत्मनोदेहा-
न्तरप्राप्तिः एतस्मादेहादत्यन्तविलक्षणदेहप्राप्तिः स्वप्ने योगैश्वर्येच तद्देहभेदानुसन्धानेपि सएवाहमिति प्रत्यभिज्ञानात् तथाच यदि देहए-
वात्माभवेत्तदा कौमारादिभेदेन देहे भिद्यमाने प्रतिसन्धानं न स्यात् अथ तु कौमाराद्यवस्थानामत्यन्तवैलक्षण्येप्यवस्थावतोदेहस्य यावत्प्रत्य-
भिज्ञं वस्तुस्थितिरिति न्यायेनैक्यं ब्रूयात्तदापि स्वप्नयोगैश्वर्ययोर्देहधर्मभेदे प्रतिसन्धानं न स्यादित्युभयोदाहरणम् अतोमरुमरीचिकादावु-
दकादिबुद्धेरिव स्थूलोहमित्यादिबुद्धेरपि भ्रमत्वमवश्यमभ्युपेयं बाधस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् एतच्च न जायतइत्यादौ प्रपंचयिष्यते एतेन
देहाव्यतिरिक्तोदेहेन सहोत्पद्यते विनश्यति चेति पक्षोपि प्रत्युक्तः तत्रावस्थाभेदे प्रत्यभिज्ञोपपत्तावपि धर्मिणोदेहस्य भेदे प्रत्यभिज्ञानुपपत्तेः
अथवा यथा कौमाराद्यवस्थाप्राप्तिरविकृतस्यात्मनएकस्यैव तथा देहान्तरप्राप्तिरेतस्माद्देहादुत्क्रान्तौ तत्र सएवाहमिति प्रत्यभिज्ञानाभावेपि जा-

देहिनोस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ॥ तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥१३॥

तमात्रस्य हर्षशोकभयादिसंप्रतिपत्तेः पूर्वसंस्कारजन्यायादर्शनात् अन्यथा स्तनपानादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् तस्याइष्टसाधनतादिज्ञानजन्यत्वस्या-
दृष्टमात्रजन्यत्वस्य चाभ्युपगमात् तथा च पूर्वापरदेहयोरात्मैक्यसिद्धिः अन्यथा कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गादित्यन्यत्र विस्तरः कृतयो
पुण्यपापयोर्भोगमन्तरेण नाशः कृतनाशः अकृतयोः पुण्यपापयोरकस्मात्फलदातृत्वमकृताभ्यागमः अथवा देहिनएकस्यैव तव यथाक्रमेण
देहावस्थोत्पत्तिविनाशयोर्नभेदः नित्यत्वात् तथा युगपत्सर्वदेहान्तरप्राप्तिरपि तवैकस्यैव विभुत्वात् मध्यमपरिमाणत्वे सावयवत्वेन नित्य-
त्वायोगात् अणुत्वे सकलदेहव्यापिसुखाद्यनुपलब्धिप्रसङ्गात् विभुत्वे निश्चिते सर्वत्र दृष्टकार्यत्वात्सर्वशरीरेष्वेकएवात्मा त्वमिति निश्चि-
तोर्थः तत्रैवंसति वध्यघातकभेदकल्पनया त्वमधीरत्वान्मुह्यसि धीरस्तु विद्वान्न मुह्यति अहमेषां हन्ता एते मम वध्याइति भेददर्शनाभावात्
तथा च विवादगोचरापन्नः सर्वेदेहाः एकभोक्तृकाः देहत्वात्त्वद्देहवत् इति श्रुतिरपि एकोदेवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापि सर्वभूतान्तरात्मे-
त्यादि एतेन यदाहुर्देहमात्रमात्मेति चार्वाकाः इन्द्रियाणि मनः प्राणश्चेति तदेकदेशिनः क्षणिकं विज्ञानमिति सौगताः देहातिरिक्तः स्थिरोदे-
हपरिमाणइति दिगम्बराः मध्यमपरिमाणस्य नित्यत्वानुपपत्तेः नित्योणुरित्येकदेशिनः तत्सर्वमपाकृतं भवति नित्यत्वविभुत्वस्थापनात्॥१३॥

नन्वात्मनोनित्यत्वे विभुत्वे च न विवदामः प्रतिदेहसमत्वं तु न सहामहे तथाहि बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाख्यनवविशेषगुणवन्तः प्रतिदेहं भिन्नाः एवं नित्याविभवश्चात्मानइति वैशेषिकामन्यन्ते इममेव च पक्षं तार्किकमीमांसकादयोपि प्रतिपन्नाः साङ्ख्यास्तु विप्रतिपद्यमानाअप्यात्मनोगुणवत्त्वे प्रतिदेहं भेदेन विप्रतिपद्यन्ते अन्यथा सुखदुःखादिसङ्करप्रसङ्गात् तथाच भीष्मादिभिन्नस्य मम नित्यत्वे विभुत्वेपि सुखदुःखादियोगित्वात् भीष्मादिबन्धुदेहविच्छेदे सुखवियोगोदुःखसंयोगश्च स्यादिति कथं शोकमोहौ नानुचिताविति अर्जुनाभिप्रायमाशङ्क्य लिङ्गशरीरविवेकायाह ॥ १३ ॥ मीयन्तेआभिर्विषयाइति मात्राइन्द्रियाणि तासां स्पर्शाविषयैः सबन्धास्तत्तद्विषयाकारान्तःकरणपरिणामा वा ते आगमापायिनउत्पत्तिविनाशवतोन्तःकरणस्यैव शीतोष्णादिद्वारा सुखदुःखदाः नतु नित्यस्य विभोरात्मनः तस्य निर्गुणत्वान्निर्विकारत्वाच्च न हिं नित्यस्यानित्यधर्माश्रयत्वं संभवति धर्मधर्मिणोरभेदात्संबन्धान्तरानुपपत्तेः साक्षस्य साक्षिधर्मत्वानुपपत्तेश्च तदुक्तं नर्ते स्याद्विक्रियां दुःखी साक्षिता काविकारिणः धीविक्रियासहस्राणां साक्ष्यतोहमविक्रियइति तथाच सुखदुःखाद्याश्रयीभूतान्तःकरणभेदादेव सर्वव्यवस्थोपपत्तेर्न निर्विकारस्य सर्वभासकस्यात्मनोभेदे मानमस्ति सद्रूपेण स्फुरणरूपेण च सर्वत्रा-

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ॥ आगमापायिनोनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ १४ ॥

नुगमात् अन्तःकरणस्य तावत्सुखदुःखादौ जनकत्वमुभयवादिसिद्धं तत्र समवायिकारणत्वस्यैवाभ्यर्हितत्वात्तदेव कल्पयितुमुचितं न तु समवायिकारणान्तरानुपस्थितौ निमित्तमात्रं तथा च कामः संकल्पइत्यादि श्रुतिरेतत्सर्वं मनएवेति कामादिसर्वविकारोपादानत्वमभेदनिर्देशान्मनसआह आत्मनश्च स्वप्रकाशज्ञानानन्दरूपत्वस्य श्रुतिभिर्बोधनान्न कामाद्याश्रयत्वं अतोवैशेषिकादयोभ्रान्त्यैवात्मनोविकारित्वं भेदं चाङ्गीकृतवन्तइत्यर्थः अन्तःकरणस्यागमापायित्वात् दृश्यत्वाच्च नित्यदृग्रूपात्त्वत्तोभिन्नस्य सुखादिजनकाये मात्रास्पर्शास्तेप्यनित्याः अनियतरूपाः एकदा सुखजनकस्यैव शीतोष्णादेरन्यदा दुःखजनकत्वदर्शनात् एवं कदाचिद्दुःखजनकस्याप्यन्यदा सुखजनकत्वदर्शनात् शीतोष्णग्रहणमाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकसुखदुःखोपलक्षणार्थं शीतमुष्णंच कदाचित्सुखं कदाचित् दुःखं सुखदुःखे तु न कदापि विपर्ययेतेइति पृथङ्निर्देश तथा चात्यन्तास्थिरात् त्वद्भिन्नस्य विकारिणः सुखदुःखादिप्रदान्भीष्मादिसंयोगवियोगरूपान्मात्रास्पर्शान् त्वं तितिक्षस्व नैते मम किंचित्कराइति विवेकेनोपेक्षस्व दुःखितादात्म्याध्यासेनात्मानं दुःखिनं माज्ञासीरित्यर्थः

कौन्तेय भारतेति सम्बोधनद्वयेनोभयकुलविशुद्धस्य तवाज्ञानमनुचितमिति सूचयति ॥ १४ ॥ नन्वन्तःकरणस्य सुखदुःखाद्याश्रयत्वे
तस्यैव कर्तृत्वेन भोक्तृत्वेनच चेतनत्वमभ्युपेयं तथा च तद्व्यतिरिक्ते तद्भासके भोक्तरि मानाभावान्नाममात्रे विवादःस्यात् तदभ्युपगमे
च बन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यापत्तिः अन्तःकरणस्य सुखदुःखाश्रयत्वेन बद्धत्वात् आत्मनश्च तद्व्यतिरिक्तस्य मुक्तत्वादित्याशङ्कामर्जुन-
॥१३॥ स्यापनेतुमाहभगवान् यं स्वप्रकाशत्वेन स्वतएव प्रसिद्धं अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीति श्रुते पुरुषं पूर्णत्वेन पुरि शयानं सवा
अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयेनैतेन किंचनानावृतं नैतेन किंचनासंवृतमिति श्रुतेः समदुःखसुखं समे दुःखसुखे अनात्मधर्मतया
भास्यतयाच यस्य निर्विकारस्य स्वयंज्योतिषस्तं सुखदुःखग्रहणमशेषान्तःकरणपरिणामोपलक्षणार्थं एषनित्योमहिमा ब्राह्मणस्य न
कर्मणा वर्धते नोकनीयानिति श्रुत्या वृद्धिकनीयस्तारूपयोः सुखदुःखयोः प्रतिषेधात् धीरंधियमीरयतीति व्युत्पत्त्या चिदाभासद्वाराधिता-
दात्म्याध्यासेन धीप्रेरकं धीसाक्षिणमित्यर्थः सधीरस्वप्नोभूत्वेमं लोकमतिक्रामतीति श्रुतेः एतेन बन्धप्रसक्तिर्दर्शिता तदुक्तं यतोमानानि सि-
ध्यन्ति जाग्रदादित्रयं तथा भावाभावविभागश्च सब्रह्मास्मीतिबोध्यइति एते सुखदुःखदामात्रास्पर्शाः हि यस्मात् न व्यथयन्ति परमार्थतोन
विकुर्वन्ति सर्वविकारभासकत्वेन विकारायोग्यत्वात् सूर्योयथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्वाह्यदोषैः एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ॥ समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५ ॥

नलिप्यते लोकदुःखेन बाह्यइति श्रुतेः अतः सपुरुषः स्वस्वरूपभूतब्रह्मात्मैक्यज्ञानेन सर्वदुःखोपादानतदज्ञाननिवृत्त्युपलक्षिताय निखिलद्वै-
तानुपरक्तस्वप्रकाशपरमानन्दरूपाय अमृतत्वाय मोक्षाय कल्पते योग्योभवतीत्यर्थः यदि ह्यात्मा स्वाभाविकबन्धाश्रयः स्यात्तदास्वाभावि-
कधर्माणां धर्मनिवृत्तिमन्तरेणानिवृत्तेर्न कदापि मुच्येत तथाचोक्तं आत्मा कर्त्रादिरूपश्चेन्मा काङ्क्षीस्तर्हि मुक्ततां न हि स्वभावोभावानां
व्यावर्तेतौष्ण्यवद्रवेरिति प्रागभावासहवृत्तेर्युगपत्सर्वविशेषगुणनिवृत्तेर्धर्मिनिवृत्तिर्नान्तरीयकत्वदर्शनात् अथात्मनि बन्धोन स्वाभाविकः
किन्तु बुद्ध्याद्युपाधिकृतः आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणइति श्रुतेः तथा च धर्मिसद्भावेपि तन्निवृत्त्या मुक्त्युपपत्तिरितिचेत् हन्त
तर्हि यः स्वधर्ममन्यनिष्ठतया भासयति सउपाधिरित्यभ्युपगमाद्बुद्ध्यादिरुपाधिःस्वधर्ममात्मनिष्ठतया भासयतीत्यायातं तथा चायातं
मार्गे बन्धस्यासत्यत्वाभ्युपगमात् न हि स्फटिकमणौ जपाकुसुमोपधाननिमित्तोलोहितिमा सत्यः अतः सर्वसंसारधर्मासंसर्गिणोप्यात्मनउपा- ॥१३॥
धिवशात्तत्संसर्गित्वप्रतिभासोबन्धः स्वस्वरूपज्ञानेन तु स्वरूपाज्ञानतत्कार्यबुद्ध्याद्युपाधिनिवृत्त्या तन्निमित्तनिखिलभ्रमनिवृत्तौ निर्मृष्ट-
निखिलभास्योपरागतया शुद्धस्य स्वप्रकाशपरमानन्दतया पूर्णस्यात्मनः स्वतएव कैवल्यं मोक्षइति नबन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यापत्तिः

अतएव नाममात्रे विवादइत्यपास्तं भास्यभासकयोरेकत्वानुपपत्तेः दुःखी स्वव्यतिरिक्तभास्यः. भास्यत्वात् घटवदित्यनुमानात् भास्यस्य भासकत्वादर्शनात् एकस्यैवभास्यत्वे भासकत्वेच कर्तृकर्मविरोधात् आत्मनः कथमितिचेत् न तस्य भासकत्वमात्राभ्युपगमात् अहं दुःखी-त्यादिवृत्तिसहिताहङ्कारभासकत्वेन तस्य कदापि भास्यकोटावप्रवेशात् अतएव दुःखी नस्वातिरिक्तभासकापेक्षः भासकत्वात् दीपवदित्य-नुमानमपि न भास्यत्वेन स्वातिरिक्तभासकसाधकेन प्रतिरोधात् भासकत्वं च भानकरणत्वं स्वप्रकाशमानरूपत्वं वा आद्ये दीपस्येव करणान्तरानपेक्षत्वेपि स्वातिरिक्तभानसापेक्षत्वं दुःखिनो न व्याहन्यते अन्यथा दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यापत्तेः द्वितीये त्वसिद्धोहेतुरित्य-धिकबलतया भास्यत्वहेतुरेव विजयते बुद्धिवृत्त्यतिरिक्तभानानभ्युपगमाद्बुद्धिरेव भानरूपेतिचेत् न भानस्यसर्वदेशकालानुस्यूततया भेदक-धर्मशून्यतया च विभोर्नित्यस्यैकस्य चानित्यपरिच्छिन्नानेकरूपबुद्धिपरिणामात्मकत्वानुपपत्तेः उत्पत्तिविनाशादिप्रतीतेश्चावश्यकल्प्यविषय-संबंधविषयतयाप्युपपत्तेः अन्यथा तत्तज्ज्ञानोत्पत्तिविनाशभेदादिकल्पनायामतिगौरवापत्तेरित्याद्यन्यत्रविस्तरः तथाचश्रुतिः न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्वि-परिलोपोविद्यतेऽविनाशित्वात् आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघनएव तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमा-त्मा ब्रह्म सर्वानुभूतिरित्याविभुनित्यस्वप्रकाशज्ञानरूपतामात्मनोदर्शयन्ति एतेनाविद्यालक्षणादप्युपाधेर्व्यतिरेकः सिद्धः अतोसत्योपाधिनि-

नासतोविद्यते भावोनाभावोविद्यते सतः ॥ उभयोरपि दृष्टोन्तस्त्वनयोस्तत्वदर्शिभिः ॥१६॥

बन्धनबन्धभ्रमस्य सत्यात्मज्ञानान्निवृतौ मुक्तिरिति सर्वमवदातं पुरुषर्षभेति सम्बोधयन् स्वप्रकाशचैतन्यरूपत्वेन पुरुषत्वे परमानन्दरूपत्वेन चात्मनऋषभत्वं सर्वद्वैतापेक्षया श्रेष्ठत्वमजानन्नेव शोचासि अतः स्वरूपज्ञानादेव तव शोकनिवृत्तिः सुकरा तरति शोकमात्मविदिश्रुतेरिति सूचयति अत्र पुरुषमित्येकवचनेन साङ्ख्यपक्षोनिराकृतः तैः पुरुषबहुत्वाभ्युपगमात् ॥ १९ ॥ ननु भवतु पुरुषैकत्वं तथापि तस्य सत्यस्य जडद्रष्टृत्वरूपः सत्यएव संसारः तथाच शीतोष्णादिसुखदुःखकारणेसति तद्भोगस्यावश्यकत्वात्सत्यस्य च ज्ञानाद्विनाशानुपपत्तेः कथं तितिक्षां कथं वा सोमृतत्वाय कल्पतइतिचेत् न कृत्स्नस्यापि द्वैतप्रपञ्चस्यात्मनि कल्पितत्वेन तज्ज्ञानाद्विनाशोपपत्तेः शुक्तौ कल्पितस्य रजतस्य शुक्तिज्ञानेन विनाशवत् कथं पुनरात्मानात्मनोः प्रतीत्यविशेषे आत्मवदनात्मापि सत्योन भवेत् अनात्मवदात्मापि मिथ्या न भवेत् उभयोस्तुल्ययोगक्षेमत्वादित्याशङ्क्य विशेषमाह भगवान् यत्कालतोदेशतोवस्तुतोवा परिच्छिन्नं तदसत् यथा घटादि जन्मविनाशशीलं प्राक्कालेन परकालेन च परिच्छिद्यते ध्वंसप्रागभावप्रतियोगित्वात् कदाचित्कालपरिच्छिन्नमित्युच्यते एवं देशपरिच्छिन्नमपि तदेव मूर्त-त्वेन सर्वदेशावृत्तित्वात् कालपरिच्छिन्नस्य देशपरिच्छेदनियमेपि देशपरिच्छिन्नत्वेनाभ्युपगतस्य परमाण्वादेस्तार्किकैः कालपरिच्छेदान-

भ्युपगमाद्देशपरिच्छेदोपि पृथगुक्तः सच्च किंचिद्देशवृत्तिरत्यन्ताभावः एवं सजातीयभेदोविजातीयभेदः स्वगतभेदश्चेति त्रिविधोभेदोवस्तुपरिछेदः यथा वृक्षस्य वृक्षान्तरात् शिलादेः पत्रपुष्पादेश्च भेदः अथवा जीवेश्वरभेदोजीवजगद्भेदोजीवपरस्परभेदईश्वरजगद्भेदोजगत्परभेदइतिपञ्चविधोवस्तुपरिच्छेदः कालदेशापरिछिन्नस्याप्याकाशादेस्तार्किकैर्वस्तुपरिच्छेदाभ्युपगमात्पृथक्निर्देशः एवं साङ्ख्यमतेपि योजनीयं एतादृशस्य असतः शीतोष्णादेः कृत्स्नस्यापि प्रपञ्चस्य भावः सत्ता पारमारार्थिकत्वं स्वान्यूनसत्ताकतादृशपरिच्छेदशून्यत्वं नविद्यते. न संभवति घटत्वाघटत्वयोरिव परिच्छिन्नत्वापरिच्छिन्नत्वयोरेकत्र विरोधात् न हि दृश्यं किंचित्कचित्काले देशे वस्तुनि वान निपिध्यते अननुगमात् नवा सद्वस्तु कचिद्देशे काले वस्तुनिवा निपिध्यते सर्वत्रानुगमात् तथाच सर्वत्रानुगते सद्वस्तुनि अननुगतं व्यभिचारि वस्तु कल्पितं रज्जुखण्डइवानुगते व्यभिचारि सर्पधारादिकमितिभावः ननु व्यभिचारिणः कल्पितत्वं सद्वस्त्वपि कल्पितं स्यात्तस्यापि तुच्छव्यावृत्तत्वेन व्यभिचारित्वादित्यतआह नाभावोविद्यते सतइति सदधिकरणकभेदप्रतियोगित्वं हि वस्तुपरिच्छिन्नत्वं तच्च न तुच्छव्यावृत्तत्वेन तुच्छे शशविपाणादौ सत्वायोगात् सद्भचामभावोनिरूप्यतइति न्यायात् एकस्यैवस्वप्रकाशस्य नित्यस्य विभोः सतः सर्वानुस्यूतत्वेन सव्यक्तिभेदानभ्युपगमात् घटः सन्नित्यादिप्रतीतेः सर्वलौकिकत्वेन सतोघटस्याधिकरणकभेदप्रतियोगित्वायोगात् अभावः परिच्छिन्नत्वं देशतः कलतोवस्तुतोवा सतः सर्वानुस्यूतसन्मात्रस्य नविद्यते न संभवति पूर्ववद्विरोधादित्यर्थः ननुसन्नाम किमपि वस्तु नास्त्येव यस्य देशकालवस्तुपरिच्छेदः प्रतिपिध्यते किन्तर्हि सत्त्वं नाम परं सामान्यं तदाश्रयत्वेन द्रव्यगुणकर्मसु सद्व्यवहारः तदेकाश्रयसम्बन्धेन सामान्यविशेपसमवायेपु तथाचासतः प्रागभावप्रतियोगिनोघटादेः सत्त्वं कारणव्यापारात् सतोपि तस्याभावः कारणनाशाद्भवत्येवेति कथमुक्तं नासतोविद्यते भावोनाभावोविद्यते सतइति एवं प्राप्ते परिहरति उभयोरपीत्यर्थेन उभयोरपि सदसतोः सतश्चासतश्चान्तोमर्यादा नियतरूपत्वं यत्सत्तत्सदेव यदसत्तदसदेवेति दृष्टोनिश्चितः श्रुतिस्मृतियुक्तिभिर्विचारपूर्वकं कैः तत्वदर्शिभिः वस्तुयाथात्म्यदर्शनशीलैर्ब्रह्मविद्भिः नतु कुतार्किकैः अतःकुतार्किकाणां नविपर्ययानुपपत्तिः तुशब्दोवधारणे एकान्तरूपो नियमएव दृष्टोनत्वनेकान्तरूपोन्यथाभावइति तत्त्वदर्शिभिरेव दृष्टोनातत्त्वदर्शिभिरितिवा तथाच श्रुतिः सदेव सोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयमित्युपक्रम्य ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं सआत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इत्युपसंहरन्ती सदेकं सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यं सत्यं दर्शयति वाचारम्भणं विकारोनामधेयं मृत्तिकेत्येवसत्यमित्यादिश्रुतिस्तु विकारमात्रस्य व्यभिचारिणोवाचारम्भणत्वेनानृतत्वंदर्शयति अन्नेन सोम्य शुङ्गेनापोमूलमन्विच्छाद्भिः सोम्यशुङ्गेन तेजोमूलमन्विच्छ तेजसा सोम्यशुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छसन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाइति श्रुतिः सर्वेपामपि विकाराणां सति कल्पितत्वं दर्शयतिसत्त्वं च न सामान्य

तत्र मानाभावात् पदार्थमात्रसाधारण्या सत्सदितिप्रतीत्या द्रव्यगुणकर्ममात्रवृत्तिसत्त्वस्य स्वानुपपादकस्याकल्पनात् वैपरीत्यस्यापिसुवचत्वात् एकरूपप्रतीतेरेकरूपविषयनिर्वाह्यत्वेन सम्बन्धभेदस्य स्वरूपस्यच कल्पयितुमनुचितत्वात् विषयस्याननुगमेपि प्रतीत्यनुगमे जातिमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् तस्मादेकमेव सद्वस्तु स्वतः स्फुरणरूपं ज्ञाताज्ञातावस्थाभासकं स्वतादात्म्याध्यासेन सर्वत्र सद्व्यवहारोपपादकं सन्घटइति प्रतीत्या तावत्सद्व्यक्तिमात्राभिन्नत्वं घटे विषयीकृतं ननु सत्तासमवायित्वं अभेदप्रतीतेर्भेदघटितसम्बन्धानिर्वाह्यत्वात् एवं द्रव्यं सद्गुणः सन्नित्यादिप्रतीत्या सर्वाभिन्नत्वं सतः सिद्धं द्रव्यगुणभेदासिद्ध्या च न तेषु धर्मिषु सत्त्वंनाम धर्मः कल्प्यते किन्तु सति धर्मिणि द्रव्याद्यभिन्नत्वं लाघवात् तच्च वास्तवं न संभवतीत्याध्यासिकमित्यन्यत् तदुक्तं वार्तिककारैः सत्तातोपि नभेदस्याद्द्रव्यत्वादेः कुतोन्यतः एकाकाराहि संवित्तिः सद्द्रव्यं सद्गुणस्तथा इत्यादि सत्तापि नासतोभेदिका तस्याप्रसिद्धेः द्रव्यत्वादिकंतु सद्धर्मत्वान्न सतोभेदकमित्यर्थः अतएव घटाद्भिन्नः पटइत्यादिप्रतीतिरपि न भेदसाधिका घटपटतद्भेदानां सदभेदेनैक्यात् एवं यत्रैव नभेदग्रहस्तत्रैव लब्धपदा सती सदभेदप्रतीतिर्विजयते तार्किकैः कालपदार्थस्य सर्वात्मकस्याभ्युपगमात्तेनैव सर्वव्यवहारोपपत्तौ तदतिरिक्तपदार्थकल्पने मानाभावात्तस्यैव सर्वानुस्यूतस्य सद्रूपेण स्फुरणरूपेणच सर्वतादात्म्येन प्रतीत्युपपत्तेः स्फुरणस्यापि सर्वानुस्यूतत्वेनैकत्वान्नित्यत्वं विस्तरेणाग्रिमश्लोके वक्ष्यते

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततं ॥ विनाशमव्ययस्यास्य नकश्चित्कर्तुमर्हति ॥१७॥

तथाच यथा कस्मिंश्चिद्देशे कालेवा घटस्य पटादेर्न देशान्तरे कालान्तरेवाघटत्वं एवं कस्मिंश्चिद्देशे कालेवा घटस्यान्यत्राघटत्वं शक्रेणापि न शक्यते संपादयितुं पदार्थस्वभावभङ्गायोगात् एवं कस्मिंश्चिद्देशे कालेवा सतो देशान्तरे कालान्तरे वा सत्त्वं कस्मिंश्चिद्देशे कालेवा सतोन्यत्रासत्त्वं नशक्यते संपादयितुं युक्तिसामान्यात् अथउभयोर्नियतरूपत्वमेव द्रष्टव्यमित्यद्वैतसिद्धौ विस्तरः अतः सदेव वस्तु मायाकल्पिताऽसन्निवृत्त्याऽमृतत्त्वाय कल्पते सन्मात्रदृष्ट्या च तितिक्षाप्युपपद्यत इतिभाव ॥१६॥ नन्वेतादृशस्य सतोज्ञानाद्भेदे परिच्छिन्नत्वापत्तेर्ज्ञानात्मकत्वमभ्युपेयं तच्चानाध्यासिकं अन्यथा जडत्वापत्तेः तथा चानाध्यासिकज्ञानरूपत्वस्य सतोधात्वर्थत्वादुत्पत्तिविनाशवत्त्वं घटज्ञानमुत्पन्नं घटज्ञानं नष्टमितिप्रतीतेश्च एवं चाहं घटं जानामीतिप्रतीतेस्तस्य साश्रयत्वं सविषयत्वंचेति देशकालवस्तुपरिच्छिन्नत्वात्स्फुरणस्य कथं तद्रूपस्य सतोदेशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यत्वमित्याशङ्क्याह विनाशोदेशतः कालतोवस्तुतोवा परिच्छेदः सोस्यास्तीति विनाशि परिच्छिन्नं तद्विलक्षणं अविनाशि सर्वप्रकारपरिच्छेदशून्यं तुएव तत् सद्रूपं स्फुरणं त्वं विद्धि जानीहि किंतत् येन सद्रूपेण स्फुरणेनैकेन नित्येन विभुना सर्वमिदं दृश्यजातं स्वतः सत्तास्फूर्तिशून्यं ततं व्याप्तं स्वसत्तास्फूर्त्यध्यासेन रज्जुशकलेनेव सर्पधारादि स्वस्मिन्समावेशितं तदविनाश्येव

विद्धीत्यर्थः कस्मात् यस्मात् विनाशं परिच्छेदं अव्ययस्यापरिच्छिन्नस्य अस्य अपरोक्षस्य सर्वानुस्यूतस्य स्फुरणरूपस्य सतः
कश्चित् कोपि आश्रयोवा विषयोवा इन्द्रियसन्निकर्षादिरूपोहेतुर्वा नकर्तुमर्हति समर्थोन भवति कल्पितस्याकल्पितपरिच्छेदकतायोगात्
आरोपमात्रे चेष्टापत्तेः अहं घटं जानामीत्यत्र हि अहङ्कारआश्रयतया भासते घटस्तु विषयतया उत्पत्तिविनाशवती काचिदहङ्कारवृत्तिस्तु
॥१९॥ सर्वतोविप्रसृतस्य सतःस्फुरणस्य व्यञ्जकतया आत्ममनोयोगस्य परैरपि ज्ञानहेतुत्वाभ्युपगमात् तदुत्पत्तिविनाशेनैवच तदुपहिते स्फुरण-
रूपे सत्युत्पत्तिविनाशप्रतीत्युपपत्तेर्नैकस्य स्फुरणस्य स्वतउत्पत्तिविनाशकल्पनाप्रसङ्गः ध्वन्यवच्छेदेन शब्दवद्घटाद्यवच्छेदेनाकाशवच्च
अहङ्कारस्तु तस्मिन्नध्यस्तोपि तदाश्रयतया भासते तद्वृत्तितादात्म्याध्यासात् सुषुप्तौ अहङ्काराभावेपि तद्वासनावासिताज्ञानभासकस्य
चैतन्यस्य स्वतःस्फुरणात् अन्यथैतावन्तं कालमहं किमपि नाज्ञासिषमिति सुषुप्तोत्थितस्य स्मरणं न स्यात् नचोत्थितस्य ज्ञानाभावानु-
मितिरियमिति वाच्यं सुषुप्तिकालरूपपक्षाज्ञानाल्लिङ्गासम्भवाच्च अस्मरणादेर्व्यभिचारित्वात् स्मरणाजनकनिर्विकल्पकाद्यभावासाधकत्वाच्च
ज्ञानसामग्र्यभावस्य चान्योन्याश्रयग्रस्तत्वात् तथा च श्रुतिः यद्वैतन्न पश्यति पश्यन्वैतद्द्रष्टव्यं नपश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपोविद्य-
तेविनाशित्वादित्यादिः सुषुप्तौस्वप्रकाशस्फुरणसद्भावं तन्नित्यतया दर्शयति एवं घटादिर्विषयोपि तदज्ञानावस्थाभासके स्फुरणे कल्पितः
यएव प्रागज्ञातः सएवेदानीं मया ज्ञातइति प्रत्यभिज्ञानात् अज्ञातज्ञापकत्वं हि प्रामाण्यं सर्वतन्त्रसिद्धान्तः यथार्थानुभवः प्रमेति वद-
द्भिस्तार्किकैरपि ज्ञातज्ञापिकायाः स्मृतेर्व्यावर्तकमनुभवपदं प्रयुंजानैरेतदभ्युपगमात् अज्ञातत्वं च घटादेर्न चक्षुरादिना परिच्छिद्यते तत्रा-
सामर्थ्यात् तज्ज्ञानोत्तरकालमज्ञानस्यानुवृत्तिप्रसङ्गाच्च नाप्युमानेन लिङ्गाभावात् नहीदानीं ज्ञातत्वेन प्रागज्ञातत्वमनुमातुंशक्यं धारावाहि-
कानेकज्ञानविषये व्यभिचारात् इदानीमेव ज्ञातत्वं तु प्रागज्ञातत्वे सतीदानीं ज्ञातत्वरूपं साध्याविशिष्टत्वादसिद्धं नचाज्ञातावस्थाज्ञान-
मन्तरेण ज्ञानं प्रति घटादेर्हेतुता ग्रहीतुंशक्यते पूर्ववर्तित्वाग्रहात् घटं न जानामीति सार्वलौकिकानुभवविरोधश्च तस्मादज्ञातं स्फुरणं
भासमानं स्वाध्यस्तं घटादिकं भासयतीति घटादीनामज्ञाने कल्पितत्वसिद्धिः अन्यथा घटादेर्जडत्वेनाज्ञातत्वतज्ज्ञानयोरनुपपत्तेः स्फुरणं
त्वज्ञातं स्वाध्यस्तेनैवाज्ञानेनेति स्वयमेव भगवान् वक्ष्यति अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्तिजन्तवइत्यत्र एतेन विभुत्वं सिद्धं तथाच
श्रुतिः महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघनएवेति सत्यं ज्ञानमनन्तमितिच ज्ञानस्य महत्त्वमनन्तत्वं च दर्शयति महत्त्वं स्वाध्यस्तसर्वसंबन्धित्वं
अनन्तत्वं त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वमिति विवेकः एतेन शून्यवादोपि प्रत्युक्तः निराधिष्ठानभ्रमायोगान्निरवधिबाधायोगाच्च तथाच ॥१९॥
श्रुतिः पुरुषान्नपरं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिरिति सर्वबाधावधिं पुरुषं परिशिनष्टि उक्तंच भाष्यकारैः सर्वं विनश्य-
द्वस्तुजातं पुरुषान्तं विनश्यति पुरुषोविनाशहेत्वभावान्न विनश्यतीति एतेन क्षणिकवादोपि परास्तः अबाधितप्रत्यभिज्ञानाद-

न्यदृष्टान्यस्मरणाद्यनुपपत्तेश्च तस्मादेकस्य सर्वानुस्यूतस्य स्वप्रकाशस्फुरणरूपस्य सतः सर्वप्रकारपरिच्छेदशून्यत्वादुपपन्नं नाभावोविद्यते सतइति ॥ १७ ॥ ननुस्फुरणरूपस्य सतः कथमविनाशित्वं तस्य देहधर्मत्वात् देहस्य चान्व क्षणान्निनाशादिति भूतचैतन्यवादिनस्तान्निराकुर्वन्नासतोविद्यते भावइत्येतद्विवृणोति अन्तवन्तोविनाशिनः इमे परोक्षाः देहाः उपचितापचितरूपत्वाच्छरीराणि बहुवचनात् स्थूलसूक्ष्मकारणरूपाः विराट्सूत्राव्याकृताख्याः समष्टिव्यष्ट्यात्मानः सर्वे नित्यस्य अविनाशिनएव शरीरिणः आध्यासिकसम्बन्धेन शरीरवतः एकस्य आत्मनः स्वप्रकाशस्फुरणरूपस्य संबन्धिनः दृश्यत्वेन भोग्यत्वेन चोक्ताः श्रुतिभिर्ब्रह्मवादिभिश्च तथाच तैत्तिरीयके अन्नमयाद्यानन्दमयान्तान्पञ्च कोशान् कल्पयित्वा तदधिष्टानमकल्पितं ब्रह्मपुच्छ प्रतिष्ठेति दर्शितं तत्र पञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्यात्मकोविराट् मूर्तराशिरन्नमयकोशः स्थूलसमष्टिः तत्कारणीभूतोपञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्यात्मको।हिरण्यगर्भः सूत्रममूर्तराशिः सूक्ष्मसमष्टिः त्रयं वा इदं नामरूपं कर्मेति बृहदारण्यकोक्तव्यन्नात्मकः सकर्मात्मकत्वेन क्रियाशक्तिमात्रमादाय प्राणमयकोशउक्तः नामात्मकत्वेन ज्ञानशक्तिमात्रमादाय मनोमयकोशउक्तः रूपात्मकत्वेन तदुभयाश्रयतया कर्तृत्वमादाय विज्ञानमयकोशउक्तः ततः प्राणमयमनोमयविज्ञानयात्मैकएव हिरण्यगर्भाख्योलिङ्गशरीरकोशः तत्कारणीभूतस्तु मायोपहितचैतन्यात्मा सर्व-

अन्तवन्तइमे देहानित्यस्योक्ताः शरीरिणः॥अनाशिनोप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत॥१८॥

संस्कारशेषोव्याकृताख्यआनन्दमयकोशः तेच सर्वे एकस्यैवात्मनः शरीराणीत्युक्तं तस्यैषएव शारीरआत्मा यः पूर्वस्येति तस्य प्राणमयस्यैषएव शरीरे भवः शारीरआत्मा यः सत्यज्ञानादिलक्षणोगुहानिहितत्वेनोक्तः पूर्वस्यान्नमयस्य एवं प्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयेषु योज्यं अथवा इमे सर्वे देहास्त्रैलोक्यवर्तिसर्वप्राणिसंबाधिनएकस्यैवात्मनउक्ताइति योजना तथाच श्रुतिः 'एकोदेवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापि सर्वभूतान्तरात्मा कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलोनिर्गुणश्चे' ति सर्वशरीरसम्बन्धिनमेकमात्मानं नित्यं विभुं दर्शयति ननु नित्यत्वं यावत्कालस्थायित्वं तथाचाविद्यादिवत्कालेन सह नाशेपि तदुपपन्नमित्यतआह अनाशिनइति देशतः कालतोवस्तुतश्च परिच्छिन्नस्याविद्यादेः कल्पितत्वेनानित्यत्वेपि यावत्कालस्थायित्वरूपमौपचारिकं नित्यत्वं व्यवह्नियते यावद्विकारन्तु विभागोलोकवदितिन्यायात् आत्मनस्तु परिच्छेदत्रयशून्यस्याकल्पितस्य विनाशहेत्वभावान्मुख्यमेव कूटस्थनित्यत्वं नतु परिणामि नित्यत्वं यावत्कालस्थायित्वं चेत्यभिप्रायः नन्वेतादृशे देहिनि किंचित्प्रमाणमवश्यं वाच्यं अन्यथा निष्प्रमाणस्य तस्यालीकत्वापत्तेः शास्त्रारम्भवैयर्थ्यापत्तेश्च तथाच वस्तुपरिच्छेदोदुष्परिहरः शास्त्रयोनित्वादिति न्यायाच्च अतआह अप्रमेयस्येति एकधैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमयं ध्रुवं अप्रम-

यमप्रमेयं न तत्र सूर्योभातिन चन्द्रतारकं नेमाविद्युतोभान्ति कुतोयमग्निः तमेवभान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति च
श्रुतेः स्वप्रकाशचैतन्यरूपएवात्मातस्तस्य सर्वभासकस्य स्वभानार्थं न स्वभास्यापेक्षा किन्तु कल्पितज्ञानतत्कार्यनिवृत्त्यर्थं कल्पितवृत्ति-
विशेपापेक्षा कल्पितस्यैव कल्पितविरोधित्वात् यक्षानुरूपोवलिरिति न्यायात् तथा च सर्वकल्पितनिवर्तकवृत्तिविशेपोत्पत्त्यर्थं शास्त्रारम्भः
॥१६॥ तस्य तत्वमस्यादिवाक्यमात्राधीनत्वात् स्वतः सर्वदा भासमानत्वात्सर्वकल्पनाधिष्ठानत्वाद्दृश्यमात्रभासकत्वाच्च व तस्य तुच्छत्वापत्तिः तथा
चैकमेवाद्वितीयं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिशास्त्रमेव स्वप्रमेयानुरोधेन स्वस्यापि कल्पितत्वमापादयति अन्यथा स्वप्रामाण्यानुपपत्तेः
कल्पितस्य चाकल्पितपरिच्छेदकत्वं नास्तीति प्राक् प्रतिपादितं आत्मनः स्वप्रकाशत्वंच युक्तितोपि भगवत्पूज्यपादैरुपपादितं तथाहि
यत्र जिज्ञासोः संशयविपर्ययव्यतिरेकप्रमाणामन्यतममपि नास्ति तत्र तद्विरोधि ज्ञानमिति सर्वत्र दृष्टं अन्यथा त्रितयान्यतरापत्तेः
आत्मनिवाचाहं नाहं वेति न कस्यचित् संशयः नापि नाहमिति विपर्ययः प्रमावेति तत्स्वरूपप्रमा सर्वदास्तीति वाच्यं
तस्य सर्वसंशयविपर्ययधर्मित्वात् धर्म्यंशे सर्वमभ्रान्तं प्रकारे तु विपर्ययइति न्यायात् अतएवोक्तं 'प्रमाणमप्रमाणं च प्रमा-
भासस्तस्तथैव च कुर्वन्त्येव प्रमां यत्र तदसंभावना कुत' इति प्रमाभासः संशयः स्वप्रकाशे सद्रूपे धर्मिणि प्रमाणाप्रमाणयोर्विशेपोनां-
स्तीत्यर्थः आत्मनोभासमानत्वे च घटज्ञानं मयि जातं नवेत्यादिसंशयः स्यात् नचान्तरपदार्थे विपयस्यैव संशयादिप्रतिवन्धकत्वस्वभावः
कल्प्यः वाह्यपदार्थे क्लृप्तेन विरोधिज्ञानेनैव संशयादिप्रतिवन्धसम्भवे आन्तरपदार्थे स्वभावभेदकल्पनायाअनौचित्यात् अन्यथा सर्ववि-
प्लवोपपत्तेः आत्ममनोयोगमात्रञ्चात्मसाक्षात्कारे हेतुः तस्य च ज्ञानमात्रे हेतुत्वाद्घटादिभानेप्यात्मभानं समूहालम्बनन्यायेन तार्किकाणां
प्रवरेणापि दुर्निवारं न च चाक्षुपत्वमानसत्वादिसङ्करः लौकिकत्वालौकिकत्ववदंशभेदेनोपपत्तेः सङ्करस्यादोपत्वाच्चाक्षुपत्वादेर्जातित्वानभ्यु-
पगमाद्वा व्यवसायमात्रएवात्मभानसामग्र्याविद्यमानत्वादनुव्यवसायोप्यपास्तः न च व्यवसायभानार्थं सः तस्य दीपवत् स्वव्यवहारे
सजातीयानपेक्षत्वात् न हि घटतज्ज्ञानयोरिव व्यवसायानुव्यवसाययोरपि विपयत्वविपयित्वव्यवस्थापकं वैजात्यमस्ति व्यक्तिभेदाति-
रिक्तवैधर्म्यानभ्युपगात् विषयत्वावच्छेदकरूपेणैव विषयित्वाभ्युपगमे घटयोरपि तद्भावापत्तिरविशेपात् ननु यथा घटव्यहारार्थं घटज्ञा-
नमभ्युपेयते तथा घटज्ञानव्यवहारार्थं घटज्ञानविषयं ज्ञानमभ्युपेयं व्यवहारस्य व्यवहर्तव्यज्ञानसाध्यत्वादिति चेत् कानुपपत्तिरुद्भाविता ॥१६॥
देवानां प्रियेण स्वप्रकाशवादिनः न हि व्यवहर्तव्यभिन्नत्वमपि ज्ञानाविशेपणं व्यवहारहेतुतावच्छेदकं गौरवात् तथाचेश्वरज्ञानवत् योगि-
ज्ञानवत्प्रमेयमिति ज्ञानवच्च स्वेनैव स्वव्यवहारोपपत्तौ नज्ञानान्तरकल्पनावकाशः अनुव्यवसायस्यापि घटज्ञानव्यवहारहेतुत्वं किंघटज्ञानज्ञा-
नत्वेन किंवा घटज्ञानत्वेनैवेति विवेचनीयं उभयस्यापि तत्र सत्त्वात् तत्रघटव्यवहारे घटज्ञानत्वेनैव हेतुतायाः क्लृप्तत्वात्तेनैव रूपेण घटज्ञा-

नव्यवहारेपि हेतुतोपपत्तौ न घटज्ञानज्ञानत्वं हेतुतावच्छेदकं गौरवान्मानाभावाच्च तथा च नानुव्यवसायसिद्धिः एकस्यैव व्यवसायस्य ध्यवसेयं व्यवसाये च व्यवहारजनकत्वोपपत्तेरिति त्रिपुटीप्रत्यक्षवादिनः प्राभाकराः औपनिषदास्तु मन्यन्ते स्वप्रकाशज्ञानरूपएवात्मा न स्वप्रकाशज्ञानाश्रयः कर्तृकर्मविरोधेन तद्भानानुपपत्तेः ज्ञानभिन्नत्वे घटादिवज्जडत्वेन कल्पितत्वापत्तेश्च स्वप्रकाशज्ञानमात्रस्वरूपोप्यात्मा-विद्योपहितः सन् साक्षीत्युच्यते वृत्तिमदन्तः करणोपहितः प्रमातेत्युच्यते तस्य चक्षुरादीनि करणानि सचक्षुरादिद्वारान्तः करणपरिणा-मेन घटादीन्व्याप्य तदाकारोभवति एकस्मिंश्चान्तः करणपरिणामे घटावच्छिन्नचैतन्यं अन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यं चैकलोलीभावापन्नं भ-वति ततोघटावच्छिन्नचैतन्यं प्रमात्रभेदात्स्वाज्ञानं नाशयदपरोक्षं भवति घटंच स्वावच्छेदकं स्वतादात्म्याध्यासाद्भासयति अन्तःकरण-परिणामश्चवृत्त्याख्योतिस्वच्छः स्वावच्छिन्नेनैव चैतन्येन भास्यतइति अन्तःकरणतद्वृत्तिघटानामपरोक्षता तदेतदाकारत्रयमहं जानामि घटमिति भासकचैतन्यस्यैकरूपत्वेपि घटंप्रति वृत्त्यपेक्षत्वात्प्रमातृता अन्तःकरणतद्वृत्तीः प्रति तु वृत्त्यनपेक्षत्वात्साक्षितेति विवेकः अद्वै-तसिद्धौ सिद्धान्तबिन्दौ च विस्तरः यस्मादेवं प्रागुक्तन्यायेन नित्योविभुरसंसारी सर्वदैकरूपश्चात्मा तस्मात्तन्नाशाशङ्कया स्वधर्मे युद्धे प्राक्प्रवृत्तस्य तव तस्मादुपरतिर्नयुक्तेति युद्धाभ्यनुज्ञया भगवानाह तस्माद्युध्यस्व भारतेति अर्जुनस्य स्वधर्मे युद्धे प्रवृत्तस्य ततउपरति-

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतं ॥ उभौ तौ न विजानीतोनायं हन्ति न हन्यते ॥१९॥

कारणं शोकमोहौ तौ च विचारजनितेन विज्ञानेन बाधिताविसपवादापवादे उत्सर्गस्य स्थितिरिति न्यायेन युध्यस्वेत्यनुवादोन विधिः यथा कर्तृकर्मणोः कृतीत्युत्सर्गः उभयप्राप्तौ कर्मणीत्यपवादः अकाकारयोः स्त्रीप्रत्यययोः प्रयोगेनेति वक्तव्यमिति तदपवादः तथाच मुमुक्षोर्ब्र-ह्मणोजिज्ञासेत्यत्र अपवादापवादे पुनरुत्सर्गस्थितेःकर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेनैव षष्ठी तथा च कर्मणिचेति निषेधाप्रसराद्ब्रह्मजिज्ञासेति कर्म-षष्ठीसमासः सिद्धोभवति कश्चित्त्वेतस्मादेव विधेर्मोक्षे ज्ञानकर्मणोः समुच्चयइति प्रलपति तन्न युध्यस्वेत्यतोमोक्षस्य ज्ञानकर्मसमुच्चयसा-ध्यत्वाप्रतीतेः विस्तरेण चैतदग्रे भगवद्गीतावचनविरोधेनैव निराकरिष्यामः ॥ १८ ॥ नन्वेवमशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यादिना भीष्मादि-बन्धुविच्छेदनिबन्धने शोकेपनीतेपि तद्वधकर्तृत्वनिबन्धनस्य पापस्य नास्ति प्रतीकारः नहि यत्र शोकोनास्ति तत्र पापं नास्तीति नियमः द्वेष्यब्राह्मणवधे शोकाविषये पापाभावप्रसङ्गात् अतोहं कर्ता त्वं प्रेरकइति द्वयोरपि हिंसानिमित्तपातकापत्तेरयुक्तमिदं वचनं तस्माद्यु-ध्यस्व भारतेत्याशङ्क्य काठकपठितया ऋचा परिहरति भगवान् एनं प्रकृतं देहिनं अदृश्यत्वादिगुणकं योहन्तारं हननक्रियायाः कर्तारं वेत्ति अहमस्यहन्तेति विजानाति यश्चान्यएनं मन्यते हतं हननक्रियायाः कर्मभूतं देहहननेन हतोहमिति विजानाति तावुभौ देहाभि-

मानित्वादेनमविकारिणमकारकस्वभावमात्मानं नविजानीतोन विवेकेन जानीतः शास्त्रात् कस्मात् यस्मात् नायं हन्ति न हन्यते कर्ता कर्म च न भवतीत्यर्थः अत्र यएनं वेत्ति हन्तारं हतं चेत्येतावति वक्तव्ये पदानामावृत्तिर्वाक्यालङ्कारार्था अथवा यएनं वेत्तिहन्तारं तार्किकादिरात्मनः कर्तृत्वाभ्युपगमात्तथा यश्चैनं मन्यते हतं चार्वाकादिरात्मनोविनाशित्वाभ्युपगमात् तावुभौ न विजानीतं इति योज्यं वादिभेदख्यापनाय पृथगुपन्यासः अतिशूरातिकातरविषयतया वा पृथगुपदेशः हन्ताचेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतमिति पूर्वार्धे श्रौतः पाठः ॥ १९ ॥ कस्मादयमात्मा हननक्रियायाः कर्ता कर्म च न भवति अविक्रियत्वादित्याह द्वितीयेन मन्त्रेण जायतेस्ति वर्धते विपरीणमतेपक्षीयते विनश्यतीति षड्भावविकाराइति वार्ष्यायणिरिति नैरुक्ताः तत्राद्यन्तयोर्निषेधः क्रियते नजायते म्रियतेवेति वा शब्दः समुच्चयार्थः नजायते नम्रियते चेत्यर्थः कस्मादयमात्मानोत्पद्यतेयस्मादयमात्मा कदाचित् कस्मिन्नपि काले न भूत्वा अभूत्वा प्राक् भूयः पुनरपि भविता न योह्यभूत्वा भवति सउत्पत्तिलक्षणां विक्रियामनुभवति अयं तु प्रागपि सत्त्वान्नोत्पद्यतेऽतोऽजः तथायमात्मा भूत्वा प्राक् कदाचित् भूयः पुनः न भविता न वा शब्दाद्वाक्यविपरिवृत्तिः योहि प्राग्भूत्वा उत्तरकाले नभवति स मृतिलक्षणां विक्रिया-

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ॥ अजोनित्यः शाश्वतोयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २० ॥

मनुभवति अयं तु उत्तरकालेपि सत्त्वान्नतोन म्रियतेऽतोनित्यः विनाशायोग्यइत्यर्थः अत्र नभूत्वेत्यत्रसमासाभावेपिनानुपपत्तिः नानुयाजेष्विति वत् भगवता पाणिनिना महाविभाषाधिकारे नञ्समासपाठात् यत्तुकात्यायनेनोक्तं समासनित्यताभिप्रायेण वा वचनानर्थक्यं तु स्वभावसिद्धत्वादिति तत् भगवत्पाणिनिवचनविरोधादनादेयं तदुक्तमाचार्यशबरस्वामिना असद्वादीहिकात्यायनइति अत्र नजायते म्रियते वेति प्रतिज्ञा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयइति तदुपपादनं अजोनित्यइति तदुपसंहारइति विभागःआद्यन्तयोर्विकारयोर्निषेधेन मध्यवर्तिविकाराणां तद्व्याप्यानां निषेधे जातेपि गमनादिविकाराणामनुक्तानामप्युपलक्षणायापक्षयश्च वृद्धिश्च स्वशब्देनैव निराक्रियते तत्र कूटस्थनित्यत्वादात्मनोनिर्गुणत्वाच्च न स्वरूपतोगुणतोवापक्षयः संभवतीत्युक्तं शाश्वत इति शश्वत्सर्वदा भवति नापक्षीयते नापचीयत इत्यर्थः यदि नापक्षीयते तर्हि वर्धतामिति नेत्याह पुराणइति पुरापि न (भ)वएकरूपोनत्वधुना नूतनां कांचिदवस्थामनुभवति योहि नूतनां कांचिदुपचयावस्थामनुभवति सवर्धतइत्युच्यते लोके अयंतु सर्वदैकरूपत्वान्नापचीयते नोपचीयतेचेत्यर्थः अस्तित्वविपरिणामौ तु

जन्मविनाशान्तर्भूतत्वात्पृथङ् निषिद्धौ यस्मादेवं सर्वविकारशून्यआत्मा तस्माच्छरीरे हन्यमाने तत्संबद्धोपि केनाप्युपायेनं नहन्यते नहन्तुं शक्यतइत्युपसंहारः ॥ २० ॥ नायं हन्ति नहन्यतइति प्रतिज्ञाय नहन्यतइत्युपपादितं इदानीं नहन्तीत्युपपादयन्नुपसंहरति न विनष्टुं शीलं यस्य तमविनाशिनं अन्त्यविकाररहितं तत्र हेतुः अव्ययं न विद्यते व्ययोवयवापचयोगुणापचयोवा यस्य तमव्ययं अवयवापचयेन गुणापचयेन वा विनाशदर्शनात्तदुभयरहितस्य न विनाशः संभवतीत्यर्थः ननु जन्यत्वेन विनाशित्वमनुमास्यामहे नेत्याह अजमिति नजायतइत्यजमाद्यविकाररहितं तत्र हेतुः नित्यं सर्वदा विद्यमानं प्रागविद्यमानस्य हि जन्म दृष्टं नतु सर्वदा सतइत्यभिप्रायः अथवा अविनाशिनं अबाध्यं सत्यमिति यावत् नित्यं सर्वव्यापकं तत्र हेतुः अजमव्ययं जन्मविनाशशून्यं जायमानस्य विनश्यतश्च सर्वव्यापकत्वसत्यत्वयोरयोगात् एवं सर्वविक्रियाशून्यं प्रकृतमेनं देहिनं स्वमात्मानं योवेद विजानाति शास्त्राचार्योपदेशाभ्यां साक्षात्करोति अहं सर्वविक्रियाशून्यः सर्वभासकः सर्वद्वैतरहितः परमानन्दबोधरूपइति सएवं विद्वान्पुरुषः पूर्णरूपः कं हन्ति कथंहन्ति किंशब्दआक्षेपे नकमपि हन्ति नकथमपि हन्तीत्यर्थः तथा कं घातयति कमपि न घातयतीत्यर्थः नं हि सर्वविकारशून्यस्याकर्तुर्हननक्रियायां कर्तृत्वं संभवति तथा च श्रुतिः 'आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेदिति' शुद्धमात्मानं विदुष-

वेदाविनाशिनं नित्यं यएनमजमव्ययं ॥ कथं सपुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥२१॥

स्तदज्ञाननिबन्धनाध्यासनिवृत्तौ तन्मूलरागद्वेषाद्यभावात्कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभावं दर्शयति अयमभिप्रायोभगवतः वस्तुगत्या कोपि न करोति न कारयति च किंचित् सर्वविक्रियाशून्यस्वभावत्वात्परंतु स्वप्नइवाविद्यया कर्तृत्वादि कर्मात्मन्यभिमन्यते तदुक्तं उभौतौ नविजानीतइति श्रुतिश्च ध्यायतीव लेलायतीवेत्यादि अतएव सर्वाणि शास्त्राण्यविद्वदधिकारिकाणि विद्वान्स्तु समूलाध्यासबाधान्नात्मनि कर्तृत्वादिकमभिमन्यते स्थाणुस्वरूपं विद्वानिव चोरत्वं अतोविक्रियारहितत्वादद्वितीयत्वाच्च विद्वान्न करोति कारयतिचेत्युच्यते तथा च श्रुतिः विद्वान्नबिभेति कुतश्चनेति अर्जुनोहि स्वस्मिन्कर्तृत्वं भगवति च कारयितृत्वमध्यस्य हिंसानिमित्तं दोषमुभयत्राप्याशशङ्के भगवानपि विदिताभिप्रायोहन्ति घातयतीति तदुभयमाचिक्षेप आत्मनि कर्तृत्वं मयि च कारयितृत्वमारोप्य प्रत्यवायशङ्कां माकार्षीरित्यभिप्रायः अविक्रियत्वप्रदर्शनेनात्मनः कर्तृत्वप्रतिषेधात्सर्वकर्माक्षेपो भगवदभिप्रेते हन्तिरुपलक्षणार्थः पुरःस्फूर्तिकत्वात् प्रतिषेधहेतोस्तुल्यत्वात्कर्मान्तराभ्यनुज्ञानुपपत्तेः तथा च वक्ष्यति तस्य कार्यं न विद्यतइति अतोत्र हननमात्राक्षेपेण कर्मान्तरं भगवताभ्यनुज्ञायतइति मूढजनजल्पितमपास्तं तस्माद्युध्यस्वेत्यत्र हननस्य भगवताभ्यनुज्ञानात् वास्तवकर्तृत्वाद्यभावस्य कर्ममात्रे समत्वादिति दिक् ॥ २१ ॥ नन्वेवमात्मनोविनाशि-

त्वाभावेऽपि देहानां विनाशित्वाद्युद्धस्य च तन्नाशकत्वात्कथं भीष्मादिदेहानामनेकसुकृतसाधनानां मया युद्धेन विनाशः कार्यइत्याशङ्कायां उत्तरं जीर्णानि विहाय वस्त्राणि नवानि गृण्हाति विक्रियाशून्यएव नरोयथेत्यैतावतैव निर्वाहे अपराणीति विशेषणमुत्कर्षातिशयख्यापनार्थं तेन यथा निकृष्टानि वस्त्राणि विहायोत्कृष्टानि जनोगृण्हातीत्यौचित्यायातं तथा जीर्णानि वयसा तपसा च कृशानि भीष्मादिशरीराणि विहाय अन्यानि देवादिशरीराणि सर्वोत्कृष्टानि चिरोपार्जितधर्मफलभोगाय संयाति सम्यक् गर्भवासादिक्लेशव्यतिरेकेण प्राप्नोति देही प्रकृष्टधर्मानुष्ठातृदेहवान् भीष्मादिरित्यर्थः अन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते पित्र्यं वा गान्धर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मंवेत्यादिश्रुतेः एतदुक्तंभवति भीष्मादयोहि यावज्जीवं हि धर्मानुष्ठानक्लेशेनैव जर्जरशरीरावर्तमानशरीरपातमन्तरेण तत्फलभोगायासमर्थायदि धर्मयुद्धेन स्वर्गप्रतिबन्धकानि जर्जरशरीराणि पातयित्वा दिव्यदेहसंपादनेन स्वर्गभोगयोग्याः क्रियन्ते त्वया तदात्यन्तमुपकृताएव ते दुर्योधनादीनामपि स्वर्गभोग्यदेहसंपादनान्महानुपकारएव तथा चात्यन्तमुपकारके युद्धेऽपकारकत्वभ्रमं माकार्षीरिति अपराणि अन्यानि संयातीति पदत्रय-

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृण्हाति नरोऽपराणि ॥ तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२ ॥ नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ॥ न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३ ॥

वशाद्भगवदभिप्रायएवमभ्यूहितः अनेन दृष्टान्तेनाविकृतत्वप्रतिपादनमात्मनः क्रियतइति तु प्राचां व्याख्यानमतिस्पष्टम् ॥ २२ ॥ ननुदेहनाशे तदभ्यन्तरवर्तिनआत्मनः कुतोन विनाशो गृहदाहे तदन्तर्वर्तिपुरुषवदित्यत आह शस्त्राण्यस्यादीनि अतितीक्ष्णान्यपि एवं प्रकृतमात्मानं न छिन्दन्ति अवयवविभागेन द्विधाकर्तुं न शक्नुवन्ति तथा पावकोग्निरतिप्रज्वलितोपि नैनं भस्मीकर्तुं शक्नोति नचैनमापोत्यन्तं वेगवत्योपि आर्द्रीकरणेन विश्लिष्टावयवं कर्तुं शक्नुवन्ति मारुतोवायुरतिप्रबलोपि नैनं नीरसं कर्तुं शक्नोति सर्वनाशकाक्षेपे प्रकृते युद्धसमये शस्त्रादीनां प्रकृतत्वादवयुक्त्यानुवादेनोपन्यासः पृथिव्यप्तेजोवायूनामेव नाशकत्वप्रसिद्धेस्तेषामेवोपन्यासोनाकाशस्य ॥ २३ ॥ शस्त्रादीनां तन्नाशकत्वासामर्थ्ये तस्य तज्जनितनाशानर्हत्वे हेतुमाह यतोच्छेद्योऽयं अतोनैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि अदाह्योऽयं यतोऽतोनैनं दहति पावकः यतोक्लेद्योऽयं अतोनैनं क्लेदयन्त्यापः यतोशोष्योऽयं अतोनैनं शोषयति मारुतइति क्रमेण योजनीयं एवकारः प्रत्येकं संबध्यमानोऽच्छेद्यत्वाद्यवधारणार्थः चः समुच्चये हेतौ वा छेदाद्यनर्हत्वे हेतुमाह उत्तरार्धेन नित्योयं पूर्वापरकोटिरहि-

॥१८॥

तोतोऽनुत्पाद्यः असर्वगतत्वेह्यनित्यत्वं स्यात् यावद्विकारंतु विभागइति न्यायात् पराभ्युपगतपरमाण्वादीनामनभ्युपगमात् अयंतु सर्वगतोविभूरतोनित्यएव एतेन प्राप्यत्वं पराकृतं यदि चायं विकारीस्यात्तदा सर्वगतोन स्यात् अयंतु स्थाणुरविकारी अतः सर्वगतएव एतेन विकार्यत्वमपाकृतं यदि वायं चलः क्रियावान् स्यात् तदा विकारीस्यात् घटादिवत् अयंत्वचलोतोनविकारी एतेन संस्कार्यत्वं निराकृतं पूर्वावस्थापरित्यागेनावस्थांन्तरापत्तिर्विक्रिया अवस्थैक्येपि चलनमात्रं क्रियेति विशेषः यस्मादेवं तस्मात सनातनोऽयं सर्वदैकरूपः नकस्याअपि क्रियायाः कर्मेत्यर्थः उत्पत्याप्तिविकृतिसंस्कृत्यन्यतमाक्रियाफलयोगे हि कर्मत्वंस्यात् अयंत नित्यत्वान्नोत्पाद्यः अनित्यस्यैव घटादेरुत्पाद्यत्वात् सर्वगतत्वान्न प्राप्यः परिच्छिन्नस्यैव घटादेः प्राप्यत्वात् स्थाणुत्वादविकार्यः विक्रियावतोघृतादेरेव विकार्यत्वात् अचलत्वादसंस्कार्यः सक्रियस्यैव दर्पणादेः संस्कार्यत्वात् तथा च श्रुतयः आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः वृक्षइव स्तब्धोदिवि तिष्ठत्येकः निष्कलं निष्क्रियं शान्तमित्यादयः यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्याअन्तरोयोप्सु तिष्ठन्नद्भ्योन्तरोयस्तेजसि तिष्ठंस्तेजसोन्तरोयोवायौ तिष्ठन्वायोरन्तरइत्याद्या च श्रुतिः सर्वगतस्य सर्वान्तर्यामितया तद-

अच्छेद्योयमदाह्योयमक्लेद्योशोष्यएव च ॥ नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४॥
अव्यक्तोऽयमचिन्त्योयमविकार्योऽयमुच्यते ॥ तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥२५॥

विषयत्वं दर्शयति योहि शस्त्रादौ न तिष्ठति तं शस्त्रादयश्छिन्दान्ति अयंतु शस्त्रादीनां सत्तास्फूर्तिप्रदत्वेन तत्प्रेरकस्तदन्तर्यामी अतः कथमेनं शस्त्रादीनि स्वव्यापारविषयीकुर्युरित्यभिप्रायः अत्र येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धइत्यादिश्रुतयोनुसन्धेयाः सप्तमाध्याये च प्रकटीकरिष्यति श्रीभगवानिति दिक् ॥ २४ ॥ छेद्यत्वादिग्राहकप्रमाणाभावादपि तदभावइत्याह अव्यक्तोयमित्यार्धेन योहीन्द्रियगोचरोभवति सप्रत्यक्षत्वाद्व्यक्तइत्युच्यते अयंतु रूपादिहीनत्वान्न तथा अतोन प्रत्यक्षं तत्र छेद्यत्वादिग्राहकमित्यर्थः प्रत्यक्षाभावेप्यनुमानं स्यादित्यतआह अचिन्त्योयं चिन्त्योनुमेयस्तद्विलक्षणोयं क्वचित्प्रत्यक्षोहि वन्ह्यादिगृहीतव्याप्तिकस्य धूमादेर्दर्शनात् क्वचिदनुमेयोभवति अप्रत्यक्षे तु व्याप्तिग्रहणासंभवान्नानुमेयत्वमिति भावः अप्रत्यक्षस्यापीन्द्रियादेः सामान्यतोदृष्टानुमानविषयत्वं दृष्टमतआह अविकार्योयं यद्विक्रियावच्चक्षुरादिकं तत्स्वकार्यान्यथानुपपत्या कल्प्यमानमर्थापत्तेः सामान्यतोदृष्टानुमानस्य च विषयोभवति अयंतु न विकार्योन विक्रियावानतोनार्थापत्तेः सामान्यतोदृष्टस्यवा विषयइत्यर्थः लौकिकशब्दस्यापि प्रत्यक्षादिपूर्वकत्वात्तन्निषेधेनैव निषेधः ननु वेदे-

नैव तत्र छेद्यत्वादि प्रहीष्यतइत्यतआह उच्यते वेदेन सोपकरणेन अच्छेद्याव्यक्तादिरूपएवायमुच्यते तात्पर्येण प्रतिपाद्यते अतोन वेदस्य तत्प्रतिपादकस्यापिछेद्यत्वादि प्रतिपादकत्वमित्यर्थः अत्र नैनं छिन्दन्ति इत्यत्र शस्त्रादीनां तन्नाशकसामर्थ्याभावउक्तः अच्छेद्यो-ऽयमित्यादौ तस्य छेद्यादिकर्मत्वायोग्यत्वमुक्तं अव्यक्तोऽयमित्यत्र तच्छेदादिग्राहकमानाभावउक्तइत्यपौनरुक्त्यं द्रष्टव्यं वेदाविनाशिन-मित्यादीनां तु श्लोकानामर्थतःशद्धतश्च पौनरुक्त्यं भाष्यकृद्भिः परिहृतं दुर्बोधत्वादात्मवस्तुनः पुनः पुनः प्रसङ्गमापाद्य शद्धान्तरेण तदेव वस्तु निरूपयति भगवान्वासुदेवः कथंनुनाम संसारिणां बुद्धिगोचरमापन्नं तत्त्वं संसारनिवृत्तये स्यादिति वदद्भिः एवं पूर्वोक्तयुक्तिभिरा-त्मनोनित्यत्वे निर्विकारत्वे च सिद्धे तत्र शोकोनोपपन्नइत्युपसंहरति तस्मादित्यर्धेन एतादृशात्मस्वरूपवेदनस्य शोककारणनिवर्तकत्वा-त्तस्मिन्सति शोकोनोचितः कारणाभावे कार्याभावस्यावश्यकत्वात् तेनात्मानमविदित्वा यदन्वशोचस्तद्युक्तमेव आत्मानं विदित्वातु नानु शोचितुमर्हसीत्यभिप्रायः ॥ २५ ॥ एवमात्मनोनिर्विकारत्वेनाशोच्यत्वमुक्तं इदानीं विकारवत्त्वमभ्युपेत्यापि श्लोकद्वयेनाशोच्यत्वं प्रति-पादयति भगवान् तत्रात्मा ज्ञानस्वरूपः प्रतिक्षणविनाशीति सौगताः देहएवात्मा सच स्थिरोप्यनुक्षणपरिणामी जायते नश्यतिचेति प्रत्य-क्षसिद्धमेवैतदिति लोकायतिकाः देहातिरिक्तोपि देहेन सहैव जायते नश्यति चेत्यन्ये सर्गाद्यकालएवाकाशवज्जायते देहभेदेप्यनुवर्तमानए-

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतं ॥ तथापि त्वं महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि ॥२६॥

वाकल्पस्थायी नश्यति प्रलयइत्यपरे नित्यएवात्मा जायते म्रियतेचेति तार्किकाः तथाहि प्रेत्यभावोजन्म सचापूर्वदेहेन्द्रियादिसंबन्धः एवं मरणमपि पूर्वदेहेन्द्रियादिविच्छेदः इदं चोभयं धर्माधर्मनिमित्तत्वात्तदाधारस्य नित्यस्यैव मुख्यं अनित्यस्यतुकृतहान्यकृताभ्यागमप्रसङ्गेन धर्माधर्माधारत्वानुपपत्तेर्नजन्ममरणे इति वदन्ति नित्यस्याप्यात्मनः कर्णशष्कुलीजन्मनाप्याकाशस्येव देहजन्मना जन्म तन्नाशाच्च मरणं तदुभयमौपाधिकममुख्यमेवेत्यन्ये तत्रानित्यत्वपक्षेपि शोच्यत्वमात्मनोनिषेधति अथेति पक्षान्तरे चोप्यर्थे यदि दुर्बोधत्वादात्मवस्तुनोस-कृच्छ्रवणेप्यवधारणासामर्थ्यान्मदुक्तपक्षानङ्गीकारेण पक्षान्तरमभ्युपैषि तत्राप्यनित्यत्वपक्षमेवाश्रित्य यद्येनमात्मानं नित्यजातं नित्य-मृतं वा मन्यसे वा शद्धश्चार्थे क्षणिकत्वपक्षे नित्यं प्रतिक्षणं पक्षान्तरे आवश्यकत्वान्नित्यं नियतं जातोयं मृतोयमिति लौकिकप्रत्ययवशेन यदि कल्पयसि तथापि हे महाबाहो पुरुषधौरेयेति सोपहासं कुमताभ्युपगमात् त्वय्येतादृशी कुदृष्टिर्न संभवतीति सानुकम्पं वा एवं अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसितावयमित्यादि यथा शोचसि एवं प्रकारं अनुशोकं कर्तुं त्वमपि त्वं तादृशएव सन् नार्हसि योग्योनभवसि क्षणिकत्वपक्षे देहात्मवादपक्षे देहेन सह जन्म निनाशपक्षे च जन्मान्तराभावेन पापभयासंभवात् पापभयेनैव खलु त्वमनुशोचसि तच्चे-

तादृशे दर्शने नसंभवतीत्यर्थः क्षणिकत्वपक्षे च दृष्टहानेर्दुःखं न संभवति बन्धुविनाशदर्शनाभावादित्यविवेकं पक्षान्तरे दृष्ट-दुःखनिमित्तं शोकमभ्यनुज्ञातुमेतत्कारः दृष्टदुःखनिमित्तशोकसंभवेऽप्यदृष्टदुःखनिमित्तः शोकः सर्वथा नोचितइत्यर्थः प्रथमश्लो-कस्य ॥ २६ ॥ नन्वात्मनआभूतसंप्लवस्थायित्वपक्षे नित्यत्वपक्षे दृष्टादृष्टदुःखसंभवात्तद्भयेन शोचामीत्यतआह द्वितीयश्लोकेन हि यस्मात् जातस्य स्वकृतधर्माधर्मादिवशाल्लब्धशरीरेन्द्रियसंबन्धस्य स्थिरस्यात्मनोध्रुवआवश्यकोमृत्युस्तच्छरीरादिविच्छेदः तदारम्भककर्मक्षयनिमित्तः संयोगस्य वियोगावसानत्वात् तथा ध्रुवं जन्म मृतस्य च प्राग्देहकृतकर्मफलोपभोगार्थं सानुशयस्यैव प्रस्तुतत्वान्न जीवन्मुक्तेर्व्यभिचारः तस्मादेवमपरिहार्ये परिहर्तुमशक्येऽस्मिन् जन्ममरणलक्षणेऽर्थे विषये त्वमेवं विद्वान्न शोचितुमर्हसि तथा च वक्ष्यति ऋतेपि त्वां नभविष्यन्ति सर्वइति यदि हि त्वया युद्धेनाहन्यमानाएते जीवेयुरेव तदा युद्धाय शोकस्तवोचितः स्यात् एते तु कर्मक्षयात्स्वयमेव म्रियन्तइति तत्परिहारासमर्थस्य तव दृष्टदुःखनिमित्तः शोकोनोचितइति भावः एवमदृष्टदुःखनिमित्तेपि शोके तस्मादपरिहार्येऽर्थे इत्येवोत्तरं युद्धाख्यं हि कर्म क्षत्रियस्य नियतमग्निहोत्रादिवत् यच्च युधसंप्रहारइत्यस्माद्धातोर्निष्पन्नं शत्रुप्राणवियोगानुकूलशस्त्रप्रहाररूपं विहितत्वादग्नीषोमीयादिहिंसावन्न प्रत्यवायजनकं तथा च गौतमः स्मरति नदोषोहिंसायामाहवेन्यत्र व्यश्वासारथ्य-

जातस्य हि ध्रुवोमृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्यच ॥ तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥२७॥

नायुधकृतांजलीप्रकीर्णकेशपराङ्मुखोपविष्टस्थलवृक्षारूढदूतगोब्राह्मणवादिभ्यइति ब्राह्मणग्रहणं चात्रायोद्धृब्राह्मणविषयं गवादिप्रायपाठादितिस्थितं एतच्च सर्वं स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्यत्र स्पष्टीकरिष्यते तथा च युद्धलक्षणेऽर्थेऽग्निहोत्रादिवद्विहितत्वादपरिहार्ये परिहर्तुमशक्ये तदकरणे प्रत्यवायप्रसङ्गात् त्वमदृष्टदुःखभयेन शोचितुं नार्हसीति पूर्ववत् यदि तु युद्धाख्यं कर्म काम्यमेव 'यआहवेषु युध्यन्ते भूम्यर्थमपराङ्मुखाः अकूटैरायुधैर्यान्ति ते स्वर्गं योगिनोयथेति' याज्ञवल्क्यवचनात् हतोवा प्राप्स्यसे स्वर्गं जित्वा वामोक्ष्यसे महीमिति भगवद्वचनाच्च तदापि प्रारब्धस्य काम्यस्यापि अवश्यपरिसमापनीयत्वेन नित्यतुल्यत्वात् त्वया च युद्धस्य प्रारब्धत्वादपरिहार्यत्वं तुल्यमेव अथवा आत्मनित्यत्वपक्षएव श्लोकद्वयं अर्जुनस्य परमास्तिकस्य वेदबाह्यमताभ्युपगमासंभवात् अक्षरयोजना तु नित्यश्चासौ देहेन्द्रियादिसंबन्धवशाज्जातश्चेति नित्यजातस्तं एनमात्मानं नित्यमपि सन्तं जातं चेन्मन्यसे तथा नित्यमपि सन्तं मृतं चेन्मन्यसे तथापि त्वं नानुशोचितुमर्हसीति प्रतिज्ञाय हेतुमाह जातस्य हीत्यादिना नित्यस्य जातत्वं मृतत्वं च प्राग्व्याख्यातं स्पष्टमन्यत् भाष्यमप्यस्मिन् पक्षे योजनीयम् ॥२७॥ तदेवं सर्वप्रकारेणात्मनोशोच्यत्वमुपपादितं अथेदानीमात्मनोऽशोच्यत्वेपि भूतसङ्घातात्मकानि शरीराण्युद्दिश्य-

शोचामीत्यर्जुनाशङ्कामपनुदति भगवान् आदौ जन्मनः प्राक् अव्यक्तानि अनुपलब्धानि पृथिव्यादिभूतमयानि शरीराणि मध्ये जन्मानन्तरं मरणात्प्राक् व्यक्तानिउपलब्धानि सन्ति निधने पुनरव्यक्तान्येव भवन्ति यथा स्वप्नेन्द्रजालादौ प्रतिभासमात्रजीवनानि शुक्तिरूप्यादिवन्नतु ज्ञानात् प्रागूर्ध्वं वा स्थितानि दृष्टिसृष्ट्यभ्युपगमात् तथा चादावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेपि तत्तथेति न्यायेन मध्येपि न सन्त्येवैतानि नासतोविद्यते भावइति प्रागुक्तेश्च एवंसति तत्र तेपु मिथ्याभूतेष्वत्यन्ततुच्छेषु भूतेषुकापरिदेवना को वा दुःखप्रलापःनकोप्युचितइत्यर्थः न हि स्वप्ने विविधान्बन्धूनुपलभ्य प्रतिबुद्धस्ताद्विच्छेदेनशोचति पृथग्जनोपि एतदेवोक्तं पुराणे अदर्शनादापतितः पुनश्चादर्शनं गतः भूतसङ्घइति शेषः तथाच शरीराण्युद्दिश्य शोकोनोचितइति भावःआकाशादिमहाभूताभिप्रायेणवा श्लोकोयोज्यः अव्यक्तमव्याकृतमविद्योपहितचैतन्यमादिः प्रागवस्थायेषां तानि तथा व्यक्तं नामरूपाभ्यामेवाविद्याकाभ्यां प्रकटीभूतं नतु स्वेन परमार्थसदात्मना मध्यस्थित्यवस्था येषां तादृशानि भूतानि आकाशादीनि अव्यक्तनिधनान्येव अव्यक्ते स्वकारणे मृदीव घटादीनां निधनं प्रलयोयेषां तेषु का परिदेवनेति

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ॥ अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥२८॥

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः ॥ आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ २९ ॥

पूर्ववत् तथा च श्रुतिः तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेत्यादिरव्यक्तोपादानतां सर्वस्य प्रपञ्चस्य दर्शयति लयस्थानं तु तस्यार्थसिद्धं कारणएव कार्यलयस्य दर्शनात् ग्रन्थान्तरे विस्तरः तथा चाज्ञानकल्पितत्वेन तुच्छान्याकाशादिभूतान्यप्युद्दिश्य शोकोनोचितश्चेत्तत्कार्याण्युद्दिश्य नोचितइति किमुवक्तव्यमितिभावः अथवा सर्वदा तेषामव्यक्तरूपेण विद्यमानत्वाद्विच्छेदाभावेन तन्निमित्तः प्रलापोनोचितइत्यर्थः भारतेत्यनेन संबोधयन् शुद्धवंशोद्भवत्वेन शास्त्रीयमर्थं प्रतिपत्तुमर्होसि किमिति न प्रतिपद्यसइति सूचयति ॥ २८ ॥

ननु विद्वांसोपि बहवः शोचन्ति तत् किं मामेव पुनः पुनरेवमुपालभसे अन्यच्च वक्तुरेव हि तज्जाड्यं श्रोता यत्र न बुध्यतइति न्यायात्त्वद्वचनार्थाप्रतिपत्तिरपि मम न दोषः तत्रान्येषामपि तवेवात्मापरिज्ञानादेव शोकः आत्मप्रतिपादकशास्त्रार्थाप्रतिपत्तिश्च तवाप्यन्येषामिव स्वाशयदोषादिति नोक्तदोषद्वयमित्यभिप्रेत्यात्मनोदुर्विज्ञेयतामाह एनं प्रकृतं देहिनं आश्चर्येणाद्भुतेन तुल्यतया वर्तमानं आविद्यकनानाविधविरुद्धधर्मवत्तया सन्तमप्यसन्तमिव स्वप्रकाशचैतन्यरूपमपि जडमिवानन्दघनमपि दुःखितमिव निर्विकारमपि सविकारमिव नित्य-

मप्यनित्यमिव प्रकाशमानमप्यप्रकाशमानमिव ब्रह्माभिन्नमपि तद्भिन्नमिव मुक्तमपि बद्धमिवाद्वितीयमपि सद्वितीयमिव संभावितविचित्रानेकाकारप्रतीतिविषयं पश्यति शास्त्राचार्योपदेशाभ्यां आविद्यकसर्वद्वैतनिषेधेन परमात्मस्वरूपमात्राकारायां वेदान्तमहावाक्यजन्यायां सर्वसुकृतफलभूतायामन्तःकरणवृत्तौ प्रतिफलितं समाधिपरिपाकेन साक्षात्करोति कश्चित् शमदमादिसाधनसंपन्नचरमशरीरः कश्चिदेव नतु सर्वः तथा कश्चिदेनं यत्पश्यति तदाश्चर्यवदिति क्रियाविशेषणं आत्मदर्शनमप्याश्चर्यवदेव यत्स्वरूपतोमिथ्याभूतमपि सत्यस्यव्यञ्जकं आविद्यकमप्यविद्याया विघातकं अविद्यामुपघ्नं तत्कार्यतया स्वात्मानमप्युपहन्तीति तथा यः कश्चिदेनं पश्यति सऽआश्चर्यवदिति कर्तृविशेषणं यतोऽसौ निवृत्ताविद्यातत्कार्योऽपि प्रारब्धकर्मप्राबल्यात्तद्वानिव व्यवहरति सर्वदा समाधिनिष्ठोऽपि व्युत्तिष्ठति व्युत्थितोऽपि पुनः समाधिमनुभवतीति प्रारब्धकर्मवैचित्र्याद्विचित्रचरित्रः प्राप्तदुःप्रापज्ञानत्वात्सकललोकस्पृहणीयोऽतआश्चर्यवदेव भवति तदेतत्त्रयमाश्चर्यमात्मा तज्ज्ञानं तज्ज्ञाताचेति परमदुर्विज्ञेयमात्मानं त्वं कथमनायासेन जानीयाइत्यभिप्रायः एवमुपदेष्टुरभावादप्यात्मा दुर्विज्ञेयः योह्यात्मानं जानाति सएव तमन्यस्मै ध्रुवं ब्रूयात् अज्ञस्योपदेष्टृत्वासंभवात् जानंस्तु समाहितचित्तः प्रायेण कथं ब्रवीतु व्युत्थितचित्तोऽपि परेण ज्ञातुमशक्यः यथा कथंचिज्ज्ञातोऽपि लाभपूजाख्यात्यादिप्रयोजनानपेक्षत्वान्नब्रवीत्येव कथंचित्कारुण्यमात्रेण ब्रुवंस्तु परमेश्वरवदत्यन्तदुर्लभएवेत्याह आश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यइति यथा जानाति तथैव वदति एनमित्यनुकर्षणार्थश्चकारः सचान्यः सर्वज्ञजनविलक्षणः नतु यः पश्यति ततोऽन्यइति व्याघातात् तत्रापि कर्मणि क्रियायां कर्तरि चाश्चर्यवदिति योज्यं तत्र कर्मणः कर्तुश्च प्रागाश्चर्यत्वं व्याख्यातं क्रियायास्तु व्याख्यायते सर्वशब्दावाच्यस्य शुद्धस्यात्मनोयद्वचनं तदाश्चर्यवत् तथा च श्रुतिः 'यतोवाचोनिवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह'ेति केनापि शब्देनावाच्यस्य शुद्धस्यात्मनोविशिष्टशक्तेन पदेन जहदजहत्स्वार्थलक्षणया कल्पितसंबन्धेन लक्ष्यतावच्छेदकमन्तरेणैव प्रतिपादनं तदपि निर्विकल्पकसाक्षात्काररूपमत्याश्चर्यमित्यर्थः अथवा विना शक्तिं विना लक्षणां विना संबन्धान्तरं सुप्तोत्थापकवाक्यवत्तत्त्वमस्यादिवाक्येन यदात्मतत्त्वप्रतिपादनं तदाश्चर्यवत् शब्दशक्तेरचिन्त्यत्वात् न चविना संबन्धं बोधनेति प्रसङ्गः लक्षणापक्षेऽपि तुल्यत्वात् शक्यसंबन्धरूपानेकसाधारणत्वात् तात्पर्यविशेषान्नियमइतिचेत् तस्यापि सर्वान्प्रत्यविशेषात् कश्चिदेव तात्पर्यविशेषमवधारयति न सर्वइतिचेत् हन्त तर्हि पुरुषगएव कश्चिद्विशेषोनिर्दोषत्वरूपोनियामकः सचास्मिन्पक्षेऽपि न दण्डवारितः तथा च यादृशस्य शुद्धान्तःकरणस्य तात्पर्यानुसन्धानपुरःसरं लक्षणया वाक्यार्थबोधोभवद्भिरङ्गीक्रियते तादृशस्यैव केवलः शब्दविशेषोऽखण्डसाक्षात्कारं विनापि संबन्धेन जनयतीति किमनुपपन्नं एतस्मिन्पक्षे शब्दवृत्त्याविषयत्वाद्यतोवाचोनिवर्तन्ततइति सुतरामुपपन्नं अयं च भगवदभिप्रायोवार्तिककारैः प्रपञ्चितः दुर्बलत्वादविद्याया आत्मत्वाद्बोधरूपिणः शब्दशक्तेरचिन्त्यत्वाद्विद्मस्तं मोहहानतः अगृहीत्वैव संबन्धमभिधानाभि-

धेययोः हित्वा निद्रां प्रबुध्यन्ते सुषुप्ते बोधिताः परैःजाग्रद्वन्न यतः शुद्धं सुषुप्तौ वेत्ति कश्चन ध्वस्तेऽतोज्ञानतोऽज्ञाने ब्रह्मास्मीति भवेत्फलं अविद्याघातिनः शुद्धाद्याहं ब्रह्मेति धीर्भवेत् नश्यत्यविद्यया सार्धं हत्वा रोगमिवौषधमित्यादिना ग्रन्थेन तदेवं वचनाविषयस्य वक्तुर्वचनक्रियाया श्चात्याश्चर्यरूपत्वादात्मनोदुर्विज्ञानत्वमुक्त्वा श्रोतुर्दुर्मिलत्वादपि तदाह आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेदेति अन्योद्रष्टुर्वक्तुश्च मुक्ताद्विलक्षणो मुमुक्षुर्वक्तारं ब्रह्मविदं विधिवदुपसृत्य एनं शृणोति श्रवणाख्यविचारविषयीकरोति वेदान्तवाक्यतात्पर्यनिश्चयेनावधारयतीति यावत् श्रुत्वा चैनं मनननिदिध्यासनपरिपाकाद्वेदापि साक्षात्कारोत्यपि आश्चर्यवत् तथा चाश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमिति व्याख्यातं अत्रापि कर्तुराश्चर्यरूपत्वं अनेकजन्मानुष्ठितसुकृतक्षालितमनोमलतयातिदुर्लभत्वात् तथा च वक्ष्यति 'मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतइति' श्रवणायापि बहुभिर्योनलभ्यः शृण्वन्तोपि बहवोयन्न विद्युः आश्चर्योस्य वक्ता कुशलोस्य लब्धा आश्चर्योज्ञाता कुशलानुशिष्टइति श्रुतेश्च एवं श्रवणश्रोतव्ययोराश्चर्यत्वं प्राग्वद्व्याख्येयं ननु यः श्रवणमननादिकं करोति सः आत्मानं वेदेति किमाश्चर्यमतआह नचैव कश्चिदिति चकारः क्रियाकर्मपदयोरनुषङ्गार्थःकश्चिदेनं नैव वेद श्रवणादिकं कुर्वन्नपि तदकुर्वंस्तु नवेदेति किमु वक्तव्यं ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धेन तद्दर्शनादिति न्यायात् उक्तं च वार्त्तिककारैः 'कुतस्तज्ज्ञान-

देही नित्यमवध्योयं देहे सर्वस्य भारत ॥ तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि॥३०॥

मिति चेत्तद्धि बन्धपरिक्षयात् असावपि च भूतोवा भावी वा वर्तते थवेति' श्रवणादिकुर्वतामपि प्रतिबन्धपरिक्षयादेव ज्ञानं जायते अन्यथा तु न सच प्रतिबन्धपरिक्षयः कस्यचिद्भूतएव यथा हिरण्यगर्भस्य कस्यचिद्भावी यथा वामदेवस्य कस्यचिद्वर्तते यथा श्वेतकेतोः तथा च प्रतिबन्धक्षयस्यातिदुर्लभत्वात् ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणइति स्मृतेश्च दुर्विज्ञेयोऽयमात्मेति निर्गलितोर्थः यदि तुश्रुत्वाप्येनं वेद न चैवकश्चिदित्येवव्याख्यायेत तदा आश्चर्योज्ञाता कुशलानुशिष्टइति श्रुत्यैकवाक्यता न स्यात् यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतइति भगवद्वचनविरोधश्चेति विद्वद्भिरविनयः क्षन्तव्यः अथवा नचैव कश्चिदित्यस्य सर्वत्र संबन्धः कश्चिदेनं न पश्यति न वदति न शृणोति श्रुत्वापि न वेदेति पञ्चप्रकाराउक्ताः कश्चित्पश्यत्येव न वदति कश्चित्पश्यति च वदति च कश्चित्तद्वचनं शृणोति च तदर्थं जनाति च कश्चिच्छ्रुत्वापि न जानाति च कश्चित्तु सर्वबहिर्भूतइति अविद्वत्पक्षे तु असंभावनाविपरीतभावनाभिभूतत्वादाश्चर्यतुल्यत्वं दर्शनवदनश्रवणेष्विति निगदव्याख्यातः श्लोकः चतुर्थपादे तु दृष्ट्वोक्त्वा श्रुत्वापीति योजना ॥ २९ ॥ इदानीं सर्वप्राणिसाधारणभ्रमनिवृत्तिसाधनमुक्तमुपसंहरति सर्वस्य प्राणिजातस्य देहे वध्यमानेप्ययं देही लिङ्गदेहोपाधिरात्मा वध्योन भवतीति नित्यं नियतं

यस्मात् तस्मात्सर्वाणि भूतानि स्थूलानि सूक्ष्माणिच भीष्मादिभावापन्नान्युद्दिश्य त्वं न शोचितुमर्हसि स्थूलदेहस्याशोच्यत्वंपरिहार्यत्वात् लिङ्गदेहस्याशोच्यत्वमात्मवदेवावध्यत्वादिति न स्थूलदेहस्य लिङ्गदेहस्यात्मनोवा शोच्यत्वं युक्तमितिभावः ॥ ३० ॥ तदेवं स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयतत्कारणाविद्याख्योपाधित्रयाविवेकेन मिथ्याभूतस्यापि संसारस्य सत्यत्वात्मधर्मत्वादिप्रतिभासरूपं सर्वप्राणिसाधारणमर्जुनस्य भ्रमं निराकर्तुमुपाधित्रयविवेकेनात्मस्वरूपमाभिहितवान् संप्रति युद्धाख्ये स्वधर्मे हिंसादिबाहुल्येनाधर्मत्वप्रतिभासरूपमर्जुनस्यैव करुणादिदोषनिबन्धनमसाधारणं भ्रमं निराकर्तुं हिंसादिमत्त्वेपि युद्धस्य स्वधर्मत्वेनाधर्मत्वाभावं बोधयति भगवान् न केवलं परमार्थतत्त्वमेवावेक्ष्य किन्तु स्वधर्ममपि क्षत्रियधर्ममपि युद्धापराङ्मुखत्वरूपं अवेक्ष्य शास्त्रतः पर्यालोच्य विकम्पितुं विचलितुं धर्मादावधर्मत्वभ्रान्त्या निवर्तितुं नार्हसि तत्रैवं सति यद्यप्येते न पश्यन्तीत्यादिना नरके नियतं वासोभवतीत्यन्तेन युद्धस्य पापहेतुत्वं त्वया यदुक्तं कथं भीष्ममहं सङ्ख्यइत्यादिना गुरुवधब्रह्मवधाद्यकरणं यदभिसंहितं तत्सर्वं धर्मशास्त्रापर्यालोचनादेवोक्तं कस्मात् हि यस्मात् धर्म्यात् अपराङ्मुखत्वधर्मादनपेतात् युद्धादन्यत् क्षत्रियस्य श्रेयःसाधनं न विद्यते युद्धमेव हि पृथिवीजयद्वारेण प्रजारक्षणब्राह्मणशुश्रूषादिक्षात्रधर्मनिर्वाहकमिति तदेव क्षत्रियस्य प्रशस्ततरमित्यभिप्रायः तथा चोक्तं पराशरेण 'क्षत्रियोहि प्रजारक्षन् शस्त्रपाणिः प्रदण्डवान् निर्जित्य परसै-

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ॥ धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ३१ ॥

न्यानि क्षितिं धर्मेण पालयेत्' मनुनापि 'समोत्तमाधमैराजा त्वाहूतः पालयन् प्रजाः न निवर्तेत संग्रामात् क्षात्रं धर्ममनुस्मरन् सङ्ग्रामेष्वनिवर्तित्वं प्रजानां चैव पालनं शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञः श्रेयस्करं परमित्यादिना राजशब्दश्च क्षत्रियजातिमात्रवाचीति स्थितमेवेष्ट्यधिकरणे तेन भूमिपालस्यैवायं धर्मइति नभ्रमितव्यं उदाहृतवचनेपि क्षत्रियोहीति क्षात्रं धर्ममिति च स्पष्टं लिङ्गं तस्मात्क्षात्रियस्य युद्धं प्रशस्तोधर्मइति साधु भगवताभिहितं अपशवोवा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवोगोअश्वानितिवत्प्रशंसालक्षणया युद्धादन्यच्छ्रेयःसाधनं न विद्यतइत्युक्तमिति न दोषः एतेन युद्धात्प्रशस्ततरं किंचिदनुष्ठातुं ततोनिवृत्तिरुचितेति निरस्तं न च श्रेयोनुपश्यामि हत्वा स्वजन माहवइत्येतदपि ॥ ३१ ॥ ननु युद्धस्य कर्तव्यत्वेपि न भीष्मद्रोणादिभिर्गुरुभिः सह तत्कर्तुमुचितमातिगर्हितत्वादित्याशङ्क्याह यदृच्छया स्वप्रयत्नव्यतिरेकेण चोवधारणे अप्रार्थनयैवोपस्थितं ईदृशं भीष्मद्रोणादिवीरपुरुषप्रतियोगिकं कीर्तिराज्यलाभदृष्टफलसाधनं युद्धं ये क्षत्रियाः प्रतियोगित्वेन लभन्ते ते सुखिनः सुखभाजएव जयेसत्यनायासेनैव यशसोराज्यस्य च लाभात् पराजये वातिशीघ्रमेव स्वर्गस्य लाभादित्याह स्वर्गद्वारमपावृतमिति अप्रतिबद्धं स्वर्गसाधनं युद्धं अव्यवधानेनैवस्वर्गजनकं ज्योतिष्टोमादिकंतु चिरतरेण देहपातस्य प्रति-

न्धाभावस्य चापेक्षणादित्यर्थः स्वर्गद्वारमित्यनेन श्येनादिवत्प्रत्यवायशङ्का परिहृता श्येनादयोहि विहिताअपि फलदोषेण दुष्टाः तत्फलस्य शत्रुवधस्य न हिंस्यात्सर्वभूतानि ब्राह्मणं न हन्यादित्यादिशास्त्रनिषिद्धस्य प्रत्यवायजनकत्वात् फले विध्यभावाच्च न विधिस्पृष्टे निषेधानवकाशइति न्यायावतारः युद्धस्यहि फलं स्वर्गः सच न निषिद्धः तथा च मनुः ‘ आहवेषु मिथोन्योन्यं जिघांसन्तोमहीक्षितः युध्यमानाः परं शक्त्या स्वर्गं यान्त्यपराङ्मुखाइति ’ युद्धंतु अग्नीषोमीयाद्यालम्भवद्विहितत्वान्न निषेधेन स्प्रष्टुं शक्यते षोडशिग्रहणादिवत् ग्रहणाग्रहणयोस्तुल्यबलतया विकल्पवत्सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण सङ्कोचसंभावात् तथा च विधिस्पृष्टे निषेधानवकाशइति न्यायाद्युद्धं न प्रत्यवायजनकं नापि भीष्मद्रोणादिगुरुब्राह्मणादिवधनिमित्तोदोषः तेषामाततायित्वात् तदुक्तं मनुना ‘गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतं आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् आततायिनमायान्तमपि वेदाङ्गपारगं जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् नाततायिवधे दोषोहन्तुर्भवति कश्चनेत्यादि ननु स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान्व्यवहारतः अर्थशास्त्रात्तु बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिरिति याज्ञवल्क्यवचनात् अततायिब्राह्मणवधेपि प्रत्यवायोस्त्येव ब्राह्मणंन हन्यादिति हि दृष्टप्रयोजनानपेक्षत्वाद्धर्मशास्त्रं जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् इति च स्वजीवनार्थत्वादर्थशास्त्रं अत्रोच्यते ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभेत इतिवद्युद्धविधायकमपि धर्मशास्त्रमेव सुखदुःखे समे कृत्वे

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतं ॥ सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशं ॥ ३२ ॥

त्यत्र दृष्टप्रयोजनानपेक्षत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् याज्ञवल्क्यवचनंतु दृष्टप्रयोजनोद्देश्यककूटयुद्धादिकृतवधविषयमित्यशेषः मिताक्षराकारस्तु धर्मार्थसन्निपातेर्थग्राहिणएतदेवेति द्वादशवार्षिकप्रायश्चित्तस्यैतच्छद्रपरामृष्टस्यापस्तम्बेन विधानान्मित्रलब्ध्याद्यर्थशास्त्रानुसारेण चतुष्पाद्व्यवहारे शत्रोरपि जये धर्मशास्त्रातिक्रमोन कर्तव्यइत्येतत्परं वचनमेतदित्याह भवत्वेवं न नो हानिः तदेवं युद्धकरणे सुखोक्तेःस्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधवेत्यर्जुनोक्तमपाकृतम् ॥ ३२ ॥ ननु नाहं युद्धफलकामः नकाङ्क्षे विजयं कृष्ण अपि त्रैलोक्यराज्यस्येत्युक्त्वा तत्कथं मया कर्तव्यमित्याशङ्क्याकरणे दोषमाह अथेति पक्षान्तरे इमं भीष्मद्रोणादिवीरपुरुषप्रतियोगिकं धर्म्यं हिंसादिदोषेणादुष्टं सतां धर्मादनपेतमिति वा सच मनुना दर्शितः ‘ न कूटैरायुधैर्हन्याद्युध्यमानोरणे रिपून् न कर्णिभिर्नापि दिग्धैर्नाग्निज्वलिततेजनैः न च हन्यात्स्थलारूढं नक्लीबं न कृताञ्जलिम् न मुक्तकेशं नासीनं न तवास्मीति वादिनं न सुप्तं न विसन्नाहं न नग्नं न निरायुधम् नायुध्यमानं पश्यन्तं न परेण समागतं नायुधव्यसनप्राप्तं नार्तं नातिपरिक्षतं न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरन्निति ’ सतां धर्ममुल्लङ्घ्य युध्यमानोहि पापीयान्स्यात् त्वं तु परैराहूतोपि सद्धर्मोपेतमपि सङ्ग्रामं युद्धं न करिष्यसि धर्मतोलङ्कृतोवा भीतः परावृत्तोभ-

विप्यसि चेत् ततोनिर्जित्य परसैन्यानि क्षितिंधर्मेण पालयेदित्यादिशास्त्रविहितस्य युद्धस्याकरणात्स्वधर्मं हित्वाऽननुष्ठाय कीर्तिं च महादेवादिसमागमनिमित्तां हित्वा न निवर्तेत सङ्ग्रामादित्यादिशास्त्रनिषिद्धसङ्ग्रामानिवृत्त्या च रणजन्यं पापमेव केवलमवाप्स्यसि नतु धर्मं कीर्तिं चेत्यभिप्रायः अथवा अनेकजन्मार्जितं धर्मं त्यक्त्वा राजकृतं पापमेवाप्स्यसीत्यर्थः यस्मात्त्वां परावृत्तमेते दुष्टाअवश्यं हनिष्यन्ति अतः परावृत्तहतः सन् चिरोपार्जितनिजसुकृतपरित्यागेन परोपार्जितदुष्कृतमात्रभाङ्माभूरित्यभिप्रायः तथा च मनुः 'यस्तुभीतः परावृत्तः सङ्ग्रामे हन्यते परैः भर्तुर्यदुष्कृतं किंचित्तत्सर्वं प्रतिपद्यते यच्चास्य सुकृतं किंचिदमुत्रार्थमुपार्जितं भर्ता तत्सर्वमादत्ते परावृत्तहतस्य तु' इतियाज्ञ वल्क्योऽपिराजा सुकृतमादत्ते हतानां विपलायिनामिति' तेन यदुक्तं 'पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोपि मधुसूदनेति' तन्निराकृतं भवति॥३३॥ एवं कीर्तिधर्मयोरिष्टयोरप्राप्तिरनिष्टस्य च पापस्य प्राप्तिर्युद्धपरित्यागे दर्शिता तत्र पापाख्यमनिष्टं व्यवधानेन दुःखफलदमामुत्रिकत्वात् शिष्टगर्हालक्षणं त्वनिष्टमासन्नफलदमत्यसह्यमित्याह भूतानि देवर्षिमनुष्यादीनि ते तव

अथचेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ॥ ततः स्वधर्मं कीर्तिंच हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥ अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ॥ सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥

अव्ययाम् दीर्घकालामकीर्तिं न धर्मात्मायं न शूरोयमित्येवं रूपां कथयिष्यन्त्यन्योन्यं कथाप्रसङ्गे कीर्तिधर्मनाशसमुच्चयार्थौ निपातौन केवलं कीर्तिधर्मौ हित्वा पापं प्राप्स्यसि अपि तु अकीर्तिं च प्राप्स्यसि न केवलं त्वमेवतां प्राप्स्यसि अपितु भूतान्यपि कथयिष्यन्तीति वा निपातयोरर्थः ननु युद्धे स्वमरणसन्देहात्तत्परिहारार्थमकीर्तिरपि सोढव्या आत्मरक्षणस्यात्यन्तापेक्षितत्वात् तथा चोक्तं शान्तिपर्वणि 'साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरुत वा पृथक् विजेतुं प्रयतेतारीन्न युध्येत कदाचन अनित्योविजयोयस्मात् दृश्यते युद्धमानयोः पराजयश्च सङ्ग्रामे तस्माद्युद्धं विवर्जयेत् त्रयाणामप्युपायानां पूर्वोक्तानामसंभवे तथा युध्येत संपत्तौ विजयेत रिपून्यथेति' एवमेव मनुनाप्युक्तं तथा च मरणभीतस्य किमकीर्तिर्दुःखमिति शङ्कामपनुदति संभावितस्य धर्मात्मा शूरइत्येवमादिभिरनन्यलभ्यैर्गुणैर्बहुमतस्य जनस्याकीर्तिर्मरणादप्यतिरिच्यते अधिका भवति चोहेतौ एवं यस्मात् अतोऽकीर्तेर्मरणमेव वरं न्यूनत्वात् त्वमप्यतिसंभावितोसि महादेवादिसमागमेन अतोनाकीर्तिदुःखं सोढुं शक्ष्यसीत्यभिप्रायः उदाहृतवचनं त्वर्थशास्त्रत्वान्न निवर्तेत सङ्ग्रामादित्यादिधर्मशास्त्राद्दुर्बलमितिभावः ॥ ३४ ॥ ननू-

दासीनामां निन्दन्तुनाम भीष्मद्रोणादयस्तु महारथाः कारुणिकत्वेन स्तोष्यन्ति मामित्यतआह कर्णादिभ्योभयाद्युद्धान्निवृत्तं न कृपयेति
त्वां मंस्यन्ते भीष्मद्रोणदुर्योधनादयोमहारथाः ननु ते मां बहुमन्यमानाः कथं भीतं मंस्यन्तइत्यतआह येषामेव भीष्मादीनां त्वं बहु-
मतोबहुभिर्गुणैर्युक्तोयमर्जुनइत्येवं मतः तएव त्वां महारथाभयादुपरतं मंस्यन्तइत्यन्वयः अतोभूत्वा युद्धादुपरतइति शेषः लाघवं अना-
॥२३॥ दरविषयत्वं यास्यसि प्राप्स्यसि सर्वेषामिति शेषः येषामेव त्वं प्राग्बहुमतोऽभूस्तेषामेव तादृशोभूत्वा लाघवं यास्यसीति वा ॥ ३५ ॥
ननु भीष्मादयोमहारथान् बहुमन्यन्तां दुर्योधनादयस्तु शत्रवोबहु मंस्यन्ते मां युद्धनिवृत्त्या तदुपकारित्वादित्यतआह तवासाधारणं य-
त्सामर्थ्यं लोकप्रसिद्धं तन्निन्दन्तस्तव शत्रवोदुर्योधनादयः अवाच्यान् वादान् वाचनानर्हान् पण्ढतिलादिरूपानेव शब्दान्बहुननेकप्रका-
रान् वदिष्यन्ति नतु बहु मंस्यन्तइत्यभिप्रायः ननु भीष्मद्रोणादिवधप्रयुक्तं कष्टतरं दुःखमसहमानोयुद्धान्निवृत्तः शत्रुकृतं सामर्थ्यनि-

भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ॥ येषां च त्वं बहुमतोभूत्वा यास्यसि लाघवम्
॥ ३५ ॥ अवाच्यवादांश्च बहुन्वदिष्यन्ति तवाहिताः ॥ निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःख-
तरं नु किम् ॥ ३६ ॥ हतोवा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ॥ तस्मादुत्तिष्ठ
कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥ सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ॥
ततोयुद्धाय युज्यस्वनैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥

न्दनादिदुःखं सोढुं शक्ष्यामीत्यतआह ततः तस्मान्निन्दाप्राप्तिदुःखान् किंनु दुःखतरं ततोधिकं किमपिदुःखं नास्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥
ननु तर्हि युद्धे गुर्वादिवधवशान्मध्यस्थकृता निन्दा ततोनिवृत्तौ तु शत्रुकृतानिन्देत्युभयतः पाशारज्जुरित्याशङ्क्य जये पराजये च ला-
भध्रौव्याद्युद्धार्थमेवोत्थानमावश्यकमित्याह स्पष्टं पूर्वार्धं यस्मादुभयथापि ते लाभस्तस्मात् जेष्यामि शत्रून् मरिष्यामि वेति कृतनिश्चयः
सन् युद्धायोत्तिष्ठ अन्यतरफलसन्देहेपि युद्धकर्तव्यतायानिश्चितत्वात् एतेन नचैतद्विद्मः कतरन्नोगरीयइत्यादि परिहृतम् ॥ ३७ ॥
नन्वेवं स्वर्गमुद्दिश्य युद्धकरणे तस्य नित्यत्वव्याघातः राज्यमुद्दिश्य युद्धकरणे त्वर्थशास्त्रत्वाद्धर्मशास्त्रापेक्षया दौर्बल्यं स्यात् ततश्च काम्य- ॥२३॥
स्याकरणे कुतः पापं दृष्टार्थस्य गुरुब्राह्मणादिवधस्य कुतोधर्मत्वं तथा चाथ चेदिति श्लोकार्थोव्याहतइति चेत् तत्राह समताकरणं राग-
द्वेषराहित्यं सुखे तत्कारणे लाभे तत्कारणे जये च रागमकृत्वा एवं दुःखे तद्धेतावलाभे तद्धेतावपजयेच द्वेषमकृत्वा ततोयुद्धाय युज्वस्य

संनद्धोभव एवं सुखकामनां दुःखनिवृत्तिकामनां वा विहाय स्वधर्मबुद्ध्या युध्यमानोगुरुब्राह्मणादिवधनिमित्तं नित्यकर्माकरणनिमित्तं च पापं न प्राप्स्यसि यस्तु फलकामनया करोति सगुरुब्राह्मणादिवधनिमित्तं पापं प्राप्नोति यो वा नकरोति स नित्यकर्माकरणनिमित्तं अतः फलकामनामन्तरेण कुर्वन्नुभयविधमपि पापं न प्राप्नोतीति प्रागेव व्याख्यातोभिप्रायः हतोवा प्राप्स्ये स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीमिति त्वानुषङ्गिकफलकथनमिति न दोषः तथा चापस्तम्बः स्मरति 'तद्यथाम्रेफलार्थे निमित्ते (निर्मिते) छायागन्धइत्यनूत्पद्यते एवं धर्मं चर्यमाणमर्थाअनूत्पद्यन्ते नोचेदनूत्पद्यन्ते न धर्महानिर्भवतीति' अतोयुद्धशास्त्रस्यार्थशास्त्रत्वाभावात्पापमेवाश्रयेदस्मानित्यादि निराकृतं भवति ॥ ३८ ॥ ननु भवतु स्वधर्मबुद्ध्या युध्यमानस्य पापाभावः तथापि न मां प्रति युद्धकर्तव्यतोपदेशस्तवोचितः यएनं वेत्ति हन्तारमित्यादिना कथं सपुरुषः पार्थ क घातयति हन्ति कमित्यनेन विदुषः सर्वकर्मप्रतिक्षेपात् नह्यकर्त्रभोक्तृशुद्धस्वरूपोहमस्मि युद्धं कृत्वा तत्फलं भोक्ष्यइति च ज्ञानं संभवति विरोधात् ज्ञानकर्मणोः समुच्चयासंभवात्प्रकाशतमसोरिव अयं चार्जुनाभिप्रायोज्यायसीचेदित्यत्र व्यक्तोभविष्यति तस्मादेकमेव मां प्रति ज्ञानस्य कर्मणश्चोपदेशोनोपपद्यते इति चेत् न विद्वदविद्वव्यवस्थाभेदेन ज्ञानकर्मोपदेशोपपत्तेरित्याह

एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ॥ बुद्ध्या युक्तोयया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥ ३९ ॥

भगवान् एषा नात्वेवाहमित्याद्येकविंशतिश्लोकैः ते तुभ्यमभिहिता साङ्ख्ये सम्यक् ख्यायते सर्वोपाधिशून्यतया प्रतिपाद्यते परमात्मतत्त्वमनयेति सङ्ख्योपनिषत् तयैव तात्पर्यपरिसमाप्त्या प्रतिपाद्यते यः ससाङ्ख्यः औपनिषदः पुरुषइत्यर्थः तस्मिन् बुद्धिस्तन्मात्रविषयं ज्ञानं सर्वानर्थनिवृत्तिकारणं त्वां प्रति मयोक्तं नैतादृशज्ञानवतः क्वचिदपि कर्मोच्यते तस्य कार्यं न विद्यतइति वक्ष्यमाणत्वात् यदि पुनरेवं मयोक्तेपि तवैषा बुद्धिर्नोदेति चेच्चित्तदोषात् तदा तदपनयेनात्मतत्त्वसाक्षात्काराय कर्मयोगएव त्वयानुष्ठेयः तस्मिन्योगे कर्मयोगे तु करणीयामिमां सुखदुःखे समेकृत्वेत्यत्रोक्तां फलाभिसन्धित्यागलक्षणां बुद्धिं विस्तरेण मया वक्ष्यमाणां शृणु तुशब्दः पूर्वबुद्धेर्योगविषयत्वव्यतिरेकसूचनार्थः तथा च शुद्धान्तःकरणंप्रति ज्ञानोपदेशोऽशुद्धान्तःकरणं प्रति कर्मोपदेशइति कुतः समुच्चयशङ्कया विरोधावकाशइत्यभिप्रायः योगविषयां बुद्धिं फलकथनेन स्तौति यया व्यवसायात्मिकया बुद्ध्या कर्मसु युक्तस्त्वं कर्मनिमित्तं बन्धं आशयाऽशुद्धिलक्षणं ज्ञानप्रतिबन्धं प्रकर्षेण पुनः प्रतिबन्धानुत्पत्तिरूपेण हास्यसि त्यक्ष्यसि अयंभावः कर्मनिमित्तोज्ञानप्रतिबन्धः कर्म-

णैव धर्माख्येनापनेतुं शक्यते धर्मेण पापमपनुदतीति श्रुतेः श्रवणादिलक्षणो विचारस्तु कर्मात्मकप्रतिबन्धरहितस्यासंभावनादिप्रतिबन्धं दृष्टद्वारेणापनयतीति न कर्मबन्धनिराकरणायोपदेष्टुं शक्यते अतोऽत्यन्तमलिनान्तःकरणत्वाद्बहिरङ्गसाधनं कर्मैव त्वयानुष्ठेयं नाधुना श्रवणादियोग्यतापि तव जाता दूरे तु ज्ञानयोग्यतेति तथा च वक्ष्यति कर्मण्येवाधिकारइति एतेन साङ्ख्यबुद्धेरन्तरङ्गसाधनं श्रवणादि विहाय बहिरङ्गसाधनं कर्मैव भगवता किमित्यर्जुनायोपदिश्यतइति निरस्तं कर्मबन्धं संसारमीश्वरप्रसादनिमित्तज्ञानप्राप्त्या प्रहास्यसीति प्राचां व्याख्यानेत्वध्याहारदोषः कर्मपदवैयर्थ्यं च परिहर्तव्यम् ॥ ३९ ॥ ननु तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणाविविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेति श्रुत्या विविदिषां ज्ञानं चोद्दिश्य संयोगपृथक्त्वन्यायेन सर्वकर्मणां विनियोगात्तत्र चान्तःकरणशुद्धेर्द्वारत्वान्यान्प्रति कर्मानुष्ठानं विधीयते तत्र तद्यथेह कर्मचितोलोकः क्षीयतएवमेवामुत्र पुण्यचितोलोकः क्षीयतइति श्रुतिबोधितस्य फलनाशस्य संभवात् ज्ञानं विविदिषां चोद्दिश्य क्रियमाणस्य यज्ञादेः काम्यत्वात्सर्वाङ्गोपसंहारेणानुष्ठेयस्य यत्किंचिदङ्गासंपत्तावपि वैगुण्योपपत्तेः यज्ञेनेत्यादिवाक्यविहितानां च सर्वेषां कर्मणामेकेन पुरुषायुषपर्यवसानेपि कर्तुमशक्यत्वात् कुतः कर्मबन्धं प्रहास्यसीतिफलप्रत्याशेत्यतआह भग-

नेहाभिक्रमनाशोस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ॥ स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ४० ॥

वान् अभिक्रम्यते कर्मणा प्रारभ्यते यत्फलं सोभिक्रमस्तस्य नाशस्तद्यथेहेत्यादिना प्रतिपादितः इह निष्कामकर्मयोगे नास्ति एतत्फलस्य शुद्धेः पापक्षयरूपत्वेन, लोकशब्दवाच्यभोग्यत्वाभावेन च क्षयासंभवात् वेदनपर्यन्तायाएव विविदिषायाः कर्मफलत्वाद्वेदनस्य चाव्यवधानेनाज्ञाननिवृत्तिफलजनकस्य फलमजनयित्वा नाशासंभवादिह फलनाशोनास्तीति साधूक्तं तदुक्तं 'तद्यथेहेति या निन्दा सा फले न तु कर्मणि फलेच्छां तु परित्यज्य कृतं कर्म विशुद्धिकृदिति' तथा प्रत्यवायः अङ्गवैगुण्यनिबन्धनं वैगुण्यमिह न विद्यते तमितिवाक्येन नित्यानामेवोपात्तदुरितक्षयद्वारेण विविदिषायां विनियोगात् तत्र च सर्वाङ्गोपसंहारनियमाभावात् काम्यानामपि संयोगपृथक्त्वन्यायेन विनियोग इति पक्षेपि फलाभिसन्धिरहितत्वेन तेषां नित्यतुल्यत्वात् न हि काम्यनित्याग्निहोत्रयोः स्वतः कश्चिद्विशेषोस्ति फलाभिसन्धितदभावाभ्यामेव तु काम्यत्वनित्यत्वव्यपदेशः इदं च पक्षद्वयमुक्तं वार्तिके 'वेदानुवचनादीनामैकात्म्यज्ञानजन्मने तमेतमितिवाक्येन नित्यानां वक्ष्यते विधिः' यद्वा 'विविदिषार्थत्वं काम्यानामपि कर्मणां तमेतमिति वाक्येन संयोगस्य पृथक्त्वतइति' तथा

चं फलाभिसन्धिना क्रियमाणएव कर्मणि सर्वाङ्गोपसंहारनियमात् तद्विलक्षणे शुद्ध्यर्थे कर्मणि प्रतिनिध्यादिना समाप्तिसंभवान्नागमवैगुण्यनिमित्तः प्रत्यवायोस्तीत्यर्थः तथा अस्य शुध्यर्थस्य धर्मस्य तमेतमित्यादिवाक्यविहितस्य मध्ये स्वल्पमपि सङ्क्षिप्येतिकर्तव्यतयावा यथाशक्तिभगवदाराधनार्थं किञ्चिदप्यनुष्ठितं सत् महतः संसारभयात्त्रायते भगवत्प्रसादसम्पादनेनानुष्ठातारं रक्षति 'सर्वपापप्रसक्तोपि ध्यायन्निमिषमच्युतं भूयस्तपस्वी भवति पङ्क्तिपावनपावनइत्यादिस्मृतेः' तमेतमिति वाक्ये समुच्चयविधायकाभावाच्च अशुद्धितारतम्यादेवानुष्ठानतारतम्योपपत्तेर्युक्तमुक्तं कर्मबन्धं प्रहास्यसीति ॥ ४० ॥ एतदुपपादनाय तमेतमितिवाक्यविहितानामेकार्थत्वमाह हेकुरुनन्दन इह श्रेयोमार्गे तमेतमितिवाक्ये वा व्यवसायात्मिका आत्मतत्वनिश्चयात्मिका बुद्धिरेकैव चतुर्णामाश्रमाणां साध्याविवक्षितवेदानुवचनेनेत्यादौ तृतीयाविभक्त्या प्रत्येकं निरपेक्षसाधनत्वबोधनात् भिन्नार्थत्वे हि समुच्चयः स्यात् एकार्थत्वेपि दर्शपूर्णमासाभ्यामितिवत् द्वन्द्वसमासेन यदग्नये च प्रजापतये चेतिवच्चशब्देन न तथात्र किञ्चित्प्रमाणमस्तीत्यर्थः साङ्ख्यविषया योगविषया च बुद्धिरेकफलत्वादेका व्यवसायात्मिका सर्वविपरीतबुद्धीनां बाधिका निर्दोषवेदवाक्यसमुत्थत्वा दितरास्त्वव्यवसायिनां बुद्धयोबाध्याइत्यर्थइति भाष्यकृतः

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्द ॥ बहुशाखाह्यनन्ताश्च बुद्धयोव्यवसायिनाम् ॥ ४१ ॥
यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चिताः ॥ वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः॥४२॥

अन्ये तु परमेश्वराराधनेनैव संसारं तरिष्यामीति निश्चयात्मिका एकनिष्ठैव बुद्धिरिह कर्मयोगे भवतीत्यर्थमाहुःसर्वथापि तु ज्ञानकाण्डानुसारेण स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतोभयादित्युपपन्नं कर्मकाण्डे पुनः बहुशाखः अनेकभेदः कामानामनेकभेदत्वात् अनन्ताश्च कर्मफलगुणफलादिप्रकारोपशाखाभेदात् बुद्धयोभवन्त्यव्यवसायिनां तत्फलकामानां बुद्धीनामानन्त्यप्रसिद्धिद्योतनार्थोहि शब्दः अतः काम्यकर्मापेक्षया महद्वैलक्षण्यं शुद्ध्यर्थकर्मणामित्याभिप्रायः ॥ ४१ ॥ अव्यवसायिनामपि व्यवसायात्मिका बुद्धिः कुतोन भवति प्रमाणस्य तुल्यत्वादित्याशङ्क्य प्रतिबन्धकसद्भावान्न भवतीत्याह त्रिभिः यामिमां वाचं प्रवदन्ति तया वाचापहृतचेतसामापिपश्चितां व्यवसायात्मिका बुद्धिर्न भवतीत्यन्वयः इमामध्ययनविध्युपात्तत्वेन प्रसिद्धां पुष्पितां पुष्पितपलाशवदापातरमणीयां साध्यसाधनसंबन्धप्रतिभानान्निरतिशयफलाभावाच्च कुतोनिरतिशयफलत्वाभावस्तदाह जन्मकर्मफलप्रदां जन्म चापूर्वशरीरेन्द्रियादिसंबन्धलक्षणं तदधीनं च कर्म तत्तद्वर्णाश्रमाभिमाननिमित्तं तदधीनं च फलं पुत्रपशुस्वर्गादिलक्षणं विनश्वरं तानि प्रकर्षेण घटीयन्त्रवदविच्छेदेन ददातीति तथा तां

कुतएवमतआह भोगैश्वर्यगतिं प्रति क्रियाविशेषबहुलां अमृतपानोर्वशीविहारपारिजातपरिमलादीनिबन्धनोयोभोगस्तत्कारणं च यदैश्वर्यं देवादिस्वामित्वं तयोर्गतिं प्राप्तिं प्रति साधनभूताये क्रियाविशेषाअग्निहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादयस्तैर्बहुलां विस्तृतां अतिबाहुल्येन भोगैश्वर्यसाधनक्रियाकलापप्रतिपादिकामिति यावत् कर्मकाण्डस्य हि ज्ञानकाण्डापेक्षया सर्वत्रातिविस्तृतत्वं प्रसिद्धं एतादृशीं कर्मकाण्डलक्षणां वाचं प्रवदन्ति प्रकृष्टां परमार्थस्वर्गादिफलामभ्युपगच्छन्ति के ये अविपश्चितः विचारजन्यतात्पर्यपरिज्ञानशून्याः अतएव वेदवादरताः वेदे ये सन्ति वादाअर्थवादाः अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवतीत्येवमादयस्तेष्वेव रतावेदार्थ सत्यत्वेन एवमेवैतादिति मिथ्याविश्वासेनासन्तुष्टाः हे पार्थ अतएव नान्यदस्तीति वादिनः कर्मकाण्डापेक्षया नास्त्यन्यत् ज्ञानकाण्डं सर्वस्यापि वेदस्य कार्यपरत्वात् कर्मफलापेक्षया च नास्त्यन्यन्निरतिशयं ज्ञानफलमिति वदनशीलाः महता प्रबन्धेन ज्ञानकाण्डविरुद्धार्थभाषिणइत्यर्थः कुतोमोक्षद्वेषिणस्ते यतः कामात्मानः काम्यमानविषयशताकुलचित्तत्वेन काममयाः एवंसति मोक्षमपि कुतोन कामयन्ते यतः स्वर्गपराः स्वर्गएवोर्वश्याद्युपेतत्वेन परउत्कृष्टोयेषांते तथा स्वर्गातिरिक्तपुरुषार्थोनास्तीति भ्राम्यन्तोविवेकवैराग्याभावान्मोक्षकथामपि सोढुमक्षमाइति

कामात्मानः स्वर्गपराजन्मकर्मफलप्रदाम् ॥ क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति॥ ४३ ॥
भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् ॥ व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ नविधीयते ॥४४ ॥

यावत् तेषां च पूर्वोक्तभोगैश्वर्ययोः प्रसक्तानां क्षयित्वादिदोषादर्शनेन निविष्टान्तःकरणानां तया क्रियाविशेषबहुलया वाचापहृतमाच्छादितं चेतोविवेकज्ञानं येषां तथाभूतानां अर्थवादाः स्तुत्यर्थाः तात्पर्य विषये प्रमाणान्तराबाधिते वेदस्य प्रामाण्यमिति सुप्रसिद्धमपि ज्ञातुमशक्तानां समाधावन्तःकरणे व्यवसायात्मिका बुद्धिर्न विधीयते न भवतीत्यर्थः समाधिविषया व्यवसायात्मिका बुद्धिस्तेषां न भवतीति वा अधिकरणे विषये वा सप्तम्यास्तुल्यत्वात् विधीयतइति कर्मकर्तरिलकारः समाधीयतेऽस्मिन् सर्वमिति व्युत्पत्त्या समाधिरन्तःकरणं वा परमात्मावेति नाप्रसिद्धार्थकल्पनं अहं ब्रह्मेत्यवस्थानं समाधिस्तन्निमित्तं व्यवसायात्मिका बुद्धिर्नोत्पद्यतइति व्याख्याने तु रूढिरेवाहृता अयंभावः यद्यपि काम्यान्यग्निहोत्रादीनि शुद्ध्यर्थेभ्योन विशिष्यन्ते तथापि फलाभिसन्धिदोषान्नाशयशुद्धिं संपादयन्ति भोगानुगुणातु शुद्धिर्न ज्ञानोपयोगिनी एतदेव दर्शयितुं भोगैश्वर्यप्रसक्तानामिति पुनरुपात्तं फलाभिसन्धिमन्तरेण तु कृतानि ज्ञानोपयोगिनीं शुद्धिमादधतीति सिद्धं विपश्चिदविपश्चितोः फलवैलक्षण्यं विस्तरेणचैतदग्रे प्रतिपादयिष्यते ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ननु ॥२९॥

सकामानां माभूदाशयदोषाद्व्यवसायात्मिका बुद्धिः निष्कामानां तु व्यवसायात्मकबुद्ध्या कर्म कुर्वतां कर्मस्वाभाव्यात्स्वर्गादिफलप्राप्तौ ज्ञानप्रतिबन्धः समानइत्याशङ्क्याह त्रयाणां गुणानां कर्म त्रैगुण्यं काम मूलः संसारः सएव प्रकाश्यत्वेन विषयोयेषां तादृशाः वेदाः कर्मकाण्डात्मकाः योयत्फलकामस्तस्यैव तत्फलं बोधयन्तीत्यर्थः न हिसर्वेभ्यः कामेभ्योदर्शपूर्णमासाविति विनियोगेपि सकृदनुष्ठानात्सर्वफलप्राप्तिर्भवति तत्तत्कामनाविरहात् यत्फलकामनयानुतिष्ठति तदेव फलं तस्मिन्प्रयोगइतिस्थितं योगसिद्ध्यधिकरणे यस्मादेवं कामनाविरहे फलविरहः तस्मात्त्वं निस्त्रैगुण्योनिष्कामोभव हे अर्जुन एतेन कर्मस्वाभाव्यात्संसारोनिरस्तः ननु शीतोष्णादिद्वन्द्वप्रतीकाराय वस्त्राद्यपेक्षणात्कुतोनिष्कामत्वमतआह निर्द्वन्द्वः सर्वत्र भवेति संबध्यते मात्रास्पर्शास्त्वित्युक्तन्यायेन शीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुर्भव असह्यं दुःखं कथं वा सोढव्यमित्यपेक्षायामाह नित्यसत्त्वस्थः नित्यमचञ्चलं यत्सत्त्वं धैर्यापरपर्यायं तस्मिंस्तिष्ठतीति तथा रजस्तमोभ्यामाभिभूतसत्वोहि शीतोष्णादिपीडया मरिष्यामीति मन्वानोधर्माद्विमुखोभवति त्वं तु रजस्तमसी अभिभूय सत्त्वमात्रालम्बनोभव ननु शीतोष्णादिसहनेपि क्षुत्पिपासादिप्रतीकारार्थं किंचिदनुपात्तमुपादेयमुपात्तं च रक्षणीयमिति तदर्थं यत्ने क्रियमाणे कुतः सत्त्वमित्यतआह निर्योगक्षेमः अलब्धलाभोयोगः लब्धपरिरक्षणं क्षेमस्तद्रहितोभव चित्तविक्षेपकारिपरिग्रहरहितोभवेत्यर्थः न चैवं चिन्ता कर्तव्या कथमेवं सति जीविष्यामीति यतः सर्वान्त-

त्रैगुण्यविषयावेदानिस्त्रैगुण्योभवार्जुन ॥ निर्द्वन्द्वोनित्यसत्त्वस्थोनिर्योगक्षेमआत्मवान् ॥४५॥

र्यामी परमेश्वरएव तव योगक्षेमादिनिर्वाहयिष्यतीत्याह आत्मवान् आत्मा परमात्मा ध्येयत्वेन योगक्षेमादिनिर्वाहकत्वेन च वर्तते यस्य सआत्मवान् सर्वकामनापरित्यागेन परमेश्वरमाराधयतोमम सएव देहयात्रामात्रमपेक्षितं सम्पादयिष्यतीति निश्चित्य निश्चिन्तोभवेत्यर्थः आत्मवानप्रमत्तोभवेति वा ॥ ४५ ॥ न चैवं शङ्कनीयं सर्वकामनापरित्यागेन कर्मकुर्वन्नहं तैस्तैः कर्मजनितैरानन्दैर्वञ्चितः स्यामिति यस्मात् उदपाने क्षुद्रजलाशये जातावेकवचनं यावानर्थः यावत्स्नानपानादिप्रयोजनं भवति सर्वतः संप्लुतोदके महति जलाशये तावानर्थोभवत्येव यथा हि पर्वतनिर्झराः सर्वतः स्रवन्तः क्वचिदुपत्यकायामेकत्र मिलन्ति तत्र प्रत्येकं जायमानमुदकप्रयोजनं समुदिते सुतरां भवति सर्वेषां निर्झराणामेकत्रैव कासारेन्तर्भावात् एवं सर्वेषु वेदेषु वेदोक्तेषु काम्यकर्मसु यावानर्थोहैरण्यगर्भानन्दपर्यन्तः तावान्विजानतो ब्रह्मतत्वं साक्षात्कृतवतोब्राह्मणस्य ब्रह्मभूपोभवत्येव क्षुद्रानन्दानां ब्रह्मानन्दांशत्वात्तत्र क्षुद्रानन्दानामन्तर्भावात् ' एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः ' एकस्याप्यानन्दस्याविद्याकल्पिततत्तदुपाधिपरिच्छेदमादायांशांशिवद्व्यपदेशआकाशस्येव घटाद्यवच्छेदकल्पनया तथा च निष्कामकर्मभिः शुद्धान्तःकरणस्य तत्त्वात्मज्ञानोदये परब्रह्मानन्दप्राप्तिः स्यात्तत्रैव च सर्वानन्दप्राप्तौ न

क्षुद्रानन्दाप्राप्तिनिबन्धनवैयर्थ्यप्रसङ्गावकाशः अतः परमानन्दप्रापकाय तत्त्वज्ञानाय निष्कामकर्माणि कुर्वित्यभिप्रायः अत्र यथा तथा भवतीति पदत्रयाध्याहारः यावान् तावानीति पदद्वयानुषङ्गश्च दार्ष्टान्तिके द्रष्टव्यः ॥ ४६ ॥ ननु निष्कामकर्मभिरात्मज्ञानं सम्पाद्य परमानन्दप्राप्तिः क्रियते चेत्तदात्मज्ञानमेव तर्हि सम्पाद्यं किं बह्वायासैः कर्मभिर्बहिरङ्गसाधनभूतैरित्याशङ्क्याह तेतवाशुद्धान्तः करणस्य तात्त्विकज्ञानोत्पत्त्ययोग्यस्य कर्मण्येवान्तःकरणशोधकेधिकारोमयेदं कर्तव्यमिति बोधोस्तु न ज्ञाननिष्ठारूपे वेदान्तवाक्यविचारादौ कर्म च कुर्वतस्तव तत्फलेषु स्वर्गादिषु कदाचन कस्यांचिदप्यवस्थायां कर्मानुष्ठानात्प्रागूर्ध्वं तत्काले वा अधिकारोमयेदं भोक्तव्यमिति बोधोमास्तु ननुमयेदं भोक्तव्यमिति बुद्ध्यभावेपि कर्म स्वसामर्थ्यादेव फलं जनयिष्यतीति चेन्नेत्याह मा कर्मफलहेतुर्भूः फलकामनया हि कर्म कुर्वन्फलस्य हेतुरुत्पादकोभवति त्वं तु निष्कामः सन् कर्मफलहेतुर्माभूः न हि निष्कामेन भगवदर्पणबुद्ध्या कृतं कर्म फलाय कल्पतइत्युक्तं फलाभावेपि कर्मणां मा ते सङ्गोस्त्वकर्माणि यदिफलं नेष्यते किं कर्मणा दुःखरूपेणेति अकरणे तव प्रीतिर्माभूत्॥ ४७ ॥ पूर्वोक्तमेव विवृणोति हे धनञ्जय त्वं योगस्थः सन् सङ्गं फलाभिलाषं कर्तृत्वाभिनिवेशं च त्यक्त्वा कर्माणि कुरु अत्र बहुवचनात्कर्म-

यावानर्थउदपाने सर्वतः संप्लुतोदके ॥ तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६ ॥
कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ॥ मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोस्त्वकर्मणि ॥ ४७॥

ण्येवाधिकारस्तइत्यत्र जातावेकवचनं सङ्गत्यागोपायमाह सिद्ध्यसिद्ध्योः समोभूत्वा फलसिद्धौ हर्षं फलासिद्धौ च विषादं त्यक्त्वा केवलमीश्वराराधनबुद्ध्या कर्माणि कुर्वित्यर्थः ननु योगशब्देन प्राक्कर्मोक्तं अत्र तु योगस्थः कर्माणि कुर्वित्युच्यते अतः कथमेतद्बोद्धुं शक्यमित्यतआह समत्वं योगउच्यते यदेतत् सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वं इदमेव योगस्थइत्यत्र योगशब्देनोच्यते न तु कर्मेति न कोपि विरोधइत्यर्थः अत्र पूर्वार्धस्योत्तरार्धेन व्याख्यानं क्रियतइत्यपौनरुक्त्यामिति भाष्यकारीयः पन्थाः सुखदुःखे समे कृत्वेत्यत्र जयाजयसाम्येन युद्धमात्रकर्तव्यता प्रकृतत्वादुक्ता इह तु दृष्टादृष्टसर्वफलपरित्यागेन सर्वकर्मकर्तव्यतेति विशेषः ॥ ४८ ॥ ननु किं कर्मानुष्ठानमेव पुरुषार्थोयेन निष्फलमेव सदा कर्तव्यमित्युच्यते ‘ प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोपि प्रवर्ततेइति ’ न्यायात् तद्वरं फलकामनयैव कर्मानुष्ठानमिति चेन्नेत्याह बुद्धियोगात् आत्मबुद्धिसाधनभूतान्निष्कामकर्मयोगात् दूरेणातिविप्रकर्षेणावरमधमं कर्म फलाभिसन्धिना क्रियमाणं जन्ममरणहेतुभूतं अथवा परमात्मबुद्धियोगाद्दूरेणावरं सर्वमपि कर्म हि यस्मात् हे धनंजय तस्मात्

बुद्धौ परमात्मबुद्धौ सर्वानर्थनिवर्तकायां शरणं प्रतिबन्धकपापक्षयेण रक्षकं निष्कामकर्मयोगं आन्विच्छ कर्तुमिच्छ ये तु फलहेतवः फलकामाः अवरं कर्म कुर्वंति ते कृपणाः सर्वदा जन्ममरणादिघटीयन्त्रभ्रमणेन परवशा अत्यन्तदीनाइत्यर्थः 'योवाएतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माल्लोकात्प्रैति सकृपणइति श्रुतेः' तथा च त्वमपि कृपणोमाभूः किन्तु सर्वानर्थनिवर्तकात्मज्ञानोत्पादकं निष्कामकर्मयोगमेवानुतिष्ठेत्यभिप्रायः यथाहि कृपणाजनाः अतिदुःखेन धनमर्जयन्तोयत्किंचिद्दृष्टसुखमात्रलोभेन दानादिजनितं महत्सुखमनुभवितुं नशक्नुवन्ती त्यात्मानमेव वञ्चयन्ति तथा महता दुःखेन कर्माणि कुर्वाणाः क्षुद्रफलमात्रलोभेन परमानन्दानुभवेन वञ्चिताइत्यहोदौर्भाग्यं मौढ्यं च तेषामिति कृपणपदेन ध्वनितम् ॥ ४९ ॥ एवं बुद्धियोगाभावे दोषमुक्त्वा तद्भावे गुणमाह इह कर्मसु बुद्धियुक्तः समत्वबुद्ध्या युक्तोजहाति परित्यजति उभे सुकृतदुष्कृते पुण्यापापे सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण यस्मादेवं तस्मात्समत्वबुद्धियोगाय त्वं युज्यस्व घटस्व उद्युक्तोभव यस्मादीदृशःसमत्वबुद्धियोगईश्वरार्पितचेतसः कर्मसु प्रवर्तमानस्य कौशलं कुशलभावः यद्बन्धहेतूनामपि कर्मणां तदभावोमो-

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय ॥ सिद्ध्यसिद्ध्योः समोभूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ ४८ ॥ दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय ॥ बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ४९ ॥

क्षपर्यवसायित्वं च तन्महत्कौशलं समत्वबुद्धियुक्तः कर्मयोगः कर्मात्मापि सन् दुष्कर्मक्षयं करोतीति महाकुशलस्त्वं तु न कुशलोयतश्चेतनोपिसन् सजातीयदुष्टक्षयं न करोषीति व्यतिरेकोत्र ध्वनितः अथवा इह समत्वबुद्धियुक्ते कर्मणि कृते सति सत्त्वशुद्धिद्वारेण बुद्धियुक्तः परमात्मसाक्षात्कारवान्सन् जहात्युभे सुकृतदुष्कृते तस्मात्समत्वबुद्धियुक्ताय कर्मयोगाय युज्यस्व यस्मात् कर्मसु मध्ये समत्वबुद्धियुक्तः कर्मयोगः कौशलं कुशलः दुष्टकर्मनिवारणचतुरइत्यर्थः ॥ ५० ॥ ननु दुष्कृतहानमपेक्षितं न तु सुकृतहानं पुरुषार्थभ्रंशापत्तेरित्याशङ्क्य तुच्छफलत्यागेन परमपुरुषार्थप्राप्तिं फलमाह समत्वबुद्धियुक्ताहि यस्मात्कर्मजं फलं त्यक्त्वा केवलमीश्वराराधनार्थं कर्माणि कुर्वाणाः सत्वशुद्धिद्वारेण मनीषिणस्तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यात्ममनीषावन्तोभवन्ति तादृशाश्च सन्तोजन्मात्मकेन बन्धेन विनिर्मुक्ताः विशेषेणात्यन्तिकत्वलक्षणेन निरवशेषं मुक्ताः पदं पदनीयमात्मतत्त्वमानन्दरूपं ब्रह्म अनामयं अविद्यातत्कार्यात्मकरोगरहितमभयं मोक्षाख्यं पुरुषार्थं गच्छ-

न्त्यभेदेन प्राप्नुवन्तीत्यर्थः यस्मादेवं फलकामनां त्यक्त्वासमत्वबुद्ध्या कर्माण्यनुतिष्ठन्तस्तैः कृतान्तःकरणशुद्धयस्तत्त्वमस्यादिप्रमाणोत्पन्नात्मतत्त्वज्ञानाविनिष्टाज्ञानतत्कार्याः सन्तः सकलनर्थनिवृत्तिपरमानन्दप्राप्तिरूपं मोक्षाख्यं विष्णोः परमं पदं गच्छन्ति तस्मात्त्वमपि यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मइत्युक्तेः श्रेयोजिज्ञासुरेवंविधं कर्मयोगमनुतिष्ठेति भगवतोभिप्रायः ॥ ५१ ॥ एवं कर्माण्यनुतिष्ठतः कदा मे सत्त्वशुद्धिः स्यादित्यतआह न ह्येतावता कालेन सत्त्वशुद्धिर्भवतीति कालनियमोस्ति किंतु यस्मिन् काले ते तव बुद्धिरन्तःकरणं मोहकलिलं व्यतितरिष्यति अविवेकात्मकं कालुष्यं अहमिदं ममेदमित्याद्यज्ञानविलसितमतिगहनं व्यतिक्रमिष्यीत रजस्तमोमलमपहाय शुद्धभावमापत्स्यनइति यावत् तदा तस्मिन् काले श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च कर्मफलस्य निर्वेदं वैतृष्ण्यं गन्तासि प्राप्तासि (प्राप्नोपि) परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान् ब्रह्मणोनिर्वेदमायादिति श्रुतेः निर्वेदेन फलेनान्तःकरणशुद्धिं ज्ञास्यसीत्यभिप्रायः ॥ ५२ ॥ अन्तःकरणशुध्यैवं जातनिर्वेदस्यकदा ज्ञानप्राप्तिरित्यपेक्षायामाह ते तव बुद्धिः श्रुतिभिर्नानाविधफलश्रवणैरविचारिततात्पर्यैर्विप्रतिपन्ना अनेकविधसंशयविपर्यासवत्त्वेन विक्षिप्ता प्राक् यदा यस्मिन् काले शुद्धिजविवेकजनितेन दोषदर्शनेन तं विक्षेपं परित्यज्य समाधौ परमात्मनि निश्चला जाग्रत्स्वप्नदर्शन-

बुद्धियुक्तोजहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ॥ तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥५०॥
कर्मजं बुद्धियुक्ताहिं फलं त्यक्त्वा मनीषिणः॥जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ५१

लक्षणविक्षेपरहिता अचला सुषुप्तिमूर्च्छास्तब्धीभावादिरूपलयलक्षणचलनराहिता सती स्थास्यति लयविक्षेपलक्षणौ दोषौ परित्यज्य समाहिता भविष्यतीति यावत् अथवा निश्चला संभावनाविपरीतभावनाराहिता अचला दीर्घकालादरनैरन्तर्यसत्कारसेवनैर्विजातीयप्रत्ययादूषिता सती निर्वातप्रदीपमदात्मनि स्थास्यतीति योजना तदा तस्मिन्काले योगं जीवपरमात्मैक्यलक्षणं तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यमखण्डसाक्षात्कारं सर्वयोगफलमवाप्स्यसि तदा पुनः साध्यान्तरभावात् कृतकृत्यः स्थितप्रज्ञोभविष्यसीत्यभिप्रायः ॥ ५३ ॥ एवं लब्धावसरः स्थितप्रज्ञलक्षणं ज्ञातुमर्जुनउवाच यान्येव हि जीवन्मुक्तानां लक्षणाणि तान्येव मुमुक्षुणां मोक्षोपायभूतानीति मन्वानः स्थिता निश्चलाहं ब्रह्मास्मिति प्रज्ञा यस्य सस्थितप्रज्ञोऽवस्थाद्वयवान् समाधिस्थोव्युत्थितचित्तश्चेति अतोविशिनष्टि समाधिस्थस्य स्थितप्रज्ञस्य काभाषा लक्षणं समाधिस्थः स्थितप्रज्ञः केन लक्षणेनान्यैर्व्यवह्रियतइत्यर्थः सच व्युत्थितचित्तः स्थितधीः स्थितप्रज्ञः स्वयं किं प्रभाषेत स्तुतिनिन्दादावभिनन्दनद्वेषादिलक्षणं किं कथं प्रभाषते सर्वत्र संभावनायां लिङ् तथा किमासीतेति व्युत्थितचित्तनिग्रहाय कथं बहिरिन्द्रियाणां निग्रहं करोति त-

त्रिग्रहाभावकाले च किं व्रजेत कथं विषयान्प्राप्नोति तत्कर्तृकभाषणासनव्रजनानि मूढजनविलक्षणानि कीदृशानीत्यर्थः तदेवं चत्वारः प्रश्नाः समाधिस्थे स्थितप्रज्ञे एकः व्युत्थिते स्थितप्रज्ञे त्रयइति केशवेति संबोधयन् सर्वान्तर्यामितया त्वमेवेतादृशं रहस्यं वक्तुं समर्थोसीति सूचयति ॥ ५४ ॥ एतेषां चतुर्णां प्रश्नानां क्रमेणोत्तरं भगवानुवाच यावदध्यायसमाप्ति कामान् कामसङ्कल्पादीन्मनोवृत्तिविशेषान् प्रमाणविपर्ययविकल्पनिन्द्रास्मृतिभेदेन तन्त्रान्तरे पञ्चधा पपञ्चितान् सर्वान्निरवशेषान्प्रकर्षेण कारणबाधेन यदा जहाति परित्यजति सर्ववृत्तिशून्यएव यदा भवति स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते समाधिस्थइति शेषः कामानामनात्मधर्मत्वेन परित्यागयोग्यतामाह मनोगतानिति यदि ह्यात्मधर्माः स्युस्तदा न त्यक्तुं शक्येरन् वन्हयौष्ण्यवत् स्वाभाविकत्वात् मनसस्तु धर्माएते अतस्तत्परित्यागेन परित्यक्तुं शक्याएवेत्यर्थः ननु स्थितप्रज्ञस्य मुखप्रसादलिङ्गम्यः सन्तोषविशेषः प्रतीयते सकथं सर्वकामपरित्यागे स्यादित्यतआह आत्मन्येव परमानन्दरुपे नत्वनात्मनि तुच्छे आत्मना स्वप्रकाशचिद्रूपेण भासमाने नतु वृत्त्या तुष्टः परितृप्तः परमपुरुषार्थलाभात् तथा च श्रुतिः यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा-

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति॥तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥५२॥ श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ॥ समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥५२ ॥ अर्जुनउवाच ॥ स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ॥ स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम् ॥ ५४ ॥

येस्य हृदि श्रिताः ' अथ मर्त्योमृतोभवत्यत्र ब्रह्म समश्नुतइति ' तथा च समाधिस्थः स्थितप्रज्ञएवंविधैर्लक्षणवाचिभिः शब्दैर्भाष्यतइति प्रथम प्रश्नस्योत्तरम् ॥ ९९ ॥ इदानीं व्युत्थितस्य स्थितप्रज्ञस्य भाषणोपवेशनगमनानि मूढजनविलक्षणानि व्याख्येयानि तत्र किं प्रभाषेतेत्यस्योत्तरमाह द्वाभ्यां दुःखानि त्रिविधानि शोकमोहज्वरशिरोरोगादिनिमित्तान्याध्यात्मिकानि व्याघ्रसर्पादियुक्तान्याधिभौतिकानि अतिवातातिवृष्ट्यादिहेतुकान्याधिदैविकानि तेषु दुःखेषु रजः परिणामसन्तापात्मकचित्तवृत्तिविशेषेषु प्रारब्धपापकर्मप्रापितेषु नोद्विग्नं दुःखपरिहाराक्षमतया व्याकुलं न भवति मनोयस्य सोनुद्विग्नमनाः अविवेकिनोहि दुःखप्राप्तौ सत्यामहो पापोहं धिङ्मां दुरात्मानमेतादृशदुःखभागिनं कोमे दुःखमीदृशं निराकुर्यादित्यनुतापात्मकोभ्रान्तिरूपस्तामसचित्तवृत्तिविशेषउद्वेगाख्योजायते यद्ययं पापानुष्ठानसमयेस्यात्तदा तत्पवृत्तिप्रतिबन्धकत्वेन सफलः स्यात् भोगकाले तु भवेत्कारणे सति कार्यस्योच्छेत्तुनशक्यत्वान्निष्प्रयोजने दुःखकारणे सत्यपि

किमिति मम दुःखं जायतइति अविवेकभ्रमरूपत्वान्न विवेकिनः स्थितप्रज्ञस्य संभवति दुःखमात्रं हि प्रारब्धकर्मणा प्राप्यते नतु तदुत्तरकालीनोभ्रमोपि ननु दुःखान्तरकारणत्वात्सो पिप्रारब्धकर्मान्तरेण प्राप्यतामिति चेत् न स्थितप्रज्ञस्य भ्रमोपादानाज्ञाननाशेन भ्रमासम्भवात्तज्जन्यदुःखप्रापकप्रारब्धाभावात् यथा कथंचिद्देहयात्रामानिर्वाहकप्रारब्धकर्मफलस्य भ्रमाभावेपि वाधितानुवृत्त्योपपत्तेरिति विस्तरेणाग्रे वक्ष्यते तथा सुखेषु सत्त्वपरिणामरूपप्रीत्यात्मकचित्तवृत्तिविशेषेषु त्रिविधेषु प्रारब्धपुण्यकर्मप्रापितेषु विगतस्पृहः आगामितज्जातीयसुखस्पृहारहितः स्पृहाहि नाम सुखानुभावकाले तज्जातीयसुखस्य कारणं धर्ममननुष्ठाय वृथैव तदाकाङ्क्षारूपउद्वेगोविवेकिनोन संभवति तथैवासति कारणे कार्यं भूयादिति वृथाकाङ्क्षारूपा तृष्णात्मिका स्पृहापि नोपपद्यते प्रारब्धकर्मणः सुखमात्राप्रापकत्वात् हर्षात्मिका वा चित्तवृत्तिः स्पृहाशब्देनोक्ता सापि भ्रान्तिरेव अहो धन्योहं यस्य ममेदृशं सुखमुपस्थितं कोवा मया तुल्यस्त्रिभुवने केन वोपायेन ममेदृशं सुखं नविच्छिद्येतेत्येवमात्मिकोत्फुल्लतारूपा तामसी चित्तवृत्तिः अतएवोक्तं भाष्ये नाग्निरिवेन्धनाद्याधाने यः सुखान्यनुविवर्धते सविगतस्पृहइति वक्ष्यति च न प्रहृष्येत् प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियमिति सापि न विवेकिनः संभवति भ्रान्तित्वात्

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान ॥ आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥

तथा वीतरागभयक्रोधः रागः शोभनाध्यासनिबन्धनोविषयेषु रञ्जनात्मकश्चित्तवृत्तिविशेषोत्पन्नाभिनिवेशरूपः रागाविषयस्य नाशके समुपस्थिते तन्निवारणासामर्थ्यमात्मनोमन्यमानस्य दैन्यात्मकश्चित्तवृत्तिविशेषोभयं एवं रागविषयविनाशके समुपस्थिते तन्निवारणसामर्थ्यमात्मनोमन्यमानस्याभिज्वलनात्मकश्चित्तवृत्तिविशेषः क्रोधः ते सर्वे विपर्ययरूपत्वाद्विगतायस्मात् सतथा एतादृशोमुनिर्मननशीलः सन्यासी स्थितप्रज्ञउच्यते एवंलक्षणः स्थितधीः स्वानुभवप्रकटनेन शिष्यशिक्षार्थमनुद्वेगनिस्पृहत्वादिवाचः प्रभाषतइत्यन्वयउक्तः एवं चान्योपि मुमुक्षुर्दुःखे नोद्विजेत् न प्रहृष्येत् रागभयक्रोधरहितश्चभवेदित्याभिप्रायः ॥ ५६ ॥ किं च सर्वदेहेषु जीवनादिष्वपि योमुनिरनभिस्नेहः यस्मिन्सत्यन्यदीये हानिवृद्धी स्वस्मिन्नारोप्येते सतादृशोन्यविषयः प्रेमापरपर्यायस्तामसोवृत्तिविशेषः स्नेहः सर्वप्रकारेण तद्रहितोऽनभिस्नेहः भगवति परमात्मनि तु सर्वथाभिस्नेहवान्भवेदेव अनात्मस्नेहाभावस्यतदर्थत्वादितिद्रष्टव्यं तत्तत्प्रारब्धकर्मपरिप्रापितं शुभं सुखहेतुं विषयं प्राप्यनाभि. नन्दति हर्षविशेषपुरस्सरं न पशंसति अशुभं दुःखहेतुं विषयं प्राप्य न द्वेष्टि अन्तरसूयापूर्वकं न निन्दति अज्ञस्य हि

सुखहेतुर्यः स्वकलत्रादिः सशुभोविषयस्तद्गुणकथनादिप्रवर्तिका धीवृत्तिर्भ्रान्तिरूपाभिनन्दः सच तामसः तद्गुणकथनादेः परप्ररोचनार्थत्वाभावेन व्यर्थत्वात् एवमसूयोत्पादनेन दुःखहेतुः परकीयविद्याप्रकर्षादिरेनं प्रत्यशुभोविषयस्तं निन्दादिप्रवर्तिका भ्रान्तिरूपा धीवृत्तिर्द्वेषः सोपि तामसः तं निन्दायानिवारणार्थत्वाभावेन व्यर्थत्वात् तावभिनन्दद्वेषौ भ्रान्तिरूपौ तामसौ कथमभ्रान्ते शुद्धसत्वे स्थितप्रज्ञे संभवेतां तस्माद्विचालकाभावात् तस्यानभिस्नेहस्य हर्षविषाद रहितस्य मुनेः प्रज्ञा परमात्मतत्वविषया प्रतिष्ठिता फलपर्यवसायिनी स स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः एवमन्योपि मुमुक्षुः सर्वत्रानभिस्नेहोभवेत् शुभं प्राप्य न प्रशंमेत् अशुभं प्राप्य न निन्देदित्यभिप्रायः अत्र च निन्दाप्रशंसादिरूपावाचोन प्रभाषेत इति व्यतिरेकः उक्तः ॥ ५७ ॥ इदानीं किमासीतेति प्रश्नस्योत्तरं वक्तुमारभते भगवान् षड्भिः श्लोकैः तत्र प्रारब्धकर्मवशाद्व्युत्थानेन विक्षिप्तानीन्द्रियाणि पुनरुपसंहृत्य समाध्यर्थमेव स्थितप्रज्ञस्योपवेशनमिति दर्शयितुमाह अयं व्युत्थितः सर्वशः सर्वा-

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाःसुखेषु विगतस्पृहः ॥ वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥
यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम्॥नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता॥५७॥
यदा संहरते चायं कूर्मोङ्गानीव सर्वशः॥इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता॥५८॥
विषयाविनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः॥रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते॥ ५९ ॥

णीन्द्रियाणि इन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यः सर्वेभ्यश्च पुनरर्थे यदा संहरते पुनरुपसंहरति सङ्कोचयाति तत्र दृष्टान्तः कुर्मोङ्गानीव तदा तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेति स्पष्टं पूर्वश्लोकाभ्यां व्युत्त्थानदशायामपि सकलतामसवृत्त्यभावउक्तः अधुना तु पुनः समाध्यवस्थायां सकलवृत्त्यभावइति विशेषः ॥ ५८ ॥ ननु मुढस्यापि रोगादिवशाद्विषयेभ्यइन्द्रियाणामुपसंहरणं भवति तत्कथं तस्य प्रज्ञा प्रतिष्टितेत्युक्तं अंतआह निराहारस्य इन्द्रियैर्विषया ननाहरतोदेहिनोदेहाभिमानवतोमुढस्यापि रोगिणः काष्ठतपस्विनोवा विषयाः शब्दादयोविनिवर्तन्ते किन्तु रसवर्जं रसस्तृष्णा तं वर्जयित्वा अज्ञस्य विषयानिवर्तन्ते तद्विषयोरागस्तु न निवर्ततइत्यर्थः अस्य तु स्थितप्रज्ञस्य परं पुरुपार्थं दृष्ट्वा तदेवाहमस्मीति साक्षात्कृत्य स्थितस्य रसोपि क्षुद्रसुखरागोपि निवर्तते अपिशब्दाद्विषयाश्च तथाच यावानर्थइत्यादौ व्याख्यातं एवं च सरागनिवृत्तिः स्थितप्रज्ञलक्षणमिति न मुढे व्यभिचारइत्यर्थः यस्मान्नासति परमात्मसम्यग्दर्शने सरागविषयोच्छेदः तस्मात्सरागविषयोच्छेदिकायाः सम्यग्दर्शनात्मिकायाः प्रज्ञायाः स्थैर्यं महता यत्नेन संपादयेदित्यभिप्रायः ॥ ५९ ॥ तत्र प्रज्ञास्थैर्ये बाह्येन्द्रियनिग्रहोमनोनिग्रहश्चासाधार-

णं कारणं तदुभयाभावे प्रज्ञानाशदर्शनादिति वक्तुं बाह्येन्द्रियनिग्रहाभावे प्रथमं दोषमाह हे कौन्तेय यततः भूयोभूयोविषयदोषदर्शनात्मकं यत्नं कुर्वतोपि चक्षिङोङित्वकरणादनुदात्तेऽतोनावश्यकमात्मनेपदमिति ज्ञापनात्परस्मैपदमविरुद्धं विपश्चितः अत्यन्तविवेकिनोपि पुरुषस्य मनः क्षणमात्रं निर्विकारं कृतमपि इन्द्रियाणि हरन्ति विकारं प्रापयन्ति ननु विरोधिनि विवेके सति कुतोविकारप्राप्तिस्तत्राह प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि अतिबलीयस्त्वाद्विवेकोपमर्दनक्षमाणि अतः प्रसह्य बलात्कारेण पश्यत्येव विपश्चिति स्वामिनि विवेके च रक्षके सति सर्वप्रमाथित्वादेवेन्द्रियाणि विवेकजप्रज्ञायां प्रविष्टं मनस्ततः प्रच्याव्य स्वविषयाविष्टत्वेन हरन्तीत्यर्थः हि शब्दः प्रसिद्धिं द्योतयति प्रसिद्धोह्ययमर्थोलोके यथा प्रमाथिनोदस्यवः प्रसभमेव धनिनं धनरक्षकं चाभिभूय तयोः पश्यतोरेव धनं हरन्ति तथेन्द्रियाण्यपि विषयसंनिधाने मनोहरन्तीति ॥ ६० ॥ एवं तर्हि तत्र कः प्रतीकारइत्यतआह तानि इन्द्रियाणि सर्वाणि ज्ञानकर्मसाधनभूतानि संयम्य

यततोऽह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ॥ इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥६०॥
तानि सर्वाणि संयम्य युक्तआसीत मत्परः॥ वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६१॥
ध्यायतोविषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ॥ सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोभिजायते ॥६२॥
क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः॥स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशोबुद्धिनाशात्प्रणश्यति॥६३॥

वशीकृत्य युक्तः समाहितः निगृहीतमनाः सन्नासीत निर्व्यापारास्तिष्ठेत् प्रमाथिनां कथं स्ववशीकरणमितिचेत्तत्राह मत्परइति अहं सर्वात्मा वासुदेवएव परउत्कृष्टउपादेयोयस्य समत्परः एकान्तमद्भक्तइत्यर्थः तथा चोक्तं न वासुदेवभक्तानामशुभं विद्यते क्वचिदिति यथा हि लोके बलवन्तं राजानमाश्रित्य दस्यवोनिगृह्यन्ते राजाश्रितोयमिति ज्ञात्वा च स्वयमेव तद्वश्याभवन्ति तथैव भगवन्तं सर्वान्तर्यामिणमाश्रित्य तत्प्रभावेणैव दुष्टानीन्द्रियाणि निग्राह्याणि पुनश्च भगवदाश्रितोयमिति मत्वा तानि तद्वश्यान्येव भवन्तीति भावः यथा च भगवद्भक्तेर्महाप्रभावत्वं तथा विस्तरेणाग्रे व्याख्यास्यामः इन्द्रियवशीकारे फलमाह वशेहीति स्पष्टं तदेतद्वशीकृतेन्द्रियः सन्नासीतेति किमासीतेति प्रश्नस्योत्तरमुक्तं भवति ॥ ६१ ॥ ननु मनसोबाह्येन्द्रियप्रवृत्तिद्वाराऽनर्थहेतुत्वं निगृहीतबाह्येन्द्रियस्य तूत्खातदंष्ट्रोरगवन्मनस्यनिगृहीतेपि न कापि क्षतिः बाह्योद्योगाभावेनैव कृतकृत्यत्वादतोयुक्तआसीतेति व्यर्थमुक्तमित्याशङ्क्य निगृहीतबाह्येन्द्रियस्यापि युक्तत्वाभावे सर्वानर्थप्राप्तिमाह द्वाभ्यां निगृहीतबाह्येन्द्रियस्यापि शब्दादीन् विषयान् ध्यायतोमनसा पुनःपुनश्चिन्तयतः पुंसस्तेषु विषयेषु सङ्गः आसङ्गः ममा-

त्यन्तं सुखहेतवएतइत्येवं शोभनाध्यासलक्षणप्रीतिविशेषः उपजायते सङ्गात् सुखहेतुत्वज्ञानलक्षणात् संजायते कामः ममैते भवन्त्विति तृष्णाविशेषः तस्मात् कामात् कुतश्चित्प्रतिहन्यमानात् प्रतिघातकविषयः क्रोधोभिज्वलनात्माभिजायते क्रोधाद्भवति संमोहः कार्याकार्यविवेकाभावरूपः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः स्मृतेः शास्त्राचार्योपदिष्टार्थानुसन्धानस्य विभ्रमोविचलनं विभ्रंशः तस्माच्च स्मृतिभ्रंशात् बुद्धेरैकात्म्याकारमनोवृत्तेर्नाशः विपरीतभावनोपचयदोषेण प्रतिबन्धात् अनुत्पत्तिरनुत्पन्नायाश्च फलायोग्यत्वेन विलयः बुद्धिनाशात् प्रणश्यति तस्याश्च फलभूतायाबुद्धेर्विलोपात्प्रणश्यति सर्वपुरुषार्थायोग्योभवति योहि पुरुषार्थायोग्योजातः स मृतएवेति लोके व्यवह्रियते अतः प्रणश्यतीत्युक्तं यस्मादेवं मनसोनिग्रहाभावे निगृहीतबाह्येन्द्रियस्यापि परमानर्थप्राप्तिस्तस्मान्महता प्रयत्नेन मनोनिगृण्हीयादित्यभिप्रायः अतोयुक्तमुक्तं तानि सर्वाणि संयम्य युक्तआसितेति ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ मनसि निगृहीतेतु बाह्येन्द्रियनिग्रहाभावेपि न दोषइति वदन् किं व्रजेतेत्यस्योत्तरमाहाष्टभिः योऽसमाहितचेताः सबाह्येन्द्रियाणि निगृह्यापि रागद्वेषदुष्टेन मनसा विषयांश्चिन्तयन्पुरुषार्थाद्भ्रष्टोभवति

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ॥ आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४ ॥

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ॥ प्रसन्नचेतसोह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६५ ॥

नास्तिबुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना॥नचाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम्॥ ६६ ॥

विधेयात्मा तु तुशब्दः पूर्वस्माद्व्यतिरेकार्थः वशीकृतान्तःकरणस्तु आत्मवश्यैर्मनोधीनैः स्वाधीनैरिति वा रागद्वेषाभ्यां वियुक्तैर्विरहितैरिन्द्रियैः श्रोत्रादिभिर्विषयान् शब्दादीननिषिद्धान् चरन्नुपलभमानः प्रसादं प्रसन्नतां चित्तस्य स्वच्छतां परमात्मसाक्षात्कारयोग्यतामधिगच्छति रागद्वेषप्रयुक्तानि इन्द्रियाणि दोषहेतुतां प्रतिपद्यन्ते मनसि स्ववशे तु न रागद्वेषौ तयोरभावे च न तदर्थेन्द्रियप्रवृत्तिः अवर्जनीयतया तु विषयोपलम्भोन दोषमावहतीति न शुद्धिव्याघातइति भावः एतेन विषयाणां स्मरणमपि चेदनर्थकारणं सुतरां तर्हि भोगः तेन जीवनार्थं विषयान् भुञ्जानः कथमनर्थं न प्रतिपद्येतेति शङ्का निरस्ता स्वाधीनैरिन्द्रियैर्विषयान्प्राप्नोतीति च किं व्रजेतेति प्रश्नस्योत्तरमुक्तं भवति ॥ ६४ ॥ प्रसादमधिगच्छतीत्युक्तं तत्र प्रसादे सति किंस्यादित्युच्यते चित्तस्य प्रसादे स्वच्छत्वरूपे सति सर्वदुःखानामाध्यात्मिकादीनामज्ञानविलसितानां हानिर्विनाशोऽस्ययतेरुपजायते हि यस्मात् प्रसन्नचेतसोयतेराशु शीघ्रमेव बुद्धिर्ब्रह्मात्मैक्याकारा पर्यवतिष्ठते परिसमन्तादवतिष्ठते स्थिरा भवति विपरीतभावनादिप्रतिबन्धाभावात् ततश्च प्रसादे सति बुद्धिपर्यवस्थानं ततस्तद्विरोध्यज्ञाननिवृत्तिः ततस्तत्कार्यसकलदुःखहानिरिति क्रमेपिप्रसादे यत्नाधिक्याय सर्वदुःखहानिकरत्वकथनमिति न विरोधः ॥ ६५ ॥ इममेवार्थं व्यतिरेकमुखेन-

गी. म. द्रढयति अयुक्तस्याजितचित्तस्य बुद्धिरात्मविषया श्रवणमननाख्यवेदान्तविचारजन्या नास्ति नोत्पद्यते तद्बुद्ध्यभावे न चायुक्तस्य भावना निदिध्यासनात्मिका विजातीयप्रत्ययानन्तरितसजातीयप्रत्ययप्रवाहरूपा सर्वत्र नञोऽस्तीत्यनेनान्वयः नचाभावयतआत्मानं शान्तिः स- अ. २.
॥३०॥ कार्याविद्यानिवृत्तिरूपा वेदान्तवाक्यजन्या ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कृतिः अशान्तस्यात्मसाक्षात्कारशून्यस्य कुतः सुखं मोक्षानन्दइत्यर्थः ॥ ६६॥ अयुक्तस्य कुतोनास्ति बुद्धिरित्यतआह चरतां स्वविषयेषु प्रवर्तमानानामवशीकृतानामिन्द्रियाणां मध्ये यदेकमपीन्द्रियमनुलक्षीकृत्य मनोऽनुविधीयते प्रेर्यते प्रवर्ततइति यावत् कर्मकर्तरिलकारः तदिन्द्रियमेकमपि मनसानुसृतं अस्य साधकस्य मनसोवा प्रज्ञामात्मविषयां शास्त्रीयां हरति अपनयति मनसस्तद्विषयाविष्टत्वात् यदेकमपीन्द्रियं प्रज्ञां हरति तदा सर्वाणि हरन्तीति किमुवक्तव्यमित्यर्थः दृष्टान्तस्तु स्पष्टः अम्भस्येव वायोर्नौकाहरणसामर्थ्यं न भुवीति सूचयितुमम्भसीत्युक्तं एवं दार्ष्टान्तिकेप्यम्भःस्थानीये मनश्चाञ्चल्ये सत्येव

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोनुविधीयते ॥ तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥६७॥ तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ॥ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥ या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ॥ यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतोमुनेः ॥ ६९ ॥

प्रज्ञाहरणसामर्थ्यमिन्द्रियस्य न तु भूस्थानीये मनःस्थैर्येइति सूचितम् ॥ ६७ ॥ हि यस्मादेवं सर्वशः सर्वाणि समनस्कानि हे महाबाहो इतिसंबोधयन् सर्वशत्रुनिवारणक्षमत्वादिन्द्रियशत्रुनिवारणेऽपि त्वं क्षमोसीति सूचयति स्पष्टमन्यत् तस्येति सिद्धस्य साधकस्य च परामर्शः इन्द्रियसंयमस्य स्थितप्रज्ञंप्रति लक्षणत्वस्य मुमुक्षुंप्रति प्रज्ञासाधनत्वस्य चोपसंहरणीयत्वात् ॥ ६८ तदेवं मुमुक्षुणा प्रज्ञास्थैर्याय प्रयत्नपूर्वकमिन्द्रियसंयमः कर्तव्यइत्युक्तं स्थितप्रज्ञस्य तु स्वतःसिद्धएव सर्वेन्द्रियसंयमइत्याह या वेदान्तवाक्यजनितसाक्षात्काररूपाऽहंब्रह्मास्मीति प्रज्ञा सर्वभूतानामज्ञानां निशेव निशा तां प्रत्यप्रकाशरूपत्वात् तस्यां ब्रह्मविद्यालक्षणायां सर्वभूतनिशायां जागर्ति अज्ञाननिद्रायाः प्रबुद्धःसन् सावधानोवर्तते संयमी इन्द्रियसंयमवान् स्थितप्रज्ञइत्यर्थः यस्यां तु द्वैतदर्शनलक्षणायामविद्यानिद्रायां प्रसुप्तान्येव भूतानि जाग्रति स्वप्नवद्व्यवहरन्ति सा निशा न प्रकाशते आत्मतत्त्वं पश्यतोऽपरोक्षतया मुनेः स्थितप्रज्ञस्य यावाद्धि न प्रबुध्यते तावदेव स्वप्नदर्शनं बाधपर्यन्तत्वात् भ्रमस्य तत्त्वज्ञानकाले तु न भ्रमनिमित्तः कश्चिद्व्यवहारः तदुक्तं वार्तिककारैः 'कारकव्यवहारे हि शुद्धं वस्तु न वीक्ष्यते ॥३०॥

शुद्धे वस्तुनि सिद्धे च कारकव्यापृतिस्तथा काकोलूकनिशेवायं संसारोऽज्ञात्मवेदिनोः या निशा सर्वभूतानामित्यवोचत्स्वयं हरिरिति' तथा च यस्य विपरीतदर्शनं तस्य न वस्तुदर्शनं विपरीतदर्शनस्य वस्त्वदर्शनजन्यत्वात् यस्य च वस्तुदर्शनं तस्य न विपरीतदर्शनं विपरीतदर्शनकारणस्य वस्त्वदर्शनस्य वस्तुदर्शनेन बाधितत्वात् तथा च श्रुतिः 'यत्र वा अन्यादिवस्यात्तत्रान्योन्यत्पश्येत् यत्रत्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदिति' विद्याविद्ययोर्व्यवस्थामाह यथा काकस्य राञ्यन्धस्य दिनमुलूकस्य दिवान्धस्य निशा रात्रौ पश्यतश्चोलूकस्य यद्दिनं रात्रिरेव सा काकस्येति महदाश्चर्यमेतत् अतस्तत्त्वदर्शिनः कथमाविद्यकक्रियाकारकादिव्यवहारः स्यादिति स्वतः सिद्धएव तस्येन्द्रियसंयमइत्यर्थः ॥ ६९ ॥ एतादृशस्य स्थितप्रज्ञस्य सर्वविक्षेपशान्तिरप्यर्थसिद्धेति सदृष्टान्तमाह सर्वाभिर्नदीभिरापूर्यमाणं सन्तं वृष्ट्याद्दिप्रभवाअपि सर्वाआपः समुद्रं प्रविशन्ति कीदृशं अचलप्रतिष्ठं अनतिक्रान्तमर्यादं अचलानां मैनाकादीनां प्रतिष्ठा यस्मिन्निति वा गाम्भीर्यातिशयउक्तः यद्वत् येन प्रकारेण निर्विकारत्वेन तद्वत् तेनैव निर्विकारप्रकारेण यं स्थितप्रज्ञं निर्विकारमेव सन्तं

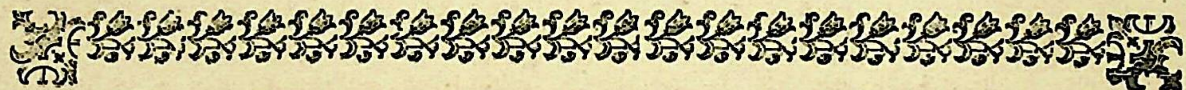
आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत ॥ तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७० ॥ विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निस्पृहः ॥ निर्ममोनिरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

कामः अज्ञैर्लोकैः काम्यमानाः शब्दाद्याः सर्वे विषयाः अवर्जनीयत याप्रारब्धकर्मवशात्प्रविशन्ति न तु विकर्तुं शक्नुवन्ति स महासमुद्रस्थानीयः स्थितप्रज्ञः शान्ति सर्वलौकिकालौकिककर्मविक्षेपनिवृत्तिं बाधितानुवृत्तावविद्याकार्यनिवृत्तिं चाप्नोति ज्ञानबलेन न कामकामी काम्यान् विषयान् कामयितुं शीलं यस्य स कामकाम्यज्ञः शान्ति व्याख्यातां नाप्नोति अपि तु सर्वदा लौकिकालौकिककर्मविक्षेपेण महति क्लेशार्णवे मग्नोभवतीति वाक्यार्थः एतेन ज्ञानिनएव फलभूतोविद्वत्संन्यासस्तस्यैव च सर्वविक्षेपनिवृत्तिरूपा जीवन्मुक्तिर्दैवाधीनविषयभोगेपि निर्विकारतेत्यादिकमुक्तं वेदितव्यम् ॥ ७० ॥ यस्मादेवं तस्मात्प्राप्तानपि सर्वान् बाह्यान् गृहक्षेत्रादीन् आन्तरान्मनोराज्यरूपान् वासनामात्ररूपांश्च पथि गच्छतस्तृणस्पर्शरूपान् कामांस्त्रिविधान् विहायोपेक्ष्य शरीरजीवनमात्रेपि निस्पृहः सन् यतोनिरहङ्कारः शरीरेन्द्रियादावयमहमित्यभिमानशून्यः विद्यावत्त्वादिनिमित्तात्मसंभावनारहितइति वा अतोनिर्ममः शरीरयात्रामात्रार्थेपि प्रारब्धकर्माक्षिप्ते कौपिनाच्छादनादौ ममेदमित्यभिमानवर्जितः सन् यः पुमान् चरति प्रारब्धकर्मवशेन भोगान् भुङ्क्ते यादृच्छिकतया यत्र क्वापि गच्छतीति वा स एवंभूतः स्थितप्रज्ञः शान्ति सर्वसंसारदुःखोपरमलक्षणामविद्यातत्कार्यनिवृत्तिमाधिगच्छति ज्ञानबलेन प्राप्नोति

तदेतदीदृशं व्रजनं स्थितप्रज्ञस्येति चतुर्थप्रश्नस्योत्तरं परिसमाप्तम् ॥ ७१ ॥ तदेवं चतुर्णां प्रश्नानामुत्तरव्याजेन सर्वाणि स्थितप्रज्ञलक्षणानि मुमुक्षुकर्तव्यतया कथितानि संप्रति कर्मयोगफलभूतां साङ्ख्यनिनिष्ठां फलेन स्तुवन्नुपसंहरति एषा स्थितप्रज्ञलक्षणव्याजेन कथिता एषा तेभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिरिति च प्रागुक्ता स्थितिर्निष्ठा सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकपरमात्मज्ञानलक्षणा ब्राह्मी ब्रह्मविषया हे पार्थ एनां स्थितिं प्राप्य यः कश्चिदपि पुनर्न विमुह्यति न हि ज्ञानबाधितस्याज्ञानस्य पुनः संभवोस्ति अनादित्वेनोत्पत्त्यसंभवात् अस्यां

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ॥ स्थित्वाऽस्यामन्तकालेपि ब्रह्म निर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे साङ्ख्ययोगोनाम द्वितीयोध्यायः ॥ २ ॥

स्थितौ अन्तकालेपि अन्त्येपि वयसि स्थित्वा ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मणि निर्वाणं निर्वृतिं ब्रह्मरूपं निर्वाणमिति वा ऋच्छति गच्छत्यभेदेन किमु वक्तव्यं योब्रह्मचर्यादेव संन्यस्य यावज्जीवमस्यां ब्राह्म्यां स्थितावतिष्ठते स ब्रह्मनिर्वाणमृच्छतीत्यपि शब्दार्थः ॥ ७२ ॥ ज्ञानं तत्साधनं कर्म सत्त्वशुद्धिश्च तत्फलं । तत्फलं ज्ञाननिष्ठेवेत्यध्यायेस्मिन्प्रकीर्तितम् ॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीयपादशिष्यमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीमद्भगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां सर्वगीतार्थसूत्रणं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

॥ श्रीकृष्णाय परमात्मने गीतामृतदात्रे नमः ॥ एवं तावत्प्रथमेनाध्यायेनोपोद्घातितोद्वितीयेनाध्यायेन कृत्स्नः शास्त्रार्थः सूत्रितः तथा हि आदौ निष्कामकर्मनिष्ठा ततोन्तःकरणशुद्धिः ततः शमदमादिसाधनपुरस्सरः सर्वकर्मसन्यासः ततोवेदान्तवाक्यविचारसहिता भगवद्भक्तिनिष्ठा ततस्तत्त्वज्ञाननिष्ठा तस्याः फलं च त्रिगुणात्मकाविद्यानिवृत्त्या जीवन्मुक्तिः प्रारब्धकर्मफलभोगपर्यन्तं तदन्ते च विदेहमुक्तिः जीवन्मुक्तिदशायां च परमपुरुषार्थालम्बनेन परवैराग्यप्राप्तिः दैवसंपदाख्या च शुभवासना तदुपकारिण्यादेया आसुरसंपदाख्यात्वशुभवासना तद्विरोधिनी हेया दैवसंपदोसाधारणं कारणं सात्विकी श्रद्धा आसुरसंपदस्तु राजसी तामसीचेति हेयोपादेयविभागेन कृत्स्नशास्त्रार्थपरिसमाप्तिः तत्र योगस्थः कुरु कर्माणीत्यादिना सूत्रिता सत्त्वशुद्धिसाधनभूता निष्कामकर्मनिष्ठा सामान्यविशेषरूपेण तृतीयचतुर्थाभ्यां प्रपञ्च्यते ततः शुद्धान्तःकरणस्य शमदमादिसाधनसंपत्तिपुरस्सरा विहाय कामान्यः सर्वान्निञ्यादिना सूत्रिता सर्वकर्मसंन्यासनिष्ठा संक्षेपविस्तररूपेण पंचमषष्ठाभ्यां एतावता च त्वम्पदार्थोपि निरूपितः ततोवेदान्तवाक्यविचारसहिता युक्तआसीतमत्परइत्यादिना सूत्रितानेकप्रकारा भगवद्भक्तिनिष्ठाध्यायषट्केन प्रतिपाद्यते तावता च तत्पदार्थोपि निरूपितः प्रत्यध्यायं चावान्तरसङ्गतिमवान्तरप्रयोजनभेदं च तत्र तत्र प्रदर्शयिष्यामः ततस्तत्त्वंपदार्थैक्यज्ञानरूपा वेदाविनाशिनं नित्यमित्यादिना सूत्रिता तत्त्वज्ञाननिष्ठा त्रयोदशे प्रकृतिपुरुषविवेकद्वारा प्रपञ्चितज्ञाननिष्ठायाश्च फलं त्रैगुण्यविषयावेदानिस्त्रैगुण्योभवार्जुनेत्यादिना सूत्रितं त्रैगुण्यनिवृत्तिश्चतुर्दशे सैव जीवन्मुक्तिरिति गुणातीतलक्षणकथनेन प्रपञ्चिता तदा गन्तासि निर्वेदमित्यादिना सूत्रिता परवैराग्यनिष्ठा संसारवृक्षच्छेदद्वारेण पञ्चदशे दुःखेष्वनुद्विग्नमनाइत्यादिना स्थितप्रज्ञलक्षणेन सूत्रिता परवैराग्योपकारिणी दैवी संपदादेया यामिमां पुष्पितां वाचमित्यादिना सूत्रिता तद्विरोधिन्यासुरी सम्पच्च हेया षोडशे दैवसंपदोसाधारणं कारणं च सात्विकी श्रद्धा निर्द्वन्द्वोनित्यसत्त्वस्थइत्यादिना सूत्रिता तद्विरोधपरिहारेण सप्तदशे एवं सफला ज्ञाननिष्ठा अध्यायपञ्चकेन प्रतिपादिता अष्टादशेन च पूर्वोक्तसर्वोपसंहारइति कृत्स्नगीतार्थसङ्गतिः तत्र पूर्वाध्याये साङ्ख्यबुद्धिमाश्रित्य ज्ञाननिष्ठा भगवतोक्ता एषा तेभिहिता सांख्ये बुद्धिरिति तथा योगबुद्धिमाश्रित्य कर्मनिष्ठोक्ता योगेत्विमां शृण्वित्यारभ्य कर्मण्येवाधिकारस्ते मा ते सङ्गोस्त्वकर्मणीत्यन्तेन न चानयोर्निष्ठयोराधिकारिभेदः स्पष्टमुपदिष्टोभगवता नचैकाधिकारिकत्वमेवोभयोः समुच्चयस्य विवक्षितत्वादिति वाच्यं दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जयेति कर्मनिष्ठायाः बुद्धिनिष्ठापेक्षया निकृष्टत्वाभिधानात् यावानर्थउदपाने इत्यत्र च ज्ञानफले सर्वकर्मफलान्तर्भावस्यदर्शितत्वात् स्थितप्रज्ञलक्षणमुक्त्वा च एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थेति सप्रशंसं ज्ञानफलोपसंहारात् या निशा सर्वभूतानामित्यादौ ज्ञानिनोद्वैतदर्शनाभावेन कर्मानुष्ठानासंभवस्य चोक्तत्वात् अविद्यानिवृत्तिलक्षणे मोक्षफले ज्ञानमात्रस्यैव लोकानुसारेण साधनत्वकल्पनात् ' तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था

विद्यतेऽयनायेति' श्रुतेश्च ननु तर्हि तेजस्तिमिरयोरिव विरोधिनोर्ज्ञानकर्मणोः समुच्चयासंभवाद्भिन्नाधिकारिकत्वमेवास्तु सत्यमेवं संभवति एकमर्जुनं प्रति तूभयोपदेशो न युक्तः न हि कर्माधिकारिणंप्रति ज्ञाननिष्ठोपदेष्टुमुचिता न वा ज्ञानाधिकारिणंप्रति कर्मनिष्ठा एकमेव प्रतिविकल्पेनोभयोपदेशइति चेन्न उत्कृष्टनिकृष्टयोर्विकल्पानुपपत्तेः अविद्यानिवृत्त्युपलक्षितात्मस्वरूपे मोक्षे तारतम्या-संभवाच्च तस्माज्ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्भिन्नाधिकारिकत्वे एकं प्रत्युपदेशायोगादेकाधिकारिकत्वे च विरुद्धयोः समुच्चयासंभवात् कर्मापेक्षया ज्ञानप्राशस्त्यानुपपत्तेश्च विकल्पाभ्युपगमे चोत्कृष्टमनायाससाध्यं ज्ञानं विहाय निकृष्टमनेकायासबहुलं कर्मानुष्ठातुमयोग्यमिति मत्वा पर्याकुलीभूतबुद्धिः हे जनार्दन सर्वैर्जनैरर्ध्यते याच्यते स्वाभिलपितसिद्धयइति त्वं तथाभूतोमयापि श्रेयोनिश्चयार्थं याच्य-सइति नैवानुचितमिति संबोधनाभिप्रायः कर्मणोनिष्कामादपि बुद्धिरात्मतत्त्वविषया ज्यायसी प्रशस्ततरा चेद्यदि ते तव मता तत्तदा किं कर्मणि घोरे हिंसाद्यनेकायासबहुले मामतिभक्तं नियोजयसि कर्मण्येवाधिकारस्तइत्यादिना विशेषेण प्रेरयसि हे केशव सर्वेश्वर सर्वेश्वरस्य सर्वेष्टदायिनस्तव मां भक्तं शिष्यस्तेहं शाधिमामित्यादिना त्वदेकशरणतयोपसन्नं प्रति प्रतारण

॥ अर्जुनउवाच ॥ ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ॥ तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥ १ ॥

नोचितेत्यभिप्रायः ॥ १ ॥ ननु नाहं कंचिदपि प्रतारयामि किं पुनस्त्वामतिप्रियं त्वं तु किं मे प्रतारणाचिन्हं पश्यसीति चेत् तत्राह तव वचनं व्यामिश्रं न भवेत्येव ममत्वेकाधिकारिकत्वभिन्नाधिकारिकत्वसन्देहाद्व्यामिश्रं संकीर्णार्थमिव ते यद्वाक्यं मां प्रति ज्ञानकर्मनिष्ठाद्वयप्रतिपादकं तेन वाक्येन त्वं मे मम मन्दबुद्धेर्वाक्यतात्पर्यापरिज्ञानाद्बुद्धिमन्तःकरणं मोहयसीव भ्रान्त्या योजयसीव परमकारुणिकत्वात्त्वं न मोहयस्येव मम तु स्वाशयदोषान्मोहोभवतीतीवशब्दार्थः एकाधिकारित्वे विरुद्धयोः समुच्चयानुपपत्तेरे-कार्यत्वाभावेन च विकल्पानुपपत्तेः प्रागुक्तैर्यद्यधिकारिभेदं मन्यसे तदैकं मां प्रति विरुद्धयोर्निष्ठयोरुपदेशायोगात् तत् ज्ञानं वा कर्म वा एकमेवाधिकारं मे निश्चित्य वद येनाधिकारनिश्चयपुरःसरमुक्तेन त्वया मया चानुष्ठितेन ज्ञानेन कर्मणा चैकेन श्रेयोमोक्षमहमाप्नयां प्राप्तुं योग्यः स्यां एवं ज्ञानकर्मनिष्ठयोरेकाधिकारित्वे विकल्पसमुच्चययोरसंभवादधिकारिभेदज्ञानायार्जुनस्य प्रश्नइति स्थितं 'इहेतरेषां कुमतं समस्तं श्रुतिस्मृतिन्यायबलान्निरस्तं पुनः पुनर्भाष्यकृतातियत्नादतोन तत्कर्तुमहं प्रवृत्तः' 'भाष्य- ॥३२॥

कारमतसारदर्शिना ग्रन्थमात्रमिह योज्यते मया आशयोभगवतः प्रकाश्यते केवलं स्वान्तशोविशुद्धये' ॥ २ ॥ एवमधिकारिभेदेऽर्जुनेन पृष्टे तदनुरूपं प्रतिवचनं अस्मिन्नधिकारित्वाभिमते लोके शुद्धाशुद्धान्तःकरणभेदेन द्विविधे जने द्विविधा द्विप्रकारा निष्ठा स्थितिः ज्ञानपरता कर्मपरता च पुरा पूर्वाध्याये मया तवात्यन्तहितकारिणा प्रोक्ता प्रकर्षेण स्पष्टत्वलक्षणेनोक्ता तथा चाधिकार्यैक्यशंकया 'माग्लासीरिति भावः हेअनघ अपापेति सम्बोधयन्नुपदेशयोग्यतामर्जुनस्य सूचयति एकैव निष्ठा साध्यसाधनावस्थाभेदेन द्विप्रकारा नतु द्वे एव स्वतन्त्रे' निष्ठे इति कथयितुं निष्ठेत्येकवचनं तथा च वक्ष्यति एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यतीति तामेव निष्ठां द्वैविध्येन दर्शयति संख्या सम्यगात्मबुद्धिस्तां प्राप्तवतां ब्रह्मचर्यादेव कृतसंन्यासानां वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थानां ज्ञानभूमिमारूढानां शुद्धान्तःकरणानां सांख्यानां ज्ञानयोगेन ज्ञानमेव युज्यते ब्रह्मणानेनेति व्युत्पत्त्या योगस्तेननिष्ठोक्ता तानि सर्वाणि संयम्य युक्तआसीत मत्परइत्यादिना अशुद्धान्तःकरणानां तु ज्ञानभूमिमन रूढानां योगिनां कर्माधि-

व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ॥ तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥२॥
॥ श्रीभगवानुवाच ॥ लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ॥ ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ ३ ॥

करयोगिनां कर्मयोगेन कर्मैव युज्यतेन्तःकरणशुद्ध्यानेनेति व्युत्पत्त्या योगस्तेन निष्ठोक्तान्तःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञानभूमिकारोहणार्थं धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यतइत्यादिना अतएव न ज्ञानकर्मणोः समुच्चयोविकल्पोवा किंतु निष्कामकर्मणा शुद्धान्तःकरणानां सर्वकर्मसंन्यासेनैव ज्ञानमिति चित्तशुद्ध्यशुद्धिरूपावस्थाभेदेनैकमेव त्वां प्रति द्विविधा निष्ठोक्ता एषा तेभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृण्विति अतोभूमिकाभेदेनैकमेव प्रत्युभयोपयोगान्नाधिकारभेदेप्युपदेशवैयर्थ्यमित्याभिप्रायः एतदेव दर्शयितुमशुद्धचित्तस्य चित्तशुद्धिपर्यन्तं कर्मानुष्ठानं न कर्मणामनारम्भादित्यादिभिर्मोघं पार्थसजीवतीत्यन्तैस्त्रयोदशभिर्दर्शयति शुद्धचित्तस्य तु ज्ञानिनो न किञ्चिदपि कर्मापेक्षितमिति दर्शयति यस्त्वात्मरतिरिति द्वाभ्यां तस्मादसक्तइत्यारभ्य तु बन्धहेतोरपि कर्मणोमोक्षहेतुत्वं सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारेण संभवति फलाभिसन्धिराहित्यरूपकौशलेनेति दर्शयिष्यति ततः परं त्वथ केनेति प्रश्नमुत्थाप्य कामदोषेणैव काम्यकर्म-

णः शुद्धिहेतुत्वं नास्ति अतः कामराहित्येनैव कर्माणि कुर्वन्नन्तःकरणशुद्ध्या ज्ञानाधिकारी भविष्यसीति यावदध्यायसमाप्ति वदिष्यति भगवान् ॥ ३ ॥ तत्र कारणाभावे कार्यानुपपत्तेः कर्मणां 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणाविविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेने'ति श्रुत्याऽऽत्मज्ञाने विनियुक्तानामनारम्भादननुष्ठानाच्चित्तशुद्ध्यभावेन ज्ञानायोग्योबहिर्मुखः पुरुषोनैष्कर्म्यं सर्वकर्मशून्यत्वं ज्ञानयोगेन निष्ठामिति यावत् नाश्नुते न प्राप्नोति नन्वेतमेव प्रव्राजिनोलोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीति श्रुतेः सर्वकर्मसंन्यासादेव ज्ञाननिष्ठोपपत्तेः कृतं कर्मभिरित्यतआह न च संन्यसनादेव चित्तशुद्धिंविना कृतात् सिद्धिं ज्ञाननिष्ठालक्षणां सम्यक्फलपर्यवसायित्वेन नाधिगच्छति नैव प्राप्नोतीत्यर्थः कर्मजन्यां चित्तशुद्धिमन्तरेण सन्यासएव न संभवति यथाकथंचिदौत्सुक्यमात्रेण कृतोपि न फलपर्यवसायीति भावः ॥ ४ ॥ तत्र कर्मजन्यशुद्ध्यभावे बहिर्मुखः हि यस्मात् क्षणमपि कालं जातु कदाचित् कश्चिदप्यजितेन्द्रियः अकर्मकृत्सन्न

न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ॥ न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४ ॥
न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ॥ कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥५॥
कर्मेन्द्रियाणि संयम्य यआस्ते मनसा स्मरन् ॥ इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः सउच्यते ॥ ६ ॥

तिष्ठति अपि तु लौकिकवैदिककर्मानुष्ठानव्यग्रएव तिष्ठति तस्मादशुद्धचित्तस्य संन्यासोन संभवतीत्यर्थः कस्मात्पुनरविद्वान्कर्माण्यकुर्वाणोन तिष्ठति हि यस्मात् सर्वः प्राणी चित्तशुद्धिरहितः अवशः अस्वतन्त्रएव सन् प्रकृतिजैः प्रकृतितोजातैरभिव्यक्तैः कार्याकारेण सत्त्वरजस्तमोभिः स्वभावप्रभवैर्वा रागद्वेषादिभिर्गुणैः कर्म लौकिकं वैदिकं वा कार्यते अतः कर्माण्यकुर्वाणोन कश्चिदपि तिष्ठतीत्यर्थः स्वाभाविकागुणाश्चालकाः अतः परवशतया सर्वदा कर्माणि कुर्वतोऽशुद्धबुद्धेः सर्वकर्मन्यासोन संभवतीति न संन्यासनिबन्धना ज्ञाननिष्ठा संभवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ यथा कथञ्चिदौत्सुक्यमात्रेण कृतसंन्यासस्त्वशुद्धचित्तस्तत्फलभाङ्न भवति यतः योविमूढात्मा रागद्वेषादिदूषितान्तःकरणः औत्सुक्यमात्रेण कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाण्यादीनि संयम्य निगृह्य बहिरिन्द्रियैः कर्माण्यकुर्वन्निति यावत् मनसा रागादिप्रेरितेन इन्द्रियार्थान् शब्दादीन् नत्वात्मतत्त्वं स्मरन्नास्ते ॥३३॥

कृतसंन्यासोहमित्यभिमानेन कर्मशून्यस्तिष्ठति समिथ्याचारः सत्त्वशुद्ध्यभावेन फलायोग्यत्वात्पापाचारउच्यते ' त्वंपदार्थाविवेकाय संन्यासः सर्वकर्मणां श्रुत्येह विहितोयस्मात्तत्त्यागी पतितोभवेदि 'त्यादिधर्मशास्त्रेण अतउपपन्नं न च संन्यसनादेवाशुद्धान्तःकारणः सिद्धिं समाधिगच्छतीति ॥ ६ ॥ औत्सुक्यमात्रेण सर्वकर्माण्यसंन्यस्य चित्तशुद्धये निष्कामकर्माण्येव यथाशास्त्रं कुर्यात् यस्मा् तुशब्दोशुद्धान्तःकरण संन्यासिव्यतिरेकार्थः इन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि मनसा सह नियम्य पापहेतुशब्दादिविषयासक्तेर्निवर्त्य मनसा विवेकयुक्तेन नियम्येति वा कर्मेन्द्रियैर्वाक्पाण्यादिभिः कर्मयोगशुद्धिहेतुतया विहितं कर्मारभते करोत्यसक्तः फलाभिलाषशून्यः सन् योविवेकी सइतरस्मान्मिथ्याचाराद्विशिष्यते परिश्रमसाम्येपि फलातिशयभाक्त्वेन श्रेष्ठोभवति हे अर्जुन आश्चर्यमिदं पश्य यदेक-कर्मेन्द्रियाणि निगृहन् ज्ञानेन्द्रियाणि व्यापारयन् पुरुषार्थशून्योऽपरस्तु ज्ञानेन्द्रियाणि निगृह्य कर्मेन्द्रियाणि व्यापारयन् परमपुरुषार्थभाग्भवतीतिवा ॥ ७ ॥ यस्मादेवं तस्मात् मनसा ज्ञानेन्द्रियाणि निगृह्य कर्मेन्द्रियैः त्वं प्रागननुष्ठितशुद्धिहेतुकर्मा नियतं विध्युद्देशे

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ॥ कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः सविशिष्यते ॥७॥
नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायोह्यकर्मणः ॥ शरीरयात्राऽपि च ते न प्रसिध्येदकर्मणः ॥ ८ ॥
यज्ञार्थात्कर्मणोन्यत्र लोकोयं कर्मबन्धनः ॥ तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥ ९ ॥
सहयज्ञाः प्रजा सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ॥ अनेन प्रसविष्यध्वमेषवोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥१०॥

फलसंबन्धशून्यतया नियतनिमित्तेन विहितं कर्म श्रौतं स्मार्तं च नित्यमितिप्रसिद्धं कुरु कुर्विति मध्यमपुरुषप्रयोगेणैव त्वमिति लब्धेत्वमिति पदमर्थान्तरे संक्रमितं कस्मादशुद्धान्तःकरणेन कर्मैव कर्तव्यं हि यस्मात् अकर्मणोऽकरणात् कर्मैव ज्यायः प्रशस्यतरं न केवलं कर्माभावे तवान्तःकरणशुद्धिरेवं न सिध्येत् किंतु अकर्मणोयुद्धादिकर्मरहितस्य ते तव शरीरयात्रा शरीरस्थितिरपि न प्रकर्षेण क्षात्रवृत्तिकृततत्त्वलक्षणेन सिध्येत् तथा च प्रागुक्तं अपि चेत्यन्तःकरणशुद्धिसमुच्चायार्थः ॥ ८ ॥ कर्मणा बध्यते जन्तुरिति स्मृतेः सर्वं कर्म बन्धात्मकत्वान्मुमुक्षुणा न कर्तव्यमिति मत्वा तस्योत्तरमाह यज्ञः परमेश्वरः ' यज्ञोवै विष्णुरि 'ति श्रुतेः तदाराधनार्थं यत्क्रियते कर्म तद्यज्ञार्थं तस्मात्कर्मणोन्यत्र कर्मणि प्रवृत्तोऽयं लोकः कर्माधिकारी कर्मबन्धनः कर्मणा बध्यते नत्वीश्वराराधनार्थेन अतस्तदर्थं यज्ञार्थं कर्म हे कौन्तेय त्वं कर्मण्यधिकृतोमुक्तसङ्गः सन् समाचर सम्यक् श्रद्धादिपुरस्सरं आचर ॥ ९ ॥ प्रजापतिवचनादप्य

धिकृतेन कर्म कर्तव्यमित्याह सहयज्ञाइत्यादि चतुर्भिः सह यज्ञेन विहितकर्मकलापेन वर्तन्तइति सहयज्ञाः कर्माधिकृताइति यावत् वोप-
सर्जनस्येति पक्षे सादेशाभावः प्रजाः त्रीन् वर्णान् पुरा कल्पादौ सृष्ट्वोवाच प्रजानां पतिः स्रष्टा किमुवाचेत्याह अनेन यज्ञेन स्वाश्रमोचितध-
र्मेण प्रसविष्यध्वं प्रसूयध्वं प्रसवोवृद्धिः उत्तरोत्तरामभिवृद्धिं लभध्वमित्यर्थः कथमनेन वृद्धिः स्यादतआह एषयज्ञाख्योधर्मः वोयुष्माकं
इष्टकामधुक् इष्टानभिमतान् कामान् काम्यानि फलानि दोग्धि प्रापयतीति तथा अभीष्टभोगप्रदोऽस्त्वित्यर्थः अत्र यद्यपि यज्ञग्रहण-
मावश्यककर्मोपलक्षणार्थं अकरणे प्रत्यवायस्याग्रे कथनात् काम्यकर्मणां च प्रकृतो प्रस्तावोनास्त्येव मा कर्मफलहेतुर्भूरित्यनेन निराकृ-
तत्वात् तथापि नित्यकर्मणामप्यानुषङ्गिकफलसद्भावादेषवोऽस्त्विष्टकामधुगित्युपपद्यते तथाचापस्तम्बः स्मरति तद्यथा 'आम्रे फलार्थे निमित्ते
(निर्मिते) छायागन्धइत्यनूत्पद्यते एवं धर्मं चर्यमाणमर्थाअनूत्पद्यन्ते नोचेदनूत्पद्यन्ते न धर्महानिर्भवती'ति फलसद्भावेपि तदभिसन्ध्यन-
भिसन्धिभ्यां काम्यनित्ययोर्विशेषः अनभिसंहितस्यापि वस्तुस्वभावादुत्पत्तौ न विशेषः विस्तरेण चाग्रे प्रतिपादयिष्यते ॥ १० ॥

**देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ॥ परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥ इ-
ष्टान्भोगान्हि वोदेवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः॥ तैर्दत्तानप्रदायैभ्योयोभुङ्क्ते स्तेन एव सः॥१२॥
यज्ञशिष्टाशिनः सन्तोमुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ॥ भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्
॥ १३ ॥**

कथमिष्टकामदोग्धृत्वं यज्ञस्येति तदाह अनेन यज्ञेन यूयं यजमानादेवानिन्द्रादीन् भावयत हविर्भागैः संवर्धयत तर्पयतेत्यर्थः ते देवा-
युष्माभिर्भाविताः सन्तोवोयुष्मान् भावयन्तुवृष्ट्यादिना अन्नोत्पत्तिद्वारेण संवर्धयन्तु एवमन्योन्यं संवर्धयन्तोदेवाश्च यूयं च परं श्रेयोभि-
मतमर्थं प्राप्स्यथ देवास्तृप्तिं प्राप्स्यन्ति यूयं च स्वर्गाख्यं परं श्रेयः प्राप्स्यथेत्यर्थः ॥ ११ ॥ न केवलं पारत्रिकमेव फलं यज्ञात्
किन्त्वैहिकमपीत्याह अभिलषितान् भोगान् पश्वन्नहिरण्यादीन् वोयुष्मभ्यं देवादास्यन्ते वितरिष्यन्ति हि यस्मात् यज्ञैर्भाविताः तोषिताः ते
यस्मात्तैर्ऋणवद्भवद्भ्योदत्ताभोगास्तस्मात्तैर्देवैर्दत्तान्भोगानेभ्योदेवेभ्योऽप्रदाय यज्ञेषु देवोद्देशेनाहुतीरसम्पाद्य योभुङ्क्ते देहेन्द्रियाण्येव तर्प-
यति स्तेनएव तस्करएव सः देवस्वापहारी देवर्णानपाकरणात् ॥१२॥ ये तु वैश्वदेवादियज्ञावशिष्टममृतमश्नन्ति ते सन्तः शिष्टावेदोक्तका- ॥३४॥
रित्वेन देवर्णापाकरणात् अतस्ते मुच्यन्ते सर्वैर्विहिताकरणनिमित्तैः पूर्वकृतैश्च पञ्चसूनानिमित्तैः किल्बिषैः भूतमात्रिपातकाऽसंसर्गिणस्ते

भवन्तीत्यर्थः एवमन्वये भूतभाविपापाभावमुक्त्वा व्यतिरेके दोषमाह भुञ्जते ते वैश्वदेवाद्यकारिणोघं पापमेव तु शब्दोवधारणे ये पापाः पञ्चसूनानिमित्तं प्रमादकृतहिंसानिमित्तं च कृतपापाः सन्तः आत्मकारणादेव पचन्ति ननु वैश्वदेवाद्यर्थं तथा च पञ्चसूनादिकृतपापे विद्यमानएव वैश्वदेवादिनित्यकर्माकरणनिमित्तमपरं पापमाप्नुवन्तीति भुञ्जते ते त्वघं पापाइत्युक्तं तथाच स्मृतिः 'कण्डणी पेषणी चुल्ली उदकुम्भी च मार्जनी पञ्चसूनागृहस्थस्य ताभिः स्वर्गं न विन्दती' ति पञ्चसूनाकृतं पापं च यज्ञैर्व्यपोहतीति पंच श्रुतिश्च 'इदमेवास्य तत्साधारणमन्नं यदिदमद्यते सयएतदुपास्ते न सपाप्मनोव्यावर्तते मिश्रं ह्येतदि'ति मन्त्रवर्णोपि 'मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः सत्यं ब्रवीमि वधइत्सतस्य नार्यमणं पुष्यति नोसखायं केवलाघोभवति केवलादि'ति ॥ १३ ॥ इदंचोपलक्षणं पञ्चमहायज्ञानां स्मार्तानां श्रौतानां च नित्यकर्मणां अधिकृतेन नित्यानि कर्माण्यवश्यमनुष्ठेयानीति च प्रजापतिवचनार्थः न केवलं प्रजापतिवचनादेव कर्म कर्तव्यमपि तु जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वादपीत्याह अन्नादिति त्रिभिः अन्नाद्भुक्ताद्रेतोलोहितरूपेण परिणताद्भूतानि प्राणिशरीराणि भवन्ति जायन्ते अन्नस्य संभवोजन्म अन्नसंभवः पर्जन्याद्वृष्टेः प्रत्यक्षसिद्धमेवैतत् अत्रकर्मोपयोगमाह यज्ञात्कारीर्यादेरग्निहोत्रा-

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ॥ यज्ञाद्भवति पर्जन्योयज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥
कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ॥ तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥१५॥

देश्चापूर्वाख्याधर्माद्भवति पर्जन्यः यथा चाग्निहोत्राहुतेर्वृष्टिजनकत्वं तथा व्याख्यातमष्टाध्यायीकाण्डे जनकयाज्ञवल्क्यसंवादरूपायां षट्प्रश्न्यां मनुना चोक्तं 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा'इति सच यज्ञोधर्माख्यः सूक्ष्मः कर्मसमुद्भवः ऋत्विग्यजमानव्यापारसाध्यः यज्ञस्य हि अपूर्वस्य विहितं कर्म कारणम् ॥ १४ ॥ तच्चापूर्वोत्पादकं ब्रह्मोद्भवं ब्रह्म वेदः सएवोद्भवः प्रमाणं यस्य तत्तथा वेदविहितमेव कर्माऽपूर्वसाधनं जानीहि नत्वन्यत्पाषण्डप्रतिपादितमित्यर्थः ननु पाषण्डशास्त्रापेक्षया वेदस्य किं वैलक्षण्यं यतोवेदप्रतिपादितएव धर्मोनान्यइत्यतआह ब्रह्म वेदाख्यं अक्षरसमुद्भवं अक्षरात्परमात्मनोनिर्दोषात्पुरुषनिश्वासन्यायेनाबुद्धिपूर्वं समुद्भवआविर्भावोयस्य तदक्षरसमुद्भवं तथा चापौरुषेयत्वेन निरस्तसमस्तदोषाशङ्कं वेदवाक्यं प्रमितिजनकतया प्रमाणमतीन्द्रियेऽर्थे न तु भ्रमप्रमादकरणापाटवविप्रलिप्सादिदोषवत्प्रणीतं पाखण्डवाक्यं प्रमितिजनकमिति भावः तथा च श्रुतिः 'अस्य महतोभूतस्य निश्वसितमेतदृग्वेदोयजुर्वेदः सामवेदोथर्वाङ्गिरसइतिहासः पुराणं विद्याउपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानान्यस्यैवैतानि निश्वसितानी'ति तस्मात्साक्षात्परमात्मसमुद्भवतया सर्वगतं सर्वप्रकाशकं नित्यमविनाशि च ब्रह्म

वेदाख्यं यज्ञे धर्माख्येतीन्द्रिये प्रतिष्ठितं तात्पर्येण अतः पाषण्डप्रतिपादितोपधर्मपरित्यागेन वेदबोधितएव धर्मोनुष्ठेयइत्यर्थः ॥ १९ ॥
भवत्वेवं ततः किं फलितमित्याह आदौ परमेश्वरात्सर्वावभासकांनित्यानिर्दोषवेदाविर्भावः ततः कर्मपरिज्ञानं ततोनुष्ठानाद्धर्मोत्पादः ततः पर्जन्यस्ततोऽन्नं ततोभूतानि पुनस्तथैव भूतानां कर्मप्रवृत्तिरित्येवं परमेश्वरेणैव प्रवर्तितं चक्रं सर्वजगन्निर्वाहकं योनानुवर्तयति नानुतिष्ठति सअघायुः पापजीवनोमोघं व्यर्थमेव जीवति हे पार्थ तस्य जीवनान्मरणमेव वरं जन्मान्तरे धर्मानुष्ठानसंभवादित्यर्थः तथा च श्रुतिः 'अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः सयज्जुहोति यद्यजते तेन देवानां लोकोऽथयदनुब्रूते तेन ऋषीणामथ यत्पितृभ्योनिपृणाति यत्प्रजामिच्छते तेन पितॄणामथ यन्मनुष्यान्वासयते यदेभ्योशनं ददाति तेन मनुष्याणामथ यत् पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति तेन पशूनां यदस्य गृहेषु श्वापदावयांस्यापिपीलिकाभ्यउपजीवन्ति तेन तेषां लोक'इति ब्रह्मविदं व्यावर्तयति इन्द्रियारामइति यतइन्द्रियैर्विषयेष्वारमति अतः कर्माधिकारी संस्तदकरणात्पापमेवाचिन्वन् व्यर्थमेव जवितीत्याभिप्रायः ॥१६॥ यस्त्विन्द्रियारामोन भवति परमार्थदर्शी सएवं

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ॥ अघायुरिन्द्रियारामोमोघं पार्थ सजीवति ॥ १६ ॥
यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ॥ आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥१७॥
नैव तस्य कृतेनार्थोनाकृतेनेह कश्चन ॥ न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८ ॥

जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुभूतं कर्माननुतिष्ठन्नपि न प्रत्यवैति कृतकृत्यत्वादित्याह द्वाभ्यां इन्द्रियारामोहि स्रक्चन्दनवनितादिषु रतिमनुभवति मनोज्ञान्नपानादिषु तृप्तिं पशुपुत्रहिरण्यादिलाभेन रोगाद्यभावेन च तुष्टिं उक्तविषयाभावे रागिणामरत्यतुष्त्यतृष्टिदर्शनाद्रतितृप्तितुष्टयोम नोवृत्तिविशेषाः साक्षिसिद्धालब्धपरमात्मानन्दस्तु द्वैतदर्शनाभावादतिफल्गुत्वाच्च विषयसुखं न कामयतइत्युक्तं यावानर्थउदपानइत्यत्र अतोनात्मविषयकरतितृप्तितुष्टच्यभावादात्मानं परमानन्दमद्वयं साक्षात्कुर्वन्नुपचारादेव मुच्यते आत्मरतिरात्मतृप्तआत्मसन्तुष्टइति तथाच श्रुतिः 'आत्मक्रीडात्मरतिःक्रियावानेषब्रह्मविदां वरिष्ठ' इति आत्मतृप्तश्चेति चकारएवकारानुकर्षणार्थः मानवइति यः कश्चिदपि मनुष्यएवम्भूतः सएव कृतकृत्योन तु ब्राह्मणत्वादिप्रकर्षेणेति कथयितुं आत्मन्येव च सन्तुष्टइत्यत्र चकारःसमुच्चयार्थः यएवम्भूतस्तस्याधिकारहेत्वभावात्किमपि कार्यं वैदिकं लौकिकं वा न विद्यते ॥१७॥ नन्वात्मविदोपि अभ्युदयार्थं निःश्रेयसार्थं प्रत्यवायपरिहारार्थं वा कर्म स्यादित्यतआह तस्यात्मरतेः कृतेन कर्मणाभ्युदयलक्षणोनिःश्रेयसलक्षणोवाऽर्थः प्रयोजनं नैवास्ति तस्य स्वर्गाद्यभ्युदयाऽनर्थित्वात् निःश्रेयसस्य च कर्मासाध्यत्वात् तथा च

श्रुतिः 'परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणोनिर्वेदमायांन्नास्त्यकृतः कृतेने'ति अकृतोनित्योमोक्षः कृतेन कर्मणा नास्तीत्यर्थः ज्ञानसाध्य-
स्यापि व्यावृत्तिरेवकारेण सूचिता आत्मरूपस्य हि निःश्रेयसस्य नित्यप्राप्तस्याज्ञानमात्रमप्राप्तिः तच्च तत्त्वज्ञानमात्रापनोद्यं तस्मिंस्तत्त्व-
ज्ञानेनापनुन्ने तस्यात्मविदोन किञ्चित् कर्मसाध्यं ज्ञानसाध्यं वा प्रयोजनमस्तीत्यर्थः एवम्भूतेनापि प्रत्यवायपरिहारार्थं कर्माण्यनुष्ठेयान्ये-
वेत्यतआह नाकृतेनेति भावे निष्ठा नित्यकर्माकरणेन इह लोके गर्हितत्वरूपः प्रत्यवायप्राप्तिरूपोवाकश्चनार्थोनास्ति सर्वत्रोपपत्तिमाह उ-
त्तरार्धेन चांहेतौ यस्मादस्यात्मविदः सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु कोपि अर्थव्यपाश्रयः प्रयोजनसंबन्धोनास्ति कंचिद्भूतविशेषमाश्रित्य
कोपि क्रियासाध्योर्थोनास्तीति वाक्यार्थः अतोस्यकृताकृते निष्प्रयोजने 'नैनंकृताकृते तपत'इति श्रुतेः 'तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ई-
शतआत्मा ह्येषां सभवती'ति श्रुतेर्देवाअपि तस्य मोक्षाभवनाय न समर्थाइत्युक्तेर्न विघ्नाभावार्थमपि देवाराधनरूपकर्मानुष्ठानमित्यभिप्रा-
यः एतादृशोत्रब्रह्मविद्भूमिकासप्तकभेदेन निरूपितोवसिष्ठेन 'ज्ञानभूमिः शुभेच्छाख्या प्रथमा परिकीर्तिता विचारणा द्वितीया स्यात्तृतीया
तनुमानसा सत्त्वापत्तिश्चतुर्थी स्यात्ततोसंसक्तिनामिका पदार्थाभावनी षष्ठी सप्तमी तुर्यगास्मृते'ति तत्र नित्यानित्यवस्तुविवेकादिपुरःसरा
फलपर्यवसायिनी मोक्षेच्छा प्रथमा ततोगुरुमुपसृत्य वेदान्तवाक्यविचारः श्रवणमननात्मकोद्वितीया ततोनिदिध्यासनाभ्यासेन मनसएका-
ग्रतया सूक्ष्मवस्तुग्रहणयोग्यत्वं तृतीया एतद्भूमिकात्रयं साधनरूपं जाग्रदवस्थोच्यते योगिभिः भेदेन जगतोभानात् तदुक्तं 'भूमिकात्रित-
यं त्वेतद्राम जाग्रदिति स्थितं यथावद्भेदबुद्ध्येदं जगज्जाग्रति दृश्यत'इति ततोवेदान्तवाक्यान्निर्विकल्पकोब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारश्चतुर्थी
भूमिका फलरूपा सत्वापत्तिः स्वप्नावस्थोच्यते सर्वस्यापि जगतोमिथ्यात्वेन स्फुरणात् तदुक्तं 'अद्वैते स्थैर्यमायाते द्वैते
प्रशममागते पश्यन्ति स्वप्नवल्लोकं चतुर्थी भूमिकामिता'इति सोयं चतुर्थभूमिं प्राप्तोयोगी ब्रह्मविदित्युच्यते पञ्चमीषष्ठी-
सप्तम्यस्तु भूमिकाजीवन्मुक्तेरवान्तरभेदाः तत्र सविकल्पकसमाध्यभ्यासेन निरुद्धे मनसि या निर्विकल्पकसमा-
ध्यवस्था साऽसंसक्तिरिति सुषुप्तिरिति चोच्यते ततः स्वयमेव व्युत्थानात् सोयं योगी ब्रह्मविद्वरः तत-
स्तदभ्यासपरिपाकेण चिरकालावस्थायिनी सा पदार्थाभावनीति गाढसुषुप्तिरिति चोच्यते ततः स्वयमनुत्थितस्य योगिनः परप्रयत्नेनै-
व व्युत्थानात् सोयं ब्रह्मविद्वरीयान् उक्तं हि 'पञ्चमीं भूमिकामेत्य सुषुप्तिपदनामिकां षष्ठीं गाढसुषुप्त्याख्यां क्रमात्पतति भूमिका-
मि'ति यस्यास्तु समाध्यवस्थायाः न स्वतोवा परतोव्युत्थितोभवति सर्वथा भेददर्शनाभावात् किंतु सर्वदा तन्मयएव स्व-
प्रयत्नमन्तरेणैव परमेश्वरप्रेरितप्राणवायुवशादन्यैर्निर्वाह्यमानदैहिकव्यवहारः परिपूर्णपरमानन्दघनएव सर्वतास्तिष्ठति सा सप्तमी तुरीया-
वस्था तां प्राप्तोब्रह्मविद्वरिष्ठइत्युच्यते उक्तं हि 'षष्ठ्यां भूम्यामसौ स्थित्वा सप्तमीं भूमिमाप्नुयात् किंचिदेवैषसंपन्नस्त्वथवैष न किंचन

विदेहमुक्तता तूक्ता सप्तमी योगभूमिका अगम्या वचसां शान्ता सा सीमा योगभूमिष्वि'ति यामाधिकृत्य श्रीमद्भागवते स्मर्यते 'देहं च
नश्वरमवस्थितमुत्थितं वा सिद्धोन पश्यति यतोध्यगमत्स्वरूपं दैवादुपेतमथ दैववशादपेत वासोयथा परिकृतं मदिरामदान्धः देहोपि
दैववशगः खलु कर्म यावत्स्वारम्भकं प्रतिसमीक्षतएव सासुः तं सप्रपञ्चमधिरूढसमाधियोगः स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुरि'ति
श्रुतिश्च 'तद्यथा हि निर्ल्वयनीवल्मीके मृताप्रत्यस्ताशयीतैवमेवेदं शरीरं शेतेऽथायमशरारीम्रृतः प्राणोब्रह्मैव तेजएवे'ति तत्रायं संग्रहः
'चतुर्थीभूमिकाज्ञानं तिस्रः स्युः साधनं पुरा जीवन्मुक्तेरवस्थास्तु परास्तिस्रः प्रकीर्तिताः' अत्र प्रथमभूमित्रयमारूढोऽज्ञोपि न कर्माधि-
कारी किं पुनस्तत्त्वज्ञानी तद्विशिष्टोजीवन्मुक्तोवेत्यभिप्रायः ॥ १८ ॥ यस्मान्न त्वमेवंभूतोज्ञानी किंतु कर्माधिकृतएव मुमुक्षुः असक्तः
फलकामनारहितः सततं सर्वदा न तु कदाचित् कार्यं अवश्यकर्तव्यं यावज्जीवादिश्रुतिचोदितं 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणाविविदिषन्ति
यज्ञेन दानेन तपसानाशकेने'ति श्रुत्या ज्ञाने विनियुक्तं कर्म नित्यनैमित्तिकलक्षणं सम्यगाचर यथाशास्त्रं निर्वर्तय असक्तोहि यस्मादाचर-
न्नीश्वरार्थं कर्म कुर्वन्सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण परं मोक्षमाप्नोति पूरुषः पुरुषः सएव सत्पुरुषोनान्यइत्यभिप्रायः ॥ १९ ॥ ननु विविदिषो-

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ॥ असक्तोह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ ११ ॥
कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिताजनकादयः ॥ लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥

रपि ज्ञाननिष्ठाप्राप्त्यर्थं श्रवणमनननिदिध्यासनानुष्ठानाय सर्वकर्मत्यागलक्षणः संन्यासोविहितः तथा च न केवलं ज्ञानिनएव कर्मान-
धिकारः किंतु ज्ञानार्थिनोपि विरक्तस्य तथा च मयापि विरक्तेन ज्ञानार्थिना कर्माणि हेयान्येवेत्यर्जुनाशङ्कां क्षत्रियस्य संन्यासानाधिका-
रप्रतिपादनेनापनुदति भगवान् जनकादयोजनकाजातशत्रुप्रभृतयः श्रुतिस्मृतिपुराणप्रसिद्धाः क्षत्रियाविद्वांसोपि कर्मणैव सह न तु कर्म-
त्यागेन सह संसिद्धिं श्रवणादिसाध्यां ज्ञाननिष्ठामास्थिताः प्राप्ताः हि यस्मादेवं तस्मात्त्वमपि क्षत्रियोविविदिषुर्विद्वान्वा कर्मकर्तुमर्हसी-
त्यनुषङ्गः 'ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ती'ति संन्यासविधायके वाक्ये ब्राह्मणत्वस्य
विवक्षितत्वात् 'स्वाराज्यकामोराजा राजसूयेन यजेते'त्यत्र क्षत्रियत्ववत् चत्वारआश्रमाब्राह्मणस्य त्रयोराजन्यस्य द्वौ वैश्यस्ये'ति च स्मृतेः
पुराणेपि 'मुखजानामयं धर्मोयद्विष्णोर्लिङ्गधारणं बाहुजातोरुजातानां नायं धर्मः प्रशस्यत'इति क्षत्रियवैश्ययोः संन्यासाभावउक्तः तस्माद्यु-
क्तमेवोक्तं भगवता कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिताजनकादयइति सर्वे राजाश्रिताधर्माराजा धर्मस्य धारकइत्यादिस्मृतेर्वर्णाश्रमधर्मप्रवर्त-

कत्वेनापि क्षत्रियोऽवश्यं कर्म कुर्यादित्याह लोकेति लोकानां स्वे स्वे धर्मे प्रवर्तनमुन्मार्गान्निवर्तनं च लोकसंग्रहस्तं पश्यन्नपि शङ्काजनकादिशिष्टाचारमपि पश्यन्कर्म कर्तुमर्हस्येवेत्यन्वयः क्षत्रियजन्मप्रापकेण कर्मणाऽऽरब्धशरीरस्त्वं विद्वानपि जनकादिवत्प्रारब्धकर्मबलेनेलोकसंग्रहार्थं कर्म कर्तुं योग्योभवसि न तु त्यक्तुं ब्राह्मणजन्मालाभादित्यभिप्रायः एतादृशभगवदभिप्रायविदा भगवता भाष्यकृता ब्राह्मणस्यैव संन्यासोनान्यस्येति निर्णीतं वार्तिककृता तु प्रौढिवादमात्रेण क्षत्रियवैश्ययोरपि संन्यासोस्तीत्युक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ २० ॥ ननु मया कर्मणि क्रियमाणेपि लोकः किमिति तत्संगृण्हीयादित्याशङ्क्य श्रेष्ठाचारानुविधायित्वादित्याह श्रेष्ठः प्रधानभूतोराजादिर्यद्यत्कर्माचरति शुभमशुभंवा तत्तदेवाचरतीतरः प्राकृतस्तदनुगतोजनः नत्वन्यत्स्वातन्त्र्येणेत्यर्थः ननु शास्त्रमवलोक्याशास्त्रीयं श्रेष्ठाचारंपरित्यज्य शास्त्रीयमेव कुतो नाचरति लोकइत्याशङ्क्याचारवत्प्रतिपत्तावपि श्रेष्ठानुसारितामित्यस्य दर्शयति सयदिति सश्रेष्ठोयल्लौकिकं वैदिकं वा प्रमाणं कुरुते प्रमाणत्वेन मन्यते तदेव लोकोप्यनुवर्तते प्रमाणं कुरुते न तु स्वातन्त्र्येण किंचि-

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजनः ॥ सयत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१ ॥ न मे
पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ॥ नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्तएव च कर्मणि ॥ २२ ॥
यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ॥ मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥२३॥
उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ॥सङ्करस्य च कर्तास्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥२४॥

दित्यर्थः तथा च प्रधानभूतेन त्वया राज्ञा लोकसंरक्षणार्थं कर्म कर्तव्यमेव प्रधानानुयायिनोजनव्यवहाराभवन्तीति न्यायादित्यभिप्रायः ॥ २१ ॥ अत्र चाहमेव दृष्टान्तइत्याह त्रिभिः हे पार्थ मे मम त्रिष्वपि लोकेषु किमपि कर्तव्यं नास्ति यतोऽनवाप्तं फलं किञ्चिन्ममावाप्तव्यं नास्ति तथापि वर्तएव कर्मण्यहं कर्म करोम्येवेत्यर्थः पार्थेति सम्बोधयन् विशुद्धक्षत्रियवंशोद्भवस्त्वं शूरापत्यापत्यत्वेन चात्यन्तं मत्समोहमिव वर्तितुमर्हसीति दर्शयति ॥ २२ ॥ लोकसंग्रहोपि न ते कर्तव्योविफलत्वादित्याशङ्क्याह यदि पुनरहमतन्द्रितोनलसः सन् कर्मणि जातु कदाचिन्नवर्तेयं नानुतिष्ठेयं कर्माणि तदा मम श्रेष्ठस्य सतोवर्त्म मार्गं हे पार्थ मनुष्याः कर्माधिकारिणः सन्तः अनुवर्तन्ते अनुवर्तेरन् सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥ २३ ॥ श्रेष्ठस्य तव मार्गानुवर्तित्वं मनुष्याणामुचितमेव अनुवर्तित्वेकोदोषइत्यतआह अहमीश्वरश्चेद्यदि कर्म न कुर्यां तदा मदनुवर्तिनां मन्वादीनामपि कर्मानुपपत्तेः लोकस्थितिहेतोः कर्मणोलोपेनेमे सर्वे लोकाउत्सी-

देयुर्विनश्येयुः ततश्च वर्णसङ्करस्य च कर्ताहमेव स्यां तेन चेमाः सर्वाः प्रजाअहमेवोपहन्यां धर्मलोपेन विनाशयेयं कथं च प्रजानामनुग्रहार्थं प्रवृत्तईश्वरोहं ताः सर्वाविनाशयेयमित्यभिप्रायः यद्यदाचरतीत्यादेरपरा योजना न केवलं लोकसंग्रहं पश्यन्कर्तुमर्हसि अपि तु श्रेष्ठाचारत्वादपीत्याह यद्यदिति तथा च मम श्रेष्ठस्य यादृशआचारस्तादृशएव मदनुवर्तिना त्वयानुष्ठेयान स्वतन्त्र्येणान्यइत्यर्थः कीदृशस्तवाचारोयोमयानुवर्तनीयइत्याकाङ्क्षयां न मे पार्थेत्यादिभिस्त्रिभिः श्लोकैस्तत्प्रदर्शनमिति ॥ २४ ॥ ननु तवेश्वरस्य लोकसंग्रहार्थं कर्माणि कुर्वाणस्यापि कर्तृत्वाभिमानाभावान्न कापि क्षतिः मम तु जीवस्य लोकसंग्रहार्थं कर्माणि कुर्वाणस्य कर्तृत्वाभिमानेन ज्ञानाभिभवः स्यादित्यतआह सक्ताः कर्तृत्वाभिमानेन फलाभिसन्धिना च कर्मण्यभिनिविष्टाअविद्वांसोऽज्ञा यथा कुर्वन्ति कर्म लोकसंग्रहं कर्तुमिच्छुर्विद्वानात्मविदपि तथैव कुर्यात् किंतु असक्तः सन् कर्तृत्वाभिमानं फलाभिसन्धिं चाकुर्वन्नित्यर्थः भारतेति भरतवंशोद्भवत्वेन वा भा ज्ञानं तस्यां रतत्वेन वा त्वं यथोक्तशास्त्रार्थबोधयोग्योसीति दर्शयति ॥ २५ ॥ ननु कर्मानुष्ठानेनैव लोकसंग्रहः कर्तव्योन तु तत्त्वज्ञानोपदेशेनेति कोहेतुरतआह अज्ञानामविवेकिनां कर्तृत्वाभि-

सक्ताःकर्मण्यविद्वांसोयथा कुर्वन्ति भारत ॥ कुर्याद्विद्वांस्तथा सक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥२५॥
न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ॥ जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥
प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ॥ अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥२७॥

मानेन फलाभिसन्धिनाच कर्मसङ्गिनां कर्मण्यभिनिविष्टानां या बुद्धिरहमेतत्कर्मकरिष्ये एतत्फलं च भोक्ष्यइति तस्याभेदं विचालनं अकर्त्रात्मोपदेशेन न कुर्यात् किंतु युक्तोऽवहितः सन् विद्वान् लोकसंग्रहं चिकीर्षुः अविद्वदधिकारिकाणि सर्वकर्माणि समाचरन् तेषां श्रद्धामुत्पाद्य जोषयेत् प्रीत्या सेवयेत् अनधिकारिणामुपदेशेन बुद्धिविचालने कृते कर्मसु श्रद्धानिवृत्तेर्ज्ञानस्य चानुत्पत्तेरुभयभ्रष्टत्वं स्यात् तथा चोक्तं ‘अज्ञस्यार्धप्रबुद्धस्य सर्वं ब्रह्मेति योवदेत् महानिरयजालेषु सतेन विनियोजित’इति ॥ २६ ॥ विद्वदविदुषोः कर्मानुष्ठानसाम्येपि कर्तृत्वाभिमानतदभावाभ्यां विशेषं दर्शयन्सक्ताः कर्मणीति श्लोकार्थं विवृणोति द्वाभ्यां प्रकृतिर्माया सत्त्वरजस्तमोगुणमयी मिथ्याज्ञानात्मिका पारमेश्वरी शक्तिः ‘मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमि’ति श्रुतेः तस्याः प्रकृतेर्गुणैर्विकारैः कार्यकारणरूपैः क्रियमाणानि लौकिकानि वैदिकानि च कर्माणि सर्वशः सर्वप्रकारैः अहङ्कारेण कार्यकारणसङ्घातात्मप्रत्ययेन विमूढः स्वरूपविवेकासमर्थआत्मान्तःकरणं यस्य सोहङ्कारविमूढात्मा अनात्मन्यात्माभिमानी तानि कर्माणि कर्ताहमिति करोम्यहमिति मन्यते कर्त्रध्यासेन कर्ताहमिति

तृन्प्रत्ययः तेन न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनामिति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ २७ ॥ विद्वांस्तु तथा न मन्यतइत्याह तत्त्वं याथात्म्यं वेत्तीति तत्त्ववित् तुशब्देन तस्याज्ञाद्वैशिष्टचमाह कस्य तत्त्वमित्यतआह गुणकर्मविभागयोः गुणादेहेन्द्रियान्तःकरणान्यहङ्कारास्पदानि कर्माणि च तेषां व्यापारभूतानि ममकारास्पदानीति गुणकर्मेति द्वन्द्वैकवद्भावः विभज्यते सर्वेषां जडानां विकारिणां भासकत्वेन पृथग्भवतीति विभागः स्वप्रकाशज्ञानरूपोसङ्गआत्मा गुणकर्म च विभागश्चेति द्वन्द्वः तयोर्गुणकर्मविभागयोर्भास्यभासकयोर्जडचैतन्ययोर्विकारिनिर्विकारयोस्तत्त्वं याथात्म्यं योवेत्ति सगुणाः करणात्मकागुणेषु विषयेषु प्रवर्तन्ते विकारित्वात् न तु निर्विकारआत्मेति मत्वा न सज्जते सक्तिं कर्तृत्वाभिनिवेशमतत्त्वविदिव न करोति हे महाबाहो इतिसंबोधयन्सामुद्रिकोक्तसत्पुरुषलक्षणयोगित्वान्न पृथग्जनसाधारण्येन त्वमविवेकी भवितुमर्हसीति सूचयति गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्वविदिति वा अस्मिन्पक्षे गुणकर्मणोरित्येतावतैव निर्वाहे विभागपदस्य प्रयोजनं चिन्त्यम् ॥ २८ ॥ तदेवं विद्वदविदुषोः कर्मानुष्ठानसाम्येन विद्वान् विदुषोर्बुद्धिभेदं न कुर्यादित्युक्तमुपसंहरति प्रकृतेः

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ॥ गुणागुणेषु वर्तन्तइति मत्वा न सज्जते ॥२८॥
प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ॥ तानकृत्स्नविदोमन्दान्कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥ २९ ॥

पूर्वोक्तायामायायागुणैः कार्यतया धर्मैर्देहादिभिर्विकारैः सम्यङ्मूढाः स्वरूपास्फुरणेन तानेवात्मत्वेन मन्यमानास्तेषामेव गुणानां देहेन्द्रियान्तःकरणानां कर्मसु व्यापारेषु सज्जन्ते सक्तिं वयं कर्म कुर्मस्तत्फलायेति दृढतरामात्मधियबुद्धिं कुर्वन्ति ये तान् कर्मसङ्गिनोऽकृत्स्नविदोनात्माभिमानिनोमन्दानशुद्धचित्तत्वेन ज्ञानाधिकारमप्राप्तान् कृत्स्नावित् परिपूर्णात्मावित् स्वयं न विचालयेत्कर्मश्रद्धातोन प्रच्यावयेदित्यर्थः येत्वमन्दाः शुद्धान्तःकरणास्ते स्वयमेव विवेकोदये न विचलन्ति ज्ञानाधिकारं प्राप्ताइत्यभिप्रायः कृत्स्ना कृत्स्नशब्दौ आत्मानात्मपरतया श्रुत्यर्थानुसारेण वार्तिककृद्भिर्व्याख्यातौ 'सदेवेत्यादिवाक्येभ्यः कृत्स्नं वस्तु यतोद्वयं संभवस्ताद्विरुद्धस्य कुतोकृत्स्नस्य वस्तुनः यस्मिन्दृष्टेऽदृष्टोर्थः सतदन्यश्च शिष्यते तथादृष्टेऽपि दृष्टः स्यादकृत्स्नस्तादृगुच्यत' इति अनात्मनः सावयवत्वादनेकधर्मवत्त्वाच्च केनचिद्धर्मेण केनचिदवयवेन वा विशिष्टे तस्मिन्नेकस्मिन् घटादौ ज्ञातेपि धर्मान्तरेणावयवान्तरेण वा विशिष्टः सएवाज्ञातोवाशिष्यते तदन्यश्च पटादिरज्ञातोवशिष्यतएवं तथा तस्मिन् घटादावज्ञातेपि पटादिर्ज्ञातः स्यादिति तज्ज्ञानेपि तस्यान्यस्य चाज्ञानात्तदज्ञानेप्यन्यज्ज्ञानाच्च सोऽकृत्स्नउच्यतेकृत्स्नस्त्वद्वय आत्मा नैतज्ज्ञाने कस्यचिदवशेषस्याभावादिति श्लोकद्वयार्थः॥२९॥ एवं कर्मानुष्ठानसाम्येप्यज्ञविज्ञयोः

कर्तृत्वाभिनिवेशतदभावाभ्यां विशेषउक्तः इदानीमज्ञस्यापि ममुक्षोरममक्षत्वपेक्षया भगवदर्पणं फलाभिसन्ध्यभावं च विशेषं वदन्नज्ञतयाऽर्जुनस्य कर्माधिकारं द्रढयति मयि भगवति वासुदेवे परमेश्वरे- सर्वज्ञे सर्वान्तर्यामिनि सर्वात्मनि सर्वाणि कर्माणि लौकिकानि वैदिकानि च सर्वप्रकाराणि अध्यात्मचेतसा अहं कर्तान्तर्याम्यधीनस्तस्माएवेश्वराय राज्ञइव भृत्यः कर्माणि करोमीत्यनया बुद्धचा संन्यस्य समर्प्य निराशीर्निष्कामः निर्ममोदेहपुत्रभ्रात्रादिषु स्वीयेषु ममताशून्यः विगतज्वरः सन्तापहेतुत्वाच्छोकएव ज्वरशब्देनोक्तः ऐहिकपारात्रिकदुर्यशोनरकपातादिनिमित्तशोकरहितश्च भूत्वा त्वं मुमुक्षुर्युध्यस्व विहितानि कर्माणि कुर्वित्यभिप्रायः अत्र भगवदर्पणं निष्कामत्वं च सर्वकर्मसाधारणं मुमुक्षोः निर्ममत्वं त्यक्तशोकत्वं च युद्धमात्रे प्रकृतमिति द्रष्टव्यं अन्यत्र ममताशोकयोरप्रसक्तत्वात् ॥ ३० ॥ फलाभिसन्धिराहित्येन भगवदर्पणबुद्धचा विहितकर्मानुष्ठानं सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण मुक्तिफलमित्याह इदं फलाभिसन्धिराहित्येन विहितकर्माचरणरूपं मम मतं नित्यं नित्यवेदबोधितत्वनानादिपरंपरागतं आवश्यकमिति वा सर्वदेति वा मानवाः मनुष्यायेकेचित् मनुष्या-

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ॥ निराशीर्निर्ममोभूत्वा युध्यस्व विगत-
ज्वरः ॥ ३० ॥ ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ॥ श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्य-
न्ते तेपि कर्मभिः ॥ ३१ ॥ ये त्वेतदभ्यसूयन्तोनानुतिष्ठन्ति मे मतम् ॥ सर्वज्ञानविमूढां-
स्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२ ॥

धिकारित्वात्कर्मणां श्रद्धावन्तः शास्त्राचार्योपादिष्टेर्थेऽननुभूतेप्येवमेवैतदिति विश्वासः श्रद्धा तद्वन्तः अनसूयन्तः गुणेषु दोषाविष्करणमसूया सा च दुःखात्मके कर्मणि मां प्रवर्तयन्न कारुणिकोयमित्येवंरूपा प्रकृते प्रसक्तां तामसूयामपि गुरौ सर्वसुहृद्यकुर्वन्तोयेऽनुतिष्ठन्ति तेपि सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण सम्यक् ज्ञानिवन्मुच्यन्ते कर्मभिर्धर्माधर्माख्यैः ॥ ३१ ॥ एवमन्वये गुणमुक्त्वा व्यतिरेके दोषमाह तु शब्दः श्रद्धावद्वैधर्म्यमश्रद्धां सूचयति तेन ये नास्तिक्यादश्रद्दधानाअभ्यसूयन्तोदोषमुद्भावयन्तः एतन्मम मतं नानुवर्तन्ते तानचेतसोदुष्टचित्तान् अतएव सर्वज्ञानविमूढान् सर्वत्र कर्मणि ब्रह्मणि सगुण निर्गुणे च यज्ज्ञानं तत्र विविधं प्रमाणतः प्रमेयतः प्रयोजनतश्च मूढान् सर्वप्रकारेणायोग्यान्नष्टान् सर्वपुरुषार्थभ्रष्टान्विद्धि जानीहि ॥ ३२ ॥ ननु राज्ञइव तव शासनातिक्रमे भयं पश्यन्तः कथमसूयन्तस्तव मतं नानुवर्तन्ते कथं वा सर्वपुरुषार्थसाधने प्रतिकूलाभवन्तीत्यत आह प्रकृतिर्नाम प्राग्जन्मकृतधर्माधर्मज्ञानेच्छादिसंस्कारोवर्तमानजन्मन्यभिव्यक्त

सर्वतोबलवान् 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चे'ति श्रुतिप्रमाणकाः तस्याः स्वकीयायाः प्रकृतेः सदृशमनुरूपमेव सर्वो जन्तुर्ज्ञानवान् ब्रह्मविदपि 'पश्वादिभिश्चाविशेषादितिन्यायात्' गुणदोषज्ञानवानपि चेष्टते किं पुनर्मूर्खः तस्मात् भूतानि सर्वे प्राणिनः प्रकृतिं यान्त्यनुवर्तन्ते पुरुषार्थभ्रंशहेतुभूतामपि तत्र मम वा राज्ञोवा निग्रहः किं करिष्यति रागोत्कटत्वेन दुरितान्निवर्तयितुं न शक्नोतीत्यर्थः महानरकसाधनत्वं ज्ञात्वापि दुर्वासनाप्राबल्यात्पापेषु प्रवर्तमानान् मच्छासनातिक्रमदोषाद्बिभ्यतीति भावः ॥ ३३ ॥ ननु सर्वस्य प्राणिवर्गस्य प्रकृतिवशवर्तित्वे लौकिकवैदिकपुरुषकारविषयाभावाद्विधिनिषेधानर्थक्यं प्राप्तं न च प्रकृतिशून्यः कश्चिदस्ति यं प्रति तदर्थवत्त्वं स्यादित्यतआह इन्द्रियस्येति वीप्सया सर्वेषामिन्द्रियाणामर्थे विषये शब्दे स्पर्शे रूपे रसे गन्धे च एवं कर्मेन्द्रियविषयेपि वचनादौ अनुकूले शास्त्रनिषिद्धेपि रागः प्रतिकूले शास्त्रविहितेपि द्वेषइत्येवं प्रतीन्द्रियार्थं रागद्वेषौ व्यवस्थितावानुकूल्यप्रातिकूल्यव्यवस्थया स्थितौ नत्वनियमेन सर्वत्र तौ भवतः तत्र पुरुषकारस्य शास्त्रस्य चायं विषयोयत्तयोर्वशं नागच्छेदिति कथं या हि पुरुषस्य प्रकृतिः साबलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानाभावसहकृतेष्टसाधनत्वज्ञाननिबन्धनं रागं पुरस्कृत्यैव शास्त्रनिषिद्धे कलञ्जभक्षणादौ प्रवर्तयति तथा बलवदिष्टसाधनत्व-

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ॥ प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३ ॥ इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ॥ तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ ३४ ॥

ज्ञानाभावसहकृतानिष्टसाधनत्वज्ञाननिबन्धनं द्वेषं पुरस्कृत्यैव शास्त्रविहितादपि सन्ध्यावन्दनादेर्निवर्तयति तत्र शास्त्रेण प्रतिषिद्धस्य बलवदनिष्टानुबन्धित्वे ज्ञापिते सहकार्यभावात्केवलं दृष्टेष्टसाधनताज्ञानं मधुविषसंपृक्तान्नभोजनइव तत्र न रागं जनयितुं शक्नोति एवं विहितस्य शास्त्रेण बलवदिष्टानुबन्धित्वे बोधिते सहकार्यभावात्केवलमनिष्टसाधनत्वज्ञानं भोजनादाविव तत्र न द्वेषं जनयितुं शक्नोति ततश्चाप्रतिबद्धं शास्त्रं विहिते पुरुषं प्रवर्तयति निषिद्धाच्च न्यवर्तयतीति शास्त्रीयविवेकविज्ञानप्राबल्येन स्वाभाविकरागद्वेषयोः कारणोपमर्देनोपमर्दात्र प्रकृतिर्विपरीतमार्गे पुरुषं शास्त्रदृष्टे प्रवर्तयितुं शक्नोतीति न शास्त्रस्य पुरुषकारस्य च वैयर्थ्यप्रसङ्गः तयोरागद्वेषयोर्वशं नागच्छेत्तदधीनोन प्रवर्तेत निवर्तेत वा किंतु शास्त्रीयतद्विपक्षज्ञानेन तत्कारणविघटनद्वारा तौ नाशयेत् हि यस्मात् तौ रागद्वेषौ स्वाभाविकदोषप्रयुक्तौ अस्य पुरुषस्य श्रेयोर्थिनः परिपन्थिनौ शत्रू श्रेयोमार्गस्य विघ्नकर्तारौ दस्यूइव पाथिकस्य इदं च 'द्वयेहप्राजापत्यादेवाश्चासुराश्च ततः कानीयसाएव देवा ज्यायसा असुरास्तएषु लोकेष्वस्पर्धन्ते'त्यादिश्रुतौ स्वाभाविकरागद्वेषनिमित्तशास्त्रविपरीतप्रवृत्तिमसुरत्वेन शास्त्रीयप्रवृत्तिं च

देवत्वेन निरूप्य व्याख्यातमतिविस्तरेणेत्युपरम्यते ॥ ३४ ॥ ननु स्वाभाविकरागद्वेषप्रयुक्तपश्वादिसाधारणप्रवृत्तिप्रहाणेन शास्त्रीयमेव कर्म कर्तव्यं चेत्तर्हि यत्सुकरं भिक्षाशनादि तदेव क्रियतां किमतिदुःखावहेन युद्धेनेत्यत आह श्रेयान् प्रशस्यतरः स्वधर्मः यं वर्णमाश्रमं प्रति योविहितः स तस्य स्वधर्मः विगुणोपि सर्वाङ्गोपसंहारमन्तरेण कृतोपि परधर्मात् स्वं प्रत्यविहितात् स्वनुष्ठितात् सर्वाङ्गोपसंहारेण सम्पादितादपि न हि वेदातिरिक्तमानगम्योधर्मः येन परधर्मोप्यनुष्ठेयः धर्मत्वात् स्वधर्मवदित्यनुमानं तत्र मानं स्यात् 'चोदनालक्षणोर्थोधर्म'-इति न्यायात् अतः स्वधर्मे किञ्चिदङ्गहीनेपि स्थितस्य निधनं मरणमपि श्रेयः प्रशस्यतरं परधर्मस्य जीवितादपि स्वधर्मस्थस्य निधनं हि इह लोके कीर्त्यावहं परलोके च स्वर्गादिप्रापकं परधर्मस्तु इहाकीर्तिकरत्वेन परत्र नरकप्रदत्वेन च भयावहोयतः अतोरागद्वेषादिप्रयुक्त-स्वाभाविकप्रवृत्तिवत्परधर्मोपि हेयएवेत्यर्थः एवं तावद्भगवन्मताङ्गीकारिणां श्रेयःप्राप्तिस्तदनङ्गीकारिणां च श्रेयोमार्गभ्रष्टत्वमुक्तं श्रेयोमार्ग-भ्रंशेन फलाभिसन्धिपूर्वककाम्यकर्माचरणे च केवलपापमात्राचरणे च बहूनि कारणानि कथितानि ये त्वेतदभ्यसूयन्तइत्यादिना तत्रायं

श्रेयान्स्वधर्मोविगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ॥ स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मोभयावहः ॥३५॥

अर्जुनउवाच ॥ अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ॥ अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥ ३६ ॥

संग्रहश्लोकः 'श्रद्धाहानिस्तथाऽसूया दुष्टचित्तत्वमूढते प्रकृतेर्वशवर्तित्वं रागद्वेषौ च पुष्कलौ परधर्मरुचित्वं चेत्युक्तादुर्मार्गवाहकाः'॥३९॥ तत्र काम्यप्रतिषिद्धकर्मप्रवृत्तिकारणमपनुद्य भगवन्मतमनुवर्तितुं तत्कारणावधारणाय ध्यायतोविषयान्पुंसइत्यादिना पूर्वमनर्थमूलमुक्तं ॥ साम्प्रतं च प्रकृतेर्गुणसंमूढाइत्यादिना बहुविस्तरं कथितं तत्र किं सर्वाण्यपि समप्राधान्येन कारणानि अथवैकमेव मुख्यं कारणमितराणि तु तत्सहकारीणि केवलं तत्राद्ये सर्वेषां पृथक्पृथङ्निवारणे महान्प्रयासः स्यात् अन्त्ये त्वेकस्मिन्नेव निराकृते कृतकृत्यता स्यादित्यतोब्रूहि मे केन हेतुना प्रयुक्तः प्रेरितोयं त्वन्मताननुवर्ती सर्वज्ञानविमूढः पुरुषः पापमनर्थानुबन्धि सर्वं फलाभिसन्धिपुरःसरं काम्यं चित्रादि शत्रुवधसाधनं च श्येनादि प्रतिषिद्धं च कलञ्जभक्षणादि बहुविधं कर्माचरति स्वयं कर्तुमनिच्छन्नपि न तु निवृत्तिलक्षणं परमपुरुषार्था-नुबन्धि त्वदुपदिष्टं कर्मेच्छन्नपि करोति न च पारतन्त्र्यं विनेत्थं संभवति अतोयेन बलादिव नियोजितोराज्ञेव भृत्यस्त्वन्मतविरुद्धं सर्वानर्थानुबन्धित्वं जानन्नपि तादृशं कर्म चरति तमनर्थमार्गप्रवर्तकं मां प्रति ब्रूहि ज्ञात्वा समुच्छेदायेत्यर्थः हे वार्ष्णेय वृष्णिवंशे मन्मा-

तामहकुले कृपयावतीर्णोतिसंबोधनेन वार्ष्णेयसिनोहं त्वया नोपेक्षणीयइति सूचयति ॥३६॥ एवमर्जुनेन पृष्टे 'अथो खल्वाहुः काममयए-वायं पुरुषइति आत्मैवेदमग्रआसीदेकएव सोकामयत जायामेस्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मेस्यादथ कर्मकुर्वीये 'त्यादिश्रुतिसिद्धमुत्तरं श्रीभगवानुवाच यस्त्वया पृष्टोहेतुर्बलादनर्थमार्गे प्रवर्तकः सएषकामएव महान् शत्रुः यन्निमित्ता सर्वानर्थप्राप्तिः प्राणिनां ननु क्रोधोप्यभिचारादौ प्रवर्तकोदृष्टइत्यतआह क्रोधएषः कामएव केनचिद्धेतुना प्रतिहतः क्रोधत्वेन परिणमतेऽतः क्रोधोप्येषकामएव एतस्मिन्नेव महावैरिणि निवारिते सर्वपुरुषार्थप्राप्तिरित्यर्थः तन्निवारणोपायज्ञानाय तत्कारणमाह रजोगुणसमुद्भवःदुःखप्रवृत्तिबलात्मकोरजोगुणएव समुद्भवः कारणं यस्य अतः कारणानुविधायित्वं कार्यस्य सोपि तथा यद्यपि तमोगुणोपि तस्य कारणं तथापि दुःखे प्रवृत्तौ च रजसएव प्राधान्यात्तस्यैव निर्देशः एतेन सात्विक्या वृत्त्या रजसि क्षीणे सोपि क्षयितइत्युक्तं अथवा तस्य कथमनर्थमार्गे प्रवर्तकत्वामित्यतआह रजोगुणस्य प्रवृत्त्यादिलक्षणस्य समुद्भवोयस्मात् कामोहि विषयाभिलाषात्मकः स्वयमुद्भूतोरजः प्रवर्तयन्पुरुषं दुःखात्मके कर्माणि प्रवर्तयति

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कामएषक्रोधएषरजोगुणसमुद्भवः ॥ महाशनोमहापाप्मा विद्ध्येन-मिहवैरिणम् ॥ ३७ ॥ धूमेनाव्रियते वन्हिर्यथादर्शोमलेन च ॥ यथोल्बेनावृतोगर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८ ॥

तेनायमवश्यं हन्तव्यइत्यभिप्रायः ननु सामदानभेददण्डाश्चत्वारउपायास्तत्र प्रथमत्रिकस्यासंभवे चतुर्थोदण्डः प्रयोक्तव्योन तु हठादेवे-त्याशङ्क्य त्रयाणामसंभवं वक्तुं विशिनष्टि महाशनोमहापाप्मेति महदशनमस्येति महाशनः ' यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः नालमेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा शमं व्रजे'दिति स्मृतेः अतोन दानेन सन्धातुं शक्यः नापि सामभेदाभ्यां यतोमहापाप्माऽत्युग्रः तेन हि बलात्प्रेरितोऽनिष्टफलमपि जानन्पापं करोति अतोविद्धि जानीहि एनं काममिह संसारे वैरिणं तदेतत्सर्वं विवृतं वार्तिककारैरा-त्मैवेदमग्रआसीदिति श्रुतिव्याख्याने 'प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च यथोक्तस्याधिकारिणः स्वातन्त्र्ये सति संसारसृतौ कस्मात्प्रवर्तते' ननु निःशेष-विध्वस्तसंसारानर्थवर्त्मनि निवृत्तिलक्षणे वाच्यं केनायं प्रेर्यतेऽवशः अनर्थपरिपाकत्वमपि जानन्प्रवर्तते 'पारतन्त्र्यमृते दृष्टा प्रवृत्तिर्नेदृशी क्वचित् तस्माच्छ्रेयोर्थिनः पुंसः प्रेरकोनिष्टकर्मणि वक्तव्यस्तन्निरासार्थमित्यर्था स्यात्परा श्रुतिः अनाप्तपुरुषार्थोयं निःशेषानर्थसङ्कुलःइच्छ-कामयतानाप्तान्पुमर्थान्साधनैर्जडः जिहासति तथानर्थानविद्वानात्मनि श्रितान् अविद्योद्भूतकामः सन्नथोखल्विति च श्रुतिः अकामतः

क्रियाः कामश्चिद्दृश्यन्ते नेह कस्यचित् यद्यद्धि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चेष्टितं कामएषक्रोधएषइत्यादिवचनं स्मृतेः प्रवर्तकोनापरोऽतः कामादन्यः प्रतीयतइति अकामत 'इति मनुवचनं अन्यत्स्पष्टम् ॥३७॥ तस्य महापाप्मत्वेन वैरित्वमेव दृष्टान्तैः स्पष्टयति तत्र शरीरारम्भात् प्रागन्तःकरणस्यालब्धवृत्तिकत्वात्सूक्ष्मः कामः शरीरारम्भकेण कर्मणा स्थूलशरीरावच्छिन्ने लब्धवृत्तिकेन्तःकरणे कृताभिव्यक्तिः सन् स्थूलोभवति सएव विषयस्य चिन्त्यमानावस्थायां पुनः पुनरुद्रिच्यमानः स्थूलतरोभवति सएव पुनर्विषयस्य भुज्यमानतावस्थायामत्यन्तोद्रेकं प्राप्तः स्थूलतमोभवति तत्र प्रथमावस्थायां दृष्टान्तः यथा धूमेन सहजेनाप्रकाशात्मकेन प्रकाशात्मकोवन्हिराव्रियते द्वितीयावस्थायां दृष्टान्तः यथादर्शोमलेनासहजेनादर्शोत्पत्त्यनन्तरमुद्रिक्तेन चकारोऽवान्तरवैधर्म्यसूचनार्थःआव्रियतइति क्रियानुकर्षणार्थश्च तृतीयावस्थायां दृष्टान्तः यथोल्वेन जरायुणा गर्भवेष्टनचर्मणातिस्थूलेन सर्वतोनिरुध्यावृतः तथा प्रकारत्रयेणापि तेन कामेनेदमावृतं अत्र धूमेनावृतोपि वन्हिर्दाहादिलक्षणं स्वकार्यं करोति मलेनावृतस्त्वादर्शः प्रतिबिम्बग्रहणलक्षणं स्वकार्यं न करोति स्वच्छताधर्ममात्रातिरोधानात् स्वरूपतस्तूपलभ्यतएव उल्वेनावृतस्तु गर्भोन हस्तपादादिप्रसारणरूपं स्वकार्यं करोति न वा स्वरूपतउपलभ्यतइति विशेषः ॥ ३८ ॥ तथा

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनोनित्यवैरिणा ॥ कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥ ३९ ॥

तेनेदमावृतमिति संग्रहवाक्यं विवृणोति ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानमन्तःकरणं विवेकविज्ञानं वा इदं शब्दनिर्दिष्टमेतेन कामेनावृतं तथाप्यापातसुखहेतुत्वादुपादेयः स्यादित्यतआह ज्ञानिनोनित्यवैरिणा अज्ञोहि विषयभोगकाले कामं मित्रमिव पश्यंस्तत्कार्ये दुःखे प्राप्ते वैरित्वं जानाति कामेनाहं दुःखित्वमापादितइति ज्ञानी तु भोगकालेपि जानात्यनेनाहमनर्थेप्रवेशितइति अतोविवेकी दुःखीभवति भोगकाले च तत्परिणामे चानेनेतिज्ञानिनोसौ नित्यवैरीति सर्वथा तेन हन्तव्यएवेत्यर्थः तर्हि किं स्वरूपोसावित्यतआह कामरूपेण कामितमिच्छा तृष्णा सैव रूपं यस्य तेन हेकौन्तेयेति संबन्धाविष्कारेण प्रमाणं सूचयति ननु विवेकिना हातव्योप्यविवेकिनोपादेयः स्यादित्यतआह दुष्पूरेणानलेन च चकारउपमार्थः न विद्यतेऽलंपर्याप्तिर्यस्येत्यनलोवन्हिः सयथा हविषा पूरयितुमशक्यस्तथातमपि भोगेनेत्यर्थः अतोनिरन्तरं सन्तापहेतुत्वाद्विवेकिनइवाविवेकिनोपि हेयएवासौ तथा च स्मृतिः 'न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति हविषा कृष्णवर्त्मेव भूयएवाभिवर्धन 'इति अथवा इच्छायाविषयसिद्धिनिवर्त्यत्वादिच्छारूपः कामोविषयभोगेन स्वयमेव निवर्तिष्यते किं तत्रातिनिर्बन्धेनेत्यतउक्तं दुःपूरेणानलेनचेति विषयसिद्ध्या-तत्कालमिच्छातिरोधानेपि पुनः प्रादुर्भावान्न विषयसिद्धिरिच्छानिवर्तिका किंतु

विषयदोषदृष्टिरेव तथेति भावः ॥ ३९ ॥ ज्ञाते हि शत्रोरधिष्ठाने सुखेन स जेतुं शक्यतइति तदधिष्ठानमाह इन्द्रियाणि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धग्राहकाणि श्रोत्रादीनि वचनादानगमनविसर्गानन्दजनकानि वागादीनिच मनः सङ्कल्पात्मकं बुद्धिरध्यवसायात्मिका च अस्य कामस्याधिष्ठानमाश्रयउच्यते यतः एतैरिन्द्रियादिभिः स्वस्वव्यापारवद्भिराश्रयैर्विमोहयति विविधं मोहयति एषकामोज्ञानं विवेकज्ञानमावृत्याच्छाद्य देहिनं देहाभिमानिनम् ॥४०॥ यस्मादेवं यस्मादिन्द्रियाधिष्ठानः कामोदेहिनः मोहयति तस्मात्त्वमादौ मोहनात्पूर्वं कामनिरोधात्पूर्वमिति वा इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि नियम्य वशीकृत्य तेषु हि वशीकृतेषु मनोबुद्ध्योरपि वशीकरणं सिध्यति सङ्कल्पाध्यवसाययोर्बाह्येन्द्रियप्रवृत्तिद्वारैवानर्थहेतुत्वात् अतइन्द्रियाणि मनोबुद्धिरिति पूर्वं पृथङ्निर्दिश्यापीहेन्द्रियाणीत्येतावदुक्तं इन्द्रियत्वेन तयोरपि संग्रहोवा हे भरतर्षभ महावंशप्रसूतत्वेन समर्थोसि पाप्मानं सर्वपापमूलभूतमेनं कामं वैरिणं प्रजहि हि परित्यज हि स्फुटं प्रजाहि प्रकर्षेण मारयेति वा जहि शत्रुमित्युपसंहाराच्च ज्ञानं शास्त्राचार्योपदेशजं परोक्षं विज्ञानमपरोक्षं तत्फलं तयोर्ज्ञानविज्ञानयोः श्रेयःप्राप्तिहे-

इन्द्रियाणि मनोबुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ॥ एतैर्विमोहयत्येषज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४० ॥
तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भारतर्षभ ॥ पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१ ॥ इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ॥ मनसस्तु परा बुद्धिर्योबुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४२ ॥

त्वोर्नाशनम् ॥ ४१ ॥ ननु यथाकथंचिद्बाह्येन्द्रियनियमसंभवेप्यान्तरतृष्णात्यागोतिदुःष्करइति चेत् न रसोप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्ततइत्यत्र परदर्शनस्य रसाभिधानीयकतृष्णात्यागसाधनस्य प्रागुक्तेः तर्हि कोसौ परोयद्दर्शनात्तृष्णानिवृत्तिरित्याशङ्क्य शुद्धमात्मानं परशब्दवाच्यं देहादिभ्योविविच्य दर्शयति श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च स्थूलं जडं परिच्छिन्नं बाह्यं च देहमपेक्ष्य पराणि सूक्ष्मत्वात्प्रकाशकत्वाद्व्यापकत्वादन्तःस्थत्वाच्च प्रकृष्टान्याहुः पण्डिताः श्रुतयोवा तथेन्द्रियेभ्यः परं मनः सङ्कल्पविकल्पात्मकं तत्प्रवर्तकत्वात् तथा मनसस्तु परा बुद्धिरध्यवसायात्मिका अध्यवसायोहि निश्चयस्तत्पूर्वकएव सङ्कल्पादिर्मनोधर्मः यस्तु बुद्धेः परतस्तद्भासकत्वेनावस्थितः यं देहिनमिन्द्रियादिभिराश्रयैर्युक्तः कामोज्ञानावरणद्वारेण मोहयतीत्युक्तं सबुद्धेर्द्रष्टा परआत्मा सएषइह प्रविष्टइतिवद्व्यवहितस्यापि देहिनस्तदा परामर्शः अत्रार्थे श्रुतिः ‘ इन्द्रियेभ्यः पराह्यर्थाअर्थेभ्यश्च परं मनः मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः महतः परमव्यक्तम-

व्यक्तात्पुरुषः परः पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परागति'रिति अत्रात्मनः'परत्वस्यैव वाक्यतात्पर्यविषयत्वादिन्द्रियादिपरत्वस्याविवक्षितत्वादिन्द्रियेभ्यः पराअर्थाइति स्थानेर्थेभ्यः पराणीन्द्रियाणीति विवक्षाभेदेन भगवदुक्तं न विरुध्यते बुद्धेरस्मदादिव्यष्टिबुद्धेः सकाशान्महानात्मा समष्टिबुद्धिरूपः परः ' मनोमहान्मतिर्ब्रह्मा पूर्बुद्धिः ख्यातिरीश्वर ' इति वायुपुराणवचनात् महतोहैरण्यगर्भबुद्धेः परमव्यक्तमव्याकृतं सर्वजगद्बीजं मायाख्यं ' मायां तु प्रकृतिं विद्यादि'ति श्रुतेः तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदिति च अव्यक्तात्सकाशात्सकलजडवर्गप्रकाशकः पुरुषः पूर्णआत्मा परः तस्मादपि कश्चिदन्यः परस्यादित्यतआह पुरुषान्न परं किंचिदिति कुतएव यस्मात् सा काष्ठा समाप्तिः सर्वाधिष्ठानत्वात्सा परा गतिः 'सोध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पद मित्यादिश्रुतिः'प्रसिद्धा परा गतिरपि सैवेत्यर्थः तदेत-

एवं बुद्धेः परं बुध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना॥जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मयोगोनामतृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥

त्सर्वं योबुद्धेः परतस्तु सइत्यनेनोक्तम् ॥ ४२ ॥ फलितमाह रसोप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्ततइत्यत्र यः परशब्देनोक्तस्तमेवंभूतं पूर्णमात्मानं बुद्धेः परं बुध्वा साक्षात्कृत्य संस्तभ्य स्थिरीकृत्यात्मानं मनः आत्मना एतादृशानिश्चयात्मिकया बुद्ध्या जहि मारय शत्रुं सर्वपुरुषार्थशातनं हे महाबाहो महाबाहोर्हिशत्रुमारणं सुकरमिति योग्यं संबोधनं कामरूपं तृष्णारूपं दुरासदं दुःखेनासादनीयं दुर्विज्ञेयानेकविशेषमिति यत्नाधिक्याय विशेषणं ॥ ४३ ॥ उपायः कर्मनिष्ठात्र प्राधान्येनोपसंहृता उपेया। ज्ञाननिष्ठा तु तद्गुणत्वेन कीर्तिता ॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीयपादशिष्यमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीमद्भगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां ज्ञाननिष्ठावर्णनं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ श्रीकृष्णाय गीतामृतदुहे नमः अथ चतुर्थोध्यायः प्रारभ्यते ॥ यद्यपि पूर्वमुपेयत्वेन ज्ञानयोगस्तदुपायत्वेन च कर्मयोगइति द्वौ योगौ कथितौ तथाप्येकं साङ्ख्यञ्च योगंच यः पश्यति सपश्यतीत्यनया दिशा साध्यसाधनयोः फलैक्यादैक्यमुपचर्यसाधनभूतं कर्मयोगं साध्यभूतञ्च ज्ञानयोगमनेकविधगुणाविधानाय स्तौति वंशकथनेन भगवान् इममध्यायद्वयेनोक्तं योगं ज्ञाननिष्ठालक्षणं कर्मनिष्ठोपायलभ्यं विवस्वते सर्वक्षत्रियवंशबीजभूतायादित्याय प्रोक्तवान् प्रकर्षेण सर्वसन्देहोच्छेदादिरूपेणोक्तवानहं भगवान् वासुदेवः सर्वजगत्परिपालकः सर्गादिकाले राज्ञां बलाधानेन तदधीनं सर्वजगत्पालयितुं कथमनेन बलाधानमिति विशेषणेन दर्शयति अव्ययं अव्ययवेदमूलत्वादव्ययमोक्षफलत्वाच्च नव्येति स्वफलादित्यव्ययमव्यभिचारि फलं तथाचैतादृशे नवलाधानं शक्यमिति भावः सच मम शिष्योविवस्वान् मनवे वैवस्वताय स्वपुत्राय प्राह सच मनुरिक्ष्वाकवे स्वपुत्रायादिराजायाब्रवीत् यद्यपि प्रतिमन्वन्तरं स्वायम्भुवमन्वादिसाधारणोयं भगवदुपदेशस्तथापि साम्प्रतिकवैवस्वतमन्वन्तराभिप्रायेणादित्यमारभ्य सम्प्रदायोगणितः ॥ १ ॥ एवमादित्यमारभ्य गुरुशिष्यपरंपरया प्राप्त-

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ॥ विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेब्रवीत् ॥ १ ॥ एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयोविदुः ॥ सकालेनेह महता योगोनष्टः परन्तप ॥ २ ॥

मिमं योगं राजानश्च ते ऋषयश्चेतिराजर्षयः प्रभुत्वे सति सूक्ष्मार्थनिरीक्षणक्षमानिमिप्रमुखाः स्वपित्रादिप्रोक्तम् विदुः तस्मादनादिवेदमूलत्वे नामन्तफलत्वेनानादिगुरुशिष्यपरंपराप्राप्तत्वेन च कृत्रिमत्वशङ्कानास्पदत्वात् महाप्रभावोयं योगइति श्रद्धातिशयाय स्तूयते सएवं महाप्रयोजनोपि योगः कालेन महता दीर्घेण धर्मह्रासकरेण इह इदानीमावयोर्व्यवहारकाले द्वापारान्ते दुर्बलानजितेन्द्रियाननधिकारिणः प्राप्य कामक्रोधादिभिरभिभूयमानोनष्टः विच्छिन्नसम्प्रदायोजातः तं विना पुरुषार्थाप्राप्तेः अहो दौर्भाग्यं लोकस्येति शोचति भगवान् हे परन्तप परं कामक्रोधादिरूपं शत्रुगणं शौर्येण बलवता विवेकेन तपसा च भानुरिव तापयतीति परन्तपः शत्रुतापनोजितेन्द्रियइत्यर्थः उर्वश्युपेक्षणाद्यद्भुतकर्मदर्शनात् तस्मात् त्वं जितेन्द्रियत्वादत्राधिकारीति सूचयति ॥ २ ॥ यएवं पूर्वमुपदिष्टोप्यधिकार्यभावाद्विच्छिन्नसम्प्रदायोभूत् यं विना च पुरुषार्थोन लभ्यते सएवायं पुरातनोऽनादिगुरुपरंपरागतोयोगोद्य सम्प्रदायविच्छेदकाले मयाऽतीस्निग्धेन ते तुभ्यं प्रकर्षेणोक्तः नत्वन्यस्मै कस्मैचित् कस्मात् भक्तोसि मे सखाचेति इतिशब्दोहेतौ यस्मात्त्वं मम भक्तः शरणागतत्वे

सत्यन्तप्रीतिमान् सखा च समानवयाः स्निग्धसहायोसि सर्वदा भवसि अतस्तुभ्यमुक्तइत्यर्थः अन्यस्मै कुतोनोच्यते तत्राह हि यस्मा
देतज्ज्ञानमुत्तमं रहस्यं अतिगोप्यं ॥ ३ ॥ या भगवति वासुदेवे मनुष्यत्वेनासर्वज्ञत्वानित्यत्वाशङ्का मूर्खाणां तामपनेतुमनुवदन्नर्जुनआश-
ङ्कते अपरमल्पकालीनमिदानीन्तनंवसुदेवगृहे भवतोजन्म शरीरग्रहणं विहीनश्च मनुष्यत्वात् परं बहुकालीनं सर्गादिभवं उत्कृष्टश्च देव-
त्वात् विवस्वतोजन्म अत्रात्मनोजन्माभावस्य प्रागव्युत्पपातत्वाद्देहाभिप्रायेणैवार्जुनस्य प्रश्नः अतः कथमेद्विजानीयामतिविरुद्धार्थतया
एतच्छब्दार्थमेव विवृणोति त्वमादौ प्रोक्तवानिति त्वमिदानीन्तनोमनुष्योऽसर्वज्ञः सर्गादौ पूर्वतनाय सर्वज्ञायादित्याय प्रोक्तवानिति विरु-
द्धार्थमेतदिति भावः अत्रायं निर्गलितोर्थः एतद्देहावच्छिन्नस्य तत्र देहान्तरावच्छेदेन वा आदित्यं प्रत्युपदेष्टृत्वं एतद्देहेन वा नाद्यः
जन्मान्तरानुभूतस्यासर्वज्ञेन स्मर्तुमशक्यत्वात् अन्यथा ममापि जन्मान्तरानुभूतस्मरणप्रसङ्गः तव मम च मनुष्यत्वेनासर्वज्ञत्वाविशेषात्

सएवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ॥ भक्तोसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥३॥
॥ अर्जुनउवाच ॥ अपरं भवतो जन्म परञ्जन्म विवस्वतः ॥ कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ
प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ॥
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप ॥ ५ ॥

तदुक्तमाभियुक्तैः ' जन्मान्तरानुभूतञ्च न स्मर्यत 'इति नापि द्वितीयः सर्गादाविदानीन्तनस्य देहस्यासद्भावात् तदेवं देहान्तरेण सर्गादौ
सद्भावसंभवेपीदानीन्तनस्मरणानुपपत्तिः अनेन देहेन स्मरणोपपत्तावपि सर्गादौ सद्भावानुपपत्तिरित्यसर्वज्ञत्वानित्यत्वाभ्यां द्वावर्जुनस्य
पूर्वपक्षौ ॥ ४ ॥ तत्र सर्वज्ञत्वेन प्रथमस्य परिहारं जन्मानि लीलादेहग्रहणानि लोकदृष्ट्यभिप्रायेणादित्यस्योदयवन्मे मम बहूनि व्यती-
तानि तव चाज्ञानिनः कर्मार्जितानि देहग्रहणानि तव चेत्युपलक्षणमितरेषामपि जीवानां जीवैक्याभिप्रायेणवा हे अर्जुन श्लेषेण अर्जुन-
वृक्षानाम्ना संबोधयन्नावृतज्ञानत्वं सूचयति तानि जन्मान्यहं सर्वज्ञः सर्वशक्तिरीश्वरोवेद जानामि सर्वाणि मदीयानि त्वदीयान्यन्यदी-
यानि च नत्वमज्ञोजीवस्तिरोभूतज्ञानशक्तिर्वेत्थ नजानासि स्वीयान्यपि किं पुनः परकीयाणि हे परन्तप परं शत्रुं भेददृष्ट्या परिकल्प्य

॥४२॥

हन्तुं प्रवृत्तोसीति विपरीतदर्शित्वाद्भ्रान्तोसीति सूचयति तदनेन संबोधनद्वयेनावरणविक्षेपौ द्वावप्यज्ञानधर्मौ दर्शितौ ॥९॥ नन्वतीतानेकजन्मवत्वमात्मनः स्मरसि चेत्तर्हि जातिस्मरोजीवस्त्वं परजन्मज्ञानमपि योगिनः सार्वात्म्याभिमानेन 'शास्त्रदृष्ट्यातूपदेशोवामदेववदि'ति न्यायेन संभवति तथाचाह वामदेवोजीवोपि 'अहं मनुरभवं सूर्यश्चाहं कक्षीवानृषिरस्मिविप्रइत्यादिदाशतय्यां' अतएव न मुख्यं सर्वज्ञत्वं तथाच कथमादित्यं सर्वज्ञमुपदिष्टवानस्यनीश्वरः सन् न हि जीवस्य मुख्यं सार्वज्ञं संभवति व्यष्ट्युपाधेः परिच्छिन्नत्वेन सर्वसंबन्धित्वाभावात् समष्ट्युपाधेरपि विराजः स्थूलभूतोपाधित्वेन सूक्ष्मभूतपरिणामविषयं मायापरिणामविषयंच ज्ञानं न संभवति एवं सूक्ष्मभूतोपाधेरपि हिरण्यगर्भस्य तत्कारणमायापरिणामाकाशादिसर्गक्रमादिविषयज्ञानाभावः सिद्धएव तस्मादीश्वरएव कारणोपाधित्वादतीतानागतवर्तमानसर्वार्थविषयज्ञानवानवान्मुख्यः सर्वज्ञः अतीतानागतवर्तमानविषयं मायावृत्तित्रयमेकैववा सर्वविषया मायावृत्तिरित्यन्यत् तस्य च नित्येश्वरस्य सर्वज्ञस्य धर्माधर्माद्यभावेन जन्मैवानुपपन्नमतीतानेकजन्मवत्वन्तु दूरोत्सारितमेव तथाच जीवत्वे सार्वज्ञ्यानुपपत्तिरीश्वरत्वे च देहग्रहणानुपपत्तिरिति शङ्काद्वयं परिहरन्ननित्यत्वपक्षस्यापि परिहारमाह अपूर्वदेहेन्द्रियादिग्रहणं जन्म पूर्वगृहीतदेहेन्द्रियादिवियोगोऽव्ययः यदुभयं

अजोपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोपि सन् ॥ प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥

तार्किकैः प्रेत्यभावइत्युच्यते तदुक्तम् 'जातस्य हि ध्रुवोमृत्युर्ध्रुवञ्जन्म मृतस्य चे'ति तदुभयञ्च धर्माधर्मवशाद्भवति धर्माधर्मवशत्वं चाज्ञस्य जीवस्य देहाभिमानिनः. कर्माधिकारित्वाद्भवति तत्र यदुच्यते सर्वज्ञस्येश्वरस्य सर्वकारणस्येदृग्देहग्रहणं नोपपद्यतइति तत्तथैव कथं यदि तस्य शरीरं स्थूलभूतकार्यं स्यात्तदा व्यष्टिरूपत्वे जाग्रदवस्थाऽस्मदातुल्यत्वं समष्टिरूपत्वे च विराड्जीवत्वं तस्य तदुपाधित्वात् अथ सूक्ष्मभूतकार्यं तदा व्यष्टिरूपत्वे स्वप्नावस्थाऽस्मदादितुल्यत्वं समष्टिरूपत्वे च हिरण्यगर्भजीवत्वं तस्य तदुपाधित्वात् तथाच भौतिकं शरीरं जीवानाविष्टं परमेश्वरस्य न संभवत्येवेति सिद्धं नच जीवाविष्टएतादृशे शरीरे तस्यभूतावेशवत्प्रवेशइति वाच्यम् तच्छरीरावच्छेदेन तज्जीवस्य भोगाभ्युपगमेऽन्तर्यामिरूपेण सर्वशरीरप्रवेशस्य विद्यमानत्वेन शरीरविशेषाभ्युपगमवैयर्थ्यात् भोगाभावेच जीवशरीरत्वानुपपत्तेः अतोन भौतिकं शरीरमीश्वरस्येति पूर्वार्धेनाङ्गीकरोति अजोपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोपि सन्निति अजोपि सन्नित्यपूर्वदेहग्रहणं अव्ययात्मापि सन्निति पूर्वदेहविच्छेदं भूतानां भवनधर्माणां सर्वेषां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानामीश्वरोपिसन्निति

धर्माधर्मवशत्वं निवारयति कथं तर्हि देहग्रहणमित्युत्तरार्द्धेनाह प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवामि प्रकृतिं मायाख्यां विचित्रानेकशक्तिमघटमानघटनापटीयसीं स्वां स्वोपाधिभूतामधिष्ठाय चिदाभासेन वशीकृत्य संभवामि तत्परिणामविशेषैरेव देहवानिव जातइव च भवामि अनादिमायैव मदुपाधिभूता यावत्कालस्थायित्वेन च नित्या जगत्कारणत्वसम्पादिका मदिच्छयैव प्रवर्तमाना विशुद्धसत्वमयत्वेन मम मूर्तिस्तद्विशिष्टस्य चाजत्वमव्ययत्वमीश्वरत्वञ्चोपपन्नं अतोनेन नित्येनैव देहेन विवस्वन्तं च त्वांच प्रति इमं योगमुपदिष्टवानहमित्युपपन्नं तथाच श्रुतिः 'आकाशशरीरं ब्रह्मेति आकाशोत्राव्याकृतं आकाशएव तदोतंच प्रोतंचेत्यादौ' तथा दर्शनात् 'आकाशस्तल्लिङ्गादि'ति न्यायाच्च तर्हि भौतिकविग्रहाभावात्तद्धर्ममनुष्यत्वादिप्रतीतिः कथमिति चेत् तत्राह आत्ममाययेति मन्माययैव मयि मनुष्यत्वादिप्रतीतिर्लोकानुग्रहाय न वस्तुवृत्त्येतिभावः तथा चोक्तं मोक्षधर्मे. 'माया ह्येषामया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद सर्वभूतगुणैर्युक्तं न तु मां द्रष्टुमर्हसी'ति सर्वभूतगुणैर्युक्तं कारणोपाधिं मां चर्मचक्षुषा द्रष्टुं नार्हसीत्यर्थः उक्तंच भगवता भाष्यकारेण सच भगवान् ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिः सदासम्पन्नस्त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं स्वां मायां प्रकृतिं वशीकृत्याजोऽव्ययोभूतानामीश्वरोनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोपि सन् स्वमायया देहवानिव जातइव लोकानुग्रहं कुर्वन्लक्षते स्वप्रयोजनाभावेपि भूतानुजिघृक्षयेति व्याख्यातृभिश्चोक्तं स्वेच्छाविनिर्मितेन मायामयेन दिव्येन रूपेण संबभूवेति नित्योयः कारणोपाधिर्मायाख्योनेकशक्तिमान् सएव भगवद्देहइति भाष्यकृतां मतं अन्ये तु परमेश्वरे देहदेहिभावं न मन्यन्ते किन्तु यश्च नित्योविभुः सच्चिदानन्दघनोभगवान्वासुदेवः परिपूर्णोनिर्गुणः परमात्मा सएव तद्विग्रहोनान्यः कश्चिद्भौतिकोमायिकोवेति अस्मिन्पक्षे योजना आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः 'अविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मे-त्यादि'श्रुतेः असंभवस्तु सतोनुपपत्तेः नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यइत्यादिन्यायाच्च वस्तुगत्या जन्मविनाशरहितः सर्वभासकः सर्वकारणमायाधिष्ठानत्वेनसर्वभूतेश्वरोपि सन्नहं प्रकृतिं स्वभावं सच्चिदानन्दघनैकरसं मायां व्यावर्त्ययति स्वामिति निजस्वरूपमित्यर्थः 'सभगवः कस्मिन्प्रतिष्ठितः स्वे महिम्नि' इतिश्रुतेः स्वस्वरूपमधिष्ठाय स्वरूपावस्थितएव सन् संभवामि देहदेहिभावमन्तरेणैव देहिवद्व्यवहारामि कथं तर्ह्यदेहे सच्चिदानन्दघने देहत्वप्रतीतिरतआह आत्ममाययेति निर्गुणे शुद्धे सच्चिदानन्दरसघने मयि भगवति वासुदेवे देहदेहिभावशून्ये तद्रूपेण प्रतीतिर्मायामात्रमित्यर्थः तदुक्तं 'कृष्णमेनमवेहि त्वमात्मानमखिलात्मनां जगद्धिताय सोप्यत्र देहीवाभाति मायये'ति 'अहोभाग्यमहोभाग्यं नन्दगोपव्रजौकसां यन्मित्रं परमानन्दं पूर्णं ब्रह्म सनातनमि'तिच केचित्तु नित्यस्य निरवयवस्य निर्विकारस्यापि परमानन्दस्यावयवावयविभावं वास्तवमेवेच्छन्ति ते निर्युक्तिकं ब्रुवाणास्तु नास्माभिर्विनिवार्यतइति न्यायेन नापवाद्याः यदि संभवेत्तथैवास्तु किमतिपल्लवितेनेत्युपरम्यते ॥ ६ ॥ एवं सच्चिदानन्दघनस्य तव कदा किमर्थं वा देहिवद्व्यवहारइति तत्रोच्यते धर्मस्य वेदविहितस्य

प्राणिनामभ्युदयनिःश्रेयसाधनस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणस्य वर्णाश्रमतदाचारव्यंग्यस्य यदा यदा ग्लानिर्हानिर्भवति हे भारत भारतवंशोद्भवत्वेन भा ज्ञानं तत्र रतत्वेन वा त्वं न धर्महानिं सोढुं शक्नोषीति संबोधनार्थः एवं यदा यदाऽभ्युत्थानमुद्भवोऽधर्मस्य वेदनिषिद्धस्य नानाविधदुःखसाधनस्य धर्मविरोधिनः तदा तदाऽऽत्मानं देहं सृजामि नित्यासिद्धमेवं सृष्टमिव दर्शयामि मायया ॥ ७ ॥ तत्किं धर्मस्य हानिरधर्मस्य च वृद्धिस्तत्र परितोपकारणं येन तस्मिन्नेव कालअविर्भवमीति तथा चानर्थावहएव तवावतारः स्यादिति नेत्याह धर्महान्या-हीयमानानां साधूनां पुण्यकारिणां वेदमार्गस्थानां परित्राणाय परितः सर्वतोरक्षणाय तथाऽधर्मवृद्ध्या वर्धमानानां दुष्कृतां पापकारिणां वेदमार्गविरोधिनां विनाशाय च तदुभयं कथं स्यादिति तदाह धर्मसंस्थापनार्थाय धर्मस्य सम्यगधर्मनिवारणेन स्थापनं वेदमार्गपरिरक्षणं

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ॥ अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥ परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ॥ धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥८॥ जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं योवेत्ति तत्त्वतः॥त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोर्जुन ॥ ९ ॥ वीतरागभयक्रोधामन्मयामामुपाश्रिताः ॥ बहवोज्ञानतपसा पूतामद्भावमागताः ॥ १० ॥

धर्मसंस्थापनं तदर्थं संभवामि पूर्ववत् युगे युगे प्रतियुगम् ॥ ८ ॥ जन्म नित्यसिद्धस्यैव मम सच्चिदानन्दघनस्य लीलया तथानुकरणं कर्म च धर्मसंस्थापनेन जगत्परिपालनं मे मम नित्यसिद्धेश्वरस्य दिव्यमप्राकृतमन्यैः कर्तुमशक्यमीश्वरस्यैवासाधारणं एवमजोपि सन्नित्यादिना प्रतिपादितं योवेत्ति तत्त्वतोभ्रमनिवर्तनेन मूढैर्हि मनुष्यत्वभ्रान्त्या भगवतोपि गर्भवासादिरूपमेव जन्म स्वभोगार्थमेव कर्मेत्यारोपितं परमार्थतः शुद्धसच्चिदानन्दघनरूपत्वज्ञानेन तदपनुद्य अजस्यापि मायया जन्मानुकरणमकर्तुरपि परानुग्रहाय कर्मानुकरणमित्येवं योवेत्ति सआत्मनोपि तत्त्वस्फुरणात् त्यक्त्वा देहमिमं पुनर्जन्म नैति किंतु मां भगवन्तं वासुदेवमेव सच्चिदानन्दघनमेति संसारात् मुच्यतइत्यर्थः हे अर्जुन ॥९॥ मामेति सोर्जुनेत्युक्तं तत्र स्वस्य सर्वमुक्तप्राप्यतया पुरुषार्थत्वं अस्य मोक्षमार्गस्यानादिपरंपरागतत्वं च दर्शयति

||४४|| रागस्तत्फलं तृष्णा सर्वान्विषयान्परित्यज्य ज्ञानमार्गे कथं जीवितव्यमिति त्रासोभयं सर्वविषयोच्छेदकोयं ज्ञानमार्गः कथं हितः स्यादिति द्वेषः क्रोधः तएते रागभयक्रोधावीताविवेकेन विगतायेभ्यस्ते वीतरागभयक्रोधाः शुद्धसत्वाः मन्मयाः मां परमात्मानं तत्पदार्थं त्वंपदार्थाभेदेन साक्षात्कृतवंतः मदेकचित्तावा मामुपाश्रिताः एकान्तप्रेमभक्त्या मामीश्वरं शरणंगताः बहवोनेके ज्ञानतपसा ज्ञानमेव तपः सर्वकर्मक्षयहेतुत्वात् न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यतइति हि वक्ष्यति तेन पूताः क्षीणसर्वपापाः सन्तोनिरस्ताज्ञानतत्कार्यमलाः मद्भावं मद्रूपत्वं विशुद्धसच्चिदानन्दघनं मोक्षमागताः अज्ञानमात्रापनयेन मोक्षं प्राप्ताः ज्ञानतपसा पूताजीवन्मुक्ताः सन्तोमद्भावं मद्विषयं भावं रत्याख्यं प्रेमाणमागताइति वा तेषां ज्ञानी नित्ययुक्तएकभक्तिर्विशिष्यतइति हि वक्ष्यति ॥ १० ॥ ननु ये ज्ञानतपसा पूतानिष्कामास्ते त्वद्भावं गच्छन्ति येत्वपूताः सकामास्ते नगच्छन्तीति फलदातुस्तव वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातामिति नेत्याह ये आर्ताः अर्थार्थिनोजिज्ञासवोज्ञानिनश्च यथा येन प्रकारेण सकामतया निष्कामतया च सर्वफलदातारं मामीश्वरं प्रपद्यन्ते भजन्ति तांस्तथैव तदपेक्षितफलदानेनैव भजा-

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ॥ मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११ ॥ काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्तइह देवताः ॥ क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२ ॥

म्यनुगृण्हाम्यहं न विपर्ययेण तत्रामुमुक्षूनार्तानर्थार्थिनश्चार्तिहरणेनार्थदानेन चानुगृण्हामि जिज्ञासून् विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादिश्रुतिविहितनिष्कामकर्मानुष्ठातॄन् ज्ञानदानेन ज्ञानिनश्च मुमुक्षून् मोक्षदानेन न त्वन्यकामायान्यद्ददामीत्यर्थः ननु तथापि स्वभक्तानामेव फलं ददासि नत्वन्यदेवाभक्तानामिति वैषम्यं स्थितमेवेति नेत्याह मम सर्वात्मनोवासुदेवस्य वर्त्म भजनमार्गं कर्मज्ञानलक्षणमनुवर्तन्ते हे पार्थ सर्वशः सर्वप्रकारैरिन्द्रादीनप्यनुवर्तमानामनुष्याइति कर्माधिकारिणः 'इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरित्यादिमन्त्रवर्णात्' 'फलमतउपपत्तेरिति' न्यायाच्च सर्वरूपेणापि फलदाता भगवानेकएवेत्यर्थः तथा च वक्ष्यति येप्यन्यदेवताभक्ताइत्यादि ॥ ११ ॥ ननु त्वामेव भगवन्तं वासुदेवं किमिति ||४४||
सर्वे न प्रपद्यन्तइति तत्राह कर्मणां सिद्धिं फलनिष्पत्तिं काङ्क्षन्तइह लोके देवताः देवान् इन्द्राग्न्याद्यान् यजन्ते पूजयन्ति अज्ञानप्रतिहतत्वान्न तु निष्कामाः सन्तोमां भगवन्तं वासुदेवमिति शेषः कस्मात् हि यस्मात् इन्द्रादिदेवतायाजिनां तत्फलकाङ्क्षिणां कर्मजा सिद्धिः कर्मजन्यं फलं क्षिप्रं शीघ्रमेव भवति मानुषे लोके ज्ञानफलं त्वन्तःकरणशुद्धिसापेक्षत्वान्नक्षिप्रं प्रभवति मानुषे

लोके कर्मफलं शीघ्रं भवतीति विशेषणादन्यलोकेऽपि वर्णाश्रमधर्मव्यतिरिक्तकर्मफलसिद्धिर्भगवता सूचिता यतस्तत्तत्क्षुद्रफलसिद्ध्यर्थ सकामा मोक्षविमुखाः अन्यादेवतायजन्तेऽतोन मुमुक्षवइव मां वासुदेवं साक्षात्ते प्रपद्यन्तइत्यर्थः ॥ १२ ॥ शरीरारम्भकगुणवैषम्यादपि न सर्वे समानस्वभावाइत्याह चत्वारोवर्णाएव चातुर्वर्ण्यं स्वार्थेष्यञ् मयेश्वरेण सृष्टमुत्पादितं गुणकर्मविभागशः गुणविभागशः कर्मविभागशश्च तथाहि सत्त्वप्रधानाब्राह्मणास्तेषाञ्च सात्विकानि शमदमादीनि कर्माणि सत्वोपसर्जनरजःप्रधानाः क्षत्रियास्तेषाञ्च तादृशानि शौर्यतेजःप्रभृतीनि कर्माणि तमोपसर्जनरजःप्रधाना वैश्यास्तेषाञ्च कृष्यादीनि तादृशानि कर्माणि तमःप्रधानाः शूद्रास्तेषाञ्च तामसानि त्रैवर्णिकशुश्रूषादीनि कर्माणीति मानुषे लोके व्यवस्थितानि एवं तर्हि विषमस्वभावचातुर्वर्ण्यस्रष्टृत्वेन तव वैषम्यं दुर्वारमित्याशङ्क्य नेत्याह तस्य विषमस्वभावस्य चातुर्वर्ण्यस्य व्यवहारदृष्ट्या कर्तारमपि मां परमार्थदृष्ट्या विद्ध्यकर्तारमव्ययं निरहङ्कारत्वेनाक्षीणमहिमानं ॥ १३ ॥

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ॥ तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥१३॥ न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ॥ इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥ १४ ॥ एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ॥ कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ १५ ॥

कर्माणि विश्वसर्गादीनि मां निरहङ्कारत्वेन कर्तृत्वाभिमानहीनं भगवन्तं न लिम्पन्ति देहारम्भकत्वेन न बध्नन्तिएवं कर्तृत्वं निराकृत्य भोक्तृत्वं निराकरोति न मे ममाप्तकामस्य कर्मफले स्पृहा तृष्णा 'आप्तकामस्य का स्पृहे' ति श्रुतेः कर्तृत्वाभिमानफलस्पृहाभ्यां हि कर्माणि लिम्पन्ति तदभावान्न मां कर्माणि लिम्पन्ति इति एवं योन्योपि मामकर्तारमभोक्तारं चात्मत्वेनाभिजानाति कर्मभिर्न सबध्यते अकर्त्रात्मज्ञानेन मुच्यतइत्यर्थः ॥ १४ ॥ यतोनाहं कर्ता न मे कर्मफलस्पृहेति ज्ञानात्कर्मभिर्नबध्यते अतः एवं आत्मनोऽकर्तुः कर्मालेपं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरतिक्रान्तैरपि अस्मिन् युगे ययातियदुप्रभृतिभिर्मुमुक्षुभिः तस्मात्त्वमपि कर्मैव कुरु न तूष्णीमासनं नापि संन्यासं यद्यतत्त्ववित्तदात्मशुद्ध्यर्थं तत्त्ववित्चेल्लोकसंग्रहार्थं पूर्वैः जनकादिभिः पूर्वतरं अतिपूर्वं युगान्तरेपि कृतं एतेनास्मिन्युगेऽन्ययुगे च पूर्व-

पूर्वतरैः कृतत्वादवश्यं त्वया कर्तव्यं कर्मेति दर्शयति ॥ १५ ॥ ननु कर्मविषये किं कश्चित्संशयोप्यस्ति येन पूर्वैः पूर्वतरं कृतमित्यतिनिर्बध्नासि अस्त्येवेत्याह नौस्थस्य निष्क्रियेष्वपि तटस्थवृक्षेषु गमनभ्रमदर्शनात् तथाऽदूराच्चक्षुःसन्निकृष्टेषु गच्छत्स्वपि पुरुषेष्वगमनभ्रमदर्शनात् परमार्थतः किं कर्म किंवा परमार्थतोऽकर्मेति कवयोमेधाविनोप्यत्रास्मिन्विषये मोहिताः मोहं निर्णयासामर्थ्यं प्राप्ताः अत्यन्तदुर्निरूपत्वादित्यर्थः तत्तस्मात्ते तुभ्यमहं कर्म अकारप्रश्लेषेण छेदादकर्म च प्रवक्ष्यामि प्रकर्षेण सन्देहोच्छेदेन वक्ष्यामि यत्कर्माकर्मस्वरूपं ज्ञात्वा मोक्ष्यसे मुक्तोभविष्यस्यशुभात्संसारात् ॥ १६ ॥ ननु सर्वलोकप्रसिद्धत्वादहमेवैतज्जानामि देहेन्द्रियादिव्यापारः कर्म तूष्णीमासनमकर्मेति तत्र किं त्वया वक्तव्यमिति तत्राह हि यस्मात् कर्मणः शास्त्रविहितस्यापि तत्त्वं बोद्धव्यमस्ति विकर्मणश्च प्रतिषिद्धस्य अकर्मणश्च तूष्णींभावस्य अत्र वाक्यत्रयेपि तत्त्वम-

किं कर्म किमकर्मेति कवयोप्यत्र मोहिताः ॥ तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यत्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १६ ॥ कर्मणोह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ॥ अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणोगतिः ॥ १७ ॥ कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ॥ सबुद्धिमान्मनुष्येषु सयुक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥

स्तीत्यध्याहारः यस्मात् गहना दुर्ज्ञाना कर्मणइत्युपलक्षणं कर्माकर्मविकर्मणां गतिस्तत्त्वमित्यर्थः ॥ १७ ॥ कीदृशं तर्हि कर्मादीनां तत्त्वमिति तदाह कर्मणि देहेन्द्रियादिव्यापारे विहिते प्रतिषद्धे च अहं करोमीति धर्मा (र्म्य)ध्यासनात्मन्यारोपिते नौस्थेनाचलत्सु तटस्थवृक्षादिषु समारोपिते चलनइव अकर्त्रात्मस्वरूपालोचनेन वस्तुनः कर्माभावं तटस्थवृक्षादिष्विव यः पश्येत् पश्यति तथा देहेन्द्रियादिषु त्रिगुणमायापरिणामत्वेन सर्वदा सव्यापारेषु निर्व्यापारतूष्णीं सुखमासइत्यभिमानेन समारोपितेऽकर्मणि व्यापारोपरमे दूरस्थचक्षुःसन्निकृष्टपुरुषेषु गच्छत्स्वप्यगमनइव सर्वदा सव्यापारदेहेन्द्रियादिस्वरूपपर्यालोचनेन च वस्तुगत्या कर्मनिवृत्त्याख्यप्रयत्नरूपं व्यापारं यः पश्येदुदाहृतपुरुषेषु गमनमिव औदासिन्यावस्थायामप्युदासीनोहमासइत्यभिमानएव कर्म एतादृशः परमार्थदर्शी सबुद्धिमानित्यादिना बुद्धिमत्त्वयोगयुक्तत्वसर्वधर्मकृत्वैस्त्रिभिर्धर्मैः स्तूयते अत्र प्रथमपादेन कर्मविकर्मणोस्तत्त्वं कर्मशब्दस्य विहितप्रतिषिद्धपरत्वात् द्वितीयपादेन ॥४९॥

चाकर्मणस्तत्त्वं दर्शितमिति द्रष्टव्यं तत्र यत्त्वं मन्यसे कर्मणोबन्धहेतुत्वात्तूष्णीमेव मया सुखेन स्थातव्यमिति तन्मृषा असति कर्तृत्वाभिमाने विहितस्य प्रतिषिद्धस्य वा कर्मणोबन्धहेतुत्वाभावात् तथा च व्याख्यातं न मां कर्माणि लिम्पन्तीत्यादिना सति च कर्तृत्वाभिमाने तूष्णीमहमासइत्यौदासिन्याभिमानात्मकं यत्कर्म तदपि बन्धहेतुरेव वस्तुतत्त्वापरिज्ञानात् तस्मात् कर्मविकर्माकर्मणां तत्त्वमीदृशं ज्ञात्वा विकर्माकर्मणि परित्यज्य कर्तृत्वाभिमानफलाभिसन्धिहानेन विहितं कर्मैव कुर्वित्यभिप्रायः अपरा व्याख्या कर्मणि ज्ञानकर्माणि दृश्ये जडे सद्रूपेण स्फुरणरूपेण चानुस्यूतं सर्वभ्रमाधिष्ठानमकर्म अवेद्यं स्वप्रकाशचैतन्यं परमार्थदृष्ट्या यः पश्येत् तथा अकर्मणि च स्वप्रकाशे दृग्वस्तुनि कल्पितं कर्म दृश्यं मायामयं न परमार्थसत् दृग्दृश्ययोः संबन्धानुपपत्तेः 'यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति सर्वभूतेषु चात्मानं ततोन विजुगुप्सत' इति श्रुतेः एवं परस्पराध्यासेपि शुद्धं वस्तु यः पश्यति मनुष्येषु मध्ये सएव बुद्धिमान्नान्यः अस्य परमार्थदर्शित्वादन्यस्य चापरमार्थदर्शित्वात् सच बुद्धिसाधनयोगयुक्तः अन्तःकरणशुद्ध्या एकाग्रचित्तः अतः सएवान्तःकरणशुद्धिसाधनकृत्स्नकर्मकृदिति वास्तवधर्मैरेव स्तूयते यस्मादेवं तस्मात् त्वमपि परमार्थदर्शी भव तावतैव कृत्स्नकर्मकारित्वोपपत्तेरित्यभिप्रायः. अतोयदुक्तं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभादिति यच्चोक्तं कर्मादीनां तत्त्वं बोद्धव्यमस्तीति सबुद्धिमानित्यादिस्तुतिश्च तत्सर्वं परमार्थदर्शने सङ्गच्छते अन्यज्ज्ञानादशुभात्संसारान्मोक्षानुपपत्तेः अतस्त्वं चान्यत् नबोद्धव्यं न वा तज्ज्ञाने बुद्धिमत्त्वमिति युक्तैव परमार्थदर्शिनां व्याख्यायत्तु व्याख्यानं कर्मणि नित्ये परमेश्वरार्थेऽनुष्ठीयमाने बन्धहेतुत्वाभावादकर्मेदमिति यः पश्येत् तथा अकर्मणि च नित्यकर्माकरणे प्रत्यवायहेतुत्वेन कर्मेदमिति यः पश्येत् सबुद्धिमानित्यादि तदसङ्गतमेव नित्यकर्मण्यकर्मेदमिति ज्ञानस्याशुभमोक्षहेतुत्वाभावात् मिथ्याज्ञानत्वेन तस्यैवाशुभत्वाच्च नचैतादृशं मिथ्याज्ञानं बोद्धव्यं तत्त्वं नाप्येतादृशज्ञाने बुद्धिमत्त्वादिस्तुत्युपपत्तिर्भ्रान्तत्वात् नित्यकर्मानुष्ठानं हि स्वरूपतोन्तःकरणशुद्धिद्वारोपयुज्यते न तत्राकर्मबुद्धिः कुत्राप्युपयुज्यते शास्त्रेण नामादिषु ब्रह्मदृष्टिवदविहितत्वात् नापीदमेव वाक्यं तद्विधायकमुपक्रमादिविरोधस्योक्तेः एवं नित्यकर्माकरणमपि स्वरूपतोनित्यकर्मविरुद्धकर्मलक्षतयोपयुज्यते ननु तत्र कर्मदृष्टिः क्वाप्युपयुज्यते नापि नित्यकर्माकरणात्प्रत्यवायः अभावाद्भावोत्पत्त्ययोगात् अन्यथा तदविशेषेण सर्वदा कार्योत्पत्तिप्रसङ्गात् भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रियाप्रतीयेतैषह्यर्थोविधीयतइति न्यायेन भावार्थस्यैवापूर्वजनकत्वात् 'अतिरात्रे षोडशिनं न गृह्णातीत्यादावपि सङ्कल्पविशेषस्यैवापूर्वजनकत्वाभ्युपगमात् नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमित्यादि' प्रजापतिव्रतवत् अतोनित्यकर्मानुष्ठानार्हे काले तद्विरुद्धतया यदुपवेशनादि कर्म तदेव नित्यकर्माकरणोपलक्षितं प्रत्यवायहेतुरिति वैदिकानां सिद्धान्तः अतएवाकुर्वन्विहितं कर्मेत्यत्र लक्षणार्थे शतृः व्याख्यातः लक्षणहेत्वोः क्रियायाइत्यविशेषस्मरणेप्यत्र हेतुत्वानुपपत्तेः तस्मान्मिथ्यादर्शनापनोदे प्रस्तुते मिथ्यादर्शनव्याख्यानं न शोभतेतरां नापि नित्यानुष्ठानपरमेवैतद्वाक्यं नित्यानि

कुर्यादित्यर्थे कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यादि तद्बोधकं वाक्यं प्रयुंजानस्य भगवतः प्रतारकत्वापत्तेरित्यादि भाष्यएव विस्तरेण व्याख्यातमित्युपरम्यते ॥ १८ ॥ तदेतत्परमार्थदर्शिनः कर्तृत्वाभिमानाभावेन कर्मालिप्तत्वं प्रपञ्च्यते ब्रह्मकर्मसमाधि नेत्यन्तेन यस्य पूर्वोक्तपरमार्थदर्शिनः सर्वे यावन्तोवैदिकालौकिकावा समारम्भाः समारम्भ्यन्तइति व्युत्पत्त्या कर्माणि कामसङ्कल्पवर्जिताः कामः फलतृष्णासङ्कल्पोहं करोमीति कर्तृत्वाभिमानस्ताभ्यां वर्जिताः लोकसंग्रहार्थं वा जीवनमात्रार्थं वा प्रारब्धकर्मवेगाद्वृथाचेष्टारूपाभवन्ति तथा कर्मादावकर्मादिदर्शनं ज्ञानं तदेवाग्निस्तेन दग्धानि शुभाशुभलक्षणानि कर्माणि यस्य तदधिगमउत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशौतद्व्यपदेशादिति न्यायात् ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तं बुधाः ब्रह्मविदः परमार्थतः पण्डितं आहुः सम्यग्दर्शी हि पण्डितउच्यते नतु भ्रान्तइत्यर्थः ॥ १९ ॥ भवतु ज्ञानाग्निना प्राक्तनानामप्रारब्धकर्मणां दाहः आगामिनांचानुत्पत्तिः ज्ञानोत्पत्तिकाले क्रियमाणं तु पूर्वोत्तरयोरनन्तर्भावात् फलाय भवेदिति भवेत्कस्यचि-

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः ॥ ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ १९ ॥ त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तोनिराश्रयः ॥ कर्मण्यभिप्रवृत्तोपि नैव किञ्चित्करोति सः ॥ २० ॥ निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ॥ शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ २१ ॥

दाशङ्का तामपनुदति कर्मणि फले चासङ्गं कर्तृत्वाभिमानं भोगाभिलाषंच त्यक्त्वा अकर्त्रभोक्त्रात्मसम्यग्दर्शनेन बाधितत्वान्नित्यतृप्तः परमानन्दस्वरूपलाभेन सर्वत्र निराकाङ्क्षः निराश्रयः आश्रयोदेहेन्द्रियादिरद्वैतदर्शनेन निर्गतोयस्मात् सनिराश्रयोदेहेन्द्रियाद्यभिमानशून्यः फलकामनायाः कर्तृत्वाभिमानस्य च निवृत्तौ हेतुगर्भं क्रमेण विशेषणद्वयं एवंभूतोजीवन्मुक्तोव्युत्थानदशायां कर्मणि वैदिके लौकिके वा अभिप्रवृत्तोपि प्रारब्धकर्मवशाल्लोकदृष्ट्याऽभितः साङ्गोपाङ्गानुष्ठानाय प्रवृत्तोपि स्वदृष्ट्या नैव किंचित् करोति सः निष्क्रियात्मदर्शनेन बाधितत्वादित्यर्थः ॥ २० ॥ यदात्यन्तविक्षेपहेतोरपि ज्योतिष्टोमादेः सम्यग्ज्ञानवशात् न तत्फलजनकत्वं तदा शरीरस्थितिमात्रहेतोरविक्षेपकस्य भिक्षाटनादेर्नास्त्येव बन्धहेतुत्वमिति कैमुत्यन्यायेनाह निराशीर्गततृष्णः यतचित्तात्मा चित्तमन्तःकरणं आत्मा बाह्येन्द्रियसहितोदेहस्तौ संयतौ प्रत्याहारेण निगृहीतौ येन सः यतोजितेन्द्रियोऽतोविगततृष्णत्वात् त्यक्तसर्वपरिग्रहः त्यक्ताः सर्वे परिग्रहार्भा-

गोपकरणानि येनः सः एतादृशोऽपि प्रारब्धकर्मवशात् शारीरं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं कौपीनाच्छादनादिग्रहणभिक्षाटनादिरूपं यतिंप्रति शास्त्राभ्यनुज्ञातं कर्म कायिकं वाचिकं मानसंच तदपि केवलं कर्तृत्वाभिमानशून्यं पराध्यारोपितकर्तृत्वेन कुर्वन्परमार्थतोकर्त्रात्मदर्शनान्नाप्नोति न प्राप्नोति किल्बिषं धर्माधर्मफलभूतमनिष्टं संसारं पापवत्पुण्यस्याप्यनिष्टफलत्वेन किल्बिषत्वात् ये तु शरीरनिर्वर्त्यं शारीरमिति व्याचक्षते तन्मते केवलं कर्म कुर्वन्नित्यतोऽधिकारार्थालाभाद्व्यावर्तकत्वेन शारीरपदस्य वैयर्थ्यं अथ वाचिकमानसिकव्यावर्तनार्थमिति ब्रूयात् तदा कर्मपदस्य विहितमात्रपरत्वे शारीरं विहितं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमित्यप्रसक्तप्रतिषेधोनर्थकः वाचिकं मानसं च विहितं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमिति च शास्त्रविरुद्धमुक्तं स्यात् विहितप्रतिषिद्धसाधारणपरत्वेप्येवमेव व्याघातइति भाष्यएव विस्तरः ॥ २१ ॥ त्यक्तसर्वपरिग्रहस्य यतेः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं कर्माभ्यनुज्ञातं तत्रान्नाच्छादनादिव्यतिरेकेण शरीरस्थितेरसम्भवाद्याच्यादिनापि स्वप्रयत्नेनान्नादिकं सम्पाद्यमिति प्राप्ते नियमनाह शास्त्राननुमतप्रयत्नव्यतिरेकोयदृच्छा तयैव योलाभोन्नाच्छादनादेः शास्त्रानुमतस्य सयदृच्छालाभस्तेन संतुष्टस्तदधिकतृष्णारहितः तथा च शास्त्रं 'भैक्षं चरेदि'ति प्रकृत्य 'अयाचितमसंक्लृप्तमुपपन्नं यदृच्छे'ति याञ्चासङ्क-

यदृच्छालाभसन्तुष्टोद्वन्द्वातीतोविमत्सरः ॥ समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते ॥ २२ ॥

ल्पादिप्रयत्नं वारयति मनुरपि 'नचोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचि दि'ति यतयोभिक्षार्थं ग्रामं विशन्तीत्यादिशास्त्रानुमतस्तु प्रयत्नः कर्तव्यएव एवं लब्धव्यमपि शास्त्रनियतमेव 'कौपीनयुगलं वासः कन्थां शीतनिवारिणीं पादुके चापि गृह्णीयात्कुर्यान्नान्यस्य संग्रहमि'त्यादि एवमन्यदपि विधिनिषेधरूपं शास्त्रमूह्यं ननु स्वप्रयत्नमन्तरेणालाभे शीतोष्णादिपीडितः कथं जीवेदतआह द्वन्द्वातीतः द्वन्द्वानि क्षुत्पिपासाशीतोष्णवर्षादीनि अतीतोतिक्रान्तः समाधिदशायां तेषां स्फुरणात् व्युत्थानदशायां स्फुरणेपि परमानन्दाद्वितीयाकर्त्रभोक्त्रात्मप्रत्ययेन बाधात् तैर्द्वन्द्वैरुपहन्यमानोप्यक्षुभितचित्तः अतएव परस्य लाभे स्वस्यालाभे च विमत्सरः परोत्कर्षासहनपूर्विका स्वोत्कर्षवांछा मत्सरस्तद्रहितः अद्वितीयात्मदर्शनेन निर्वैरबुद्धिः अतएव समस्तुल्योयदृच्छालाभस्य सिद्धावसिद्धौ च सिद्धौ न हृष्टः नाप्यसिद्धौ विषण्णः सस्वानुभवेनाकर्तैव परैरारोपितकर्तृत्वः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं भिक्षाटनादिरूपं कर्म कृत्वापि न निबध्यते बन्धहेतोः सहेतुकस्य कर्मणो

ज्ञानाग्निना दग्धत्वादिति पूर्वोक्तानुवादः ॥ २२ ॥ त्यक्तसर्वपरिग्रहस्य यदृच्छालाभसन्तुष्टस्य यतेर्यच्छरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं भिक्षाटनादिरूपं कर्म तत्कृत्वा न निबध्यतइत्युक्तेर्गृहस्थस्य ब्रह्मविदोजनकादेर्यज्ञादिरूपं यत्कर्म तद्बन्धहेतुः स्यादिति भवेत्कस्यचिदाशङ्का तामपनेतुं त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गमित्यादिनोक्तं विवृणोति गतसङ्गस्य फलासङ्गशून्यस्य मुक्तस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यध्यासशून्यस्य ज्ञानावस्थितचेतसः निर्विकल्पकब्रह्मात्मैक्यबोधएव स्थितं चित्तं यस्य तस्य स्थितप्रज्ञस्येत्यर्थः उत्तरोत्तरविशेषणस्य पूर्वपूर्वहेतुत्वेनान्वयोद्रष्टव्यः गतसङ्गत्वं कुतः यतोध्यासहीनत्वं तत् कुतोयतः स्थितप्रज्ञत्वमिति इदृशस्यापि प्रारब्धकर्मवशात् यज्ञाय यज्ञसंरक्षणार्थं ज्योतिष्टोमादियज्ञे श्रेष्ठाचारत्वेन लोकप्रवृत्त्यर्थं यज्ञाय विष्णवे तत्प्रीत्यर्थमिति वा आचरतःकर्म यज्ञदानादिकं समग्रं सहाग्रेण फलेन विद्यतइति समग्रं प्रविलीयते प्रकर्षेण कारणोच्छेदेन तत्त्वदर्शनाद्विलीयते विनश्यतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ ननु क्रियमाणं कर्म फलमजनयित्वैव कुतोनश्यति ब्रह्मबोधे तत्कारणोच्छेदादित्याह अनेककारकसाध्या हि यज्ञादिक्रिया भवति देवतोद्देशेन हि द्रव्यत्यागोयागः सएव त्यज्यमानद्रव्यस्याग्नौ प्रक्षेपाद्धोमइत्युच्यते तत्रोद्देश्या देवता संप्रदानं त्यजमानं द्रव्यं हविःशब्दवाच्यं साक्षाद्धात्वर्थं कर्म तत्फलंतु स्वर्गादिव्यवहितं

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ॥ यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥
ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतं ॥ ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्म समाधिना ॥ २४ ॥

भावनाकर्म एवं धारकत्वेन हविषोग्नौ प्रक्षेपे साधकतमतया जुह्वादिकरणं प्रकाशकतया मन्त्रादिकरणमपि कारकज्ञापकभेदेन द्विविधं एवं त्यागोग्नौ प्रक्षेपश्च द्वे क्रिये तत्राद्यायां यजमानः कर्ता प्रक्षेपे तु यजमानपरिक्रीतोध्वर्युः प्रक्षेपाधिकरणं चाग्निः एवं देशकालादिकमप्यधिकरणं सर्वक्रियासाधारणं द्रष्टव्यं तदेवं सर्वेषां क्रियाकारकादिव्यवहाराणां ब्रह्माज्ञानकल्पितानां रज्ज्वज्ञानकल्पितानां सर्पधारादण्डादीनां रज्जुतत्त्वज्ञानेनैव ब्रह्मतत्त्वज्ञानेन बाधे बाधितानुवृत्त्या क्रियाकारकादिव्यहाराभासोदृश्यमानोऽपि दग्धपटन्यायेन न फलाय कल्पतइत्यनेन श्लोकेन प्रतिपाद्यते ब्रह्मदृष्टिरेव च सर्वयज्ञात्मिकेति स्तूयते तथाहि अर्प्यते अनेनेति करणव्युत्पत्त्या अर्पणं जुह्वादि मन्त्रादि च एवमर्प्यतेस्मैइति व्युत्पत्त्या अर्पणं देवतारूपं संप्रदानं एवमर्प्यते अस्मिन्निति व्युत्पत्त्याऽर्पणमधिकरणं देशकालादि तत्सर्वं ब्रह्मणि कल्पितत्वाद्ब्रह्मैव रज्जुकल्पितभुजङ्गवदधिष्ठानव्यतिरेकेणासदित्यर्थः एवं हविः त्यागप्रक्षेपक्रिययोःसाक्षात्कर्म कारकं तदपि ब्रह्मैव एवं यत्र प्रक्षिप्यतेऽग्नौ सोपि ब्रह्मैव ब्रह्माग्नाविति समस्तं पदं तथा येन कर्त्रा यजमानेनाध्वर्युणा च त्यज्यते ॥४७॥

प्रक्षिप्यते च तदुभयमपि कर्तृ कारकं कर्तरि विहितया तृतीययानूद्य ब्रह्मेति विधीयते ब्रह्मणेति एवं हुतमिति हवनं त्यागक्रिया प्रक्षेपक्रिया च तदपि ब्रह्मैव तथा तेन हवनेन यद्गन्तव्यं स्वर्गादिव्यवहितं कर्म तदपि ब्रह्मैव अत्रत्यएवकारः सर्वत्र संबध्यते हुतमित्यत्रापि इतएव ब्रह्मेत्यनुषज्यते व्यवधानाभावात् साकाङ्क्षत्वाच्च 'चित्पतिस्त्वापुनात्वित्यादावच्छिद्रेणेत्यादिपरवाक्यशेषवत्' अनेन रूपेण कर्मणि समाधिः ब्रह्मज्ञानं यस्य सकर्मसमाधिस्तेन ब्रह्मविदा कर्मानुष्ठात्रापि ब्रह्म परमानन्दाद्वयं गन्तव्यमित्यनुषज्यते साकाङ्क्षत्वादव्यवधनाच्च 'या ते अग्नेयाशयरजाशयेत्यादौ तनुर्वर्षिष्ठेत्यादि' पूर्ववाक्यशेषवत् अथवा अर्प्यतेऽस्मैफलायेति व्युत्पत्त्याऽर्पणपदेनैव स्वर्गादिफलमपि ग्राह्यं तथा च ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिनेत्युत्तरार्द्धं ज्ञानफलकथनायैवेति समंजसं अस्मिन्पक्षे ब्रह्मकर्मसमाधिनेत्येकं वा पदं पूर्वं ब्रह्मपदं हुतमित्यनेन संबध्यते चरमं गतव्यपदेनेति भिन्नं वा पदं एवं च नानुषङ्गद्वयक्लेशइति द्रष्टव्यं ब्रह्मगन्तव्यमित्यभेदेनैव तत्प्राप्तिरुपचारात् अतएव न स्वर्गादि तुच्छफलं तेन गन्तव्यं विद्यया आविद्यककारकव्यवहारोच्छेदात् तदुक्तं

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ॥ ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥ २५ ॥

वार्तिककृद्भिः 'कारकव्यवहारे हि शुद्धं वस्तु न वीक्ष्यते शुद्धे वस्तुनि सिद्धे च कारकव्यापृतिः कुत' इति अर्पणादिकारकस्वरूपानुपमर्देनैव तत्र नामादाविव ब्रह्मदृष्टिः क्षिप्यते सम्पन्मात्रेण फलविशेषायेति केषाञ्चिद्व्याख्यानं भाष्यकृद्भिरेव निराकृतं उपक्रमादिविरोधाद्ब्रह्मविद्याप्रकरणे सम्पन्मात्रस्याप्रसक्तत्वादित्यादियुक्तिभिः ॥२४॥ अधुना सम्यग्दर्शनस्य यज्ञरूपत्वेन स्तावकतया ब्रह्मार्पणमन्त्रे स्थिते पुनरपि तस्य स्तुत्यर्थमितरान्यज्ञानुपन्यस्यति देवाइन्द्राग्न्यादयइज्यन्ते येन सदैवस्तमेव यज्ञं दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिरूपमपरे योगिनःकर्मिणःपर्युपासते सर्वदा कुर्वन्ति न ज्ञानयज्ञं एवं कर्मयज्ञमुक्त्वाऽन्तःकरणशुद्धिद्वारेण तत्फलभूतं ज्ञानयज्ञमाह ब्रह्माग्नौ सत्यज्ञानानन्तानन्दरूपं निरस्तसमस्तविशेषं ब्रह्म तत्पदार्थस्तस्मिन्नग्नौ यज्ञं प्रत्यगात्मानं त्वंपदार्थं यज्ञेनैव यज्ञशब्दआत्मनामसु यास्केन पठितः इत्थंभूतलक्षणे तृतीया एवकारोभेदाभेदव्यावृत्त्यर्थः त्वंपदार्थाभेदेनैव उपजुह्वति तत्स्वरूपतया पश्यन्तीत्यर्थः अपरे पूर्वविलक्षणास्तत्त्वदर्शननिष्ठाः संन्यासिनइत्यर्थः जीवब्रह्माभेददर्शनं यज्ञत्वेन सम्पाद्य तत्साधनयज्ञमध्ये पठ्यते श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञा

ज्ञानयज्ञइत्यादिना स्तोतुं॥२९॥तदनेन मुख्यगौणौ द्वौ यज्ञभेदौदर्शितो यावद्धि किञ्चिद्वैदिकं श्रेयःसाधनं तत्सर्वं यज्ञत्वेन सम्पाद्यते तत्र श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि तानि शब्दादिविषयेभ्यः प्रत्याहृत्य अन्ये प्रत्याहारपराः संयमाग्निषु धारणा ध्यानं समाधिरिति त्रयमेकविषयं संयमशब्देनोच्यते तथा चाह भगवान् पतञ्जलिः 'त्रयमेकत्रसंयम'इति तत्र हृत्पुण्डरीकादौ मनसश्चिरकालस्थापनं धारणा एवमेकत्र धृतस्य चित्तस्य भगवदाकारवृत्तिप्रवाहोन्तरान्याकारप्रत्ययव्यवहितोध्यानं सर्वथा विजातीयप्रत्ययानन्तरितः सजातीयप्रत्ययप्रवाहः समाधिः सतु चित्तभूमिभेदेन द्विविधः संप्रज्ञातोऽसंप्रज्ञातश्च चित्तस्य हि पञ्चभूमयोभवन्ति क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तमेकाग्रं निरुद्धमिति तत्र रागद्वेषादिवशाद्विषयेष्वभिनिविष्टं क्षिप्तं तन्द्रादिग्रस्तं मूढं सर्वदा विषयासक्तमपि कदाचिद्ध्याननिष्ठं क्षिप्ताद्विशिष्टतया विक्षिप्तं तत्र क्षिप्तमूढयोः समाधिशङ्कैव नास्ति विक्षिप्तेतु चेतसि कदाचित्कः समाधिर्विक्षेपप्राधान्याद्योगपक्षे न वर्तते किंतु तीव्रपवनविक्षिप्तप्रदीपवत्स्वयमेव नश्यति एकाग्रं तु एकविषयकधारावाहिकवृत्तिसमर्थं सत्त्वोद्रेकेण तमोगुणकृततन्द्रादिरूपलयाभावादात्माकारवृत्तिः साच

श्रोत्रादीनिन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति ॥ शब्दादीन्विषयानन्यइन्द्रियाग्निषु जुह्वति ॥ २६ ॥

रजोगुणकृतचाञ्चल्यरूपविक्षेपाभावादेकविषयैवेति शुद्धे सत्वे भवति चित्तमेकाग्रं अस्यां भूमौ संप्रज्ञातः समाधिः तत्र ध्येयाकारा वृत्तिरपि भासते तस्याअपि निरोधे विरुद्धं चित्तमसंप्रज्ञातसमाधिभूमिः तदुक्तं तस्याअपि निरोधे सर्ववृत्तिनिरोधान्निर्बीजः समाधिरिति अयमेव सर्वतोविरक्तस्य समाधिफलमपि सुखमनपेक्षमाणस्य योगिनोदृढभूमिः सन् धर्ममेघइत्युच्यते तदुक्तं प्रसङ्ख्यानेप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्याते धर्ममेघः समाधिः ततःक्लेशकर्मनिवृत्तिरिति अनेन रूपेण संयमानां भेदादग्निष्विति बहुवचनं तेषु इन्द्रियाणि जुह्वति धारणाध्यानसमाधिसिद्ध्यर्थं सर्वाणीन्द्रियाणि स्वस्वविषयेभ्यः प्रत्याहरन्तीत्यर्थः तदुक्तं स्वस्वविषयासंप्रयोगे चित्तरूपानुकरणमेवेन्द्रियाणां प्रत्याहारइति विषयेभ्योनिगृहीतानीन्द्रियाणि चित्तरूपाण्येव भवन्ति ततश्च विक्षेपाभावाच्चित्तधारणादिकं निर्वहतीत्यर्थः तदनेन प्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिरूपं योगाङ्गचतुष्टयमुक्तं तदेवं समाध्यवस्थायां सर्वेन्द्रियवृत्तिनिरोधोयज्ञत्वेनोक्तः इदानीं व्युत्थानावस्थायां रागद्वेषराहित्येन विषयोभोगोयः सोप्यपरोयज्ञइत्याह शब्दादीन्विषयानन्यइन्द्रियाग्निषु जुह्वति अन्ये व्युत्थितावस्थाः श्रोत्रादिभिरवि-

रुद्धविषयग्रहणं स्पृहाशून्यत्वेनान्यसाधारणं कुर्वन्ति स एव तेषां होमः ॥२६॥ तदेवं पातञ्जलमतानुसारेण लयपूर्वकसमाधिं ततोव्युत्त्थानंच यज्ञद्वयमुक्त्वा ब्रह्मवादिमतानुसारेण बाधपूर्वकं समाधिं कारणोच्छेदेन व्युत्त्थानशून्यं सर्वफलभूतं यज्ञान्तरमाह द्विविधोहि समाधिर्भवति लयपूर्वकोवाधपूर्वकश्च तत्र 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य'इति न्यायेन कारणव्यतिरेकेण कार्यस्यासत्वात् पंचीकृतपंचभूतकार्यं व्यष्टि-रूपं समष्टिरूपविराट्कार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्ति तथा समष्टिरूपमपि पंचीकृतपंचभूतात्मकं कार्यमपंचीकृतपंचमहाभूतकार्यत्वात्तद्व्यति-रेकेण नास्ति तत्रापि पृथिवी शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाख्यपंचगुणा गन्धेतरचतुर्गुणापकार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्ति ताश्चतुर्गुणाः आपोग-न्धरसेतरत्रिगुणात्मकतेजःकार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण न सन्ति तदपि त्रिगुणात्मकं तेजो गन्धरसरूपेतरद्विगुणवायुकार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्ति सोपि द्विगुणात्मकोवायुः शब्दमात्रगुणाकाशकार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्ति स च शब्दगुणआकाशोबहुस्यामिति परमेश्वरसङ्कल्पात्मकाह-ङ्कारकार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्ति सोपि सङ्कल्पात्मकोहङ्कारोमायेक्षणरूपमहत्तत्त्वकार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्ति तदपि ईक्षणरूपं मह-

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ॥ आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥२७॥

त्तत्त्वं मायापरिणामत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्ति तदपि मायाख्यं कारणं जडत्वेन चैतन्येध्यस्तत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्तीत्यनुसन्धानेन विद्य-मानेन कार्यकारणात्मके प्रपंचे चैतन्यमात्रगोचरो यः समाधिः स लयपूर्वक उच्यते तत्र तत्त्वमस्यादिवेदान्तमहावाक्यार्थज्ञानाभावेनाविद्या-तत्कार्यस्याक्षीणत्वात् एवं चिन्तनेपि कारणसत्त्वेन पुनः कृत्स्नप्रपञ्चोत्थानादयं सुषुप्तिवत्सबीजः समाधिर्न मुख्यः मुख्यस्तु तत्त्वमस्या-दिमहावाक्यार्थसाक्षात्कारेण विद्यया निवृत्तौ सर्गक्रमेण तत्कार्यनिवृत्तेरनाद्यविद्यायाश्च पुनरुत्त्थानाभावेन तत्कार्यस्यापि पुनरुत्त्थानाभावा-न्निर्बीजोबाधपूर्वकः समाधिः स एवानेन श्लोकेन प्रदर्श्यते तथाहि- सर्वाणि निखिलानि स्थूलरूपाणि संस्काररूपाणि च इन्द्रियकर्माणि इन्द्रियाणां श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणाख्यानां पंचानां वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानां च पंचानां बाह्यानामिन्द्रियाणां आन्तरयोश्च मनोबुद्ध्योः कर्माणि शब्दश्रवणस्पर्शग्रहणरूपदर्शनरसग्रहणगन्धग्रहणानि वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाख्यानि च सङ्कल्पाध्यवसायौ च एवं प्राणकर्माणि च प्राणानां प्राणापानव्यानोदानसमानाख्यानां पंचानां कर्माणि बहिर्नयनं अधोनयनमाकुञ्चनप्रसारणादि अशितपीतसमनयनं ऊर्ध्वनयनमि-

त्यादीनि अनेन पंच ज्ञानेन्द्रियाणि पंच कर्मेन्द्रियाणि पंचप्राणा मनोबुद्धिश्चेति सप्तदशात्मकं लिङ्गमुक्तं तच्च सूक्ष्मभूतसमष्टिरूपं हिरण्यगर्भाख्यमिह विवक्षितमिति वदितुं सर्वाणीति विशेषणं । आत्मसंयमयोगाग्नौ आत्मविषयकः संयमो धारणाध्यानसम्प्रज्ञातसमाधिरूपस्तत्परिपाके सति योगो निरोधसमाधिः यं पतंजलिः सूत्रयामास 'व्युत्त्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधक्षणचित्तान्वयोनिरोधपरिणाम'इति व्युत्त्थानं क्षिप्तमूढविक्षिप्ताख्यं भूमित्रयं तत्संस्काराः समाधिविरोधिनस्ते योगिना प्रयत्नेन प्रतिदिनं प्रतिक्षणं चाभिभूयन्ते तद्विरोधिनश्च निरोधसंस्काराः प्रादुर्भवन्ति ततश्च निरोधमात्रक्षणेन चित्तान्वयोनिरोधपरिणामइति तस्य फलमाह ततः प्रशान्तवाहिता संस्कारादिति तमोरजसोः क्षयाल्लयविक्षेपशून्यत्वेन शुद्धसत्त्वस्वरूपं चित्तं प्रशान्तमित्युच्यते पूर्वपूर्वप्रशमसंस्कारपाटवेनतदाधिक्यं प्रशान्तवाहितेति तत्कारणं च सूत्रयामास 'विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोन्य'इति विरामो वृत्त्युपरमस्तस्य प्रत्ययः कारणं वृत्त्युपरमार्थः पुरुषप्रयत्नस्तस्याभ्यासः पौनःपुन्येन सम्पादनं तत्पूर्वकस्तज्जन्योन्यः सम्प्रज्ञाताद्विलक्षणोऽसम्प्रज्ञात इत्यर्थः एतादृ-

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञायोगयज्ञास्तथापरे ॥ स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः॥ २८ ॥

शोयआत्मसंयमयोगः स एवाग्निस्तस्मिन् ज्ञानदीपिते ज्ञानं वेदान्तवाक्यजन्यो ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारस्तेनाविद्यातत्कार्यनाशद्वाराप दीति अत्यन्तोज्ज्वलिते बाधपूर्वके समाधौ समष्टिलिङ्गशरीरमपरे जुह्वति प्रविलापयन्तीत्यर्थः अत्र च सर्वाणीति आत्मेति ज्ञानदीपितइति विशेषणैरग्नावित्येकवचनेन च पूर्ववैलक्षण्यं सूचितमिति न पौनरुक्त्यम्॥२७॥ एवं त्रिभिः श्लोकैः पंचयज्ञानुक्त्वाऽधुनैकेन श्लोकेन षड्यज्ञानाह द्रव्यत्याग एव यथाशास्त्रं यज्ञो येषां ते द्रव्ययज्ञाः पूर्तदत्ताख्यस्मार्तकर्मपराः तथा च स्मृतिः 'वापीकूपतडागादि देवतायतनानि च । अन्नप्रदानमारामः पूर्तमित्यभिधीयते॥ शरणागतसंत्राणं भूतानांचाप्यहिंसनं, बहिर्वेदि च यद्दानं दत्तमित्यभिधीयते' ॥ इति इष्टाख्यं श्रौत ॥४९॥
कर्म तु दैवमेवापरे यज्ञमित्यत्रोक्तं अन्तर्वेदिदानमपि तत्रैवान्तर्भूतं तथा कृच्छ्रचान्द्रायणादि तप एव यज्ञो येषां ते तपोयज्ञास्तपस्विनः तथा योगश्चित्तवृत्तिनिरोधोष्टाङ्गो यज्ञो येषां ते योगयज्ञाः यमनियमासनादियोगाङ्गानुष्ठानपराः यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यान-

समाधयो हि योगस्याष्टावङ्गानि तत्र प्रत्याहारः श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्यइत्यत्रोक्तः धारणाध्यानसमाधयआत्मसंयमयोगाग्नावित्यत्रोक्तः प्राणायामोऽपाने जुह्वति प्राणमित्यनन्तरश्लोके वक्ष्यते यमनियमासनान्यत्रोच्यन्ते अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहायमाः पंच शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः पंच स्थिरसुखमासनं पद्मकस्वस्तिकाद्यनेकविधं अशास्त्रीयः प्राणिवधो हिंसा सा च कृतकारितानुमोदितभेदेन त्रिविधा एवमयथार्थभाषणमन्यद्वाहिंसानुबन्धि यथार्थभाषणं चानृतं स्तेयमशास्त्रीयमार्गेण परद्रव्यस्वीकरणं अशास्त्रीयः स्त्रीपुंसव्यतिकरो मैथुनं शास्त्रनिषिद्धमार्गेण देहयात्रानिर्वाहकाधिकभोगसाधनस्वीकारः परिग्रहः एतन्निवृत्तिलक्षणा उपरमा यमाः यमाः उपरमइति स्मरणात् तथा शौचं द्विविधं बाह्यमाभ्यन्तरंच मृज्जलादिभिः कायादिक्षालनं हितमितमेध्याशनादि च बाह्यं मैत्रीमुदितादिभिर्मदमानादिचित्तमलक्षालनमान्तरं सन्तोषोविद्यमानभोगोपकरणादधिकस्यानुपादित्सारूपा चित्तवृत्तिः तपः क्षुत्पिपासाशीतोष्णादिद्वन्द्वसहनं काष्ठमौनाकारमौनादिव्रतानि च इङ्गितेनापि स्वाभिप्रायाप्रकाशनं काष्ठमौनं अवचनमात्रमाकारमौनमिति भेदः स्वाध्यायोमोक्षशास्त्राणामध्ययनं प्रणवजपोवा ईश्वरप्रणिधानं सर्वकर्मणां तस्मिन्परमगुरौ फलनिरपेक्षतयाऽर्पणं एते विधिरूपा नियमाः पुराणेषु येधिकाउक्तास्तएतेष्वेव यमनियमेष्वन्तर्भाव्याः एतादृशयमनियमाद्यभ्यासपरायोगयज्ञाः स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यथाविधि वेदाभ्यासपराः स्वाध्याययज्ञाः न्यायेन वेदार्थनिश्चयपराज्ञानयज्ञाः यज्ञान्तरमाह यतयोयत्नशीलाः संशितव्रताः सम्यक् शितानि तीक्ष्णीकृतान्यतिदृढानि व्रतानि येषां ते संशितव्रतयज्ञाइत्यर्थः तथा च भगवान्पतञ्जलिः 'तेजोतिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमामहाव्रतमिति' ये पूर्वमहिंसाद्याः पंच यमाउक्तास्तएव जात्याद्यनवच्छेदेन दृढभूमयोमहाव्रतशब्दवाच्याः तत्राहिंसा जात्यवच्छिन्ना यथा मृगयोर्मृगातिरिक्तान्न हनिष्यामीति देशावच्छिन्ना न तीर्थे हनिष्यामीति सैव कालावच्छिन्ना यथा न चतुर्दश्यां न पुण्येहनीति सैव प्रयोजनविशेषरूपसमयावच्छिन्ना यथा क्षत्रियस्य देवब्राह्मणप्रयोजनव्यतिरेकेण न हनिष्यामीति युद्धं विना न हनिष्यामीति च एवं विवाहादिप्रयोजनव्यतिरेकेणानृतं न वदिष्यामीति एवमापत्कालव्यतिरेकेण क्षुद्व्याद्यतिरिक्तः स्तेयं न करिष्यामीति च एवमृतुव्यतिरिक्तकाले पत्नीं न गमिष्यामीति एवं गुर्वादिप्रयोजनमन्तरेण न परिग्रहीष्यामीनि यथायोग्यमवच्छेदो द्रष्टव्यः एतादृगवच्छेदपरिहारेण यदा सर्वजातिसर्वदेशसर्वकालसर्वप्रयोजनेषु भवाः सार्वभौमाः अहिंसादयो भवन्ति महता प्रयत्नेन परिपाल्यमानत्वात् तदा ते महाव्रतशब्देनोच्यन्ते एवं काष्ठमौनादिव्रतमपि द्रष्टव्यं एतादृशव्रतदार्ढ्ये च कामक्रोधलोभमोहानां चतुर्णामपि नरकद्वारभूतानां निवृत्तिः तत्राहिंसया क्षमया क्रोधस्य ब्रह्मचर्येण वस्तुविचारेण कामस्य अस्तेयापरिग्रहरूपेण सन्तोषेण लोभस्य सत्येन यथार्थज्ञानरूपेण विवेकेन मोहस्य तन्मूलानांच सर्वेषां निवृत्तिरिति द्रष्टव्यं इतराणि च फलानि सकामानां योगशास्त्रे

कथितानि ॥ २८ ॥ प्राणायामयज्ञमाह सार्धेन अपाने अपानवृत्तौ जुव्हति प्रक्षिपन्ति प्राणवृत्तिं बाह्यवायोः शरीराभ्यन्तरप्रवेशेन पूरकाख्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः प्राणेऽपानं तथाऽपरे जुव्हति शारीरवायोर्बहिर्निर्गमनेन रेचकाख्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः पूरकरेचककथनेन च तदविनाभूतोद्विविधः कुम्भकोपि कथितएव यथाशक्तिवायुमापूर्यानन्तरं श्वासप्रश्वासानिरोधःक्रियमाणोन्तः कुम्भकः यथाशक्ति सर्ववायुं विरेच्यानन्तरं क्रियमाणोबहिःकुम्भकः एतत्प्राणायामत्रयानुवादपूर्वकं चतुर्थं कुम्भकमाह प्राणापानगती मुखनासिकाभ्यामान्तरस्य वायोर्बहिर्निर्गमः श्वासः प्राणस्य गतिः बहिर्निर्गतस्यान्तःप्रवेशः प्रश्वासोऽपानस्यगतिः तत्र पूरके प्राणगतिनिरोधः रेचकेऽपानगतिनिरोधः कुम्भकेतूभयगतिनिरोधइति क्रमेण युगपच्च श्वासप्रश्वासाख्ये प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः सन्तोपरे पूर्वविलक्षणाः नियताहाराः आहारनियमादियोगसाधनविशिष्टाः प्राणेषु बाह्याभ्यन्तरकुम्भकाभ्यासनिगृहीतेषु प्राणान् ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रि-

अपाने जुव्हति प्राणं प्राणेऽपानं तथाऽपरे ॥ प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः॥२९॥
अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुव्हति ॥ सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥
यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ॥ नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥३१॥

यरूपान् जुव्हति चतुर्थकुम्भकाभ्यासेन विलापयन्तीत्यर्थः तदेतत्सर्वं भगवता पतञ्जलिना सन्क्षेपविस्ताराभ्यां सूत्रितं तत्र संक्षेपसूत्रं 'तस्मिन्सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदलक्षणः प्राणायाम'इति तस्मिन्नासने स्थिरे सति प्राणायामोनुष्ठेयः कीदृशः श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदलक्षणः श्वासप्रश्वासयोः प्राणापानधर्मयोर्या गतिः पुरुषप्रयत्नमन्तरेण स्वाभाविकप्रवहणं क्रमेण युगपच्च पुरुषप्रयत्नविशेषेण तस्याविच्छेदोनिरोधएव लक्षणं स्वरूपं यस्य स तथेति एतदेव विवृणोति 'बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसङ्ख्याभिः परिदृष्टोदीर्घसूक्ष्म' इति बाह्यगतिनिरोधरूपत्वाद्बाह्यवृत्तिः पूरकः आन्तरगतिनिरोधरूपत्वादान्तरवृत्ती रेचकः कैश्चित्तु बाह्यशब्देन रेचकः आन्तरशब्देन च पूरकोव्याख्यातः युगपदुभयगतिनिरोधस्तम्भस्तद्वृत्तिः कुम्भकः तदुक्तं यत्रोभयोः श्वासप्रश्वासयोः सकृदेव विधारकात्प्रयत्नादभावोभवति न पुनः पूर्ववदापूरणप्रयत्नौघविधारणं नापि रेचनप्रयत्नौघविधारणं किंतु यथा तप्तउपले निहितं जलं परिशुष्यत्सर्वतः संकोचमाप-

द्यते एवमयमपि मारुतोवहनशीलोनलवद्विधारकप्रयत्नावरुद्धक्रियः शरीरएव सूक्ष्मभूतोवतिष्ठते नतु पूरयति येन पूरकः नतु रेचयति येन रेचकइति त्रिविधोऽयं प्राणायामोदेशेन कालेन सङ्ख्यया च परीक्षितोदीर्घसूक्ष्मसंज्ञोभवति यथा घनीभूतस्तूलपिण्डः प्रसार्यमाणोविरलतया दीर्घः सूक्ष्मश्च भवति तथा प्राणोपि देशकालसंख्याधिक्येनाभ्यस्यमानोदीर्घोदुर्लक्ष्यतया सूक्ष्मोपि संपद्यते तथाहि हृदयान्निर्गत्य नासाग्रसम्मुखे द्वादशाङ्गुलपर्यन्ते देशे श्वासःसमाप्यते ततएव च परावृत्त्य हृदयपर्यन्तं प्रविशतीति स्वाभाविकी प्राणापानयोर्गतिःअभ्यासेन तु क्रमेण नाभेराधारद्वारा निर्गच्छति नासान्तश्चतुर्विंशत्यङ्गुलपर्यन्ते षट्त्रिंशदङ्गुलपर्यन्ते वा देशे समाप्यते एवं प्रवेशोपि तावानवगन्तव्यःतत्र बाह्यदेशव्याप्तिर्निवाते देशे इषीकादिसूक्ष्मतूलक्रिययाऽनुमातव्या अन्तरपि पिपीलिकास्पर्शसदृशेन स्पर्शेनानुमातव्या सेयं देशपरीक्षा तथा निमेषक्रियावच्छिन्नस्यकालस्य चतुर्थोभागःक्षणस्तेषामियत्ताऽवधारणीया स्वजानुमण्डलं पाणिनात्रिःपरामृश्य छोटिकावच्छिन्नः कालोमात्रा ताभिःषट्त्रिंशन्मात्राभिः प्रथमउद्घातोमन्दः सएव द्विगुणीकृतोद्वितीयोमध्यः सएव त्रिगुणीकृतस्तृतीयस्तीव्रइति नाभिमूलात्प्रेरितस्य वायोर्विरिच्यमानस्य शिरस्यभिहननमुद्धातइत्युच्यते सेयं कालपरीक्षा सङ्ख्यापरीक्षा च प्रणवजपावृत्तिभेदेन वा सङ्ख्यापरीक्षा श्वासप्रवेशगणनया वा कालसङ्ख्ययोःकथंचिद्भेदविवक्षया पृथगुपन्यासः यद्यपि कुम्भके देशव्याप्तिर्नावगम्यते तथापि कालसङ्ख्याव्याप्तिरवगम्यतएव सखल्वयं प्रत्यहमभ्यस्तोदिवसपक्षमासादिक्रमेण देशकालप्रचयव्यापितया दीर्घः परमनैपुण्यसमधिगमनीयतया च सूक्ष्मइति निरूपितस्त्रिविधः प्राणायामःचतुर्थं फलभूतं सूत्रयतिस्म 'बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थ'इति बाह्यविषयः श्वासोरेचकः अभ्यन्तरविषयः प्रश्वासः पूरकः वैपरीत्यं तावुभावपेक्ष्य सकृद्बलवद्विधारकप्रयत्नवशाद्भवति बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विविधस्तृतीयः कुम्भकः तावुभावनपेक्ष्यैव केवलकुम्भकाभ्यासपाटवेनासकृत्तत्तत्प्रयत्नवशाद्भवति चतुर्थः कुम्भकः तथाच बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपीति तदनपेक्षइत्यर्थः अन्या व्याख्या बाह्योविषयोद्वादशान्तादिराभ्यन्तरोविषयोहृदयनाभिचक्रादिः तौ द्वौ विषयावाक्षिप्य पर्यालोच्य यः स्तम्भरूपोगतिविच्छेदः सचतुर्थः प्राणायामइति तृतीयस्तु बाह्याभ्यन्तरौ विषयावपर्यालोच्यैव सहसा भवतीति विशेषः एतादृशश्चतुर्विधः प्राणायामः अपाने जुह्वति प्राणमित्यादिना सार्धेन श्लोकेन दर्शितः ॥ तदेवमुक्तानां द्वादशधा यज्ञविदां फलमाह यज्ञान्विदन्ति जानन्ति विन्दन्ति लभन्तेवेति यज्ञविदो यज्ञानां ज्ञातारः कर्तारश्च यज्ञैः पूर्वोक्तैः क्षपितं नाशितं कल्मषं पापं येषां ते यज्ञक्षपितकल्मषाः यज्ञान् कृत्वाऽवशिष्टे कालेऽन्नममृतशब्दवाच्यं भुञ्जतइति यज्ञशिष्टामृतभुजः ते सर्वेपि सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण यान्ति ब्रह्म सनातनं नित्यं संसारान्मुच्यन्तइत्यर्थः ॥ एवमन्वये गुणमुक्त्वा व्यतिरेके दोषमाहार्धेन उक्तानां यज्ञानां मध्येऽन्यतमोपि यज्ञोस्य नास्तिसोऽयज्ञस्तस्य अयमल्पसुखोपि मनुष्यलोकोनास्ति सर्वनिन्द्यत्वात् कुतोन्योविशिष्टसाधनसाध्यः परलोकः हे कुरुसत्तम ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

किं त्वया स्वोत्प्रेक्षामात्रेणैवमुच्यते नहि वेदएवात्र प्रमाणमित्याह एवं यथोक्ताः बहुविधाः बहुप्रकारायज्ञाः सर्ववैदिकश्रेयःसाधनरूपा. वितताः विस्तृताः ब्रह्मणोवेदस्य मुखे द्वारे वेदद्वारेणैव तेऽवगताइत्यर्थः वेदवाक्यानि तु प्रत्येकं विस्तरभयान्नोदाह्रियन्ते कर्मजान्
॥९१॥ कायिकवाचिकमानसकर्मोद्भवान्विद्धि जानीहि तान्सर्वान्यज्ञानात्मजान् निर्व्यापारोह्यात्मा न तद्व्यापारा एते किन्तु निर्व्यापारोहमुदासीन इत्येवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसेऽस्मात्संसारबन्धनादिति शेषः ॥ ३२ ॥ सर्वेषां तु तुल्यवन्निर्देशात्कर्मज्ञानयोः साम्यप्राप्तावाह श्रेयान्प्रशस्य-तरः साक्षान्मोक्षफलत्वात् द्रव्यमयात्तदुपलक्षितात् ज्ञानशून्यात्सर्वस्मादपि यज्ञात्संसारफलात् ज्ञानयज्ञ एकएव हे परन्तप कस्मादेवं यस्मात् सर्वं कर्म इष्टिपशुसोमचयनरूपं श्रौतं अखिलं निरवशेषं स्मार्तमुपासनादिरूपं च यत्कर्म तत् ज्ञाने ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारे समाप्यते प्रतिबन्धक्षयद्वारेण पर्यवस्यति ' तमेतं वेदानुवचनेन ब्रह्मणाविविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनेति धर्मेण पापमप-

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ॥ कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥ श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परन्तप ॥ सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३ ॥ तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ॥ उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥

नुदति' इति च श्रुतेः सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववदिति न्यायाच्चेत्यर्थः ॥३३॥ एतादृशज्ञानप्राप्तौ कोतिप्रत्यासन्नउपायइति उच्यते तत्सर्वं कर्मफलभूतं ज्ञानं विद्धि लभस्व आचार्यानाभिगम्य तेषां प्रणिपातेन प्रकर्षेण नीचैः पतनं प्रणिपातोदीर्घनमस्कारस्तेन कोहं कथं बद्धोस्मि केनोपायेन मुच्येयमित्यादिपरिप्रश्नेन बहुविषयेण प्रश्नेन सेवया सर्वभावेन तदनुकूलकारितया एवं भक्तिश्रद्धातिशयपूर्वकेणावनतिविशेषे-णाभिमुखाः सन्तः उपदेक्ष्यन्ति उपदेशेन सम्पादयिष्यन्ति ते तुभ्यं ज्ञानं परमात्मविषयं साक्षान्मोक्षफलज्ञानिनः पदवाक्यन्यायादिमा-
नानिपुणाः तत्त्वदर्शिनः कृतसाक्षात्काराः साक्षात्कारवद्भिरुपदिष्टमेव ज्ञानं फलपर्यवसायि नतु तद्रहितैः पदवाक्यमाननिपुणैरपीति भगवतो ॥९१॥
मतं तद्विज्ञानार्थं ' स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमिति ' श्रुतिसंवादि तत्रापि श्रोत्रियमधीतवेदं ब्रह्मनिष्ठं कृतब्रह्मसाक्षात्कारमिति व्याख्यानात् बहुवचनं चेदमाचार्यविषयमेकस्मिन्नपि गौरवातिशयार्थं नतु बहुत्वविवक्षया एकस्मादेव तत्त्वसाक्षात्कारवत आ-

चार्यात्तत्त्वज्ञानोदये सत्याचार्यान्तरगमनस्य तदर्थमयोगादिति द्रष्टव्यम् ॥ ३४ ॥ एवमतिनिर्बन्धेन ज्ञानोत्पादने किं स्यादतआह यत्पूर्वोक्तं ज्ञानमाचार्यैरुपदिष्टं ज्ञात्वा प्राप्य ओदनपाकं पचतीतिवत्तस्यैव धातोः सामान्यविवक्षया प्रयोगः न पुनर्मोहमेवं बन्धुवधादिनिमित्तं भ्रमं यास्यसि हे पाण्डव कस्मादेवं यस्मात् येन ज्ञानेन भूतानि पितृपुत्रादीनि अशेषेण ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि स्वाविद्याविजृम्भितानि आत्मनि त्वयि त्वम्पदार्थे अथो अपि मयि भगवति वासुदेवे तत्पदार्थे परमार्थतोभेदरहिते अधिष्ठानभूते द्रक्ष्यस्यभेदेनैव अधिष्ठानातिरेकेण कल्पितस्याभावात् मां भगवन्तं वासुदेवमात्मत्वेन साक्षात्कृत्य सर्वाज्ञाननाशेन तत्कार्याणि भूतानि न स्थास्यन्तीतिभावः ॥ ३५ ॥ किंच शृणु ज्ञानस्य माहात्म्यं अपिचेदित्यसंभाविताभ्युपगमप्रदर्शनार्थौ निपातौ यद्यप्ययमर्थो न संभवत्येव तथापि ज्ञानफलकथनायाभ्युपेत्योच्यते यद्यपि त्वं पापकारिभ्यः सर्वेभ्योप्यतिशयेन पापकारी पापकृत्तमः स्यास्तथापि सर्वं वृजिनं पापं अतिदुस्त-

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ॥ येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५ ॥ अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ॥ सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि ॥ ३६ ॥ यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ॥ ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ३७ ॥

रत्वेनार्णवसदृशं ज्ञानप्लवेनैव नान्येन ज्ञानमेव प्लवं पोतं कृत्वा संतरिष्यसि सम्यगनायासेन पुनरावृत्तिवर्जितत्वेन च तरिष्यसि अतिक्रमिष्यसि वृजिनशब्देनात्र धर्माधर्मरूपं कर्म संसारफलमभिप्रेतं मुमुक्षोः पापवत्पुण्यस्याप्यनिष्टत्वात् ॥ ३६ ॥ ननु समुद्रवत्तरणे कर्मणां नाशो न स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्तान्तरमाह यथा एधांसि काष्ठानि समिद्धः प्रज्वलितोग्निर्भस्मसात्कुरुते भस्मीभावं नयति हे अर्जुन ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि पापानि पुण्यानि चाविशेषेण प्रारब्धफलभिन्नानि भस्मसात्कुरुते तथा तत्कारणाज्ञानविनाशेन विनाशयतीत्यर्थः तथा च श्रुतिः 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे'इति 'तदधिगमउत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पातेत्विति' च सूत्रे अनारब्धे पुण्यपापे नश्यत एवेत्यत्र सूत्रं 'अनारब्धकार्ये एवतु पूर्वे तदवधेरिति' ज्ञानोत्पादकदेहारम्भकाणां तु तद्देहान्तएव विनाशः तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येथ सम्पत्स्यइति-

श्रुतेः भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यतइति सूत्राच्च आधिकारिकाणां तु यान्येव ज्ञानोत्पादकदेहारम्भकाणि तान्येव देहान्तरारम्भकाण्यपि यथा वसिष्ठापान्तरतमःप्रभृतीनां तथा च सूत्रं 'यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणामिति' अधिकारोनेकदेहारम्भकं बलवत्प्रारब्धफलं कर्म तच्चोपासकानामेव नान्येषां अनारब्धफलानि नश्यन्ति आरब्धफलानि तु यावद्भोगसमाप्ति तिष्ठन्ति योगश्चैकेन देहेनानेकेन वेति न विशेषः विस्तरस्त्वाकरे द्रष्टव्यः ॥ ३७ ॥ यस्मादेवं तस्मात् न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रं पावनं शुद्धिकरमन्यदिह वेदे लोकव्यवहारे वा विद्यते ज्ञानभिन्नस्याज्ञानानिवर्तकत्वेन समूलपापनिवर्तकत्वाभावात् कारणसद्भावेन पुनः पापोदयाच्च ज्ञानेन त्वज्ञाननिवृत्त्या समूलपापनिवृत्तिरिति तत्समभन्यन्न विद्यते तदात्मविषयं ज्ञानं सर्वेषां किमिति झटिति नोत्पद्यते तत्राह तत्तु ज्ञानं कालेन महता योगसंसिद्धः योगेन पूर्वोक्तकर्मयोगेन संसिद्धः संस्कृतो योग्यतामापन्नः स्वयमात्मनान्तःकरणे विन्दति लभते नतु

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ॥ तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥ ३८ ॥ श्रद्धावान्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ॥ ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥

योग्यतामापन्नोन्यदत्तं स्वनिष्ठतया न वा परनिष्ठं स्वीयतया विन्दतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ येनैकान्तेन ज्ञानप्राप्तिर्भवति सउपायः पूर्वोक्तप्रणिपाताद्यपेक्षयाप्यासन्नतरउच्यते गुरुवेदान्तवाक्येष्विदमित्थमेवेति प्रमारूपास्तिक्यबुद्धिः श्रद्धा तद्वान् पुरुषो लभते ज्ञानं एतादृशोपि कश्चिदलसः स्यात्तत्राह तत्परः गुरूपासनादौ ज्ञानोपायेऽत्यन्ताभियुक्तः श्रद्धावांस्तत्परोपि कश्चिदजितेन्द्रियः स्यादतआह संयतानि विषयेभ्योनिवर्तितानीन्द्रियाणि येन स संयतेन्द्रियः यएवं विशेषणत्रययुक्तः सोवश्यं ज्ञानं लभते प्रणिपातादिस्तु बाह्योमायावित्वादिसंभवादनैकान्तिकोपि श्रद्धावत्वादिस्त्वैकान्तिकउपायइत्यर्थः ईदृशेनोपायेन ज्ञानं लब्ध्वा परां चरमां शान्तिमविद्यातत्कार्यनिवृत्तिरूपां मुक्तिमचिरेण तदव्यवधानेनैवाधिगच्छति लभते यथाहि दीपः स्वोत्पत्तिमात्रेणैवान्धकारनिवृत्तिं करोति नतु कंचित्सहकारिणमपेक्षते तथा ज्ञानमपि स्वोत्पत्तिमात्रेणैवाज्ञाननिवृत्तिं करोति नतु किंचित्प्रसङ्ख्यानादिकमपेक्षतइति भावः ॥ ३९ ॥

अत्र च संशयो न कर्तव्यः कस्मात् अज्ञोऽनधीतशास्त्रत्वेनात्मज्ञानशून्यः गुरुवेदान्तवाक्यार्थे इदमेवं न भवत्येवेति विपर्ययरूपा नास्तिक्यबुद्धिरश्रद्धा तद्वानश्रद्दधानः इदमेवं भवति नवेति सर्वत्र संशयाक्रान्तचित्तः संशयात्मा विनश्यति स्वार्थाद्भ्रष्टोभवति अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च विनश्यतीति संशयात्मापेक्षया न्यूनत्वकथनार्थं चकाराभ्यां तयोः प्रयोगः उक्तः कुतः संशयात्मा हि सर्वतः पापीयान् यतोनायं मनुष्यलोकोस्ति वित्तार्जनाद्यभावात् न परलोकः स्वर्गमोक्षादिः धर्मज्ञानाद्यभावात् न सुखं भोजनादिकृतं संशयात्मनः सर्वत्र सन्देहाक्रान्तचित्तस्य अज्ञस्याश्रद्दधानस्य च परोलोकोनास्ति मनुष्यलोके भोजनादिसुखं च वर्तते संशयात्मा तु त्रितयहीनत्वेन सर्वतः पापीयानित्यर्थः ॥ ४० ॥ एतादृशस्य सर्वानर्थमूलस्य संशयस्य निराकरणायात्मनिश्चयमुपायं वदन्नध्यायद्वयोक्तां पूर्वापरभूमिकाभेदेन कर्मज्ञानमयीं द्विविधां ब्रह्म-

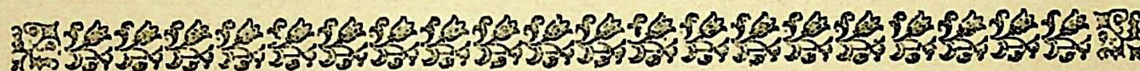
अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति ॥ नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥४०॥
योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ॥ आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ॥४१॥

निष्ठामुपसंहरति योगेन भगवदाराधनलक्षणसमत्वबुद्धिरूपेण संन्यस्तानि भगवति समर्पितानि कर्माणि येन यद्वा परमार्थदर्शनलक्षणेन योगेन सन्यस्तानि त्यक्तानि कर्माणि येन तं योगसंन्यस्तकर्माणं संशये सति कथं योगसंन्यस्तकर्मत्वमतआह ज्ञानसंच्छिन्नसंशयं ज्ञानेनात्मनिश्चयलक्षणेन छिन्नः संशयो येन तं विषयपरवशत्वरूपप्रमादे सति कुतोज्ञानोत्पत्तिरित्यतआह आत्मवन्तं अप्रमादिनं सर्वदा सावधानं एतादृशमप्रमादित्वेन ज्ञानवन्तं ज्ञानसंच्छिन्नसंशयत्वेन योगसंन्यस्तकर्माणं कर्माणि लोकसंग्रहार्थानि वृथाचेष्टारूपाणि वा न निबध्नन्ति अनिष्टमिष्टं मिश्रं वा शरीरं नारभन्ते हे धनंजय ॥ ४१ ॥ यस्मादेवं अज्ञानादविवेकात्संभूतमुत्पन्नं हृत्स्थं हृदि बुद्धौ स्थितं कारणस्याश्रयस्य च ज्ञाने शत्रुः सुखेन हन्तुं शक्यतइत्युभयोपन्यासः एनं सर्वानर्थमूलभूतं संशय आत्मनोज्ञानासिना आत्म-

विषयकनिश्चयखड्गेन छित्वा योगं सम्यक्दर्शनोपायं निष्कामकर्म आतिष्ठ कुरु अतइदानीमुत्तिष्ठ युद्धाय हे भारत भरतवंशे जातस्य युद्धोद्यमो न निष्फलइति भावः ॥ ४२ ॥ स्वस्यानीशत्वयाधेन भक्तिश्रद्धे दृढीकृते ॥ धीहेतुः कर्मनिष्ठा च हरिणेहोपसंहृता ॥ इति-

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ॥ छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥४२॥
इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ब्रह्मार्पणयोगो-नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीपादशिष्यश्रीमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीमद्भगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां ब्रह्मार्पणयोगोनाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ श्रीकृष्णाय गीतामृतदुहेनमः ॥ अध्यायाभ्यां कृतोद्वाभ्यां निर्णयः कर्मबोधयोः । कर्मतत्त्यागयोर्द्वाभ्यां निर्णयः क्रियतेऽधुना॥ तृतीयेऽध्याये ज्यायसीचेत्कर्मणस्तइत्यादिनाऽर्जुनेन पृष्टोभगवान्ज्ञानकर्मणोविकल्पसमुच्चयासंभवेनाधिकारिभेदव्यवस्थया लोकेस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयेत्यादिना निर्णयं कृतवान् तथा चाज्ञाधिकारिकं कर्म न ज्ञानेन सह समुच्चीयते तेजस्तिमिरयोरिव युगपदसंभवात् कर्माधिकारहेतुभेदबुद्ध्यपनोदकत्वेन ज्ञानस्य तद्विरोधित्वात् नापि विकल्प्यते एकार्थत्वाभावात् ज्ञानकार्यस्याज्ञाननाशस्य कर्मणा कर्तुमशक्यत्वात् 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्थाविद्यतेऽयनायेति' श्रुतेः ज्ञाने जाते तु कर्म कार्यं नापेक्ष्यतएवेत्युक्तं यावानर्थउदपानइत्यत्र तथाच ज्ञानिनः कर्मानधिकारे निश्चिते प्रारब्धकर्मवशाद्वृथाचेष्टारूपेण तदनुष्ठानं वा सर्वकर्मसंन्यासोवेति निर्विवादं चतुर्थे निर्णीतं अज्ञेन त्वन्तःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञानोत्पत्तये कर्माण्यनुष्ठेयानि 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणाविविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेति' श्रुतेः सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यतइति भगवद्वचनाच्च एवं सर्वकर्माणि ज्ञानार्थानि तथा सर्वकर्मसंन्यासोपि ज्ञानार्थः श्रूयते 'एतमेव प्रव्राजिनोलोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति शान्तोदान्तउपरतस्तितिक्षुः समाहितोभूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत् त्यजतैव हितत्ज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यक् परं पदं सत्यानृते सुखदुःखे वेदानिमं लोकममुंच परित्यज्यात्मानमन्विच्छेदित्यादौ' तत्र कर्मतत्त्यागयोराराडुपकारकसन्निपत्योपकारकयोः प्रयाजावघातयोरिव न समुच्चयः संभवति विरुद्धत्वेन यौगपद्याभावात् नापि कर्मतत्त्यागयोरात्मज्ञानमात्रफलत्वे नैकार्थत्वादतिरात्रयोः षोडशिग्रहणाग्रहणयोरिव विकल्पः स्यात् द्वारभेदेनैकार्थत्वाभावात् कर्मणोहि पापक्षयरूपमदृष्टमेव द्वारं संन्यासस्य तु सर्वविक्षेपाभावेन विचारावसरदानरूपं दृष्टमेव द्वारं नियमापूर्वंतु दृष्टसमवायित्वादवघातादाविव न प्रयोजकं तथा चादृष्टार्थदृष्टार्थयोराराडुपकारकसन्निपत्योपकारकयोरेकप्रधानार्थत्वेपि विकल्पोनास्त्येव प्रयाजावघातादीनामपि तत्प्रसाङ्गात् तस्मात् क्रमेणोभयमप्यनुष्ठेयं तत्रापि संन्यासानन्तरं कर्मानुष्ठानं चेत्तदा परित्यक्तपूर्वाश्रमस्वीकारेणारूढपतितत्वात् कर्मानधिकारित्वं प्राक्तनसंन्यासवैयर्थ्यंच तस्माद्दृष्टार्थत्वाभावात् प्रथमकृतसंन्यासेनैव ज्ञानाधिकारलाभे तदुत्तरकाले कर्मानुष्ठानवैयर्थ्यंच तस्मादादौ भगवदर्पणबुद्ध्या निष्कामकर्मानुष्ठानादन्तःकरणशुद्धौ तीव्रेण वैराग्येण विविदिषायां दृढायां सर्वकर्मसंन्यासः श्रावणमननादिरूपवेदान्तवाक्यविचाराय कर्तव्यइति भगवतोमतं तथा चोक्तं न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोश्नुतइति वक्ष्यते च आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्मकारणमुच्यते योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यतइति योगोत्र तीव्रवैराग्यपूर्विका विविदिषा तदुक्तं वार्तिककारैः 'प्रत्यग्विविदिषासिद्ध्यै वेदानुवचनादयः ब्रह्मावाप्त्यैतु तत्त्यागमीप्सन्तीति श्रुतेर्बलादिति' स्मृतिश्च 'कषायपङ्क्तिः कर्मभ्यः ज्ञानं तु परमा गतिः कषाये कर्मभिः पक्वे ततोज्ञानं प्रवर्ततइति' मोक्षधर्मे च 'कषायं पाचयित्वा च श्रेणीस्थानेषु च त्रिषु प्रव्रजेच्च परं स्थानं पारिव्राज्यमनुत्तमं भावितैः करणै-

ध्यायं बहुसंसारयोनिषु आसादयति शुद्धात्मा मोक्षं वै प्रथमाश्रमे तमासाद्य तु मुक्तस्य दृष्टार्थस्य विपश्चितः त्रिष्वाश्रमेषु कोन्वर्थौभवे- त्परमभीप्सितइति' मोक्षं वैराग्यं एतन क्रमाक्रमसंन्यासौ द्वावपि दर्शितौ तथा च श्रुतिः 'ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत्गृहाद्वनी- भूत्वा प्रव्रजेद्यदिवेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदिति' तस्मादज्ञस्याविरक्ततादशायां कर्मानुष्ठानमेव तस्यैव विरक्ततादशायां संन्यासः श्रवणाद्यवसरदानेन ज्ञानार्थइति दशाभेदेनाज्ञमधिकृत्यैव कर्मतत्त्यागौ व्याख्यातुं पञ्चमषष्ठावध्यायावारभ्येते विद्वत्संन्यासस्तु ज्ञानबलादर्थसिद्धएवेति सन्देहाभावान्नात्रविचार्यते तत्रैकमेव जिज्ञासुमज्ञं प्रति ज्ञानार्थत्वेन कर्मतत्त्यागयोर्विधानात्तयोश्च विरुद्धयोर्युगपदनुष्ठानासंभवान्मया जिज्ञासुना किमिदानीमनुष्ठेयमिति सन्दिहानः हे कृष्ण सदा- नन्दरूप भक्तदुःखकर्षणेति वा कर्मणां यावज्जीवादिश्रुतिविहितानां नित्यानां नैमित्तिकानांच संन्यासं त्यागं जिज्ञासुमज्ञं प्रति

॥ अर्जुनउवाच ॥ संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ॥ यच्छ्रेयएतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ॥ तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २ ॥

कथयसि वेदमुखेन पुनस्तद्विरुद्धं योगं च कर्मानुष्ठानरूपं शंससि 'एतमेव प्रव्रजिनोलोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति तमेतं वेदानु- वचनेन ब्राह्मणाविविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादिवाक्यद्वयेन निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषं छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारतेति गीतावाक्यद्वयेन वा तत्रैकमज्ञं प्रति कर्मतत्त्यागयोर्विधानाद्युगपदुभयानुष्ठानासम्भवात् एतयोः कर्मतत्त्यागयोर्मध्ये यदेकं श्रेयः प्रशस्यतरं मन्यसे कर्म वा तत्त्यागं वा तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितं तव मतमनुष्ठानाय ॥ १ ॥ एव- मर्जुनस्य प्रश्ने तदुत्तरं श्रीभगवानुवाच निःश्रेयसकरौ ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन मोक्षोपयोगिनौ तयोस्तु कर्मसंन्यासादनधिकारिकृता- त्कर्मयोगोविशिष्यते श्रेयानधिकारसंपादकत्वेन ॥ २ ॥ तमेव कर्मयोगं स्तौति त्रिभिः सकर्माणि प्रवृत्तोपि नित्यं संन्यासीति ज्ञेयः कोसौ योन द्वेष्टि भगवदर्पणबुद्ध्या क्रियमाणं कर्म निष्फलत्वशङ्कया न काङ्क्षति स्वर्गादिकं निर्द्वन्द्वोरागद्वेषरहितोहि यस्मात् सुखमनायासेन

हे महाबाहो बन्धादन्तःकरणाशुद्धिरूपाज्ज्ञानप्रतिबन्धात्प्रमुच्यते नित्यानित्यवस्तुविवेकादिप्रकर्षेण मुक्तो भवति ॥ ३ ॥ ननु यः कर्माणि प्रवृत्तः सकथं संन्यासीति ज्ञातव्यः कर्मतत्त्यागयोः स्वरूपविरोधात् फलैक्याच्चथेति चेत् न स्वरूपतोविरुद्धयोः फलेपि विरोधस्यौचित्यात् तथाच निःश्रेयसकरावुभावित्यनुपपन्नमित्याशङ्क्याह सङ्ख्या सम्यगात्मबुद्धिस्तां वहतीति ज्ञानान्तरङ्गसाधनतया साङ्ख्यः संन्यासः योगः पूर्वोक्तः कर्मयोगः तौ पृथग्विरुद्धफलौ बालाः शास्त्रार्थविवेकज्ञानशून्याः प्रवदन्ति न पण्डिताः किं तर्हि पण्डितानां मतं उच्यते एकमपि संन्यासकर्मणोर्मध्ये सम्यगास्थितः स्वाधिकारानुरूपेण सम्यक् यथाशास्त्रं कृतवान्सन्नुभयोर्विन्दते फलं ज्ञानोत्पत्तिद्वारेण निःश्रेयसमेकमेव ॥ ४ ॥ एकस्यानुष्ठानात्कथमुभयोः फलं विन्दते तत्राह साङ्ख्यैः ज्ञाननिष्ठैःसंन्यासिभिरैहिककर्मनुष्ठानशून्यत्वेपि प्राग्भवीयकर्मभिरेव संस्कृतान्तःकरणैः श्रवणादिपूर्विकया ज्ञाननिष्ठया यत्प्रसिद्धं स्थानं तिष्ठत्येवास्मिन्नतु कदापि च्यवनइति व्युत्पत्त्या मोक्षाख्यं प्राप्यते

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ॥ निर्द्वन्द्वोहि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥३॥ सांख्य योगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ॥ एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् ॥ ४ ॥ यत्साङ्ख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ॥ एकं साङ्ख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ५ ॥

आवरणाभावमात्रेण लभ्यतइव नित्यप्राप्तत्वात् योगैरपि भगवद्दर्पणबुद्ध्या फलाभिसन्धिराहित्येन कृतानि कर्माणि शास्त्रीयाणि योगास्ते येषां सन्ति तेपि योगाः अर्शआदित्वान्मत्वर्थीयोअच्प्रत्ययः तैर्योगिभिरपि सत्वशुद्ध्या संन्यासपूर्वकश्रवणादिपुरःसरया ज्ञाननिष्ठया वर्तमाने भविष्यति वा जन्मनि सम्पत्स्यमानया तत्स्थानं गम्यते अतएकफलत्वात् एकं सांख्यंच योगंच यः पश्यति सएव सम्यक् पश्यति नान्यः अयं भावः येषां संन्यासपूर्विका ज्ञाननिष्ठा दृश्यते तेषां तयैव लिङ्गेन प्राग्जन्मसु भगवदर्पितकर्मनिष्ठाऽनुमीयते कारणमन्तरेण कार्योत्पत्त्ययोगात् तदुक्तं 'यान्हतोऽन्यानि जन्मानि तेषु नूनं कृतं भवेत् सत्कृत्यं पुरुषेणेह नान्यथा ब्रह्मणि स्थितिरिति' एवं येषां भगवदर्पितकर्मनिष्ठा दृश्यते तेषां तयैव लिङ्गेन भाविनी संन्यासपूर्वकज्ञाननिष्ठाऽनुमीयते सामग्र्याः कार्याव्यभिचारित्वात् तस्मादज्ञेन मुमुक्षुणान्तःकरणशुद्धये प्रथमं कर्मयोगोनुष्ठेयोन तु संन्यासः सतु वैराग्यतीव्रतायां स्वयमेव भविष्यतीति ॥ ५ ॥ अशुद्धान्तःकरणे-

||९९|| सापि संन्यासएव प्रथमं कुतोन क्रियते ज्ञाननिष्ठाहेतुत्वेन तस्यावश्यकत्वादिति चेत्तत्राह अयोगतः योगमन्तःकरणशोधकं शास्त्रीयं कर्मान्तरेण हठादेव यः कृतः संन्यासः सतु दुःखमाप्तुमेव भवति अशुद्धान्तःकरणत्वेन तत्फलस्य ज्ञाननिष्ठायाअसंभवात् शोधकत्वेच कर्मण्यनधिकारात् कर्मब्रह्मोभयभ्रष्टत्वेन परमसङ्कटापत्तेः कर्मयोगयुक्तस्तु शुद्धान्तःकरणात्वान्मुनिर्मननशीलः संन्यासी भूत्वा ब्रह्म सत्यज्ञानादिलक्षणमात्मानं न चिरेण शीघ्रमेवाधिगच्छति साक्षात्करोति प्रतिबन्धकाभावात् एतच्चोक्तं प्रागेव 'न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोश्नुते नच संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छतीति' अतएकफलत्वेपि कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते इति यत्प्रागुक्तं तदुपपन्नम् ॥ ६ ॥ ननु कर्मणोबन्धहेतुत्वाद्योगयुक्तोमुनिर्ब्रह्माधिगच्छतीत्यनुपपन्नमित्यतआह भगवदर्पणफलाभिसन्धिराहित्यादिगुणयुक्तं शास्त्रीयं कर्म योगइत्युच्यते तेन योगेन युक्तः पुरुषः प्रथमं विशुद्धात्मा विशुद्धोरजस्तमोभ्यामकलुषितआत्मान्तःकरणरूपं सत्त्वं यस्य

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ॥ योगयुक्तोमुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥
योगयुक्तोविशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ॥ सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७ ॥

सतथा निर्मलान्तःकरणः सन् विजितात्मा स्ववशीकृतदेहस्ततोजितेन्द्रियः स्ववशीकृतसर्वबाह्येन्द्रियः एतेन मनूक्तास्त्रिदण्डी कथितः 'वाग्दण्डोथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च यस्यैते नियतादण्डाः सत्रिदण्डीति कथ्यतइति' वागिति बाह्येन्द्रियोपलक्षणं एतादृशस्य तत्त्वज्ञानमवश्यं भवतीत्याह सर्वभूतात्मभूतात्मा सर्वभूतआत्मभूतश्चात्मा स्वरूपं यस्य स तथा जडाऽजडात्मकं सर्वमात्ममात्रं पश्यन्नित्यर्थः सर्वेषां भूतानामात्मभूतआत्मायस्येति व्याख्याने तु सर्वभूतात्मेत्येतावतैवार्थलाभादात्मभूतेत्यधिकं स्यात् सर्वात्मपदयोर्जडाजडपरत्वेतु समञ्जसं ||९९||
एतादृशः परमार्थदर्शी कुर्वन्नपि कर्माणि परदृष्ट्या न लिप्यते तैः कर्मभिः स्वदृष्ट्या तदभावादित्यर्थः ॥ ७ ॥ एतदेव विवृणोति द्वाभ्यां चक्षुरादिज्ञानेन्द्रियैर्वागादिकर्मेन्द्रियैः प्राणादिवायुभेदैरन्तःकरणचतुष्टयेन च तत्तच्चेष्टासु क्रियमाणासु इन्द्रियाणि इन्द्रियादीन्येव इन्द्रियार्थेषु स्वस्वविषयेषु वर्तन्ते प्रवर्तन्ते नत्वहमिति धारयन्नवधारयन् नैव किंचित्करोमीति मन्येत मन्यते तत्त्ववित् परमार्थदर्शी युक्तः स-

माहितचित्तः अथवा आदौ युक्तः कर्मयोगेन पश्चादन्तःकरणशुद्धिद्वारेण तत्त्वविद्भूत्वा नैव किंचित्करोमीति मन्यतइति संबंधः ॥ ८ ॥ तत्र दर्शनश्रवणस्पर्शनघ्राणाशनानि चक्षुःश्रोत्रत्वग्घ्राणरसनानां पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणां व्यापाराः पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन्नश्नन्नित्युक्ताः गतिः पादयोः प्रलापोवाचः विसर्गः पायूपस्थयोः ग्रहणं हस्तयोरिति पञ्च कर्मेन्द्रियव्यापाराः गच्छन् प्रलपन्विसृजन् गृह्णन्नित्युक्ताः श्वसन्निति प्राणादिपञ्चकस्य व्यापारोपलक्षणं उन्मिषन्निमिषन्निति नागकूर्मादिपञ्चकस्य स्वपन्नित्यन्तःकरणचतुष्टयस्य अर्थक्रमवशात् पाठक्रमं भङ्क्त्वा व्याख्यातोयं श्लोकः यस्मात्सर्वव्यापारेष्वप्यात्मनोऽकर्तृत्वमेव पश्यति अतः कुर्वन्नपि न लिप्यतइति युक्तमेवोक्तमितिभावः ॥९॥

नैव किञ्चित्करोमीति युक्तोमन्येत तत्त्ववित् ॥ पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन्नश्नन् गच्छन्स्वपन् श्वसन् ॥ ८ ॥ प्रलपन्विसृजन् गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ॥ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्तइति धारयन् ॥ ९ ॥ ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ॥ लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ १० ॥ कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ॥ योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥ ११ ॥

तर्हि विद्वान्कर्तृत्वाभिमानाल्लिप्येतैव तथाच कथं तस्य संन्यासपूर्विका ज्ञाननिष्ठा स्यादिति तत्राह ब्रह्मणि परमेश्वरे आधाय समर्प्य सङ्गं फलाभिलापं त्यक्त्वा ईश्वरार्थं भृत्यइव स्वाम्यर्थं स्वफलनिरपेक्षतया करोमीत्यभिप्रायेण कर्माणि लौकिकानि वैदिकानि च करोति यः लिप्यते न सपापेन पापपुण्यात्मकेन कर्मणेति यावत् यथा पद्मपत्रमुपरि प्रक्षिप्तेनाम्भसा न लिप्यते तद्वत् भगवदर्पणबुद्ध्याऽनुष्ठितं कर्म बुद्धिशुद्धिफलमेव स्यात् ॥ १० ॥ तदेव विवृणोति कायेन मनसा बुद्ध्येन्द्रियैरपि योगिनः कर्मिणः फलसङ्गं त्यक्त्वा कर्म कुर्वन्ति कायादीनां सर्वेषां विशेषणं केवलैरिति ईश्वरायैव करोमि न मम फलायेति ममताशून्यैरित्यर्थः आत्मशुद्धये चित्तसत्त्वशुद्ध्यर्थम् ॥ ११ ॥ कर्तृत्वाभिमानसाम्येपि तेनैव कर्मणा कश्चिन्मुच्यते कश्चित्तु बध्यतइति वैषम्ये कोहेतुरिति तत्राह युक्तः ईश्वरायैवैतानि कर्माणि न मम फला-

येत्येत्रमभिप्रायवान् कर्मफलं त्यक्त्वा कर्माणि कुर्वन् शान्ति मोक्षाख्यामाप्नोति नैष्ठिकीं सत्त्वशुद्धिनित्यानित्यवस्तुविवेकसंन्यासज्ञाननि-
ष्ठाक्रमेण जातामिति यावत् यस्तु पुनरयुक्तः ईश्वरायैवैतानि कर्माणि न मम फलायेत्यभिप्रायशून्यः सकामकारेण कामतः प्रवृत्त्या मम
फलायैवेदं कर्म करोमीति फले सक्तोनिबध्यते कर्मभिर्नितरां संसारबन्धं प्राप्नोति यस्मादेवं तस्मात्त्वमपि युक्तः सन् कर्माणि कुर्विति वा-
क्यशेषः ॥ १२ ॥ अशुद्धचित्तस्य केवलात्संन्यासात्कर्मयोगः श्रेयानिति पूर्वोक्तं प्रपञ्च्याधुना शुद्धचित्तस्य सर्वकर्मसंन्यासएव
श्रेयानित्याह नित्यं नैमित्तिकं काम्यं प्रतिषिद्धं चेति सर्वाणि कर्माणि मनसा कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यत्रोक्तेनाकर्त्रात्म-
स्वरूपसम्यग्दर्शनेन संन्यस्य परित्यज्य प्रारब्धकर्मवशादास्ते तिष्ठत्येव किं दुःखेन नेत्याह सुखं अनायासेन आयासहेतुकायवाङ्म-
नोव्यापारशून्यत्वात् कायवाङ्मनांसि स्वच्छन्दानि कुतोन व्याप्रियन्ते तत्राह वशी स्ववशीकृतकार्यकरणसंघातः क्वास्ते नवद्वारे द्वे

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीं ॥ अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो-
निबध्यते ॥ १२ ॥ सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ॥ नवद्वारे पुरे देही नैव
कुर्वन्न कारयन् ॥ १३ ॥

श्रोत्रे द्वे चक्षुषी द्वे नासिके वागेकेति शिरसि सप्त द्वे पायूपस्थाख्ये अधइति नवद्वारविशिष्टे देहे देही देहभिन्नात्मदर्शी प्रवासीव पर-
गेहे तत्पूजापरिभवादिभिरप्रहृष्यन्न विषीदन्नहङ्कारममकारशून्यस्तिष्ठति अज्ञोहि देहतादात्म्याभिमानाद्देहएव नतु देही सच देहाधि-
करणमेवात्मनोधिकरणं मन्यमानोगृहे भूमावासने वाहमामइत्यभिमन्यते नतु देहेऽहमासइति भेददर्शनाभावात् संघातव्यतिरिक्तात्मद-
र्शी तु सर्वकर्मसंन्यासी भेददर्शनाद्देहेऽहमासइति प्रतिपद्यते अतएव देहादिव्यापाराणामविद्ययात्मन्यक्रिये समारोपितानां विद्यया बाध-
एव सर्वकर्मसंन्यासइत्युच्यते एतस्मादेवाज्ञवैलक्षण्याद्युक्तं विशेषणं नवद्वारे पुरआस्तइति ननु देहादिव्यापाराणामात्मन्यारोपितानां नौ-
व्यापाराणां तीरस्थवृक्षइव विद्यया बाधेपि स्वव्यापारेणात्मनः कर्तृत्वं देहादिव्यापारेषु कारयितृत्वं च स्यादिति नेत्याह नैव कुर्वन्नका-
रयन् आस्तइति संबन्धः ॥ १३ ॥ देवदत्तस्य स्वगतैव गतिर्यथा स्थितौ सत्यां न भवति एवमात्मनोपि कर्तृत्वं कारयितृत्वंच स्वगत-

॥ ६॥

मेव सरसन्यासे सति न भवति अथवा नभसि तलमलिनतादिवद्वस्तुवृत्त्या तत्र नास्त्येवेति सन्देहापोहायाह लोकस्य देहादेः कर्तृत्वं प्रभुरात्मा स्वामी न सृजति त्वं कुर्विति नियोगेन तस्य कारयिता न भवतीत्यर्थः नापि लोकस्य कर्माणीप्सिततमानि घटादीनि स्वयं सृजति कर्तापि न भवतीत्यर्थः नापि लोकस्य कर्मकृतवतस्तत्फलसंबन्धं सृजति भोजयितापि भोक्तापि न भवतीत्यर्थः 'समानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरति ध्यायतीव लेलायतीव सधीरित्यादि' श्रुतेः अत्रापि शरीरस्थोपि कौन्तेय न करोति न लिप्यतइत्युक्तेः यदि किंचिदपि स्वतोन कारयति न करोति चात्मा कस्तर्हि कारयन्कुर्वंश्च प्रवर्ततइति तत्राह स्वभावस्तु अज्ञानात्मिका दैवी माया प्रकृतिः प्रवर्तते ॥ १४ ॥ नन्वीश्वरः कारयिता जीवः कर्ता तथा च श्रुतिः 'एषउह्येव साधु कर्म कारयति तं यमुन्निनीषते एष उवा ऽसाधु कर्म कारयति तं यमधोनिनीषत' इत्यादिः स्मृतिश्च 'अज्ञोजन्तुरनीशोयमात्मनः

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ॥ न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४ ॥ नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ॥ अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ १५ ॥

सुखदुःखयोः ईश्वरप्रेरितोगच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वेति' तथा च जीवेश्वरयोः कर्तृत्वकारयितृत्वाभ्यां भोक्तृत्वभोजयितृत्वाभ्यांच पापपुण्यलेपसंभवात्कथमुक्तं स्वभावस्तु प्रवर्ततइति तत्राह परमार्थतः विभुः परमेश्वरः कस्यचिज्जीवस्य पापं सुकृतंच नैवादत्ते परमार्थतोजीवस्य कर्तृत्वाभावात् परमेश्वरस्य च कारयितृत्वाभावात् कथं तर्हि श्रुतिः स्मृतिर्लोकव्यवहारश्च तत्राह अज्ञानेनावरणविक्षेपशक्तिमता मायाख्येनानृतेन तमसावृतमाच्छादितं ज्ञानं जीवेश्वरजगद्भेदभ्रमाधिष्ठानभूतं नित्यं स्वप्रकाशं सच्चिदानन्दरूपमद्वितीयं परमार्थसत्यं तेन स्वरूपावरणेन मुह्यन्ति प्रमातृप्रमेयप्रमाणकर्तृकर्मकरणभोक्तृभोग्यभोगाख्यनवविधसंसाररूपं मोहमतस्मिंस्तदवभासरूपं विक्षेपं गच्छन्ति जन्तवोजननशीलाः संसारिणोवस्तुस्वरूपादर्शिनः अकर्त्रभोक्तृपरमानन्दाद्वितीयात्मस्वरूपादर्शननिबन्धनोजीवेश्वरजगद्भेदभ्रमः प्रतीयमानोवर्तते मूढानां तस्यां चावस्थायां मूढप्रत्ययानुवादिन्यावेते श्रुतिस्मृती वास्तवाद्वैतबोधिवाक्यशेषभूते इति न दोषः ॥ १६ ॥

तर्हि सर्वेषामनाद्यज्ञानावृतत्वात्कथं संसारनिवृत्तिः स्यादत आह तदावरणविक्षेपशक्तिमदनाद्यनिर्वाच्यमनृतमनर्थव्रातमूलमज्ञानमात्माश्रयविषयमविद्यामायादिशब्दवाच्यं आत्मनोज्ञानेन गुरूपदिष्टवेदान्तमहावाक्यजन्येन श्रवणमनननिदिध्यासनपरिपाकनिर्मलान्तःकरणवृत्तिरूपेण निर्विकल्पकसाक्षात्कारेण शोधिततत्त्वंपदार्थाभेदरूपशुद्धसच्चिदानन्दाखण्डैकरसवस्तुमात्रविषयेण नाशितं बाधितं कालत्रयेप्यसदेवासत्तयाऽज्ञानमधिष्ठानचैतन्यमात्रतां प्रापितं शुक्ताविव रजतं शुक्तिज्ञानेन येषां श्रवणमननादिसाधनसम्पन्नानां भगवदनुगृहीतानां मुमुक्षूणां तेषां तज्ज्ञानं कर्तृ आदित्यवत् यथादित्यः स्वोदयमात्रेणैव तमोनिरवशेषं निवर्तयति नतु कंचित्सहायमपेक्षते तथा ब्रह्मज्ञानमपि शुद्धसत्त्वपरिणामत्वाद्व्यापकप्रकाशरूपं स्वोत्पत्तिमात्रेणैव सहकार्यन्तरनिरपेक्षतया सकार्यमज्ञानं निवर्तयत्परं सत्यज्ञानानन्तानन्दरूपमेकमेवाद्वितीयं परमात्मतत्त्वं प्रकाशयति प्रतिच्छायाग्रहणमात्रेणैव कर्मान्तरेणाभिव्यनक्ति अत्राज्ञानेनावृतं ज्ञानेन नाशितमित्यज्ञानस्यावरणत्वज्ञाननाश्यत्वाभ्यां ज्ञानाभावरूपत्वं व्यावर्तितं नह्यभावः किंचिदावृणोति न वाज्ञानाभावोज्ञानेन नाश्यते स्वमावनाशरूपत्वात्तस्य तस्मादहमज्ञोमामन्यंच

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ॥ तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥१६॥

नजानामीत्यादिसाक्षिप्रत्यक्षसिद्धं भावरूपमेवाज्ञानमिति भगवतोमतं विस्तरस्त्वद्वैतसिद्धौ द्रष्टव्यः येषामिति बहुवचनेनानियमो दर्शितः तथाच श्रुतिः 'तद्योयोदेवानां प्रत्यबुद्ध्यत सएव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणां तदिदमप्येतर्हि यएवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति सइदं सर्वं भवतीत्यादि' यद्विषयं यदाश्रयमज्ञानं तद्विषयतदाश्रयप्रमाणज्ञानात्तन्निवृत्तिरिति न्यायप्राप्तनियमं दर्शयति तत्राज्ञानगतमावरणं द्विविधं एकं सतोप्यसत्त्वापादकं अन्यत्तु भातोप्यभानापादकं तत्राद्यं परोक्षापरोक्षसाधारणप्रमाणज्ञानमात्रान्निवर्तते अनुमितेपि वन्ह्यादौ पर्वते वन्हिर्नास्तीत्यादिभ्रमादर्शनात् तथा 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मास्तीति' वाक्यात्परोक्षनिश्चयेपि ब्रह्म नास्तीति भ्रमोनिवर्ततएव अस्त्येव ब्रह्म किन्तु मम न भातीत्येकं भ्रमजनकं द्वितीयमभानावरणं साक्षात्कारादेव निवर्तते सच साक्षात्कारोवेदान्तवाक्येनैव जन्यते निर्विकल्पकइत्याद्यद्वैतसिद्धावनुसन्धेयम् ॥ १६ ॥ ज्ञानेन परमात्मतत्त्वप्रकाशे सति तस्मिन् ज्ञानप्रकाशिते परमात्मतत्त्वे सच्चिदानन्दघनएव बाह्यसर्वविषयपरित्यागेन साधनपरिपाकात्पर्यवसिता बुद्धिरन्तःकरणवृत्तिः साक्षात्कारलक्षणा येषां ते तद्बुद्धयः सर्वदा निर्वीजसमाधिभाजइत्यर्थः तत्किंवोद्धारोजीवाबोद्धव्यं ब्रह्मतत्त्वमिति बोध्दृबोद्धव्यलक्षणभेदोस्ति नेत्याह तदात्मानः तदेव परं ब्रह्मात्मा येषां ते तथा बोध्दृबोद्धव्यभा-

योहि मायाविजृम्भितोन वास्तवभेदविरोधीति भावः ननु तदात्मानइति विशेषणं द्व्यर्थं अविद्वद्व्यावर्तकं हि विद्वद्विशेषणं अज्ञाअपि हि वस्तुगत्या तदात्मानइति कथं तद्व्यावृत्तिरिति चेत् न इतरात्मत्वव्यावृत्तौ तात्पर्यात् अज्ञाहि अनात्मभूते देहादावात्माभिमानिनइति न तदात्मानइति व्यपदिश्यन्ते विज्ञास्तु निवृत्तदेहाद्यभिमानाइति विरोधिनिवृत्त्या तदात्मानइति व्यपदिश्यन्तइति युक्तं विशेषणं ननु कर्मानुष्ठानविक्षेपे सति कथं देहाद्यभिमाननिवृत्तिरिति तत्राह तन्निष्ठाः तस्मिन्नेव ब्रह्मणि सर्वकर्मानुष्ठानविक्षेपनिवृत्त्या निष्ठा स्थितिर्येषां ते तन्निष्ठाः सर्वकर्मसंन्यासेन तदेकविचारपराइत्यर्थः फलरागे सति कथं तत्साधनभूतकर्मत्यागइति तत्राह तत्परायणाः तदेव परमयनं प्राप्तव्यं येषां ते तत्परायणाः सर्वतोविरक्ताइत्यर्थः अत्र तद्बुद्धयइत्येनन साक्षात्कारउक्तः तदात्मानइत्यनात्माभिमानरूपविपरीतभावनानिवृत्तिफलकोनिदिध्यासनपरिपाकः तन्निष्ठाइत्यनेन सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकः प्रमाणप्रमेयगतासम्भावनानिवृत्तिफलकोवेदान्तविचारः श्रवणमननपरिपाकरूपः तत्परायणाइत्यनेन वैराग्यप्रकर्षइत्युत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वहेतुत्वं द्रष्टव्यं उक्तविशेषणायतयोगच्छन्त्यपुनरावृत्तिं पुनर्दे-

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ॥ गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥१७॥

विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ॥ शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८ ॥

हसंबन्धाभावरूपां मुक्तिं प्राप्नुवन्ति सकृन्मुक्तानामपि पुनर्देहसंबन्धः कुतोन स्यादिति तत्राह ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ज्ञानेन निर्धूतं समूलमुन्मूलितं पुनर्देहसंबन्धकारणं कल्मषं पुण्यपापात्मकं कर्म येषां ते तथा ज्ञानेनाऽनाद्यज्ञाननिवृत्त्या तत्कार्यकर्मक्षये तन्मूलकं पुनर्देहग्रहणं कथं भवेदिति भावः ॥ १७ ॥ देहपातादूर्ध्वं विदेहकैवल्यरूपं ज्ञानफलमुक्त्वा प्रारब्धकर्मवशात्सत्यपि देहे जीवन्मुक्तिरूपं तत्फलमाह विद्या वेदार्थपरिज्ञानं ब्रह्मविद्या वा विनयोनिरहङ्कारत्वमनौद्धत्यमिति यावत् ताभ्यां सम्पन्ने ब्रह्मविदि विनीते च ब्राह्मणे सात्विके सर्वोत्तमे तथा गवि संस्कारहीनायां राजस्यां मध्यमायां तथा हस्तिनि शुनि श्वपाके चात्यन्ततामसे सर्वाधमेपि सत्त्वादिगुणैस्तज्जैश्च संस्कारैरस्पृष्टमेव समं ब्रह्म द्रष्टुं शीलं येषां ते समदर्शिनः पण्डिताज्ञानिनः यथा गङ्गातोये तडागे सुरायां मूत्रेवा प्रतिबिम्बितस्यादित्यस्य न तद्गुणदोषसंबन्धस्तथा ब्रह्मणोपि चिदाभासद्वारा प्रतिबिम्बितस्य नोपाधिगतगुणदोषसंबन्धइति प्रतिसन्दधानाः सर्वत्र समदृष्ट्यैव रागद्वेषराहित्येन परमानन्दस्फूर्त्या जीवन्मुक्तिमनुभवन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

ननु सात्त्विकराजसतामसेषु स्वभावविषमेषु प्राणिषु समत्वदर्शनं धर्मशास्त्रनिषिद्धं तथाच तस्यान्नमभोज्यमित्युपक्रम्य गौतमः स्मरति 'समासमाभ्यां विषमसमे पूजात'इति समासमाभ्यामिति चतुर्थीद्विवचनं विषमसमइति द्वन्द्वैकवद्भावेन सप्तम्येकवचनं चतुर्वेदपारगाणामत्यन्तसदाचाराणां यादृशोवस्त्रालङ्कारान्नादिदानपुरस्सरः पूजाविशेषः क्रियते तत्समायैवान्यस्मै चतुर्वेदपारगाय सदाचाराय विषमे तदपेक्षया न्यूने पूजाप्रकारे कृते तथाल्पवेदानां हीनाचाराणां यादृशोहीनसाधनः पूजाप्रकारः क्रियते तादृशायैवासमाय पूर्वोक्तवेदपारगसदाचारब्राह्मणापेक्षया हीनाय तादृशहीनाय तादृशहीनपूजाधिके मुख्यपूजासमे पूजाप्रकारे कृते उत्तमस्य हीनतया हीनस्योत्तमतया पूजातोहेतोस्तस्य पूजयितुरन्नमभोज्यं भवतीत्यर्थः पूजयिता प्रतिपत्तिविशेषमकुर्वन्धनाद्धर्माच्च हीयतइति च दोषान्तरं यद्यपि यतीनां निष्परिग्रहाणां पाकाभावाद्धनाभावाच्चाभोज्यान्नत्वंच धनहीनत्वंच स्वतएव विद्यते तथापि धर्महानिर्दोषोभवत्येव अभोज्यान्नत्वं चाशुचित्वेन पापोत्पत्त्युपलक्षणं तपोधनानांच तपएवधनमिति तद्धानिरपि दूषणं भवत्येवेति कथं समदर्शिनः पण्डिताजीवन्मुक्ताइति

इहैव तैर्जितः सर्गोयेषां साम्ये स्थितं मनः ॥ निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ १९ ॥

प्राप्ते परिहरति तैः समदर्शिभिः पण्डितैरिहैव जीवनदशायामेव जितोतिक्रान्तः सर्गः सृज्यतइति व्युत्पत्त्या द्वैतप्रपञ्चः देहपातादूर्ध्वं मतिक्रमितव्यइति किमु वक्तव्यं कैः येषां साम्ये सर्वभूतेषु विषमेष्वपि वर्तमानस्य ब्रह्मणः समभावे स्थितं निश्चलं मनः हि यस्मान्निर्दोषं समं सर्वविकारशून्यं कूटस्थनित्यमेकंच ब्रह्म तस्माच्चे समदर्शिनोब्रह्मण्येव स्थिताः अयं भावः दुष्टत्वं हि द्वेधा भवति अदुष्टस्यापि दुष्टसंबन्धाद्वा यथा गङ्गोदकस्य मूत्रगर्तपातात् स्वतएव वा यथा मूत्रादेः तत्र दोषवत्सु श्वपाकादिषु स्थितं तद्दोषैर्दुष्यति ब्रह्मेति मूढैर्विभाव्यमानमपि सर्वदोषासंसृष्टमेव ब्रह्म व्योमवदसङ्गत्वात् 'असङ्गोह्ययं पुरुषः सूर्योयथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य'इति श्रुतेः नापि कामादिधर्मवत्तया स्वतएव कलुषितं कामादेरन्तःकरणधर्मत्वस्य श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात् तस्मन्निर्दोषब्रह्मरूपायतयोजीवन्मुक्ताअभोज्यान्नादिदोषदुष्टाश्चेति व्याहतं स्मृतिस्त्वविद्वद्गृहस्थवि-

षयैव तस्यान्नमभोज्यमित्युपक्रमात् पूतातइति मध्ये निर्देशात् धनाद्धर्माच्च हीयतइत्युपसंहाराच्चेति द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥ यस्मान्निर्दोषं समं ब्रह्म तस्मात्तद्रूपमात्मानं साक्षात्कुर्वन् दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहइत्यत्र व्याख्यातं पूर्वार्धं जीवन्मुक्तानां स्वाभाविकं चरितमेव मुमुक्षुभिः प्रयत्नपूर्वकमनुष्ठेयमिति वदितुं लिङ्गत्ययौ अद्वितीयात्मदर्शनशीलस्य व्यतिरिक्तप्रियाप्रियप्राप्त्ययोगान्न तन्निमित्तौ हर्षविषादावित्यर्थः अद्वितीयात्मदर्शनमेव विवृणोति स्थिरबुद्धिः स्थिरा निश्चला संन्यासपूर्वकवेदान्तवाक्यविचारपरिपाकेण सर्वसंशयशून्यत्वेन निर्विचिकित्सा निश्चिता ब्रह्मणि बुद्धिर्यस्य स तथा लब्धश्रवणमननफलइति यावत् एतादृशस्य सर्वासंभावनाशून्यत्वेपि विपरीतभावनाप्रतिबन्धात्साक्षात्कारोनोदेतीति निदिध्यासनमाह असंमूढः निदिध्यासनस्य विजातीयप्रत्ययानन्तरितसजातीयप्रत्ययप्रवाहस्य परिपाकेण विपरीतभावनाख्यसंमोहरहितः ततः सर्वप्रतिबन्धापगमात् ब्रह्मवित् ब्रह्मसाक्षात्कारवान् ततश्च समाधिपरिपाकेण निर्दोषे

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ॥ स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ २० ॥ बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् ॥ स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षय्यमश्नुते ॥ २१ ॥

समे ब्रह्मण्येव स्थितो जीवन्मुक्तः स्थितप्रज्ञइत्यर्थः एतादृशस्य द्वैतदर्शनाभावात्प्रहर्षोद्वेगौ न भवतइत्युचितमेव साधकेन तु द्वैतदर्शने विद्यमानेपि विषयदोषदर्शनादिना प्रहर्षविषादौ त्याज्यावित्यभिप्रायः ॥ २० ॥ ननु बाह्यविषयप्रीतेरनेकजन्मानुभूतत्वेनातिप्रबलत्वात्तदासक्तचितस्य कथमलौकिके ब्रह्मणि दृष्टसर्वसुखरहिते स्थितिः स्यात् परमानन्दरूपत्वादिति चेत् न तदानन्दस्याननुभूतचरत्वेन चित्तस्थितिहेतुत्वाभावात् तदुक्तं वार्तिके 'अप्यानन्दः श्रुतः साक्षान्मानेनाविषयीकृतः दृष्टानन्दाभिलाषं स न मन्दीकर्तुमप्यलमि'ति तत्राह इन्द्रियैः स्पृश्यन्तइति स्पर्शाः शब्दादयः तेच बाह्या अनात्मधर्मत्वात् तेष्वसक्तात्मा अनासक्तचित्तस्तृष्णाशून्यतया विरक्तः सन् आत्मनि अन्तःकरणएव बाह्यविषयनिरपेक्षं यदुपशमात्मकं सुखं तद्विन्दति लभते निर्मलसत्त्ववृत्त्या तदुक्तं भारते 'यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखं तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलामि'ति अथवा प्रत्यगात्मनि त्वंपदार्थे यत्सुखं स्वरूपभूतं सुषुप्तावनुभूयमानं बाह्यविषयासक्तिप्रति-

गी. म.

॥५.॥

वन्धादलभ्यमान तदेवं तदभावाल्लभते न केवलं त्वंपदार्थसुखमेव लभते किन्तु तत्पदार्थैक्यानुभवेन पूर्णं सुखमपीत्याह स तृष्णाशून्यः ब्र-
ह्मणि परमात्मनि योगः समाधिस्तेन युक्तस्तस्मिन्व्यापृत आत्मान्तःकरणं यस्य सब्रह्मयोगयुक्तात्मा अथवा ब्रह्मणि तत्पदार्थे योगेन
वाक्यार्थानुभवरूपेण समाधिना युक्तऐक्यं प्राप्तआत्मा त्वंपदार्थस्वरूपं यस्य स तथा सुखमक्षय्यमनन्तं स्वस्वरूपभूतमश्नुते व्याप्नोति सु-
खानुभवरूपएव सर्वदा भवतीत्यर्थः नित्येपि वस्तुन्यविद्यानिवृत्त्यभिप्रायेण धात्वर्थयोगः औपचारिकः तस्मादात्मन्यक्षयसुखानुभवार्थी
सन्बाह्यविषयप्रीतेः क्षणिकायामहानरकानुबन्धिन्याः सकाशादिन्द्रियाणि निवर्तयेत्तावतैव च ब्रह्मणि स्थितिर्भवतीत्यभिप्रायः ॥ २१ ॥
ननु बाह्यविषयप्रीतिनिवृत्तावात्मन्यक्षयसुखानुभवस्तस्मिंश्च सति तत्प्रसादादेव बाह्यविषयप्रीतिनिवृत्तिरितीतरेतराश्रयत्वशान्नैकमपि सिध्ये-
दित्याशङ्क्य विषयदोषदर्शनाभ्यासेनैव तत्प्रीतिनिवृत्तिर्भवतीति परिहारमाह हि यस्मात् ये संस्पर्शजाविषयेन्द्रियसंबन्धजाः भोगाः क्षुद्र-
सुखलवानुभवाः इह वा परत्र वा रागद्वेषादिव्याप्तत्वेन दुःखयोनयएव ते ते सर्वेपि ब्रह्मलोकपर्यन्तं दुःखहेतवएव तदुक्तं विष्णुपुराणे
'यावन्तः कुरुते जन्तुः संबन्धान्मनसः प्रियान् तावन्तोस्यनि खन्यन्ते हृदये शोकशङ्कव'इति एतादृशाअपि न स्थिराः किंतु आद्यन्त-
वन्तः आदिर्विषयेन्द्रियसंयोगोऽन्तश्च तद्वियोगएव तौ विद्येते येषां ते पूर्वापरयोरसत्त्वान्मध्ये स्वप्नवदाविर्भूताः क्षणिकामिथ्याभूताः तदुक्तं
गौडपादाचार्यैः 'आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेपि तत्तथे'ति यस्मादेवं तस्मात्तेषु बुधोविवेकी न रमते प्रतिकूलवेदनीयत्वान्न प्रीतिमनुभवति
तदुक्तं भगवता पतञ्जलिना 'परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिन'इति सर्वमपि विषयसुखं दृष्टमानुश्र-
विकं च दुःखमेव प्रतिकूलवेदनीयत्वात् विवेकिनः परिज्ञातक्लेशादिस्वरूपस्य न त्वविवेकिनः अक्षिपात्रकल्पोहि विद्वानत्यल्पदुःखलेशेना-
प्युद्विजते यथोर्णातन्तुरतिसुकुमारोप्यक्षिपात्रे न्यस्तः स्पर्शेन दुःखयति नेतरेष्वङ्गेषु तद्वद्विवेकिनएव मधुविषसंपृक्तान्नभोजनवत्सर्वमपि
भोगसाधनं कालत्रयेपि क्लेशानुविद्धत्वाद्दुःखं न मूढस्य बहुविधदुःखसहिष्णोरित्यर्थः तत्र परिणामतापसंस्कारदुःखैरिति भूतवर्तमानभवि-
ष्यत्कालेपि दुःखानुविद्धत्वादौपाधिकं दुःखत्वं विषयसुखस्योक्तं गुणवृत्तिविरोधाच्चेत्यनेन स्वरूपतोपि दुःखत्वं तत्र परिणामश्च तापश्च
संस्कारश्च तएव दुःखानि तैरित्यर्थः इत्थं भूतलक्षणे तृतीया तथाहि रागानुविद्धएव सर्वोपि सुखानुभवः न हि तत्र न रज्यति तेन सुखी-
चेति संभवति रागएव च पूर्वमुद्भूतः सन्विषयप्राप्त्यासुखरूपेण परिणमते तस्य च प्रतिक्षणं वर्धमानत्वेन स्वविषयाप्राप्तिनिबन्धनदुःख-
स्यापरिहार्यत्वाद्दुःखरूपतैव याहि भोगेष्विन्द्रियाणामुपशान्तिः परितृप्तत्वात् तत्सुखं या लौल्यादनुपशान्तिस्तद्दुःखं न चेन्द्रियाणां
भोगाभ्यासेन वैतृष्ण्यं कर्तुं शक्यं यतोभोगाभ्यासमनुविवर्धन्ते रागाः कौशलानि चेन्द्रियाणां स्मृतिश्च न जातुकामइत्यादि तस्मा-
द्दुःखात्मकरागपरिणामत्वाद्विषयसुखमपि दुःखमेव कार्यकारणयोरभेदादिति परिणामदुःखत्वं तथा सुखानुभवकाले तत्प्रतिकूलानि दुःख-

अ.

॥९९॥

साधनानि द्वेष्टि नानुपहत्य भूतान्युपभोगः संभवतीति भूतानि च हिनस्ति द्वेषश्च सर्वाणि दुःखसाधनानि मे माभूवन्निति सङ्कल्पविशेषः न च तानि सर्वाणि कश्चिदपि परिहर्तुं शक्नोति अतः सुखानुभवकालेपि तत्परिपन्थिनं प्रति द्वेषस्य सर्वदैवावस्थितत्वात्तापदुःखं दुष्परिहरमेव तापोहि द्वेषः एवं च दुःखसाधनानि परिहर्तुमशक्नोमुह्यतिचेति मोहदुःखतापि व्याख्येया तथाचोक्तं योगभाष्यकारैः सर्वस्य द्वेषानुविद्धश्चेतनाचेतनसाधनाधीनस्तापानुभवइति तत्रास्ति द्वेषजः कर्माशयः सुखसाधनानि च प्रार्थयमानः कायेन वाचा मनसा च परिस्पन्दते ततः परमनुगृह्णात्युपहन्ति चेति परानुग्रहपीडाभ्यां धर्माधर्मावुपचिनोति सकर्माशयोलोभान्मोहाच्च भवतीत्येषातापदुःखतोच्यते यथा वर्तमानः सुखानुभवः स्वविनाशकाले संस्कारमाधत्ते सच सुखस्मरणं तच्च रागं सच मनःकायवचनचेष्टां साच पुण्यापुण्यकर्माशयौ तौ च जन्मादीनि संस्कारदुःखता एवं तापमोहयोरपि संस्कारौ व्याख्येयौ एवं कालत्रयेपि दुःखानुवेधाद्विषयसुखं दुःखमेवेत्युक्त्वा स्वरूपतोपि दुःखतामाह गुणवृत्तिविरोधाच्च गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि सुखदुःखमोहात्मकाः परस्परविरुद्धस्वभावाअपि तैलवर्त्यग्नयइव दीपं पुरुषभोगप्रयुक्त-

ये हि संस्पर्शजाभोगादुःखयोनयएव ते ॥ आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥२२॥

त्वेन त्र्यात्मकमेकं कार्यमारभन्ते तत्रैकस्य प्राधान्ये द्वयोर्गुणभावात्प्रधानमात्रव्यपदेशेन सात्त्विकं राजसं तामसमिति त्रिगुणमपि कार्यमेकेन गुणेन व्यपदिश्यते तत्र सुखोपभोगरूपोपि प्रत्ययउद्भूतसत्त्वकार्यत्वेप्यनुद्भूतरजस्तमःकार्यत्वात्त्रिगुणात्मकएव तथा च सुखात्मकत्ववद्दुःखात्मकत्वं विषादात्मकत्वंच तस्य ध्रुवमिति दुःखमेव सर्वं विवेकिनः न चैतादृशोपि प्रत्ययः स्थिरः यस्माच्चलंच गुणवृत्तमिति क्षिप्रपरिणामि चित्तमुक्तं नन्वेकः प्रत्ययः कथं परस्परविरुद्धसुखदुःखमोहत्वान्येकदा प्रतिपद्यतइति चेत् न उद्भूतानुद्भूतयोर्विरोधाभावात् समवृत्तिकानामेव हि गुणानां युगपद्विरोधः न विषमवृत्तिकानां यथा धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याणि लब्धवृत्तिकानि लब्धवृत्तिकैरेवाधर्मज्ञानावैराग्यानैश्वर्यैः सह विरुध्यन्ते न तु स्वरूपसद्भिः प्रधानस्य प्रधानेन सह विरोधो न तु दुर्बलेनेति हि न्यायः एवं सत्त्वरजस्तमांस्यपि परस्परं प्राधान्यमात्रं युगपन्न सहन्ते न तु सद्भावमपि एतेन परिणामतापसंस्कारदुःखेष्वपि रागद्वेषमोहानां युगपत्सद्भावोव्याख्यातः प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाररूपेण क्लेशानांचतुरवस्थत्वात् तथा हि अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः अविद्या-

क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणां अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतैवास्मिता सुखानुशयी रागः दुःखानुशयी द्वेषः स्वरसवाही विदुषोपि तथा रूढोभिनिवेशः ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः क्लेशमूलः कर्माशयोदृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः सतिमूले तद्विपाकोजात्यायुर्भोगाइति पातञ्जलानि सूत्राणि तत्रातस्मिंस्तद्बुद्धिर्विपर्ययोमिथ्याज्ञानमविद्येति पर्यायाः तस्याः विशेषः संसारनिदानं तत्रानित्ये नित्यबुद्धिर्यथा ध्रुवा पृथिवी ध्रुवासचन्द्रतारकाद्यौरमृतादिवौकसइति अशुचौ परमबीभत्से काये शुचिबुद्धिर्यथा नवेव शशाङ्कलेखाकमनीयेयं कन्या मध्वमृतावयवनिर्मितेव चंद्रं भित्त्वा निःसृतेव ज्ञायते नीलोत्पलपत्रायताक्षीहावगर्भाभ्यां लोचनाभ्यां जीवलोकमाश्वासयतीवेति कस्य केन संबन्धः 'स्थानाद्बीजादुपष्टम्भान्निष्पन्दान्निधनादपि कायमाधेयशौचत्वात्पण्डिताह्यशुचिं विदुरिति' च वैयासिकः श्लोकः एतेनापुण्ये पुण्यप्रत्ययोनर्थे चार्थप्रत्ययोव्याख्यातः दुःखे सुखख्यातिरुदाहृता परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनइति अनात्मन्यात्मख्यातिर्यथा शरीरे मनुष्योहमित्यादिः इयं चाविद्या सर्वक्लेशमूलभूता तमइत्युच्यते बुद्धिपुरुषयोरभेदाऽभिमानोऽस्मिता मोहः साधनरहितस्यापि सर्वं सुखजातीयं मे भूयादिति विपर्ययविशेषोरागः सएव महामोहः दुःखसाधने विद्यमानेपि किमपि दुःखं मे माभूदिति विपर्ययविशेषोद्वेषः सतामिस्रः आयुरभावेप्येतैः शरीरेन्द्रियादिभिरनित्यैरपि वियोगोमे माभूदित्यविद्वदङ्गनाबालः स्वाभाविकः सर्वप्राणिसाधारणोमरणत्रासरूपोविपर्ययविशेषोभिनिवेशः सोन्धतामिस्रः तदुक्तं पुराणे 'तमोमोहोमहामोहस्तामिस्रोह्यन्धसंज्ञितः अविद्या पञ्चपर्वैषा प्रादुर्भूता महात्मन' इति एते च क्लेशाश्चतुरवस्थाभवन्ति तत्रासतोनुत्पत्तेरनाभिव्यक्तरूपेणावस्थानं सुप्तावस्था अभिव्यक्तस्यापि सहकार्यलाभभावात् कार्याजनकत्वं‡ तन्वस्था अभिव्यक्तस्य जनितकार्यस्यापि केनचिद्बलवताभिभवोविच्छेदावस्था अभिव्यक्तस्य प्राप्तसहकारिसम्पत्तेरप्रतिबन्धेन स्वप्रकार्यकरत्वमुदारावस्था एतादृगवस्थाचतुष्टयविशिष्टानामस्मितादीनां चतुर्णां विपर्ययरूपाणां क्लेशानामविद्यैव सामान्यरूपा क्षेत्रं प्रसवभूमिः सर्वेषामपि विपर्ययरूपत्वस्य दर्शितत्वात् तेनाविद्यानिवृत्त्यैव क्लेशानां निवृत्तिरित्यर्थः ते च क्लेशाः प्रसुप्तायथा प्रकृतिलीनानां तनवः प्रतिपक्षभावनया तनूकृता यथा योगिनां तउभयेपि सूक्ष्माः प्रतिप्रसवेन मनोनिरोधेनैव निर्बीजसमाधिना हेयाः येतु सूक्ष्मवृत्तयस्तत्कार्यभूताः स्थूलाविच्छिन्नाउदाराश्च विच्छिद्य विच्छिद्य तेन तेनात्मना पुनः प्रादुर्भवन्तीति विच्छिन्नाः यथा रागकाले क्रोधोविद्यमानोपि न प्रादुर्भूतइति विच्छिन्नउच्यते एवमेकस्यां स्त्रियां चैत्रोरक्तइति नान्यासु विरक्तः किन्त्वेकस्यां रागोलब्धवृत्तिरन्यासु च भविष्यद्वृत्तिरिति सतदा विच्छिन्न-

‡ जननं (घ)

उच्यते ये यदा विषयेषु लब्धवृत्तयस्ते तदा सर्वात्मना प्रादुर्भूता उदाराउच्यन्ते ततउभयेऽप्यतिस्थूलत्वाच्छुद्धसत्त्वमयेन भगवद्ध्यानेन हेयाः न मनोनिरोधमपेक्षन्ते निरोधहेयास्तु सूक्ष्माएव तथा च परिणामतापसंस्कारदुःखेषु प्रसुप्ततनुविच्छिन्नरूपेण सर्वे क्लेशाः सर्वदा सन्ति उदारता तु कदाचित्कस्य विशेषः एते च बाधना लक्षणं दुःखमुपजनयन्तः क्लेशशब्दवाच्याभवन्ति यतः कर्माशयोधर्माऽधर्माख्यः क्लेशमूलएव सति च मूलभूते क्लेशे तस्य कर्माशयस्य विपाकः फलं जन्मायुर्भोगश्चेति सच कर्माशयइह परत्र च स्वविपाकारम्भकत्वेन दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः एवं क्लेशसन्ततिर्घटीयन्त्रवदनिशमावर्तते अतः समीचीनमुक्तं ये हि संस्पर्शजाभोगादुःखयोनयएव ते आद्यन्तवन्तइति दुःखयोनित्वं परिणामादिभिर्गुणवृत्तिविरोधाच्च आद्यान्तवत्वं गुणवृत्तस्य चलत्वादिति योगमते व्याख्या औपनिषदानां तु अनादिभावरूपमज्ञानमविद्या अहङ्कारधर्मध्यासोऽस्मिता रागद्वेषाभिनिवेशास्तद्वृत्तिविशेषाइत्यविद्यामूलत्वात्सर्वेऽप्यविद्यात्मकत्वेन मिथ्याभूतारज्जुभुजङ्गाध्यासवन्मिथ्याभूतत्वेपि दुःखयोनयः स्वप्नादिवद्दृष्टिसृष्टिमात्रत्वेनाद्यन्तवन्तश्चेति बुधोधिष्ठानसाक्षात्कारेण निवृत्तभ्रमस्तेषु न रमते मृगतृष्णिकास्वरूपज्ञानवानिव तत्रोदकार्थी न प्रवर्तते न संसारे सुखस्य गन्धमात्रमप्यस्तीति बुध्द्वा ततः सर्वाणीन्द्रियाणि निवर्तयेदित्यर्थः॥२२॥ सर्वानर्थप्राप्तिहेतुर्दुर्निवारोऽयं श्रेयोमार्गप्रतिपक्षः कष्टतमोदोषोमहता यत्नेन मुमुक्षुणा निवारणीयइति यत्नाधिक्यविधानाय पुनराह आत्मनोनुकूलेषु सुखहेतुषु दृश्यमानेषु श्रूयमाणेषु स्मर्यमाणेषु वा तद्गुणानुसन्धानाभ्यासेन योरत्यात्मकोगर्द्धोभिलाषस्तृष्णालोभः सकामः स्त्रीपुंसयोः परस्परव्यतिकराभिलाषेत्वत्यन्तनिरूढः कामशब्दः एतदभिप्रायेण कामः क्रोधस्तथालोभइत्यत्र धनतृष्णा लोभः स्त्रीपुंसव्यतिकरस्तृष्णा कामइति कमलोभौ पृथगुक्तौ इह तु तृष्णासामान्याभिप्रायेण कामशब्दः प्रयुक्तइति लोभः पृथङ्नोक्तः एवमात्मनः प्रतिकूलेषु दुःखहेतुषु दृश्यमानेषु श्रूयमाणेषु स्मर्यमाणेषु वा तद्दोषानुसन्धानाभ्यासेन यः प्रज्वलनात्मकोद्वेषोमन्युः स क्रोधः तयोरुत्कटावस्था लोकवेदविरोधप्रतिसन्धानप्रतिबन्धकतया लोकवेदविरुद्धप्रवृत्त्युन्मुखत्वरूपा नदीवेगसाम्येन वेगइत्युच्यते यथा हि नद्यावेगोवर्षास्वतिप्रबलतया लोकवेदविरोधप्रतिसंधानेनानिच्छन्तमपि गर्ते पातयित्वा मज्जयति चाधोनयति च तथा कामक्रोधयोरपि वेगोविषयाभिध्यानाभ्यासेन वर्षाकालस्थानीयेनातिप्रबलोलोकवेदविरोधप्रतिसंधानेनानिच्छन्तमपि विषयगर्ते पातयित्वा संसारसमुद्रे मज्जयति चाधोमहानरकान्नयति चेतिवेगपदप्रयोगेण सूचितं एतच्चाथ केन प्रयुक्तोऽयमित्यत्र विवृतं तमेतादृशं कामक्रोधोद्भवं वेगमन्तःकरणप्रक्षोभरूपं स्तंभस्वेदाद्यनेकबाह्यविकारलिङ्गं आशरीरविमोक्षणात् शरीरविमोक्षणपर्यन्तमनेकनिमित्तवशात्सर्वदा संभाव्यमानत्वेनाविस्रम्भणीयमन्तरुत्पन्नमात्रं इहैव बहिरिन्द्रियव्यापाररूपादुर्त्पतनात्प्रागेव योयतिर्धीरस्तिमिङ्गिलइव नदीवेगविषयदोषदर्शनाभ्यासवशीकारसंज्ञकवैराग्येण सोढुं तदनुरूपकार्यसम्पादनेनानर्थकं कर्तुं शक्नोति समर्थोभवति सएव युक्तोयोगी सएव सुखी सएव

॥६१॥ नरः पुमान् पुरुषार्थसम्पादनात् तदितरस्त्वाहारनिद्राभयमैथुनादिपशुधर्ममात्ररतत्वेन मनुष्याकारः पशुरेवेतिभावः आशरीरविमोक्षणादित्यत्रान्यद्व्याख्यानं यथा मरणादूर्ध्वं विलपन्तीभिर्युवतीभिरालिङ्ग्यमानोपि पुत्रादिभिर्दह्यमानोपि प्राणशून्यत्वात्कामक्रोधवेगं सहते तथा मरणात्प्रागपि जीवन्नेव यः सहते सयुक्तइत्यादि अत्र यदि मरणवज्जीवनेपि कामक्रोधानुत्पत्तिमात्रं ब्रूयात्तदैतद्युज्येत यथोक्तं वसिष्ठेन 'प्राणे गते यथा देहः सुखं दुःखं न विन्दति तथा चेत्प्राणयुक्तोपि स कैवल्याश्रमे वसेदिति' इह तूत्पन्नयोः कामक्रोधयोर्वेगसहने प्रस्तुते न तयोरनुत्पत्तिमात्रं न दृष्टान्तइति किमतिनिर्बन्धेन ॥ २३ ॥ कामक्रोधवेगसहनमात्रेणैव मुच्यतइति न किन्तु अन्तर्बाह्यविषयनिरपेक्षमेव स्वरूपभूतं सुखं यस्य सोन्तः सुखोबाह्यविषयजनितसुखशून्यइत्यर्थः कुतोबाह्यसुखाभावस्तत्राह अन्तः आत्मन्येव

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् ॥ कामक्रोधोद्भवं वेगं सयुक्तः स सुखी नरः ॥ २३ ॥ योन्तः सुखोन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः ॥ स योगी ब्रह्म निर्वाणं ब्रह्मभूतोधिगच्छति ॥ २४ ॥

व न तु स्त्र्यादिविषये बाह्यसुखसाधने आरामआरमणं क्रीडा यस्य सोन्तरारामस्त्यक्तसर्वपरिग्रहत्वेन बाह्यसुखसाधनशून्यइत्यर्थः ननु त्यक्तसर्वपरिग्रहस्यापि यतेर्यदृच्छोपनतैः कोकिलादिमधुरशब्दश्रवणमन्दपवनस्पर्शनचन्द्रोदयमयूरनृत्यादिदर्शनातिमधुरशीतलगङ्गोदकपानकेतकीकुसुमसौरभाद्यवघ्राणादिभिर्ग्राम्यैः सुखोत्पत्तिसंभवात्कथं बाह्यसुखतत्साधनशून्यत्वमिति तत्राह तथान्तर्ज्योतिरेव यः
यथान्तरेव सुखं न बाह्यैर्विषयैस्तथान्तरेवात्मनि ज्योतिर्विज्ञानं न बाह्यैरिन्द्रियैर्यस्य सोन्तर्ज्योतिः श्रोत्रादिजन्यशब्दादिविषयविज्ञान- ॥६१॥
रहितः एवकारोविशेषणत्रयेपि संबध्यते समाधिकाले शब्दादिप्रतिभासाभावात् व्युत्थानकाले तत्प्रतिभासेपि मिथ्यात्वनिश्चयान्न बाह्यविषयैस्तस्य सुखोत्पत्तिसंभवइत्यर्थः यएवं यथोक्तविशेषणसम्पन्नः सयोगी समाहितः ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मपरमानन्दरूपं कल्पित-

द्वैतोपशमरूपत्वेन निर्वाणं तदेव काल्पिताभावस्याधिष्ठानात्मकत्वात् अविद्यावरणनिवृत्त्याऽधिगच्छति नित्यप्राप्तमेव प्राप्नोति यतः सर्वदैव ब्रह्मभूतोनान्यः ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येतीति श्रुतेः अवस्थितेरिति काशकृत्स्नइति न्यायाच्च ॥ २४ ॥ मुक्तिहेतोर्ज्ञानस्य साधनान्तराणि विवृण्वन्नाह प्रथमं यज्ञादिभिः क्षीणकल्मषाः ततोन्तःकरणशुद्ध्या ऋषयः सूक्ष्मवस्तुविवेचनसमर्थाः संन्यासिनः ततः श्रवणादिपरिपाकेण छिन्नद्वैधाः निवृत्तसर्वसंशयाः ततोनिदिध्यासनपरिपाकेण संयतात्मानः परमात्मन्येवैकाग्रचित्ताः एतादृशाश्च द्वैतादर्शित्वेन सर्वभूतहिते रताः हिंसाशून्याः ब्रह्मविदोब्रह्मनिर्वाणं लभन्ते 'यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः। कोमोहस्तत्र कः शोकएकत्वमनुपश्यतइति ' श्रुतेः बहुवचनं तद्योयोदेवानामित्यादिश्रुत्युक्तनियमप्रदर्शनार्थम् ॥ २५ ॥ पूर्वं कामक्रोधयोरुत्पन्नयोरपि वेगः

लभ्यन्ते ब्रह्म निर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ॥ छिन्नद्वैधायतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ २५ ॥ कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ॥ अभितोब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥ २६ ॥

सोढव्यइत्युक्तमधुना त तयोरुत्पत्तिप्रतिबन्धएव कर्तव्यइयाह कामक्रोधयोर्वियोगस्तदनुत्पत्तिरेव तद्युक्तानां कामक्रोधवियुक्तानां अतएव यतचेतसां संयतचित्त नां यतीनां यत्नशीलानां संन्यासिनां विदितात्मनां साक्षात्कृतपरमात्मनां अभितउभयतोजीवतां मृतानां च तेष ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षोवर्तते नित्यत्वात् नतु भविष्यति साध्यत्वाभावात् ॥ २६ ॥ पूर्वमीश्वरार्पितसर्वभावात्य कर्मयोगेनान्तःकरणशुद्धिस्ततां सर्व कर्मसंन्यासः ततः श्रवणादिपरस्य तत्त्वज्ञानं मोक्षसाधनमुदेतीत्युक्तं अधुना सयोगी ब्रह्मनिर्वाणमित्यत्र सूचितं ध्यानयोगं सम्यग्दर्शनस्यान्तरङ्गसाधनं विस्तरेण वक्तुं सूत्रस्थानीयास्त्रीन् श्लोकानाह भगवान् एतेषामेव वृत्तिस्थानीयः कृत्स्नः षष्ठोध्यायोभविष्यति तत्रापि द्वाभ्यां संक्षेपेण योगउच्यते तृतीयेन तु तत्फलं परमात्मज्ञानमिति विवेकः स्पर्शान् शब्दादान् बाह्यान् बहिर्भवानपि श्रोत्रादिद्वारा

तत्तदाकारान्तःकरणवृत्तिभिरन्तः प्रविष्टान् पुनर्बहिरेव कृत्वा परवैराग्यवशेन तत्तदाकारां वृत्तिमनुत्पाद्येत्यर्थः यद्येते आन्तराभवेयुस्तदोपायसहस्रेणापि वहिर्न स्युः स्वभावभङ्गप्रसङ्गात् बाह्यानां तु रागवशादन्तःप्रविष्टानां वैराग्येण बहिर्गमनं संभवतीति वदितुं बाह्यानिति विशेषणं तदनेन वैराग्यमुक्त्वाऽभ्यासमाह चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः कृत्वेत्यनुषज्यते अत्यन्तनिमीलने हि निद्राख्या लयात्मिका वृत्तिरेका भवेत् प्रसारणे तु प्रमाणविपर्ययविकल्पस्मृतयश्चतस्रोविक्षेपात्मिकावृत्तयोभवेयुः पञ्चापि तु वृत्तयोनिरोद्धव्याइति अर्धनिमीलनेन भ्रूमध्ये चक्षुषोनिधानं तथा प्राणापानौ समौ तुल्यावूर्द्धाधोगतिविच्छेदेन नासाभ्यन्तरचारिणौ कुम्भकेन कृत्वा अनेनो-

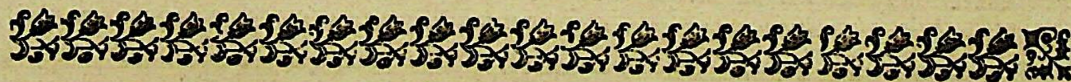
स्पर्शान् कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः ॥ प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥ २७ ॥ यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ॥ विगतेच्छाभयक्रोधोयः सदा मुक्तएव सः ॥ २८ ॥

प्रायेन यताः संयताइन्द्रियमनोबुद्धयोयस्य सतथा मोक्षपरायणः सर्वविषयविरक्तोमुनिर्मननशीलोभवेत् विगतेच्छाभयक्रोधइति वीतरागभयक्रोधइत्यत्र व्याख्यातं एतादृशो यः संन्यासी सदा भवति मुक्तएव सः न तु मोक्षः तस्य कर्तव्योस्ति अथवा यएतादृशः ससदा जीवन्नपि मुक्तएव ॥ २७ ॥ २८ ॥ एवं योगयुक्तः किं ज्ञात्वा मुच्यतइति तदाह सर्वेषां यज्ञानां तपसांच कर्तृरूपेण देवतारूपेण च भोक्तारं भोगकर्तारं पालकमिति वा भुज् पालनाभ्यवहारयोरितिधातुः सर्वेषां लोकानां महान्तमीश्वरं हिरण्यगर्भादीनामपि नियन्तारं सर्वेषां प्राणिनां सुहृदं प्रत्युपकारनिरपेक्षतयोपकारिणं सर्वान्तर्यामिणं सर्वभासकं परिपूर्णसच्चिदानन्दैकरसं परमार्थसत्यं सर्वात्मानं नारा- ॥६२॥

यणं मां ज्ञात्वा आत्मत्वेन साक्षात्कृत्य शान्तिं सर्वसंसारोपरतिं मुक्तिमृच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः त्वां पश्यन्नपि कथं नाहं मुक्तइत्याशङ्का-
निराकरणाय विशेषणानि उक्तरूपेणैव मम ज्ञानं मुक्तिकारणमितिभावः ॥ २९ ॥ अनेकसाधनाभ्यासनिष्पन्नं हरिणेरितं ॥ स्वस्वरूप-

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ॥ सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति॥२९॥
इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सन्यासयोगो-
नामपंचमोऽध्यायः ॥

परिज्ञानं सर्वेषां मुक्तिसाधनम् ॥ ॥ इति श्रीमत्परहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीयपादशिष्यमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां
श्रीभगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां स्वरूपपरिज्ञानं नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ श्रीकृष्णाय गीतामृतदुहे नमः ॥ योगसूत्रं त्रिभिः श्लोकैः पंचमान्ते यदीरितं । षष्ठस्त्वारभ्यतेऽध्यायस्तद्व्याख्यानाय विस्तरात् ॥ तत्र सर्वकर्मत्यागेन योगं विधास्यन् त्याज्यत्वेन हीनत्वमाशङ्क्य कर्मयोगं स्तौति द्वाभ्यां कर्मणां फलमनाश्रितोऽनपेक्षमाणः फलाभिसन्धिरहितः सन् कार्यं कर्तव्यतया शास्त्रेण विहितं नित्यमग्निहोत्रादि कर्म करोति यः सकर्म्यपि सन् संन्यासी योगी चेति स्तूयते संन्यासो हि त्यागः चित्तगतविक्षेपाभावश्च योगः तौ चास्य विद्येते फलत्यागात् फलतृष्णारूपचित्तविक्षेपाभावाच्च कर्मफलतृष्णात्यागएवात्र गौण्या वृत्त्या संन्यासयोगशब्दाभ्यामभिधीयते सकामानपेक्ष्य प्राशस्त्यकथनाय अवश्यं भाविनौ हि निष्कामकर्मानुष्ठातुर्मुख्यौ संन्यासयोगौ तस्मादयं यद्यपि न निरग्निः अग्निसाध्यश्रौतकर्मत्यागी न भवति न चाक्रियः अग्निनिरपेक्षस्मार्तक्रियात्यागी च न भवति तथापि संन्यासी योगी चेति मन्तव्यः अथवा न निरग्निर्न चाक्रियः संन्यासी योगीचेति मन्तव्यः किंतु साग्निः सक्रियश्च निष्कामकर्मानुष्ठायी संन्यासी योगी चेति मन्तव्यइति स्तूयते 'अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवोगो अश्वान्' इत्यत्रैव प्रशंसालक्षणयानयान्वयोपपत्तिः अत्र

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ॥ ससंन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥ १ ॥

चाक्रियइत्यनेनैव सर्वकर्मसंन्यासीति लब्धे निरग्निरिति व्यर्थं स्यादित्यग्निशब्देन सर्वाणि कर्माण्युपलक्ष्य निरग्निरिति संन्यासीक्रियाशब्देन चित्तवृत्तीरुपलक्ष्याक्रियइति निरुद्धचित्तवृत्तिर्योगी च कथ्यते तेन न निरग्निः संन्यासी मन्तव्योन चाक्रियोयोगी मन्तव्यइति यथासंख्यमुभयव्यतिरेकोदर्शनीयः एवं सति नञ्द्वयमप्युपपन्नमिति द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥ असंन्यासेपि संन्यासपदप्रयोगे निमित्तभूतं गुणयोगं दर्शयितुमाह यं सर्वकर्मतत्फलपरित्यागं संन्यासमिति प्राहुः श्रुतयः संन्यासएवातिरेचयतीति ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्तीत्याद्याः योगं फलतृष्णाकर्तृत्वाभिमानयोः परित्यागेन विहितकर्मानुष्ठानं तं संन्यासं विद्धि हे पाण्डव अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्तमित्याह तं वयं मन्यामहे ब्रह्मदत्तसदृशोऽयमिति न्यायात्परशब्दः परत्र प्रयुज्यमानः सादृश्यं बोधयति गौण्या वृत्त्या तद्भावारोपेण वा प्रकृते तु किं सादृश्यमिति तदाह न हि यस्मात् असंन्यस्तसङ्कल्पः अत्यक्तफलसङ्कल्पः कश्चन कश्चिदपि योगी न भवति अपि तु सर्वयोगी त्यक्तफलसङ्कल्पएव भवतीति फलत्यागसाम्यात्तृष्णारूपचित्तवृत्तिनिरोधसाम्याच्च गौण्या वृत्त्या

कर्मैव संन्यासी च योगी च भवतीत्यर्थः तथा हि योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयइति वृत्तयः पञ्चविधाः तत्र प्रत्यक्षानुमानशास्त्रोपमानार्थापत्त्यभावाख्यानि प्रमाणानि षडिति वैदिकाः प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि त्रीणीति योगाः अन्तर्भावबहिर्भावाभ्यां सङ्कोचविकासौ द्रष्टव्यौ अतएव तार्किकादीनां मतभेदाः विपर्ययोमिथ्याज्ञानं तस्य पंचभेदाः अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः तएव च क्लेशाः शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्योविकल्पः प्रमाभ्रमविलक्षणोऽसदर्थव्यवहारः शशविषाणमसत्पुरुषस्य चैतन्यमित्यादिः अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा चतसृणां वृत्तीनामभावस्य प्रत्ययः कारणं तमोगुणस्तदालम्बना वृत्तिरेव निद्रा नतु ज्ञानाद्यभावमात्रमित्यर्थः अनुभूतविषयासम्प्रमोषः प्रत्ययः स्मृतिः पूर्वानुभवसंस्कारजं ज्ञानमित्यर्थः सर्ववृत्तिजन्यत्वादन्ते कथनं लज्जादिवृत्तीनामपि पंचस्वेवान्तः

यं सन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव ॥ नह्यसंन्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २ ॥ आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ॥ योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥

र्भावोद्रष्टव्यः एतादृशां सर्वासां चित्तवृत्तीनां निरोधोयोगइति च समाधिरिति च कथ्यते फलसङ्कल्पस्तु रागाख्यस्तृतीयोविपर्ययभेदस्तन्निरोधमात्रमपि गौण्या वृत्त्या योगइति संन्यासइति चोच्यतइति न विरोधः ॥ २ ॥ तत् किं प्रशस्तत्वात् कर्मयोगएव यावज्जीवमनुष्ठेयइति नेत्याह योगमन्तःकरणशुद्धिरूपं वैराग्यमारुरुक्षोरारोढुमिच्छोर्न त्वारूढस्य मुनेर्भविष्यतः कर्मफलतृष्णात्यागिनः कर्म शास्त्रविहितमग्निहोत्रादि नित्यं भगवदर्पणबुद्ध्या कृतं कारणं योगारोहणे साधनमनुष्ठेयमुच्यते वेदमुखेन मया योगारूढस्य योगमन्तःकरणशुद्धिरूपं वैराग्यं प्राप्तवतस्तु तस्यैव पूर्वं कर्मिणोपि सतः शमः सर्वकर्मसंन्यासएव कारणमनुष्ठेयतया ज्ञानपरिपाकसाधनमुच्यते ॥३॥ कदा योगारूढोभवतीत्युच्यते यदा यस्मिन् चित्तसमाधानकाले इन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु कर्मसु च नित्यनैमित्तिककाम्यलौकिकप्रतिषिद्धेषु नानुषज्जते तेषां मिथ्यात्व-

दर्शनेनात्मनोऽकर्त्रभोक्तृपरमानन्दाद्वयस्वरूपदर्शनेन च प्रयोजनाभावबुद्ध्याऽहमेतेषां कर्ता ममैते भोग्याइत्यभिनिवेशरूपमनुषङ्गं करोति हि यस्मात् तस्मात्सर्वसङ्कल्पसंन्यासी सर्वेषां सङ्कल्पानामिदं मया कर्तव्यमेतत् फलं भोक्तव्यमित्येवंरूपाणां मनोवृत्तिविशेषाणां तद्विषयाणां च कामानां तत्साधनानां च कर्मणां त्यागशीलः तदा शब्दादिषु कर्मसु चानुषङ्गस्य तद्धेतोश्च सङ्कल्पस्य योगारोहणप्रतिबन्धकस्याभावात् योगं समाधिमारूढोयोगारूढइत्युच्यते ॥४॥ योयदैवं योगारूढोभवति तदा तेनात्मनैवात्मोध्दृतोभवति संसारानर्थव्रातादतः आत्मना विवेकयुक्तेन मनसा आत्मानं स्वं जीवं संसारसमुद्रे निमग्नं ततउद्धरेत् उत् ऊर्ध्वं हरेत् विषयासङ्गपरित्यागेन योगारूढतामा-

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते ॥ सर्वसङ्कल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ॥ आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५ ॥

बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ॥ अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥

पादयेदित्यर्थः नतु विषयासङ्गेनात्मानमवसादयेत् संसारसमुद्रे मज्जयेत् हि यस्मादात्मैवात्मनोबन्धुर्हितकारी संसारबन्धनान्मोचनहेतुः नान्यः कश्चिल्लौकिकस्यबन्धोरपि स्नेहानुबन्धेन बन्धहेतुत्वात् आत्मैव नान्यः कश्चित् रिपुः शत्रुरहितकारी विषयबन्धनागारप्रवेशात्कोशकारइवात्मनः स्वस्य बाह्यस्यापि रिपोरात्मप्रयुक्तत्व द्युक्तमवधारणमात्मैव रिपुरात्मनइति ॥ ५ ॥ इदानीं किंलक्षणआत्मात्मनोबन्धुः किंलक्षणोवात्मनोरिपुरित्युच्यते आत्मा कार्यकरणसंघातोयेन जितः स्ववशीकृतः आत्मनैव विवेकयुक्तेन मनसैव न तु शस्त्रादिना तस्यात्मता स्वरूपमात्मनोबन्धुरुच्छृंखलस्वप्रवृत्त्यभावेन स्वहितकरणात् अनात्मनस्तु अजितात्मनइत्येतत् शत्रुत्वे शत्रुभावे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् बाह्यशत्रुरिवोच्छृंखलप्रवृत्त्या स्वस्य स्वेनानिष्टाचरणात् ॥ ६ ॥

जितात्मनः स्वबन्धुत्वं विवृणोति शीतोष्णसुखदुःखेषु चित्तविक्षेपकरेषु सत्स्वपि तथा मानापमानयोः पूजापरिभवयोश्चित्तविक्षेपहेत्वोः सतोरपि तेषु समत्वेनेति वा जितात्मनः प्रागुक्तस्य जितेन्द्रियस्य प्रशान्तस्य सर्वत्र समबुद्ध्या रागद्वेषशून्यस्य परमात्मा स्वप्रकाशज्ञानस्वभावः आत्मा समाहितः समाधिविषयोयोगारूढो भवति परमिति वा छेदः जितात्मनः प्रशान्तस्यैव परं केवलमात्मा समाहितोभवति नान्यस्य तस्माज्जितात्मा प्रशान्तश्च भवेदित्यर्थः ॥७॥ किंच ज्ञानं शास्त्रोक्तानां पदार्थानामौपदेशिकं ज्ञानं विज्ञानं तदप्रामाण्यशङ्कानिराकरणफलेन विचारेण तथैव तेषां स्वानुभवेनापरोक्षीकरणं ताभ्यां तृप्तः संजातालम्प्रत्यय आत्मा चित्तं यस्य स तथा कूटस्थोविषयसन्निधावपि विकारशून्यः अतएव विजितानि रागद्वेषपूर्वकाद्विषयग्रहणाद्व्यावर्तितानीन्द्रियाणि येन सः अतएव हेयोपादेयबुद्धिशून्यत्वेन

जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ॥ शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥ ७ ॥ ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थोविजितेन्द्रियः ॥ युक्तइत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥८॥ सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ॥ साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥

समानि मृत्पिण्डपाषाणकाञ्चनानि यस्य सः योगी परमहंसपरिव्राजकः परवैराग्ययुक्तो योगारूढइत्युच्यते ॥ ८ ॥ सुहृन्मित्रादिषु समबुद्धिस्तु सर्वयोगिश्रेष्ठइत्याह सुहृत्प्रत्युपकारमनपेक्ष्य पूर्वस्नेहं संबन्धं च विनैवोपकर्ता मित्रं स्नेहेनोपकारकः अरिः स्वकृतापकारमनपेक्ष्य स्वभावक्रौर्येणापकर्ता उदासीनोविवदमानयोरुभयोरप्युपेक्षकः मध्यस्थोविवदमानयोरुभयोरपि हितैषी द्वेष्यः स्वकृतापकारमपेक्ष्यापकर्ता बन्धुः संबन्धेनोपकर्ता एतेषु साधुषु शास्त्रविहितकारिषु पापेषु शास्त्रप्रतिषिद्धकारिष्वपि चकारादन्येषु च सर्वेषु समबुद्धिः कः कीदृक्कर्मेत्यव्यापृतबुद्धिः सर्वत्र रागद्वेषशून्यः विशिष्यते सर्वतउत्कृष्टोभवति विमुच्यतइति वा पाठः ॥ ९ ॥ एवं योगारूढस्य लक्षणं फलं चोक्त्वा तस्य साङ्गं योगं विधत्ते योगीत्यादिभिः स योगी परमोमतइत्यन्तैस्त्रयोविंशत्या श्लोकैः तत्र एवमुत्तमफलप्राप्तये योगी योगा-

रूढः आत्मानं चित्तं सततं निरन्तरं युञ्जीत क्षिप्तमूढविक्षिप्तभूमिपरित्यागेनैकाग्रनिरोधभूमिभ्यां समाहितं कुर्यात् रहसि गिरिगुहादौ योगप्रतिबन्धकदुर्जनादिवर्जिते देशे स्थितः एकाकी त्यक्तसर्वगृहपरिजनः संन्यासी चित्तमन्तःकरणमात्मा देहश्च संयतौ योगप्रतिबन्धकव्यापारशून्यौ यस्य स यतचित्तात्मा यतोनिराशीर्वैराग्यदार्ढ्येन विगततृष्णः अतएव चापरिग्रहः शास्त्राभ्यनुज्ञातेनापि योगप्रतिबन्धकेन परिग्रहेण शून्यः ॥ १० ॥ तत्रासननियमं दर्शयन्नाह द्वाभ्यां शुचौ स्वभावतः संस्कारतो वा शुद्धे जनसमुदायरहिते निर्भये गङ्गातटगुहादौ देशे समे स्थाने प्रतिष्ठाप्य स्थिरं निश्चलं नात्युच्छ्रितं नात्युच्चं नाप्यतिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरं चैलं मृदुवस्त्रं अजिनं मृदुव्याघ्रादिचर्म ते कुशेभ्यउत्तरे उपरितने यस्मिन् तदास्यतेस्मिन्नित्यासनं कुशमयवृष्युपरि मृदुचर्म तदुपरि मृदुवस्त्ररूपामि-

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः॥एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः॥१०॥ शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ॥ नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ ११ ॥ तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ॥ उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १२ ॥

त्यर्थः तथा चाह भगवान् पतञ्जलिः स्थिरसुखमासनमिति आत्मनइति परासनव्यावृत्त्यर्थं तस्यापि परेच्छानियमाभावेन योगविक्षेपकरत्वात् एवमासनं प्रतिष्ठाप्य किं कुर्यादिति तत्राह तत्र तस्मिन्नासने उपविश्यैव न तु शयानस्तिष्ठन्वा आसीनः संभवादिति न्यायात् यताः संयताउपरताश्चित्तस्येन्द्रियाणां च क्रियावृत्तयोयेन संयतचित्तेन्द्रियक्रियः सन् योगं समाधिं युञ्जीताभ्यसेत् किमर्थं आत्मविशुद्धये आत्मनोन्तःकरणस्य सर्वविक्षेपशून्यत्वेनातिसूक्ष्मतया ब्रह्मसाक्षात्कारयोग्यतार्थं 'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिरि'ति श्रुतेः किं कृत्वा योगमभ्यसेदिति तत्राह एकाग्रं राजसतामसव्युत्थानाख्यप्रागुक्तभूमित्रयपरित्यागेनैकविषयकधारावाहिकानेकवृत्तियुक्तमुद्रिक्तसत्त्वं मनः कृत्वा दृढभूमिकेन प्रयत्नेन संपाद्य एकाग्रताविवृद्ध्यर्थं योगं संप्रज्ञातसमाधिमभ्यसेत् सच

ब्रह्माकारमनोवृत्तिप्रवाहएव निदिध्यासनाख्यः तदुक्तं 'ब्रह्माकारमनोवृत्तिप्रवाहोऽहंकृतिं विना संप्रज्ञातसमाधिःस्याद्ध्यानाभ्यासप्रकर्षत' इति एतदेवाभिप्रेत्य ध्यानाभ्यासप्रकर्षं विदधे भगवान् योगी युञ्जीत सततं युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये युक्तआसीत मत्परइत्यादि बहुकृत्वः ॥ ११ ॥ १२ ॥ तदर्थं बाह्यमानसमुक्त्वाऽधुना तत्र कथं शरीरधारणमित्युच्यते कायः शरीरमध्यं सच शिरश्च ग्रीवा च कायशिरोग्रीवं मूलाधारादारभ्य मूर्धान्तं पर्यन्तं सममवक्रं अचलमकम्पं धारयन्नेकतत्त्वाभ्यासेन विक्षेपसहमान्यं गमेजयत्वाभावं संपादयन् स्थिरः दृढप्रयत्नोभूत्वा किंच स्वं स्वीयं नासिकाग्रं संप्रेक्ष्येव लयविक्षेपराहित्याय विषयप्रवृत्तिरहितोनिमीलितनेत्रइत्यर्थः दिशश्चानवलोकयन् अन्तरान्तरा दिशां चावलोकनमकुर्वन् योगप्रतिबन्धकत्वात्तस्य एवंभूतः सन्नासीतेत्युत्तरेण संबन्धः किंच निद्राननिवृत्तिरूपेण प्रकर्षेण शान्तः रागादिदोषरहितआत्मान्तःकरणं यस्य स प्रशान्तात्मा शास्त्रीयनिश्चयदार्ढ्याद्विगतभीः सर्वकर्मपरित्यागेन युक्त-

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ॥ संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ १३ ॥ प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ॥ मनः संयम्य मच्चित्तोयुक्तआसीत मत्परः ॥ १४ ॥

त्वायुक्तत्वशङ्का यस्य स विगतभीः ब्रह्मचारिव्रते ब्रह्मचर्यगुरुशुश्रूषाभिक्षाभोजनादौ स्थितः सन् मनः संयम्य विषयाकारवृत्तिशून्यं कृत्वा मयि परमेश्वरे प्रत्यक्चिति सगुणे निर्गुणे वा चित्तं यस्य समचित्तोमद्विषयकधारावाहिकचित्तवृत्तिमान् पुत्रादौ प्रिये चिन्तनीये सति कथमेवं स्यादतआह मत्परः अहमेव परमानन्दरूपत्वात्परः पुरुषार्थः प्रियोयस्य सतथा 'तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयोवित्तात्प्रेयोन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरोयदयमात्मे'ति श्रुतेः एवं विषयाकारसर्ववृत्तिनिरोधेन भगवदेकाकारचित्तवृत्तियुक्तः संप्रज्ञातसमाधिमानासीतोपविशेद्यथाशक्ति नतु स्वेच्छया व्युत्तिष्ठेदित्यर्थः भवति कश्चिद्रागी स्त्रीचित्तो न तु स्त्रियमेव परत्वेनाराध्यत्वेन गृह्णाति किं तर्हि राजानं वा देवं वा अयं तु मच्चित्तोमत्परश्च सर्वाराध्यत्वेन मामेव मन्यतइति भाष्यकृतां व्याख्यां व्याख्यातृत्वेपि मे नात्र भङ्ग्यन्तरेण तुल्यता गुञ्जायाः किं नु हेम्नैकतुलारोहेपि तुल्यता ॥ १३ ॥ १४ ॥

एवं संप्रज्ञातसमाधिनासीनस्य किं स्यादित्युच्यते एवं रहोवस्थानादिपूर्वोक्तनियमनात्मान मनोयुञ्जन् अभ्यासवैराग्याभ्यां समाहितं कुर्वन् योगी सदायोगाभ्यासपरोऽभ्यासातिशयेन नियतं निरुद्धं मानसं मनोयेन नियतानिरुद्धा मानसामनोवृत्तिविकारायेनेति वा नियतमानसः सन् शान्तिं सर्ववृत्त्युपरतिरूपां प्रशान्तवाहितां निर्वाणपरमां तत्त्वसाक्षात्कारोत्पत्तिद्वारेण सकार्याविद्यानिवृत्तिरूपमुक्तिपर्यवसायिनीं मत्संस्थां मत्स्वरूपपरमानन्दरूपां निष्ठामधिगच्छति नतु सांसारिकाण्यैश्वर्याणि अनात्मविषयसमाधिफलान्यधिगच्छति तेषामपवर्गोपयोगिसमाध्युपसर्गत्वात् तथा च तत्तत्समाधिफलान्युक्त्वाह भगवान् पतञ्जलिः 'ते समाधावुपसर्गाव्युत्थाने सिद्धय'इति स्थान्युपनिमन्त्रणे सङ्गस्मयाकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गादिति च स्थानिनोदेवाः तथाचोद्दालकोदेवैरामन्त्रितोपि तत्र सङ्गमादरं स्मयं गर्वं च कृत्वा देवानवज्ञाय पुनरनिष्टप्रसङ्गनिवारणाय निर्विकल्पकमेव समाधिमकरोदिति वसिष्ठेनोपाख्यायते मुमुक्षुभिर्हेयश्च समाधिः सूत्रितः पतञ्जलिना वितर्कविचारानन्दास्मितानुगमात्संप्रज्ञातः सम्यक् संशयविपर्ययानध्यवसायरहित्वेन प्रज्ञायते प्रकर्षेण विशेषरूपेण ज्ञायते भाव्यस्वरूपं

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः ॥ शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५ ॥

येन स संप्रज्ञातः समाधिर्भावनाविशेषः भावना हि भाव्यस्य विषयान्तरपरिहारेण चेतसि पुनःपुनर्निवेशनं भाव्यं च त्रिविधं ग्राह्यग्रहणग्रहीतृभेदात् ग्राह्यमपि द्विविधं स्थूलसूक्ष्मभेदात् तदुक्तं क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु तत्स्थतदञ्जनतासमापत्तिः क्षीणा राजसतामसवृत्तयोयस्य तस्य चित्तस्य ग्रहीतृग्रहणग्राह्येष्वात्मेन्द्रियविषयेषु तत्स्थातत्रैवैकाग्रता तदञ्जनता तन्मयता न्यग्भूते चित्ते भाव्यमानस्यैवोत्कर्षइति यावत् तथाविधासमापत्तिस्तद्रूपः परिणामोभवति यथाभिजातस्य निर्मलस्य स्फटिकमणेस्तत्तदुपाश्रयवशात्तत्तद्रूपापत्तिरेवं निर्मलस्य चित्तस्य तत्तद्भावनीयवस्तूपरागात्तत्तद्रूपापत्तिः समापत्तिः समाधिरिति च पर्यायः यद्यपि ग्रहीतृग्रहणग्राह्येष्वित्युक्तं तथापि भूमिकाक्रमवशाद्ग्राह्यग्रहणग्रहीतृष्विति बोद्धव्यं यतः प्रथमं ग्राह्यनिष्ठएव समाधिर्भवति ततोग्रहणनिष्ठस्ततोग्रहीतृनिष्ठइति ग्रहीत्रादिक्रमोप्यग्रे व्याख्यास्यते तत्र यदा स्थूलं महाभूतेन्द्रियात्मकषोडशविकाररूपं विषयमादाय पूर्वापरानुसन्धानेन शब्दार्थोल्लेखेन च भावना क्रियते तदा सवितर्कः समाधिः अस्मिन्नेवालम्बने पूर्वापरानुसन्धानेन शब्दार्थोल्लेखशू-

न्यत्वे यदा भावना प्रवर्तते तदा निर्वितर्कः एतावुभावप्यत्र वितर्कशब्देनोक्तौ तत्रान्तःकरणलक्षणं सूक्ष्मं विषयमालम्ब्य तस्य देशकालधर्मावच्छेदेन यदा भावना प्रवर्तते तदा सविचारः अस्मिन्नेव अवलम्बने देशकालधर्मावच्छेदं विना धर्मिमात्रावभासित्वेन यदा भावना प्रवर्तते तदा निर्विचारः एतावुभावप्यत्र विचारशब्देनोक्तौ तथा च भाष्यं 'वितर्कश्चित्तस्य स्थूलआलम्बने आभोगः सूक्ष्मे विचार'इति इयंग्राह्यसमापत्तिरिति व्यपदिश्यते यदा रजस्तमोलेशानुविद्धमन्तःकरणसत्त्वं भाव्यते तदा गुणभावाच्चिच्छक्तेः सुखप्रकाशमयस्य सत्त्वस्य भाव्यमानस्योद्रेकात्सानन्दः समाधिर्भवति अस्मिन्नेव समाधौ ये बद्धधृतयस्तत्त्वान्तरं प्रधानपुरुषरूपं न पश्यन्ति ते विगतदेहाहङ्कारत्वाद्विदेहशब्देनोच्यन्ते इयं ग्रहणसमापत्तिः ततःपरं रजस्तमोलेशानभिभूतं शुद्धं सत्त्वमालम्बनीकृत्य या भावना प्रवर्तते तस्यां ग्राह्यस्य सत्त्वस्य न्यग्भावाच्चितिशक्तेरुद्रेकात्सत्तामात्रावशेषत्वेन समाधिः सास्मितइत्युच्यते न चाहङ्कारास्मितयोरभेदः शङ्कनीयः यतोयत्रान्तःकरणमहमित्युल्लेखेन विषयान् वेदयते सोहङ्कारः यत्र स्वन्तर्मुखतया प्रतिलोमपरिणामेन प्रकृतिलीने चेतसि सत्तामात्रमवभाति सास्मिता अस्मिन्नेव समाधौ ये कृतपरितोषास्ते परं पुरुषमपश्यन्तश्चेतसः प्रकृतौ लीनत्वात्प्रकृतिलयाइत्युच्यन्ते सेयं ग्रहीतृसमापत्तिरास्मितामात्ररूपग्रहीतृनिष्ठत्वात् येतु परं परुषं विविच्य भावनायां प्रवर्तन्ते तेषामपि केवलपुरुषविषया विवेकख्यातिर्ग्रहीतृसमापत्तिरपि न सास्मितः समाधिर्विवेकेनास्मितायास्त्यागात् तत्र ग्रहीतृभानपूर्वकमेव ग्रहणभानं तत्पूर्वकं च सूक्ष्मग्राह्यभानं तत्पूर्वकं च स्थूलग्राह्यभानमिति स्थूलविषयोद्विविधोपि वितर्कश्चतुष्टयानुगतः द्वितीयोवितर्कविकलास्त्रितयानुगतः तृतीयोवितर्कविचाराभ्यां विकलोद्वितयानुगतश्चतुर्थोवितर्कविचारानन्दैर्विकलोऽस्मितामात्रइति चतुरवस्थोयं संप्रज्ञातइति एवंसवितर्कः सविचारः सानन्दः सास्मितश्च समाधिरन्तर्धानादिसिद्धिहेतुतया मुक्तिहेतुसमाधिविरोधित्वाद्धेयएव मुमुक्षुभिः ग्रहीतृग्रहणयोरपि चित्तवृत्तिविषयतादशायां ग्राह्यकोटौ निक्षेपाद्धेयोपादेयविभागकथनाय ग्राह्यसमापत्तिरेव विवृता सूत्रकारेण चतुर्विधा हि ग्राह्यसमापत्तिः स्थूलग्राह्यगोचरा द्विविधा सवितर्का निर्वितर्का च सूक्ष्मग्राह्यगोचरापि द्विविधा सविचारा निर्विचारा च तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः सङ्कीर्णा सवितर्का शब्दार्थज्ञानविकल्पसंभिन्ना स्थूलार्थावभासरूपा सवितर्का समापत्तिः स्थूलगोचरा सविकल्पकवृत्तिरित्यर्थः स्मृतिपरिशुद्धौ स्वस्वरूपशून्ये चार्थमात्रनिर्भासा निर्वितर्का तस्मिन्नेव स्थूलआलम्बने शब्दार्थस्मृतिप्रविलये प्रत्युदितस्पष्टग्राह्याकारप्रतिभासितया न्यग्भूतज्ञानांशत्वेन स्वरूपशून्यैव निर्वितर्का समापत्तिः स्थूलगोचरा निर्विकल्पकवृत्तिरित्यर्थः एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता सूक्ष्मस्तन्मात्रादिर्विषयोयस्याः सा सूक्ष्मविषया समापत्तिर्द्विविधा सविचारा निर्विचारा च सविकल्पकनिर्विकल्पकभेदेन एतयैव सवितर्कया निर्वितर्कयाच स्थूलविषयया समापत्त्या व्याख्याता शब्दार्थज्ञानविकल्पसाहितत्वेन देशकालधर्माद्यवच्छिन्नः सूक्ष्मोर्थः प्रतिभाति यस्यां सा सविचारा शब्दार्थज्ञानविकल्परहितत्वेन

देशकालधर्माद्यनवच्छिन्नत्वेन च धर्मिमात्रतया सूक्ष्मोर्थः प्रतिभाति यस्यां सा निर्विचारा सविचारनिर्विचारयोः सूक्ष्मविषयत्वविशेषणात्स-
वितर्कनिर्वितर्कयोः स्थूलविषयत्वमर्थाद्व्याख्यातं सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्यवसानं सविचारायानिर्विचारायाश्च समापत्तेर्यत्सूक्ष्मविषय-
त्वमुक्तं तदलिङ्गपर्यन्तं द्रष्टव्यं तेन सानन्दसास्मितयोर्ग्रहीतृग्रहणसमापत्त्योरपि ग्राह्यसमापत्तावेवान्तर्भावइत्यर्थः तथा हि पार्थिवस्याणोर्गन्ध-
तन्मात्रं सूक्ष्मोविषयः आप्यस्यापि रसतन्मात्रं तैजसस्य रूपतन्मात्रं वायवीयस्य स्पर्शन्तमात्रं नभसः शब्दतन्मात्रं तेषामहङ्कारः तस्य
लिङ्गमात्रं महत्तत्त्वं तस्याप्यलिङ्गं प्रधानं सूक्ष्मोविषयः सप्तानामपि प्रकृतीनां प्रधानएव सूक्ष्मता विश्रान्तेस्तत्पर्यन्तमेव सूक्ष्मविषयत्वमुक्तं
यद्यपि प्रधानादपि पुरुषः सूक्ष्मोस्ति तथाप्यन्वयिकारणत्वाभावात्तस्य सर्वान्वयिकारणे प्रधानएव निरतिशयं सौक्ष्म्यं व्याख्यातं पुरुषस्तु
निमित्तकारणं सदपि नान्वयिकारणत्वेन सूक्ष्मतामर्हति अन्वयिकारणत्वाविवक्षायां तु पुरुषोपि सूक्ष्मो भवत्येवेति द्रष्टव्यं ताएव सबीजः
समाधिः ताश्चतस्रः समापत्तयोग्राह्येण बीजेन सहवर्तन्तइति सबीजः समाधिर्वितर्कविचारानन्दास्मितानुगमात्संप्रज्ञातइति प्रागुक्तः स्थूलेर्थे
सवितर्कोनिर्वितर्कः सूक्ष्मेर्थे सविचारोनिर्विचारइति तत्रान्तिमस्य फलमुच्यते निर्विचारवैशारद्येध्यात्मप्रसादः स्थूलविषयत्वे तुल्येपि सवि-
तर्कं शब्दार्थज्ञानविकल्पसङ्कीर्णमपेक्ष्य तद्रहितस्य निर्विकल्परूपस्य निर्वितर्कस्य प्राधान्यं ततः सूक्ष्मविषयस्य सविकल्पकप्रतिभासरूपस्य
सविचारस्य ततोपि सूक्ष्मविषयस्य निर्विकल्पकप्रतिभासरूपस्य निर्विचारस्य प्राधान्यं तत्र पूर्वेषां त्रयाणां निर्विचारार्थत्वान्निर्विचार-
फलेनैव फलवत्त्वं निर्विचारस्य तु प्रकृष्टाभ्यासबलाद्वैशारद्ये रजस्तमोनभिभूतसत्त्वोद्रेके सत्यध्यात्मप्रसादः क्लेशवासनारहितस्य चित्तस्य
भूतार्थविषयः क्रमाननुरोधी स्फुटः प्रज्ञालोकः प्रादुर्भवति तथा च भाष्यं 'प्रज्ञाप्रसादमारुह्य अशोच्यः शोचतोजनान् भूमिष्ठानिव
शैलस्थः सर्वान्प्राज्ञोनुपश्यतीति' ऋतंभरा तत्र प्रज्ञा तत्र तस्मिन् प्रज्ञाप्रसादे सति समाहितचित्तस्य योगिनो या प्रज्ञा जायते सा
ऋतंभरा ऋतं सत्यमेव बिभर्ति न तत्र विपर्यासगन्धोप्यस्तीति यौगिक्येवेयं समाख्या सा चोत्तमोयोगः तथा च भाष्यं 'आगमेनानु-
मानेन ध्यानाभ्यासरसेन च त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगमुत्तममिति' सातु श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वात्
श्रुतमागमविज्ञानं तत्सामान्यविषयमेव न हि विशेषेण सह कस्यचिच्छब्दस्य सङ्गतिर्ग्रहीतुं शक्यते तथानुमानं सामान्यविषयमेव न हि
विशेषेण सह कस्यचिद्व्याप्तिर्ग्रहीतुं शक्यते तस्माच्छ्रुतानुमानविषयोन विशेषः कश्चिदस्ति न चास्य सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टस्य वस्तु-
नोलोकप्रत्यक्षेण ग्रहणमस्ति किन्तु समाधिप्रज्ञानिर्ग्राह्यएव च सविशेषोभवति भूतसूक्ष्मगतोवा पुरुषगतोवा तस्मान्निर्विचारवैशारद्यसमु-
द्भवायां श्रुतानुमानविलक्षणायां सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टसर्वविशेषविषयायामृतंभरायामेव प्रज्ञायां योगिना महान् प्रयत्नआस्थेयइत्यर्थः ननु
क्षिप्तमूढविक्षिप्ताख्यव्युत्थानसंस्काराणामेकाग्रतायामपि सवितर्कनिर्वितर्कसविचारजानां संस्काराणां सद्भावात्तैश्चाल्यमानस्य चित्तस्य ॥६७॥

कथं निर्विचारवैशारद्यपूर्वकाध्यात्मप्रसादलभ्या ऋतंभरा प्रज्ञा प्रतिष्ठिता स्यादत आह तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी तया ऋतंभरया प्रज्ञया जनितोयः संस्कारः स तत्त्वविषयया प्रज्ञया जनितत्वेन बलवत्त्वादन्यान् व्युत्थानजान् समाधिजांश्च संस्कारान् तत्त्वविषयप्रज्ञाजनितत्वेन दुर्बलान् प्रतिबध्नाति स्वकार्याक्षमान् करोति नाशयतीति वा तेषां संस्काराणामभिभवात्तत्प्रभवाः प्रत्यया न भवन्ति ततः समाधिरुपतिष्ठते ततः समाधिजा प्रज्ञा ततः प्रज्ञाकृताः संस्काराइति नवोनवः संस्काराशयोवर्धते ततश्च प्रज्ञा ततश्च संस्काराइति ननु भवतु व्युत्थानसंस्काराणामतत्त्वविषयप्रज्ञाजनितानां तत्त्वमात्रविषयसंप्रज्ञातसमाधिप्रज्ञाप्रभवैः संस्कारैः प्रतिबन्धस्तेषां तु संस्काराणां प्रतिबन्धकाभावादेकाग्रभूमावेव सबीजः समाधिः स्यान्न तु निर्बीजोनिरोधभूमाविति तत्राह तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्बीजः समाधिः तस्य संप्रज्ञातस्य समाधेरेकाग्रभूमिजस्य अपिशब्दात् क्षिप्तमूढविक्षिप्तानामपि निरोधे योगिप्रयत्नविशेषेण विलये सति सर्वनिरोधात्समाधेः समाधिजस्य संस्कारस्यापि निरोधान्निर्बीजोनिरालम्बनोऽसंप्रज्ञातसमाधिर्भवति सच सोपायः प्राक् सूत्रितोविरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोन्यइति विरम्यतेनेनेति विरामोवितर्कविचारानन्दास्मितादिरूपचिन्तात्यागः तस्य प्रत्ययः कारणं परं वैराग्यमिति यावत् विरामश्चासौप्रत्ययश्चित्तवृत्तिविशेषइति वा तस्याभ्यासः पौनःपुन्येन चेतसि निवेशनं तदेव पूर्वं कारणं यस्य सतथा संस्कारमात्रशेषः सर्वथा निर्वृत्तिकोन्यः पूर्वोक्तात्सबीजाद्विलक्षणोनिर्बीजोऽसंप्रज्ञातसमाधिरित्यर्थः संप्रज्ञातस्य हि समाधेर्द्वावुपायावुक्तावभ्यासोवैराग्यं च तत्र सालम्बनत्वादभ्यासस्य न निरालम्बनसमाधिहेतुत्वं घटतइति निरालम्बनं परं वैराग्यमेव हेतुत्वेनोच्यते अभ्यासस्तु संप्रज्ञातसमाधिद्वारा प्रणाड्योपयुज्यते तदुक्तं 'त्रयमन्तरङ्गं पूर्वेभ्यः' धारणाध्यानसमाधिरूपं साधनत्रयं यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहाररूपसाधनपञ्चकापेक्षया सबीजस्य समाधेरन्तरङ्गं साधनं साधनकोटौ च समाधिशब्देनाभ्यासएवोच्यते मुख्यस्य समाधेः साध्यत्वात् तदपि बहिरङ्गं निर्बीजस्यानिर्बीजस्य तु समाधेस्तदपि त्रयं बहिरङ्गं परंपरयोपकारितस्य तु परं वैराग्यमेवान्तरङ्गमित्यर्थः अयमपि द्विविधोभवप्रत्ययउपायप्रत्ययश्च भवप्रत्ययोविदेहप्रकृतिलयानां विदेहानां सानन्दानां प्रकृतिलयानां च सास्मितानां देवानां प्राग्व्याख्यातानां जन्मविशेषादौषधिविशेषान्मन्त्रविशेषात्तपोविशेषाद्वा यः समाधिः सभवप्रत्ययः भवः संसारः आत्मानात्मविवेकाभावरूपः प्रत्ययः कारणं यस्य सतथा जन्ममात्रहेतुकोवा पक्षिणामाकाशगमनवत् पुनः संसारहेतुत्वान्मुमुक्षुभिर्हेयइत्यर्थः श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वकइतरेषां जन्मौषधिमन्त्रतपःसिद्धव्यतिरिक्तानामात्मानात्मविवेकदर्शिनां तु यः समाधिः सश्रद्धादिपूर्वकः श्रद्धादयः पूर्वे उपायायस्य सतथा उपायप्रत्ययइत्यर्थः तेषु श्रद्धायोगविषये चेतसः प्रसादः सा हि जननीव योगिनं पाति ततःश्रद्दधानस्य विवेकार्थिनोवीर्यमुत्साहउपजायते समुपजातवीर्यस्य पाश्चात्यासु भूमिषु स्मृतिरुत्पद्यते तत्स्मरणाच्च चित्तमनाकुलं

सत्समाधीयते समाधिरत्रैकाग्रता समाहितचित्तस्य प्रज्ञा भाव्यगोचरा विवेकेन जायते तदभ्यासात्पराच्च वैराग्याद्भवत्यसंप्रज्ञातः समा-
धिर्मुमुक्षूणामित्यर्थः प्रतिक्षणपरिणामिनोहि भावाऋते चितिशक्तेरिति न्यायेन तस्यामपि सर्ववृत्तिनिरोधावस्थायां चित्तपरिणामप्रवाहः
तज्जन्यसंस्कारप्रवाहश्च भवत्येवेत्यभिप्रेत्य संस्कारशेषइत्युक्तं तस्य च संस्कारस्य प्रयोजनमुक्तं ततः प्रशान्तवाहिता संस्कारादिति
प्रशान्तवाहितानामावृत्तिकस्य चित्तस्य निरिन्धनाग्निवत्प्रतिलोमपरिणामेनोपशमः यथा समिदाज्याद्याहुतिप्रक्षेपे वन्हिरुत्तरोत्तरवृद्धया
प्रज्वलति समिदादिक्षये तु प्रथमक्षणे किञ्चिच्छाम्यति उत्तरोत्तरक्षणेषु त्वधिकमधिकं शाम्यतीति क्रमेण शान्तिर्वर्धते तथा निरुद्धचित्त-
स्योत्तरोत्तराधिकः प्रशमः प्रवहति तत्र पूर्वप्रशमजनितः संस्कारएवोत्तरोत्तरप्रशमस्य कारणं तदा च निरिन्धनाग्निवच्चित्तं क्रमेणोपशाम्य-
द्व्युत्थानसमाधिनिरोधसंस्कारैः सह स्वस्यां प्रकृतौ लीयते तदा च समाधिपरिपाकप्रभवेन वेदान्तवाक्यजेन सम्यग्दर्शनेनाविद्यायां निवृ-
त्तायां तद्धेतुकदृग्दृश्यसंयोगाभावाद्वृत्तौ पञ्चविधायामपि निवृत्तायां स्वरूपप्रतिष्ठः पुरुषः शुद्धः केवलोमुक्तइत्युच्यते तदुक्तं 'तदा द्रष्टुः
स्वरूपेणावस्थानमिति' तदा सर्ववृत्तिनिरोधे वृत्तिदशायां तु नित्यापरिणामिचैतन्यरूपत्वेन तस्य सर्वदा शुद्धत्वेप्यनादिना दृश्यसंयोगेना
विवेकेनान्तःकरणतादात्म्याध्यासादन्तःकरणवृत्तिसारूप्यं प्राप्नुवन्नभोक्तापि भोक्तेव दुःखानां भवति तदुक्तं 'वृत्तिसारूप्यमितरत्र' इतरत्र
वृत्तिप्रादुर्भावे एतदेव विवृतं द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थं चित्तमेव द्रष्टृदृश्योपरक्तं विषयिविषयनिर्भासं चेतनाचेतनस्वरूपापन्नं विषयात्मक-
मप्यविषयात्मकमिवाचेतनमपि चेतनमिव स्फटिकमणिकल्पं सर्वार्थमित्युच्यते तदनेनं चित्तसारूप्येण भ्रान्ताः केचित्तदेव चेतनमित्याहुः तदसं-
ख्येयवासनाभिश्चित्तमपि परार्थं संहत्यकारित्वात् यस्य भोगापवर्गार्थं तत्सएव परश्चेतनोऽसंहतः पुरुषोन तु घटादिवत् संहत्यकारि चित्तं
चेतनमित्यर्थः एवं च विशेषदर्शिनआत्मभावभावनानिवृत्तिः एवं योन्तःकरणपुरुषयोर्विशेषदर्शी तस्य याऽन्तःकरणे प्रागविवेकवशादात्म-
भावनासीत्सा निवर्तते भेददर्शने सत्यभेदभ्रमानुपपत्तेः सत्त्वपुरुषयोर्विशेषदर्शनं च भगवदर्पितनिष्कामकर्मसाध्यं तल्लिङ्गं च योगभाष्ये
दर्शितं यथा प्रावृषि तृणाङ्कुरस्योद्भेदेन तद्बीजसत्तानुमीयते तथा मोक्षमार्गश्रवणेन सिद्धान्तरुचिवशात् यस्य लोमहर्षाश्रुपातौ दृश्येते
तत्राप्यस्ति विशेषदर्शनबीजमपवर्गभागी यं कर्माभिनिर्वर्तितमित्यनुमीयते यस्य तु तादृशं कर्मबीजं नास्ति तस्य मोक्षमार्गश्रवणे पूर्वपक्षयुक्तिषु
रुचिर्भवतिअरुचिश्चसिद्धान्तयुक्तिषु तस्य कोहमासं कथमहमासमित्यादिरात्मभावभावना स्वाभाविकी प्रवर्तते सा तु विशेषदर्शिनोनिवर्ततइति
एवं सति किं स्यादिति तदाह तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तं निम्नं जलप्रवहणयोग्योनीचदेशः प्राग्भारस्तदयोग्योच्चप्रदेशः ॥१८॥
चित्तं च सर्वदा प्रवर्तमानवृत्तिप्रवाहेण प्रवहज्जलतुल्यं तत्प्रागात्मानात्माविवेकरूपविमार्गवाहिविषयभोगपर्यन्तमस्यासीत् अधुना त्वात्मानात्म-
विवेकमार्गवाहि कैवल्यपर्यन्तं संपद्यतइति आरंभश्च विवेकवाहिनि चित्ते येन्तरायास्ते सहेतुकानिवर्तनीयाइत्याह सूत्राभ्यां 'तच्छिद्रेषु प्रत्य-

यान्तराणि संस्कारेभ्यः हानमेषां क्लेशवदुक्तं' तस्मिन्विवेकवाहिनि चित्ते छिद्रेष्वन्तरालेषु प्रत्ययान्तराणि व्युत्थानरूपाण्यहं ममेत्येवंरूपाणि व्युत्थानानुभवजेभ्यः संस्कारेभ्यः क्षीयमाणेभ्योपि प्रादुर्भवन्ति एषां च संस्काराणां क्लेशानामिव हानमुक्तं यथा क्लेशा अविद्यादयो ज्ञानाग्निना दग्धबीजभावा न पुनश्चित्तभूमौ प्ररोहं प्राप्नुवन्ति तथा ज्ञानाग्निना दग्धबीजभावाः संस्काराः प्रत्ययान्तराणि न प्ररोढुमर्हन्ति ज्ञानाग्निसंस्कारास्तु यावच्चित्तमनुशेरत इति एवं च प्रत्ययान्तरानुदयेन विवेकवाहिनि चित्ते स्थिरीभूते सति प्रसङ्ख्यानेप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः प्रसङ्ख्यानं सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिः शुद्धात्मज्ञानमिति यावत् तत्र बुद्धेः सात्त्विके परिणामे कृतसंयमस्य सर्वेषां गुणपरिणामानां स्वामिवदाक्रमणं सर्वाधिष्ठातृत्वं तेषामेव च शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मित्वेन स्थितानां यथावद्विवेकज्ञानं सर्वज्ञातृत्वं च विशोका नाम सिद्धिः फलं तद्वैराग्याच्च कैवल्यमुक्तं सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यमिति सूत्राभ्यां तदेतदुच्यते तस्मिन् प्रसङ्ख्याने सत्यप्यकुसीदस्य फलमलिप्सोः प्रत्ययान्तराणामनुदये सर्वप्रकारं विवेकख्यातेः परिपो-

नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः ॥ न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥ १६ ॥

षाद्धर्ममेघः समाधिर्भवति 'इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणां । अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनमिति' स्मृतेर्धर्मं प्रत्यग्ब्रह्मैक्यसाक्षात्कारं मेहति सिञ्चतीति धर्ममेघस्तत्त्वसाक्षात्कारहेतुरित्यर्थः ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः ततो धर्ममेघात्समाधेर्धर्माद्वा क्लेशानां पञ्चविधानामविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशानां कर्मणां च रक्तकृष्णशुक्लभेदेन त्रिविधानामविद्यामूलानामविद्याक्षये बीजक्षयादात्यन्तिकी निवृत्तिः कैवल्यं भवति कारणनिवृत्त्या कार्यनिवृत्तेरात्यन्तिक्या उचितत्वादित्यर्थः एवं स्थिते युञ्जन्नेवं सदात्मानमित्यनेन संप्रज्ञातः समाधिरेकाग्रभूमावुक्तः नियतमानस इत्यनेन तत्फलभूतोऽसंप्रज्ञातसमाधिर्निरोधभूमावन्तः शान्तिमिति निरोधसमाधिजसंस्कारफलभूता प्रशान्तवाहिता निर्वाणपरमामिति धर्ममेघस्य समाधेस्तत्त्वज्ञानद्वारा कैवल्यहेतुत्वं मत्संस्थामित्यनेनौपनिषदाभिमतं कैवल्यं दर्शितं यस्मादेवं महाफलो योगस्तस्मात्तं महता प्रयत्नेन संपादयेदित्यभिप्रायः ॥ १५ ॥ एवं योगाभ्यासनिष्ठस्याहारादिनियममाह द्वाभ्यां यद्भुक्तं सज्जीर्यति शरीरस्य च कार्यक्षमतां संपादयति तद्वात्मसम्मितमन्नं तदतिक्रम्य लोभेनाधिकमश्नतो न योगोऽस्ति अजीर्णदोषेण व्याधिपीडितत्वात् न चैकान्तमनश्नतो योगोऽस्ति

अनाहारादत्यल्पाहाराद्वा रसपोषणाभावेन शरीरस्य कार्याक्षमत्वात् 'यदु वा आत्मसम्मितमन्नं तदवति तन्न हिनस्ति यद्भूयो हिनस्ति तद्यत्कनीयो न भवतीति शतपथश्रुतेः' तस्माद्योगी नात्मसम्मितादन्नादधिकं न्यूनं वाऽश्नीयादित्यर्थः अथवा 'पूरयेदशनेनार्धं तृतीयमुदकेन तु। वायोः सञ्चरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेदित्यादि' योगशास्त्रोक्तपरिमाणादधिकं न्यूनं वाऽश्नतो योगो न संपद्यत इत्यर्थः तथाऽतिनिद्राशीलस्यातिजाग्रतश्च योगो नैवास्ति हे अर्जुन सावधानो भवेत्याभिप्रायः एकश्चकार उक्ताहारातिक्रमसमुच्चयार्थः अपरोऽत्रानुक्तदोषसमुच्चयार्थः यथा मार्कण्डेयपुराणे 'नाध्मातः क्षुधितः श्रान्तो न च व्याकुलचेतनः। युञ्जीत योगं राजेन्द्र योगी सिद्ध्यर्थमात्मनः॥ नातिशीते न चैवोष्णे न द्वन्द्वे नानिलान्विते। कालेष्वेतेषु युञ्जीत न योगं ध्यानतत्परः इत्यादि' ॥ १६ ॥ एवमाहारादिनियमविरहिणो योगव्यतिरेकमुक्त्वा तन्नियमवतो योगान्वयमाह आह्रियत इत्याहारोऽन्नं विहरणं विहारः पादभ्रमः तौ युक्तौ नियतपरिमाणौ यस्य तथा अन्येष्वपि प्रणवजपोपनिषदावर्तनादिषु कर्मसु युक्ता नियतकाला चेष्टा यस्य तथा स्वप्नो निद्रा अवबोधो जागरणं तौ युक्तौ नियतकालौ यस्य तस्य योगो भवति

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ॥ युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥१७॥
यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ॥ निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा॥१८॥

साधनपाटवात्समाधिः सिध्यति नान्यस्य एवं प्रयत्नविशेषेण संपादितो योगः किंफल इति तत्राह दुःखहेति सर्वसंसारदुःखकारणाविद्योन्मूलनहेतुब्रह्मविद्योत्पादकत्वात्समूलसर्वदुःखनिवृत्तिहेतुरित्यर्थः अत्राहारस्य नियतत्वं अर्धमशनस्य सव्यञ्जनस्य तृतीयमुदकस्य तु वायोः सञ्चारणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेदित्यादि प्रागुक्तं विहारस्य नियतत्वं योजनान्नपरं गच्छेदित्यादि कर्मसु चेष्टाया नियतत्वं वागादिचापलपरित्यागः रात्रेर्विभागत्रयं कृत्वा प्रथमान्त्ययोर्जागरणं मध्ये स्वपनमिति स्वप्नावबोधयोर्नियतकालत्वं एवमन्येऽपि योगशास्त्रोक्ता नियमा द्रष्टव्याः ॥ १७ ॥ एवमेकाग्रभूमौ संप्रज्ञातं समाधिमभिधाय निरोधभूमावसंप्रज्ञातं समाधिं वक्तुमुपक्रमते यदा यस्मिन् काले परवैराग्यवशाद्विनियतं विशेषेण नियतं सर्ववृत्तिशून्यतामापादितं चित्तं विगतरजस्तमस्कमन्तःकरणसत्त्वं स्वच्छत्वात्सर्वविषयाकारग्रहणसमर्थमपि सर्वतो निरुद्धवृत्तिकत्वादात्मन्येव प्रत्यक्चिति अनात्मानुपरक्ते वृत्तिराहित्येऽपि स्वतःसिद्धस्यात्माकारस्य वारयितुमशक्यत्वाच्चितेरेव प्राधान्यात् न्यग्भूतं सदवतिष्ठते निश्चलं भवति तदा तस्मिन्सर्ववृत्तिनिरोधकाले युक्तः समाहित इत्युच्यते कः यः सर्वकामेभ्यो निःस्पृहः निर्गता दोष-

दर्शनेन सर्वेभ्यो दृष्टादृष्टविषयेभ्यः कामेभ्यः स्पृहा तृष्णा यस्येति परं वैराग्यमसंप्रज्ञातसमाधेरन्तरङ्गं साधनमुक्तं तथा च व्याख्यातं प्राक् ॥ १८ ॥ समाधौ निर्वृत्तिकस्य चित्तस्योपमानमाह दीपचलनहेतुना वातेन रहिते देशे स्थितो दीपो यथा चलनहेत्वभावान्नेङ्गते न चलति सोपमा स्मृता सदृष्टान्तश्चिन्तितो योगज्ञैः कस्य योगिन एकाग्रभूमौ संप्रज्ञातसमाधिमतोऽभ्यासपाटवात् यतचित्तस्य निरुद्धसर्वचित्तवृत्तेरसंप्रज्ञातसमाधिरूपं योगं निरोधभूमौ युञ्जतोऽनुतिष्ठतो य आत्मान्तःकरणं तस्य निश्चलस्य सत्त्वोद्रेकेण प्रकाशकतया च निश्चलो दीपो दृष्टान्त इत्यर्थः आत्मनो योगं युञ्जत इति व्याख्याने दार्ष्टान्तिकालाभः सर्वावस्थस्यापि चित्तस्य सर्वदाऽऽत्माकारतयाऽऽत्मपदवैयर्थ्यं च न हि योगेनात्माकारता चित्तस्य संपाद्यते किन्तु स्वतएवात्माकारस्य सतोनात्माकारता निवर्त्यत इति तस्माद्दार्ष्टान्तिकप्रतिपादनार्थमेवात्मपदं यतचित्तस्येति वा ध्यानपरो निर्देशः कर्मधारयो वा यतस्य चित्तस्येत्य-

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ॥ योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥ १९ ॥ यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ॥ यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ २० ॥

र्थः ॥ १९ ॥ एवं सामान्येन समाधिमुक्त्वा निरोधसमाधिं विस्तरेण विवरितुमारभते यत्र यस्मिन् परिणामविशेषे योगसेवया योगाभ्यासपाटवेन जाते सति चित्तं निरुद्धं एकविषयकवृत्तिप्रवाहरूपामेकाग्रतां त्यक्त्वा निरिन्धनाग्निवदुपशाम्यन्निर्वृत्तिकतया सर्ववृत्तिनिरोधरूपेण परिणतं भवति यत्र च यस्मिंश्च परिणामे सति आत्मना रजस्तमोऽनभिभूतशुद्धसत्त्वमात्रेणान्तःकरणेनात्मानं प्रत्यक्चैतन्यं परमात्माभिन्नं सच्चिदानन्दघनमनन्तमद्वितीयं पश्यन् वेदान्तप्रमाणजया वृत्त्या साक्षात्कुर्वन्नात्मन्येव परमानन्दघने तुष्यति न देहेन्द्रियसङ्घाते न वा तद्भोग्येऽन्यत्र परमात्मदर्शने सत्यतुष्टिहेत्वभावात्तुष्यत्येवेति वा तमन्तःकरणपरिणामं सर्वचित्तवृत्तिनिरोधरूपं योगं विद्यादिति परेणान्वयः यत्र काले इति तु व्याख्यानमसाधु तच्छब्दाऽनन्वयात् ॥ २० ॥ आत्मन्येव तोषे हेतुमाह यत्र यस्मिन्नवस्थाविशेषे आत्यन्तिकमनन्तं निरतिशयं ब्रह्मस्वरूपं अतीन्द्रियं विषयेन्द्रियसंप्रयोगानभिव्यङ्ग्यं

बुद्धिग्राह्यं बुद्ध्यैव रजस्तमोमलरहितया सत्त्वमात्रवाहिन्या ग्राह्यं सुखं योगी वेत्ति अनुभवति यत्र च स्थितोऽयं विद्वांस्तत्त्वत आत्मस्वरूपान्नैव चलति तं योगसंज्ञितं विद्यादिति परेणान्वयः समानः अत्रात्यन्तिकमिति ब्रह्मसुखस्वरूपकथनं अतीन्द्रियमिति विषयसुखव्यावृत्तिः तस्य विषयेन्द्रियसंयोगसापेक्षत्वात् बुद्धिग्राह्यमिति सौषुप्तसुखव्यावृत्तिः सुषुप्तौ बुद्धेर्लीनत्वात् समाधौ निर्वृत्तिकायास्तस्याः सत्त्वात् तदुक्तं गौडपादैः ' लीयते तु सुषुप्तौ तन्निगृहीतं न लीयत इति ' तथा च श्रूयते ' समाधिनिर्धूतमलस्य चेतसो निवेशितस्यात्मनि यत्सुखं भवेत् । न शक्यते वर्णयितुं गिरा तदा यदेतदन्तःकरणेन गृह्यत इति ' अन्तःकरणेन निरुद्धसर्ववृत्तिकेनेत्यर्थः वृत्त्या तु सुखास्वादनं गौडाचार्यैस्तत्र प्रतिषिद्धं नास्वादयेत्सुखं तत्र निःसङ्गः प्रज्ञया भवेदिति महदिदं समाधौ सुखमनुभवामीति सविकल्पवृत्तिरूपा प्रज्ञा सुखास्वादः तं व्युत्थानरूपत्वेन समाधिविरोधित्वाद्योगी न कुर्यात् अत एव तादृश्या

सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियं ॥ वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः॥२१॥ यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ॥ यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥ २२॥

प्रज्ञया सह सङ्गं परित्यजेत्तां निरुन्ध्यादित्यर्थः निर्वृत्तिकेन तु चित्तेन स्वरूपसुखानुभवस्तैः प्रतिपादितः स्वस्थं शान्तं सनिर्वाणमकथ्यं सुखमुत्तममिति स्पष्टं चैतदुपरिष्टात्करिष्यते ॥ २१ ॥ यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वत इत्युक्तमुपपादयति यं च निरतिशयात्मकसुखव्यञ्जकं निर्वृत्तिकचित्तावस्थाविशेषं लब्ध्वा सन्ततताभ्यासपरिपाकेन संपाद्यापरं लाभं ततोऽधिकं न मन्यते कृतकृत्यं प्राप्तं प्रापणीयमित्यात्मलाभान्न परं विद्यत इति स्मृतेः एवं विषयभोगवासनया समाधेर्विचलनं नास्तीत्युक्त्वा शीतवातमशकाद्युपद्रवनिवारणार्थमपि तन्नास्तीत्याह यस्मिन् परमात्मसुखमये निर्वृत्तिकचित्तावस्थाविशेषे स्थितो योगी गुरुणा महता शास्त्रनिपातादिनिमित्तेन महतापि दुःखेन न विचाल्यते किमुत क्षुद्रेणेत्यर्थः ॥ २२ ॥ यत्रोपरमत इत्यारभ्य बहुभिर्विशेषणैर्यो निर्वृत्तिकः परमानन्दाभिव्यञ्जकश्चित्तावस्थाविशेष उक्तस्तं चित्तवृत्तिनिरोधं चित्तवृत्तिमयसर्वदुःखविरोधित्वेन दुःखवियोगमेव सन्तं योगसंज्ञितं वियोग- ॥७०॥

शब्दार्हमपि विरोधिलक्षणया योगशब्दवाच्यं विद्याज्जानीयान्न तु योगशब्दानुरोधात्कञ्चित्संबन्धं प्रतिपद्येतेत्यर्थः तथा च भगवान् पतञ्जलिरसूत्रयत् 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति' योगो भवति दुःखहेति यत्प्रागुक्तं तदेतदुपसंहृतं एवंभूते योगे निश्चयानिर्वेदयोः साधनत्वविधानायाह स यथोक्तफलो योगो निश्चयेन शास्त्राचार्यवचनतात्पर्यविषयोऽर्थः सत्य एवेत्यध्यवसायेन योक्तव्योऽभ्यसनीयः अनिर्विण्णचेतसा एतावतापि कालेन योगो न सिद्धः किमतः परं कष्टमित्यनुतापो निर्वेदस्तद्रहितेन चेतसा इह जन्मनि जन्मान्तरे वा सेत्स्यति किं त्वरयेत्येवं धैर्ययुक्तेन मनसेत्यर्थः तदेतद्गौडपादा उदाजह्रुः 'उत्सेक उदधेर्यद्वत्कुशाग्रेणैकबिन्दुना। मनसो निग्रहस्तद्वद्भवेदपरिखेदत इति' उत्सेक उत्सेचनं शोषणाध्यवसायेन जलोद्धरणमिति यावत् अत्र संप्रदायविद आख्यायिकामाचक्षते कस्यचित् किल पक्षिणोऽण्डानि तीरस्थानि तरङ्गवेगेन समुद्रोऽपजहार स च समुद्रं शोषयिष्याम्येवेति प्रवृत्तः स्वमुखाग्रेणैकैकं जलबिन्दुमुपरि प्रचिक्षेप तदा च बहुभिः पक्षिभिर्बन्धुवर्गैर्वार्यमाणोऽपि नैवोपरराम

तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ॥ स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥ २३ ॥ सङ्कल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ॥ मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥ २४ ॥

यदृच्छया च तत्रागतेन नारदेन निवारितोऽप्यस्मिन् जन्मनि जन्मान्तरे वा येन केनाप्युपायेन समुद्रं शोषयिष्याम्येवेति प्रतिजज्ञे ततश्च दैवानुकूल्यात् कृपालुर्नारदो गरुडं तत्साहाय्याय प्रेषयामास समुद्रस्त्वज्ज्ञातिद्रोहेण त्वामवमन्यत इति वचनेन ततो गरुडपक्षवातेन शुष्यन्समुद्रो भीतस्तान्यण्डानि तस्मै पक्षिणे प्रददाविति एवमखेदेन मनोनिरोधे परमधर्मे प्रवर्तमानं योगिनमीश्वरोऽनुगृह्णाति ततश्च पक्षिण इव तस्याभिमतं सिद्ध्यतीति भावः ॥ २३ ॥ किं च कृत्वा योगोऽभ्यसनीयः सङ्कल्पो दुष्टेष्वपि विषयेष्वशोभनत्वादिदर्शनेन शोभनाध्यासः तस्माच्च सङ्कल्पादिदं मे स्यादित्येवंरूपाः कामाः प्रभवन्ति तान् शोभनाध्यासप्रभवान् विषयाभिलाषान् विचारजन्याशोभनत्वनिश्चयेन शोभनाध्यासबाधाद्दृष्टेषु स्रक्चन्दनवनितादिष्वदृष्टेषु चेन्द्रलोकपारिजाताप्सरःप्रभृतिषु श्ववान्तपायसवत्स्वत एव सर्वान् ब्रह्मलोकपर्यन्तानशेषतः निरवशेषान् सवासनांस्त्यक्त्वा अत एव कामपूर्वकत्वादिन्द्रियप्रवृत्तेस्तदपाये सति विवेकयुक्तेन

मनसैवेन्द्रियग्रामं चक्षुरादिकरणसमूहं विनियम्य समंततः सर्वेभ्यो विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य शनैः शनैरुपरमेदित्यन्वयः ॥ २४ ॥ भूमि-
काजयक्रमेण शनैः शनैरुपरमेत् धृतिर्धैर्यमखिन्नता तया गृहीता या बुद्धिरवश्यकर्तव्यतानिश्चयरूपा तया यदा क-
दाचिदवश्यं भविष्यत्येव योगः किं त्वरयेत्येवं रूपया शनैः शनैर्गुरूपदिष्टमार्गेण मनो निरुन्ध्यात् एतेनानिर्वेदनिश्चयौ
प्रागुक्तौ दर्शितौ तथा च श्रुतिः 'यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञानआत्मनि । ज्ञानं नियच्छेन्महति तद्यच्छेच्छान्त आ-
त्मनीति' वागिति वाचं लौकिकीं वैदिकीं च मनसि व्यापारवति नियच्छेत् 'नानुध्यायाद्बहूञ्छब्दान् वाचो विग्लापनं हि तदिति' श्रुते-
र्वाग्वृत्तिनिरोधेन मनोवृत्तिमात्रशेषो भवेदित्यर्थः चक्षुरादिनिरोधोऽप्येतस्यां भूमौ द्रष्टव्यः मनसीति छान्दसं दैर्घ्यं तन्मनः कर्मेन्द्रियज्ञा-
नेन्द्रियसहकारि नानाविधविकल्पसाधनं करणं ज्ञाने जानातीति ज्ञानमिति व्युत्पत्त्या ज्ञातर्यात्मनि ज्ञातृत्वोपाधावहङ्कारे नियच्छेत्
मनोव्यापारान् परित्यज्याहङ्कारमात्रं परिशेषयेत् तच्च ज्ञानं ज्ञातृत्वोपाधिमहङ्कारमात्मनि महति महत्तत्त्वे सर्वव्यापके नियच्छेत्
द्विविधो ह्यहङ्कारो विशेषरूपः सामान्यरूपश्चेति अयमहमेतस्य पुत्र इत्येवं व्यक्तमभिमन्यमानो विशेषरूपो व्यष्ट्यहङ्कारः अस्मीत्येतावन्मा-

शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ॥ आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेत् ॥ २५ ॥

त्रमभिमन्यमानः सामान्यरूपः समष्ट्यहङ्कारः स च हिरण्यगर्भो महानात्मेति च सर्वानुस्यूतत्वादुच्यते ताभ्यामहङ्काराभ्यां विविक्तो नि-
रुपाधिकः शान्तात्मा सर्वान्तरश्चिदेकरसस्तस्मिन्महान्तमात्मानं समष्टिबुद्धिं नियच्छेदेवं तत्कारणमव्यक्तमपि नियच्छेत्ततो निरुपाधिकस्त्वं-
पदलक्ष्यः शुद्ध आत्मा साक्षात्कृतो भवति शुद्धे हि चिदेकरसे प्रत्यगात्मनि जडशक्तिरूपमनिर्वाच्यमव्यक्तं प्रकृतिरुपाधिः सा च प्रथमं
सामान्याहङ्काररूपं महत्तत्त्वं नाम धृत्वा व्यक्तीभवति ततो बहिर्विशेषाहङ्काररूपेण ततो बहिर्मनोरूपेण ततो बहिर्वागादीन्द्रियरूपेण तदे-
तच्छ्रुत्याभितं 'इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः । महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।
पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिरिति' तत्र गवादिष्विव वाङ्निरोधः प्रथमा भूमिः बालमुग्धादिष्विव निर्मनस्त्वं द्वितीया त- ॥७१॥
न्द्र्यादिष्विवाहङ्कारराहित्यं तृतीया सुषुप्ताविव महत्तत्त्वराहित्यं चतुर्थी तदेतद्भूमिचतुष्टयमपेक्ष्य शनैः शनैरुपरमेदित्युक्तं यद्यपि महत्त-
त्त्वशान्तात्मनोर्मध्ये महतत्त्वोपादानमव्याकृताख्यं तत्त्वं श्रुत्योदाहारि तथापि तत्र महत्तत्त्वस्य नियमनं नाभ्यधायि सुषुप्ताविव जीव-
स्वरूपस्य 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवतीतिश्रुतेः स्वरूपलयप्रसङ्गात् तस्य च कर्मक्षये सति पुरुषप्रयत्नमन्तरेण स्वत एव सिद्धत्वात्तत्त्व-

दर्शनानुपयोगित्वात् ' 'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिरिति' पूर्वमभिधाय सूक्ष्मत्वसिद्धये निरोधसमाधेरभिधानात् स च तत्त्वदिदृक्षोर्दर्शनसाधनत्वेन दृष्टतत्त्वस्य च जीवन्मुक्तिरूपक्लेशक्षयायापेक्षितः ननु शान्तात्मन्यवरुद्धस्य चित्तस्य वृत्तिरहितत्वेन सुषुप्तिवददर्शनहेतुत्वमिति चेत् न स्वतःसिद्धस्य दर्शनस्य निवारयितुमशक्यत्वात् तदुक्तं 'आत्मानात्माकारं स्वभावतोवस्थितं सदा चित्तं आत्मैकाकारतया तिरस्कृतानात्मदृष्टि विदधीत ' यथा घट उत्पद्यमानः स्वतो वियत्पूर्ण एवोत्पद्यते जलतण्डुलादिपूरणं तूत्पन्ने घटे पश्चात्पुरुषप्रयत्नेन भवति तत्र जलादौ निःसारितेऽपि वियन्निःसारयितुं न शक्यते मुखपिधानेप्यन्तर्वियदवतिष्ठत एव तथा चित्तमुत्पद्यमानं चैतन्यपूर्णमेवोत्पद्यते उत्पन्ने तु तस्मिन् मूषानिषिक्तद्रुतताम्रवत्सुखदुःखादिरूपत्वं भोगहेतुधर्मसहकृतसामग्रीवशाद्भवति तत्र घटदुःखाद्यनात्माकारे विरामप्रत्याभ्यासेन निवारितेपि निर्निमित्तश्चिदाकारो वारयितुं न शक्यते ततो निरोधसमाधिना निर्वृत्तिकेन चित्तेन संस्कारमात्रशेषतयाऽतिसूक्ष्मत्वेन निरुपाधिकचिदात्ममात्राभिमुखत्वाद्वृत्तिं विनैव निर्विघ्नमात्माऽनुभूयते तदेतदाह आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेदिति ' आत्मनि निरुपाधिके प्रतीचि संस्था समाप्तिर्यस्य तदात्मसंस्थं सर्वप्रकारवृत्ति-

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम्॥ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत्॥२६॥

शून्यं स्वभावसिद्धात्माकारमात्रविशिष्टं मनः कृत्वा धृतिगृहीतया विवेकबुद्ध्या संपाद्यासंप्रज्ञातसमाधिस्थः सन् किंचिदपि अनात्मानमात्मानं वा न चिन्तयेत् न वृत्त्या विषयीकुर्यात् अनात्माकारवृत्तौ हि व्युत्थानमेव स्यात् आत्माकारवृत्तौ च संप्रज्ञातः समाधिरित्यसंप्रज्ञातसमाधिस्थैर्याय कामपि चित्तवृत्तिं नोत्पादयेदित्यर्थः ॥२५॥ एवं निरोधसमाधिं कुर्वन् योगी शब्दादीनां चित्तविक्षेपहेतूनां मध्ये यतो यतो यस्माद्यस्मान्निमित्ताच्छब्दादेर्विषयाद्रागद्वेषादेश्च चञ्चलं विक्षेपाभिमुखं सत् मनो निश्चरति विक्षिप्तं सत् विषयाभिमुखी प्रमाणविपर्ययविकल्पस्मृतीनामन्यतमामपि समाधिविरोधिनीं वृत्तिमुत्पादयति तथा लयहेतूनां निद्राशेषबहुशनश्रमादीनां मध्ये यतो यतो निमित्तादस्थिरं लयाभिमुखं सन्मनो निश्चरति लीनं सत्समाधिविरोधिनीं निद्राख्यां वृत्तिमुत्पादयति ततस्ततो विक्षेपनिमित्ताल्लयनिमित्ताच्च नियम्यैतन्मनो निर्वृत्तिकं कृत्वात्मन्येव स्वप्रकाशपरमानन्दघने वशं नयेत् निरुन्ध्यात् यथा न विक्षिप्येत न वा लीयेतेति एवकारो नात्मगोचरत्वं समाधेर्वारयति एतच्च विवृतं गौडाचार्यपादैः 'उपायेन निगृह्णीयाद्विक्षिप्तं कामभोगयोः।सुप्रसन्नं लये चैव यथा कामो लयस्तथा।दुःखं सर्वमनुस्मृत्य कामभोगान्निवर्तयेत्। अजं सर्वमनुस्मृत्य जातं नैव तु पश्यति। लये संबोधयेच्चित्तं विक्षिप्तं शमयेत्पुनः। सकषायं विजानीयात्समप्राप्तं न चालयेत्।

नास्वादयेत्सुखं तत्र निःसङ्गः प्रज्ञया भवेत्। निश्चलं निश्चरच्चित्तमेकीकुर्यात्प्रयत्नतः। यदा न लीयते चित्तं न च विक्षिप्यते पुनः। अनि-ङ्गनमनाभासं निष्पन्नं ब्रह्मतत्तदेति' पञ्चभिः श्लोकैः उपायेन वक्ष्यमाणेन वैराग्याभ्यासेन कामभोगयोर्विक्षिप्तं प्रमाणविपर्ययविकल्पस्मृतीनामन्यतमयापि वृत्त्या परिणतं मनो निगृह्णीयात् निरुन्ध्यादात्मन्येवेत्यर्थः कामभोगयोरिति चिन्त्यमानावस्थाभुज्यमानावस्थाभेदेन द्विवचनं तथा लीयतेऽस्मिन्निति लयः सुषुप्तं तस्मिन् सुप्रसन्नमायासवर्जितमपि मनो निगृह्णीयादेव सुप्रसन्नं चेत्कुतो निगृह्यते तत्राह यथा कामो विषयगोचरप्रमाणादिवृत्त्युत्पादनेन समाधिविरोधी तथा लयोऽपि निद्राख्यवृत्त्युत्पादनेन समाधिविरोधी सर्ववृत्तिनिरोधो हि समाधिः अतः कामादिकृताद्विक्षेपादिव श्रमादिकृतलयादपि मनो निरोद्धव्यमित्यर्थः उपायेन निगृह्णीयात्केनेत्युच्यते सर्वं द्वैतमविद्याविजृम्भितमल्पं दुःखमेवेत्यनुसृत्य 'यो वै भूमा तत्सुखं, नाल्पे सुखमस्ति अथ यदल्पं तन्मर्त्यं तत् दुःखमिति' श्रुत्यर्थं गुरूपदेशादनु पश्चात्पर्यालोच्य कामान् चिन्त्यमानावस्थान् विषयान्भोगान् भुज्यमानावस्थांश्च विषयान्निवर्तयेत् मनसः सकाशादिति शेषः कामश्च भोगश्च कामभोगं तस्मान्मनो निवर्तयेदिति वा एवं द्वैतस्मरणकाले वैराग्यभावनोपाय इत्यर्थः द्वैतविस्मरणं तु परमोपाय इत्याह अजं ब्रह्म सर्वं न ततोऽतिरिक्तं किञ्चिदस्तीति शास्त्राचार्योपदेशादनन्तरमनुस्मृत्य तद्विपरीतं द्वैतजातं न पश्यत्येव अधिष्ठाने ज्ञाते कल्पितस्याभावात् पूर्वोपायापेक्षया वैलक्षण्यसूचनार्थस्तु शब्दः एवं वैराग्यभावनातत्त्वदर्शनाभ्यां विषयेभ्यो निवर्त्यमानं चित्तं यदि दैनंदिनलयाभ्यासवशाल्लयाभिमुखं भवेत् तदा निद्राशेषाजीर्णबहुभोजनश्रमाणां लयकारणानां निरोधेन चित्तं सम्यक् प्रबोधयेदुत्थानप्रयत्नेन यदि पुनरेवं प्रबोध्यमानं दैनंदिनप्रबोधाभ्यासवशात् कामभोगयोर्विक्षिप्तं स्यात् तदा वैराग्यभावनया तत्त्वसाक्षात्कारेण च पुनः शमयेत् एवं पुनः पुनरभ्यस्यतो लयात्संबोधितं विषयेभ्यश्च व्यावर्तितं नापि समप्राप्तमन्तरालावस्थं चित्तं स्तब्धीभूतं सकषायं रागद्वेषादिप्रबलवासनावशेन स्तब्धीभावाख्येन कषायेण दोषेण युक्तं विजानीयात् समाहिताच्चित्ताद्विवेकेन जानीयात् ततश्च नेदं समाहितमित्यवगम्य लयविक्षेपाभ्यामिव कषायादपि चित्तं निरुन्ध्यात् ततश्च लयविक्षेपकषायेषु परिहृतेषु पारिशेष्याच्चित्तेन समं ब्रह्म प्राप्यते तच्च समप्राप्तं चित्तं कषायलयभ्रान्त्या न चालयेत् विषयाभिमुखं न कुर्यात् किंतु धृतिगृहीतया बुद्ध्या लयकषायप्राप्तेर्विविच्य तस्यामेव समप्राप्तावतियत्नेन स्थापयेत् तत्र समाधौ परमसुखव्यञ्जकोऽपि सुखं नास्वादयेत् एतावन्तं कालमहं सुखीति सुखास्वादरूपां वृत्तिं न कुर्यात् समाधिभङ्गप्रसङ्गादिति प्रागेव कृतव्याख्यानं प्रज्ञया यदुपलभ्यते सुखं तदविद्यापरिकल्पितं मृषैवेत्येवंभावनया निःसङ्गो निस्पृहः सर्वसुखेषु भवेत् अथवा प्रज्ञया सविकल्पसुखाकारवृत्तिरूपया सह सङ्गं परित्यजेत् न तु स्वरूपसुखमपि निर्वृत्तिकेन

॥७२॥

चित्तेन नानुभवेत् स्वभावप्राप्तस्य तस्य वारयितुमशक्यत्वात् एवं सर्वतो निवर्त्य निश्चलं प्रयत्नवशेन कृतं चित्तं स्वभावचाञ्चल्या- द्विषयाभिमुखतया निश्चरद्बहिर्निर्गच्छत् एकीकुर्यात् प्रयत्नतः निरोधप्रयत्नेन समे ब्रह्मण्येकतां नयेत् समप्राप्तं चित्तं कीदृशमुच्यते यदा न लीयते नापि स्तब्धीभवति तामसत्वसाम्येन लयशब्देनैव स्तब्धीभावस्योपलक्षणात् न च विक्षिप्यते पुनः शब्दाद्याकारवृत्ति- मनुभवति नापि सुखमास्वादयति राजसत्वसाम्येन सुखास्वादस्यापि विक्षेपशब्देनोपलक्षणात् पूर्वं भेदनिर्देशस्तु पृथक्प्रयत्नकरणाय एवं लयकषायाभ्यां विक्षेपसुखास्वादाभ्यां च रहितं अनिङ्गनमिङ्गनं चलनं सवातप्रदीपवत् लयाभिमुखरूपं तद्रहितं नि- वातप्रदीपकल्पं अनाभासं न केनचिद्विषयाकारेणाभास इत्येतत् कषायसुखास्वादयोरुभयोरन्तर्भावः उक्त एव यदैवं दोषचतुष्टयरहितं चित्तं भवति तदा तच्चित्तं ब्रह्मनिष्पन्नं समं ब्रह्मप्राप्तं भवतीत्यर्थः एतादृशश्च योगः श्रुत्या प्रतिपादितः ‘ यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह। बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिं। तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणां। अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभ- वाप्ययाविति ’ एतन्मूलकमेव च ‘ योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति ’ सूत्रं तस्माद्युक्तं ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेदिति ॥ २६ ॥

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ॥ उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥२७॥

एवं योगाभ्यासबलादात्मन्येव योगिनः प्रशाम्यति मनः ततश्च प्रकर्षेण शान्तं निर्वृत्तिकतया निरुद्धं संस्कारमात्रशेषं मनो यस्य तं प्रशान्तमनसं वृत्तिशून्यतया निर्मनस्कं निर्मनस्कत्वे हेतुगर्भं विशेषणद्वयं शान्तरजसमकल्मषमिति शान्तं विक्षेपकं रजो यस्य तं विक्षेपशून्यं तथा न विद्यते कल्मषं लयहेतुस्तमो यस्य तमकल्मषं लयशून्यं शान्तरजसमित्यनेनैव तमोगुणोपलक्षणे अकल्मषं संसारहेतुधर्माधर्मादिवर्जित- मिति वा ब्रह्मभूतं ब्रह्मैव सर्वमिति निश्चयेन समं ब्रह्मप्राप्तं जीवन्मुक्तं एनं योगिनं एवमुक्तेन प्रकारेणेति श्रीधरः उत्तमं निरतिशयं सुखमु- पैत्युपगच्छति मनस्तद्वृत्त्योरभावे सुषुप्तौ स्वरूपसुखाविर्भावप्रसिद्धिं द्योतयति हि शब्दः तथा च प्राग्व्याख्यातं सुखमात्यन्तिकं यत्तदि- त्यत्र ॥ २७ ॥ उक्तं सुखं योगिनः स्फुटीकरोति एवं मनसैवेन्द्रियग्राममित्याद्युक्तक्रमेणात्मानं मनः सदा युञ्जन्समादधत् योगी योगेन नित्यसंबन्धी विगतकल्मषः विगतमलः संसारहेतुधर्माधर्मरहितः सुखेनानायासेन ईश्वरप्रणिधानात् सर्वान्तरायनिवृत्त्या ब्रह्मसंस्पर्शं सम्यक्त्वेन विषयास्पर्शेन सह ब्रह्मणः स्पर्शस्तादात्म्यं यस्मिन् तद्विषयासंस्पर्शि ब्रह्मस्वरूपमित्येतत् अत्यन्तं सर्वानन्तान्परिच्छेदान-

तिक्रान्तं निरतिशयं सुखमानन्दमश्नुते व्याप्नोति सर्वतो निर्वृत्तिकेन चित्तेन लयविक्षेपविलक्षणमनुभवति विक्षेपे वृत्तिसत्त्वात् लये च मनसोऽपि स्वरूपेणाऽसत्त्वात् सर्ववृत्तिशून्येन सूक्ष्मेण मनसा सुखानुभवः समाधावेवेत्यर्थः अत्र चानायासेनेत्यन्तरायनिवृत्तिरुक्ता ते चान्तराया दर्शिता योगसूत्रेण 'व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि' चित्तविक्षेपास्तेन्तरायाः चित्तं विक्षिपन्ति योगादपनयन्तीति चित्तविक्षेपा योगप्रतिपक्षाः संशयभ्रान्तिदर्शने तावद्वृत्तिरूपतया वृत्तिनिरोधसाक्षात्प्रतिपक्षौ व्याध्यादयस्तु सप्तवृत्ति सहचरिततया तत्प्रतिपक्षा इत्यर्थः व्याधिर्धातुवैषम्यनिमित्तो विकारो ज्वरादिः स्त्यानमकर्मण्यता गुरुणा शिक्ष्यमाणस्याप्यासनादिकर्मानर्हतेति यावत् योगः साधनीयो नवेत्युभयकोटिस्पृग्विज्ञानं संशयस्तद्रूपप्रतिष्ठत्वेन विपर्ययान्तर्गतोपि सत्युभयकोटिस्पर्शित्वैककोटिस्पर्शितरूपावान्तरविशेषविवक्षयात्र विपर्ययोद्देदेनोक्तः प्रमादः समाधिसाधनानामनुष्ठानसामर्थ्येप्यनुष्ठानशीलता विषयान्तरव्यापृततया योगसाधनेष्वौदासीन्यमिति यावत् आलस्यं सत्यामप्यौदासीन्यप्रच्युतौ कफादिना तमसा च कायचित्तयोर्गुरुत्वं व्याधित्वेनाप्रसिद्धमपि योगविषये प्रवृत्तिविरोधि अविरतिश्चित्तस्य विषयविशेषे ऐकान्तिकोभिलापः भ्रान्तिदर्शनं योगासाधनेपि तत्साधनत्वबुद्धिस्तथा तत्साधनेप्यसाधनत्व

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ॥ सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥२८॥

बुद्धिः अलब्धभूमिकत्वं समाधिभूमेरेकाग्रतायाश्च अलाभः क्षिप्तमूढविक्षिप्तरूपत्वमिति यावत् अनवस्थितत्वं लब्धायामपि समाधिभूमौ प्रयत्नशैथिल्याच्चित्तस्य तत्राप्रतिष्ठितत्वं त एते चित्तविक्षेपानवयोगमला योगप्रतिपक्षा योगान्तराया इति चाभिधीयन्ते दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्वासप्रश्वासा विक्षेपसहभुवः दुःखं चित्तस्य राजसः परिणामो बाधनालक्षणः तच्चाध्यात्मिकं शारीरं मानसं च व्याधिवशात्कामादिवशाच्च भवति आधिभौतिकं व्याघ्रादिजनितं आधिदैविकं ग्रहपीडादिजनितं द्वेषाख्यविपर्ययहेतुत्वात्समाधिविरोधि दौर्मनस्यमिच्छाविघातादिबलवद्दुःखानुभवजनितश्चित्तस्य तामसः परिणामविशेषः क्षोभापरपर्यायस्तब्धीभावः स तु कषायत्वाल्लयवत्समाधिविरोधी अङ्गमेजयत्वमङ्गकम्पनमासनस्थैर्यविरोधी प्राणेन बाह्यस्य वायोरन्तःप्रवेशनं श्वासः समाध्यङ्गरेचकविरोधी प्राणेन कोष्ठस्थस्य वायोर्बहिर्निःसारणं प्रश्वासः समाध्यङ्गपूरकविरोधी समाहितचित्तस्यैते न भवन्ति विक्षिप्तचित्तस्यैव भवन्तीति विक्षेपसहभुवोन्तराया एव एतेभ्यासवैराग्याभ्यां निरोद्धव्याः ईश्वरप्रणिधानेन च तीव्रसंवेगानामासन्नः समाधिलाभ इति प्रस्तुते ईश्वरप्रणिधानाद्वेति पक्षान्तरमुक्त्वा प्रणिधेयमीश्वरं

क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजं स पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदादिति त्रिभिः सूत्रैः प्रतिपाद्य तत्प्रणिधानं द्वाभ्यामसूत्रयत् तस्य वाचकः प्रणवः तज्जपस्तदर्थभावनमिति ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च ततः प्रणवजपरूपात्त-दर्थध्यानरूपाच्चेश्वरप्रणिधानात् प्रत्यक्चेतनस्य पुरुषस्य प्रकृतिविवेकेनाधिगमः साक्षात्कारो भवति उक्तानामन्तरायाणामभावोऽपि भव-तीत्यर्थः अभ्यासवैराग्याभ्यामन्तरायनिवृत्तौ कर्तव्यतायामभ्यासदार्ढ्यार्थमाह 'तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः तेषामन्तरायाणां प्रति-षेधार्थमेकस्मिन्कस्मिंश्चिदभिमते तत्त्वेऽभ्यासश्चेतसः पुनःपुनर्निवेशनं कार्यं तथा 'मैत्री करुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यवि-षयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनं मैत्री सौहार्दं करुणा कृपा मुदिता हर्षः उपेक्षा औदासीन्यं सुखादिशब्दैस्तद्वन्तः प्रतिपाद्यन्ते सर्वप्राणिषु सुखसंभोगापन्नेषु साध्वेतन्मम मित्राणां सुखित्वमिति मैत्रीं भावयेत् नत्वीर्ष्यां दुःखितेषु कथं नु नामैषां दुःखनिवृत्तिः स्यादिति कृपा-मेव भावयेत् नोपेक्षां न वा हर्षं पुण्यवत्सु पुण्यानुमोदनेन हर्षं कुर्यान्न तु द्वेषं न चोपेक्षां अपुण्यवत्सु चौदासीन्यमेव भावयेन्नानुमोदनं न वा द्वेषं एवमस्य भावयतः शुक्लो धर्म उपजायते ततश्च विगतरागद्वेषादिमलं चित्तं प्रसन्नं सदेकाग्रतायोग्यं भवति मैत्र्यादिचतुष्टयं चोप-लक्षणं अभयं सत्त्वसंशुद्धिरित्यादीनाममानित्वमदम्भित्वमित्यादीनां च धर्माणां सर्वेषामेतेषां शुभवासनारूपत्वेन मलिनवासनानिवर्तक-त्वात् रागद्वेषौ महाशत्रू सर्वपुरुषार्थप्रतिबन्धकौ महता प्रयत्नेन परिहर्तव्यावित्येतत्सूत्रार्थः एवमन्येऽपि प्राणायामादय उपायाश्चित्तप्रसादनाय दर्शिताः तदेतच्चित्तप्रसादनं भगवदनुग्रहेण यस्य जातं तं प्रत्येवैतद्वचनं सुखेनेति अन्यथा मनःप्रशमानुपपत्तेः ॥२८॥ तदेवं निरोधसमा-धिना त्वंपदलक्ष्ये तत्पदलक्ष्ये च शुद्धे साक्षात्कृते तदैक्यगोचरा तत्त्वमसीति वेदान्तवाक्यजन्या निर्विकल्पकसाक्षात्काररूपा वृत्तिर्ब्रह्म-विद्याभिधाना जायते ततश्च कृत्स्नाऽविद्या तत्कार्यनिवृत्त्या ब्रह्मसुखमत्यन्तमश्नुत इत्युपपादयति त्रिभिः श्लोकैः तत्र प्रथमं त्वंपदलक्ष्योप-स्थितिमाह सर्वेषु भूतेषु स्थावरजङ्गमेषु शरीरेषु भोक्तृतया स्थितमेकमेव नित्यं विभुमात्मानं प्रत्यक्चेतनं साक्षिणं परमार्थसत्यमानन्दघनं साक्ष्येभ्योऽनृत जडपरिच्छिन्नदुःखरूपेभ्यो विवेकेनेक्षते साक्षात्करोति तस्मिंश्चात्मनि साक्षिणि सर्वाणि भूतानि साक्ष्याण्याध्यासिकेन संबन्धेन भोग्यतया कल्पितानि साक्षिसाक्ष्ययोः संबन्धान्तरानुपपत्तेर्मिथ्याभूतानि परिच्छिन्नानि जडानि दुःखात्मकानि साक्षिणोऽविवेकेनेक्षते कः योग-युक्तात्मा योगेन निर्विचारवैशारद्यरूपेण युक्तः प्रसादं प्राप्त आत्मान्तःकरणं यस्य स तथा तथा च प्रागेवोक्तं निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः ऋतंभरा तत्र प्रज्ञा श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वादिति तथा च शब्दानुमानागोचरयथार्थविशेषवस्तुगोचरयोगजप्रत्यक्षेण ऋतं-भरसंज्ञेन युगपत्सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टं च सर्वं तुल्यमेव पश्यतीति सर्वत्र समं दर्शनं तस्येति सर्वत्र समदर्शनः सन्नात्मानमनात्मानं च यो-

ग युक्तात्मा यथावस्थितमीक्षत इति युक्तं अथवा यो योगयुक्तात्मा यो वा सर्वत्र समदर्शनः स आत्मानमीक्षतं इति योगिसमदर्शिनावात्मेक्षणाधिकारिणावुक्तौ यथा हि चित्तवृत्तिनिरोधः साक्षिसाक्षात्कारहेतुः तथा जडाविवेकेन सर्वानुस्यूतचैतन्यपृथक्करणमपि नावश्यं योग एवापेक्षितः अत एवाह वसिष्ठः 'द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगोज्ञानं च राघव। योगो वृत्तिनिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवेक्षणं। असाध्यः कस्यचिद्योगः कस्यचित्तत्त्वनिश्चयः। प्रकारौ द्वौ ततो देवो जगाद परमः शिव इति' चित्तनाशस्य साक्षिणः सकाशात्तदुपाधिभूतचित्तस्य पृथक्करणात्तददर्शनस्य तस्योपायद्वयं एकोऽसंप्रज्ञातसमाधिः संप्रज्ञातसमाधौ हि आत्मैकाकारवृत्तिप्रवाहयुक्तमन्तःकरणसत्त्वं साक्षिणाऽनुभूयते निरुद्धसर्ववृत्तिकं तूपशान्तत्वान्नानुभूयत इति विशेषः द्वितीयस्तु साक्षिणि कल्पितं साक्ष्यमनृतत्वान्नास्त्येव साक्ष्येव तु परमार्थसत्यः केवलो विद्यत इति विचारः तत्र प्रथममुपायं प्रपञ्चपरमार्थतावादिनो हैरण्यगर्भादयः प्रपेदिरे तेषां परमार्थस्य चित्तस्यादर्शनेन साक्षिदर्शने च निरोधातिरिक्तो-

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ॥ ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥२९॥
यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ॥ तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ३० ॥

पायासंभवात् श्रीमच्छङ्करभगवत्पूज्यपादमतोपजीविनस्त्वौपनिषदाः प्रपञ्चानृतत्ववादिनो द्वितीयमेवोपायमुपेयुः तेषां ह्यधिष्ठानज्ञानदार्ढ्ये सति तत्र कल्पितस्य बाधितस्य चित्तस्य तद्दृश्यस्य चादर्शनमनायासेनैवोपपद्यते अत एव भगवत्पूज्यपादाः कुत्रापि ब्रह्मविदां योगापेक्षां न व्युत्पादयांबभूवुः अत एव चौपनिषदाः परमहंसाः श्रौते वेदान्तवाक्यविचार एव गुरुमुपसृत्य प्रवर्तन्ते ब्रह्मसाक्षात्काराय न तु योगे विचारेणैव चित्तदोषनिराकरणेन तस्यान्यथासिद्धत्वादिति कृतमधिकेन ॥ २९ ॥ एवं शुद्धं त्वंपदार्थं निरूप्य शुद्धं तत्पदार्थं निरूपयति यो योगी मामीश्वरं तत्पदार्थमशेषप्रपञ्चकारणमायौपाधिकमुपाधिविवेकेन सर्वत्र प्रपञ्चे सद्रूपेण स्फुरणरूपेण चानुस्यूतं सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं परमार्थसत्यमानन्दघनमनन्तं पश्यति योगजेन प्रत्यक्षेणापरोक्षीकरोति तथा सर्वं च प्रपञ्चजातं मायया मय्यारोपितं मद्भिन्नतया मृषात्वेनैव पश्यति तस्यैवं विवेकदर्शिनोऽहं तत्पदार्थो भगवान्न प्रणश्यामि ईश्वरः कश्चिन्मद्भिन्नो- ॥७४॥

स्तौति परोक्षज्ञानविषयो न भवामि किं तु योगजापरोक्षज्ञानविषयो भवामि यद्यपि वाक्यजापरोक्षज्ञानविषयत्वं त्वंपदार्थाभेदेनैव तथापि केवलस्यापि तत्पदार्थस्य योगजापरोक्षज्ञानाविषयत्वमनुपपन्नत एव एवं योगजेन प्रत्यक्षेण मामपरोक्षीकुर्वन् स च मे न प्रणश्यति परोक्षो न भवति स्वात्मा हि मम स विद्वानतिप्रियत्वात्सर्वदा मदपरोक्षज्ञानगोचरो भवति 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यह मित्युक्तेः' तथैव शरशय्यास्थभीष्मध्यानस्य युधिष्ठिरं प्रति भगवद्वचनोक्तेः अविद्वांस्तु स्वात्मानमपि सन्तं भगवन्तं न पश्यति अतो भगवान् पश्यन्नपि तं न पश्यति 'स एनमविदितो न भुनक्तीति' श्रुतेः विद्वांस्तु सदैव सन्निहितो भगवतोनुग्रहभाजन-मित्यर्थः ॥ ३० ॥ एवं त्वंपदार्थं तत्पदार्थं च शुद्धं निरूप्य तत्त्वमसीति वाक्यार्थं निरूपयति सर्वेषु भूतेष्वधिष्ठानतया स्थितं सर्वानुस्यूतसन्मात्रं मामीश्वरं तत्पदलक्ष्यं स्वेन त्वंपदलक्ष्येण सहैकत्वमत्यन्ताभेदमास्थितः सन् घटाकाशो महाकाश इत्यत्रेवो-पाधिभेदनिराकरणेन निश्चिन्वन् यो भजति अहं ब्रह्मास्मीति वेदान्तवाक्यजेन तत्त्वसाक्षात्कारेणापरोक्षीकरोति सोविद्यातत्कार्यनिवृत्त्या

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ॥ सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ३१ ॥

जीवन्मुक्तः कृतकृत्य एव भवति यावत्तु तस्य बाधितानुवृत्त्या शरीरादिदर्शनमनुवर्तते तावत्प्रारब्धकर्मप्राबल्यात् सर्वकर्मत्यागेन वा याज्ञवल्क्यादिवत् विहितेन कर्मणा वा जनकादिवत् प्रतिषिद्धेन कर्मणा वा दत्तात्रेयादिवत् सर्वथा येन केनाऽपि रूपेण वर्तमानोपि व्यव-हरन्नपि स योगी ब्रह्माहमस्मीति विद्वान्मयि परमात्मन्येवाभेदेन वर्तते सर्वथा तस्य मोक्षं प्रति नास्ति प्रतिबन्धशङ्का 'तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषां संभवतीति' श्रुतेः देवा महाप्रभावा अपि तस्य मोक्षाभवनाय नेशते किमुतान्ये क्षुद्रा इत्यर्थः ब्रह्मविदोनि-षिद्धकर्मणि प्रवर्तकयोरागद्वेषयोरसंभवेन निषिद्धकर्मसंभवेपि तदङ्गीकृत्य ज्ञानस्तुत्यर्थमिदमुक्तं सर्वथा वर्तमानोपीति हत्वापि स इमां ल्लोकान्न हन्ति न निबध्यत इतिवत् ॥ ३१ ॥ एवमुत्पन्नेपि तत्त्वबोधे कश्चिन्मनोनाशवासनाक्षययोरभावाज्जीवन्मुक्तिसुखं नानुभवति चित्तविक्षेपेण च दृष्टदुःखमनुभवति सोऽपरमो योगी देहपाते कैवल्यभागित्वात् देहसद्भावपर्यन्तं च दृष्टदुःखानुभवात् तत्त्वज्ञानमनो-नाशवासनाक्षयाणां तु युगपदभ्यासाद्दृष्टदुःखनिवृत्तिपूर्वकं जीवन्मुक्तिसुखमनुभवन् प्रारब्धकर्मवशात् समाधेर्व्युत्थानकाले आत्मैवो-

पश्यमुपमा तेनात्मदृष्टान्तेन सर्वत्र प्राणिजाते सुखं वा यदि वा दुःखं समं तुल्यं यः पश्यति स्वस्यानिष्टं यथा न संपादयति एवं परस्याप्यनिष्टं यो न संपादयति प्रद्वेषशून्यत्वात् एवं स्वस्येष्टं यथा संपादयति तथा परस्यापीष्टं यः संपादयति रागशून्यत्वात् स निर्वासनतयोपशान्तमनाः योगी ब्रह्मवित् परमः श्रेष्ठो मतः पूर्वस्मात् हे अर्जुन अतस्तत्त्वज्ञानमनोनाशवासनाक्षयाणां यथाक्रममभ्यासाय महान् प्रयत्न आस्थेय इत्यर्थः तत्र इदं सर्वं द्वैतजातमद्वितीये चिदानन्दात्मनि मायया कल्पितत्वान्मृषैव आत्मैवैकः परमार्थसत्यः सच्चिदानन्दाद्वयोहमस्मीति ज्ञानं तत्त्वज्ञानं प्रदीपज्वालासन्तानवद्वृत्तिसन्तानरूपेण परिणममानमतःकरणद्रव्यं मननात्मकत्वान्मन इत्युच्यते तस्य नाशो नाम वृत्तिरूपपरिणामं परित्यज्य सर्ववृत्तिविरोधिना निरोधाकारेण परिणामः पूर्वापरपरामर्शमन्तरेण सहसोत्पद्यमानस्य क्रोधादिवृत्तिविशेषस्य हेतुश्चित्तगतः संस्कारविशेषो वासना पूर्वपूर्वाभ्यासेन चित्ते वास्यमानत्वात् तस्याः क्षयो नाम विवेकजन्यायां चित्तप्रशमवासनायां दृढायां सत्यपि बाह्ये निमित्ते क्रोधाद्यनुत्पत्तिः तत्र तत्वज्ञाने सति मिथ्याभूते जगति नरविषाणा-

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन॥सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः॥३२॥

दाविव धीवृत्त्यनुदयादात्मनश्च दृष्टत्वेन पुनर्वृत्त्यनुपयोगान्निरिन्धनाग्निवन्मनो नश्यति नष्टे च मनसि संस्कारोद्बोधकस्य बाह्यस्य निमित्तस्याप्रतीतौ वासना क्षीयते क्षीणायां वासनायां हेत्वभावेन क्रोधादिवृत्त्यनुदयान्मनो नश्यति नष्टे च मनसि शमदमादिसंपत्त्या तत्वज्ञानमुदेति एवमुत्पन्ने तत्त्वज्ञाने रागद्वेषादिरूपा वासना क्षीयते क्षीणायां च वासनायां प्रतिबन्धाभावात्तत्त्वज्ञानोदय इति परस्परकारणत्वं दर्शनीयं अत एव भगवान् वसिष्ठ आह 'तत्त्वज्ञानं मनोनाशो वासनाक्षय एव च। मिथः कारणतां गत्वा दुःसाध्यानि स्थितानि हि। ॥७९॥
तस्माद्राघव यत्नेन पौरुषेण विवेकिना। भोगेच्छां दूरतस्त्यक्त्वा त्रयमेतत्समाश्रयेदिति' पौरुषो यत्नः केनाप्युपायेनावश्यं संपादयिष्यामीत्येवंविधोत्साहरूपो निर्बन्धः विवेको नाम विविच्य निश्चयः तत्त्वज्ञानस्य श्रवणादिकं साधनं मनोनाशस्य योगः वासनाक्षयस्य प्रतिकूलवासनोत्पादनमिति एतादृशविवेकयुक्तेन पौरुषेण प्रयत्नेन भोगेच्छायाः स्वल्पाया अपि हविषा कृष्णवर्त्मेवेति न्यायेन वासनावृद्धिहेतुत्वा-

दूरत इत्युक्तं द्विविधो हि विद्याधिकारी कृतोपास्तिरकृतोपास्तिश्च तत्र य उपास्यसाक्षात्कारपर्यन्तामुपास्तिं कृत्वा तत्त्वज्ञानाय प्रवृत्तस्तस्य वासनाक्षयमनोनाशयोर्दृढतरत्वेन ज्ञानादूर्ध्वं जीवन्मुक्तिः स्वत एव सिध्यति इदानीन्तनस्तु प्रायेणाकृतोपास्तिरेव मुमुक्षुरौत्सुक्यमात्रात् सहसा विद्यायां प्रवर्तते योगं विना चिज्जडविवेकमात्रेणैव च मनोनाशवासनाक्षयौ तात्कालिकौ संपाद्य शमदमादिसंपन्नः श्रवणमनननिदिध्यासनानि संपादयति तैश्च दृढाभ्यस्तैः सर्वबन्धविच्छेदि तत्त्वज्ञानमुदेति अविद्याग्रन्थिरब्रह्मत्वं हृदयग्रन्थिः संशयाः कर्माणि सर्वकामत्वं मृत्युः पुनर्जन्म चेत्यनेकविधो बन्धो ज्ञानान्निवर्तते तथा च श्रूयते 'योवेद निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थिं विकिरतीह सोम्य ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति, भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म योवेद निहितं गुहायां परमेव्योमन् सोऽश्नुते सर्वान् कामान्सह तमेव विदित्वातिमृत्युमेति यस्तु विज्ञानवान् भवत्यमनस्कः सदाशुचिः स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति सइदं सर्वं भवति' इत्यसर्वज्ञत्वनिवृत्तिफलमुदाहार्यं सेयं विदेहमुक्तिः सत्यपि देहे ज्ञानोत्पत्तिसमकालीना ज्ञेया ब्रह्मण्यविद्याध्यारोपितानामेतेषां बन्धानामविद्यानाशे सति निवृत्तौ पुनरुत्पत्त्यसंभवात् अतः शैथिल्यहेत्वभावात्तत्त्वज्ञानं तत्रानुवर्तते मनोनाशवासनाक्षयौ तु दृढाभ्यासाभावाद्भोगप्रदेन प्रारब्धेन कर्मणा बाध्यमानत्वाच्च सवातप्रदेशप्रदीपवत्सहसा निवर्तते अत इदानीन्तनस्य तत्त्वज्ञानिनः प्राक्सिद्धे तत्त्वज्ञाने न प्रयत्नापेक्षा किं तु मनोनाशवासनाक्षयौ प्रयत्नसाध्याविति तत्र मनोनाशोऽसंप्रज्ञातसमाधिनिरूपणेन निरूपितः प्राक् वासनाक्षयस्त्विदानीं निरूप्यते तत्र वासनास्वरूपं वसिष्ठ आह 'दृढभावनया त्यक्तपूर्वापरविचारणं। यदादानं पदार्थस्य वासना सा प्रकीर्तिता' अत्र च स्वस्वदेशाचारकुलधर्मस्वभावभेदतद्गतापशब्दसुशब्दादिषु प्राणिनामभिनिवेशः सामान्येनोदाहरणं सा च वासना द्विविधा मलिना शुद्धा च शुद्धा दैवी सम्पत् शास्त्रसंस्कारप्राबल्यात् तत्त्वज्ञानसाधनत्वेनैकरूपैव मलिना तु त्रिविधा लोकवासना शास्त्रवासना देहवासना चेति सर्वे जना यथा न निन्दन्ति तथैवाचरिष्यामीत्यशक्यार्थाभिनिवेशो लोकवासना तस्याश्च को लोकमाराधयितुं समर्थ इति न्यायेन सम्पादयितुमशक्यत्वात् पुरुषार्थानुपयोगित्वाच्च मलिनत्वं शास्त्रवासना तु त्रिविधा पाठव्यसनं बहुशास्त्रव्यसनं अनुष्ठानव्यसनं चेति क्रमेण भरद्वाजस्य दुर्वाससोनिदाघस्य च प्रसिद्धा मलिनत्वं चास्याःक्लेशावहत्वात् पुरुषार्थानुपयोगित्वाद्दर्पहेतुत्वाज्जन्महेतुत्वाच्च देहवासनापि त्रिविधा आत्मत्वभ्रान्तिर्गुणाधानभ्रान्तिर्दोषापनयनभ्रान्तिश्चेति तत्रात्मत्वभ्रांतिर्विरोचनादिषु प्रसिद्धा सार्वलौकिकी गुणाधानं द्विविधं लौकिकं शास्त्रीयं च समीचीनशब्दादिवि-

पथ्यसंपादनं लौकिकं गङ्गास्नानशालग्रामतीर्थादिसंपादनं शास्त्रीयं दोषापनयनमपि द्विविधं लौकिकं शास्त्रीयं च चिकित्सको ज्वरोपधेर्व्याध्याद्यपनयनं लौकिकं वैदिकस्नानाचमनादिभिरशौचाद्यपनयनं वैदिकं एतस्याश्च सर्वप्रकारायामलिनत्वमप्रामाणिकत्वाद शक्यत्वात्पुरुषार्थानुपयोगित्वात्पुनर्जन्महेतुत्वाच्च शास्त्रे प्रसिद्धं तदेतल्लोकशास्त्रदेहवासनात्रयमविवेकिनामुपादेयत्वेन प्रतिभासमानमपि विविदिषोर्वेदनोत्पत्तिविरोधित्वाद्विदुषोज्ञाननिष्ठाविरोधित्वाच्च विवेकिभिर्हेयं तदेवं बाह्यविषयवासना त्रिविधा निरूपिता आभ्यन्तरवासना तु कामक्रोधदम्भदर्पाद्यासुरसम्पद्रूपा सर्वानर्थमूलं मानसी वासनेत्युच्यते तदेवं बाह्याभ्यन्तरवासनाचतुष्टयस्य शुद्धवासनया क्षयः संपादनीयः तदुक्तं वसिष्ठेन 'मानसीर्वासनाः पूर्वं त्यक्त्वा विषयवासनाः। मैत्र्यादिवासना राम गृहाणामलवासना इति' तत्र विषयवासनाशब्देन पूर्वोक्तास्तिस्रो लोकशास्त्रदेहवासना विवक्षिताः मानसवासनाशब्देन कामक्रोधदम्भदर्पाद्यासुरसम्पद्विवक्षिता यद्वा शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा विषयाः तेषां भुज्यमानत्वदशाजन्यः संस्कारो विषयवासना काम्यमानत्वदशाजन्यः संस्कारो मानसवासना अस्मिन्पक्षे पूर्वोक्तानां चतसृणामनयोरेवान्तर्भावः बाह्याभ्यन्तरव्यतिरेकेण वासनान्तरासंभवात् तासां वासनानां परित्यागो नाम तद्विरुद्धमैत्र्यादिवासनोत्पादनं ताश्च मैत्र्यादिवासनाः भगवता पतञ्जलिना सूत्रिताः प्राक् सङ्क्षेपेण व्याख्याता अपि पुनर्व्याख्यायन्ते चित्तं हि रागद्वेषपुण्यपापैः कलुषी क्रियते तत्र सुखानुशयी रागः मोहादनुभूयमानं सुखमनुशेते कश्चिद्वृत्तिविशेषो राजसः सर्वं सुखजातीयं मे भूयादिति तच्च दृष्टादृष्टसामग्र्यभावात्सम्पादयितुमशक्यं अतः सरागश्चित्तं कलुषी करोति यदा तु सुखिषु प्राणिष्वयं मैत्रीं भावयेत् सर्वेऽप्येते सुखिनो मदीया इति तदा तत्सुखं स्वकीयमेव सम्पन्नमिति भावयतस्तत्र रागो निवर्तते यथा स्वस्य राज्यनिवृत्तावपि पुत्रादिराज्यमेव स्वकीयं राज्यं तद्वत् निवृत्ते च रागे वर्षाव्यपाये जलमिव चित्तं प्रसीदति तथा च दुःखानुशयी द्वेषः दुःखमनुशेते कश्चिद्वृत्तिविशेषस्तमोनुगतरजःपरिणाम ईदृशं सर्वं दुःखं सर्वदा मे माभूदिति तच्च शत्रुव्याघ्रादिषुसत्सु न निवारयितुं शक्यं न च सर्वे ते दुःखहेतवो हन्तुं शक्यन्ते अतः सद्वेषः सदा हृदयं दहति यदा तु स्वस्येव परेषां सर्वेषामपि दुःखं माभूदिति करुणां दुखिषु भावयेत् तदा वैर्यादिद्वेषनिवृत्तौ चित्तं प्रसीदति तथा च स्मर्यते 'प्राणा यथात्मनोभीष्टा भूतानामपि ते तथा। आत्मौपम्येन भूतेषु दयां कुर्वन्ति साधव इति' एतदेवेहाप्युक्तं आत्मौपम्येन सर्वत्रेत्यादि तथा प्राणिनः स्वभावत एव पुण्यं नानुतिष्ठन्ति पापं त्वनुतिष्ठन्ति तदाहुः 'पुण्यस्य फलमिच्छन्ति पुण्यं नेच्छन्ति मानवाः। न पापफलमिच्छन्ति पापं कुर्वन्तियत्नत इति' ते च पुण्यपापे क्रियमाणे पश्चात्तापं जनयतः सच श्रुत्यानूदितः 'किमहं साधुना करवं किमहं पापमकरव-

मिति' यद्यसौ पुण्यपुरुषेषु मुदितां भावयेत्तदा तद्वासनावान् स्वयमेवाप्रमत्तः शुक्लकृष्णे पुण्ये प्रवर्तते तदुक्तं कर्म शुक्लकृष्णं योगिन स्त्रिविधमितरेषां अयोगिनां त्रिविधं शुक्लं शुभं कृष्णमशुभं शुक्लकृष्णं शुभाशुभमिति तथा पापपुरुषेषूपेक्षां भावयन्स्वयमपि तद्वासनावान् पापान्निवर्तते ततश्च पुण्याकरणपापकरणनिमित्तस्य पश्चात्तापस्याभावे चित्तं प्रसीदति एवं सुखिषु मैत्रीं भावयतो न केवलं रागो निवर्तते किंत्वसूयेर्ष्यादयोपि निवर्तन्ते परगुणेषु दोषाविष्करणमसूया परगुणानामसहनमीर्ष्या यदा मैत्रीवशात्परसुखं स्वीयमेव सम्पन्नं तदा परगुणेषु कथमसूयादिकं संभवेत् तथा दुःखिषु करुणां भावयतः शत्रुवधादिकरो द्वेषो यदा निवर्तते तदा दुःखिप्रतियोगिकस्वसुखित्वप्रयुक्तदर्पोपि निवर्तते एवं दोषान्तरनिवृत्तिरप्यूहनीया वासिष्ठरामायणादिषु तदेवं तत्त्वज्ञानं मनोनाशोवासनाक्षयश्चेति त्रयमभ्यसनीयं तत्र केनापि द्वारेण पुनःपुनस्तत्त्वानुस्मरणं तत्त्वज्ञानाभ्यासः तदुक्तं 'तच्चिन्तनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनं । एतदेकपरत्वं च ब्रह्माभ्यासं विदुर्बुधाः । सर्गादावेव नोत्पन्नं दृश्यं नास्त्येव सर्वदा । इदं जगदहं चेति बोधाभ्यासं विदुः परमिति ' दृश्यावभासविरोधियोगाभ्यासो मनोनिरोधाभ्यासः तदुक्तं 'अत्यन्ताभावसम्पत्तौ ज्ञातुर्ज्ञेयस्य वस्तुनः । युक्त्या शास्त्रैर्यतन्ते ये तेप्यत्राभ्यासिनः स्थिता इति ' ज्ञातृज्ञेययोर्मिथ्यात्वधीरभावसम्पत्तिः स्वरूपेणाप्रतीतिरत्यन्ताभावसम्पत्तिस्तदर्थं युक्त्या योगेन दृश्यासंभवबोधेन रागद्वेषादितानवं रतिर्वनोदिता याऽसौ ब्रह्माभ्यासः स उच्यत इति रागद्वेषादिना रूपवासनाक्षयाभ्यास उक्तः तस्मादुपपन्नमेतत्तत्त्वज्ञानाभ्यासेन मनोनाशाभ्यासेन वासनाक्षयाभ्यासेन च रागद्वेषशून्यतया यः स्वपरसुखदुःखादिषु समदृष्टिः स परमो योगी मतो यस्तु विषमदृष्टिः स तत्त्वज्ञानवानप्यपरमोयोगीति ॥ ३२ ॥ उक्तमर्थमाक्षिपन् योयं सर्वत्र समदृष्टिलक्षणः परमो योगः साम्येन समत्वेन चित्तगतानां रागद्वेषादीनां विषमदृष्टिहेतूनां निराकरणेन त्वया सर्वज्ञेनेश्वरेणोक्तः हे मधुसूदन सर्ववैदिकसंप्रदायप्रवर्तक एतस्य त्वदुक्तस्य सर्वमनोवृत्तिनिरोधलक्षणस्य योगस्य स्थितिं विद्यमानतां स्थिरां दीर्घकालानुवर्तिनीं न पश्यामि न संभावयामि अहमस्मद्विधोऽन्यो वा योगाभ्यासानिपुणः कस्मान्नसंभावयासि तत्राह चञ्चलत्वान्मनस इति शेषः ॥ ३३ ॥ सर्वलोकप्रसिद्धत्वेन तदेव चञ्चलत्वमुपपादयति चञ्चलं अत्यर्थं चलं सदा चलनस्वभावं मनः हि प्रसिद्धमेवैतत् भक्तानां पापादिदोषान् सर्वथा निवारयितुमशक्यानपि कृषति निवारयति तेषामेव सर्वथा प्राप्तुमशक्यानपि पुरुषार्थानाकर्षति प्रापयतीति वा कृष्णस्तेन रूपेण संबोधयन् दुर्निवारमपि चित्तचाञ्चल्यं निवार्य दुष्प्रापमपि समाधिसुखं त्वमेव प्रापयितुं शक्नोषीति सूचयति न केवलमत्यर्थं चञ्चलं किंतु प्रमाथि शरीरमिन्द्रियाणि च प्रमथितुं क्षोभयितुं शीलं यस्य तत् क्षोभकतया शरीरेन्द्रियसङ्घातस्य विवश-

ताहेतुरित्यर्थः किं च बलवत् अभिप्रेताद्विषयात्केनाप्युपायेन निवारयितुमशक्यं किं च दृढं विषयवासनासहस्रानुस्यूततया भेत्तुमशक्यं तन्तुनागवदच्छेद्यमितिभाष्ये तन्तुनागो नागपाशः ताँतनीति गुर्जरादौ प्रसिद्धो महा ह्रदनिवासी जन्तुविशेषो वा तस्यातिदृढतया बलवतोबलवत्तया प्रमाथिनः प्रमाथितयाऽतिचञ्चलस्य महामत्तवनगजस्येव मनोनिग्रहं निरोधं निर्वृत्तिकतयाऽवस्थानं सुदुष्करं सर्वथा कर्तुमशक्यमहं मन्ये वायोरिव यथाकाशे दोधूयमानस्य वायोर्निश्चलत्वं सम्पाद्य निरोधनमशक्यं तद्वदित्यर्थः अयं भावः जातेपि तत्त्वज्ञाने प्रारब्धकर्मभोगाय जीवतः पुरुषस्य कर्तृत्वभोगक्तृत्वसुखदुःखरागद्वेषादिलक्षणश्चित्तधर्मः क्लेशहेतुत्वाद्बाधितानुवृत्त्यापि बन्धो भवति चित्तवृत्तिनिरोधरूपेण तु योगेन तस्य निवारणं जीवन्मुक्तिरित्युच्यते यस्याः सम्पादनेन स योगी परमो मत इत्युक्तं तत्रेदमुच्यते

॥ अर्जुन उवाच ॥ योयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ॥ एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात् स्थितिं स्थिराम् ॥ ३३ ॥ चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवत् दृढम् ॥ तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ३४ ॥

बन्धः किं साक्षिणो निवार्यते किं वा चित्तात् नाद्यस्तत्त्वज्ञानेनैव साक्षिणोबन्धस्य निवारितत्वात् न द्वितीयः स्वभावविपर्ययायोगात् विरोधिसद्भावाच्च न हि जलादार्द्रत्वमग्नेरौष्ण्यत्वं निवारयितुं शक्यते ' प्रतिक्षणपरिणामिनो हि भावा ऋते चित्तिशक्तेरिति न्यायेन ' प्रतिक्षणपरिणामस्वभावत्वाच्चित्तस्य प्रारब्धभोगेन च कर्मणा कृत्स्नाऽविद्यातत्कार्यनाशने प्रवृत्तस्य तत्त्वज्ञानस्यापि प्रतिबन्धं कृत्वा स्वफलदानाय देहेन्द्रियादिकमवस्थापितं न च कर्मणा स्वफलसुखदुःखादिभोगश्चित्तवृत्तिभिर्विना सम्पादयितुं शक्यते तस्माद्यद्यपि स्वाभाविकानामपि चित्तपरिणामानां कथंचिद्योगेनाभिभवः शक्येत कर्तुं तथापि तत्त्वज्ञानादिव योगादपि प्रारब्धफलस्य कर्मणः प्राबल्यादवश्यंभाविनि चित्तस्य चाञ्चल्ये योगेन तन्निवारणमशक्यमहं स्वबोधादेव मन्ये तस्मादनुपपन्नमेतदात्मौपम्येन सर्वत्र समदर्शी परमो योगी मत इत्यर्जुनस्याक्षेपः ॥ ३४ ॥ तमिममाक्षेपं परिहरन् सम्यग्निरूपितं ते चित्तचेष्टितमतो निग्रहीतुं शक्ष्यसीति ||७७||

संतोषेण संबोधयति हे महाबाहो महान्तौ साक्षान्महादेवेनापि सह कृतप्रहरणौ बाहू यस्येति निरतिशयमुत्कर्षं सूचयति प्रारब्ध-कर्मप्राबल्यादसंयतात्मना दुर्निग्रहं दुःखेनापि निग्रहीतुमशक्यं प्रमाथि बलवद्दृढमिति विशेषणत्रयं पिण्डीकृत्यैतदुक्तं चलं स्वभाव-चञ्चलं मन इत्यसंशयं नास्त्येव संशयोऽत्र सत्यमेवैतद् ब्रवीषीत्यर्थः एवं सत्यपि संयतात्मना सम्यग्विहितोपायेन योगिनाऽभ्यासेन वैराग्येण च गृह्यते निगृह्यते सर्ववृत्तिशून्यं क्रियते तन्मन इत्यर्थः अनिग्रहीतुरसंयतात्मनः सकाशात्संयतात्मनो निग्रहीतुर्विशेषद्योतनाय तुशब्दः मनोनिग्रहेऽभ्यासवैराग्ययोः समुच्चयबोधनाय चशब्दः हे कौन्तेयेति पितृष्वसृपुत्रस्त्वमवश्यं मया सुखीकर्तव्य इति स्नेहसंबन्धसूचनेनाश्वा-सयति अत्र प्रथमार्धेन चित्तस्य हठनिग्रहो न संभवतीति द्वितीयार्धेन तु क्रमनिग्रहः संभवतीत्युक्तं द्विविधो हि मनसो निग्रहः हठेन क्रमेण च तत्र चक्षुःश्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि वाक्पाण्यादीनि कर्मेन्द्रियाणि च तत्तद्गोलकमात्रोपरोधेन हठान्निगृह्यन्ते तद्दृष्टान्तेन मनोऽपि हठेन

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम्॥अभ्यासेन तु कौन्तेय वै-राग्येण च गृह्यते ॥ ३५ ॥

निग्रहीष्यामीति मूढस्य भ्रान्तिर्भवति न च तथा निग्रहीतुं शक्यते तद्गोलकस्य हृदयकमलस्य निरोद्धुमशक्यत्वात् अत एव च क्रमनिग्रह एव युक्तस्तदेतद्भगवान् वसिष्ठ आह ' उपविश्योपविश्यैव चित्तज्ञेन मुहुर्मुहुः । न शक्यते मनो जेतुं विना युक्तिमनिन्दिताम् । अंकुशेन विना मत्तो यथा दुष्टमतङ्गजः । अध्यात्मविद्याधिगमः साधुसङ्गम एव च । वासनासंपरित्यागः प्राणस्पन्दनिरोधनं । एतास्ता युक्तयः पुष्टाः सन्ति चित्तजये किल । सतीषु युक्तिष्वेतासु हठान्नियमयन्ति ये । चेतस्ते दीपमुत्सृज्य विनिघ्नन्ति तमोऽञ्जनैरिति ' क्रमनिग्रहे चा-ध्यात्मविद्याधिगम एक उपायः सा हि दृश्यस्य मिथ्यात्वं दृग्वस्तुनश्च परमार्थसत्यपरमानन्दस्वप्रकाशत्वं बोधयति तथा च सत्येतन्मनः स्वगोचरेषु दृश्येषु मिथ्यात्वेन प्रयोजनाभावं प्रयोजनवति च परमार्थसत्यपरमानन्दरूपे दृग्वस्तुनि स्वप्रकाशत्वेन स्वागोचरत्वं बुद्ध्वा निरिन्धनाग्निवत्स्वयमेवोपशाम्यति यस्तु बोधितमपि तत्त्वं न सम्यग्बुध्यते यो वा विस्मरति तयोः साधुसङ्गम एवोपायः सा-धवो हि पुनः पुनर्बोधयन्ति स्मारयन्ति च यस्तु विद्यामदादिदुर्वासनया पीड्यमानो न साधूननुवर्तितुमुत्सहते तस्य पूर्वोक्तविवेकेन

वासनापरित्याग एवोपायः यस्तु वासनानामतिप्राबल्यात्तास्त्यक्तुं न शक्नोति तस्य प्राणस्पन्दनिरोध एवोपायः प्राणस्पन्दवासनयोश्चि-त्तप्रेरकत्वात्तयोर्निरोधे चित्तशान्तिरुपपद्यते तदेतदाह स एव 'द्वे बीजे चित्तवृक्षस्य प्राणस्पन्दनवासने। एकस्मिंश्च तयोः क्षीणे क्षिप्रं द्वे अपि नश्यतः॥ प्राणायामदृढाभ्यासैर्युक्त्या च गुरुदत्तया। आसनाशनयोगेन प्राणस्पन्दो निरुध्यते। असङ्गव्यवहारित्वाद्भवभावनवर्जनात्। शरीरनाशदर्शित्वाद्वासना न प्रवर्तते। वासनासंपरित्यागाच्चितं गच्छत्यचित्तताम्। प्राणस्पन्दनिरोधाच्च यथेच्छसि तथा कुरु। एतावन्मात्रकं मन्ये रूपं चित्तस्य राघव। यद्भावनं वस्तुनोन्तर्वस्तुत्वेन रसेन च॥ यदा न भाव्यते किञ्चिद्धेयोपादेयरूपि यत्। स्थीयते सकलं त्यक्त्वा तदा चित्तं न जायते। अवासनत्वात्सततं यदा न मनुते मनः। अमनस्ता तदोदेति परमात्मपदप्रदेति' अत्र द्वावेवोपायौ पर्यवसितौ प्राणस्पन्दनिरोधार्थमभ्यासः वासनापरित्यागार्थं च वैराग्यमिति साधुसङ्गमाध्यात्मविद्याधिगमौ त्वभ्यासवैराग्योपपादकतयान्यथासिद्धौ तयोरेवान्तर्भवतः अत एव भगवताऽभ्यासेन वैराग्येण चेति द्वयमेवोक्तं अत एव भगवान् पतञ्जलिस्सूत्रयत् 'अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोध इति' तासां प्रागुक्तानां प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतिरूपेण पञ्चविधानामनन्तानामासुरत्वेन क्लिष्टानां दैवत्वेनाक्लिष्टानामपि वृत्तीनां सर्वासामपि निरोधो निरिन्धनाग्निवदुपशमाख्यः परिणामोऽभ्यासेन वैराग्येण च समुच्चितेन भवति तदुक्तं योगभाष्ये चित्तनदीनामोभयतोवाहिनी वहति कल्याणाय वहति पापाय च तत्र या कैवल्यप्राग्भारा विवेकनिम्ना सा कल्याणवहा या त्वविवेकनिम्ना संसारप्राग्भारा सा पापवहा तत्र वैराग्येण विषयस्रोतः खिलीक्रियते विवेकदर्शनाभ्यासेन च कल्याणस्रोत उद्घाट्यते इत्युभयाधीनश्चित्तवृत्तिनिरोध इति प्राग्भारे निम्नपदे तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तमित्यत्र व्याख्यायते यथा तीव्रवेगोपेतं नदीप्रवाहं सेतुबन्धनेन निवार्य कुल्याप्रणयनेन क्षेत्राभिमुखं तिर्यक्प्रवाहान्तरमुत्पाद्यते तथा वैराग्येण चित्तनद्या विषयप्रवाहं निवार्य समाध्यभ्यासेन प्रशान्तवाहिता सम्पाद्यत इति द्वारभेदात्समुच्चय एव एकद्वारत्वे हि व्रीहियववद्विकल्पः स्यादिति मंत्रजपदेवताध्यानादीनां क्रियारूपाणामावृत्तिलक्षणोऽभ्यासः संभवति सर्वव्यापारोपरमस्य तु समाधेः कोनामाभ्यास इति शङ्कां निवारयितुमभ्यासं सूत्रयतिस्म तत्र स्थितौ यत्नोभ्यास इति तत्र स्वरूपावस्थिते द्रष्टरि शुद्धे चिदात्मनि चित्तस्यावृत्तिकस्य प्रशान्तवाहितारूपा निश्चलतास्थितिस्तदर्थं यत्नो मनस उत्साहः स्वभावचाञ्चल्याद्बहिः प्रवाहशीलं चित्तं सर्वथा निरोत्स्यामीत्येवंविधः स आवर्त्यमानोभ्यास उच्यते स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारसेवितो दृढभूमिः अनिर्वेदेन दीर्घकालसेवितोविच्छेदाभावेन निरन्तरासेवितः सत्कारेण श्रद्धातिशयेन वा सेवितः सोभ्यासो दृढभूमिर्विषयसुखवासनया चालयितुमशक्यो भवति

अदीर्घकालत्वे दीर्घकालत्वेपि विच्छिद्य विच्छिद्य सेवने श्रद्धातिशयाभावे च लयविक्षेपकषायसुखास्वादानामपरिहारे व्युत्थानसंस्कारप्राबल्याद्दृढभूमिरभ्यासः फलाय न स्यादिति त्रयमुपात्तं वैराग्यं तु द्विविधं परं अपरं च यतमानसंज्ञाव्यतिरेकसंज्ञैकेन्द्रियसंज्ञावशीकारसंज्ञाभेदैरपरं चतुर्धा तत्र पूर्वभूमिजयेनोत्तरभूमिसंपादनविवक्षया चतुर्थमेवासूत्रयत् दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञावैराग्यमिति स्त्रियोन्नपानमैश्वर्यमित्यादयोदृष्टाविषयाः स्वर्गो विदेहता प्रकृतिलय इत्यादयो वैदिकत्वेनानुश्रविका विषयास्तेषूभयविधेष्वपि सत्यामेव तृष्णायां विवेकतारतम्येन यतमानादित्रयं भवति अत्र जगति किं सारं किमसारमिति गुरुशास्त्राभ्यां ज्ञास्यामीत्युद्योगोयतमानं स्वचित्ते पूर्वविद्यमानदोषाणां मध्येऽभ्यस्यमानविवेकेनैतेपक्काः एतेऽवशिष्टा इति चिकित्सकवद्विवेचनं व्यतिरेकः दृष्टानुश्रविकविषयप्रवृत्तेर्दुःखात्मत्वबोधेन. बहिरिन्द्रियप्रवृत्तिमजनयन्त्या अपि तृष्णायाः औत्सुक्यमात्रेण मनस्यवस्थानमेकेन्द्रियं मनस्यपि तृष्णाशून्यत्वेन सर्वथा वैतृष्ण्यं तृष्णाविरोधिनी चित्तवृत्तिर्ज्ञानप्रसादरूपा वशीकारसंज्ञा वैराग्यं संप्रज्ञातस्य समाधेरन्तरङ्गं साधनमसंप्रज्ञातस्य तु बहिरङ्गं तस्य त्वन्तरङ्गसाधनं परमेव वैराग्यं तच्चासूत्रयत् ‘तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यमिति’ संप्रज्ञातसमाधिपाटवेन गुणत्रयात्मकात्प्रधानाद्विविक्तस्य पुरुषस्य ख्यातिः साक्षात्कार उत्पद्यते ततश्चाशेषगुणत्रयव्यवहारेषु वैतृष्ण्यं यद्भवति तत्परं श्रेष्ठं फलभूतं वैराग्यं तत्परिपाकनिमित्तं च चित्तोपशमपरिपाकादविलम्बेन कैवल्यमिति ॥ ३९ ॥ यत्तु त्वमवोचः प्रारब्धभोगेन कर्मणा तत्त्वज्ञानादपि प्रबलेन स्वफलदानाय मनसोवृत्तिषूत्पाद्यमानासु कथं तासां निरोधः कर्तुं शक्य इति तत्रोच्यते उत्पन्नेपि तत्वसाक्षात्कारे वेदान्तव्याख्यानादिव्यासङ्गादालस्यादिदोषाद्वाऽभ्यासवैराग्याभ्यां न संयतोनिरुद्ध आत्मान्तःकरणं येन तेनासंयतात्मना तत्त्वसाक्षात्कारवतापि योगो मनोवृत्तिनिरोधः दुष्प्रापः दुःखेनापि प्राप्तुं न शक्यते प्रारब्धकर्मकृताच्चित्तचाञ्चल्यादिति चेत्त्वं वदसि तत्र मे मतिः मम संमतिस्तत्तथैवेत्यर्थः केन तर्हि प्राप्यते उच्यते वश्यात्मना तु वैराग्यपरिपाकेन वासनाक्षये सति वश्यः स्वाधीनोविषयपारतन्त्र्यशून्य आत्मान्तःकरणं यस्य तेन तु शब्दोऽसंयतात्मनोवैलक्षण्यद्योतनार्थोऽवधारणार्थो वा एतादृशेनापि यतता यतमानेन वैराग्येण विषयस्रोतःखिलीकरणेप्यात्मस्रोत उद्घाटनार्थमभ्यासं प्रागुक्तं कुर्वता योगः सर्वचित्तवृत्तिनिरोधः शक्योवाप्तुं चित्तचाञ्चल्यनिमित्तानि प्रारब्धकर्माण्यप्यभिभूय प्राप्तुं शक्यः कथमतिबलवतामारब्धभोगानां कर्मणामभिभवः उच्यते उपायतः उपायात् उपायः पुरुषकारस्तस्य लौकिकस्य वैदिकस्य वा प्रारब्धकर्मापेक्षया प्राबल्यात् अन्यथा लौकिकानां कृष्यादिप्रयत्नस्य वैदिकानां ज्योतिष्टोमादिप्रयत्नस्य च वैयर्थ्यापत्तेः सर्वत्र प्रारब्धकर्म सदसत्त्व-

विकल्पग्रासात्प्रारब्धकर्मसत्त्वे तत एव फलप्राप्तेः किं पौरुषेण प्रयत्नेन तदसत्त्वे तु सर्वथा फलाऽसंभवात्किं तेनेति अथ कर्मणः स्वयमदृष्टरूपस्य दृष्टसाधनसम्पत्तिव्यतिरेकेण फलजननासमर्थत्वादपेक्षितः कृष्यादौ पुरुषप्रयत्न इति चेत् योगाभ्यासेपि समं समाधानं तत्साध्यायाः जीवन्मुक्तेरपि सुखातिशयरूपत्वेन प्रारब्धकर्मफलान्तर्भावात् अथवा यथा प्रारब्धकर्मफलं तत्त्वज्ञानात्प्रबलमिति कल्प्यते (कथ्यते) दृष्टत्वात् तथा तस्मादपि कर्मणो योगाभ्यासः प्रबलोस्तु शास्त्रीयस्य प्रयत्नस्य सर्वत्र ततः प्राबल्यदर्शनात् तथा चाह भगवान् वसिष्ठः 'सर्वमेवेह हि सदा संसारे रघुनन्दन। सम्यक्प्रयुक्तात्सर्वेण पौरुषात्समवाप्यते। उच्छास्त्रं शास्त्रितं चेति पौरुषं द्विविधं स्मृतं। तत्रोच्छास्त्रमनर्थाय परमार्थाय शास्त्रितं' शास्त्रप्रतिषिद्धं अनर्थाय नरकाय शास्त्रितं शास्त्रविहितं अन्तःकरणशुद्धिद्वारा परमार्थाय चतुर्ष्वर्थेषु परमाय मोक्षाय शुभाशुभाभ्यां मार्गाभ्यां वहन्ती वासनासरित् पौ-

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ॥ वश्यात्मना तु यतता शक्योवाप्तुमुपायतः ३६ ॥

रुषेण प्रयत्नेन योजनीया शुभे पथि 'अशुभेषु समाविष्टं शुभेष्वेवाऽवतारय। स्वमनः पुरुषार्थेन बलेन बलिनां वर। द्रागभ्यासवशाद्याति यदा ते वासनोदयं। तदाऽभ्यासस्य साफल्यं विद्धि त्वमरिमर्दन' वासना शुभेति शेषः। 'सन्दिग्धायामपि भृशं शुभामेव समाहर। शुभायां वासनावृद्धौ तात दोषो न कश्चन। अव्युत्पन्नमनायावद्भवानज्ञाततत्पदः। गुरुशास्त्रप्रमाणैस्त्वं निर्णीतं तावदाचर। ततः पक्वकषायेण नूनं विज्ञातवस्तुना। शुभोप्यसौ त्वया त्याज्यो वासनौघोनिरोधिनेति' तस्मात्साक्षिगतस्य संसारस्याविवेकनिबन्धनस्य विवेकसाक्षात्कारादपनयेपि प्रारब्धकर्मपर्यवस्थापितस्य चित्तस्य स्वाभाविकीनामपि चित्तवृत्तीनां योगाभ्यासप्रयत्नेनापनये सति जीवन्मुक्तः परमो योगी चित्तवृत्तिनिरोधाभावे तु तत्त्वज्ञानवानप्यपरमो योगीति सिद्धं अवशिष्टं जीवन्मुक्तिविवेके सविस्तरमनुसन्धेयम् ॥ ३६ ॥ ॥७९॥
एवं प्राक्तनेन ग्रन्थेनोत्पन्नतत्त्वज्ञानोऽनुत्पन्नजीवन्मुक्तिरपरमो योगी मतः उत्पन्नतत्त्वज्ञाने उत्पन्नजीवन्मुक्तिस्तु परमो योगी मत इत्युक्तं तयोरुभयोरपि ज्ञानादज्ञाननाशेपि यावत्प्रारब्धभोगं कर्म देहेन्द्रियसङ्घातावस्थानात्प्रारब्धभोगकर्मापाये च वर्तमानदेहेन्द्रियसंघातापाया-

त्पुनरुत्पादकाभावाद्विदेहकैवल्यं प्रति कापि नास्त्याशङ्का यस्तु प्राकृतकर्मनिर्लब्धविविदिषापर्यन्ताचित्तशुद्धिः कृतकरत्वात्सर्वाणि कर्माणि परित्यज्य प्राप्तपरमहंसपरिवाजकभावः परमहंसपरिव्राजकमात्मसाक्षात्कारेण जीवन्मुक्तं परप्रबोधनदक्षं गुरुमुपसृत्य ततो वेदान्तमहावाक्योपदेशं प्राप्य तत्रासंभावनाविपरीतभावनाख्यप्रतिबन्धनिरासाय 'अथातोब्रह्मजिज्ञासेत्याद्यनावृत्तिः शब्दादित्यन्तया' चतुर्लक्षणमीमांसया श्रवणमननिदिध्यासनानि गुरुप्रसादात्कर्तुमारभते स श्रद्दधानोपि सन्नायुपोल्पत्वेनाल्पप्रयत्नत्वादलब्धज्ञानपरिपाकः श्रवणमनननिदिध्यासनेषु क्रियमाणेष्वेव मध्ये व्यापद्यते स ज्ञानपरिपाकशून्यत्वेनानष्टाज्ञानो न मुच्यते नाप्युपासनासहितकर्मफलं देवलोकमनुभवत्यर्चिरादिमार्गेण नापि केवलकर्मफलं पितृलोकमनुभवति धूमादिमार्गेण कर्मणामुपासनानां च त्यक्तत्वात् अत एतादृशो योगभ्रष्टः कीटादिभावेन कष्टां गतिमियादज्ञत्वे सति देवयानपितृयानमार्गासंबन्धित्वात् वर्णाश्रमाचारभ्रष्टवदथवा कष्टां गतिं नेयात् शास्त्रनिन्दितकर्मशून्यत्वाद्वामदेववदिति संशयपर्याकुलमनाः यतिर्यत्नशीलः अल्पार्थे नञ् अलवणाय वागूरित्यादिवद्यतिरल्पयत्नः श्रद्धया गुरु-

॥ अर्जुन उवाच ॥ अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ॥ अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥ ३७ ॥

वेदान्तवाक्येषु विश्वासबुद्धिरूपयोपेतोयुक्तः श्रद्धा च स्वसहचरितानां शमादीनामुपलक्षणं 'शान्तोदान्तउपरतास्तितिक्षुः श्रद्धान्वितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यतीति' श्रुतेः तेन नित्यानित्यवस्तुविवेक इहामुत्रभोगविरागशमदमोपरतितितिक्षाश्रद्धादिसम्पत् मुमुक्षुता चेति साधनचतुष्टयसम्पन्नः गुरुमुपसृत्य वेदान्तवाक्यश्रवणादिकुर्वन्नपि परमायुपोल्पत्वेन मरणकाले चेन्द्रियाणां व्याकुलत्वेन साधनानुष्ठानासंभवात् योगाच्चलितमानसः योगाच्छ्रवणादिपरिपाकलब्धजन्मनस्तत्त्वसाक्षात्काराच्चलितं तत्फलमप्राप्तं मानसं यस्य सः योगानिष्पत्त्यैवाप्राप्य योगसंसिद्धिं तत्त्वज्ञाननिमित्तामज्ञानतत्कार्यनिवृत्तिमपुनरावृत्तिसहितामप्राप्यातत्त्वज्ञ एव मृतः सन् कां गतिं हे कृष्ण गच्छति सुगतिं दुर्गतिं वा कर्मणां परित्यागाज्ज्ञानस्य चानुत्पत्तेः शास्त्रोक्तमोक्षसाधनानुष्ठायित्वाच्छास्त्रगर्हितकर्मशून्यत्वाच्च ॥ ३७ ॥ एतदेव संशयबीजं विवृणोति कच्चिदिति साभिलापप्रश्ने हे महाबाहो महान्तः सर्वेषां भक्तानां सर्वोपद्रवनिवारणसमर्थाः पुरुषार्थचतुष्टयदानसमर्था वा चत्वारो बाहवो यस्येति प्रश्ननिमित्तक्रोधाभावस्तदुत्तरदानसहिष्णुत्वं च सूचितं ब्रह्मणः पथि ब्रह्मप्राप्तिमार्गे ज्ञाने विमूढः वि-

क्षिप्तः अनुत्पन्नब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कार इति यावत् अप्रतिष्ठः देवयानापितृयानमार्गगमनहेतुभ्यामुपासनाकर्मभ्यां प्रतिष्ठाभ्यां साधनाभ्यां रहितः सोपासनानां सर्वेषां कर्मणां परित्यागात् एतादृश उभयविभ्रष्टः कर्ममार्गाज्ज्ञानमार्गाच्च विभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव वायुना छिन्नं विशकलितं पूर्वस्मान्मेघाद्भ्रष्टमुत्तरं मेघमप्राप्तमभ्रं यथा वृष्टयोग्यं सदन्तराल एव नश्यति तथा योगभ्रष्टोऽपि पूर्वस्मात्कर्ममार्गाद्विच्छिन्न उत्तरं च ज्ञानमार्गमप्राप्तोऽन्तराल एव नश्यति कर्मफलं ज्ञानफलं च लब्धुमयोग्यो न किमिति प्रश्नार्थः एतेन ज्ञानकर्मसमुच्चयो निराकृतः एतस्मिन्हि पक्षे ज्ञानफलालाभेऽपि कर्मफललाभसंभवेनोभयविभ्रष्टत्वाऽसंभवात् न च तस्य कर्मसंभवेऽपि फलकामनात्यागात्तत्फलभ्रंशवचनमवकल्पत इति वाच्यं निष्कामानामपि कर्मणां फलसद्भावस्यापस्तम्बवचनाद्युदाहरणेन बहुशः प्रतिपादितत्वात् तस्मात्सर्वकर्मत्यागिनं प्रत्येवायं प्रश्नः अनर्थप्राप्तिशङ्कायास्तत्रैव संभवात् ॥ ३८ ॥ यथोपदर्शितसंशयापाकरणाय भगवन्तमन्तर्यामि-

कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ॥ अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८ ॥ एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ॥ त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३९ ॥

णमर्थयते पार्थः एतद् एतं पूर्वोपदर्शितं मे मम संशयं हे कृष्ण छेत्तुमपनेतुमर्हस्यशेषतः संशयमूलाधर्माद्युच्छेदेन मदन्यः कश्चिदृषिर्वा देवो वा त्वदीयमिमं संशयमुच्छेत्स्यतीत्याशङ्क्याह त्वदन्यः त्वत् परमेश्वरात्सर्वज्ञाच्छास्त्रकृतः परमगुरोः कारुणिकादन्यः अनीश्वरत्वेनासर्वज्ञः कश्चिदृषिर्वा देवो वाऽस्य योगभ्रष्टपरलोकगतिविषयस्य संशयस्य छेत्ता सम्यगुत्तरदानेन नाशयिता हि यस्मान्नोपपद्यते न संभवति तस्मात्त्वमेव प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य परमगुरुः संशयमेतं मम छेत्तुमर्हसीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ एवमर्जुनस्य योगिनं प्रति नाशाशङ्कां परिहरन्नुत्तरं उभयविभ्रष्टो योगी नश्यतीति कोऽर्थः किमिह लोके शिष्टगर्हणीयो भवति वेदविहितकर्मत्यागात् यथा कश्चिदुच्छृङ्खलः किं वा परत्र निकृष्टां गतिं प्राप्नोति यथोक्तं श्रुत्या 'अथैतयोः पथोर्न कतरेण च न ते कीटाः पतङ्गा यदि दन्दशूकमिति' तथा चोक्तं मनुना 'वान्ताश्युल्कामुखः प्रेतो विप्रो धर्मात्स्वकाच्च्युत इत्यादि' तदुभयमपि नेत्याह हे पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य यथाशास्त्रं कृत- ॥८०॥

सर्वकर्मसंन्यासस्य सर्वतो विरक्तस्य गुरुमुपसृत्य वेदान्तश्रवणादिकुर्वतोन्तराले मृतस्य योगभ्रष्टस्य विद्यते उभयत्रापि तस्य विनाशो नास्ती-त्यत्र हेतुमाह हि यस्मात् कल्याणकृत् शास्त्रविहितकारी कश्चिदपि दुर्गतिमिहाकीर्तिं परत्र च कीटादिरूपतां न गच्छति अयं तु सर्वोत्कृष्ट एव सन् दुर्गतिं न गच्छतीति किमुवक्तव्यमित्यर्थः तनोत्यात्मानं पुत्ररूपेणेति पिता तत उच्यते स्वार्थिकेणि तत एव तातः राक्षसवायसादिवत् पितैव च पुत्ररूपेण भवतीति पुत्रस्थानीयस्य शिष्यस्य तातेति संबोधनं कृपातिशयसूचनार्थं यदुक्तं योगभ्रष्टः कष्टां गतिं गच्छति अज्ञत्वे सति देवयानपितृयानमार्गान्यतरासंबन्धित्वात् स्वधर्मभ्रष्टवदिति तदयुक्तं एतस्य देवयानमार्गासंबन्धित्वेन हेतोरसिद्धत्वात् पञ्चाग्निविद्यायां य इत्थं विदुर्ये चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते तेर्चिरभिसंभवन्तीत्यविशेषेण पञ्चाग्निविदामिवातत्क्रतूनां श्रद्धासत्यवतां मुमुक्षूणामपि देवयानमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिकथनात् श्रव-णादिपरायणस्य च योगभ्रष्टस्य श्रद्धान्वितो भूत्वेत्यनेन श्रद्धायाः प्राप्तत्वात् शान्तोदान्त इत्यनेन चानृतभाषणरूपवाग्व्यापारानिरो-

श्रीभगवानुवाच ॥पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ॥न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ॥ ४० ॥

धरूपस्य सत्यत्वलब्धत्वात् बहिरिन्द्रियाणामुच्छृङ्खलव्यापारनिरोधो हि दमः योगशास्त्रे चाहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहायमा इति योगाङ्गत्वेनोक्तत्वात् यदि तु सत्यशब्देन ब्रह्मैवोच्यते तदापि न क्षतिः वेदान्तश्रवणादेरपि सत्यब्रह्मचिन्तनरूपत्वात् अतत्क्रतुत्वेपि च पञ्चाग्निविदामिव ब्रह्मलोकप्राप्तिसंभवात् तथा च स्मृतिः ‘संन्यासाद्ब्रह्मणः स्थानमिति’ तथा प्रात्यहिकवेदान्तवाक्यविचार-स्यापि कृच्छ्राशीतितुल्यफलत्वं स्मर्यते एवं च संन्यासश्रद्धासत्यब्रह्मविचाराणामन्यतमस्यापि ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनत्वात्समुदि-तानां तेषां तत्साधनत्वं किं चित्रं अत एव सर्वसुकृतरूपत्वं योगिचरितस्य तैत्तिरीयाः आमनन्ति ‘तस्य ह वा एवं विदुषोयज्ञस्ये-त्यादिना’ स्मर्यते च ‘स्नातं तेन समस्ततीर्थसलिले सर्वापि दत्तावनिर्यज्ञानां च कृतं सहस्रमखिला देवाश्च संपूजिताः। संसाराच्च समुद्धताः स्वपितरस्त्रैलोक्यपूज्योप्यसौ यस्य ब्रह्मविचारणे क्षणमपि स्थैर्यं मनः प्राप्नुयादिति’ ॥ ४० ॥ तदेवं योगभ्रष्टस्य शु-भकृत्त्वेन लोकद्वयेपि नाशाभावे किं भवतीत्युच्यते योगमार्गप्रवृत्तः सर्वकर्मसंन्यासी वेदान्तश्रवणादि कुर्वन्नन्तराले म्रियमाणः

कश्चित्पूर्वोपचितभोगवासनाप्रादुर्भावाद्विषयेभ्यः स्पृहयति कश्चित्तु वैराग्यभावनादार्ढ्यान्न स्पृहयति तयोः प्रथमः प्राप्य पुण्यकृतामश्वमेधयाजिनां लोकानर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकान् एकस्मिन्नपि भोगभूमिभेदापेक्षया बहुवचनं तत्र चोषित्वा वासमनुभूय शाश्वतीर्ब्रह्मपरिमाणेनाक्षयाः समाः संवत्सरान् तदन्ते शुचीनां शुद्धानां श्रीमतां विभूतिमतां महाराजचक्रवर्तिनां गेहे कुले भोगवासनाशेषसद्भावादजातशत्रुजनकादिवद्योगभ्रष्टोऽभिजायते भोगवासनाप्राबल्यात् ब्रह्मलोकान्ते सर्वकर्मसंन्यासायोग्यो महाराजो भवतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ द्वितीयं प्रतिपक्षान्तरमाह श्रद्धावैराग्यादिकल्याणगुणाधिक्ये तु भोगवासनाविरहात्पुण्यकृतां लोकानप्राप्यैव योगिनामेव दरिद्राणां ब्राह्मणानां न तु श्रीमतां राज्ञां कुले भवति धीमतां ब्रह्मविद्यावतां एतेन योगिनामिति न कर्मिग्रहणं यच्छुचीनां श्रीमतां राज्ञां गृहे योगभ्रष्टजन्म तदपि दुर्लभं अनेकसुकृतसाध्यत्वान्मोक्षपर्यवसायित्वाच्च यत्तु शुचीनां दरिद्राणां ब्राह्मणानां ब्रह्मविद्यावतां कुले जन्म

प्राप्य पुण्यकृताँल्लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ॥ शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥ अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ॥ एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२ ॥

एतद्धि प्रसिद्धं शुकादिवत् दुर्लभतरं दुर्लभं लोके यदीदृशं सर्वप्रमादकारणशून्यं जन्मेति द्वितीयः स्तूयते भोगवासनाशून्यत्वेन सर्वकर्मसंन्यासार्हत्वात् ॥ ४२ ॥ एतादृशजन्मद्वयस्य दुर्लभत्वं कस्मात् यस्मात् तत्र द्विप्रकारेऽपि जन्मनि पूर्वदेहे भवं पौर्वदेहिकं सर्वकर्मसंन्यासगुरूपसदनश्रवणमनननिदिध्यासनानां मध्ये यावत्पर्यन्तमनुष्ठितं तावत्पर्यन्तमेव तं ब्रह्मात्मैक्यविषयया बुद्ध्या संयोगं तत्साधनकलापमिति यावत् लभते प्राप्नोति न केवलं लभत एव किं तु ततस्तल्लाभानन्तरं भूयोऽधिकं लब्धायाभूमेरग्रिमां भूमिं सम्पादयितुं संसिद्धौ संसिद्धिर्मोक्षस्तन्निमित्तं यतते च प्रयत्नं करोति च यावन्मोक्षं भूमिकाः संपादयतीत्यर्थः हे कुरुनन्दन तवापि शुचीनां श्रीमतां कुले योगभ्रष्टजन्म जातमिति पूर्ववासनावशादनायासेनैव ज्ञानलाभो भविष्यतीति सूचयितुं महाप्रभावस्य कुरोः कीर्तनं अयमर्थो भगवद्वसिष्ठवचने व्यक्तः यथा श्रीरामः 'एकामथ द्वितीयां वा तृतीयां भूमिकामुत । आरूढस्य मृतस्याथ कीदृशी भगवन् गतिः' पूर्वं हि सप्त भूमयो

व्याख्याताः तत्र नित्यानित्यवस्तुविवेकपूर्वकादिहामुत्रार्थभोगवैराग्याच्छमदमश्रद्धातितिक्षा सर्वकर्मसंन्यासादिपुरःसरा मुमुक्षा शुभेच्छाख्या प्रथमा भूमिका साधनचतुष्टयसम्पदिति यावत् ततो गुरुमुपसृत्य वेदान्तवाक्यविचारणात्मिका द्वितीया भूमिका श्रवणमननसम्पदिति यावत् ततः श्रवणमननपरिनिष्पन्नस्य तत्त्वज्ञानस्य निर्विचिकित्सतारूपा तनुमानसा नाम तृतीया भूमिका निदिध्यासनसम्पदिति यावत् चतुर्थी भूमिका तु तत्त्वसाक्षात्कार एव पञ्चमषष्ठमसप्तमभूमयस्तु जीवन्मुक्तेरवान्तरभेदा इति तृतीये प्राग्व्याख्यातं तत्र चतुर्थीं भूमिं प्राप्तस्य मृतस्य जीवन्मुक्त्यभावेऽपि विदेहकैवल्यं प्रति नास्त्येव संशयः तदुत्तरभूमित्रयं प्राप्तस्तु जीवन्नपि मुक्तः किमु विदेह इति नास्त्येव भूमिकाचतुष्टये शङ्का साधनभूतभूमिकात्रये तु कर्मत्यागाज्ज्ञानालाभाच्च भवति शङ्केति तत्रैव प्रश्नः श्रीवसिष्ठः "योगभूमिकयोत्क्रान्तजीवितस्य शरीरिणः। भूमिकांशानुसारेण क्षीयते पूर्वदुष्कृतम्। ततः सुरविमानेषु लोकपालपुरेषु च। मेरूपवनकुञ्जेषु रमते रमणीसखः। ततः सुकृतसंभारे दुष्कृते च पुराकृते। भोगक्षयात्परिक्षीणे जायन्ते योगिनो भुवि। शुचीनां श्रीमतां गेहे गुप्ते गुणवतां सताम्। जनित्वा योगमेवैते सेवन्ते योगवासिताः। तत्र प्राग्भावनाऽभ्यस्तं योगभूमिक्रमं बुधाः। दृष्ट्वा परिपतन्त्युच्चैरुत्तरं भूमि-

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम्॥ यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन॥ ४३॥

काक्रममिति" अत्र प्रागुपचितभोगवासनाप्राबल्यादल्पकालाभ्यस्तवैराग्यवासनादौर्बल्येन प्राणोत्क्रान्तिसमये प्रादुर्भूतभोगस्पृहः सर्वकर्मसंन्यासी यः स एवोक्तः यस्तु वैराग्यवासनाप्राबल्यात्प्रकृष्टपुण्यप्रकटितपरमेश्वरप्रसादवशेन प्राणोत्क्रान्तिसमयेऽनुद्भूतभोगस्पृहः संन्यासी भोगव्यवधानं विनैव ब्राह्मणानामेव ब्रह्मविदां सर्वप्रमादकारणशून्ये कुले समुत्पन्नस्तस्य प्राक्तनसंस्काराभिव्यक्तेरनायासेनैव संभवाद्वास्ति पूर्वस्येव मोक्षं प्रत्याशङ्केति स वसिष्ठेनोक्तो भगवता तु परमकारुणिकेनाथवेति पक्षान्तरं कृत्वोक्त एव स्पष्टमन्यत्॥ ४२॥
ननु यो ब्रह्मविदां ब्राह्मणानां सर्वप्रमादकारणशून्ये कुले समुत्पन्नस्तस्य मध्ये विषयभोगव्यवधानाभावादव्यवहितप्राग्भवीयसंस्कारोद्बोधात्पुनरपि सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकः ज्ञानसाधनलाभो भवतु नाम यस्तु श्रीमतां महाराजचक्रवर्तिनां कुले बहुविधविषयभोगव्यवधानेनोत्पन्नस्तस्य विषयभोगवासनाप्राबल्यात्प्रमादकारणसंभवाच्च कथमतिव्यवहितज्ञानसंस्कारोद्बोधः क्षत्रियत्वेन सर्वकर्मसंन्यासानर्हस्य कथं वा ज्ञानसाधनलाभ इति तत्रोच्यते अतिचिरव्यवहितजन्मोपचितेनापि तेनैव पूर्वाभ्यासेन प्रागर्जितज्ञानसंस्कारेणाव-

शोपि मोक्षसाधनायाप्रयतमानोपि ह्रियते स्ववशीक्रियते अकस्मादेव भोगवासनाभ्यो व्युत्थाप्य मोक्षसाधनोन्मुखः क्रियते ज्ञानवासनाया एवाल्पकालाभ्यस्ताया अपि वस्तुविषयत्वेनावस्तुविषयाभ्यो भोगवासनाभ्यः प्राबल्यात्पश्य यथा त्वमेव युद्धे प्रवृत्तो ज्ञानायाप्रयतमानोपि पूर्वसंस्कारप्राबल्यादकस्मादेव रणभूमौ ज्ञानोन्मुखोभूरिति अत एव प्रागुक्तं नेहाभिक्रमनाशोस्तीति अनेकजन्मसहस्रव्यवहितोपि ज्ञानसंस्कारः स्वकार्यं करोत्येव सर्वविरोध्युपमर्देनेत्यभिप्रायः सर्वकर्मसंन्यासाभावेपि हि क्षत्रियस्य ज्ञानाधिकारः स्थित एव यथा पाटच्चरेण बहूनां रक्षिणां मध्ये विद्यमानमपि अश्वादिद्रव्यं स्वयमनिच्छदपि तान्सर्वानभिभूय स्वसामर्थ्यविशेषादेवापह्रियते पश्चात्तु कदापहृतमिति विमर्शो भवति एवं बहूनां ज्ञानप्रतिबन्धकानां मध्ये विद्यमानोपि योगभ्रष्टः स्वयमनिच्छन्नपि ज्ञानसंस्कारेण बलवता स्वसामर्थ्यविशेषादेव सर्वान् प्रतिबन्धकानभिभूयात्मवशीक्रियत इति ह्यव;

पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोपि सः ॥ जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥४४॥
प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ॥ अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥४५॥

प्रयोगेण सूचितं अत एव संस्कारप्राबल्यात् जिज्ञासुर्ज्ञातुमिच्छुरपि योगस्य मोक्षसाधनज्ञानस्य विषयं ब्रह्मज्ञानं प्रथमभूमिकायां स्थितः संन्यासीति यावत् सोपि तस्यामेव भूमिकायां मृतोन्तराले बहून् विषयान् भुक्त्वा महाराजचक्रवर्तिनां कुले समुत्पन्नोपि योगभ्रष्टः प्रागुपचितज्ञानसंस्कारप्राबल्यात् तस्मिञ्जन्मनि शब्दब्रह्म वेदकर्मप्रतिपादकं अतिवर्तते अतिक्रम्य तिष्ठति कर्माधिकारातिक्रमेण ज्ञानाधिकारी भवतीत्यर्थः एतेनापि ज्ञानकर्मसमुच्चयो निराकृत इति द्रष्टव्यं समुच्चये हि ज्ञानिनोपि कर्मकाण्डातिक्रमाभावात् ॥४४॥ यदा चैवं प्रथमभूमिकायां मृतोपि अनेकभोगवासनाव्यवहितमपि विविधप्रमादकारणवति महाराजकुलेपि जन्म लब्ध्वापि योगभ्रष्टः पूर्वोपचितज्ञानसंस्कारप्राबल्येन कर्माधिकारमतिक्रम्य ज्ञानाधिकारी भवति तदा किमुवक्तव्यं द्वितीयायां तृतीयायां वा भूमिकायां मृतो विषयभोगान्ते लब्धमहाराजकुलजन्मा यदि वा भोगमकृत्वैव लब्धब्रह्मविद् ब्राह्मणकुलजन्मा योग-

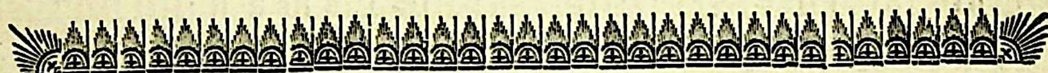
श्रेष्ठः कर्माधिकारातिक्रमेण ज्ञानाधिकारी भूत्वा तत्साधनानि सम्पाद्य तत्फलक्रमेण संसारबन्धनान्मुच्यत इति तदेतदाह प्रयत्नात्पूर्वकृतादप्यधिकमधिकं यतमानः प्रयत्नातिरेकं कुर्वन् योगी पूर्वोपचितसंस्कारवान् तेनैव योगप्रयत्नपुण्येन संशुद्धकिल्बिषः धौतज्ञानप्रतिबंधकपापमलः अत एव संस्कारोपचयात्पुण्योपचयाच्च अनेकैर्जन्मभिः संसिद्धः संस्कारातिरेकेण पुण्यातिरेकेण च प्राप्तचरमजन्मा ततः साधनपरिपाकाद्याति परां प्रकृष्टां गतिं मुक्तिं नास्त्येवात्र कश्चित्संशय इत्यर्थः ॥४५॥ इदानीं योगी स्तूयतेऽर्जुनं प्रति श्रद्धातिशयोत्पादनपूर्वकं योगं विधातुं तपस्विभ्यः कृच्छ्रचान्द्रायणादितपःपरायणेभ्योपि अधिक उत्कृष्टो योगी तत्त्वज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं मनोनाशवासनाक्षयकारी 'विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामाः परागताः । न तत्र दक्षिणायान्ति नाविद्वांसस्तपस्विन इति' श्रुतेः अत एव कर्मिभ्यो दक्षिणासहितज्योतिष्टोमादिकर्मानुष्ठायिभ्यश्चाधिको योगी कर्मिणां तपस्विनां चाज्ञत्वेन मोक्षानर्हत्वात् ज्ञानिभ्योऽपि

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ॥ कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६ ॥ योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ॥ श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ ४७॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे आत्मसंयमयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ६ ॥

परोक्षज्ञानवद्भ्योऽपि अपरोक्षज्ञानवानधिको मतो योगी एवमपरोक्षज्ञानवद्भ्योऽपि मनोनाशवासनाक्षयाभावादजीवन्मुक्तेभ्यो मनोनाशवासनाक्षयवत्त्वेन जीवन्मुक्तो योग्यधिको मतः मम संमतो यस्मादेवं तस्मादधिकाधिकप्रयत्नवत्त्वं योगभ्रष्ट इदानीं तत्त्वज्ञानमनोनाशवासनाक्षयैर्युगपत्सम्पादितैर्योगी जीवन्मुक्तो यः स योगी परमो मत इति प्रागुक्तः सतादृशो भव साधनपरिपाकात् हे अर्जुनेति शुद्धेति संबोधनार्थः ॥ ४६ ॥ इदानीं सर्वयोगिश्रेष्ठं योगिनं वदन्नध्यायमुपसंहरति योगिनां वसुरुद्रादित्यादिक्षुद्रदेवताभक्तानां सर्वेषामपि मध्ये मयि भगवति वासुदेवे पुण्यपरिपाकविशेषाद्गतेन प्रीतिवशान्निविष्टेन मद्गतेनान्तरात्मनान्तःकरणेन प्राग्भवीयसंस्कारपाटवात्साधुसंगाच्च मद्भजन एव श्रद्धावानतिशयेन श्रद्दधानः सन् भजते सेवते सततं चिन्तयति यो मां नारायणमीश्वरेश्वरं सगुणं निर्गुणं वा मनुष्योऽयमीश्वरान्तरसाधारणोयमित्यादिभ्रमं हित्वा स एव मद्भक्तो योगी

युक्तमः सर्वेभ्यः समाहितचित्तेभ्योयुक्तेभ्यः श्रेष्ठो मे मम परमेश्वरस्य सर्वज्ञस्य मतो निश्चितः समानेऽपि योगाभ्यासक्लेशे समानेऽपि भजनायासे मद्भक्तिशून्येभ्यो मद्भक्तस्यैव श्रेष्ठत्वात्त्वं मद्भक्तः परमो युक्ततमोनायासेन भवितुं शक्ष्यसीति भावः तदनेनाध्यायेन कर्मयोगस्य बुद्धिशुद्धिहेतोर्मर्यादां दर्शयता ततश्च कृतसर्वकर्मसंन्यासस्य साङ्ग योगं विवृण्वता मनोनिग्रहोपायं चाऽऽक्षेपनिरासपूर्वकमुपदिशता योगभ्रष्टस्य पुरुषार्थशून्यताशङ्कां च शिथिलयता कर्मकाण्डं त्वंपदार्थनिरूपणं च समापितम् अतःपरं श्रद्धावान् भजते यो मामिति सूत्रितं भक्तियोगं भजनीयं च भगवन्तं वासुदेवं तत्पदार्थं निरूपयितुमाग्रिममध्यायषट्कमारभ्यत इति शिवम् ॥ ४७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीयपादशिष्यमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीभगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां अध्यात्मयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ श्रीकृष्णाय गीतामृतदुहे नमः ॥ यद्भक्तिं न विना मुक्तिर्यः सेव्यः सर्वयोगिनां । तं वन्दे परमानन्दघनं श्रीनन्दनन्दनं ॥ एवं कर्मसंन्यासात्मकसाधनप्रधानेन प्रथमषट्केन ज्ञेयं त्वंपदलक्ष्यं सयोगं व्याख्यायाधुना ध्येयब्रह्मप्रतिपादनप्रधानेन मध्यमेन षट्केन तत्पदार्थो व्याख्यातव्यः तत्रापि 'योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मत इति' प्रागुक्तस्य भगवद्भजनस्य व्याख्यानाय सप्तमोऽध्याय आरभ्यते तत्र कीदृशं भगवतो रूपं भजनीयं कथं वा तद्गतोन्तरात्मा स्यादित्येतद्द्वयं प्रष्टव्यमर्जुनेनापृष्टमपि परमकारुणिकतया स्वयमेव विवक्षुः श्रीभगवानुवाच मयि परमेश्वरे सकलजगदायतनत्वादिविविधविभूतिभागिनि आसक्तं विषयान्तरपरिहारेण सर्वदा निविष्टं मनो यस्य तव सत्त्वं अत एव मदाश्रयो मदेकशरणः राजाश्रयो भार्याद्यासक्तमनाश्च राजभृत्यः प्रसिद्धोमुमुक्षुस्तु मदाश्रयो मदासक्तमनाश्च त्वं त्वद्विधो वा योगं युञ्जन्मनःसमाधानं षष्ठोक्तप्रकारेण कुर्वन् असंशयं यथा भवत्येवं समग्रं सर्वविभूतिबलशक्त्यैश्वर्यादि-

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः ॥ असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥ ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ॥ यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २ ॥

सम्पन्नं मां यथा येन प्रकारेण ज्ञास्यसि तच्छृणूच्यमानं मया ॥ १ ॥ ज्ञास्यसीत्युक्ते परोक्षमेव तज्ज्ञानं स्यादिति शङ्कां व्यावर्तयन् स्तौति श्रोतुराभिमुख्याय इदं मद्विषयं स्वतोऽपरोक्षज्ञानं असंभावनादिप्रतिबन्धेन फलमजनयत्परोक्षमित्युपचर्यते असंभावानादिनिरासे तु विचारपरिपाकान्ते तेनैव प्रमाणेन जनितं ज्ञानं प्रतिबन्धाभावात्फलं जनयदपरोक्षमित्युच्यते विचारपरिपाकनिष्पन्नत्वाच्च तदेव विज्ञानं तेन विज्ञानेन सहितमिदमपरोक्षमेव ज्ञानं शास्त्रजन्यं ते तुभ्यमहं परमाप्तः वक्ष्याम्यशेषतः साधनफलादिसहितत्वेन निरवशेषं कथयिष्यामि श्रौतीमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञामनुसरन्नाह यत् ज्ञानं नित्यचैतन्यरूपं ज्ञात्वा वेदान्तजन्यमनोवृत्तिविषयीकृत्य इह व्यवहारभूमौ भूयः पुनरपि अन्यत्किञ्चिदपि ज्ञातव्यं नावशिष्यते सर्वाधिष्ठानसन्मात्रज्ञानेन कल्पितानां सर्वेषां बाधे सन्मात्रपरिशेषात् तन्मात्रज्ञानेनैव त्वं कृतार्थो भविष्यसीत्यभिप्रायः॥ २॥ अतिदुर्लभं चैतन्मदनुग्रहमन्तरेण महाफलं ज्ञानं यतः मनुष्याणां शास्त्रीयज्ञानकर्मयोग्यानां सह-

स्त्रेषु मध्ये कश्चिदेकोऽनेकजन्मकृतसुकृतसमासादितनित्यानित्यवस्तुविवेकः सन् यतति यतते सिद्ध्ये सत्त्वशुद्धिद्वारा ज्ञानोत्पत्तये यततां यतमा-
नानां ज्ञानाय सिद्धानां प्रागर्जितसुकृतानां साधकानामपि मध्ये कश्चिदेकः श्रवणमनननिदिध्यासनपरिपाकान्ते मामीश्वरं वेत्ति साक्षात्करोति
तत्त्वतः प्रत्यगभेदेन तत्त्वमसीत्यादिगुरूपदिष्टमहावाक्येभ्यः अनेकेषु मनुष्येष्वात्मज्ञानसाधनानुष्ठायी परमदुर्लभः साधनानुष्ठायि-
ष्वपि मध्ये फलभागी परमदुर्लभ इति किं वक्तव्यमस्य ज्ञानस्य माहात्म्यमित्यभिप्रायः ॥ ३ ॥ एवं प्ररोचनेन श्रोतारमभिमुखीकृत्या-
त्मनः सर्वात्मकत्वेन परिपूर्णत्वमवतारयन्नादावपरां प्रकृतिमुपन्यस्यति सांख्यैर्हि पञ्चतन्मात्राण्यहङ्कारो महानव्यक्तमित्यष्टौ प्रकृतयः
पञ्चमहाभूतानि पञ्चकर्मेन्द्रियाणि पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि उभयसाधारणं मनश्चेति षोडशविकारा उच्यन्ते एतान्येव चतुर्विंशतितत्त्वानि
तत्र भूमिरापोऽनलो वायुः खमिति पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाख्यपञ्चमहाभूतसूक्ष्मावस्थारूपाणि गन्धरसरूपस्पर्शशब्दात्मकानि पञ्च-

मनुष्याणां सहस्त्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ॥ यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥३॥
भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनोबुद्धिरेव च ॥ अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥
अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ॥ जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥५॥

तन्मात्राणि लक्ष्यन्ते बुद्ध्यहङ्कारशब्दौ तु स्वार्थावेव मनःशब्देन च परिशिष्टमव्यक्तं लक्ष्यते प्रकृतिशब्दसामानाधिकरण्येन स्वार्थहाने-
रावश्यकत्वात् मनःशब्देन वा स्वकारणमहङ्कारो लक्ष्यते पञ्चतन्मात्रसन्निकर्षात् बुद्धिशब्दस्त्वहङ्कारकारणे महत्तत्त्वे मुख्य वृत्तिरेव
अहङ्कारशब्देन च सर्ववासनावासितमविद्यात्मकमव्यक्तं लक्ष्यते प्रवर्तकत्वाद्यसाधारणधर्मयोगाच्च इति उक्तप्रकारेण इ-
यमपरोक्षा साक्षिभास्यत्वात् प्रकृतिर्मायाख्या पारमेश्वरी शक्तिरनिर्वचनीयस्वभावात्रिगुणात्मिका अष्टधा भिन्ना अष्टभिः ॥८४॥
प्रकारैर्भेदमागता सर्वोपि जडवर्गोऽत्रैवान्तर्भवतीत्यर्थः स्वसिद्धान्ते च ईक्षणसङ्कल्पात्मकौ मायापरिणामावेव बुद्ध्यहङ्का-
रौ पञ्चतन्मात्राणि चापञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानीत्यसकृदवोचाम ॥ ४ ॥ एवं क्षेत्रलक्षणायाः प्रकृतेरपरत्वं वदन् क्षेत्र
ज्ञलक्षणां परां प्रकृतिमाह या प्रागष्टधोक्ता प्रकृतिः सर्वा चेतनवर्गरूपा सेयमपरा निकृष्टा जडत्वात्परार्थत्वात्संसारबन्धरूपत्वाच्च

इतस्त्वचेतनवर्गरूपायाः क्षेत्रलक्षणायाः प्रकृतेरन्यां विलक्षणां तु शब्दाद्यथाकथंचिदप्यभेदायोग्यां जीवभूतां चेतनात्मिकां क्षेत्रज्ञलक्षणां मे ममात्मभूतां विशुद्धां परां प्रकृष्टां प्रकृतिं विद्धि हे महाबाहो यया क्षेत्रज्ञलक्षणया जीवभूतयाऽन्तरनुप्रविष्टया प्रकृत्या इदं जगदचेतनजातं धार्यते स्वतो विशीर्यमाणमुत्तभ्यते 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति' श्रुतेः न हि जीवरहितं धारयितुं शक्यमित्यभिप्रायः ॥ ५ ॥ उक्तप्रकृतिद्वये कार्यलिङ्गकमनुमानं प्रमाणयन् स्वस्य तद्द्वारा जगत्सृष्ट्यादिकारणत्वं दर्शयति एते अपरत्वेन परत्वेन च प्रागुक्ते क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे प्रकृती योनिर्येषां तान्येतद्योनीनि भूतानि भवनधर्मकानि सर्वाणि चेतनाऽचेतनात्मकानि जनिमन्ति निखिलानीत्येवमुपधारय जानीहि कार्याणां चिदचिद्ग्रन्थिरूपत्वात्तत्कारणमपि चिदचिद्ग्रन्थिरूपमनुमन्तुमित्यर्थः एवं क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे ममोपाधिभूते यतः प्रकृती जगतस्तत्तद्द्वाराऽहं सर्वेश्वरोऽनन्तशक्तिमायोपाधिः कृत्स्नस्य चराचरात्मकस्य जगतः सर्वस्य

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ॥ अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥ मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय ॥ मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥

कार्यवर्गस्य प्रभव उत्पत्तिकारणं प्रलयस्तथा विनाशकारणं स्वाप्निकस्येव प्रपञ्चस्य मायिकस्य मायाश्रयत्वविषयत्वाभ्यां मायाव्यहमेवोपादानं द्रष्टा चेत्यर्थः ॥ ६ ॥ यस्मादहमेव मायया सर्वस्य जगतो जन्मस्थितिभङ्गहेतुस्तस्मात्परमार्थतः निखिलदृश्याकारपरिणतमायाधिष्ठानात्सर्वभासकान्मत्तः सद्रूपेण स्फुरणरूपेण च सर्वानुस्यूतात्स्वप्रकाशपरमानन्दचैतन्यघनात्परमार्थसन्मात्रात्स्वप्नदृश इव स्वाप्निकं मायाविन इव मायिकं शुक्तिशकलावच्छिन्नचैतन्यादिवदज्ञानकल्पितं रजतं परतरं परमार्थसत्यमन्यात्किञ्चिदपि नास्ति हे धनञ्जय मयि कल्पितं परमार्थतो न मत्तो भिद्यत इत्यर्थः 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इति' न्यायात् व्यवहारदृष्ट्या तु मयि सद्रूपे स्फुरणरूपे च सर्वमिदं जडजातं प्रोतं ग्रथितं मत्सत्तया सदिव मत्स्फुरणेन च स्फुरदिव व्यवहाराय मायामयाय कल्पते सर्वस्य चैतन्यग्रथितत्वमात्रे दृष्टान्तः सूत्रे मणिगणा इवेति अथवा सूत्रे तैजसात्मनि हिरण्यगर्भे स्वप्नदृशि

स्वप्नप्रोता मणिगणा इवेति सर्वांशे दृष्टान्तो व्याख्येयः अन्ये तु परमतः सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्य इति सूत्रोक्तस्य पूर्वपक्षस्योत्तरत्वेन श्लोकमिमं व्याचक्षते मत्तः सर्वज्ञात्सर्वशक्तेः सर्वकारणात्परतरं प्रशस्यतरं सर्वस्य जगतः सृष्टिसंहारयोः स्वतन्त्रं कारणमन्यन्नास्ति हे धनञ्जय यस्मादेवं तस्मान्मयि सर्वकारणे सर्वमिदं कार्यजातं प्रोतं ग्रथितं नान्यत्र सूत्रे मणिगणा इवेति दृष्टान्तस्तु ग्रथितत्वमात्रे न तु कारणत्वे कनके कुण्डलादिवदिति तु योग्य दृष्टान्तः ॥ ७ ॥ अबादीनां रसादिषु प्रोतत्वप्रतीतेः कथं त्वयि सर्वमिदं प्रोतमिति च न शङ्क्यं रसादिरूपेण ममैव स्थितत्वादित्याह पञ्चभिः रसः पुण्योमधुरस्तन्मात्ररूपः सर्वासामपां सारः कारणभूतो योऽप्सु सर्वास्वनुगतः सोऽहं हे कौन्तेय तद्रूपे मयि सर्वा आपः प्रोता इत्यर्थः एवं सर्वेषु पर्यायेषु व्याख्यातव्यं इयं विभूतिराध्यानायोपदिश्यत इति नातीवाभिनिवेष्टव्यं तथा प्रभा प्रकाशः शशिसूर्ययोरहमस्मि प्रकाशसामान्यरूपं मयि शशिसूर्यौ प्रो-

रसोहमप्सु कौन्तेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः ॥ प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ८॥
पुण्योगन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ॥ जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥

ताविस्यर्थः तथा प्रणव ओङ्कारः सर्ववेदेष्वनुस्यूतोऽहं तद्यथा शङ्कुना 'सर्वाणि पर्णानि संतृण्णान्येवमोङ्कारेण सर्वावागितिश्रुतेः' संतृण्णानि ग्रथितानि सर्वा वाक् सर्वो वेद इत्यर्थः शब्दः पुण्यस्तन्मात्ररूपः खे आकाशेऽनुस्यूतोऽहं पौरुषं पुरुषत्वसामान्यं नृषु पुरुषेषु यदनुस्यूतं तदहं सामान्यरूपे मयि सर्वे विशेषाः प्रोताः श्रौतैर्दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैरिति सर्वत्र द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥ पुण्यः सुरभिरविकृतो गन्धः सर्वपृथिवीसामान्यरूपस्तन्मात्राख्यः पृथिव्यामनुस्यूतोऽहं चकारो रसादीनामपि पुण्यत्वसमुच्चयार्थः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां हि स्वभावत एव पुण्यत्वमविकृतत्वं प्राणिनामधर्मविशेषात्तु तेषामपुण्यत्वं न तु स्वभावत इति द्रष्टव्यं तथा विभावसावग्नौ यत्तेजः सर्वदहनप्रकाशनसामर्थ्यरूपमुष्णस्पर्शसहितं सितभास्वरं पुण्यं तदहमस्मि चकाराद्योवायौ पुण्यः उष्णस्पर्शातुराणामाप्यायकः शीतस्पर्शः सोऽप्यहमिति द्रष्टव्यं सर्वभूतेषु सर्वेषु प्राणिषु जीवनं प्राणधारणमायुरहमस्मि तद्रूपे मयि सर्वे प्राणिनः प्रोता इत्यर्थः तपस्विषु नित्यं तपो-

मुक्तेषु वानप्रस्थादिषु यत्तपः शीतोष्णक्षुत्पिपासादिद्वन्द्वसहनसामर्थ्यरूपं तदहमस्मि तद्रूपे मयि तपस्विनः प्रोता विशेषणाभावे विशिष्टा-भावात् तपश्चेति चकारेण चित्तैकाग्र्यमान्तरं जिह्वोपस्थादिनिग्रहलक्षणं बाह्यं च सर्वं तपः समुच्चीयते ॥ ९ ॥ सर्वाणि भूतानि स्वस्व-बीजेषु प्रोतानि न तु त्वयीति चेन्नेत्याह यत्सर्वभूतानां स्थावरजङ्गमानामेकं बीजं कारणं सनातनं नित्यं बीजान्तरानपेक्षं न तु प्रति-व्यक्तिभिन्नमनित्यं वा तदव्याकृताख्यं सर्वबीजं मामेव विद्धि न तु मद्भिन्नं हे पार्थ अतो युक्तमेकस्मिन्नेव मयि सर्वबीजे प्रोतत्वं सर्वेषामित्यर्थः किञ्च बुद्धिस्तत्त्वातत्त्वविवेकसामर्थ्यं तादृशबुद्धिमतामहमस्मि बुद्धिरूपे मयि बुद्धिमन्तः प्रोता विशेषणाभावे विशिष्टा भावस्योक्तत्वात् तथा तेजः प्रागल्भ्यं पराभिभवसामर्थ्यं परैश्चानभिभाव्यत्वं तेजस्विनां तथाविधप्रागल्भ्ययुक्तानां यत्तदहमस्मि तेजोरूपे मयि तेजस्विनः प्रोता इत्यर्थः ॥ १० ॥ अप्राप्तो विषयः प्राप्तिकारणाभावेपि प्राप्यतामित्याकारश्चित्तवृत्तिविशेषः कामः

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ॥ बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनाम-हम् ॥ १० ॥ बलं बलवतामस्मि कामरागविवर्जितम् ॥ धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोस्मि भरतर्षभ ॥ ११ ॥

प्राप्तो विषयः क्षयकारणे सत्यपि न क्षीयतामित्येवमाकारश्चित्तवृत्तिविशेषो रञ्जनात्मा रागस्ताभ्यां विशेषेण वर्जितं सर्वथा तदकारणं रजस्तमोविरहितं यत्स्वधर्मानुष्ठानाय देहेन्द्रियादिधारणसामर्थ्यं सात्त्विकं बलं बलवतां तादृशसात्त्विकबलयुक्तानां संसारपराङ्-मुखानां तदहमस्मि तद्रूपे मयि बलवन्तः प्रोता इत्यर्थः चशब्दस्तु शब्दार्थे भिन्नक्रमः कामरागविवर्जितमेव बलं मद्रूपत्वेन ध्येयं न तु संसारिणां कामरागकारणं बलमित्यर्थः क्रोधार्थो वा रागशब्दो व्याख्येयः धर्मो धर्मशास्त्रं तेना-विरुद्धोऽप्रतिषिद्धो धर्मानुकूलो वा यो भूतेषु प्राणिषु कामः शास्त्रानुमतजायापुत्रवित्तादिविषयाभिलाषः सोहमस्मि हे भरतर्षभ शास्त्रा-ऽविरुद्धकामभूते मयि तथाविधकामयुक्तानां भूतानां प्रोतत्वमित्यर्थः ॥ ११ ॥ किमेवं परिगणनेन ये चान्येपि भावाश्चित्तपरि-णामाः सात्त्विकाः शमदमादयो ये च राजसा हर्षदर्पादयः ये च तामसाः शोकमोहादयः प्राणिनामविद्याकर्मादिवशाज्जा-

यन्तो तान्मत्त एव जायमानान् इति अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभव इत्याद्युक्तप्रकारेण विद्धि समस्तानेव अथवा सात्त्विकाराजसास्तामसाश्च भावाः सर्वेपि जडवर्गा व्याख्येयाः विशेषहेत्वभावात् एवकारश्च समस्ताऽवधारणार्थः एवमपि न त्वहं तेषु मत्तोजातत्वेपि तद्वशस्तद्विकारूपितो रज्जुखण्ड इव कल्पितसर्पविकाररूपितोऽहं न भवामि संसारीव ते तु भावा मयि रज्ज्वामिव सर्पादयः कल्पिता मदधीनसत्तास्फूर्तिका मदधीना इत्यर्थः ॥ १२ ॥ तव परमेश्वरस्य स्वातन्त्र्ये नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वे च सति कुतो जगतस्त्वदात्मकस्य संसारित्वं एवंविधमत्स्वरूपापरिज्ञानादिति चेत् तदेव कुत इत्यत आह एभिः प्रागुक्तैस्त्रिभिस्त्रिविधैर्गुणमयैः सत्त्वरजस्तमोगुणविकारैर्भावैः सर्वैरपि भवनधर्मभिः सर्वमिदं जगत्प्राणिजातं मोहितं विवेकायोग्यत्वमापादितं सत् एभ्यो गुणमयेभ्यो भावेभ्यः परं एषां कल्पनाधिष्ठानमत्यन्तविलक्षणमव्ययं सर्वविक्रियाशून्यमप्रपञ्चमानन्दघनमात्मप्रकाशमव्यवहितमपि मां नाभिजानाति ततश्च स्व-

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ॥ मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ १२ ॥ त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ॥ मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३ ॥

रूपापरिचयात्संसरतीत्यहो दौर्भाग्यमविवेकिजनस्येत्यनुक्रोशं दर्शयति भगवान् ॥ १३ ॥ यथोक्तानादिसिद्धमायागुणत्रयबद्धस्य जगतः स्वातन्त्र्याभावेन तत्परिवर्जनासामर्थ्यान्न कदाचिदपि मायाऽतिक्रमः स्याद्वस्तुविवेकासामर्थ्यहेतोः सदातनत्वादित्याशङ्क्य भगवदेकशरणतया तत्त्वज्ञानद्वारेण मायाऽतिक्रमः संभवतीत्याह दैवी एको देवः सर्वभूतेषु गूढ इत्यादिश्रुतिप्रतिपादिते स्वतो द्योतनवति देवे स्वप्रकाशचैतन्यानन्दे निर्विभागे तदाश्रयतया तद्विषयतया च कल्पिताश्रयत्वविषयत्वभागिनो निर्विभागचितिरेव केवलेत्युक्तेः एषा साक्षिप्रत्यक्षत्वेनापलपानर्हा हिशब्दाद्भ्रमोपादानत्वादर्थापत्तिसिद्धा च गुणमयी सत्त्वरजस्तमोगुणत्रयात्मिका त्रिगुणरज्जुरिवातिदृढत्वेन बन्धनहेतुः मम मायाविनः परमेश्वरस्य सर्वजगत्कारणस्य सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेः स्वभूता स्वाधीनत्वेन जगत्सृष्ट्यादिनिर्वाहिका माया तत्त्वप्रतिभासप्रतिबन्धेनातत्त्वप्रतिभास- ॥८६॥

हेतुरावरणविक्षेपशक्तिद्वयवत्यविद्या सर्वप्रपञ्चप्रकृतिः 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमिति' श्रुतेः अत्रैवं प्रक्रिया जीवेश्वरजगद्विभागशून्ये शुद्धे चैतन्येऽध्यस्तानादिरविद्या सत्त्वप्राधान्येन स्वच्छदर्पण इव मुखाभासं चिदाभासमागृण्हाति ततश्च बिम्बस्थानीयः परमेश्वर उपाधिदोषानास्कन्दितः प्रतिबिम्बस्थानीयश्च जीवउपाधिदोषास्कान्दितः ईश्वराच्च जीवभोगायाकाशादिक्रमेण शरीरेन्द्रियसंघातस्तद्भोग्यश्च कृत्स्नः प्रपञ्चो जायत इति कल्पना भवति बिम्बप्रतिबिम्बमुखानुगतमुखवच्च ईशजीवानुगतं मायोपाधि चैतन्यं साक्षीति कल्प्यते तेनैव स्वाध्यस्ता माया तत्कार्यं च कृत्स्नं प्रकाश्यते अतः साक्ष्यभिप्रायेण दैवीति बिम्बेश्वराभिप्रायेण तु ममेति भगवतोक्तं यद्यप्यविद्याप्रतिबिम्ब एक एव जीवस्तथाप्यविद्यागतानामन्तःकरणसंस्काराणां भिन्नत्वात्तद्भेदेनान्तःकरणोपाधेस्तस्यात्र भेदव्यपदेशः मामेव ये प्रपद्यन्ते दुष्कृतिनो मूढा न प्रपद्यन्ते

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ॥ मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ १४ ॥

चतुर्विधा भजन्ते मामित्यादिः श्रुतौ च 'तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणामित्यादिः' अन्तःकरणोपाधिभेदापर्यालोचने तु जीवत्वप्रयोजकोपाधेरेकत्वादेकत्वेनैवात्र व्यपदेशः क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन इत्यादिः श्रुतौ च 'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदाऽऽत्मानमेव वेदाऽहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवत् एको देवः सर्वभूतेषु गूढः अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च भागो जीवः सविज्ञेयः स चानन्त्याय कल्प्यत इत्यादिः' यद्यपि दर्पणगतश्चैत्रप्रतिबिम्बः स्वं परं च न जानात्यचेतनांशस्यैव तत्र प्रतिबिम्बितत्वात् तथापि चित्प्रतिबिम्बश्चित्त्वादेव स्वं परं च जानाति प्रतिबिम्बपक्षे बिम्बचैतन्य एवोपाधिस्थत्वमात्रस्य कल्पितत्वात् भासपक्षे तस्यानिर्वचनीयत्वेऽपि जडविलक्षणत्वात् स च यावत्स्वबिम्बैक्यमात्मनो न जानाति तावज्जलसूर्य इव जलगतकम्पादिक-

मुपाधिगतं विकारसहस्रमनुभवति तदेतदाह दुरत्ययेति बिम्बभूतेश्वरैक्यसाक्षात्कारमन्तरेण अत्येतुं तरितुमशक्येति दुरत्यया अत-
एव जीवोऽन्तःकरणावच्छिन्नत्वात्तत्संबन्धमेवाक्ष्यादिद्वारा भासयन् किञ्चिज्ज्ञो भवति ततश्च जानामि करोमि भुञ्जे चेत्यनर्थशतभाजनं
भवति सचेद्बिम्बभूतं भगवन्तमनन्तशक्तिं मायानियन्तारं सर्वविदं सर्वफलदातारमनिशमानन्दघनमूर्तिमनेकानवतारान् भक्तानुग्रहाय
विदधन्तमाराधयति परमगुरुमशेषकर्मसमर्पणेन तदा बिम्बसमर्पितस्य प्रतिबिम्बे प्रतिफलनात्सर्वानपि पुरुषार्थानासादयति एतदेवा-
भिप्रेत्य प्रल्हादेनोक्तं 'नैवात्मनः प्रभुरयं निजलाभपूर्णो मानं जनादविदुषः करुणो वृणीते यद्यज्जनो । भगवते विदधीत मानं तच्चा-
त्मने प्रतिमुखस्य यथा मुखश्रीरिति' दर्पणप्रतिबिम्बितस्य मुखस्य तिलकादिश्रीरपेक्षिता चेद्बिम्बभूते मुखे समर्पणीया सा स्वयमेव
तत्र प्रतिफलति नान्यः कश्चित्तत्प्राप्तावुपायोऽस्ति यथा तथा बिम्बभूतेश्वरे समर्पितमेव तत्प्रतिबिम्बभूतो जीवो लभते नान्यः कश्चित्तस्य
पुरुषार्थलाभेऽस्त्युपाय इति दृष्टान्तार्थः तस्य यदा भगवन्तमनन्तमनवरतमाराधयतोऽन्तःकरणं ज्ञानप्रतिबन्धकपापेन रहितं ज्ञानानुकूल-
पुण्येन चोपचितं भवति तदाऽतिनिर्मले मुकुरमण्डल इव मुखमतिस्वच्छेऽन्तःकरणे सर्वकर्मत्यागशमदमादिपूर्वकगुरूपसदनवेदान्तवाक्यश्र-
वणमनननिदिध्यासनैः संस्कृते तत्त्वमसीति गुरूपदिष्टवेदान्तवाक्यकरणिका ऽहंब्रह्मास्मीत्यनात्माकारशून्या निरुपाधिचैतन्याकारा
साक्षात्कारात्मिका वृत्तिरुदेति तस्यां च प्रतिफलितं चैतन्यं सद्य एव स्वविषयाश्रयामविद्यामुन्मूलयति दीप इव तमः ततस्तस्याना-
शात्तया वृत्त्या सहाखिलस्य कार्यप्रपञ्चस्य नाशः उपादाननाशादुपादेयनाशस्य सर्वतन्त्रसिद्धत्वात् तदेतदाह भगवान् मामेव ये
प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति त इति 'आत्मेत्येवोपासीत तदात्मानमेवावेत् तमेव धीरो विज्ञाय तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेतीत्या-
दिश्रुतिष्विवेहापि मामेवेत्येवकारोऽप्यनुपरक्तप्रतिपत्त्यर्थः मामेव सर्वोपाधिविरहितं चिदानन्दसदात्मानमखण्डं ये प्रपद्यन्ते वेदान्तवा-
क्यजन्यया निर्विकल्पकसाक्षात्काररूपया निर्वचनानर्हशुद्धचिदाकारत्वधर्मविशिष्टया सर्वसुकृतफलभूतया निदिध्यासनपरि-
पाकजप्रसूतया चेतोवृत्त्या सर्वाज्ञानतत्कार्यविरोधिन्या विषयीकुर्वन्ति ते ये केचित् एतां दुरतिक्रमणीयामपि मायामखिलानर्थजन्म-
भुवमनायासेनैव तरन्ति अतिक्रामन्ति 'तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषां स भवतीति' श्रुतेः सर्वोपाधिनिवृत्त्या सच्चिदानन्द-
घनरूपेणैव तिष्ठन्तीत्यर्थः बहुवचनप्रयोगो देहेन्द्रियादिसंघातभेदनिबन्धनात्मभेदभ्रान्त्यनुवादार्थः प्रपश्यन्तीति वक्तव्ये प्रपद्यन्त इत्युक्तेः
ये मदेकशरणाः सन्तो मामेव भगवन्तं वासुदेवमीदृशमनन्तसौन्दर्यसारसर्वस्वमखिलकलाकलापनिलयमभिनवपङ्कजशोभाधिकचरणकमलयु-
गुलप्रभमनवरतवेणुवादननिरतवृन्दावनक्रीडासक्तमानसहेलोद्धृतगोवर्धनाख्यमहीधरं गोपालं निषूदितशिशुपालकंसादिदुष्टसंघमभिनवजलद-

शोभासर्वस्वहरणचरणपरमानंदघनमयमूर्तिमतिवैरिञ्चप्रपञ्चमनवरतमनुचिन्तयन्तो दिनानतिवाहयन्ति ते मत्प्रेममहानन्दसमुद्रमग्नमनस्तया सन्नस्तमायागुणविकारैर्नाभिभूयन्ते किन्तु मद्विलासविनोदकुशला एते मदुन्मूलनसमर्था इति शङ्कमानेव माया तेभ्योपसरति वारविलासिनीव कोपनेभ्यस्तपोधनेभ्यस्तस्मान्मायातरणार्थी मामीदृशमेव सन्ततमनुचिन्तयेदित्यप्यभिप्रेतं भगवतः श्रुतयः स्मृतयश्चात्रार्थे प्रमाणीकर्तव्याः ॥ १४ ॥ यद्येवं तर्हि किमिति निखिलानर्थमूलमायोन्मूलनाय भगवन्तं भगवन्तमेव सर्वे न प्रतिपद्यन्ते चिरसञ्चितदुरितप्रतिबन्धादित्याह भगवान् दुष्कृतिनः दुष्कृतेन पापेन सह नित्ययोगिनः अत एव नरेषु मध्येऽधमा इह साधुभिर्गर्हणीयाः परत्र चानर्थसहस्रभाजः कुतो दुष्कृतमनर्थहेतुमेव सदा कुर्वन्ति यतो मूढा इदमर्थसाधनमिदमनर्थसाधनमिति विवेकशून्याः सति प्रमाणे कुतो न विविंचन्ति यतो माययाऽपहृतज्ञानाः शरीरेन्द्रियसंघाततादात्म्य

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ॥ माययाऽपहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५ ॥

भ्रान्तिरूपेण परिणतया मायया पूर्वोक्तयाऽपहृतं प्रतिबद्धं ज्ञानं विवेकसामर्थ्यं येषां ते तथा अत एव ते दम्भोदर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेवचेत्यादिनाग्रे वक्ष्यमाणमासुरं भावं हिंसानृतादिस्वभावमाश्रितामत्प्रतिपत्त्ययोग्याः सन्तो न मां सर्वेश्वरं प्रपद्यन्ते न भजन्ते अहो दौर्भाग्यं तेषामित्यभिप्रायः ॥१५॥ ये त्वासुरभावरहिताः पुण्यकर्माणो विवेकिनस्ते पुण्यकर्मतारतम्येन चतुर्विधाः सन्तो मां भजन्ते क्रमेण च कामनाराहित्येन मत्प्रसादान्मायां तरन्तीत्याह ये सुकृतिनः पूर्वजन्मकृतपुण्यसञ्चयाः जनाः सफलजन्मानस्त एव नान्ये ते मां भजन्ते सेवन्ते हे अर्जुन ते च त्रयः सकामा एकोऽकाम इत्येवं चतुर्विधाः आर्त्तः आर्त्या शत्रुव्याध्याद्यापदा ग्रस्तस्तन्निवृत्तिमिच्छन् यथा मखभङ्गेन कुपित इन्द्रे वर्षति व्रजवासी जनः यथा वा जरासन्धकारागारवर्ती राजनिचयः द्यूतसभायां वस्त्रापकर्षणे द्रौपदी च ग्राहग्रस्तो गजेन्द्रश्च जिज्ञासुरात्मज्ञानार्थी मुमुक्षुः यथा मुचुकुन्दः यथा वा मैथिलो जनकः श्रुतदेवश्च निवृत्ते मौसले यथा चोद्धवः अ-

र्थार्थी इह वा परत्र वा यद्भोगोपकरणं तल्लिप्सुः तत्रेह यथा सुग्रीवो विभीषणश्च यथा चोपमन्युः परत्र यथा ध्रुवः एते त्रयोपि भगवद्भजनेन मायां तरन्ति तत्र जिज्ञासुर्ज्ञानोत्पत्त्या साक्षादेव मायां तरति आर्तोऽर्थार्थीच जिज्ञासुत्वं प्राप्येति विशेषः आर्त्तस्यार्थार्थिनश्च जिज्ञासुत्वसंभवाज्जिज्ञासोश्चार्त्तत्वज्ञानोपकरणार्थार्थित्वसंभवादुभयोर्मध्ये जिज्ञासुरुद्दिष्टः तदेते त्रयः सकामाव्याख्याताः निष्कामश्चतुर्थ इदानीमुच्यते ज्ञानी च ज्ञानं भगवत्तत्त्वसाक्षात्कारस्तेन नित्ययुक्तो ज्ञानी तीर्णमायोनिवृत्तसर्वकामः चकारोयस्य कस्यापि निष्कामप्रेमभक्तस्य ज्ञानिन्यन्तर्भावार्थः हे भरतवर्षभ त्वमपि जिज्ञासुर्वा ज्ञानीवेति कतमोऽहं भक्त इति माशङ्किष्ठा इत्यर्थः तत्र निष्कामभक्तोज्ञानी यथा सनकादिर्यथा नारदो यथा प्रन्हादो यथा पृथुर्यथा वा शुकः निष्कामः शुद्धप्रेमभक्तो यथा गोपिकादिर्यथा वाऽक्रूरयुधिष्ठिरादिः कंसशिशुपालादयस्तु भयाद्वेषाच्च सन्ततभगवच्चिन्तापरा अपि न भक्ताः भगवदनुरक्तेरभावात् भगवद्भक्तिरूपायास्तु भक्तेः स्वरूपं साधनं भेदास्तथाऽ

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ॥ आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६ ॥ तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ॥ प्रियो हि ज्ञानिनोत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ १७ ॥

भक्तानामपि भगवद्भक्तिरसायनेऽस्माभिः सविशेषं प्रपञ्चिता इतीहोपरम्यते ॥ १६ ॥ ननु न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमा इत्यनेन तद्विलक्षणाः सुकृतिनो मां भजन्त इत्यर्थात्प्राप्तेपि तेषां चातुर्विध्यं चतुर्विधाभजन्ते मामित्यनेन दर्शिताः ततस्ते सर्वे सुकृतिन एव निर्विशेषादिति चेत्तत्राह चतुर्विधानामपि सुकृतित्वे नियतेऽपि सुकृताधिक्येन निष्कामतया प्रेमाधिक्यात् चतुर्विधानां तेषां मध्ये ज्ञानी तत्त्वज्ञानवान्निवृत्तसर्वकामः विशिष्यते सर्वतोतिरिच्यते सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः यतो नित्ययुक्तः भगवति प्रत्यगभिन्ने सदा समाहितचेता विक्षेपकाभावात् अत एवैकभक्तिः एकस्मिन्भगवत्येव भक्तिरनुरक्तिर्यस्य स तथा तस्यानुरक्तिविषयान्तराभावात् हि यस्मात् प्रियोनिरुपाधिप्रेमास्पदमत्यर्थमत्यन्तातिशयेन ज्ञानिनोऽहं प्रत्यगभिन्नः परमात्मा च तस्मादत्यर्थं स मम परमेश्वरस्य प्रियः आत्मा प्रियोतिशयेन भवतीति श्रुतिलोकयोः प्रसिद्धमेवेत्यर्थः ॥ १७ ॥ तत्किमार्त्तादयस्तव न प्रियाः न अत्यर्थमिति

न्यथा हि मां न भजेयुरेव आर्त्तस्य जिज्ञासोरर्थार्थिनश्च मद्विमुखस्य क्षुद्रदेवताभक्तस्यापि बहुलमुपलम्भात् अतो मम प्रिया एव ते न हि ज्ञानवानज्ञो वा कश्चिदपि भक्तो ममाप्रियो भवति किं तु यस्य यादृशी मयि प्रीतिर्ममापि तत्र तादृशी प्रीतिरिति स्वभावसिद्धमेतत् तत्र सकामानां त्रयाणां काम्यमानमपि प्रियमहमपि प्रियः ज्ञानिनस्तु प्रियान्तरशून्यस्याहमेव निरतिशयप्रीतिविषयः अतः सोपि मम निरतिशयप्रीतिविषय इति विशेषः अन्यथा हि मम कृतज्ञता न स्यात् कृतघ्नता च स्यात् अत एवात्यर्थमिति विशेषणमुपात्तं प्राक् यथा हि यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीत्यत्र तरवर्थस्य विवक्षितत्वाद्विद्यादि-व्यतिरेकेण कृतमपि कर्म वीर्यवद्भवत्येव तथात्यर्थं ज्ञानी भक्तो मम प्रिय इत्युक्तेः यो ज्ञानव्यतिरेकेण भक्तः सोपि प्रिय इति पर्यवस्यत्येव अत्यर्थमिति विशेषणस्य विवक्षितत्वात् उक्तं हि ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहमिति अतो मामात्मत्वेन ज्ञानवान्

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ॥ आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ १८ ॥ बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ॥ वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥

ज्ञानी आत्मैव न मत्तो भिन्नः किं त्वहमेव स इति मम मतं निश्चयः तुशब्दः सकामभेददर्शित्रितयोपेक्षया निष्कामत्वभेदादर्शित्व-विशेषद्योतनार्थः हि यस्मात्स ज्ञानी युक्तात्मा सदा मयि समाहितचित्तः सन् मां भगवन्तमनन्तमानन्दघनमात्मानमेवानुत्तमां सर्वोत्कृष्टां गतिं गन्तव्यं परमं फलमास्थितः अङ्गीकृतवान् न तु मद्भिन्नं किमपि फलं स मन्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥ यस्मादेवं तस्मात् बहूनां जन्मनां किञ्चित्किञ्चित्पुण्योपचयहेतूनामन्ते चरमे जन्मनि सर्वसुकृतविपाकरूपे वासुदेवः सर्वमिति ज्ञानवान् सन् मां निरुपाधिप्रेमास्पदं प्रपद्यते सर्वदा समस्तप्रेमविषयत्वेन भजते सकलमिदमहं च वासुदेव इति दृष्ट्या सर्वप्रेम्णां मय्येव पर्यवसायित्वात् अतः स एवं ज्ञानपूर्वकमद्भक्तिमान् महात्मात्यन्तशुद्धान्तःकरणत्वाज्जीवन्मुक्तः सर्वोत्कृष्टो न तत्समोन्योस्ति अधिकस्तु नास्त्येव अतः सुदुर्लभः मनुष्याणां सहस्रेषु दुःखेनापि लब्धुमशक्यः अतः स निरति-

शयमत्प्रीतिविषय इति युक्तमेवेत्यर्थः ॥ १९ ॥ तदेवमार्त्तादिभक्तत्रयापेक्षया ज्ञानिनो भक्तस्योत्कर्षस्तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यत इत्यत्र प्रतिज्ञातो व्याख्यातः अधुना तु सकामत्वे भेददर्शित्वे च समेपि देवतान्तरभक्तापेक्षयाऽऽर्त्तादीनां त्रयाणां स्वभक्तानामुत्कर्षः उदाराः सर्व एवैत इत्यत्र प्रतिज्ञातो भगवता व्याख्यायते यावदध्यायसमाप्ति समानेप्यायासे सकामत्वे भेददर्शित्वे च मद्भक्ता भूमिकाक्रमेण सर्वोत्कृष्टं मोक्षाख्यं फलं लभन्ते क्षुद्रदेवताभक्तास्तु क्षुद्रमेव पुनः पुनः संसरणरूपं फलं अतः सर्वेप्यार्त्ता जिज्ञासवोर्थार्थिनश्च मामेव प्रपन्नाः सन्तोऽनायासेन सर्वोत्कृष्टं मोक्षाख्यं फलं लभन्तामित्यभिप्रायः परमकारुणिकस्य भगवतः तत्र परमपुरुषार्थफलमपि भगवद्भजनमुपेक्ष्य क्षुद्रफले क्षुद्रदेवताभजने पूर्ववासनाविशेष एवासाधारणो हेतुरित्याह मोहनस्तम्भनाकर्षणवशीकरणमारणोच्चाटनादिविषयैर्भगवत्सेवया लब्धुमशक्यत्वेनाभिमतैस्तैस्तैः क्षुद्रैः कामैरभि-

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ॥ तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥ २० ॥ यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ॥ तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ २१ ॥

लाषैर्हृतमपहृतं भगवतो वासुदेवाद्विमुखीकृत्य तत्तत्फलदातृत्वाभिमतक्षुद्रदेवताभिमुख्यं नीतं ज्ञानमन्तःकरणं येषां तेऽन्यदेवता भगवतो वासुदेवादन्याः क्षुद्रदेवताः तं तं नियमं जपोपवासप्रदक्षिणानमस्कारादिरूपं तत्तद्देवताराधने प्रसिद्धं नियममास्थायाश्रित्य प्रपद्यन्ते भजन्ते तत्तत्क्षुद्रफलप्राप्तीच्छया क्षुद्रदेवतामध्येऽपि केचित्कांचिदेव भजन्ते स्वया प्रकृत्या नियता असाधारणया पूर्वाभ्यासवासनया वशीकृताः सन्तः ॥ २० ॥ तत्तद्देवताप्रसादात्तेषामपि सर्वेश्वरे भगवति वासुदेवे भक्तिर्भविष्यतीति न शङ्कनीयं यतः येषां मध्ये यो यः कामी यां यां तनुं देवतामूर्तिं श्रद्धया जन्मान्तरवासनाबलप्रादुर्भूतया भक्त्या संयुक्तः सन्नर्चितुं अर्चयितुमिच्छति प्रवर्तते चौरादिकस्यार्चयतेर्णिजभावपक्षे रूपमिदं तस्य तस्य कामिनस्तामेव देवतातनुं प्रति श्रद्धां पूर्ववासनावशात् प्राप्तां भक्तिमचलां स्थिरां विदधामि करोम्यहमन्तर्यामी न तु मद्विषयां श्रद्धां तस्य तस्य करोमीत्यर्थः तामेव श्रद्धामिति व्याख्याने यच्छब्दानन्वयः स्पष्टस्तस्मात्प्रतिशब्दमध्या. ॥८९॥

त्वत्व व्याख्यातम् ॥ २१ ॥ सकामी तया मद्विहितया स्थिरया श्रद्धया युक्तस्तस्याः देवतातन्वराधनं पूजनमीहते निर्वर्तयति उपसर्गरहितोपि राधयतिः पूजार्थः सोपसर्गत्वे ह्याकारः श्रूयेत लभते च ततस्तस्याः देवतातन्वाः सकाशात्कामानीप्सितान् तान् पूर्वसङ्कल्पितान् हि प्रसिद्धं मयैव सर्वज्ञेन सर्वकर्मफलदायिना तत्तद्देवतान्तर्यामिणा विहितान् तत्तत्फलविपाकसमये निर्मितान् हितान्मनःप्रियानित्यैकपद्यं वा अहितत्वेपि हितनया प्रतीयमानानित्यर्थः ॥ २२ ॥ यद्यपि सर्वा अपि देवताः सर्वात्मनो ममैव तनवस्तदाराधनमपि वस्तुतो मदाराधनमेव सर्वत्रापि च फलदातान्तर्याम्यहमेव तथापि साक्षान्मद्भक्तानां च तेषां च वस्तुविवेकाविवेककृतं फलवैषम्यं भवतीत्याह अल्पमेधसां मन्दप्रज्ञत्वेन वस्तुविवेकासमर्थानां तेषां तत्तद्देव-

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ॥ लभते च ततः कामान्मयैव विहितान् हिता-न् ॥ २२ ॥ अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ॥ देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता या-न्ति मामपि ॥ २३ ॥

ताभक्तानां तन्मया विहितमपि तत्तद्देवताराधनजं फलं अन्तवद्देव विनाश्येव न तु मद्भक्तानां विवेकिनामिवानन्तं फलं तेषामित्यर्थः कुत एवं यतो देवानिन्द्रादीनन्तवन्त एव देवयजो मदन्यदेवताराधनपरा यान्ति प्राप्नुवन्ति मद्भक्तास्तु त्रयः सकामाः प्रथमं मत्प्र-सादादभीष्टान् कामान्प्राप्नुवन्ति अपिशब्दप्रयोगात् ततो मदुपासनापरिपाकान्मामनन्तमानन्दघनमीश्वरमपि यान्ति प्राप्नुवन्ति अतः स-मानेऽपि सकामत्वे मद्भक्तानामन्यदेवताभक्तानां च महदन्तरं तस्मात्साधूक्तमुदाराः सर्व एवैत इति ॥ २३ ॥ एवं भगवद्भजनस्य सर्वोत्तमफलत्वेऽपि कथं प्रायेण प्राणिनो भगवद्विमुखा इत्यत्र हेतुमाह भगवान् अव्यक्तं देहग्रहणात् प्राक् कार्याक्षमत्वेन स्थितमि-दानीं वसुदेवगृहे व्यक्तिं मौक्तिकदेहावच्छेदेन कार्यक्षमतां प्राप्तं किञ्चिज्जीवमेव मन्यन्ते मामीश्वरमप्यबुद्धयो विवेकशून्या अव्यक्तं सर्वकारणमपि मां व्यक्तिं कार्यरूपतां मत्स्यकूर्माद्यनेकावताररूपेण प्राप्तमिति वा कथं ते जीवास्तत्त्वं न विचिन्वन्ति तत्राबुद्धय इत्युक्तं

हेतुं विवृणोति परं सर्वकारणरूपमव्यय नित्यं मम भावं स्वरूपं सोपाधिकमजानन्तस्तथा निरुपाधिकमप्यनुत्तमं सर्वोत्कृष्टमनति-
शयाद्वितीयपरमानन्दघनमनन्तं मम स्वरूपमजानन्तो जीवानुकारिकार्यदर्शनाज्जीवमेव कंचिन्मां मन्यन्ते ततो मामीश्वरत्वेनाभिमतं
॥२०॥ विहाय प्रसिद्धं देवतान्तरमेव भजन्ते ततश्चान्तवदेव फलं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः अग्रे च वक्ष्यते अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रित-
मिति ॥ २४ ॥ ननु जन्मकालेपि सर्वयोगिध्येयं श्रीवैकुण्ठस्थमैश्वरमेव रूपमाविर्भावितवति संप्रति च श्रीवत्सकौस्तुभवनमालाकि-
रीटकुण्डलादिदिव्योपकरणशालिनि कम्बुकमलकौमोदकीचक्रवरधारिचतुर्भुजे श्रीमद्वैनतेयवाहने निखिलसुरलोकसम्पादितराजराजेश्वराभिषे-
कादिमहावैभवे सर्वसुरासुरजेतरि विविधदिव्यलीलाविलासशीले सर्वावतारशिरोमणौ साक्षाद्वैकुण्ठनायके निखिललोकदुःखविस्ताराय भुवमव-

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ॥ परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम्
॥ ४२ ॥ नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ॥ मूढोयं नाभिजानाति लोको मामज-
व्ययम् ॥ २५ ॥

तीर्णे विरिञ्चिप्रपञ्चासंभवि निरतिशयसौन्दर्यसारसर्वस्वमूर्तौ बालकलीलाविमोहितविधातरि तरणिकिरणोज्ज्वलदिव्यपीताम्बरे निरुपमश्या-
मसुन्दरे करदीकृतपारिजातार्थपराजितपुरन्दरे बाणयुद्धविजितशशाङ्कशेखरे समस्तसुरासुरविजयीनरकप्रभृतिमहादैतेयप्रकरप्राणपर्यन्त-
सर्वस्वहारिणि श्रीदामादिपरमरङ्कमहावैभवकारिणि षोडशसहस्रदिव्यरूपधारिण्यपरिमेयगुणगरिमाणि महामहिमनि नारदमार्कण्डेयादि-
महामुनिगणस्तुते त्वयि कथमविवेकिनोपि मनुष्यबुद्धिर्जीवबुद्धिर्वेत्यर्जुनाशङ्कामपनिनीपुराह भगवान् अहं सर्वस्य लोकस्य न प्रकाशः स्वेन ॥९०॥
रूपेण प्रकटो न भवामि किं तु केषांचिन्मद्भक्तानामेव प्रकटो भवामीत्यभिप्रायः कथं सर्वस्य लोकस्य न प्रकट इत्यत्र हेतुमाह योगमायास-
मावृतः योगो मम सङ्कल्पस्तद्वशवर्तिनी माया योगमाया तयाऽयमभक्तो जनो मां स्वरूपेण न जानाति सङ्कल्पानुविधायिन्या मायया सम्य-
गावृतः सत्यपि ज्ञानकारणे ज्ञानविषयत्वायोग्यः कृतः अतो यदुक्तं परं भावमजानन्त इति तत्र मम सङ्कल्प एव कारणमित्युक्तं भवति अतो

मम मायया मूढ आवृतज्ञानः सन्नयं चतुर्विधभक्तविलक्षणो लोकः सत्यपि ज्ञानकारणे मामजमव्ययमनाद्यनन्तं परमेश्वरं नाभिजानाति किं तु विपरीतदृष्ट्या मनुष्यमेव कंचिन्मन्यत इत्यर्थः विद्यमानं वस्तुस्वरूपमावृणोत्यविद्यमानं च किंचिद्दर्शयतीति लौकिकमायायामपि प्रसिद्धमेतत् ॥ २५ ॥ अतो मायया स्वाधीनया सर्वव्यामोहकत्वात्स्वयं प्रतिबद्धज्ञानत्वात् अहं अप्रतिबद्धसर्वविज्ञानः मायया सर्वाँल्लोकान्मोहयन्नपि समतीतानि चिरविनष्टानि वर्तमानानि च भविष्याणि च एवं कालत्रयवर्तीनि भूतानि स्थावरजङ्गमानि सर्वाणि वेद जानामि हे अर्जुन अतोऽहं सर्वज्ञः परमेश्वर इत्यत्र नास्ति संशय इत्यर्थः मां तु तुशब्दोज्ञानप्रतिबन्धद्योतनार्थः मां सर्वदर्शनमपि मायाविनमिव मन्मायामोहितः कश्चन कोपि मदनुग्रहभाजनं मद्भक्तं विना न वेद मन्मायामोहितत्वात् अतो मत्तत्त्ववेदनाभावा-

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ॥ भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ २६ ॥ इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत ॥ सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परंतप ॥ २७ ॥

देव प्रायेण प्राणिनो मां न भजन्त इत्यभिप्रायः ॥ २६ ॥ योगमायां भगवत्तत्त्वविज्ञानप्रतिबन्धे हेतुमुक्त्वा देहेन्द्रियसंघाताभिमानातिशयपूर्वकं भोगाभिनिवेशं हेत्वन्तरमाह इच्छाद्वेषाभ्यामनुकूलप्रतिकूलविषयाभ्यां समुत्थितेन शीतोष्णसुखदुःखादिद्वन्द्वनिमित्तेन मोहेन अहं सुखी अहं दुःखीत्यादिविपर्ययेण सर्वाण्यपि भूतानि संमोहं विवेकायोग्यत्वं सर्गे स्थूलदेहोत्पत्तौ सत्यां यान्ति हे भारत हे परंतपेति संबोधनद्वयस्य कुलमहिम्ना स्वरूपशक्त्या च त्वां द्वन्द्वमोहाख्यः शत्रुर्नाभिभवितुमलमिति भावः नहीच्छाद्वेषराहितं किञ्चिदपि भूतमस्ति न च ताभ्यामाविष्टस्य बहिर्विषयमपि ज्ञानं संभवति किं पुनरात्मविषयं अतो रागद्वेषव्याकुलान्तःकरणत्वात्सर्वाण्यपि भूतानि मां परमेश्वरमात्मभूतं न जानन्ति अतो न भजन्ते भजनीयमपि ॥ २७ ॥ यदि सर्वभूतानि संमोहं यान्ति कथं

॥२१॥ तर्हि चतुर्विधा भजन्ते मामित्युक्तं सत्यं सुकृतातिशयेन तेषां क्षीणपापत्वादित्याह येषां तु इतरलोकविलक्षणानां जनानां सफलजन्मनां पुण्यकर्मणामनेकजन्मसु पुण्याचरणशीलानां तैस्तैः पुण्यैः कर्मभिर्ज्ञानप्रतिबन्धकं पापमन्तगतं अन्तमवसानं प्राप्तं ते पापाभावेन तन्निमित्तेन द्वन्द्वमोहेन रागद्वेषादिनिबन्धनविपर्यासेन स्वत एव निर्मुक्ताः पुनरावृत्त्ययोग्यत्वेन त्यक्ता दृढव्रता अचाल्यसङ्कल्पाः सर्वथा भगवानेव भजनीयः स चैवंरूप एवेति प्रमाणजनिताप्रामाण्यशङ्काशून्यविज्ञानाः सन्तो मां परमात्मानं भजन्ते अनन्यशरणाः सन्तः सेवन्ते एतादृशा एव चतुर्विधा भजन्ते मामित्यत्र सुकृतिशब्देनोक्ता अतः सर्वभूतानि संमोहं यान्तीत्युपसर्गः तेषां मध्ये ये सुकृतिनस्ते संमोहशून्या मां भजन्त इत्यपवाद इति न विरोधः अयमेवोत्सर्गः प्रागपि प्रतिपादितस्त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरित्यत्र तस्मात्सत्त्वशोधकपुण्यकर्मोपचयाय सर्वदा यतनीयमिति भावः ॥ २८ ॥ अथेदानीमर्जुनस्य प्रश्नमुत्थाप-

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ॥ ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ २८ ॥ जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ॥ ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥ २९ ॥

यितुं सूत्रभूतौ श्लोकावुच्येते अनयोरेव वृत्तिस्थानीयः उत्तरोऽध्यायो भविष्यति ये संसारदुःखान्निर्विण्णा जरामरणमोक्षाय जरामरणादिविविधदुःसहसंसारदुःखनिरासाय तदेकहेतुं मां सगुणं भगवन्तमाश्रित्य इतरसर्ववैमुख्येन शरणं गत्वा यतन्ति यतन्ते मदर्पितानि फलाभिसन्धिशून्यानि विहितानि कर्माणि कुर्वन्ति ते क्रमेण शुद्धान्तःकरणाः सन्तस्तज्जगत्कारणं मायाधिष्ठानं शुद्धं परं ब्रह्म निर्गुणं तत्पदलक्ष्यं मां विदुः तथा आत्मानं शरीरमधिकृत्य प्रकाशमानं कृत्स्नं उपाध्यपरिच्छिन्नं त्वंपदलक्ष्यं विदुः कर्म च तदु- ॥९१॥
भयवेदनसाधनं गुरूपसदनश्रवणमननाद्यखिलं निरवशेषं फलाव्यभिचारि विदुर्जानन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥ न चैवंभूतानां मद्भक्तानां मृत्युकालेऽपि विवशकरणतया मद्विस्मरणं शङ्कनीयं यतः साधिभूताधिदैवं अधिभूताधिदैवाभ्यां सहितं तथा साधियज्ञं च अधियज्ञेन च सहितं मां ये विदुश्चिन्तयन्ति ते युक्तचेतसः सर्वदा मयि समाहितचेतसः सन्तस्तत्संस्कारपाटवात् प्रयाणकाले प्राणोत्क्रमणकाले करण-

ग्रामस्यात्यन्तव्यग्रतायामपि चकारादयत्नेनैव मत्कृपया मां सर्वात्मानं विदुर्जानन्ति तेषां मृतिकालेऽपि मदाकारैव चित्तवृत्तिः पूर्वोपचित-संस्कारपाटवाद्भवति तथा च ते मद्भक्तियोगात् कृतार्था एवेति भावः अधिभूताधिदैवाधियज्ञशब्दानुत्तरेऽध्यायेऽर्जुनप्रश्नपूर्वकं व्याख्यास्यति

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ॥ प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ३० ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥

भगवानिति सर्वमनाविलं तदत्रोत्तमाधिकारिणं प्रति ज्ञेयं मध्यमाधिकारिणं प्रति च ध्येयं लक्षणया मुख्यया च वृत्त्या तत्पदप्रतिपाद्यं ब्रह्म निरूपितं ॥ ३० ॥ ॥ इतिश्रीभगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां मधुसूदनसरस्वतीविरचितायामधिकारिभेदेन ज्ञेयध्येयप्रतिपाद्यतत्त्व-ब्रह्मनिरूपणं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीकृष्णाय गीतामृतदुहे नमः पूर्वाध्यायान्ते ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलमित्यादिना सार्धश्लोकेन सप्तपदार्था ज्ञेयत्वेन
भगवता सूचितास्तेषां वृत्तिस्थानीयोऽयमष्टमोऽध्याय आरभ्यते तत्र सूचितानि सप्तवस्तूनि विशेषतो बुभुत्समानः श्लोकाभ्यां तत्र ज्ञेयत्वे-
नोक्तं ब्रह्म किं सोपाधिकं निरुपाधिकं वा एवमात्मानं देहमधिकृत्य तस्मिन्नधिष्ठाने तिष्ठतीत्यध्यात्मं किं श्रोत्रादिकरणग्रामो वा
प्रत्यक्चैतन्यं वा तथा कर्म चाखिलमित्यत्र किं कर्म यज्ञरूपमन्यद्वा 'विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेपि चेति' श्रुतौ द्वैविध्यश्रवणात्
तव मम च समत्वात् कथं त्वं मां पृच्छसीति शङ्कामपनुदन् सर्वपुरुषेभ्य उत्तमस्य सर्वज्ञस्य तव न किंचिदज्ञेयमिति संबोधनेन
सूचयति हे पुरुषोत्तमेति अधिभूतं च किं प्रोक्तं पृथिव्यादिभूतमधिकृत्य यत्किञ्चित्कार्यं अधिभूतपदेन विवक्षितं किं वा समस्तमेव

॥ अर्जुन उवाच ॥ किं तद् ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ॥ अधिभूतं च किं प्रो-क्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥ अधियज्ञः कथं कोत्र देहेस्मिन्मधुसूदन ॥ प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोसि नियतात्मभिः ॥ २ ॥

कार्यजातं चकारः सर्वेषां प्रश्नानां समुच्चयार्थः अधिदैवं किमुच्यते देवताविषयमनुध्यानं वा सर्वदैवतेष्वादित्यमण्डलादिष्वनुस्यूतं
चैतन्यं वा ॥ १ ॥ अधियज्ञो यज्ञमधिगतो देवतात्मा वा परब्रह्म वा स च कथं केन प्रकारेण चिन्तनीयः किं तादात्म्येन किं वात्य-
न्ताभेदेन सर्वथापि स किमस्मिन्देहे वर्तते ततो बहिर्वा देहे चेत् स कोत्र बुद्ध्यादिस्तद्व्यतिरिक्तो वा अधियज्ञः कथं कोत्रेति न
प्रश्नद्वयं किं तु सप्रकार एक एव प्रश्न इति द्रष्टव्यं परमकारुणिकत्वादनायासेनैव सर्वोपद्रवनिवारकस्य भगवतोनायासेन
मत्सन्देहोपद्रवनिवारणमीषत्करसूचितमेवेति सूचयन्संबोधयति हे मधुसूदनेति प्रयाणकाले च सर्वकरणग्रामवैयग्र्याच्चित्तसमाधा-
नानुपपत्तेः कथं केन प्रकारेण नियतात्मभिः समाहितचित्तैर्ज्ञेयोसीति उक्तशङ्कासूचनार्थश्चकारः एतत्सर्वं सर्वज्ञत्वात्परमकारुणि-
कत्वाच्च शरणागतं मां प्रति कथयेत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

एवं सप्तानां प्रश्नानां क्रमेणोत्तरं त्रिभिः श्लोकैः प्रश्नक्रमेण हि निर्णये प्रष्टुरभीष्टसिद्धिरनायासेन स्यादित्यभिप्रायवान् भगवानत्र श्लोके प्रश्नत्रयं क्रमेण निर्धारितवान् एवं द्वितीयश्लोकेऽपि प्रश्नत्रयं तृतीयश्लोके त्वेकमिति विभागः निरुपाधिकमेव ब्रह्मात्र विवक्षितं ब्रह्मशब्देन नतु सोपाधिकमिति प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाह अक्षरं न क्षरतीत्यविनाशि अश्नुते वा सर्वमिति सर्वव्यापकं अक्षरत्वात् 'एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणाअभिवदन्त्यस्थूलमनण्वित्याद्युपक्रम्य एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृत्यादिमध्ये परामृश्य एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाशओतश्च प्रोतश्चेत्युपसंहृतं' श्रुत्या सर्वोपाधिशून्यं सर्वत्र प्रशासितृ अव्याकृताकाशान्तस्य कृत्स्नस्य प्रपञ्चस्य धारयितृ अस्मिंश्च शरीरेन्द्रियसंघाते विज्ञातृ निरुपाधिकं चैतन्यं तदिह ब्रह्मेति विवक्षितं एतदेव

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ॥ भूतभावोद्भवकरोविसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३ ॥

विवृणोति परममिति परमं स्वप्रकाशपरमानन्दरूपंप्रशासनस्य कृत्स्नजडवर्गधारणस्य च लिङ्गस्य तत्रैवोपपत्तेः 'अक्षरमम्बरान्तरधृतेरिति न्यायात्' न त्विहाक्षरशब्दस्य वर्णमात्रे गूढत्वाच्छ्रुतिलिङ्गाधिकरणन्यायमूलकेन 'रूढिर्योगमपहरतीति' न्यायेन रथकारशब्देन जातिविशेषवत्प्रणवाख्यमक्षरमेव ग्राह्यं तत्रोक्तलिङ्गासंभवात् ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मेति चपरेण विशेषणात् 'आतर्थक्यप्रतिहतानां विपरितं बलाबलमिति' न्यायात् वर्षासु रथकारआदधीतेत्यत्र तु जातिविशेषे नास्त्यसंभवइति विशेषः अनन्यथासिद्धेन तु लिङ्गेन श्रुतेर्बाधः 'आकाशस्तल्लिङ्गादित्यादौ' त्रिवृतः एतावांस्त्विह विशेषः अनन्यथासिद्धेन लिङ्गेन श्रुतेर्बाधे यत्र योगः संभवति तत्र सएव गृह्यते मुख्यत्वात् यथा आज्यैः स्तुवते पृष्ठैः स्तुवतइत्यादौ यथा चात्रैवाक्षरशब्दोयत्र तु योगोऽपि न संभवति तत्र गौणी वृत्तिर्यथाऽकाशप्राणादिशब्देषु आकाशशब्दस्यापि ब्रह्मणि आसमन्तात् काशतइतियोगः संभवतीति चेत् स एव गृह्यतामिति पञ्चपादीकृतः तथा च पारमर्षं

सूत्रं 'प्रसिद्धेश्चेति' कृतमत्र विस्तरेण तदेवं किं तद्ब्रह्मेति निर्णीतं अधुना किमध्यात्ममिति निर्णीयते यदक्षरं ब्रह्मेत्युक्तं तस्यैव स्वभावः स्वोभावः स्वरूपं प्रत्यक्चैतन्यं न तु स्वस्वभावइति षष्ठीसमासः लक्षणाप्रसङ्गात् षष्ठीतत्पुरुषबाधेन कर्मधारयपरिग्रहस्य श्रुतपदार्थान्वयेन निपादस्थपत्यधिकरणसिद्धत्वात् तस्मान्न ब्रह्मणः संबन्धि किंतु ब्रह्मस्वरूपमेव आत्मानं देहमधिकृत्य भोक्तृतया वर्तमानमध्यात्ममुच्यते अध्यात्मशब्देनाभिधीयते न करणग्रामइत्यर्थः यागदानहोमात्मकं वैदिकं कर्मैवात्र कर्मशब्दे विवक्षितमिति तृतीयप्रश्नोत्तरमाह भूतानां भवधर्मकाणां स्थावरजङ्गमानां भावमुत्पत्तिं उद्भवं वृद्धिं च करोति योविसर्गस्त्यागस्तत्तच्छास्त्रविहितो-यागदानहोमात्मकः सइह कर्मसंज्ञितः कर्मशब्देनोक्तइति यावत् तत्र देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागोयागउत्तिष्ठद्धोमोवषट्कारप्रयोगान्तः सएव उपविष्टहोमः स्वाहाकारप्रयोगान्तः आसेचनपर्यन्तो होमः परस्वत्वापत्तिपर्यन्तः स्वत्वत्यागोदानं सर्वत्र च त्यागांशोनुगतः तस्य च भूतभावोद्भवकरत्वं 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाइति स्मृतेः' ते वाएते आहुती हुते-

अधिभूतं क्षरोभावः पुरुषश्चाधिदैवतं ॥ अधियज्ञोहमेवात्र देहे देहभृतांवर ॥ ४ ॥

उत्क्रामत' इत्यादिश्रुतेश्च ॥ ३ ॥ संप्रत्यग्रिमप्रश्नत्रयस्योत्तरमाह क्षरतीति क्षरोविनाशीभावोयत्किञ्चिज्जनिमद्वस्तुभूतं प्राणिजातमधिकृत्य भवतीत्यधिभूतमुच्यते पुरुषोहिरण्यगर्भः समष्टिलिङ्गात्मा व्यष्टिसर्वकरणानुग्राहकः 'आत्मैवेदमग्रआसीत्पुरुषविध-त्युपक्रम्य सयत् पूर्वस्मात्सर्वात् पाप्मनऔषत्तस्मात्पुरुषइत्यादि' श्रुत्या प्रतिपादितः चकारात् 'सवै शरीरी प्रथमः सवै पुरुष उच्यते आदिकर्ता सभूतानां ब्रह्माय समवर्ततेत्यादि' स्मृत्या च प्रतिपादितः अधिदैवतं देवताद्यादित्यादीन्यधिकृत्य चक्षुरादिकरणान्यनुगृण्हातीति तथोच्यते अधियज्ञः सर्वयज्ञाधियज्ञः सर्वयज्ञाधिष्ठाताः सर्वयज्ञफलदायकश्च सर्वयज्ञाभिमानिनी विष्णवाख्या देवता 'यज्ञोवै विष्णुरिति' श्रुतेः सच विष्णुरधियज्ञोहं वासुदेवएव न मद्भिन्नः ॥९३॥
कश्चित् अतएव परब्रह्मणः सकाशादत्यन्ताभेदेनैव प्रतिपत्तव्यइति कथमिति व्याख्यानं सचात्रास्मिन्मनुष्यदेहे यज्ञरूपेण वर्तते बुद्ध्यादिव्यतिरिक्तोविष्णुरूपत्वात् एतेन सकिमस्मिन्देहे ततोबहिर्वा देहे चेत् कोत्र बुद्ध्यादिस्तद्व्यतिरिक्तोवेति सन्देहोनि-

रस्तः मनुष्यदेहे च यज्ञस्यावस्थानं यज्ञस्य मनुष्यदेहनिर्वर्त्यत्वात् 'पुरुषोवै यज्ञः पुरुषस्तेन यज्ञोयदेनं पुरुषस्तेन तनुतइत्यादि श्रुतेः' हे देहभृतांवर सर्वप्राणिनां श्रेष्ठेति संबोधयन् प्रतिक्षणं मत्संभाषणात् कृतकृत्यस्त्वमेतद्बोधयोग्योसीति प्रोत्साहयत्यर्जुनं भगवान् अर्जुनस्य सर्वप्राणिश्रेष्ठत्वं भगवदनुग्रहातिशयभाजनत्वात्प्रसिद्धमेव ॥ ४ ॥ इदानीं प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोसीति सप्तमस्य प्रश्नस्योत्तरमाह मामेव भगवन्तं वासुदेवं अधियज्ञं सगुणं निर्गुणं वा परममक्षरं ब्रह्म नत्वाध्यात्मादिकं स्मरन् सदा चिन्तयन् तत्संस्कारपाटवात्समस्तकरणग्रामवैयग्र्यवत्यन्तकालेऽपि स्मरन् कलेवरं मुक्त्वा शरीरेऽहं ममाभिमानं त्यक्त्वा प्राणवियोगकाले यः प्रयाति सगुणध्यानपक्षेऽग्निर्ज्योतिरहः शुक्लइत्यादिवक्ष्यमाणेन देवयानमार्गेण पितृयानमार्गात्प्रकर्षेण याति सउपासकोमद्भावं मद्रूपतां निर्गुणब्रह्मभावं हिर-

अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ॥ यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ५ ॥ यं यं वाऽपि स्मरन् भावं त्यजन्त्यन्ते कलेवरम् ॥ तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥ ६ ॥

ण्यगर्भलोकभोगान्ते याति प्राप्नोति निर्गुणब्रह्मस्मरणपक्षे तु कलेवरं त्यक्त्वा प्रयातीति लोकदृष्ट्यभिप्रायः 'न तस्य प्राणाउत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्तइति' श्रुतेस्तस्य प्राणोत्क्रमणाभावेन गत्यभावात् समद्भावं साक्षादेव याति 'ब्रह्मैव सनब्रह्माप्येतीति' श्रुतेः नास्त्यत्र देहव्यतिरिक्तआत्मनि मद्भावप्राप्तौ वा संशयः आत्मा देहाव्यतिरिक्तोन वा देहव्यतिरेकेऽपि ईश्वराद्भिन्नत्वं मद्भावं यातीति चेश्वरादभिन्नत्वं जीवस्योक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥ अन्तकाले भगवन्तमनुध्यायतोभगवत्प्राप्तिर्नियतेति वदितुमन्यदपि यं कंचित्काले ध्यायतोदेहं त्यजतस्तत्प्राप्तिरवश्यंभाविनीति दर्शयति न केवलं मां स्मरन् मद्भावं यातीति नियमः किं तर्हि यं यं भावं देवताविशेषं चकारादन्यदपि यत्किञ्चिद्वा स्मरंश्चिन्तयन्नन्ते प्राणवियोगकाले कलेवरं

त्यजति स तं तमेव स्मर्यमाणं भावमेति नान्यमेति प्राप्नोति हे कौन्तेयेति पितृष्वसृपुत्रत्वेन स्नेहातिशयं सूचयति तेन चावश्यानुग्राह्यत्वं तेन च प्रतारणाशङ्काशून्यत्वमिति अन्तकाले स्मरणोद्यमासंभवेऽपि पूर्वाभ्यासजनिता वासनैव स्मृतिहेतुरित्याह सदा सर्वदा तस्मिन् देवताविशेषादौ भावोभावना वासना तद्भावः संभावितः सम्पादितोयेन सतथा भावितताद्भावइत्यर्थः आहिताग्न्यादेराकृतिगणत्वाद्भावितपदस्य परनिपातः तद्भावेन तच्चिन्तनेन भावितोवासितचित्तइति वा ॥ ६ ॥ यस्मादेवं पूर्वस्मरणाभ्यासजनितान्त्याभावनैव तदानीं परवशस्य देहान्तरप्राप्तौ कारणं तस्मान्मद्विषयकान्त्यभावनोत्पत्त्यर्थं सर्वेषु कालेषु पूर्वमेवादरेण मां सगुणमीश्वरमनुस्मर चिन्तय यद्यन्तःकरणाशुद्धिवशान्न शक्नोषि सततमनुस्मर्तुं ततोन्तःकरणशुद्धये युध्य च अन्तःकरणशु-

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ॥ मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयम् ॥ ७ ॥ अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ॥ परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥ ८ ॥

द्ध्यर्थं युद्धादिकं स्वधर्मं कुरु युध्येति युद्धस्वेत्यर्थः एवं च नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानेनाशुद्धिक्षयात् मयि भगवति वासुदेवे अर्पिते सङ्कल्पाध्यवसायलक्षणे मनो बुद्धि येन त्वया सत्वमीदृशः सर्वदा मच्चिन्तनपरः सन्मामेवैष्यसि प्राप्स्यसि असंशयोनात्र संशयो विद्यते इदं च सगुणब्रह्मचिन्तनमुपासकानामुक्तं तेषामन्त्यभावनासापेक्षत्वात् निर्गुणब्रह्मज्ञानिनां तु ज्ञानसमकालमेवाज्ञाननिवृत्तिलक्षणाया मुक्तेः सिद्धत्वान्नास्त्यन्त्यभावनापेक्षेति द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥ तदेवं सप्तानामपि प्रश्नानामुत्तरमुक्त्वा प्रयाणकाले भगवदनुस्मरणस्य भगवत्प्राप्तिलक्षणं फलं विवरीतुमारभते अभ्यासः सजातीयप्रत्ययप्रवाहोमयि विजातीयप्रत्ययानन्तरितः षष्ठे प्राग्व्याख्यातः स एव योगः समाधिस्तेन युक्तं तत्रैव व्यापृतं आत्माकारवृत्तीतरवृत्तिशून्यं यच्चेतस्तेन चेतसा अभ्यासपाटवेन नान्यगामिना न अन्यत्र विषयान्तरे निरोधप्रयत्नं विनाऽपि गन्तुं शीलमस्येति तेन परमं निरतिशयं पुरुषं पूर्णं दिव्यं दिवि द्योतनात्मन्यादित्ये भवं ' यश्चासावादि-

त्यइतिश्रुतेः' याति गच्छति हेपार्थ अनुचिन्तयन् शास्त्राचार्योपदेशमनुध्यायन् ॥८॥ पुनरपि तमेवानुचिन्तयितव्यं गन्तव्यंच पुरुषं विशिनष्टि कविं क्रान्तदर्शिनं तेनातीतानागताद्यशेषवस्तुदर्शित्वेन सर्वज्ञं पुराणं चिरन्तनं सर्वकारणत्वादनादिमिति यावत् अनुशासितारं सर्वस्य जगतोनियन्तारं अणोरणियांसं सूक्ष्मादप्याकाशादेः सूक्ष्मतरं तदुपादानत्वात् सर्वस्य कर्मफलजातस्य धातारं विचित्रतया प्राणिभ्यो विभक्तारं 'फलमतउपपत्तेरिति न्यायात्' न चिन्तयितुं शक्यमपरिमितमहित्वेन रूपं यस्य तं आदित्यस्येव सकलजगदवभासकोवर्णः प्रकाशो यस्य तं सर्वस्य जगतोऽवभासकमिति यावत् अतएव तमसः परस्तात् तमसो मोहान्धकारादज्ञानलक्षणात्परस्तात् प्रकाशरूपत्वेन तमोविरोधिनमिति यावत् अनुस्मरेच्चिन्तयेद्यः कश्चिदपि सतं यातीति पूर्वेणैव संबन्धः सतं परं पुरुषमुपैति दिव्यमिति परेण वा सं-

कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ॥ सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ९ ॥ प्रयाणकाले मनसाचलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ॥ भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् सतं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ १० ॥

बन्धः ॥ ९ ॥ कदा तदाऽनुस्मरणे प्रयत्नातिरेकोऽभ्यस्यते तदाह प्रयाणकाले अन्तकाले अचलेन एकाग्रेण मनसा तं पुरुषं योऽनुस्मरेदित्यनुवर्तते कीदृशः भक्त्या परमेश्वरविषयेण प्रेम्णा युक्तो योगस्य समाधेर्बलेन तज्जनितसंस्कारसमूहेन व्युत्थानसंस्कारविरोधिना च युक्त एव प्रथमं हृदयपुण्डरीके वशीकृत्य ततऊर्ध्वगामिन्या सुषुम्नया नाड्या गुरूपदिष्टमार्गेण भूमिजयक्रमेण भ्रुवोर्मध्ये आज्ञाचक्रे प्राणमावेश्य स्थापयित्वा सम्यगप्रमत्तोब्रह्मरन्ध्राद्दुत्क्रम्य स एवमुपासकस्तं कविं पुराणमनुशासितारमित्यादिलक्षणं परं पुरुषं दिव्यं द्योतनात्मकमुपैति प्रतिपद्यते ॥ १० ॥ इदानीं येनकेनचिदभिधानेन ध्यानकाले भगवदनुस्मरणे प्राप्ते सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति यदिच्छन्तोब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीमीत्येतदित्यादिश्रुतिप्रतिपादितत्वेन प्रणवेनैवाभिधानेन तदनुस्मरणं कर्तव्यं नान्येन मन्त्रादिनेति नियन्तुमुपक्रमते यदक्षरमविनाशि ओङ्काराख्यं ब्रह्म वेदविदो वदन्ति 'एतद्वैतदक्षरं गार्गि ब्राह्मणाअभिवद-

न्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमित्यादि' वचनैः सर्वविशेषनिवर्तनेन प्रतिपादयन्ति न केवलं प्रमाणकुशलैरेव प्रतिपन्नं किन्तु मुक्तोपसृप्यतया तैरप्यनुभूतमित्याह विशन्ति स्वरूपतया सम्यग्दर्शनेन यदक्षरं यतयो यत्नशीलाः संन्यासिनो वीतरागा निस्पृहा न केवलं सिद्धैरनुभूतं साधकानामपि सर्वोपि प्रयासस्तदर्थइत्याह यदिच्छन्तो ज्ञातुं नैष्ठिका ब्रह्मचारिणो ब्रह्मचर्यं गुरुकुलवासादि तपश्चरन्ति यावज्जीवं तदक्षराख्यं पदं पदनीयं ते तुभ्यं सङ्ग्रहेण सक्षेपेणाहं प्रवक्ष्ये प्रकर्षेण कथयिष्यामि यथा तव बोधो भवति तथा अतस्तदक्षरं कथं मया ज्ञेयमित्याकुलो माभूरित्यभिप्रायः अत्र च परस्य ब्रह्मणो वाचकरूपेण च यः पुनरेतात्त्रिमात्रेणोमित्यनेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत सतमधिगच्छतीत्यादिवचनैर्मन्दमध्यमबुद्धीनां क्रममुक्तिफलकमुपासनमुक्तं तदेवेहापि विवक्षितं भगवताऽतोयोगधारणासहितमोङ्कारोपासनं

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः॥ यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं सङ्ग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥ सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ॥ मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥ १२ ॥

तत्फलं स्वस्वरूपं ततोपुनरावृत्तिस्तन्मार्गश्चेत्यर्थजातमुच्यते यावदध्यायसमाप्ति ॥ ११ ॥ तत्र प्रवक्ष्यइति प्रतिज्ञातमर्थं सोपकरणमाह द्वाभ्यां सर्वाणीन्द्रियद्वाराणि संयम्य स्वस्वविषयेभ्यः प्रत्याहृत्य विषयदोषदर्शनाभ्यासात्तद्विमुखतामापादितैः श्रोत्रादिभिः शब्दादिविषयग्रहणमकुर्वन् बाह्येन्द्रियनिरोधेऽपि मनसः प्रचारः स्यादित्यतआह मनोहृदि निरुध्यच अभ्यासवैराग्याभ्यां षष्ठे व्याख्याताभ्यां हृदयदेशे मनो निरुध्य निर्वृत्तिकतामापाद्य च अन्तरपि विषयचिन्तामकुर्वन्नित्यर्थः एवं बहिरन्तरुपलब्धिद्वाराणि सर्वाणि संनिरुध्य क्रियाद्वारं प्राणमपि सर्वतो निगृह्य भूमिजयक्रमेण मूर्ध्न्याधाय भ्रुवोर्मध्ये तदुपरिच गुरूपदिष्टमार्गेणावेश्यात्मनोयोगधारणां आत्मविषयसमाधिरूपां धारणामास्थितः आत्मनइति देवतादिव्यावृत्त्यर्थम् ॥ १२ ॥ ओमित्येकं अक्षरं ब्रह्मवाचकत्वात्प्रतिमावद्ब्रह्मप्रतीकत्त्वाद्वा ब्रह्म व्याहरन्नुच्चरन् ओमिति व्याहरन्निसेतावतैव निर्वाहे एकाक्षरमित्यनायासकथनेन स्तुत्यर्थं ओमिति व्याहरन् एकाक्षरं एकमद्वितीय- ॥९९॥

मक्षरमविनाशि सर्वव्यापकं ब्रह्म मां ओमित्यस्यार्थं स्मरन्निति वा तेन प्रणवं जपंस्तदभिधेयभूतञ्च मां चिन्तयन्मूर्धन्यया नाड्या देहं त्यजन् यः प्रयाति स याति देवयानमार्गेण ब्रह्मलोकं गत्वा तद्भोगान्ते परमां प्रकृष्टां गतिं मद्रूपां अत्र पतञ्जलिना 'तीव्रसंवेगानामासन्नः समाधिलाभः' इत्युक्त्वा ईश्वरप्रणिधानाद्वेत्युक्तं प्रणिधानं च व्याख्यातं तस्य वाचकः प्रणवः तज्जपस्तदर्थभावनमिति समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानादिति च इहतु साक्षादेव ततः परमगतिलाभ इत्युक्तं तस्मादविरोधाय ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन्नात्मनो योगधारणामास्थित इति व्याख्येयं विचित्रफलत्वोपपत्तेर्वा न विरोधः ॥१३॥ य एवं वायुनिरोधवैधुर्येण भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य मूर्धन्यया नाड्या देहं त्यक्तुं स्वेच्छया न शक्नोति किं तु कर्मक्षयेणैव परवशो देहं त्यजति तस्य किं स्यादिति तदाह न विद्यते मद-

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ॥ यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥ १३ ॥ अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ॥ तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ १४ ॥

न्यविषये चेतोऽस्य सोऽनन्यचेताः सततं निरन्तरं नित्यशो यावज्जीवं यो मां स्मरति तस्य स्ववशतया वा देहं त्यजतोऽपि नित्ययुक्तस्य सततसमाहितचित्तस्य योगिनः सुलभः सुखेन लभ्योऽहं परमेश्वरः इतरेषामतिदुर्लभोऽपि हे पार्थ तवाहमतिसुलभो मा भैषीरित्याभिप्रायः अत्र तस्येति 'षष्ठीशेषे संबन्धसामान्ये कर्तरि न लोकेत्यादिना, निषेधात् अत्र चानन्यचेतस्त्वेन सत्कारोऽत्यादरः सततमिति नैरन्तर्यं नित्यशइति दीर्घकालत्वं स्मरणस्योक्तं तेन स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितोदृढभूमिरिति पातञ्जलं मतमनुसृतं भवति तत्र सततमित्यभ्यास उक्तोऽपि स्मरणपर्यवसायी तेन यावज्जीवं प्रतिक्षणं विक्षेपान्तरशून्यतया भगवदनुचिन्तनमेव परमगतिहेतु- मूर्धन्यया नाड्या तु स्वेच्छया प्राणोत्क्रमणं भवतु न वेति नातीवाग्रहः॥१४॥भगवन्तं प्राप्ताः पुनरावर्तन्त नवेति संदेहे नावर्तन्तइत्याह मा-

मीश्वरं प्राप्य पुनर्जन्म मनुष्यादिदेहसंवन्धं कीदृशं दुःखालयं गर्भवासयोनिद्वारनिर्गमनाद्यनेकदुःखस्थानं अशाश्वतमास्थिरं दृष्टनष्टप्रायं नाप्नुवन्ति पुनर्नावर्तन्त इत्यर्थः यतो महात्मानः रजस्तमोमलराहितान्तःकरणाः शुद्धसत्वाः समुत्पन्नसम्यग्दर्शना मल्लोकभोगान्ते परमां सर्वोत्कृष्टां संसिद्धिं मुक्तिं गतास्ते अत्र मां प्राप्य सिद्धिंगता इतिवदतोपासकानां क्रममुक्तिर्दर्शिता ॥१५॥ भगवन्तमुपागतानां सम्यग्दर्शिनामपुनरावृत्तौ कथितायां ततोविमुखानामसम्यग्दर्शिनां पुनरावृत्तिरर्थसिद्धेत्याह आब्रह्मभुवनात् भवन्त्यत्र भूतानीति भुवनं लोकः अभिविधावाकारः ब्रह्मलोकेन सह सर्वेऽपि लोका मद्विमुखानामसम्यग्दर्शिनां भोगभूमयः पुनरावर्तिनः पुनरावर्तनशीलाः ब्रह्मभवनादिति पाठे भवनं वासस्थानमिति स एवार्थः हे अर्जुन स्वतःप्रसिद्धमहापौरुष किं तद्वदेव त्वां प्राप्तानामपि पुनरावृत्तिर्नेत्याह मामीश्वरमेकमुपेत्य तु

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ॥ नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ १५ ॥ आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ॥ मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥

शब्दोलोकान्तरवैलक्षण्यद्योतनार्थः अवधारणार्थो वा मामेव प्राप्य निर्वृतानां हे कौन्तेय मातृतोपि प्रसिद्धमहानुभाव पुनर्जन्म न विद्यते-पुनरावृत्तिर्नास्तीत्यर्थः अत्रार्जुन कौन्तेयेति संबोधनद्वयेन स्वरूपतः कारणतश्च शुद्धिर्ज्ञानसंपत्तये सूचिता अत्रेयं व्यवस्था ये क्रममुक्तिफलाभिरुपासनाभिर्ब्रह्मलोकं प्राप्तास्तेषामेव तत्रोत्पन्नसम्यग्दर्शनानां ब्रह्मणा सह मोक्षः येतु पञ्चाग्निविद्यादिभिरतत्क्रतवोऽपि तत्रगतास्तेषामवश्यंभावि पुनर्जन्म अतएव क्रममुक्त्यभिप्रायेण ' ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते नच पुनरावर्तते अनावृत्तिः शब्दादिति श्रुतिसूत्रयोरुपपत्तिः इतरत्र तेषामिह न पुनरावृत्तिः इमं मानवमावर्तं नावर्तन्तइति हेममितिच विशेषणाद्गमनाधिकरणकल्पादन्यत्र पुनरावृत्तिः प्रतीयते॥ १६ ॥ब्रह्मलोकसहिताः सर्वे लोकाः पुनरावर्तिनः कस्मात् कालपरिच्छिन्नत्वादित्याह मनुष्यपरिमाणेन सहस्रयुगपर्यन्तः सहस्रं युगानि चतुर्युगानि पर्यन्तो-

॥९१॥

ऽवसानं यस्य तत् 'चतुर्युगसहस्रं तु ब्रह्मणो दिनमुच्यत इति' हि पौराणिकं वचनं तादृशं ब्रह्मणः प्रजापतेरहर्दिनं यत् ये विदुः तथा रात्रिं युगसहस्रान्तां चतुर्युगसहस्रपर्यन्तां ये विदुरिति वर्तते तेऽहोरात्रविदः तएवाहोरात्रविदो योगिनो जनाः ये तु चन्द्रार्कगत्यैव विदुस्तेनाहोरात्रविदः स्वल्पदर्शित्वादित्यभिप्रायः ॥१७॥ यथोक्तैरहोरात्रैः पक्षमासादिगणनया पूर्णं वर्षशतं प्रजापतेः परमायुरिति कालपरिच्छिन्नत्वेनानित्योऽसौ तेन तल्लोकात्पुनरावृत्तिर्युक्तैव ये तु ततोऽर्वाचीनास्तेषां तदहर्मात्रपरिच्छिन्नत्वात्तत्तल्लोकेभ्यः पुनरावृत्तिरिति किमुवक्तव्यमित्याह अत्र दैनंदिनसृष्टिप्रलययोरेव वक्तुमुपक्रान्तत्वात्तत्र चाकाशादीनां सत्त्वादव्यक्तशब्देनाव्याकृतावस्था नोच्यते किंतु प्रजापतेः स्वापावस्थैव स्वापावस्थः प्रजापतिरिति यावत् अहरागमे प्रजापतेः प्रबोधसमये अव्यक्तात्तत्स्वापावस्थारूपाद्व्यक्तयः शरीरविषयादिरूपाभोग-

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः ॥ रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ १७ ॥

अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ॥ रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ॥ रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥१९॥

भूमयः प्रभवन्ति व्यवहारक्षमतयाऽभिव्यज्यन्ते रात्र्यागमे तस्य स्वापकाले पूर्वोक्ताः सर्वा अपि व्यक्तयः प्रलीयन्ते तिरोभवन्ति यत आविर्भूतास्तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके कारणे प्रागुक्ते स्वापावस्थे प्रजापतौ ॥ १८ ॥ एवमाशु विनाशित्वेऽपि संसारस्य न निवृत्तिः क्लेशकर्मादिभिरवशतया पुनः पुनः प्रादुर्भावात्प्रादुर्भूतस्य च पुनः क्लेशादिवशेनैव तिरोभावात्संसारे विपरिवर्तमानानां सर्वेषामपि प्राणिनामस्वातन्त्र्यादवशानामेव जन्ममरणादिदुःखप्रबन्धसंबन्धादलमनेन संसारेणेति वैराग्योत्पत्त्यर्थं समाननामरूपत्वेन च पुनः पुनः प्रादुर्भावात् कृतनाशाकृताभ्यागमपरिहारार्थंवाऽह भूतग्रामो भूतसमुदायः स्थावरजङ्गमलक्षणो यः पूर्वस्मिन्कल्पे स्थितः स एवायं एतस्मिन् कल्पे जायमानोऽपि नतु प्रतिकल्पमन्योन्यश्च असत्कार्यवादानभ्युपगमात् 'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् दिवं

च पृथिवीं चान्तरिक्षमथोस्वरिति ' श्रुतेः ' समाननामरूपत्वाद्वावृत्तावप्यविरोधोदर्शनात् स्मृतेश्चेति ' न्यायाच्च अवश इत्यविद्याकामकर्मादिपरतन्त्रः हेपार्थ स्पष्टमितरत् ॥ १९ ॥ एवमवशानामुत्पत्तिविनाशप्रदर्शनेनाब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिन इत्येतद्व्याख्यातं अधुना मामुपेत्य पुनर्जन्म न विद्यत इत्येतद्व्याचष्टे द्वाभ्यां तस्माच्चराचरस्थूलप्रपञ्चकारणभूताद्धिरण्यगर्भाख्यादव्यक्तात्परोऽव्यतिरिक्तः श्रेष्ठो वा तस्यापि कारणभूतः व्यतिरेकेऽपि सालक्षण्यं स्यादिति नेत्याह अन्योऽत्यन्तविलक्षणः ' न तस्य प्रतिमा अस्तीति ' श्रुतेः अव्यक्तो रूपादिहीनतया चक्षुराद्यगोचरोभावः कल्पितेषु सर्वेषु कार्येषु सद्रूपेणानुगतः अतएव सनातनो नित्यः तुशब्दो हेयादनित्यादव्यक्तादुपादेयत्वं नित्यस्याव्यक्तस्य वैलक्षण्यं सूचयति एतादृशो यो भावः स हिरण्यगर्भ इव सर्वेषु भूतेषु

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ॥ यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥ अव्यक्तोक्षरइत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ॥ यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ २१ ॥

नश्यत्स्वपि न विनश्यति उत्पद्यमानेष्वपि नोत्पद्यत इत्यर्थः हिरण्यगर्भस्यतु कार्यस्य भूताभिमानित्वात्तदुत्पत्तिविनाशाभ्यां युक्ताविवोत्पत्तिविनाशौ नतु तदनभिमानिनो कार्यस्य परमेश्वरस्येति भावः ॥ २० ॥ योभावइहाव्यक्त इत्यक्षर इति चोक्तोऽन्यत्रापि श्रुतिषु स्मृतिषु च तं भावमाहुः श्रुतयः स्मृतयश्च ' पुरुषान्नपरं किञ्चित्सा काष्ठा सापरागतिरित्याद्याः ' परमामुत्पत्तिविनाशशून्यस्वप्रकाशपरमानन्दरूपां गतिं पुरुषार्थविश्रांतिं यं भावं प्राप्य न पुनः निवर्तन्ते संसाराय तद्धाम स्वरूपं मम विष्णोः परमं सर्वोत्कृष्टं मम धामेति राहोः शिर इतिवद्भेदकल्पनया षष्ठी अतोहमेव परमागतिरित्यर्थः ॥ २१ ॥ इदानीमनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः तस्याहं सुलभ इति प्रागुक्तं भक्तियोगमेव तत्प्राप्त्युपायमाह स परो निरतिशयः पुरुषः परमात्माहमेव अनन्यया न विद्य-

तेऽन्योविषयो यस्यां तया प्रेमलक्षणया भक्त्यैव लभ्योनान्यथा सकइत्यपेक्षायामाह यस्य पुरुषस्यान्तःस्थान्यन्तर्वर्तीनि भूतानि सर्वाणि कार्याणि कारणान्तर्वर्तित्वात्कार्यस्य अतएव येन पुरुषेण सर्वमिदं कार्यजातं व्याप्तं 'यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोस्ति कश्चित् वृक्ष इव स्तब्धोदिवितिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं यच्च किञ्चिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः सपर्यगाच्छुक्रमित्यादिश्रुतिभ्यः ' ॥ २२ ॥ सगुणब्रह्मोपासकास्तत्पदं प्राप्य न निवर्तन्ते किं तु क्रमेण मुच्यन्ते तत्र तल्लोकभोगात्प्रागनुत्पन्नसम्यग्दर्शनानां तेषां मार्गापेक्षा विद्यते न तु सम्यग्दर्शिनामिव तदनपेक्षेत्युपासकानां तल्लोकप्राप्तये देवयानमार्ग उपदिश्यते पितृयानमार्गोपन्यासस्तु तस्य स्तूयते प्राणोत्क्रमणानन्तरं यत्र यस्मिन्काले कालाभिमानिदेवतोपलक्षिते मार्गे

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ॥ यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ २२ ॥ यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ॥ प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥

प्रयातायोगिनोध्यायिनः कर्मिणश्च अनावृत्तिमावृत्तिं च यान्ति देवयाने पथि प्रयाताध्यायिनोनावृत्तिं यान्ति पितृयाने पथि प्रयाताश्च कर्मिण आवृत्तिं यान्ति यद्यपि देवयानेऽपि पथि प्रयाताः पुनरावर्तन्ते इत्युक्तमाब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिन इत्यत्र तथापि पितृयाने पथि गता आवर्तन्त एव न केपि तत्र क्रममुक्तिभाजः देवयाने पथि गतास्तु यद्यपि केचिदावर्तन्ते प्रतीकोपासकास्ताडिल्लोकपर्यन्तं गता हिरण्यगर्भपर्यन्तममानवपुरुषनीता अपि पञ्चाग्निविद्याद्युपासकाः अतत्क्रतवो भोगान्ते निवर्तन्त एव तथाऽपि दहराद्युपाकाः क्रमेण मुच्यन्ते भोगान्त इति न सर्वएवावर्तते अतएव पितृयानः पन्थानियमेनावृत्तिफलत्वान्निकृष्टः अयं तु देवयानः पन्था अनावृत्तिफलत्वादतिप्रशस्त इति स्तुतिरुपपद्यते केषांचिदावृत्तावप्यनावृत्तिफलत्वस्यानपायात् तं देवयानं पितृयानं च कालं कालाभिमानिदेवतोपलक्षितं

गी. म. मार्गं वक्ष्यामि हे भरतर्षभ अत्र कालशब्दस्य मुख्यार्थत्वे अग्निर्ज्योतिर्धूमशब्दानामनुपपत्तिः गतिसृतिशब्दयोश्चेति तदनुरोधे नैकस्मि- अ. ८.
न्कालपद एव लक्षणाश्रिता कालाभिमानिदेवतानां मार्गद्वयेऽपि बाहुल्यात् अग्निधूमयोस्तदितरयोः सतोरपि अग्निहोत्र-
॥२८॥ शब्दवदेकदेशेनाप्युपलक्षणं कालशब्देन अन्यथा प्रातरग्निदेवताया अभावात्तत्प्रख्यं चान्यशास्त्रमित्यनेन तस्य तस्य
नामधेयता न स्यात् आम्रवणमिति च लौकिको दृष्टान्तः ॥ २३ ॥ तत्रोपासकानां देवयानं पन्थानमाह अग्निर्ज्योतिरित्यर्चिरभिमानिनी
देवता लक्ष्यते अहरित्यहरभिमानिनी शुक्लपक्ष इति शुक्लपक्षाभिमानिनी षण्मासाउत्तरायणमिति उत्तरायणरूपषण्मासाभिमानिनी देवतैव
लक्ष्यते 'आतिवाहिकास्तल्लिङ्गादिति' न्यायात् एतच्चान्यासामपि श्रुत्युक्तानां देवतानामुपलक्षणार्थं तथा च श्रुतिः 'तेर्चिरभिसंभवन्त्य-

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ॥ तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ २४ ॥

र्चिषोहरन्ह आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् पडुदङ्ङेतिमासांस्तान्मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं
तत्पुरुषोऽमानवः सएनान् ब्रह्मगमयत्येषदेवपथोब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्त इति' अत्र श्रुत्यन्तरानुसारा:
त्संवत्सरानन्तरं देवलोकदेवता ततो वायुदेवता तत आदित्यइत्याकरे निर्णीतं एवं विद्युतोनन्तरं वरुणेन्द्रप्रजापतयस्तावता मार्गपरिपूर्ति-
तत्रार्चिरहःशुक्लपक्षोत्तरायणदेवता इहोक्ताः संवत्सरो देवलोकोवायुरादित्यश्चन्द्रमाविद्युद्वरुणइन्द्रः प्रजापतिश्चेत्यनुक्ता अपि द्रष्टव्याः तत्र ॥९८॥
देवयानमार्गे प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्मकार्योपाधिकं कार्यं दरिरस्य 'गत्युपपत्तेरिति' न्यायात् निरुपाधिकं तु ब्रह्म तद्द्वारैव क्रममुक्तिफल-
त्वात् ब्रह्मविदः सगुणब्रह्मोपासका जनाः अत्रैतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्त इति श्रुताविमामिति विशेषणात् कल्पान्तरे के-
चिदावर्तन्त इति प्रतीयते अतएवात्र भगवतोदासितं श्रौतमार्गकथनेनैव व्याख्यानात् ॥ २४॥ देवयानमार्गस्तुत्यर्थं पितृयानमार्गमाह अ-

त्रापि धूमइति धूमाभिमानिनी देवता रात्रिरिति राज्यभिमानिनी कृष्णइति कृष्णपक्षाभिमानिनी षण्मासादक्षिणायनमिति दक्षिणायनाभिमानिनी लक्ष्यते एतदप्यन्यासां श्रुत्युक्तानामुपलक्षणं तथाहि श्रुतिः 'तेधूममभिसंभवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान् षड्दक्षिणेति मासांस्तान्नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेषसोमोराजा तद्देवानामन्नं तद्देवा भक्षयन्ति तस्मिन् यावत्संपातमुषित्वाथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्तइति' तत्र धूमरात्रिकृष्णपक्षदक्षिणायनदेवता इहोक्ताः पितृलोकआकाशश्चन्द्रमाइत्युक्ताअपिद्रष्टव्याः तत्र तस्मिन् पथि प्रयाताश्चान्द्रमसं ज्योतिः फलं योगी कर्मयोगीष्टापूर्त-

धूमोरात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ॥ तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्यनिवर्तते ॥ २५ ॥ शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ॥ एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽवर्तते पुनः ॥ २६ ॥ नैते सृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति कश्चन ॥ तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७ ॥

दत्तकारी प्राप्य यावत्संपातमुषित्वा निवर्तते संपतत्यनेनेति संपातः कर्म तस्मादेतस्मादावृत्तिमार्गादनावृत्तिमार्गः श्रेयानित्यर्थः ॥२५॥उक्तो मार्गावुपसंहरति शुक्ला अर्चिरादिगतिः ज्ञानप्रकाशमयत्वात् कृष्णा धूमादिगतिः ज्ञानहीनत्वेन तमोमयत्वात् ते एते शुक्लकृष्णे गती मार्गौ हि प्रसिद्धे सगुणविद्याकर्माधिकारिणोः जगतः सर्वस्यापि शास्त्रज्ञस्य शाश्वते अनादी मते संसारस्यानादित्वात् तयोरेकया शुक्लया यात्यनावृत्तिं कश्चित् अन्यया कृष्णया पुनरावर्तते सर्वोपि ॥ २६ ॥ गतेरुपास्यत्वाय तद्विज्ञानं स्तौति एते सृती मार्गौ हे पार्थ जानन् क्रममोक्षायैका पुनः संसारायापरेति निश्चिन्वन् योगी ध्याननिष्ठो न मुह्यति केवलं कर्म धूमादिमार्गप्रापकं कर्तव्यत्वेन न प्रत्येति कश्चन कश्चिदपि तस्माद्योगस्यापुनरावृत्तिफलत्वात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तः समाहितचित्तोभवापुनरावृत्तये हेअर्जुन ॥ २७ ॥

वेदेषु दर्भपवित्रपाणित्वप्राङ्मुखत्वगुर्वधीनत्वादिभिः सम्यगधीतेषु यज्ञेष्वङ्गोपाङ्गसाहित्येन श्रद्धया सम्यगनुष्ठितेषु तपस्सु शास्त्रोक्तेषु मनोबुद्ध्याद्यैकाग्र्येण श्रद्धया सुतप्तेषु दानेषु तुलापुरुषादिषु देशे काले पात्रे च श्रद्धया सम्यग्दत्तेषु यत्पुण्यफलं पुण्यस्य धर्मस्य फलं स्वर्गस्वाराज्यादि प्रदिष्टं शास्त्रेण अत्येत्यतिक्रामति तत्सर्वं इदं पूर्वोक्तसप्तप्रश्ननिरूपणद्वारेणोक्तं विदित्वा सम्यगनुष्ठानपर्यन्तमवधार्या

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ॥ अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥ २८ ॥ ॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्या-यां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादेऽक्षरपरब्रह्मयोगो नाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नुष्ठानाय च योगी ध्याननिष्ठः न केवलं तदतिक्रामति परं सर्वोत्कृष्टमैश्वरं स्थानमाद्यं सर्वकारणं उपैति च प्रतिपद्यते च सर्वकारणं ब्रह्मैव प्राप्नोतीत्यर्थः तदनेनाध्यायेन ध्येयत्वेन तत्पदार्थो व्याख्यातः ॥२८॥ ॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां मधुसूदनसरस्वती विरचितायामधिकारिभेदेन अक्षरपरब्रह्मविवरणं नाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीकृष्णाय गीतामृतदुहे नमः पूर्वाध्याये मूर्धन्यनाडीद्वारकेण हृदयकण्ठभ्रूमध्यादिधारणासहितेन सर्वेन्द्रियद्वारसंयमगुणकेन योगेन स्वेच्छयोत्क्रान्तप्राणस्यार्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकं प्रयातस्य तत्र सम्यग्ज्ञानोदयेन कल्पान्ते परब्रह्मप्राप्तिलक्षणा क्रममुक्तिर्व्याख्याता तत्र चानेनैव प्रकारेण मुक्तिर्लभ्यते नान्यथेत्याशङ्क्य अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः तस्याहं सुलभ इत्यादिना भगवत्तत्त्वविज्ञानात्साक्षान्मोक्षप्राप्तिरभिहिता तत्र चानन्या भक्तिरसाधारणो हेतुरित्युक्तं पुरुषः सपरः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्ययेति तत्र पूर्वोक्तयोगधारणापूर्वकप्राणोत्क्रमणाचिरादिमार्गगमनकालविलम्बादिक्लेशमन्तरेणैव साक्षान्मोक्षप्राप्तये भगवत्तत्त्वस्य तद्भक्तेश्च विस्तरेण ज्ञापनाय नवमोऽध्याय आरभ्यते अष्टमे ध्येयब्रह्मनिरूपणेन तद्ध्याननिष्ठस्य गतिरुक्ता नवमे तु ज्ञेयब्रह्मनिरूपणेन ज्ञाननिष्ठस्य गतिरुच्यत इति संक्षेपः तत्र वक्ष्यमाणज्ञानस्तुत्यर्थोऽन्वयः श्लोका इदं प्राग्बहुधोक्तमग्रे च वक्ष्यमाणमधुनोच्यमानं ज्ञानं शब्दप्रमाणकं ब्रह्मतत्त्वविषयकं ते तुभ्यं

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ॥ ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १ ॥

प्रवक्ष्यामि तुशब्दः पूर्वाध्यायोक्ताद्ध्यानाज्ज्ञानस्य वैलक्षण्यमाह इदमेव सम्यग्ज्ञानं साक्षान्मोक्षप्राप्तिसाधनं न तु ध्यानं तस्याज्ञानानिवर्तकत्वात् तत्त्वन्तःकरणशुद्धिद्वारेणेदमेव ज्ञानं संपाद्य क्रमेण मोक्षं जनयतीत्युक्तम् कीदृशं ज्ञानं गुह्यतमं गोपनीयतममतिरहस्यत्वात् यतो विज्ञानसहितं ब्रह्मानुभवपर्यन्तं ईदृशमतिरहस्यमप्यहं शिष्यगुणाधिक्याद्वक्ष्यामि ते तुभ्यं अनसूयवे असूया गुणेषु दोषदृष्टिस्तदाविष्करणादिफला सर्वदायमात्मैश्वर्यख्यापनेनात्मानं प्रशंसति मत्पुरस्तादित्येवं रूपा तद्रहिताय अनेनार्जवसंयमावपि शिष्यगुणौ व्याख्यातौ पुनः कीदृशं ज्ञानं यज्ज्ञात्वा प्राप्य मोक्ष्यसे सद्य एव संसारबन्धनादशुभात्सर्वदुःखहेतोः ॥ १ ॥ पुनस्तदाभिमुख्याय तज्ज्ञानं स्तौति राजविद्या सर्वासां विद्यानां राजा सर्वाविद्यानाशकत्वात् विद्यान्तरस्याविद्यैकदेशाविरोधित्वात् तथा राजगुह्यं सर्वेषां गुप्तानां राजा अनेकजन्मकृतसुकृतसाध्यत्वेन बहुभिरज्ञातत्वात् राजदन्तादित्वादुपसर्जनस्य परनिपातः पवित्रमिदमुत्तमं प्रायश्चित्तैर्हि किंचिदेकमेव पापं निवर्त्यते निवृत्तं

च तत्स्वकारणे सूक्ष्मरूपेण तिष्ठत्येव यतः पुनस्तत्पापमुपचिनोति पुरुषः इदं तु अनेकजन्मसहस्रसंचितानां सर्वेषामपि पापानां स्थूलसूक्ष्मावस्थानां तत्कारणस्य चाज्ञानस्य सद्य एवोच्छेदकं अतः सर्वोत्तमं पावनमिदमेव नचातीन्द्रिये धर्म इवात्र कस्यचित्संदेहः स्वरूपतः फलतश्च प्रत्यक्षत्वादित्याह प्रत्यक्षावगमं अवगम्यतेऽनेनेत्यवगमोमानं अवगम्यते प्राप्यत इत्यवगमः फलं प्रत्यक्षमवगमोमानमस्मिन्निति स्वरूपतः साक्षिप्रत्यक्षत्वं प्रत्यक्षोऽवगमोऽस्येति फलतः साक्षिप्रत्यक्षत्वं मयेदं विदितमतो नेष्टमिदानीमत्रंममाज्ञानमिति हि सार्वलौकिकः माक्ष्यनुभवः एवं लोकानुभवसिद्धत्वेऽपि तज्ज्ञानं धर्म्यं धर्मादनपेतं अनेकजन्मसंचितनिष्कामधर्मफलं तर्हि दुःसम्पादं स्यान्नेत्याह सुसुखं कर्तुं गुरूपदर्शितविचारसहकृतेन वेदान्तवाक्येन सुखेन कर्तुं शक्यं न देशकालादिव्यवधानमपेक्षते प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वाज्ज्ञानस्य एवमनायाससाध्यत्वे स्वल्पफलत्वं स्यादत्यायाससाध्यानामेव कर्मणां महाफलत्वदर्शनादिति नेत्याह

राजविद्या राजगुह्यं पवित्र मिदमुत्तमम् ॥ प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २ ॥

अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ॥ अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥

अव्ययं एवमनायाससाध्यस्याप्यस्य फलतोव्ययोनास्तीत्यव्ययमक्षयफलमित्यर्थः कर्मणां त्वतिमहतामपि क्षयिफलत्वमेव ' योवा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्मिन्लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य तद्भवतीति' श्रुतेः तस्मात्सर्वोत्कृष्टत्वाच्छ्रद्धेयमेवात्मज्ञानम् ॥ २ ॥ एवमप्यस्य सुकरत्वे सर्वोत्कृष्टत्वे च सर्वेऽपि कुतोत्र न प्रवर्तन्ते तथा च न कोऽपि संसारी स्यादितआह अस्यात्मज्ञानाख्यस्य धर्मस्य स्वरूपे साधने फले च शास्त्रप्रतिपादितेऽपि अश्रद्दधानाः वेदविरोधिकुहेतुदर्शनदूषितान्तःकरणतया प्रामाण्यममन्यमानाः पापकारिणोऽसुरसम्पदमारूढाः स्वमतिकल्पितेनोपायेन कथञ्चिद्यतमाना अपि शास्त्रविहितोपायाभावादप्राप्य मां मत्प्राप्तिसाधनमप्यलब्ध्वा निवर्तन्ते निश्चयेन वर्तन्ते क मृत्युयुक्ते संसारवर्त्मनि सर्वदा जननमरणप्रबन्धेन नारकितिर्यगादियोनिष्वेव भ्रमन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ तदेवं वक्तव्यतया प्रतिज्ञातस्य विधिमुखेनेतरनिषेधमुखेन च स्तुत्याभिमुखीकृतमर्जुनं प्रति तदेवाह

द्वाभ्यां इदं जगत्सर्वं भूतभौतिकतत्कारणरूपं दृश्यजातं मदज्ञानकल्पितं मयाऽधिष्ठानं न परमार्थसच्चासद्रूपेण स्फुरणरूपेण च ततं व्याप्तं रज्जुखण्डेनेव तदज्ञानकल्पितं सर्पधारादि त्वया वासुदेवेन परिच्छिन्नेन सर्वं जगत् कथं व्याप्तं प्रत्यक्षविरोधादिति नेत्याह अव्यक्ता सर्वकरणागोचरीभूता स्वप्रकाशाद्वयचैतन्यसदानन्दरूपा मूर्तिर्यस्य तेन मया व्याप्तमिदं सर्वं न त्वनेन देहेनेत्यर्थः अत एव सन्तीव स्फुरन्तीव मद्रूपेण स्थितानि मत्स्थानि सर्वभूतानि स्थावराणि जङ्गमानि च परमार्थतस्तु न चैवाहं तेषु कल्पितेषु भूतेष्ववस्थितः कल्पिताकल्पितयोः संबन्धायोगात् अत एवोक्तं यत्र यदध्यस्तं तत्कृतेन गुणेन दोषेण वाऽणुमात्रेणापि न संबध्यत इति ॥ ४ ॥ अत एव

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ॥ मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ४ ॥ न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥ ५ ॥

दिविष्ठ इवादित्ये कल्पितानि जलचलनादीनि मयि कल्पितानि भूतानि परमार्थतो मयि न सन्ति त्वमर्जुनः प्राकृतीं मनुष्यबुद्धिं हित्वा पश्य पर्यालोचय मे योगं प्रभावमैश्वरं अघटनघटनाचातुर्यं मायाविन इव ममावलोकयेत्यर्थः नाहं कस्यचिदाधेयो नापि कस्यचिदाधारस्तथाप्यहं सर्वेषु भूतेषु मयि च सर्वाणि भूतानीति महतीयं माया यतो भूतानि सर्वाणि कार्याण्युपादानतया बिभर्ति धारयति पोषयतीति च भूतभृत् भूतानि सर्वाणि कर्तृतयोत्पादयतीति भूतभावनः एवमभिन्ननिमित्तोपादानभूतोपि ममात्मा मम परमार्थस्वरूपभूतः सच्चिदानन्दघनोऽसङ्गाद्वितीयस्वरूपत्वान्न भूतस्थः परमार्थतो न भूतसंबन्धी स्वप्नदृगिव न परमार्थतः स्वकल्पितसंबन्धीत्यर्थः ममात्मेति राहोःशिर इतिवत्कल्पनया षष्ठी ॥ ५ ॥

असंश्लिष्टयोरप्याधाराधेयभावं दृष्टान्तेनाह यथैवाऽसङ्गस्वभावे आकाशे स्थितो नित्यं सर्वदा उत्पत्तिस्थितिसंहारकालेषु वातीति वायुः सर्वदा चलनस्वभावः अत एव सर्वत्र गच्छतीति सर्वत्रगः महान् परिमाणतः एतादृशोपि न कदाप्याकाशेन सह संसृज्यते तथैवाऽसङ्गस्वभावे मयि संश्लेषमन्तरेणैव सर्वाणि भूतान्याकाशादीनि महान्ति सर्वत्रगाणि च स्थितानीत्युपधारय विमृश्यावधारय ॥ ६ ॥ एवमुत्पत्तिकाले स्थितिकाले च कल्पितेन प्रपञ्चेनाऽसङ्गस्यात्मनोसंश्लेषमुक्त्वा प्रलयेऽपि तमाह सर्वाणि भूतानि कल्पक्षये प्रलयकाले मामिकां मच्छक्तित्वेन कल्पितां प्रकृतिं त्रिगुणात्मिकां मायां स्वकारणभूतां यान्ति तत्रैव सूक्ष्मरूपेण लीयन्त इत्यर्थः हे कौन्तेयेत्युक्तार्थं पुनस्तानि कल्पादौ सर्गकाले विसृजामि प्रकृतावविभागापन्नानि विभागेन व्यनज्मि अहं सर्वज्ञः सर्वशक्तिरीश्वरः ॥ ७ ॥ किंनिमित्ता परमेश्वर-

यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ॥ तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥ सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ॥ कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥ ७ ॥ प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ॥ भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥

स्येयं सृष्टिर्न तावत्स्वभोगार्था तस्य सर्वसाक्षिभूतचैतन्यमात्रस्य भोक्तृत्वाभावात्तथात्वे वा संसारित्वेनेश्वरत्वव्याघातात् नाप्यन्यो भोक्ता यदर्थेयं सृष्टिः चेतनान्तराभावात् ईश्वरस्यैव सर्वत्र जीवरूपेण स्थितत्वात् अचेतनस्य चाभोक्तृत्वात् अत एव नापवर्गार्थापि सृष्टिः बन्धाभावादपवर्गविरोधित्वाच्चेत्याद्यनुपपत्तिः सृष्टेर्मायामयत्वं साधयन्ती नास्माकं प्रतिकूलेति न परिहर्तव्येत्यभिप्रेत्य मायामयत्वान्मिथ्यात्वं प्रपञ्चस्य वक्तुमारभते त्रिभिः प्रकृतिं मायाख्यामनिर्वचनीयां स्वां स्वस्मिन् कल्पितामवष्टभ्य स्वसत्तास्फूर्तिभ्यां दृढीकृत्य तस्याः प्रकृतेर्मायाया वशादविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशकारणावरणविक्षेपात्मकशक्तिप्रभावाज्जायमानमिमं सर्वप्रमाणसन्निधापितं भूतग्राममाकाशादिभूतसमुदायमहं मायावीव पुनः पुनर्विसृजामि विविधं सृजामि कल्पनामात्रेण स्वप्नदृगिव च स्वप्नप्रपञ्चम् ॥ ८ ॥ अतः न च नैव सृष्टिस्थितिप्रलयाख्यानि तानि मायाविनेव स्वप्नदृशेव च मया क्रियमाणा-

नि मां निबध्नन्ति अनुग्रहनिग्रहाभ्यां न सुकृतदुष्कृतभागिनं कुर्वन्ति मिथ्याभूतत्वात् हे धनञ्जय युधिष्ठिरराजसूयार्थं सर्वान्राज्ञो जित्वा धनमाहृतवानिति महान्प्रभावः सूचितः प्रोत्साहनार्थं तानि कर्माणि कुतो न बध्नन्ति तत्राह उदासीनवदासीनं यथा कश्चिदुपेक्षको द्वयोर्विवदमानयोर्जयपराजयासंसर्गी तत्कृतहर्षविषादाभ्यामसंसृष्टो निर्विकार आस्ते तद्वन्निर्विकारतयाऽऽसीनं द्वयोर्विवदमानयोरिहाभावादुपेक्षकत्वमात्रसाधर्म्येण वतिप्रत्ययः अत एव निर्विकारत्वात्तेषु सृष्ट्यादिकर्मस्वसक्तं अहं करोमीत्यभिमानलक्षणेन सङ्गेन रहितं मां न निबध्नन्ति कर्माणीति युक्तमेव अन्यस्यापि हि कर्तृत्वाभावे फलसङ्गाभावे च कर्माणि न बन्धकारणानीत्युक्तमनेन तदुभयसत्त्वे तु कोशकार इव कर्मभिर्बध्यते मूढ इत्यभिप्रायः ॥ ९ ॥ भूतग्राममिमं विसृजाम्युदासीनवदासीनमिति च परस्परविरुद्धमिति शङ्कापरिहारार्थं पु

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ॥ उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९ ॥ मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ॥ हेतुनाऽनेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥ १० ॥

नर्मायामयत्वमेव प्रकटयति मया सर्वतो दृशिमात्रस्वरूपेणाविक्रियेणाध्यक्षेण नियन्त्रा भासकेनावभासिता प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका सदसत्त्वादिभिरनिर्वाच्या माया सूयते उत्पादयति सचराचरं जगत् मायाविनाधिष्ठितेव मायाकल्पितगजतुरगादिकं न त्वहं सकार्यमायाभासनमन्तरेण करोमि व्यापारान्तरं हेतुना निमित्तेनानेनाध्यक्षत्वेन हे कौन्तेय जगत्सचराचरं विपरिवर्तते विविधं परिवर्तते जन्मादिविनाशान्तं विकारजातमनवरतमासादयतीत्यर्थः अतो भासकत्वमात्रेण व्यापारेण विसृजामीत्युक्तं तावता चादित्यादेरिव कर्तृत्वाभावादुदासीनवदासीनमित्युक्तमिति न विरोधः तदुक्तं 'अस्य द्वैतेन्द्रजालस्य यदुपादानकारणं अज्ञानं तदुपाश्रित्य ब्रह्मकारणमुच्यते इति श्रुतिस्मृतिवादाश्चात्रार्थे सहस्रश उदाहार्याः ॥ १० ॥

एवं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वजन्तूनामात्मानमानन्दघनमनन्तमपि सन्तं अवजानन्ति मां साक्षादीश्वरोयमिति नाद्रियन्ते निन्दन्ति वा मूढा अविवेकिनो जनास्तेषामवज्ञाहेतुं भ्रमं सूचयति मानुषीं तनुमाश्रितं मनुष्यतया प्रतीयमानां मूर्तिमात्मेच्छया भक्तानुग्रहार्थं गृहीतवन्तं मनुष्यतया प्रतीयमानेन देहेन व्यवहरन्तमिति यावत् ततश्च मनुष्योयमिति भ्रान्त्या छादितान्तःकरणा मम परं भावं प्रकृष्टं पारमार्थिकं तत्त्वं सर्वभूतानां महान्तमीश्वरमजानन्तो यन्नाद्रियन्ते निदन्ति वा तदनुरूपमेव मूढत्वस्य ॥ ११ ॥ ते च भगवदवज्ञान-निन्दनजनितमहादुरितप्रतिबद्धबुद्धयो निरन्तरं निरयनिवासार्हा एव ईश्वरमन्तरेण कर्माण्येव नः फलं दास्यन्तीत्येवंरूपा मोघा निष्फलैवाशा फलप्रार्थना येषां ते अत एवेश्वरविमुखत्वान्मोघानि श्रममात्ररूपाण्यग्निहोत्रादीनि कर्माणि येषां ते तथा मोघमीश्वराप्रतिपादक-

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ॥ परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११ ॥
मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ॥ राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रि-
ताः ॥ १२ ॥

कुतर्कशास्त्रजनितं ज्ञानं येषां ते कुत एवं यतो विचेतसो भगवदवज्ञानजनितदुरितप्रतिबद्धविवेकविज्ञानाः किं च ते भगवदवज्ञानवशात् राक्षसीं तामसीं अविहितहिंसाहेतुद्वेषप्रधानां आसुरीं च राजसीं शास्त्राननुज्ञातविषयभोगहेतुरागप्रधानां च मोहिनीं शास्त्रीयज्ञानभ्रंश-हेतुं प्रकृतिं स्वभावमाश्रिता एव भवन्ति ततश्च त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः कामक्रोधस्तथा लोभ इत्युक्तनरकद्वारभागितया नरकयातनामेव ते सततमनुभवन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥ भगवद्विमुखानां फलकामनायास्तत्प्रयुक्तस्य नित्यनैमित्तिककाम्य-कर्मानुष्ठानस्य तत्प्रयुक्तस्य शास्त्रीयज्ञानस्य च वैयर्थ्यात्पारलौकिकफलतत्साधनशून्यास्तेनाप्यैहिकलौकिकं किञ्चित्फल-महितं तेषां विवेकविज्ञानशून्यतया विचेतसो हि ते अतः सर्वपुरुषार्थबाह्याः शोच्या एव सर्वेषां ते एव चकारादित्युक्तं

अधुना के सर्वपुरुषार्थभाजोऽशोच्याः ये भगवदेकशरणा इत्युच्यन्ते महात्मानोऽनेकजन्मकृतसुकृतैः संस्कृतः क्षुद्रकामाद्यनभिभूत आत्मान्तःकरणं येषां त एव अभयं सत्त्वसंशुद्धिरित्यादिवक्ष्यमाणां दैवीं सात्त्विकीं प्रकृतिमाश्रिता अत एवान्यस्मिन्मद्व्यतिरिक्ते नास्ति मनो येषां ते भूतादिं सर्वजगत्कारणमव्ययमविनाशिनं च मामीश्वरं ज्ञात्वा भजन्ति सेवन्ते ॥ १३ ॥ ते केन प्रकारेण भजन्तीत्युच्यते द्वाभ्यां सततं सर्वदा ब्रह्मनिष्ठं गुरुमुपसृत्य वेदान्तवाक्यविचारेण गुरूपसदनेतरकाले च प्रणवजपोपनिषदावर्तनादिभिर्मां सर्वोपनिषत्प्रतिपाद्यं ब्रह्मस्वरूपं कीर्तयन्तः वेदान्तशास्त्राध्ययनरूपश्रवणव्यापारविषयं कुर्वन्त इति यावत् तथा यतन्तश्च गुरुसन्निधावन्यत्र वा वेदान्ताविरोधितर्कानुसन्धानेनाप्रामाण्यशङ्कानास्कन्दितगुरूपदिष्टमत्स्वरूपावधारणाय यतमानाः

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ॥ भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ १३ ॥

श्रवणनिर्धारितार्थबाधशङ्कापनोदकुतर्कानुसन्धानरूपमननपरायणा इति यावत् तथा दृढव्रताः दृढानि प्रतिपक्षैश्चालयितुमशक्यानि अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहादीनि व्रतानि येषां ते शमदमादिसाधनसम्पन्ना इति यावत् तथा चोक्तं पतञ्जलिना 'अहिंसा सत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ते तु जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतमिति' जात्या ब्राह्मणत्वादिकया देशेन तीर्थादिना कालेन चतुर्दश्यादिना समयेन यज्ञाद्यन्यत्वेनानवच्छिन्ना अहिंसादयः सार्वभौमाः क्षिप्तमूढविक्षिप्तभूमिष्वपि मन्यमानाः कस्यामपि जातौ कस्मिन्नपि देशे कस्मिन्नपि काले यज्ञादिप्रयोजनेऽपि हिंसां न करिष्यामीत्येवंरूपेण किंचिदप्यपर्युदस्य सामान्येन प्रवृत्ता एते महाव्रतमित्युच्यन्त इत्यर्थः तथा नमस्यन्तश्च मां कायवाङ्मनोभिर्नमस्कुर्वन्तश्च मां भगवन्तं वासुदेवं सकलकल्याणगुणनिधानमिष्टदेवतारूपेण गुरुरूपेण च स्थितं चकारात्

' श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनं। अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनमिति ' वन्दनसहचरितं श्रवणाद्यपि बोद्धव्यं अर्चनं पादसेवनमित्यपि गुरुरूपे तस्मिन् सुकरमेव अत्र मामिति पुनर्वचनं सगुणरूपपरामर्शार्थं अन्यथा वैयर्थ्यप्रसङ्गात् तथा भक्त्या मद्विषयेण परेण प्रेम्णा नित्ययुक्ता सर्वदा संयुक्ताः एतेन सर्वसाधनपौष्कल्यं प्रतिबन्धकाभावश्च दर्शितः ' यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ तस्यैते कथिताह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मन इति ' श्रुतेः पतञ्जलिना चोक्तं ' ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्चेति तत ईश्वरप्रणिधानात्प्रत्यक्चेतनस्य त्वंपदलक्ष्यस्याधिगमः साक्षात्कारो भवति अन्तरायाणां विघ्नानां चाभावो भवतीति ' सूत्रस्यार्थः तदेवं शमदमादिसाधनसम्पन्ना वेदान्तश्रवणमननपरायणाः परमेश्वरे परमगुरौ प्रेम्णा नमस्कारादिना च विगतविघ्नाः परिपूर्णसर्वसाधनाः

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ॥ नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ १४ ॥

सन्तो मामुपासते विजातीयप्रत्ययानन्तरितेन सजातीयप्रत्ययप्रवाहेण श्रवणमननान्तरभाविना सन्ततं चिन्तयन्ति महात्मानः अनेन निदिध्यासनं चरमसाधनं दर्शितं एतादृशसाधनपौष्कल्ये सति यद्वेदान्तवाक्यजमखण्डगोचरं साक्षात्काररूपमहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानं तत्सर्वशङ्काकलङ्कास्पृष्टं सर्वसाधनफलभूतं स्वोत्पत्तिमात्रेण दीप इव तमः सकलमज्ञानं तत्कार्यं च नाशयतीति निरपेक्षमेव साक्षान्मोक्षहेतुर्न तु भूमिजयक्रमेण भ्रूमध्ये प्राणप्रवेशनं मूर्धन्यया नाड्या प्राणोत्क्रमणमर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकगमनं तद्भोगान्तकालविलम्बं वा प्रतीक्ष्यते अतो यत्प्राक्प्रतिज्ञातं इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ज्ञानमिति तदेतदुक्तं फलं ज्ञात्वास्याशुभान्मोक्षणं प्रागुक्तमेवेतीह पुनर्नोक्तं एवमत्रायं गम्भीरो भगवतोऽभिप्रायः उत्तानार्थस्तु प्रकट एव ॥ १४ ॥ ॥१०३॥
इदानीं य एवमुक्तश्रवणमनननिदिध्यासनासमर्थास्तेऽपि त्रिविधा उत्तमामध्यमामन्दाश्चेति सर्वेऽपि स्वानुरूप्येण मामुपा-

सत इत्याह अन्ये पूर्वोक्तसाधनानुष्ठानासमर्थाः ज्ञानयज्ञेन त्वं वा अहमस्मि भगवोदेवते अहं वै त्वमसीत्यादिश्रुत्युक्तमहंग्रहोपासनं ज्ञानं स एव परमेश्वरयजनरूपत्वाद्यज्ञस्तेन चकार एवार्थे अपिशब्दः साधनान्तरत्यागार्थः केचित्साधनान्तरानिस्पृहाः सन्त उपास्योपासकाभेदचिन्तारूपेण ज्ञानयज्ञेनैकत्वेन भेदव्यावृत्त्या मामेवोपासते चिन्तयन्त्युत्तमाः अन्ये तु केचिन्मध्यमाः पृथक्त्वेनोपास्योपासकयोर्भेदेनादित्योब्रह्मेत्यादेश इत्यादिश्रुत्युक्तेन प्रतीकोपासनरूपेण ज्ञानयज्ञेन मामेवोपासते अन्येत्वहंग्रहोपासने प्रतीकोपासने चासमर्थाः केचिन्मन्दाः कांचिदन्यां देवतां चोपासीनाः कानिचित्कर्माणि चाकुर्वाणा बहुधा तैस्तैर्बहुभिः प्रकारैर्विश्वरूपं सर्वात्मानं मामेवोपासते तेन तेन ज्ञानयज्ञेनेति उत्तरोत्तराणां क्रमेण पूर्वपूर्वभूमिलाभः ॥ १५ ॥ यदि बहुधोपासते तर्हि कथं त्वामेवेत्याशङ्क्यात्मनो विश्वरूपत्वं

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ॥ एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ १५ ॥ अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधम् ॥ मन्त्रोहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ १६ ॥

प्रपञ्चयति चतुर्भिः सर्वस्वरूपोहमिति वक्तव्ये तत्तदेकदेशकथनमवयुत्यानुवादेन वैश्वानरे द्वादशकपालेऽष्टाकपालत्वादिकथनवत् क्रतुः श्रौतोऽग्निष्टोमादिः यज्ञः स्मार्तो वैश्वदेवादिः महायज्ञत्वेन श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धः स्वधान्नं पितृभ्यो दीयमानं औषधं ओषधिप्रभवमन्नं सर्वैः प्राणिभिर्भुज्यमानं भेषजं वा मन्त्रो याज्यापुरोनुवाक्यादिर्येनोद्दिश्य हविर्दीयते देवेभ्यः आज्यं घृतं सर्वहविरुपलक्षणमिदं अग्निराहवनीयादि हविः प्रक्षेपाधिकरणं हुतं हवनं हविः प्रक्षेपः एतत्सर्वमहं परमेश्वर एव एतदेकैकज्ञानमपि भगवदुपासनमिति कथयितुं प्रत्येकमहंशब्दः क्रियाकारकफलजातं किमपि भगवदतिरिक्तं नास्तीति समुदायार्थः ॥ १६ ॥ किं च अस्य जगतः सर्वस्य प्राणिजातस्य पिता जनयिता माता जनयित्री धाता पोषयिता तत्तत्कर्मफलविधाता वा पितामहः पितुः

पिता वेद्यं वेदितव्यं वस्तु पूयतेऽनेनेति पवित्रं पावनं शुद्धिहेतुर्गङ्गास्नानगायत्रीजपादि वेदितव्ये ब्रह्मणि वेदनसाधन-मोङ्कारः नियताक्षरपादा ऋक् गीतिविशिष्टा सैव साम सामपदं तु गीतिमात्रस्यैवाभिधायकमित्यन्यत् गीतिरहितमनियताक्षरं यजुः एतत्त्रिविधं मन्त्रजात कर्मोपयोगि चकारादथर्वाङ्गिरसोपि गृह्यन्ते एवकारोऽहमेवेत्यवधारणार्थः ॥ १७ ॥ किं च गम्यत इति गतिः कर्मफलं 'ब्रह्मा विश्वसृजोधर्मो महानव्यक्तमेव च। उत्तमां सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिण इत्येवं' मन्वाद्युक्तं भर्ता पोष्टा सुखसाधनस्यैव दाता प्रभुः स्वामी मदीयोयमिति स्वीकर्ता साक्षी सर्वप्राणिनां शुभाशुभद्रष्टा निवसन्त्यस्मिन्निति निवासो भोगस्थानं शीर्यते दुःखमस्मिन्निति शरणं प्रपन्नानामार्तिहृत् सुहृत् प्रत्युपकारानपेक्षःसन्नुपकारी प्रभव उत्पत्तिः प्रलयो विनाशः स्थानं स्थितिः यद्वा

पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ॥ वेद्यं पवित्रमोङ्कार ऋक्साम यजुरेव च॥१७॥
गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ॥ प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥ १८ ॥ तपाम्यहमहं वर्षं निगृण्हाम्युत्सृजामि च ॥ अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ १९ ॥

प्रकर्षेण भवन्त्यनेनेति प्रभवः स्रष्टा प्रकर्षेण लीयन्तेऽनेनेति प्रलयः संहर्ता तिष्ठन्त्यस्मिन्निति स्थानमाधारः निधीयते निक्षिप्यते तत्कालभोगायोग्यतया कालान्तरोपभोग्यं वस्त्वस्मिन्निति निधानं सूक्ष्मरूपसर्ववस्त्वधिकरणं प्रलयस्थानमिति यावत् शङ्खपद्मादि निधिर्वा बीजमुत्पत्तिकारणमव्ययमविनाशि न तु व्रीह्यादिवद्विनश्वरं तेनानाद्यनन्तं यत्कारणं तदप्यहमेवेति पूर्वेणैव संबन्धः ॥ १८ ॥ किं च तपाम्यहमादित्यः सन् ततश्च तापवशादहं वर्षं पूर्ववृष्टिरूपं रसं पृथिव्यानिगृण्हाम्याकर्षामि कैश्चिद्रश्मिभिरष्टसु मासेषु पुनस्तमेव निगृहीतं रसं चतुर्षु मासेषु कैश्चिद्रश्मिभिरुत्सृजामि च वृष्टिरूपेण प्रक्षिपामि च भूमौ अमृतं च देवानां सर्वप्राणिनां जीवनं वा एवकारस्याहमित्यनेन संबन्धः मृत्युश्च मर्त्यानां सर्वप्राणिनां विनाशो वा सत् ॥१०४॥

यत्संबन्धितया यद्विद्यते तत्तत्र सत् असच्च यत्संबन्धितया यन्न विद्यते तत्तत्रासत् एतत्सर्वमहमेव हे अर्जुन तस्मात्सर्वात्मानं मां विदित्वा स्वस्वाधिकारानुसारेण बहुभिः प्रकारैर्मामेवोपासत इत्युपपन्नम् ॥ १९ ॥ एवमेकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा चेति त्रिविधा अपि निष्कामाः सन्तो भगवन्तमुपासीनाः सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारेण क्रमेण मुच्यन्ते ये तु सकामाः सन्तो न केनापि प्रकारेण भगवन्तमुपासते किं तु स्वस्वकामसाधनानि काम्यान्येव कर्माण्यनुतिष्ठन्ति ते सत्त्वशोधकाभावेन ज्ञानसाधनमनधिरूढाः पुनःपुनर्जन्ममरणप्रबन्धेन सर्वदा संसारदुःखमेवानुभवन्तीत्याह द्वाभ्यां ऋग्वेदयजुर्वेदसामवेदलक्षणा हौत्राध्वर्यवौद्गात्रप्रतिपत्तिहेतवास्तिस्रो विद्या येषां ते त्रिविद्या एव स्वार्थिकतद्धितेन त्रैविद्यास्तिस्रोविद्या वदन्तीति वा वेदत्रयविदो याज्ञिका यज्ञैरग्निष्टोमादिभिः क्रमेण सवनत्रये वसुरुद्रादित्यरूपिणं मामीश्वर-

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ॥ ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोक-
मश्नन्ति दिव्यान्दिवि देवभोगान् ॥ २० ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये
मर्त्यलोकं विशन्ति ॥ एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ २१ ॥

मिष्ट्वा तद्रूपेण मामजानन्तोऽपि वस्तुवृत्तेन पूजयित्वा अभिष्टुत्य हुत्वा च सोमं पिबन्तीति सोमपाः सन्तस्तेनैव सोमपानेन पूतपापा निरस्तस्वभोगप्रतिबन्धकपापाः सकामतया स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते न तु सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्त्यादि ते दिवि स्वर्गे लोके पुण्यं पुण्यफलं सर्वोत्कृष्टं सुरेन्द्रलोकं शतक्रतोः स्थानमासाद्य दिव्यान् मनुष्यैरलभ्यान् देवभोगान् देवदेहोपभोग्यान् कामानश्नन्ति भुञ्जते ॥२०॥ ततः किमनिष्टमिति तदाह ते सकामास्तं काम्येन पुण्येन प्राप्तं विशालं विस्तीर्णं स्वर्गलोकं भुक्त्वा तद्भोगजनके पुण्ये क्षीणे सति तद्देहनाशात्पुनर्देहग्रहणाय मर्त्यलोकं विशन्ति पुनर्गर्भवासादियातना अनुभवन्तीत्यर्थः पुनःपुनरेवं उक्तप्रकारेण हि प्रसिद्ध्यर्थः त्रैधर्म्यं हौत्राध्वर्यवौद्गात्रधर्मत्रयार्हं ज्योतिष्टोमादिकं काम्यं कर्म त्रयीधर्ममिति पाठेऽपि त्रय्या वेदत्रयेण प्रतिपादितं धर्ममिति स एवार्थः अनुप्रपन्नाः अनादौ संसारे पूर्व-

प्रतिपत्त्यपेक्षयाऽनुशब्दः पूर्वप्रतिपत्त्यनन्तरं मनुष्यलोकमागत्य पुनः प्रतिपन्नाः कामकामा दिव्यान् भोगान् कामयमाना एवं गतागतं लभन्ते कर्म कृत्वा स्वर्गं यान्ति तत आगत्य पुनः कर्म कुर्वन्तीत्येवं गर्भवासादियातनाप्रवाहस्तेषामानिशमनुवर्तत इत्यभिप्रायः ॥ २१ ॥ निष्कामाः सम्यग्दर्शिनस्तु अन्यो भेददृष्टिविषयो न विद्यते येषां तेऽनन्याः सर्वाद्वैतदर्शिनः सर्वभोगनिःस्पृहा अहमेव भगवान्वासुदेवः सर्वात्मा न मद्व्यतिरिक्तं किंचिदस्तीति ज्ञात्वा तमेव प्रत्यञ्चं सदा चिन्तयन्तो मां नारायणमात्मत्वेन ये जनाः साधनचतुष्टयसम्पन्नाः संन्यासिनः परि सर्वतोनवच्छिन्नतया पश्यन्ति ते मदनन्यतया कृतकृत्या एवेति शेषः अद्वैतदर्शननिष्ठानामत्यन्तनिष्कामानां तेषां स्वयमप्रयतमानानां कथं योगक्षेमौ स्यातामित्यत आह तेषां नित्याभि-

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ॥ तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ २२ ॥ येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ॥ तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ २३ ॥

युक्तानां नित्यमनवरतमादरेण ध्याने व्यापृतानां देहयात्रामात्रार्थमप्यप्रयतमानानां योगं च क्षेमं च अलब्धस्य लाभं लब्धस्य परिरक्षणं च शरीरस्थित्यर्थं योगक्षेममकामयमानानामपि वहामि प्रापयाम्यहं सर्वेश्वरः प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमिति ह्युक्तं यद्यपि सर्वेषामपि योगक्षेमं वहति भगवान् तथाप्यन्येषां प्रयत्नमुत्पाद्य तद्द्वारा वहति ज्ञानिनां तु तदर्थं प्रयत्नमनुत्पाद्य वहतीति विशेषः ॥ २२ ॥ नन्वन्या अपि देवतास्त्वमेव त्वद्व्यतिरिक्तस्य वस्त्वन्तरस्याभावात् ॥१०९॥
तथा च देवतान्तरभक्ता अपि त्वामेव भजन्त इति न कोऽपि विशेषः स्यात् तेन गतागतं कामकामा वसुरुद्रादित्यादिभक्ता लभन्ते अनन्याश्चिन्तयन्तो मां तु कृतकृत्या इति कथमुक्तं तत्राह यथा मद्भक्ता मामेव यजन्ति तथा येऽन्यदेवतानां वस्वादीनां भक्ता यजन्ते

ज्योतिष्टोमादिभिः श्रद्धया आस्तिक्यबुद्ध्या अन्विताः तेऽपि मद्भक्ता इव हे कौन्तेय तत्तद्देवतारूपेण स्थितं मामेव यजन्ति पूजयन्ति अविधिपूर्वकं अविधिरज्ञानं तत्पूर्वकं सर्वात्मत्वेन मामज्ञात्वा मद्भिन्नत्वेन वस्त्रादीन् कल्पयित्वा यजन्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥ अविधिपूर्वकत्वं विवृण्वन् फलप्रच्युतिममीषामाह अहं भगवान् वासुदेव एव सर्वेषां यज्ञानां श्रौतानां स्मार्तानां च तत्तद्देवतारूपेण भोक्ता च स्वेनान्तर्यामिरूपेण अधियज्ञत्वात् प्रभुश्च फलदाता चेति प्रसिद्धमेतत् देवतान्तरयाजिनस्तु मामीदृशं तत्त्वेन भोक्तृत्वेन प्रभुत्वेन च भगवान्वासुदेव एव यत्वादिरूपेण यज्ञानां भोक्ता स्वेन रूपेण च फलदाता न तदन्योऽस्ति कश्चिदाराध्यइत्येवंरूपेण न जानन्ति अतो मत्स्वरूपापरिज्ञानान्महतायासेनेष्ट्वाऽपि मय्यनर्पितकर्माणस्तत्तद्देवलोकं धूमादिमार्गेण गत्वा तद्भोगान्ते च्यवन्ति

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ॥ न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥ २४ ॥ यान्ति देवव्रता देवान् पितॄन् यान्ति पितृव्रताः ॥ भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् ॥ २५ ॥

प्रच्यवन्ते तद्भोगजनककर्मक्षयात्तद्देहादिवियुक्ताः पुनर्देहग्रहणाय मनुष्यलोकं प्रत्यावर्तन्ते ये तु तत्तद्देवतासु भगवन्तमेव सर्वान्तर्यामिणं पश्यन्तो यजन्ते ते भगवदर्पितकर्माणस्तद्विद्यासहितकर्मवशादर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकं गत्वा तत्रोत्पन्नसम्यग्दर्शनास्तद्भोगान्ते मुच्यन्त इति विवेकः ॥ २४ ॥ देवतान्तरयाजिनामनावृत्तिफलाभावेऽपि तत्तद्देवतायागानुरूपक्षुद्रफलावाप्तिर्ध्रुवेति वदन् भगवद्याजिनां तेभ्यो वैलक्षण्यमाह अविधिपूर्वकयाजिनो हि त्रिविधा अन्तःकरणोपाधिगुणत्रयभेदात् तत्र सात्त्विका देवव्रताः देवावसुरुद्रादित्यादयस्तत्संबन्धिव्रतं बल्युपहारप्रदक्षिणप्रह्वीभावादिरूपं पूजनं येषां ते तानेव देवान् यान्ति तं 'यथायथोपासते तदेव भवतीति' श्रुतेः राजसास्तु पितृव्रताः श्राद्धादिक्रियाभिरग्निष्वात्तादीनां पितॄणामाराधकास्तानेव पितॄन् यान्ति तथा तामसा भूतेज्या यक्षरक्षोविनायक-

सप्तमातृगणादीनां भूतानां पूजकास्तान्येव भूतानि यान्ति अत्र देवपितृभूतशब्दानां तत्संबन्धिलक्षणयोष्ट्रमुखन्यायेन समासः मध्यमपदलोपीसमासानङ्गीकारात्प्रकृतिविकृतिभावाभावेन च तादर्थ्यचतुर्थीसमासायोगात् अन्ते च पूजावाचीज्याशब्दप्रयोगात्पूर्वपर्यायद्वयेऽपि व्रतशब्दः पूजापर एव एवं देवतान्तराराधनस्य तत्तद्देवतारूपत्वमन्तवत्फलमुक्त्वा भगवदाराधनस्य भगवद्रूपत्वमनन्तं फलमाह मां भगवन्तं यष्टुं पूजयितुं शीलं येषां ते मद्याजिनः सर्वासु देवतासु भगवद्भावदर्शिनो भगवदाराधनपरायणा मां भगवन्तमेव यान्ति समानेऽप्यायासे भगवन्तर्यामिणमनन्तफलदमनाराध्यदेवतान्तरमाराध्यान्तवत्फलं यान्तीत्यहो दुर्दैववैभवमज्ञानमित्यभिप्रायः ॥ २५ ॥ तदेवं देवतान्तराणि परित्यज्यानन्तफलत्वाद्भगवत एवाराधनं कर्तव्यमतिसुकरं चेत्याह पत्रं पुष्पं फलं तोयमन्यद्वाऽनायासलभ्यं यत्किञ्चिद्वस्तु यःकश्चिदपि नरो मे मह्यमनन्तमहाविभू-

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ॥ तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ २६ ॥

तिपतये परमेश्वराय भक्त्या न वासुदेवात्परमस्ति किंचिदिति बुद्धिपूर्विकया प्रीत्या प्रयच्छति ईश्वराय भृत्यवदुपकल्पयति मत्स्वत्वानास्पदद्रव्याभावात् सर्वस्यापि जगतो मयैवार्जितत्वात् अतो मदीयमेव सर्वं मह्यमर्पयति जनः तस्य प्रीत्या प्रयच्छतः प्रयतात्मनः शुद्धबुद्धेस्तत्पत्रपुष्पादि तुच्छमपि वस्तु अहं सर्वेश्वरोऽश्नामि अशनवत्प्रीत्या स्वीकृत्य तृप्यामि अत्र वाच्यस्यात्यन्ततिरस्कारादर्शनलक्षितेन स्वीकारविशेषेण प्रीत्यतिशयहेतुत्वं व्यज्यते 'न ह वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्तीति' श्रुतेः कस्मात्तुच्छमपि तदश्नासि यस्मात् भक्त्युपहृतं भक्त्या प्रीत्या समर्पितं तेन प्रीत्या समर्पणं मत्स्वीकारनिमित्तमित्यर्थः अत्र भक्त्या प्रयच्छतीत्युक्त्वा पुनर्भक्त्युपहृतमिति वदन्नभक्तस्य ब्राह्मणत्वतपस्वित्वादि मत्स्वीकारनिमित्तं न भवतीति परिसङ्ख्यया सूचयति श्रीदामब्राह्मणानीततण्डुलकणभक्षणवत् प्रीतिविशेषप्रतिबद्धभक्ष्यविज्ञानो बाल इव मात्राद्यर्पितं पत्रपुष्पादि भक्तार्पितं साक्षादेव भक्षयामीति वा तेनं

भक्तिरेव मत्परितोषणनिमित्तं न तु देवतान्तरवद्बल्युपहारादिबहुवित्तव्ययायाससाध्यं किंचिदिति देवतान्तरमपहाय मामेव भजेतेत्यभिप्रायः ॥ २६ ॥ कीदृशं ते भजनं तदाह यत्करोषि शास्त्रादृतेऽपि रागात्प्राप्तं गमनादि यदश्नासि स्वयं तृप्त्यर्थं कर्मसिद्ध्यर्थं वा तथा यज्जुहोषि शास्त्रबलान्नित्यमग्निहोत्रादि होमं निर्वर्तयसि श्रौतस्मार्तसर्वहोमोपलक्षणमेतत् तथा यद्ददासि अतिथिब्राह्मणादिभ्योऽन्नाहिरण्यादि तथा यत्तपस्यसि प्रतिसंवत्सरमज्ञातप्रमादिकपापनिवृत्तये चान्द्रायणादि चरसि उच्छृङ्खलप्रवृत्तिनिरासाय शरीरेन्द्रियसंघातं संयमयसीति वा एतच्च सर्वेषां नित्यनैमित्तिककर्मणामुपलक्षणं तेन यत्तव प्राणिस्वभाववशाद्विनापि शास्त्रमवश्यंभावि गमनाशनादि यच्च शास्त्रवशादवश्यंभावि होमदानादि हे कौन्तेय तत्सर्वं लौकिकं वैदिकं च कर्मान्येनैव निमित्तेन क्रियमाणं मदर्पणं

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ॥ यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ २७ ॥ शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः ॥ संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ २८ ॥

मय्यर्पितं यथा स्यात्तथा कुरुष्व आत्मनेपदेन समर्पकनिष्ठमेव समर्पणफलं न तुच्छमपि किंचिदिति दर्शयति अवश्यंभाविनां कर्मणां मयि परमगुरौ समर्पणमेव मद्भजनं न तु तदर्थं पृथग्व्यापारः कश्चित्कर्तव्य इत्यभिप्रायः ॥ २७ ॥ एतादृशस्य भजनस्य फलमाह एवमनायाससिद्धेऽपि सर्वकर्मसमर्पणरूपे मद्भजने सति शुभाशुभे इष्टानिष्टे फले येषां तैः कर्मबन्धनैर्बन्धरूपैः कर्मभिर्मोक्ष्यसे मयि समर्पितत्वात्तत्र तत्संबन्धानुपपत्तेः कर्मभिस्तत्फलैश्च न संस्रक्ष्यसे ततश्च संन्यासयोगयुक्तात्मा संन्यासः सर्वकर्मणां भगवति समर्पणं स एव योग इव चित्तशोधकत्वाद्योगस्तेन युक्तः शोधित आत्मान्तःकरणं यस्य स त्वं त्यक्तसर्वकर्मा वा कर्मबन्धनैर्जीवन्नेव विमुक्तः सन् सम्यग्दर्शनेनाज्ञानावरणनिवृत्त्या मामुपैष्यसि साक्षात्करिष्यस्यहं ब्रह्मास्मीति ततः प्रारब्धक-

मेवं यथात्पातितस्मिन् शरीरे विदेहकैवल्यरूपं मामुपैष्यसि इदानीमपि सद्रूपः सन् सर्वोपाधिनिवृत्त्या मायिकभेदव्यवहारविषयो न भविष्यसीत्यर्थः ॥ २८ ॥ यदि भक्तानेवानुगृण्हासि नाभक्तान् ततो रागद्वेषवत्त्वेन कथं परमेश्वरः स्यादिति नेत्याह सर्वेषु प्राणिषु समस्तुल्योऽहं सद्रूपेण स्फुरणरूपेणानन्दरूपेण च स्वाभाविकेनौपाधिकेन चान्तर्यामित्वेन अतो न मम द्वेषविषयः प्रीतिविषयो वा कश्चिदस्ति सावित्रस्येव गगनमण्डलव्यापिनः प्रकाशस्य तर्हि कथं भक्ताभक्तयोः फलवैषम्यं तत्राह ये भजन्ति तु ये तु भजन्ति सेवन्ते मां सर्वकर्मसमर्पणरूपया भक्त्या अभक्तापेक्षया भक्तानां विशेषद्योतनार्थस्तुशब्दः कोसौ मयि ते ये मदर्पितैर्निष्कामैः कर्मभिः शोधितान्तःकरणास्ते निरस्तसमस्तरजस्तमोमलस्य सत्त्वोद्रेकेणातिस्वच्छस्यान्तःकरणस्य सदा मदाकारां वृत्तिमुपनिषन्मानेनोत्पादयन्तो मयि वर्तन्ते अहमप्यतिस्वच्छायां तदीयचित्तवृत्तौ प्रतिबिम्बितस्तेषु वर्तते चकारोऽवधारणार्थस्त एव

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ॥ ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥ २९ ॥

मयि तेष्वेवाहमिति स्वच्छस्य हि द्रव्यस्यायमेव स्वभावो येन संबध्यते तदाकारं गृण्हातीति स्वच्छद्रव्यसंबद्धस्य च वस्तुन एष एव स्वभावो यत्तत्र प्रतिफलतीति तथा अस्वच्छद्रव्यस्याप्येष एव स्वभावो यत्स्वसंबद्धस्याप्याकारं न गृण्हातीति अस्वच्छद्रव्यसंबद्धस्य च वस्तुन एष एव स्वभावो यत्तत्र न प्रतिफलतीति यथा हि सर्वत्र विद्यमानोऽपि सावित्रः प्रकाशः स्वच्छे दर्पणादावेवाभिव्यज्यते न त्वस्वच्छे घटादौ तावता न दर्पणे रज्यति न वा द्वेष्टि घटं एवं सर्वत्र समोऽपि स्वच्छे भक्तचित्तेऽभिव्यज्यमानोऽस्वच्छे चाभक्तचित्ते नाभिव्यज्यमानोऽहं न रज्यामि कुत्र चित् न वा द्वेष्मि कंचित् सामग्रीमर्यादया जायमानस्य कार्यस्यापर्यनुयोज्यत्वात् वन्हिवत्कल्पतरुवच्चावैषम्यं व्याख्येयम् ॥ २९ ॥ किं च मद्भक्तेरेवायं महिमा यत्समेऽपि वैषम्यमापादयति शृणु त-

न्माहिमानं यःकश्चित्सुदुराचारोऽपि चेदजामिलादिरिव अनन्यभाक् सन् मां भजते कुतश्चिद्भाग्योदयात्सेवते स प्रागसाधुरपि साधुरेव मन्तव्यः हि यस्मात्सम्यग्व्यवसितः साधुनिश्चयवान् सः ॥ ३० ॥ अस्मादेव सम्यग्व्यवसायात्साहित्वा दुराचारतां चिरकालमधर्मात्मापि मद्भजनमहिम्ना क्षिप्रं शीघ्रमेव भवति धर्मात्मा धर्मानुगताचित्तः दुराचारत्वं झटित्येव त्यक्त्वा सदाचारो भवतीत्यर्थः किं च शश्वन्नित्यं शान्तिं विषयभोगस्पृहानिवृत्तिं निगच्छति नितरां प्राप्नोत्यतिनिर्वेदात् कश्चित्त्वद्भक्तः प्रागभ्यस्तं दुराचारत्व-त्यजन्नभवेदपि धर्मात्मा तथा च स नश्येदेवेति नेत्याह भक्तानुकम्पापरवशतया कुपित इव भगवान् नैतदाश्चर्यं मन्वीथाः हे-

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ॥ साधुरेव समन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ ३० ॥ क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ॥ कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥ ३१ ॥ मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ॥ स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥ ३२ ॥

कौन्तेय निश्चितमेवेदृशं मद्भक्तेर्माहात्म्यं अतो विप्रतिपन्नानां पुरस्तादपि त्वं प्रतिजानीहि सावज्ञं सगर्वं च प्रतिज्ञां कुरु न मे वासुदेवस्य भक्तोऽतिदुराचारोऽपि प्राणसङ्कटमापन्नोऽपि सुदुर्लभमयोग्यः सन् प्रार्थयमानोऽपि अतिमूढोऽशरणोऽपि न प्रणश्यति किं तु कृतार्थ एव भवति दृष्टान्ताश्चाजामिलप्रह्लादध्रुवगजेन्द्रादयः प्रसिद्धा एव शास्त्रं च न वासुदेवभक्तानामशुभं विद्यते क्वचिदिति ॥ ३१ ॥ एवमागन्तुकदोषेण दुष्टानां भगवद्भक्तिप्रभावान्निस्तारमुक्त्वा स्वाभाविकदोषेण दुष्टानामपि तमाह हि निश्चितं हे पार्थ मां व्यपाश्रित्य शरणमागत्य येपि स्युः पापयोनयोऽन्त्यजास्तिर्यञ्चो वा जातिदोषेण दुष्टाः तथा वेदाध्ययनादिशून्यतया निकृष्टाः

स्त्रियो वैश्याः कृष्यादिमात्ररताः तथा श्रद्धाजातितोऽध्ययनाद्यभावेन च परमगत्ययोग्यास्तेऽपि यान्ति परां गतिं अपि शब्दात् प्रागुक्तं दुराचारा अपि ॥ ३२ ॥ एवं चेत् पुण्याः सदाचारा उत्तमयोनयश्च राजर्षयः सूक्ष्मवस्तुविवेकिनः क्षत्रिया मम भक्ताः परां गतिं यान्तीति किं पुनर्वाच्यमत्र कस्यचिदपि सन्देहाभावादित्यर्थः यतो मद्भक्तेरीदृशो महिमा अतो महता प्रयत्नेन इमं लोकं सर्वपुरुषार्थसाधनयोग्यमतिदुर्लभञ्च मनुष्यदेहमनित्यमाशुविनाशिनमसुखं गर्भवासाद्यनेकदुःखबहुलं लब्ध्वा यावदयं न नश्यति तावदतिशीघ्रमेव भजस्व मां शरणमाश्रयस्व अनित्यत्वादसुखत्वाचास्य विलम्बं सुखार्थमुद्यमं च मा कार्षीस्त्वं च राजर्षिरतो मद्भजनेनात्मानं सफलं

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ॥ अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम्
॥ ३३ ॥ मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ॥ मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३४ ॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

कुरु अन्यथा ह्येतादृशं जन्म निष्फलमेव ते स्यादित्यर्थः ॥ ३३ ॥ भजनप्रकारं दर्शयन्नुपसंहरति राजभक्तस्यापि राजभृत्यस्य पुत्रादौ मनस्तथा स तन्मना अपि न तद्भक्त इत्यत उक्तं मन्मना भव मद्भक्त इति तथा मद्याजी मत्पूजनशीलः मां नमस्कुरु मनोवाक्कायैः एवमेभिः प्रकारैर्मत्परायणो मदेकशरणः सन्नात्मानमन्तःकरणं युक्त्वा मयि समाधाय मामेव परमानन्दघनं स्वप्रकाशं सर्वोपद्रवशून्यमभयमेष्यसि प्राप्स्यसि ॥ ३४ ॥ श्रीगोविंदपदारविंदमकरन्दास्वादशुद्धाशयाः संसाराम्बुधिमुत्तरन्ति सहसा पश्यन्ति पूर्णं महः । वेदान्तैरवधारयन्ति परमं श्रेयस्त्यजन्ति भ्रमं द्वैतं स्वप्नसमं विदन्ति विमलां विन्दन्ति चानन्दतां ॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां मधुसूदनसरस्वतीविरचितायामधिकारिभेदेन राजविद्याराजगुह्ययोगो नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीकृष्णाय गीतामृतदुहे नमः ॥ एवं सप्तमाष्टमनवमैस्तत्पदार्थस्य भगवतस्तत्त्वं सोपाधिकं निरुपाधिकं च दर्शितं तस्य च विभूतयः सोपाधिकस्य ध्याने निरुपाधिकस्य ज्ञाने चोपायभूतः रसोऽहमप्सु कौन्तेयेत्यादिना सप्तमे अहं क्रतुरहं यज्ञ इत्यादिना नवमे च सङ्क्षेपेणोक्ता अथेदानीं तासां विस्तरो वक्तव्यो भगवतो ध्यानाय तत्त्वमपि दुर्विज्ञेयत्वात् पुनस्तस्य वक्तव्यं ज्ञानायेति दशमोऽध्याय आरभ्यते तत्र प्रथममर्जुनं प्रोत्साहयितुं भूय एव पुनरपि हे महाबाहो शृणु मे मम परमं प्रकृष्टं वचः यत्ते तुभ्यं प्रीयमाणाय मद्वचनादमृतपानादिव प्रीतिमनुभवते वक्ष्याम्यहं परमाप्तस्तव हितकाम्यया इष्टप्राप्तीच्छया ॥ १ ॥ प्रागबहुधोक्तमेव किमर्थं पुनर्वक्ष्यसीत्यत आह

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ॥ यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १ ॥ न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ॥ अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २ ॥ यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ॥ असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

प्रभवं प्रभावं प्रभुशक्त्यतिशयं प्रभवनमुत्पत्तिमनेकविभूतिभिराविर्भावं वा सुरगणा इन्द्रादयो महर्षयश्च भृग्वादयः सर्वज्ञा अपि न मे विदुः तेषां तदज्ञाने हेतुमाह अहं हि यस्मात् सर्वेषां देवानां महर्षीणां च सर्वशः सर्वैः प्रकारैरुत्पादकत्वेन बुद्ध्यादिप्रवर्तकत्वेन च निमित्तत्वेनोपादानत्वेन चादिः कारणं अतो मद्विकारास्ते मत्प्रभावं न जानन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥ महाफलत्वाच्च कश्चिदेव भगवतः प्रभावं वेत्तीत्याह सर्वकारणत्वान्न विद्यते आदिः कारणं यस्य तमनादिं अनादित्वादजं जन्मशून्यं लोकानां महान्तमीश्वरं च मां यो वेत्ति स मर्त्येषु मनुष्येषु मध्ये असंमूढः संमोहवर्जितः सर्वैः पापैर्मतिपूर्वकृतैरपि प्रमुच्यते प्रकर्षेण कारणोच्छेदात्तत्संस्काराभावरूपेण मुच्यते मुक्तो भवति ॥ ३ ॥ आत्मनो लोकमहेश्वरत्वं प्रपञ्चयति बुद्धिरन्तःकरणस्य सूक्ष्मार्थविवेकसामर्थ्यं ज्ञानमात्मानात्मसर्वपदा-

र्थावबोधः असंमोहः प्रत्युत्पन्नेषु बोद्धव्येषु कर्तव्येषु चान्याकुलतया विवेकेन प्रवृत्तिः क्षमा आक्रुष्टस्य ताडितस्य वा निर्विकारचित्तता सत्यं प्रमाणेनावबुद्धस्यार्थस्य तथैव भाषणं दमो बाह्येन्द्रियाणां स्वविषयेभ्यो निवृत्तिः शमोन्तःकरणस्य सुखं धर्मासाधारणकारणकमनुकूलवेदनीयं दुःखमधर्मासाधारणकारकं प्रतीकूलवेदनीयं भवः उत्पत्तिः भावः सत्ता अभावोऽसत्तेति वा भयं च त्रासस्तद्विपरीतमभयं एवं च एकश्चकार उक्तसमुच्चयार्थः अपरोनुक्तबुद्ध्यज्ञानादिसमुच्चयार्थः एवेत्येते सर्वलोकप्रसिद्धा एवेत्यर्थः मत्त एव भवन्तीत्युत्तरेणान्वयः अहिंसा प्राणिनां पीडानिवृत्तिः समता चित्तस्य रागद्वेषादिरहितावस्था तुष्टिर्भोग्येष्वेतावताऽलमिति बुद्धिः तपः शास्त्रीयमार्गेण कायेन्द्रियशोषणं दानं देशे काले श्रद्धया यथाशक्त्यर्थानां सत्पात्रे समर्पणं यशोधर्मनिमित्ता लोकश्लाघा-

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ॥ सुखं दुःखं भवो भावो भयं चाभयमेव च ॥ ४ ॥ अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ॥ भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥ ५ ॥

रूपा प्रसिद्धिः अयशस्त्वधर्मनिमित्ता लोकनिन्दारूपा प्रसिद्धिः एते बुद्ध्यादयो भावाः सकारणकाः पृथग्विधा धर्माधर्मादिसाधनवैचित्र्येण नानाविधा भूतानां सर्वेषां प्राणिनां मत्तः परमेश्वरादेव भवन्ति नान्यस्मात्तस्मात्किं वाच्यं मम लोकमहेश्वरत्वमित्यर्थः ॥ ५ ॥ इतश्चैतदेवं महर्षयो: वेदतदर्थद्रष्टारः सर्वज्ञा विद्यासंप्रदायप्रवर्तका भृग्वाद्याः सप्त पूर्वे सर्गाद्यकालाविर्भूताः तथा च पुराणं 'भृगुं मरीचिमत्रिं च पुलस्त्यं पुलहं क्रतुं । वसिष्ठं च महातेजाः सोऽसृजन्मनसा सुतान् । सप्त ब्राह्मण इत्येते पुराणे निश्चयं गता इति ' तथा चत्वारो मनवः सावर्णा इति प्रसिद्धा अथवा महर्षयः सप्त भृग्वाद्याः तेभ्योऽपि पूर्वे प्रथमाश्चत्वारः सनकाद्या महर्षयो मनवस्तथा स्वायम्भुवाद्याश्चतुर्दश मयि परमेश्वरे भावो भावना येषां ते मद्भावा मच्चिन्तनपरा मद्भावनावशादा-

विर्भूतमदीयज्ञानैश्वर्यशक्तय इत्यर्थः मानसाः मनसः सङ्कल्पादेवोत्पन्नाः न तु योनिजा अतो विशुद्धजन्मत्वेन सर्वप्राणिश्रेष्ठा मत्त एव हिरण्यगर्भात्मनो जाताः सर्गाद्यकाले प्रादुर्भूताः येषां महर्षीणां सप्तानां चतुर्णां च सनकादीनां मनूनां च चतुर्दशानां अस्मिँल्लोके जन्मना च विद्यया च सन्ततिभूता इमा ब्राह्मणाद्याः सर्वाः प्रजाः ॥ ६ ॥ एवं सोपाधिकस्य भगवतः प्रभावमुक्त्वा तज्ज्ञानफलमाह एतां प्रागुक्तां बुद्ध्यादिमहर्ष्यादिरूपां विभूतिं विविधभावं तत्तद्रूपेणावस्थितिं योगं च तत्तदर्थनिर्माणसामर्थ्यं परमैश्वर्यमिति यावत् मम यो वेत्ति तत्त्वतः यथावत् सोऽविकम्पेनाप्रचलितेन योगेन सम्यग्ज्ञानस्थैर्यलक्षणेन समाधिना

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ॥ मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥ ६ ॥
एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ॥ सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः
॥ ७ ॥ अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ॥ इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८ ॥

युज्यते नात्र संशयः प्रतिबन्धः कश्चित् ॥ ७ ॥ यादृशेन विभूतियोगयोर्ज्ञानेनाविकम्पयोगप्राप्तिस्तद्दर्शयति चतुर्भिः अहं परं ब्रह्म वासुदेवाख्यं सर्वस्य जगतः प्रभव उत्पत्तिकारणमुपादानं निमित्तं च सर्वं मत्त एव प्रवर्तते भवति मयैवान्तर्यामिणा सर्वज्ञेन सर्वशक्तिना प्रेर्यमाणं स्वस्वमर्यादामनतिक्रम्य सर्वं जगत्प्रवर्तते चेष्टत इति वा इत्येवं मत्वा बुधा विवेकेनावगततत्त्वा भावेन परमार्थतत्त्वग्रहरूपेण प्रेम्णा समन्विताः सन्तो मां भजन्ते ॥ ८ ॥ प्रेमपूर्वकं भजनमेव विवृणोति मयि भगवति चित्तं येषां ते मच्चित्ताः तथा मद्गता मां प्राप्ताः प्राणाश्चक्षुरादयो येषां ते मद्गतप्राणा मद्भजननिमित्तचक्षुरादिव्यापारा मय्युपसंहृतसर्वकरणा वा अथवा मद्गतप्राणा म-

द्भजनार्थजीवना मद्भजनातिरिक्तप्रयोजनशून्यजीवना इति यावत् विद्वद्गोष्ठीषु परस्परमन्योन्यं श्रुतिभिर्युक्तिभिश्च मामेव बोधयन्तः तत्त्वबुभुत्सुकथया ज्ञापयन्तः तथा स्वशिष्येभ्यश्च मामेव कथयन्त उपदिशन्तश्च मयि चित्तार्पणं तथा बाह्यकरणार्पणं तथा जीवनार्पणं एवं समानामन्योन्यं मद्बोधनं स्वन्यूनेभ्यश्च मदुपदेशनमित्येवंरूपं यन्मद्भजनं तेनैव तुष्यन्ति च एतावतैव लब्धसर्वार्थाः वयमलमन्येन लब्धव्येनेत्येवंप्रत्ययरूपं संतोषं प्राप्नुवन्ति च तेन संतोषेण रमन्ति च रमन्ते च प्रियसङ्गमेनेव उत्तमं सुखमनुभवन्ति च तदुक्तं पतञ्जलिना 'संतोषादनुत्तमः सुखलाभ इति' उक्तं च पुराणे 'यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखं। तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलामिति' तृष्णाक्षयः संतोषः ॥ ९ ॥ ये यथोक्तेन प्रकारेण भजन्ते मां सततं सर्वदा यु-

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ॥ कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥ ९ ॥ तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ॥ ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ १० ॥

क्तानां भगवत्येकाग्रबुद्धीनां अत एव लाभपूजाख्यात्याद्यनभिसंधाय प्रीतिपूर्वकमेव भजतां सेवमानानां तेषां अविकम्पेन योगेनेति यः प्रागुक्तस्तं बुद्धियोगं मत्तत्त्वविषयसम्यग्दर्शनं ददामि उत्पादयामि येन बुद्धियोगेन मामीश्वरमात्मत्वेनोपयान्ति ये मच्चित्तत्वादिप्रकारैर्मां भजन्ते ते ॥ १० ॥ दीयमानस्य बुद्धियोगस्यात्मप्राप्तौ फले मध्यवर्तिनं व्यापारमाह तेषामेव कथं श्रेयः स्यादित्यनुग्रहार्थं आत्मभावस्थ आत्माकारान्तःकरणवृत्तौ विषयत्वेन स्थितोऽहं स्वप्रकाशचैतन्यानन्दाद्वयलक्षण आत्मा तेनैव मद्विषयान्तःकरणपरिणामरूपेण ज्ञानदीपेन दीपसदृशेन ज्ञानेन भास्वता चिदाभासयुक्तेनाप्रतिबद्धेनाज्ञानजं अज्ञानोपादानकं तमो मिथ्याप्रत्ययलक्षणं स्वविषयावरणमन्धकारं तदुपादानाऽज्ञाननाशेन नाशयामि सर्वभ्रमोपादानस्याज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वादुपादाननाशनिवर्त्यत्वाच्चोपादेयस्य

यथा दीपेनान्धकारे निवर्तनीये दीपोत्पत्तिमन्तरेण न कर्मणोऽभ्यासस्य चापेक्षाविद्यमानस्यैव च वस्तुनोऽभिव्यक्तिस्ततो नानुत्पन्नस्य कस्यचिदुत्पत्तिस्तथा ज्ञानेनाज्ञाने निवर्तनीये न ज्ञानोत्पत्तिमन्तरेणान्यस्य कर्मणोऽभ्यासस्य चापेक्षाविद्यमानस्यैव च ब्रह्मभावस्य मोक्षस्याभिव्यक्तिस्ततो नानुत्पन्नस्योत्पत्तिर्येन क्षयित्वं कर्मादिसापेक्षत्वं वा भवेदिति रूपकालङ्कारेण सूचितोऽर्थः भास्वतेत्यनेन तीव्रपवनादेरिसंभावनादेः प्रतिबन्धकस्याभावः सूचितः ज्ञानस्य च दीपसाधर्म्यं स्वविषयावरणनिवर्तकत्वं स्वव्यवहारे सजातीयपरानपेक्षत्वं स्वोत्पत्त्यतिरिक्तसहकार्यनपेक्षत्वमित्यादिरूपकबीजं द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥ एवं भगवतो विभूतिं योगं च श्रुत्वा परमोत्कण्ठितः परं ब्रह्म परं धाम

तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ॥ नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ११ ॥

॥ अर्जुन उवाच ॥ परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ॥ पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥ १२ ॥ आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ॥ असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥ १३ ॥

आश्रयः प्रकाशो वा परमं पवित्रं पावनं च भवानेव यतः पुरुषं परमात्मानं शाश्वतं सर्वदैकरूपं दिवि परमे व्योम्नि स्वस्वरूपे भवं दिव्यं सर्वप्रपञ्चातीतं आदिं च सर्वकारणं देवं च द्योतनात्मकं स्वप्रकाशमादिदेवं अत एवाजं विभुं सर्वगतं त्वामाहुरिति संबन्धः ॥ १२ ॥ आहुः कथयन्ति त्वामनन्तमहिमानं ऋषयस्तत्त्वज्ञाननिष्ठाः सर्वे भृगुवसिष्ठादयः तथा देवर्षिर्नारदः असितो देवलश्च धौम्यस्य ज्येष्ठो भ्राता व्यासश्च भगवान् कृष्णद्वैपायन एतेऽपि त्वां पूर्वोक्तविशेषणं मे मह्यमाहुः साक्षात् किमन्यैर्वक्तृभिः स्वयमेव त्वं च मह्यं ब्रवीषि अत्र ऋषित्वेऽपि साक्षाद्वक्तॄणां नारदादीनामतिविशिष्टत्वात्पृथग्ग्रहणम् ॥ १३ ॥ सर्वमेतदुक्तमृषिभिश्च त्वया च तदृतं

सत्यमेवाहं मन्ये यन्मां प्रतिवदसि केशव न हि त्वद्वचसि मम कुत्राप्यप्रामाण्यशङ्का तच्च सर्वज्ञत्वात्त्वं जानासीति केशौ ब्रह्मरुद्रौ सर्वेशावप्यनुकम्प्यतया वात्यागच्छतीति व्युत्पत्तिमाश्रित्य निरतिशयैश्वर्यप्रतिपादकेन केशवपदेन सूचितं अतो यदुक्तं न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षय इत्यादि तथैव हि यस्मात् हे भगवन् समग्रैश्वर्यादिसम्पन्न ते तव व्यक्तिं प्रभावं ज्ञानातिशयशालिनोऽपि देवा न विदुर्नापि दानवा न महर्षय इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥ यतस्त्वं तेषां सर्वेषामादिरशक्यज्ञानश्चातः स्वयमेव अन्योपदेशादिकमन्तरेणैव त्वमेवात्मना स्वरूपेणात्मानं निरुपाधिकं सोपाधिकं च निरुपाधिकं प्रत्यक्त्वेनाविषयतया सोपाधिकं च निरतिशयज्ञानैश्वर्यादिशक्तिमत्त्वेन वेत्थ जानासि नान्यः कश्चित् अन्यैर्ज्ञातुमशक्यमहं कथं जानीयामित्याशङ्कामपनुदन् प्रेमौत्क-

सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव ॥ न हि ते भगवन्व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥ १४ ॥ स्वयमेवात्मनाऽऽत्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ॥ भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥ १५ ॥

ण्ठ्येन बहुधा संबोधयति हे पुरुषोत्तम त्वदपेक्षया सर्वेऽपि पुरुषा अपकृष्टा एव अतस्तेषामशक्यं सर्वोत्तमस्य तव शक्यमेवेत्यत्राशयः पुरुषोत्तमत्वमेव विवृणोति पुनश्चतुर्भिः संबोधनैः भूतानि सर्वाणि भावयत्युत्पादयतीति हे भूतभावन सर्वभूतपितः पितापि कश्चिन्नेष्टस्तत्राह हे भूतेश सर्वभूतनियन्तः नियन्तापि कश्चिन्नाराध्यस्तत्राह हे देवदेव देवानां सर्वाराध्यानामप्याराध्यः आराध्योऽपि कश्चिन्न पालयितृत्वेन पतिस्तत्राह हे जगत्पते हिताहितोपदेशकवेदप्रणेतृत्वेन सर्वस्य जगतः पालयितः एतादृशसर्वविशेषणविशिष्टत्वं सर्वेषां पिता सर्वेषां गुरुः सर्वेषां राजाऽतः सर्वैः प्रकारैः सर्वेषामाराध्य इति किं वाच्यं पुरुषोत्तमत्वं तवेति भावः ॥ १५ ॥ यस्मादन्येषां सर्वेषां ज्ञातुमशक्या अवश्यं ज्ञातव्याश्च

तव विभूतयः तस्मात् याभिर्विभूतिभिरिमान्सर्वांल्लोकान् व्याप्य त्वं तिष्ठसि तास्त्वाऽसाधारणा विभूतयो दिव्या असर्वज्ञैर्ज्ञातुमशक्या हि यस्मात्तस्मात्सर्वज्ञस्त्वमेव ता अशेषेण वक्तुमर्हसि ॥ १६ ॥ किं प्रयोजनं तत्कथनस्य तत्राह द्वाभ्यां योगो निरतिशयैश्वर्यादिशक्तिः सोऽस्यास्तीति हे योगिन् निरतिशयैश्वर्यादिशक्तिशालिन् अहमतिस्थूलमतिस्त्वां देवादिभिरपि ज्ञातुमशक्यं कथं विद्यां जानीयां सदा परिचिन्तयन् सर्वदा ध्यायन् ननु मद्विभूतिषु मां ध्यायन् ज्ञास्यसि तत्राह केषु केषु च भावेषु चेतनाचेतनात्मकेषु वस्तुषु त्वद्विभूतिभूतेषु मया चिन्त्योऽसि हे भगवन् ॥ १७ ॥ अतः आत्मनस्तव योगं सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वादिलक्षणमैश्वर्यातिशयं विभूतिं च ध्यानालम्बनं

वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्याह्यात्मविभूतयः ॥ याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥ कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन् ॥ केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥ १७ ॥ विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ॥ भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥ १८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ॥ प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥ १९ ॥

विस्तरेण सङ्क्षेपेण सप्तमे नवमे चोक्तमपि भूयः पुनः कथय सर्वैर्जनैरभ्युदयनिःश्रेयसप्रयोजनं याच्यस इति हे जनार्दन अतो ममापि याच्चा त्वय्युचितैव उक्तस्य पुनः कथनं कुतो याचसे तत्राह तृप्तिरलंप्रत्ययेनेच्छाविच्छित्तिर्नास्ति हि यस्माच्छृण्वतः श्रवणेन पिबत स्त्वद्वाक्यममृतं अमृतत्वप्रदे पदे स्वादु स्वादु अत्र तद्वाक्यमित्यनुक्तेरपन्हुत्यतिशयोक्तिरूपकसङ्करोयं माधुर्यातिशयानुभवेनोत्कण्ठातिशयं व्यनक्ति ॥ १८ ॥ अत्रोत्तरं हन्तेत्यनुमतां यत्त्वया प्रार्थितं तत्करिष्यामि मा व्याकुलोभूरित्यर्जुनं समाश्वास्य तदेव कर्तुमारमते कथयिष्यामि प्राधान्यतस्ता विभूतीर्या दिव्या हि प्रसिद्धा आत्मनो ममासाधारणा विभूतयः हे कुरुश्रेष्ठ दि-

स्तरेण तु कथनमशक्यं यतो नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे विभूतीनां अतः प्रधानभूताः काश्चिदेव विभूतीर्वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ १९ ॥
तत्र प्रथमं तावन्मुख्यं चिन्तनीयं शृणु सर्वभूतानामाशये त्वदेशेन्तर्यामिरूपेण प्रत्यगात्मरूपेण च स्थित आत्मा चैतन्यानन्दघनं
स्त्वयाऽहं वासुदेव एवेति ध्येयः हे गुडाकेश जितनिद्रेति ध्यानसामर्थ्यं सूचयति एवं ध्यानसामर्थ्ये तु वक्ष्यमाणानि ध्यानानि का-
॥११२॥ र्याणि तत्राप्यादौ ध्येयमाह अहमेवादिश्च उत्पत्तिः भूतानां प्राणिनां चेतनत्वेन लोके व्यवह्रियमाणानां मध्यं च स्थितिः अन्तश्च
नाशः सर्वचेतनवर्गाणामुत्पत्तिस्थितिनाशरूपेण चाहमेव ध्येय इत्यर्थः ॥ २० ॥ एतदशक्तेन बाह्यानि ध्यानानि कार्याणीत्याह याव-
दध्यायसमाप्ति आदित्यानां द्वादशानां मध्ये विष्णुर्विष्णुनामादित्योऽहं वामनावतारो वा ज्योतिषां प्रकाशकानां मध्ये रविरंशुमान्

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ॥ अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च
॥ २० ॥ आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् ॥ मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्रा-
णामहं शशी ॥ २१ ॥ वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ॥ इन्द्रियाणां मनश्चा-
स्मि भूतानामस्मि चेतना ॥ २२ ॥

विश्वव्यापी प्रकाशकः मरुतां सप्तसप्तकानां मध्ये मरीचिनामाहं नक्षत्राणामधिपतिरहं शशी चन्द्रमा निर्धारणे षष्ठी अत्र प्रायेण
निर्धारणे षष्ठी क्वचित्संबन्धेऽपि यथा भूतानामस्मिचेतनेत्यादौ वामनरामादयश्चावताराः सर्वैश्वर्यशालिनोप्यनेन रूपेण ध्यान-
विवक्षया विभूतिषु पठ्यन्ते वृष्णीनां वासुदेवोस्मीति तेन रूपेण ध्यानविवक्षया स्वस्यापि स्वविभूतिमध्ये पाठवत् अतःपरञ्च ॥११२॥
प्रायेणायमध्यायः स्पष्टार्थ इति क्वचित्किञ्चिद्व्याख्यास्यामः ॥ २१ ॥ चतुर्णां वेदानां मध्ये गानमाधुर्येणातिरमणीयः साम-
वेदोहमस्मि वासव इन्द्रः सर्वदेवाधिपतिः इन्द्रियाणामेकादशानां प्रवर्तकं मनः भूतानां सर्वप्राणिसंबन्धिनां परिणामानां मध्ये
चिदभिव्यञ्जिका बुद्धेर्वृत्तिश्चेतनाहमस्मि ॥ २२ ॥ रुद्राणामेकादशानां वित्तेशो धनाध्यक्षः कुबेरः यक्षरक्षसां यक्षानां रा-

क्षसानां च वसूनामष्टानां पावकोऽग्निः मेरुः सुमेरुः शिखरिणां शिखरवतां अत्युच्छ्रितानां ॥ २३ ॥ इन्द्रस्य सर्वराजश्रेष्ठत्वात्तत्पुरोधसं बृहस्पतिं सर्वेषां पुरोधसां राजपुरोहितानां मध्ये मुख्यं श्रेष्ठं मामेव हे पार्थ विद्धि जानीहि सेनानीनां सेनापतीनां मध्ये देवसेनापतिः स्कन्दो गुहः अहमस्मि सरसां देवखातजलाशयानां मध्ये सागरः सगरपुत्रैः खातो जलाशयोऽहमस्मि ॥ २४ ॥ महर्षीणां सप्त ब्रह्मणां मध्ये भृगुरतितेजस्वित्वादहं गिरां वाचां पदलक्षणानां मध्ये एकमक्षरं पदमोङ्कारोहमस्मि यज्ञानां मध्ये जपयज्ञो हिंसादिदोषशून्यत्वेनात्यन्तशोधकोऽहमस्मि स्थावराणां स्थितिमतां मध्ये हिमालयोऽहं शिखरवतां मध्ये हि मेरुरहमित्युक्तं

रुद्राणां शङ्करश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ॥ वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥ २३ ॥ पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ॥ सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥ २४ ॥ महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् ॥ यज्ञानां जपयज्ञोस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥ २५ ॥ अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ॥ गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥ उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ॥ ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥ २७ ॥

अतः स्थावरत्वेन शिखरवत्त्वेन चार्थभेदाददोषः ॥ २५ ॥ सर्वेषां वृक्षाणां वनस्पतीनामन्येषां च देवा एव सन्तो ये मन्त्रदर्शित्वेन ऋषित्वं प्राप्तास्ते देवर्षयस्तेषां मध्ये नारदोहमस्मि गन्धर्वाणां गानधर्मणां देवगायकानां मध्ये चित्ररथोऽहमस्मि सिद्धानां जन्मनैव विना प्रयत्नं धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यातिशयं प्राप्तानामधिगतपरमार्थानां मध्ये कपिलो मुनिरहम् ॥ २६ ॥ अश्वानां मध्ये उच्चैःश्रवसममृतमथनोद्भवमश्वं मां विद्धि ऐरावतं गजममृतमथनोद्भवं गजेन्द्राणां मध्ये मां विद्धि नराणां च मध्ये नराधिपं राजानं मां विद्धीत्यनुषज्यते ॥ २७ ॥ आयुधानामस्त्राणां मध्ये वज्रं दधीचेरस्थिसंभवमस्त्रमहमस्मि धेनूनां दोग्ध्रीणां मध्ये कामं दोग्धीति कामधुक् स-

मुद्रमथनोद्भवा वसिष्ठस्य कामधेनुरहमस्मि कामानां मध्ये प्रजनः प्रजनयिता पुत्रोत्पत्त्यर्थो यः कन्दर्पः कामः सोऽहमस्मि चकारस्त्वर्थे रतिमात्रहेतुकामन्यावृत्त्यर्थः सर्पाश्च नागाश्च जातिभेदाद्भिद्यन्ते तत्र सर्पाणां मध्ये तेषां राजा वासुकिरहमस्मि ॥२८॥ नागानां जातिभेदानां मध्ये तेषां राजाऽनन्तश्च शेषाख्योऽहमस्मि यादसां जलचराणां मध्ये तेषां राजा वरुणोऽहमस्मि पितॄणां मध्ये अर्यमा नाम पितृराजश्चाहमस्मि संयमतां संयमं धर्माधर्मफलदानेनानुग्रहं निग्रहं च कुर्वतां मध्ये यमोऽहमस्मि ॥ २९ ॥ दैत्यानां दितिवंश्यानां मध्ये प्रकर्षेण ह्लादयत्यानन्दयति परमसात्त्विकत्वेन सर्वानिति प्रह्लादश्चास्मि कलयतां सङ्ख्यानं गणनं कुर्वतां मध्ये कालोऽहं मृगेन्द्रः सिंहः

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ॥ प्रजनश्चास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥ २८ ॥ अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ॥ पितॄणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥ २९ ॥ प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ॥ मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥ ३० ॥ पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ॥ झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जान्हवी ॥ ३१ ॥

मृगाणां पशूनां मध्येऽहं वैनतेयश्च पक्षिणां विनतापुत्रो गरुडः ॥ ३० ॥ पवतां पावयितॄणां वेगवतां वा मध्ये पवनो वायुरहमस्मि शस्त्रभृतां शस्त्रधारिणां युद्धकुशलानां मध्ये रामो दाशरथिरखिलराक्षसकुलक्षयकरः परमवीरोऽहमस्मि साक्षात्स्वरूपस्याप्यनेन रूपेण चिन्तनार्थं वृष्णीनां वासुदेवोस्मीतिवदत्र पाठ इति प्रागुक्तं झषाणां मत्स्यानां मध्ये मकरो नाम तज्जातिविशेषः स्रोतसां वेगेन चलज्जलानां नदीनां मध्ये सर्वनदीश्रेष्ठा जान्हवी गङ्गाऽहमस्मि ॥ ३१ ॥ सर्गाणामचेतनसृष्टीनामादिरन्तश्च मध्यं चोत्पत्तिस्थितिलया अहमेव हे अर्जुन भूतानां जीवाविष्टानां चेतनत्वेन प्रसिद्धानामेवादिरन्तश्च मध्यं चेत्युक्तपक्रमे इहत्वचेतन-

सर्गाणामिति न पौनरुक्त्यं विद्यानां मध्ये अध्यात्मविद्यामोक्षहेतुरात्मतत्त्वविद्याहं प्रवदतां प्रवदत्संबन्धिनां कथाभेदानां वादजल्पवितण्डात्मकानां मध्ये वादोऽहं भूतानामास्मि चेतनेत्यत्र यथा भूतशब्देन तत्संबन्धिनः परिणामलक्षितास्तथैह प्रवदच्छब्देन तत्संबन्धिनः कथाभेदा लभ्यंते अतो निर्धारणोपपत्तिः यथा श्रुतेतूभयत्रापि संबंधे षष्ठी तत्र तत्त्वबुभुत्सोर्वीतरागयोः सब्रह्मचारिणोर्गुरुशिष्ययोर्वा प्रमाणेन तर्केण च साधनदूषणात्मा पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहस्तत्त्वनिर्णयपर्यन्तो वादः तदुक्तं प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वाद इति वादफलस्य तत्त्वनिर्णयस्य दुर्दुरूढवादिनिराकरणेन संरक्षणार्थं विजिगीषुकथे जल्पवितण्डे जयपराजयमात्रपर्यन्ते तदुक्तं तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं

सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ॥ अध्यात्म विद्याविद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥ ३२ ॥ अक्षराणामकारोऽस्मि द्वन्द्वः सामासिकस्य च ॥ अहमेवाक्षयः कालो धाताहं विश्वतोमुखः ॥ ३३ ॥

जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखाप्रावरणवदिति छलजातिनिग्रहस्थानैः परपक्षो दूष्यत इति जल्पे वितण्डायाञ्च समानं तत्र वितण्डयामेकेन स्वपक्षः स्थाप्यत एव अन्येन च स दूष्यत एव जल्पेतूभाभ्यामपि स्वपक्षः स्थाप्यते उभाभ्यामपि परपक्षो दूष्यत इति विशेषः तदुक्तं ' यथोक्तोपपन्नश्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डेति ' अतो वितण्डाद्वयशरीरत्वाज्जल्पोत्नामनैकाकथा किंतु शक्त्यतिशयज्ञानार्थं समयबन्धमात्रेण प्रवर्तत इति खण्डणकाराः तत्त्वाध्यवसायपर्यवसायित्वेन तु वादस्य श्रेष्ठत्वमुक्तमेव ॥ ३२ ॥ अक्षराणां सर्वेषां वर्णानां मध्ये अकारोऽहमस्मि " अकारो वै सर्वावागिति ' श्रुतेस्तस्य श्रेष्ठत्वं प्रसिद्धं द्वन्द्वः समास उभयपदार्थप्रधानः सामासिकस्य समाससमूहस्य मध्येऽहमस्मि पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः उत्तरपदार्थप्रधान-

स्तत्पुरुषः अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिरिति तेषामुभयपदार्थसाम्याभावेनापकृष्टत्वात् क्षयकालाभिमानी अक्षयः परमेश्वराख्यः कालज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्य इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धोऽहमेव कालः कलयतामहमित्यत्र तु क्षयीकाल इति उक्तभेदः कर्मफलविधातॄणां मध्ये विश्वतोमुखः सर्वतोमुखो धाता सर्वकर्मफलदातेश्वरोऽहमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ संहारकारिणां मध्ये सर्वहरः सर्वसंहारकारी मृत्युरहं भविष्यतां भाविकल्याणानां च उद्भव उत्कर्षः स चाहमेव नारीणां मध्ये कीर्तिः श्रीर्वाक् स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमेति च सप्तधर्मपत्न्योऽहमेव तत्र कीर्तिर्धार्मिकत्वनिमित्ता प्रशस्तत्वेनना नादिग्देशीयलोकज्ञानविषयतारूपा ख्यातिः श्रीर्धर्मार्थकामसम्पत् शरीरशोभा वा कान्तिर्वा वाक् सरस्वती सर्वस्यार्थस्य प्रकाशिका संस्कृता वाणी चमत्कारान्मूर्त्यादयोऽपि धर्मपत्न्यो गृह्यन्ते स्मृतिश्चिरानुभूतार्थस्मरणशक्तिः

मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ॥ कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥ ३४ ॥ बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् ॥ मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५ ॥

अनेकग्रन्थार्थधारणाशक्तिर्मेधा धृतिरवसादेऽपि शरीरेन्द्रियसङ्घातोत्तम्भनशक्तिः उच्छृङ्खलप्रवृत्तिकारणेन चापलप्राप्तौ तन्निवर्तनशक्तिर्वा क्षमा हर्षविषादयोरविकृतचित्तता यासामाभासमात्रसम्बन्धेनापि जनः सर्वलोकादरणीयो भवति तासां सर्वस्त्रीपूत्तमत्वमतिप्रसिद्धमेव ॥ ३४ ॥ वेदानां सामवेदोऽस्मीत्युक्तं तत्रायमन्यो विशेषः साम्नां मृगक्षरारूढानां गीतिविशेषाणां मध्ये त्वामिद्धि हवामह इत्यस्यामृचि गीतिविशेषो- बृहत्साम तच्चातिरात्रे पृष्ठस्तोत्रं सर्वेश्वरत्वेनेन्द्रस्तुतिरूपमन्यतः श्रेष्ठत्वादहं छन्दसां नियताक्षरपादत्वरूपछन्दोविशिष्टानामृचां मध्ये द्विजातेर्द्वितीयजन्महेतुत्वेन प्रातःसवनादि सवनत्रयव्यापित्वेन त्रिष्टुप्जगतीभ्यां सोमाहरणार्थं गताभ्यां सोमो न लब्धोऽक्षराणि च हारितानि जगत्या त्रीणि त्रिष्टुभैकमिति चत्वारि तैरक्षरैः सह सोमस्याहरणेन च सर्वश्रेष्ठा गायत्री ऋगहं चतुरक्षराणि हवा अग्रे छन्दां

स्यामुस्ततो जगती सोममच्छापतत्सा त्रीण्यक्षराणि हित्वा जगाम ततस्त्रिष्टुप् सोममच्छापतत्सैकमक्षरं हित्वा पतत्ततो गायत्री सोमम-च्छापतत्सा तानि चाक्षराणि हरन्त्यागच्छत् सोमं च तस्मादष्टाक्षरा गायत्रीत्युपक्रम्य तदाहुर्गायत्राणि वै सर्वाणि सवनानि गायत्री ह्ये-वैतद्दुरस्पृज्ञानैरिति शतपथश्रुतेः गायत्री वा इदं सर्वं भूतमित्यादिच्छान्दोग्यश्रुतेश्च मासानां द्वादशानां मध्येऽभिनवशालिवास्तूक-शाकादिशाली शीतातपशून्यत्वेन च सुखहेतुर्मार्गशीर्षोऽहं ऋतूनां षण्णां मध्ये कुसुमाकरः सर्वसुगन्धिकुसुमानामाकरोऽतिरमणी-यो वसन्तः वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत तद्वै वसन्त एवाभ्यारभेत

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ जयोस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥ ३६ ॥ वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनञ्जयः ॥ मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥ ३७ ॥

वसन्तो वै ब्राह्मणस्यर्तुरित्यादिशास्त्रप्रसिद्धोऽहमस्मि ॥ ३५ ॥ छलयतां छलस्य परवञ्चनस्य कर्तॄणां संबन्धि द्यूत-मक्षदेवनादिलक्षणं सर्वस्वापहारकारणमहमस्मि तेजस्विनामत्युग्रप्रभावानां संबन्धि तेजोऽप्रतिहताज्ञत्वमहमस्मि जेतॄणां परा-जितापेक्षयोत्कर्षलक्षणो जयोऽस्मि व्यवसायिनां व्यवसायः फलाव्यभिचार्युद्यमोऽहमस्मि सत्त्ववतां सात्त्विकानां धर्मज्ञानवै-राग्यैश्वर्यलक्षणं सत्त्वकार्यमेवात्र सत्त्वमहम् ॥ ३६ ॥ साक्षादीश्वरस्यापि विभूतिमध्ये पाठस्तेन रूपेण चिन्तनार्थ इति प्रागे-वोक्तं वृष्णीनां मध्ये वासुदेवो वसुदेवपुत्रत्वेन प्रसिद्धस्त्वदुपदेष्टायमहं तथा पाण्डवानां मध्ये धनञ्जयस्त्वमेवाहं मुनीनां मननशीलानामपि मध्ये वेदव्यासोऽहं कवीनां क्रान्तदर्शिनां सूक्ष्मार्थविवेकिनां मध्ये उशना कविरिति ख्यातः शुक्रोऽहम् ॥ ३७ ॥

दमयतामदान्तानामुत्पथान् पथि प्रवर्तयतामुत्पथप्रवृत्तौ निग्रहहेतुर्दण्डोऽहमस्मि जिगीषतां जेतुमिच्छतां नीतिर्न्यायो जयोपायस्य प्रकाशकोऽहमस्मि गुह्यानां गोप्यानां गोपनहेतुर्मौनं वाचंयमत्वमहमस्मि न हि तूष्णीं स्थितस्याभिप्रायो ज्ञायते गुह्यानां गोप्यानां मध्ये सम्यक् संन्यासश्रवणमननपूर्वकमात्मनो निदिध्यासनलक्षणं मौनं चाहमस्मि ज्ञानवतां ज्ञानिनां यच्छ्रवणमनननिदिध्यासनपरिपाकप्रभवमद्वितीयात्मसाक्षात्काररूपं सर्वाज्ञानविरोधिज्ञानं तदहमस्मि ॥ ३८ ॥ यदपि च सर्वभूतानां प्ररोहकारणं बीजं तन्मायो-

दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ॥ मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८ ॥ यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ॥ न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥ ३९ ॥ नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परन्तप ॥ एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४० ॥ यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ॥ तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसंभवम् ॥ ४१ ॥

पाधिकं चैतन्यमहमेव हे अर्जुन मया विना यत्स्याद्भवेच्चरमचरं वा भूतं वस्तु तन्नास्त्येव यतः सर्वं मत्कार्यमेवेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ प्रकरणार्थमुपसंहरन् विभूतीः संक्षिपति हे परंतप परेषां शत्रूणां कामक्रोधलोभादीनां तापजनक मम दिव्यानां विभूतीनामन्त इयत्ता नास्ति अतः सर्वज्ञेनापि सा न शक्यते ज्ञातुं वक्तुं वा सन्मात्राविषयत्वात्सर्वज्ञतायाः एष तु त्वां प्रत्युद्देशत एकदेशेन प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो विस्तारो मया ॥ ४० ॥ अनुक्ता अपि भगवतो विभूतीः संग्रहीतुमुपलक्षणमिदमुच्यते यद्यत्सत्त्वं प्राणि विभूतिमदैश्वर्ययुक्तं तथा श्रीमत् श्रीर्लक्ष्मीः सम्पत् शोभा कान्तिर्वा तया युक्तं तथा ऊर्जितं बलाद्यतिशयेन युक्तं तत्तदेव मम तेजसः शक्तेरंशेन संभूतं त्वमवगच्छ जानीहि ॥ ४१ ॥

एवमवयवशो विभूतिमुक्त्वा साकल्येन तामाह अथवेति पक्षान्तरे बहुनैतेन सावशेषेण ज्ञातेन किं तव स्यात् हे अर्जुन इदं कृत्स्नं सर्वं जगदेकांशेन एकदेशमात्रेण विष्टभ्य विधृत्य व्याप्य चाहमेव स्थितो न मद्व्यतिरिक्तं किञ्चिदस्ति 'पादोऽस्य विश्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन। विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ ४२ ॥
इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

दिवीति' श्रुतेः तस्मात् किमनेन परिच्छिन्नदर्शनेन सर्वत्र मद्दृष्टिमेव कुर्वित्यभिप्रायः ॥ ४२ ॥ कुर्वन्ति केऽपि कृतिनः क्वचिदप्यनन्ते स्वान्तं विधाय विषयान्तरशान्तिमेव ॥ त्वत्पादपद्मविगलन्मकरन्दबिन्दुमास्वाद्य माद्यति मुहुर्मधुभिन्मनो मे ॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां मधुसूदनसरस्वतीविरचितायामधिकारिभेदेन विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

॥ श्रीकृष्णाय गीतामृतदुहे नमः ॥ पूर्वाध्याये नानाविभूतीरुक्त्वा विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदिति विश्वात्मकं पारमेश्वरं भगवतान्तेऽभिहितं श्रुत्वा परमोत्कण्ठितस्तत्साक्षात्कर्तुमिच्छन् पूर्वोक्तमभिनन्दन् मदनुग्रहाय शोकनिवृत्त्युपकाराय परमं निरतिशयपुरुषार्थपर्यवसायि गुह्यं गोप्यं यस्मै कस्मैचिद्वक्तुमनर्हमपि अध्यात्मसंज्ञितं अध्यात्ममिति शब्दितमात्मानात्मविवेकविषयमशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यादिषष्ठाध्यायपर्यन्तं त्वंपदार्थप्रधानं यत्त्वया परमकारुणिकेन सर्वज्ञेनोक्तं वचो वाक्यं तेन वाक्येनाहमेषां हन्ता मयैते हन्यन्त इत्यादिविविधविपर्यासलक्षणो मोहोऽयमनुभवसाक्षिको विगतो विनष्टो मम तत्रासकृदात्मनः सर्वविक्रियाशून्यत्वोक्तेः ॥ १ ॥ तथा सप्तमादारभ्य दशमपर्यन्तं तत्पदार्थनिर्णयप्रधानमपि भगवतो वचनं मया श्रुतमित्याह भूतानां भवाप्ययावुत्पत्तिप्रलयौ

॥ अर्जुन उवाच ॥ मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ॥ यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ १ ॥ भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ॥ त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥ २ ॥

त्वत्त एव भवन्तौ त्वत्त एव विस्तरशो मया श्रुतौ न तु सङ्क्षेपेणेत्यर्थः कमलस्य पत्रे इव दीर्घे रक्तान्ते परममनोरमे अक्षिणी यस्य तव सत्त्वं हे कमलपत्राक्ष अतिसौन्दर्यातिशयोल्लेखोऽयं प्रेमातिशयात् न केवलं भवाप्ययौ त्वत्तः श्रुतौ महात्मनस्तव भावो माहात्म्यमनतिशयैश्वर्यं विश्वसृष्ट्यादिकर्तृत्वेऽप्यविकारित्वं शुभाशुभकर्मकारयितृत्वेऽप्यवैषम्यं बन्धमोक्षादिविचित्रफलदातृत्वेऽप्यसङ्गौदासीन्यमन्यदपि सर्वात्मत्वादि सोपाधिकं निरुपाधिकमपि चाव्ययमक्षयं मया श्रुतमिति परिणतमनुवर्तते चकारात् ॥ २ ॥ हे परमेश्वर यथा येन प्रकारेण सोपाधिकेन निरुपाधिकेन च निरतिशयैश्वर्येणात्मानं त्वमात्थ कथयसि त्वं एवमेतन्नान्यथा

त्वदुक्तासि कुत्रापि ममाविश्वासशङ्का नास्त्येवेत्यर्थः यद्यप्येवं तथापि कृतार्थो बुभूषया द्रष्टुमिच्छामि ते तव रूपमैश्वरं ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिः सम्पन्नमद्भुतं हे पुरुषोत्तमेति संबोधनेन त्वद्वचस्यविश्वासो मम नास्ति दिदृक्षा च महती वर्तत इति सर्वज्ञत्वात्त्वं जानासि सर्वान्तर्यामित्वरत्वेति सूचयति ॥ ३ ॥ द्रष्टुमयोग्ये कुतस्ते दिदृक्षेत्याशङ्क्याह प्रभवति सृष्टि-स्थितिसंहारप्रवेशप्रशासनेष्विति प्रभुः हे प्रभो सर्वस्वामिन् तं तवैश्वरं रूपं मयार्जुनेन द्रष्टुं शक्यमिति यदि मन्यसे जानासीच्छसि वा हे योगेश्वर सर्वेषामणिमादिसिद्धिशालिनां योगानां योगिनामीश्वर ततस्त्वदिच्छावशादेव मे मह्यमत्यर्थमर्थिने त्वं परमकारुणिको

एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ॥ द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥ म-न्यसे यदि तच्छक्यं मयाद्रष्टुमिति प्रभो ॥ योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥४॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोथ सहस्रशः ॥ नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५ ॥

दर्शय चाक्षुषज्ञानविषयीकारय, आत्मानमैश्वररूपविशिष्टमव्ययमक्षयं ॥ ४ ॥ एवमत्यन्तभक्तेनार्जुनेन प्रार्थितः सन् अत्र क्रमेण श्लोकचतुष्टयेऽपि पश्येत्यावृत्त्याऽत्यद्भुतरूपाणि दर्शयिष्यामि त्वं सावधानो भवेत्यर्जुनमभिमुखीकरोति भगवान् शतशोथ सहस्रश इत्य-परिमितानि तानि च नानाविधान्यनेकप्रकाराणि दिव्यान्यत्यद्भुतानि नानाविलक्षणावर्णानीलपीतादिप्रकारास्तथा आकृतयश्चावयवसंस्थान-विशेषा येषां तानि नानावर्णाकृतीनि च मम रूपाणि पश्य अर्हे लोट् द्रष्टुमर्हो भव हे पार्थ ॥ ५ ॥ दिव्यानि रूपाणि पश्येत्युक्त्वा तान्येव लेशतोनुक्रामति द्वाभ्यां पश्यादित्यान् द्वादश वसूनष्टौ रुद्रानेकादश अश्विनौ द्वौ मरुतः सप्तसप्तकानेकोनपञ्चाशत् तथाऽन्यानपि

देवानित्यर्थः बहून्यन्यान्यदृष्टपूर्वाणि पूर्वमदृष्टानि मनुष्यलोके त्वया त्वत्तोऽन्येन वा केनचित् पश्याश्चर्याण्यद्भुतानि हे भारत अत्र शतशोऽथ सहस्रशः नानाविधानीत्यस्य विवरणं बहूनीति आदित्यानित्यादि च अदृष्टपूर्वाणीति दिव्यानीत्यस्य आश्चर्याणीति नानावर्णाकृतीनीत्यस्येति द्रष्टव्यम् ॥६॥ न केवलमेतावदेव समस्तं जगदपि मद्देहस्थं द्रष्टुमर्हसीत्याह इहास्मिन्मम देहे एकस्थं एकस्मिन्नेवावयवरूपेण स्थितं जगत् कृत्स्नं समस्तं सचराचरं जङ्गमस्थावरसहितं तत्र तत्र परिभ्रमता वर्षकोटिसहस्रेणापि द्रष्टुमशक्यं अद्याधुनैव पश्य हे गुडाकेश यच्चान्यज्जयपराजयादिकं द्रष्टुमिच्छसि तदपि सन्देहोच्छेदाय पश्य ॥ ७ ॥ यत्तूक्तं मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति तत्र विशेषमाह

पश्यादित्यान्वसून् रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ॥ बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥६॥
इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ॥ मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥
न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ॥ दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥८॥
संजय उवाच ॥ एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः ॥ दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥

अनेनैव प्राकृतेन स्वचक्षुषा स्वभावसिद्धेन चक्षुषा मां दिव्यरूपं द्रष्टुं न तु शक्यसे न शक्नोषि तु एव शक्ष्यन इति पाठे शक्तो न भविष्यसीत्यर्थः सौवादिकस्यापि शक्नोतेर्दैवादिकः श्यन् छान्दस इति वा दिवादौ पाठो वेत्येव साम्प्रदायिकं तर्हि त्वां द्रष्टुं कथं शक्नुयामत आह दिव्यमप्राकृतं मम दिव्यरूपदर्शनक्षमं ददामि ते तुभ्यं चक्षुस्तेन दिव्येन चक्षुषा पश्य मे योगमघटनघटनासामर्थ्यातिशयमैश्वरमीश्वरस्य ममासाधारणम् ॥८॥ भगवानर्जुनाय दिव्यं रूपं दर्शितवान् स च तद्दृष्ट्वा विस्मयाविष्टो भगवन्तं विज्ञापितवानितीमं वृत्तान्तमेवमुक्त्वेत्यादिभिः पङ्क्तिः श्लोकैर्धृतराष्ट्रं प्रति एवं न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेन चक्षुषाऽतो दिव्यं ददामि ते चक्षुरित्युक्त्वा ततो दिव्यचक्षुःप्रदानादनन्तरं

हे राजन् धृतराष्ट्र स्थिरो भव श्रवणाय महान्सर्वोत्कृष्टश्चासौ योगेश्वरश्चेति महायोगेश्वरो हरिर्भक्तानां सर्वक्लेशापहारी भगवान् दर्शनायोग्यमपि दर्शयामास पार्थाय एकान्तभक्ताय परमं दिव्यं रूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥ तदेव रूपं विशिनष्टि अनेकानि वक्त्राणि नयनानि च यस्मिन्रूपे अनेकानामद्भुतानां विस्मयहेतूनां दर्शनं यस्मिन् अनेकानि दिव्यान्याभरणानि भूषणानि यस्मिन् दिव्यान्यनेकान्युद्यतान्यायुधानि अस्त्राणि यस्मिन् तत्तथा रूपम् ॥ १० ॥ दिव्यानि माल्यानि पुष्पमयानि रत्नमयानि च तथा दिव्याम्बराणि वस्त्राणि च ध्रियन्ते येन तद्दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यो गन्धोऽस्येति दिव्यगन्धस्तदनुलेपनं यस्य तत् सर्वाश्चर्यमयमनेकाद्भुतप्रचुरं देवं द्योतनात्मकं अनन्त-

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ॥ अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १० ॥
दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ॥ सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥
दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ॥ यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥ १२ ॥
तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ॥ अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ १३ ॥

मपरिच्छिन्नं विश्वतः सर्वतोमुखानि यस्मिन् तद्रूपं दर्शयामासेति पूर्वेण संबन्धः अर्जुनो ददर्शेत्यध्याहारो वा ॥ देवमित्युक्तं विवृणोति दिवि अन्तरिक्षे सूर्याणां सहस्रस्य अपरिमितसूर्यसमूहस्य युगपदुदितस्य युगपदुत्थिता भाः प्रभा यदि भवेत् तदा सा तस्य महात्मनो विश्वरूपस्य भासो दीप्तेः सदृशी तुल्या यदि स्याद्यदि वा न स्यात् ततोऽपि नूनं विश्वरूपस्यैव भा अतिरिच्येतेत्यहं मन्ये अन्या तूपमा नास्त्येवेत्यर्थः अत्राविद्यमानाध्यवसायात्तदभावेनोपमाभावपरादभूतोपमारूपेयमतिशयोक्तिरुत्प्रेक्षेयं व्यञ्जती सर्वथा निरुपमत्वमेव व्यनक्ति उभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहावित्यादिवत् ॥ १२ ॥ इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरमिति भगवदाज्ञप्तमप्यनुभूतवानर्जुन इत्याह एकस्थमेकत्र स्थितं जगत् कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा देवपितृमनुष्यादिनानाप्रकारैः अपश्यद्देवस्य भग-

चतः तत्र विश्वरूपे शरीरे पाण्डवोऽर्जुनस्तदा विश्वरूपाश्चर्यदर्शनदशायाम् ॥ १३ ॥ एवमद्भुतदर्शनेऽप्यर्जुनो न विभयाञ्चकार नापि नेत्रे संचचार नापि संभ्रमात्कर्तव्यं विसस्मार नापि तस्माद्देशादपससार किंत्वतिधीरत्वात्तत्कालोचितमेव व्यवजहार महति चित्तक्षोभे- पीत्याह ततस्तद्दर्शनादनन्तरं विस्मयेनाद्भुतदर्शनप्रभवेनालौकिकचित्तचमत्कारविशेषेणाविष्टो व्याप्तः अत एव हृष्टरोमा पुलकितः सन् सप्रख्यातमहादेवसंग्रामादिप्रभावः धनञ्जयः युधिष्ठिरराजसूये उत्तरगोग्रहे च सर्वान् वीरान् जित्वा धनमाहृतवानिति प्रथितमहापरा- क्रमोऽतिधीरः साक्षादग्निरिति वा महातेजस्वित्वात् देवं तमेव विश्वरूपधरं नारायणं शिरसा भूमिलग्नेन प्रणम्य प्रकर्षेण भक्तिश्रद्धाति- शयेन नत्वा नमस्कृत्य कृताञ्जलिः संपुटीकृतहस्तयुगः सन्नभाषतोक्तवान् अत्र विस्मयाख्यस्थायिभावस्यार्जुनगतस्यालम्बनविभा-

ततः सविस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनञ्जयः ॥ प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत ॥१४॥

अर्जुन उवाच ॥ पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वांस्तथा भूतविशेषसंघान् ॥ ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थमृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥ १५ ॥

वेन भगवता विश्वरूपेणोद्दीपनविभावेनासकृत्तद्दर्शनेनानुभावेन सात्त्विकरोमहर्षेण नमस्कारेणाञ्जलिकरणेन चाव्यभिचारिणा चानुभा- वाक्षिप्तेन वा धृतिमतिहर्षवितर्कादिना परिपोषात्सवासनानां श्रोतॄणां तादृशश्चित्तचमत्कारोऽपि तद्भेदानध्यवसायात्परिपोषं गतः परमानन्दा- स्वादरूपेणाद्भुतरसो भवतीति सूचितम् ॥ १४ ॥ यद्भगवता दर्शितं विश्वरूपं तद्भगवद्दत्तेन दिव्येन चक्षुषा सर्वलोकादृश्यमपि प- श्याम्यहो मम भाग्यप्रकर्षे इति स्वानुभवमाविष्कुर्वन् पश्यामि चाक्षुषज्ञानविषयीकरोमि हे देव तव देहे विश्वरूपे देवान्वस्वादीन्सर्वान् तथा भूतविशेषाणां स्थावराणां जङ्गमानां च नानासंस्थानानां संघान्समूहान् तथा ब्रह्माणं चतुर्मुखमीशमीशितारं सर्वेषां कमलासनस्थं पृथिवीपद्ममध्ये मेरुकर्णिकासनस्थं भगवन्नाभिकमलासनस्थमिति वा तथा ऋषींश्च सर्वान्वसिष्ठादीन् ब्रह्मपुत्रान् उरगांश्च दिव्यान-

प्राकृतान् वासुकिप्रभृतीन् पश्यामीति सर्वत्रान्वयः ॥ १५ ॥ यत्र भगवद्देहे सर्वमिदं दृष्टवान् तमेव विशिनष्टि बाहव उदराणि वक्त्राणि नेत्राणि चानेकानि यस्य तमनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतः सर्वत्र अनन्तानि रूपाणि यस्येति तं तव तु पुनर्नान्तमवसानं न मध्यं नाप्यादिं पश्यामि सर्वगतत्वात् हे विश्वेश्वर हे विश्वरूप संबोधनद्वयमतिसंभ्रमात् ॥ १६ ॥ तमेव विश्वरूपं भगवन्तं प्रकारान्तरेण विशिनष्टि किरीटगदाचक्रधारिणं च सर्वतो दीप्तिमन्तं तेजोराशिं च अत एव दुर्निरीक्षं दिव्येन चक्षुषा विना निरीक्षितुमशक्यं सयकारपाठे दुःशब्दोपन्हववचनः अनिरीक्ष्यमिति यावत् दीप्तयोरनलार्कयोर्द्युतिरिव द्युतिर्यस्य तमप्रमेयमिति परिच्छेत्तुमशक्यं त्वां

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोनन्तरूपम् ॥ नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप ॥ १६ ॥ किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम् ॥ पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ १७ ॥ त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ॥ त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥ १८ ॥ अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यमनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम् ॥ पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् ॥ १९ ॥

समन्तात्सर्वतः पश्यामि दिव्येन चक्षुषा अतोऽधिकारिभेदाद्दुर्निरीक्षं पश्यामीति न विरोधः ॥ १७ ॥ एवं तवातर्क्यनिरतिशयैश्वर्यदर्शनादनुमिनोमि त्वमेवाक्षरं परमं ब्रह्म वेदितव्यं मुमुक्षुभिर्वेदान्तश्रवणादिना त्वमेवास्य विश्वस्य परं प्रकृष्टं निधीयतेऽस्मिन्निति निधानमाश्रयः अत एव त्वमव्ययो नित्यः शाश्वतस्य नित्यवेदप्रतिपाद्यतयाऽस्य धर्मस्य गोप्ता पालयिता शाश्वतेति संबोधनं वा तस्मिन् पक्षेऽव्ययोविनाशरहितः अत एव सनातनश्चिरन्तनः पुरुषो यः परमात्मा स एव त्वं मे मतो विदितोसि ॥ १८ ॥ किं च आदिरुत्पत्तिर्मध्यं स्थितिरन्तोविनाशस्तद्रहितं अनादिमध्यान्तं अनन्तं वीर्यं प्रभवो यस्य तं अनन्ता बाहवो यस्य तं उपलक्षणमेतन्मुखादीनामपि शशिसूर्यौ नेत्रे यस्य तं

दीप्तो हुताशो वक्त्रं यस्य वक्त्रेषु येस्येति वा तं स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तं संतापयन्तं त्वा त्वां पश्यामि ॥ १९ ॥ प्रकृतस्य भगवद्रूपस्य व्याप्तिमाह द्यावापृथिव्योरिदमन्तरिक्षं हि एव त्वयैवैकेन व्याप्तं दिशश्च सर्वा व्याप्ता दृष्ट्वाद्भुतमत्यन्तविस्मयकरमिदमुग्रं दुरधिगमं महातेजास्त्वत्वात्तव रूपमुपलभ्य लोकत्रयं प्रव्यथितं अत्यन्तभीतं जातं हे महात्मन् साधूनामभयदायक इतः परमिदमुपसंहरत्यभिप्रायः ॥ २० ॥ अधुना भूभारसंहारकारित्वमात्मनः प्रकटयन्तं भगवन्तं पश्यन्नाह अमी हि सुरसंघाव-स्वादिदेवगणा भूभारावतारार्थं मनुष्यरूपेणावतीर्णा युध्यमानाः सन्तस्त्वा त्वां विशन्ति प्रविशन्तो दृश्यन्ते एवमसुरस-

द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ॥ दृष्ट्वाद्भुतं रूपमिदं तवोग्रं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥ २० ॥ अमी हि त्वां सुरसङ्घा विशन्ति केचिद्भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ॥ स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसङ्घास्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥ २१ ॥ रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ॥ गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसङ्घा वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ २२ ॥

ङ्घा इति पदच्छेदेन भूभारभूता दुर्योधनादयस्त्वां विशन्तीत्यपि वक्तव्यं एवमुभयोरपि सेनयोः केचिद्भीताः पलायनेऽप्यशक्ताः सन्तः प्राञ्जलयो गृणन्ति स्तुवन्ति त्वां एवं प्रत्युपस्थिते युद्धे उत्पातादिनिमित्तान्युपलक्ष्य स्वस्त्यस्तु सर्वस्य जगत इत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसङ्घा नारदप्रभृतयो युद्धदर्शनार्थमागता विश्वविनाशपरिहाराय स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिर्गुणोत्कर्षप्रतिपादिकाभिर्वाग्भिः पुष्कलाभिः परिपूर्णार्थाभिः ॥ २१ ॥ किं चान्यत् रुद्राश्चादित्याश्च वसवो ये च साध्या नाम देवगणाः विश्वेतुल्यविभाक्तिकविश्वेदेवशब्दाभ्यामुच्य-
मानाः देवगणाः अश्विनौ नासत्यदस्रौ मरुत एकोनपञ्चाशद्देवगणाः ऊष्मपाश्च पितरो गन्धर्वाणां यक्षाणामसुराणां सिद्धानां च जातिभे-
दानां सङ्घाः समूहा वीक्षन्ते पश्यन्ति त्वा त्वां तादृशाद्भुतदर्शनात्ते सर्वे एव विस्मिताश्च विस्मयमापन्नाः किमिदमिति चमत्कारविशेषमापद्यन्ते च ॥ २२ ॥ ॥११९॥

लोकत्रयं प्रव्यथितमित्युक्तमुपसंहरति हे महाबाहो ते तव रूपं दृष्ट्वा लोकाः सर्वेऽपि प्राणिनः प्रव्यथितास्तथाऽहं प्रव्यथितो भयेन कीदृशं ते रूपं महत् अतिप्रमाणं बहूनि वक्त्राणि नेत्राणि च यस्मिन् तत् बहवो बाहवः ऊरवः पादाश्च यस्मिन् तत् बहून्युदराणि यस्मिन् तत् बहुभिर्दंष्ट्राभिः करालमतिभयानकं दृष्ट्वैव मत्सहिताः सर्वे लोका भयेन पीडिता इत्यर्थः ॥ २३ ॥ भयानकत्वमेव प्रपञ्चयति न केवलं प्रव्यथित एवाहं त्वां दृष्ट्वा किं तु प्रव्यथितान्तरात्मा मनो यस्य सोऽहं धृतिं धैर्यं देहेन्द्रियादिधारणसामर्थ्यं शमं च मनः प्रसादं न विन्दामि न लभे हे विष्णो त्वां कीदृशं नभःस्पृशमन्तरिक्षव्यापिनं दीप्तं प्रज्वलितं अनेकवर्णं भयङ्करनानासंस्थानयुक्तम् व्यात्ताननं विवृतमुखं दीप्तविशालनेत्रं प्रज्व-

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहूरुपादम् ॥ बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहम् ॥२३॥ नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ॥ दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो ॥ २४ ॥ दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि ॥ दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥ अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे सहैवावनिपालसङ्घैः ॥ भीष्मो द्रोणःसूतपुत्रस्तथासौ सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६ ॥

लितविस्तीर्णचक्षुषं त्वां दृष्ट्वा हि एव प्रव्यथितान्तरात्माहं धृतिं शमं च न विन्दामीत्यन्वयः ॥ २४ ॥ दंष्ट्राभिः करालानि विकृतत्वेन भयङ्कराणि प्रलयकालानलसदृशानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव न तु तानि प्राप्य भयवशेन दिशः पूर्वापरादिविवेकेन न जाने अतो न लभे च शर्म सुखं त्वद्रूपदर्शनेऽपि अतो हे देवेश हे जगन्निवास प्रसीद प्रसन्नो भव मां प्रति यथा भयाभावेन त्वद्दर्शनजं सुखं प्राप्नुयामिति शेषः ॥ २५ ॥ अस्माकं जयं परेषां पराजयं च सर्वदा द्रष्टुमिष्टं पश्य मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसीति भगवदादिष्टमधुना यत्पश्यामीत्याह पञ्चभिः अमी च धृतराष्ट्रस्य पुत्रा दुर्योधनप्रभृतयः शतं सोदरा युयुत्सुं विना सर्वे त्वां त्वरमाणा विशन्तीत्यग्रेतनेनान्वयः अतिमय-

सूचकत्वेन क्रियापदन्यूनत्वमत्रगुण एव स हैवावनिपालानां शल्यादीनां राज्ञां सङ्घैस्त्वां विशन्ति न केवलं दुर्योधनादय एव विशन्ति किं तु अजेयत्वेन सर्वैः संभावितोऽपि भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रः कर्णस्तथासौ सर्वदा मम विद्वेष्टा सहास्मदीयैरपि परकीयैरिव धृष्टद्युम्नप्रभृतिभिर्योधमुख्यैस्त्वां विशन्तीत्यन्वयः ॥ २६ ॥ अमी धृतराष्ट्रपुत्रप्रभृतयः सर्वेपि ते तव दंष्ट्राकरालानि भयानकानि वक्त्राणि त्वरमाणा विशन्ति तत्र च केचिच्चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः शिरोभिर्विशिष्टादशनान्तरेषु विलग्ना विशेषेण संलग्ना दृश्यन्ते मया सम्यगसन्देहेन ॥ २७ ॥ राज्ञां भगवन्मुखप्रवेशने निदर्शनमाह यथा नदीनामनेकमार्गप्रवृत्तानां बहवोम्बूनां जलानां वेगा वेगवन्तः प्रवाहाः समुद्राभिमुखाः सन्तः

वक्त्राणि ते त्वरमणा विशन्ति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ॥ केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु सं-
दृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥ २७ ॥ यथा नदीनां बहवोम्बुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति॥
तथा तवामी नरलोकवीरा विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥ २८ ॥ यथा प्रदीप्तं ज्वलनं
पतङ्गा विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः ॥ तथैव नाशाय विशन्ति लोकास्तवापि वक्त्राणि
समृद्धवेगाः ॥ २९ ॥ लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्ताल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः ॥ तेजोभि-
रापूर्य जगत्समग्रं भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ॥ ३० ॥

समुद्रमेव द्रवन्ति विशन्ति तथा तवामी नरलोकवीरा विशन्ति वक्त्राण्यभितः सर्वतो ज्वलन्ति अभिविज्वलन्तीति वा पाठः ॥ २८ ॥ अबुद्धिपूर्वकप्रवेशे नदीवेगं दृष्टान्तमुक्त्वा बुद्धिपूर्वकप्रवेशे दृष्टान्तमाह यथा पतङ्गाः शलभाः समृद्धवेगाः सन्तो बुद्धिपूर्वं प्रदीप्तं ज्वलनं विशन्ति नाशाय मरणायैव तथैव नाशाय विशन्ति लोक एते दुर्योधनप्रभृतयः सर्वेऽपि तव वक्त्राणि समृद्धवेगाः बुद्धिपूर्वमनायत्या ॥ २९ ॥ योद्धुकामानां राज्ञां भगवन्मुखप्रवेशप्रकारमुक्त्वा तदा भगवतस्तद्भासां च प्रवृत्तिप्रकारमाह एवं वेगेन प्रविशतो लोकान्दुर्योधनादीन्समग्रान्सर्वान्ग्रसमानोन्तःप्रवेशयन् ज्वलद्भिर्वदनैः समन्तात्सर्वतस्त्वं लेलिह्यसे आस्वादयसि तेजोभि- ॥१२०॥

र्भाभिरापूर्य जगत्समग्रं यस्मात्त्वं भाभिर्जगदापूरयसि तस्मात्तवोग्रास्तीव्रा भासो दीप्तयः प्रज्वलतो ज्वलनस्येव प्रतपन्ति संतापं जनयन्ति हे विष्णो व्यापनशील ॥ ३० ॥ यस्मादेवं तस्मात् एवमुग्ररूपः क्रूराकारः को भवानित्याख्याहि कथय मे मह्यमत्यन्तानुग्राह्याय अत एव नमोस्तु ते तुभ्यं सर्वगुरवे देववर प्रसीद प्रसादं क्रौर्यत्यागं कुरु विज्ञातुं विशेषेण ज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं सर्वकारणं न हि यस्मात्तव सखाऽपि सन् प्रजानामि तव प्रवृत्तिं चेष्टां ॥ ३१ ॥ एवमर्जुनेन प्रार्थितो यः स्वयं यदर्था च स्वप्रवृत्तिस्तत्सर्वं त्रिभिः श्लोकैः कालः क्रियाशक्त्युपहितः सर्वस्य संहर्ता परमेश्वरोऽस्मि भवामीदानीं प्रवृद्धो वृद्धिगतः यदर्थं प्रवृत्तस्तच्छृणु

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो नमोस्तु ते देववर प्रसीद ॥ विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ ३१ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ॥ ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥ ३२ ॥ तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून् भुंक्ष्व राज्यं समृद्धम् ॥ मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥ ३३ ॥

लोकान् दुर्योधनादीन् समाहर्तुं सम्यगाहर्तुं भक्षयितुं प्रवृत्तोहमिहास्मिन्काले मत्प्रवृत्तिं विना कथमेवं स्यादिति चेन्नेत्याह ऋतेऽपि त्वा त्वामर्जुनं योद्धारं विनाऽपि त्वद्व्यापारं विनाऽपि मद्व्यापारेणैव न भविष्यन्ति विनंक्ष्यन्ति सर्वे भीष्मद्रोणकर्णप्रभृतयो योद्धुमनर्हत्वेन संभाविता अन्येऽपि येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु प्रतिपक्षसैन्येषु योद्धा योद्धारः सर्वेऽपि मया हतत्वादेव न भविष्यन्ति तत्र तव व्यापारोऽकिञ्चित्कर इत्यर्थः ॥३२॥ यस्मादेवं तस्मात्त्वद्व्यापारमन्तरेणापि यस्मादेते विनङ्क्ष्यन्त्येव तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ उद्युक्तो भव युद्धाय देवैरपि दुर्जया भीष्मद्रोणादयोतिरथा झटित्येवार्जुनेन निर्जिता इत्येवंभूतं यशो लभस्व महद्भिः पुण्यैरेव हि यशो लभ्यते अयत्नतश्च जित्वा

शत्रून् दुर्योधनादीन् भुङ्क्ष्व स्वोपसर्जनत्वेन भोग्यतां प्रापय समृद्धं राज्यमकण्टकं एते च तव शत्रवो मयैव कालात्मना निहताः संहृतायुषः त्वदीययुद्धात्पूर्वमेव केवलं तव यशोलाभाय रथान्न पातिताः अतस्त्वं निमित्तमात्रं अर्जुनेनैते निर्जिता इति सार्वलौकिकव्यपदेशास्पदं भव हे सव्यसाचिन् सव्येन वामेन हस्तेनापि शरान् सचितुं संधातुं शीलं यस्य तादृशस्य तव भीष्मद्रोणादिजयो नासंभावितस्तस्मात्त्वद्व्यापारानन्तरं मया रथात्पात्यमानेष्वेतेषु तवैव कर्तृत्वं लोकाः कलयिष्यन्तीत्यभिप्रायः ॥ ३३ ॥ ननु द्रोणो ब्राह्मणोत्तमो धनुर्वेदाचार्यो मम गुरुर्विशेषेण च दिव्यास्त्रसम्पन्नस्तथा भीष्मः स्वच्छन्दमृत्युर्दिव्यास्त्रसम्पन्नश्च परशुरामेण द्वन्द्वयुद्धमुपगम्यापि न पराजितस्तथा यस्य पिता वृद्धक्षत्रस्तपश्चरति मम पुत्रस्य शिरो यो भूमौ पातयिष्यति तस्यापि शिरस्तत्कालं भूमौ पतिष्यतीति स जयद्रथोऽपि जेतुमशक्यः स्व-

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथाऽन्यानपि योधमुख्यान् ॥ मया हतांस्त्वं जहि माव्यथिष्ठा युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥ ३४ ॥

यमपि महादेवाराधनपरो दिव्यास्त्रसम्पन्नश्च तथा कर्णोऽपि स्वयं सूर्यसमस्तदाराधनेन दिव्यास्त्रसम्पन्नश्च वासवदत्तया चैकपुरुषघातिन्याऽमोघीकर्तुमशक्यया शक्त्या विशिष्टस्तथा कृपाश्वत्थामभूरिश्रवःप्रभृतयो महानुभावाः सर्वथा दुर्जया एवैतेषु सत्सु कथं जित्वा शत्रून् राज्यं भोक्ष्ये कथं वा यशो लप्स्य इत्याशङ्कामर्जुनस्यापनेतुमाह तदाशङ्काविषयान्नामभिः कथयन् द्रोणादींस्त्वदाशङ्काविषयीभूतान् सर्वानेव योधवीरान् कालात्मना मया हतानेव त्वं जहि हतानां हनने को वा परिश्रमः अतो माव्यथिष्ठाः कथमेवं शक्ष्यामीति व्यथां भयनिमित्तां पीडां मागाः भयं त्यक्त्वा युध्यस्व जेतासि जेष्यस्यचिरेणैव रणे संग्रामे सपत्नान् सर्वानपि शत्रून् अत्र द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं चेति चकारत्रयेण पूर्वोक्ताजेयत्वशङ्कानूद्यते तथा शब्देन तस्मात् कुतोऽपि स्वस्य पराजयं वधनिमित्तं पापं च माशङ्किष्ठा इत्यभिप्रायः कथं भीष्ममहं सङ्ख्ये द्रोणं च मधुसूदन । इषुभिः प्रतियोत्स्या-

मि पूजार्हावित्यत्रैवात्रापि समुदायान्वयानन्तरं प्रत्येकान्वयो द्रष्टव्यः ॥ ३४ ॥ द्रोणभीष्मजयद्रथकर्णेषु जयाशाविषयेषु हतेषु निराश्रयो दुर्योधनो हत एवेत्यनुसंधाय जयाशां परित्यज्य यदि धृतराष्ट्रः संधिं कुर्यात्तदा शान्तिरुभयेषां भवेदित्यभिप्रायवान् ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायां एतत्पूर्वोक्तं केशवस्य वचनं श्रुत्वा कृताञ्जलिः किरीटी इन्द्रदत्तकिरीटः परमवीरत्वेन प्रसिद्धः वेपमानः परमाश्चर्यदर्शनजनितेन संभ्रमेण कम्पमानोऽर्जुनः कृष्णं भक्ताघकर्षणं भगवन्तं नमस्कृत्य भूयः पुनरप्याह उक्तवान् सगद्गदं भयेन हर्षेण चाश्रुपूर्णनेत्रत्वे सति कफरुद्धकण्ठतया वाचो मन्दत्वसकम्पत्वादिर्विकारः सगद्गदस्तद्युक्तं यथास्यात् भीतभीतः अतिशयेन भीतः सन् पूर्वं नम-

॥ सञ्जय उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी ॥ नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ३५ ॥ अर्जुन उवाच ॥ स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ॥ रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसङ्घाः ॥ ३६ ॥

स्कृत्य पुनरपि प्रणम्यात्यन्तनम्रो भूत्वाहेति सम्बन्धः ॥ ३५ ॥ अर्जुन उवाच एकादशभिः स्थाने इत्यव्ययं युक्तमित्यर्थे हे हृषीकेश सर्वेन्द्रियप्रवर्तक यतस्त्वमेवमत्यन्ताद्भुतप्रभावो भक्तवत्सलश्च ततस्तव प्रकीर्त्या प्रकृष्टया कीर्त्या निरतिशयप्राशस्त्यस्य कीर्तनेन श्रवणेन च न केवलमहमेव प्रहृष्यामि किन्तु सर्वमेव जगच्चेतनमात्रं रक्षोविरोधि प्रहृष्यति प्रकृष्टं हर्षमाप्नोति इति यत्तत् स्थाने युक्तमेवेत्यर्थः तथा सर्वं जगदनुरज्यते च तद्विषयमनुरागमुपैतीति च यत्तदपि युक्तमेव तथा रक्षांसि भीतानि सन्ति दिशो द्रवन्ति सर्वासु दिक्षु पलायन्त इति यत्तदपि युक्तमेव तथा सर्वे सिद्धानां कपिलादीनां सङ्घा नमस्यन्ति चेति यत्तदपि युक्तमेव सर्वत्र तव प्रकीर्त्येत्यस्यान्वयः स्थाने इत्यस्य च अयं

श्लोको रक्षोघ्नमन्त्रत्वेन मन्त्रशास्त्रे प्रसिद्धः ॥ ३६ ॥ भगवतो हर्षादिविषयत्वे हेतुमाह कस्माच्च हेतोस्ते तुभ्यं न नमेरन्न नमस्कुर्युः सिद्धसङ्घाः सर्वेऽपि हे महात्मन् परमोदाराचित्त हे अनन्त सर्वपरिच्छेदशून्य हे देवेश हिरण्यगर्भादीनामपि देवानां नियन्तः हे जगन्निवास सर्वाश्रय तुभ्यं कीदृशाय ब्रह्मणोपि गरीयसे गुरुतराय आदिकर्त्रे ब्रह्मणोऽपि जनकाय नियन्तृत्वमुपदेष्टृत्वं जनकत्वमित्यादिरेकैकोऽपि हेतुर्नमस्कार्यताप्रयोजकः किं पुनर्महात्मत्वानन्तत्वजगन्निवासत्वादिनानाकल्याणगुणसमुच्चित इत्यनाश्चर्यतासूचनार्थं नमस्कारस्य कस्माद्धेति वा शब्दार्थश्चकारः किं च सत् विधिमुखेन प्रतीयमानमस्तीति असन्निषेधमुखेन प्रतीयमानं नास्तीति अथवा सत् व्यक्तं असत् अव्यक्तं त्वमेव तथा तत्परं ताभ्यां सदसद्भ्यां परं मूलकारणं यदक्षरं ब्रह्म तदपि त्वमेव त्वद्भिन्नं किमपि नास्तीत्यर्थः तत्परं यदित्यत्र

कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन् गरीयसे ब्रह्मणोप्यादिकर्त्रे ॥ अनन्त देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥ ३७ ॥ त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ॥ वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ॥ ३८ ॥

यच्छब्दात्प्राक् चकारमपि केचित्पठन्ति एतैर्हेतुभिस्त्वां सर्वे नमन्तीति न किमपि चित्रमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ भक्त्युद्रेकात्पुनरपि स्तौति त्वमादिदेवो जगतः सर्गहेतुत्वात् पुरुषः पूरयिता पुराणोऽनादिः त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं लयस्थानत्वात् निधीयते सर्वमस्मिन्निति एवं सृष्टिप्रलयस्थानत्वेनोपादानत्वमुक्त्वा सर्वज्ञत्वेन प्रधानं व्यावर्तयन्निमित्ततामाह वेदिता सर्वस्यापि द्वैतापत्तिं वारयति यच्च वेद्यं तदपि त्वमेवासि वेदनरूपे वेदितरि परमार्थसंबन्धाभावेन सर्वस्य वेद्यस्य कल्पितत्वात् अत एव परं च धाम यत्सच्चिदानन्दघनमविद्यातत्कार्यनिर्मुक्तं विष्णोः परमं पदं तदपि त्वमेवासि त्वया सद्रूपेण स्फुरणरूपेण च कारणेन ततं व्याप्तमिदं स्वतः सत्तास्फूर्तिशून्यं विश्वं कार्यं मायिकसंबन्धेनैव स्थितिकाले हे अनन्तरूप अपरिच्छिन्नस्वरूप ॥ ३८ ॥ वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कसूर्यादीना-

मध्युरलक्षणमेतत् प्रजापतिर्विराट् हिरण्यगर्भश्च प्रपितामहश्च पितामहस्य हिरण्यगर्भस्यापि पिता च त्वं यस्मादेवं सर्वदेवात्मकत्वात्त्वमेव सर्वैर्नमस्कार्योसि तस्मान्ममाऽपि वराकस्य नमो नमस्ते तुभ्यमस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोपि पुनरपि नमो नमस्ते भक्तिश्रद्धातिशयेन नमस्कारेष्वलंप्रत्ययाभावोऽनया नमस्कारवृत्त्या सूच्यते ॥ ३९ ॥ तुभ्यं पुरस्तात् अग्रभागे नमोस्तु तुभ्यं पुरो नमस्तादिति वा अथ शब्दः समुच्चये पृष्ठतोऽपि तुभ्यं नमस्तात् नमोस्तु ते तुभ्यं सर्वत एव सर्वासु दिक्षु स्थिताय हे सर्व वीर्यं शारीरबलं विक्रमः शिक्षा शस्त्रप्रयोगकौशलं एकं वीर्याधिकं मन्य उतैकं शिक्षयाधिकमित्युक्तेर्भीमदुर्योधनयोरन्येषु च एकैकं व्यवस्थितं त्वं तु अनन्त-

वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ॥ नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ ३९ ॥ नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ॥ अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥ ४० ॥ सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ॥ अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात्प्रणयेन वाऽपि ॥ ४१ ॥

वीर्यश्चामितविक्रमश्चेति समस्तमेकं पदं अनन्तवीर्येति संबोधनं वा सर्वं समस्तं जगत् समाप्नोषि सम्यगेकेन सद्रूपेणाप्नोषि सर्वात्मना व्याप्नोषि ततस्तस्मात्सर्वोऽसि त्वदतिरिक्तं किमपि नास्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥ यतोहं त्वन्माहात्म्यापरिज्ञानादपराधानजस्रमकार्षं ततः परमकारुणिकं त्वां प्रणम्यापराधक्षमां कारयामीत्याह द्वाभ्यां त्वं मम सखा समानवया इति मत्वा प्रसभं स्वोत्कर्षख्यापनरूपेणाभिभवेन यदुक्तं मया तदेवं विश्वरूपं तथा महिमानमैश्वर्यातिशयमजानता पुल्लिङ्गपाठे इमं विश्वरूपात्मकं महिमानमजानता प्रमादाच्चित्तविक्षेपात्प्रणयेन स्नेहेन वापि किमुक्तमित्याह हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ॥ ४१ ॥

यच्चावहासार्थं परिहासार्थं विहारशय्यासनभोजनेषु विहारः क्रीडा व्यायामो वा शय्या तूलिकाद्यास्तरणविशेषः आसनं सिंहासनादि भोजनं बहूनां पङ्क्तावशनं तेषु विषयभूतेषु असत्कृतोसि मया परिभूतोसि एकः सखीन्विहाय रहसि स्थितो वा त्वं अथवा तत्समक्षं तेषां सखीनां परिहसतां समक्षं वा हे अच्युत सर्वदा निर्विकार तत्सर्ववचनरूपमसत्करणरूपं चापराधजातं क्षामये क्षमयामि त्वामप्रमेयं अचिन्त्यप्रभावं अचिन्त्यप्रभावेन निर्विकारेण च परमकारुणिकेन भगवता त्वन्माहात्म्यानभिज्ञस्य ममापराधाः क्षन्तव्या इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ अचिन्त्यप्रभावतामेव प्रपञ्चयति अस्य चराचरस्य लोकस्य पिता जनक-

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारशय्यासनभोजनेषु ॥ एकोऽथवाप्यच्युततत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ४२ ॥ पितासि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ॥ नत्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोन्यो लोकत्रयेप्यप्रतिमप्रभावः ॥ ४३ ॥ तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ॥ पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥ ४४ ॥

स्त्वमसि पूज्यश्चासि सर्वेश्वरत्वात् गुरुश्चासि शास्त्रोपदेष्टा अतः सर्वैः प्रकारैर्गरीयान् गुरुतरोसि अत एव न त्वत्समोस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽपि हे अमितप्रभाव यस्य समोपि नास्ति द्वितीयस्य परमेश्वरस्याभावात् तस्याधिकोऽन्यः कुतः स्यात्सर्वथा न संभाव्यत एवेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ यस्मादेवं तस्मात्प्रणम्य नमस्कृत्य त्वां प्रणिधाय प्रकर्षेण नीचैर्धृत्वा कायं दण्डवद्भूमौ पतित्वेति यावत् प्रसादये त्वामीशमीड्यं सर्वस्तुत्यमहमपराधी अतो हे देव पितेव पुत्रस्यापराधं सखेव सख्युरपराधं प्रियः पतिरिव प्रियायाः पतिव्रतायाः अपराधं ममापराधं त्वं सोढुं क्षन्तुमर्हसि अनन्यशरणत्वान्मम प्रियायार्हसीत्यत्रैव शब्दलोपः सन्धिश्च छान्दसः ॥ ४४ ॥ एवमपराधक्षमां प्रार्थ्य पुनः प्रत्युपदर्शनं विश्वरूपोपसंहारेण प्रार्थयते द्वाभ्यां कदाप्यदृष्टपूर्वं ॥१२३॥

पूर्वमदृष्टं विश्वरूपं दृष्ट्वा हृषितो हृष्टोऽस्मि तद्विकृतरूपदर्शनजेन भयेन च प्रव्यथितं व्याकुलीकृतं मनो मे अतस्तदेव प्राचीनमेव मम प्राणापेक्षयाऽपि प्रियं रूपं मे दर्शय हे देव हे देवेश हे जगन्निवास प्रसीद प्राग्रूपदर्शनरूपं प्रसादं मे कुरु ॥ ४५ ॥ तदेव रूपं विवृणोति किरीटवन्तं गदावन्तं चक्रहस्तं च त्वा त्वां द्रष्टुमिच्छाम्यहं तथैव पूर्ववदेव अतस्तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन वसुदेवात्मजत्वेन भव हे सहस्रबाहो हे विश्वमूर्ते उपसंहृत्य विश्वरूपं पूर्वरूपेणैव प्रकटो भवेत्यर्थः एतेन सर्वदा चतुर्भुजादिरूपमर्जुनेन भगवतो दृश्यत इत्युक्तम् ॥ ४६ ॥ एवमर्जुनेन प्रसादितो भयबाधितमर्जुनमुपलभ्योपसंहृत्य विश्वरूपमुचितेन वचनेन तमाश्वासयन् त्रिभिः हे अर्जुन माभैषीः यतो मया

अदृष्टपूर्वं हृषितोस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ॥ तदेव मे दर्शय देव रूपं प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ४५ ॥ किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ॥ तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ४६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ॥ तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥ न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ॥ एवंरूपः शक्यअहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ४८ ॥

प्रसन्नेन त्वद्विषयकृपातिशयवता इदं विश्वरूपात्मकं परं श्रेष्ठं रूपं तव दर्शितमात्मयोगात् असाधारणान्निजसामर्थ्यात् परत्वं विवृणोति तेजोमयं तेजःप्रचुरं विश्वं समस्तमनन्तमाद्यं च यन्मम रूपं त्वदन्येन केनापि न दृष्टपूर्वं पूर्वं न दृष्टम् ॥ ४७ ॥ एतद्रूपदर्शनात्मकमतिदुर्लभं मत्प्रसादं लब्ध्वा कृतार्थ एवासि त्वमित्याह वेदानां चतुर्णामपि अध्ययनैरक्षरग्रहणरूपैः तथा मीमांसा कल्पसूत्रादिद्वारा यज्ञानां वेदबोधितकर्मणामध्ययनैरर्थविचाररूपैर्वेदयज्ञाध्ययनैः दानैस्तुलापुरुषादिभिः क्रियाभिरग्निहोत्रादिश्रौतकर्मभिः तपोभिः कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिरुग्रैः कायेन्द्रियशोषकत्वेन दुष्करैः एवंरूपोहं न शक्यः नृलोके मनुष्यलोके द्रष्टुं त्वदन्येन मदनुग्रहहीनेन हे कुरुप्रवीर श-

र्वयोऽहमिति वक्तव्ये विसर्गलोपश्छान्दसः प्रत्येकं नकाराभ्यासे निषेधदार्ढ्यार्थं न च क्रियाभिरित्यत्र चकारादनुक्तसाधनान्तरसमुच्चयः ॥४८॥
एवं त्वदनुग्रहार्थमाविर्भूतेन रूपेणानेन चेत्तवोद्वेगस्तर्हि इदं घोरं ईदृक् अनेकबाह्वादियुक्तत्वेन भयङ्करं मम रूपं दृष्ट्वा स्थितस्य ते
तव या व्यथा भयनिमित्ता पीडा सा माभूत् तथा मद्रूपदर्शनेपि यो विमूढभावो व्याकुलचित्तत्वनपरितोषः सोपि माभूत् किंतु व्यपेत-
भीरपगतभयः प्रीतमनाश्च सन् पुनस्त्वं तदेव चतुर्भुजं वासुदेवत्वादिविशिष्टं त्वया सदा पूर्वदृष्टं रूपमिदं विश्वरूपोपसंहारेण प्रकटीक्रिय-
माणं प्रपश्य प्रकर्षेण भयराहित्येन संतोषेण च पश्य ॥ ४९ ॥ वासुदेवोऽर्जुनमिति प्रागुक्तमुक्त्वा यथा पूर्वमासीत्तदा स्वकं रूपं किरीटमकर-

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्ममेदम् ॥ व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं
तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥ सञ्जय उवाच ॥ इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं
रूपं दर्शयामास भूयः ॥ आश्वासयामास च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा
॥ ५० ॥ अर्जुन उवाच ॥ दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ॥ इदानीमस्मि संवृत्तः
सचेताः प्रकृतिं गतः ॥५१॥ श्रीभगवानुवाच ॥ सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ॥ देवा
अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ५२ ॥

कुण्डलगदाचक्रादियुक्तं चतुर्भुजं श्रीवत्सकौस्तुभवनमालापीताम्बरादिशोभितं दर्शयामास भूयः पुनः आश्वासयामास च भीतमेनमर्जुनं भूत्वा
पुनः पूर्ववत्सौम्यवपुरनुग्रशरीरः महात्मा परमकारुणिकः सर्वेश्वरः सर्वज्ञ इत्यादिकल्याणगुणाकरः ॥ ५० ॥ ततो निर्भयः सन् इदानीं सचेतः ॥१२४॥
भयकृतव्यामोहाभावेनाव्याकुलचित्तः संवृत्तोस्मि तथा प्रकृतिं भयकृतव्यथाराहित्येन स्वास्थ्यं गतोस्मि स्पष्टमन्यत् ॥ ५१ ॥ स्वकृतस्या-
नुग्रहस्यातिदुर्लभत्वं दर्शयन् चतुर्भिः मम यद्रूपमिदानीं त्वं दृष्टवानसि इदं विश्वरूपं सुदुर्दर्शं अत्यन्तं द्रष्टुमशक्यं यतो देवा अप्यस्य
रूपस्य नित्यं सर्वदा दर्शनकाङ्क्षिणो न तु त्वमिव पूर्वं दृष्टवन्तो न वाऽग्रे द्रक्ष्यन्तीत्यभिप्रायः दर्शनाकाङ्क्षायानित्यत्वोक्तेः ॥ ५२ ॥

कस्माद्विवा एतद्रूपं न दृष्टवन्तो न वा द्रक्ष्यन्ति मद्भक्तिशून्यत्वादित्याह न वेदयज्ञाध्ययनैरित्यादिना गतार्थः श्लोकः परमदुर्लभत्वख्यापनाय पुनरभ्यस्तः ॥ ५३ ॥ यदि वेदतपोदानेज्याभिर्द्रष्टुमशक्यस्त्वं तर्हि केनोपायेन द्रष्टुं शक्योसीत्यत आह साधनान्तरव्यावृत्त्यर्थस्तुशब्दः भक्त्यैवानन्यया मदेकनिष्ठया निरतिशयप्रीत्या एवंविधो दिव्यरूपधरोहं ज्ञातुं शक्यः शास्त्रतो हे अर्जुन शक्य अहमिति छान्दसो विसर्गलोपः पूर्ववत् न केवलं शास्त्रज्ञो ज्ञातुं शक्योऽनन्यया भक्त्या किंतु तत्त्वेन द्रष्टुं च स्वरूपेण साक्षात्कर्तुं च शक्यो वेदान्तवाक्यश्रवणमनननिदिध्यासनपरिपाकेण ततश्च स्वरूपसाक्षात्कारादविद्यातत्कार्यनिवृत्तौ तत्त्वेन प्रवेष्टुं च मद्रूपतयैवाप्तुं चाहं शक्यो हे परंतप अज्ञान-

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ॥ शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ ५३ ॥ भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोर्जुन ॥ ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥ ५४ ॥ मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः ॥ निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥ ५५ ॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विश्वरूपदर्शनं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

शत्रुदमनेऽतिप्रवेशयोग्यतां सूचयति ॥ ५४ ॥ अधुना सर्वस्य गीताशास्त्रस्य सारभूतोर्थो निःश्रेयसार्थिनामनुष्ठानाय पुञ्जीकृत्योच्यते मदर्थं कर्म वेदविहितं करोतीति मत्कर्मकृत् स्वर्गादिकामनायां सत्यां कथमेवमिति नेत्याह मत्परमः अहमेव परमः प्राप्तव्यत्वेन निश्चितो न तु स्वर्गादिर्यस्य स अत एव मत्प्राप्त्याशया मद्भक्तः सर्वैः प्रकारैर्मम भजनपरः पुत्रादिषु स्नेहे सति कथमेवं स्यादिति नेत्याह सङ्गवर्जितः बाह्यवस्तुस्पृहाशून्यः शत्रुषु द्वेषे सति कथमेवं स्यादिति नेत्याह निर्वैरः सर्वभूतेषु अपकारिष्वपि द्वेषशून्यो यः स मामेत्यभेदेन हे पाण्डव अयमर्थस्त्वया ज्ञातुमिष्टो मयोपदिष्टो नातःपरं किंचित्कर्तव्यमस्तीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीभगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां विश्वरूपदर्शननिरूपणं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ श्रीकृष्णाय गीतामृतदुहे नमः ॥ पूर्वाध्यायान्ते 'मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः । निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डवेत्युक्तं' तत्र मच्छब्दार्थे सन्देहः किं निराकारमेव सर्वस्वरूपं वस्तु मच्छब्देनोक्तं भगवता किं वा साकारमिति उभयत्रापि प्रयोगदर्शनात् 'बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते । वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभ' इत्यादौ निराकारं वस्तु व्यपदिष्टं विश्वरूपदर्शनानन्तरं च 'नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया । शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथेति' साकारं वस्तु उभयोश्च भगवदुपदेशयोरधिकारिभेदेनैव व्यवस्थया भवितव्यं अन्यथा विरोधात् तत्रैवं सति मया मुमुक्षुणा किं निराकारमेव वस्तु चिन्तनीयं किंवा साकारमिति स्वाधिकारनिश्चयाय सगुणनिर्गुणविद्ययोर्विशेषबुभुत्सया एवं मत्कर्मकृदित्याद्यनन्तरोक्तप्रकारेण सततयुक्ता नैरन्तर्येण भगवत्कर्मादौ सावधानतया प्रवृत्ता भक्ताः साकारवस्त्वेकशरणाः सन्तस्त्वामेवंविधं साकारं ये

॥ अर्जुन उवाच ॥ एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ॥ ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १ ॥

पर्युपासते सततं चिन्तयन्ति ये चापि सर्वतो विरक्तास्त्यक्तसर्वकर्माणोऽक्षरं न क्षरत्यश्नुते वेत्यक्षरं 'एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमित्यादि' श्रुतिप्रतिषिद्धसर्वोपाधिरहितं निर्गुणं ब्रह्म अत एवाव्यक्तं सर्वकारणगोचरं निराकारं त्वां पर्युपासते तेषामुभयेषां मध्ये के योगवित्तमा अतिशयेन योगविदो योगं समाधिं विदन्तीति वा योगविदः उभयेऽपि तेषां मध्ये के श्रेष्ठा योगिनः केषां ज्ञानं मयानुसरणीयमित्यर्थः ॥ १ ॥ तत्र सर्वज्ञो भगवानर्जुनस्य सगुणविद्यायामेवाधिकारं पश्यंस्तं प्रति तां विधास्यति यथाधिकारं तारतम्योपेतानि च साधनानि अतः प्रथमं साकारब्रह्मविद्यां प्रबोधयितुं स्तुवन् प्रथमाः श्रेष्ठा इत्युत्तरं मयि भगवति वासुदेवे परमेश्वरे सगुणे ब्रह्मणि मन आवेश्यानन्यशरणतया निरतिशयप्रियतया च प्रवेश्य हिङ्गुलरङ्ग इव जतु तन्मयं कृत्वा ये मां सर्वयोगेश्वराणामीश्वरं सर्वज्ञं समस्तकल्याणगुणनिलयं साकारं नित्ययुक्ताः सततो- ॥१२९॥

युक्ताः श्रद्धया परया प्रकृष्टया सात्त्विक्योपेताः सन्त उपासते सदा चिन्तयन्ति ते युक्ततमा मे मम मता अभिप्रेताः ते हि सदा मदासक्तचित्ततया मामेव विषयान्तरविमुखाश्चिन्तयन्तोऽहोरात्राण्यतिवाहयन्ति अतस्त एव युक्ततमा मता अभिमताः ॥२॥ निर्गुणब्रह्मविदपेक्षया सगुणब्रह्मविदां कोऽतिशयो येन त एव युक्ततमास्तवाभिमता इत्यपेक्षायां तमतिशयं वक्तुं तन्निरूपकान्निर्गुणब्रह्मविदः प्रस्तौति द्वाभ्यां येऽक्षरं मामुपासते तेऽपि मामेव प्राप्नुवन्तीति द्वितीयगतेनान्वयः पूर्वेभ्यो वैलक्षण्यद्योतनाय तुशब्दः अक्षरं निर्विशेषं ब्रह्म वाचक्नवीब्राह्मणे प्रसिद्धं तस्य समर्पणाय सप्तविशेषणानि अनिर्देश्यं शब्देन व्यपदेष्टुमशक्यं यतोऽव्यक्तं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तैर्जातिगुणक्रियासंबन्धैरहितं जातिं गुणं क्रियां संबन्धं वा द्वारीकृत्य शब्दप्रवृत्तेर्निर्विशेषे प्रवृत्त्ययोगात् कुतो जात्यादिराहित्यमत आह सर्वत्रगं सर्वव्यापि सर्वकारणं अतो जात्यादिशून्यं परिच्छिन्नस्य कार्यस्यैव जात्यादियोगदर्शनात् आकाशादीनामपि कार्यत्वाभ्युपगमाच्च अत एवाचिन्त्यं शब्दवृत्तेरिव

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ॥ श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥ ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ॥ सर्वत्रगमचिन्त्यञ्च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३ ॥

मनोवृत्तेरपि न विषयः तस्या अपि परिच्छिन्नविषयत्वात् 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेति' श्रुतेः तर्हि कथं 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्येति' च श्रुतिः 'शास्त्रयोनित्वादिति' सूत्रं च उच्यते अविद्याकल्पितसंबन्धेन शब्दजन्यायां बुद्धिवृत्तौ चरमायां परमानन्दबोधरूपे शुद्धे वस्तुनि प्रतिबिम्बितेऽविद्यातत्कार्ययोः कल्पितयोर्निवृत्त्युपपत्तेरुपचारेण विषयत्वाभिधानात् अतस्तत्र कल्पितमविद्यासंबन्धं प्रतिपादयितुमाह कूटस्थं यन्मिथ्याभूतं सत्यतया प्रतीयते तत्कूटमिति लौकिकैरुच्यते यथा कूटकार्षापणः कूटसाक्षित्वमित्यादौ अज्ञानमपि मायाख्यं सहकार्यप्रपञ्चेन मिथ्याभूतमपि लौकिकैः सत्यतया प्रतीयमानं कूटं तस्मिन्नाध्यासिकेन संबन्धेनाधिष्ठानतया तिष्ठतीति कूटस्थमज्ञानतत्कार्याधिष्ठानमित्यर्थः एतेन सर्वानुपपत्तिपरिहारः कृतः अत एव सर्वविकाराणामविद्याकल्पितत्वात्तदधिष्ठानं साक्षिचैतन्यं निर्विकारमित्याह अचलं चलनं विकारः अचलत्वादेव ध्रुवं अपरिणामि नित्यं एतादृशं शुद्धं ब्रह्म मां पर्युपासते श्रवणेन प्र-

माणगतामसंभावनामपोह्य मननेन च प्रमेयगतामनन्तरं विपरीतभावनानिवृत्तये ध्यायन्ति विजातीयप्रत्ययतिरस्कारेण तैलधारावदविच्छिन्नसमानप्रत्ययप्रवाहेण निदिध्यासनसंज्ञकेन ध्यानेन विषयीकुर्वन्तीत्यर्थः कथं पुनर्विषयेन्द्रियसंयोगे सति विजातीयप्रत्ययतिरस्कार अत आह सन्नियम्य स्वविषयेभ्य उपसंहृत्येन्द्रियग्रामं करणसमुदायं एतेन शमदमादिसम्पत्तिरुक्ता विषयभोगवासनायां सत्यां कुत इन्द्रियाणां ततो निवृत्तिस्तत्राह सर्वत्र विषये समा तुल्या हर्षविषादाभ्यां रागद्वेषाभ्यां च रहिता मतिर्येषां सम्यग्ज्ञानेन तत्कारणस्थानस्याऽनतिरस्कृद्विषयेषु दोषदर्शनाभ्यासेन स्पृहाया निरसनाच्च ते सर्वत्र समबुद्धय एतेन वशीकारसंज्ञावैराग्यमुक्तं अत एव सर्वत्रात्मदृष्ट्या हिंसाकारणद्वेषरहितत्वात् सर्वभूतहिते रता अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः स्वाहेति मंत्रेण दत्तसर्वभूताभयदक्षिणाः कृतसंन्यासा इति यावत् 'अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा संन्यासमाचरेदिति स्मृतेः' एवंविधाः सर्वसाधनसम्पन्नाः सन्तः स्वयं ब्रह्मभूता निर्विचिकित्सेन साक्षात्कारेण सर्वसाध-

सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ॥ ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४ ॥
क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ॥ अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५ ॥

नफलभूतेन मामक्षरं ब्रह्मैव ते प्राप्नुवन्ति पूर्वमपि मद्रूपा एव सन्तोऽविद्यानिवृत्त्या मद्रूपा एव तिष्ठन्तीत्यर्थः 'ब्रह्मैव भवतीत्यादि' श्रुतिभ्य इहापि च ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमित्युक्तं ॥ ३ ॥ ४ ॥ इदानीमेतेभ्यः पूर्वेषामतिशयं दर्शयन्नाह पूर्वेषामपि विषयेभ्य आहृत्य सगुणे ब्रह्मणि मन आवेश्य सततं तत्कर्मपरायणत्वे च परश्रद्धोपेतत्वे च क्लेशोऽधिको भवत्येव किंतु अव्यक्तासक्तचेतसां निर्गुणब्रह्मचिन्तनपराणां तेषां पूर्वोक्तसाधनवतां क्लेश आयासोऽधिकतरः अतिशयेनाधिकः अत्र स्वयमेव हेतुमाह भगवान् अव्यक्ता हि गतिः हि यस्मादक्षरात्मकं गन्तव्यं फलभूतं ब्रह्म दुःखं यथा स्यात्तथा कृच्छ्रेण देहवद्भिर्देहमानिभिरवाप्यते सर्वकर्मसंन्यासं कृत्वा गुरुमुपसृत्य वेदान्तवाक्यानां तेन तेन विचारेण तत्तद्भ्रमनिराकरणे महान् प्रयासः प्रत्यक्षसिद्धस्ततः क्लेशोऽधिकतरस्तेषामित्युक्तं यद्यप्येकमेव फलं तथापि ये दुष्करेणोपायेन प्राप्नुवन्ति तदपेक्षया सुकरेणोपायेन प्राप्नुवन्तो भवन्ति श्रेष्ठा इत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

ननु फलैक्ये क्लेशाल्पत्वाधिक्याभ्यामुत्कर्षनिकर्षौ स्यातां तदेव तु नास्ति निर्गुणब्रह्मविदां हि फलमविद्यातत्कार्यनिवृत्त्या निर्विशेषपरमानन्दबोधब्रह्मरूपता सगुणब्रह्मविदां त्वधिष्ठानप्रमाया अभावेनाविद्यानिवृत्त्यभावादैश्वर्यविशेषः कार्यब्रह्मलोकगतानां फलं अतः फलाधिक्यार्थमायासाधिक्यं न न्यूनतामापादयतीति चेत् न सगुणोपासनया निरस्तसर्वप्रतिबन्धानां विना गुरूपदेशं विना च श्रवणमनननिदिध्यासनाद्यावृत्तिक्लेशं स्वयमाविर्भूतेन वेदान्तवाक्येनेश्वरप्रसादसहकृतेन तत्त्वज्ञानोदयादविद्यातत्कार्यनिवृत्त्या ब्रह्मलोक ऐश्वर्यभोगान्ते निर्गुणविद्याफलपरमकैवल्योपपत्तेः 'स एतस्मात् जीवघनात् परात् परं पुरिशयं पुरुषमीक्षत इति' श्रुतेः संप्राप्तहिरण्यगर्भैश्वर्यः भोगान्ते एतस्माज्जीवघनात् समष्टिरूपात् पराच्छ्रेष्ठात् हिरण्यगर्भात्परं विलक्षणं श्रेष्ठं च पुरिशयं स्वहृदयगुहानिविष्टं पुरुषं पूर्णं प्रत्यगभिन्नमद्वितीयं परमात्मानमीक्षते

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ॥ अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६ ॥ तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ॥ भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७ ॥

स्वयमाविर्भूतेन वेदान्तप्रमाणेन साक्षात्करोति तावता च मुक्तो भवतीत्यर्थः तथा च विनापि प्रागुक्तक्लेशेन सगुणब्रह्मविदामीश्वरप्रसादेन निर्गुणब्रह्मविद्याफलप्राप्तिरितीममर्थमाह द्वाभ्यां तुशब्द उक्ताशङ्कानिवृत्त्यर्थः ये सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य सगुणे वासुदेवे समर्प्य मत्परा अहं भगवान् वासुदेव एव परः प्रकृष्टप्रीतिविषयो येषां ते तथा सन्तोऽनन्येनैव योगेन न विद्यते मां भगवन्तं मुक्त्वाऽन्यदालम्बनं यस्य तादृशेनैव योगेन समाधिना एकान्तभक्तियोगापरनाम्ना मां भगवन्तं वासुदेवं सकलसौन्दर्यसारनिधानमानन्दघनविग्रहं द्विभुजं चतुर्भुजं वा समस्तजनमनोमोहिनीं मुरलीमतिमनोहरैः स्वरभिः स्वरैरापूरयन्तं वा दरकमलकौमोदकीरथाङ्गसङ्गिपाणिपल्लवं वा नरसिंहराघवादिरूपं वा यथादर्शितरूपं ध्यायन्तश्चिन्तयन्त उपासते समानाकारमविच्छिन्नं चित्तवृत्तिप्रवाहं संतन्वते समीपवर्तितया

आसते तिष्ठन्ति वा तेषां मय्यावेशितचेतसां मयि यथोक्ते आवेशितमेकाग्रतया प्रवेशितं चेतो यैस्तेषामहं सततोपासितो भगवान् मृत्यु-
संसारसागरात् मृत्युयुक्तो यः संसारः मिथ्याज्ञानतत्कार्यप्रपञ्चः स एव सागर इव दुरुत्तरस्तस्मात् समुद्धर्ता सम्यगनायासेन उदूर्ध्वं
सर्वबाधावधिभूते शुद्धे ब्रह्मणि धर्ता धारयिता ज्ञानावष्टम्भदानेन भवामि न चिरात् क्षिप्रमेव तस्मिन्नेव जन्मनि हे पार्थेति संबोधनमा-
श्वासार्थम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ तदेवमियता प्रबन्धेन सगुणोपासनां स्तुत्वेदानीं साधनातिरेकं विधत्ते मय्येव सगुणे ब्रह्मणि मनः सङ्कल्पविक-
ल्पात्मकमाधत्स्व स्थापय सर्वा मनोवृत्तीर्मद्विषया एव कुरु एवकारानुषङ्गेन मय्येव बुद्धिं मद्व्यवसायलक्षणां निवेशय सर्वा
बुद्धिवृत्तीर्मद्विषया एव कुरु विषयान्तरपरित्यागेन सर्वदा मां चिन्तयेत्यर्थः ततः किं स्यादिति शृणु आह निवसिष्यसि निवत्स्यसि

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ॥ निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ ८ ॥
अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ॥ अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धन-
ञ्जय ॥ ९ ॥

लब्धज्ञानः सन्मदात्मना मय्येव शुद्धे ब्रह्मण्येव अत ऊर्ध्वं एतद्देहान्ते न संशयः नात्र प्रतिबन्धशङ्का कर्तव्येत्यर्थः एव
अत ऊर्ध्वमित्यत्र सन्ध्यभावः श्लोकपूरणार्थः ॥ ८ ॥ इदानीं सगुणब्रह्मध्यानाशक्तानामशक्तितारतम्येन प्रथमं प्रतिमादौ बाह्ये
भगवद्ध्यानाभ्यासस्तदशक्तौ भागवतधर्मानुष्ठानं तदशक्तौ सर्वकर्मफलत्याग इति त्रीणि साधनानि त्रिभिः श्लोकैर्विधत्ते अथ
पक्षान्तरे स्थिरं यथास्यात्तथा चित्तं समाधातुं स्थापयितुं मयि न शक्नोषि चेत्तत एकस्मिन् प्रतिमादावालम्बने सर्वतः समाहृत्य चेतसः
पुनः पुनः स्थापनमभ्यासस्तत्पूर्वको योगः समाधिस्तेनाभ्यासयोगेन मामाप्तुमिच्छ यतस्व हे धनञ्जय बहून् शत्रून् जित्वा धनमा-
हृतवानसि राजसूयार्थमेकं मनः शत्रुं जित्वा तत्त्वज्ञानधनमाहरिष्यसीति न तवाश्चर्यमिति संबोधनार्थः ॥ ९ ॥ मत्प्रीणनार्थं कर्म

मत्कर्म श्रवणकीर्तनादि भागवतधर्मस्तत्परमस्तदेकनिष्ठो भव अभ्यासासामर्थ्ये मदर्थं भागवतधर्मसंज्ञकानि कर्माण्यपि कुर्वन् सिद्धिं ब्रह्मभावलक्षणां सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारेणावाप्स्यसि ॥ १० ॥ अथ बहिर्विषयकृष्टत्वेनस्त्वमेतदपि मत्कर्मपरत्वमपि कर्तुं न शक्नोषि ततो मद्योगं मदेकशरणत्वमाश्रितः मयि सर्वकर्मसमर्पणं मद्योगस्तं वाश्रितः सन् यतात्मवान् यतः संयतसर्वेन्द्रियः आत्मवान् विवेकी च सन् सर्वकर्मफलत्यागं कुरु फलाभिसन्धिं त्यज इत्यर्थः ॥ ११ ॥ इदानीमत्रैव साधनविधानपर्यवसानादिमं सर्वकर्मफलत्यागं स्तौति श्रेयः प्रशस्यतरं हि एव ज्ञानं शब्दयुक्तिभ्यामात्मनिश्चयः अभ्यासात् ज्ञानार्थश्रवणाभ्यासात् ज्ञानाच्छ्रवणमननपरिनिष्पन्नादपि ध्यानं निदिध्यासनसंज्ञं विशिष्यते अतिशयितं भवति साक्षात्काराव्यवहितहेतुत्वात् तदेवं सर्वसाधनश्रेष्ठं ध्यानं ततोऽप्यतिशयितत्वेनाज्ञकृतः क-

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ॥ मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन् सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १० ॥ अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ॥ सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११ ॥ श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ॥ ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥ १२ ॥

र्मफलत्यागः स्तूयते ध्यानात्कर्मफलत्यागो विशिष्यत इत्यनुषज्यते त्यागात् नियतचित्तेन पुंसा कृतात्सर्वकर्मफलत्यागात् शान्तिरुपशमः सहेतुकस्य संसारस्यानन्तरं अव्यवधानेन नतु कालान्तरमपेक्षते अत्र 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्यहृदि स्थिताः। अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इत्यादि' श्रुतिषु प्रजहाति यदा कामान्सर्वानित्यादिस्थितप्रज्ञलक्षणेषु च सर्वकामत्यागस्यामृतत्वसाधनत्वमंतर्गतं कर्मफलानि च कामास्तत्त्यागोऽपि कामत्यागत्वसामान्यात् सर्वकामत्यागफलेन स्तूयते यथागस्त्येन ब्राह्मणेन समुद्रः पीत इति यथा वा जामदग्न्येन ब्राह्मणेन निःक्षत्रा पृथिवी कृतेति ब्राह्मणत्वसामान्यादिदानींतना अपि ब्राह्मणा अपरिमेयपराक्रमत्वेन स्तूयन्ते तद्वत् ॥ १२ ॥ तदेवं मन्दमधिकारिणं प्रत्यतिदुष्करत्वेनाक्षरोपासननिन्दया सुकरं सगुणोपासनं विधायाशक्तितारतम्यानुवादेनान्यान्यपि मा-

धनानि विदधौ भगवान् वासुदेवः कथं नु नाम सर्वप्रतिबन्धरहितः सन्नुत्तमाधिकारितया फलभूतायामक्षरविद्यायामवतरेदित्यभि प्रायेण साधनविधानस्य फलार्थत्वात् तदुक्तं 'निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः। ये मन्दास्तेऽनुकम्प्यन्ते सविशेषनिरूपणैः। वशीकृते मनस्येषां सगुणब्रह्मशीलनात्। तदेवाविर्भवेत्साक्षादपेतोपाधिकल्पनमिति' भगवता पतञ्जलिना चोक्तं 'समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानादिति' ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तराया भावश्चेति च' तत इतीश्वरप्रणिधानादित्यर्थः तदेवमक्षरोपासननिन्दा सगुणोपासनस्तुतये न तु हेयतया उदितहोमविधावनुदितहोमनिन्दावत् न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्तते‍ऽपि तु विधेयं स्तोतुमिति न्यायात् तस्मादक्षरोपासका एव परमार्थतो योगवित्तमाः 'प्रियो हि ज्ञानिनोत्यर्थमहं स च मम प्रियः। उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमित्यादिना पुनः पुनः प्रशस्ततमतयोक्तास्तेषामेव ज्ञानं धर्मजातं चानुसरणीयमधिकारमासाद्य त्वयेत्यर्जुनं बुबोधयिषुः

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ॥ निर्ममो निरहङ्कारः समदुःख सुखः क्षमी ॥ १३ ॥
सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः॥ मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः॥१४॥

परमहितैषी भगवानभेददर्शिनः कृतकृत्यानक्षरोपासकान्प्रस्तौति सप्तभिः सर्वाणि भूतान्यात्मत्वेन पश्यन्नात्मनो दुःखहेतावपि प्रतिकूलबुद्ध्यभावान्नद्वेष्टा सर्वभूतानां किंतु मैत्रः मैत्री स्निग्धता तद्वान् यतः करुणः करुणा दुःखितेषु दया तद्वान् सर्वभूताभयदाता परमहंसपरिव्राजक इत्यर्थः निर्ममः देहेऽपि ममेति प्रत्ययरहितः निरहङ्कारः वृत्तस्वाध्यायादिकृताहङ्कारान्निष्क्रान्तः द्वेषरागयोरप्रवर्तकत्वेन समे दुःख ॥१२८॥
सुखे यस्य सः अत एव क्षमी आक्रोशनताडनादिनाऽपि न विक्रियामापद्यते ॥ १३ ॥ तस्यैव विशेषणान्तराणि सततं शरीरस्थितिकारणस्य लाभेऽलाभे च संतुष्टः उत्पन्नालंप्रत्ययः तथा गुणवल्लाभे विपर्यये च सततमिति सर्वत्र संबध्यते योगी समाहितचित्तः यतात्मा संयतशरीरेन्द्रियादिसङ्घातः दृढः कुतार्किकैरभिभवितुमशक्यतया स्थिरो निश्चयोहमस्म्यकर्त्रभोक्तृसच्चिदानन्दाद्वितीयब्रह्मेत्यध्यवसायो यस्य स दृढनिश्चयः स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः मयि भगवति वासुदेवे शुद्धे ब्रह्मणि अर्पितमनोबुद्धि समर्पितान्तःकरणः ईदृशो यो

मद्भक्तः शुद्धाक्षरब्रह्मवित् स मे प्रियः सदात्मत्वात् ॥ १४ ॥ पुनस्तस्यैव विशेषणानि यस्मात्सर्वभूताभयदायिनः संन्यासिनो हेतोर्नोद्विजते न संतप्यते लोको यःकश्चिदपि जनः तथा लोकान्निरपराधोद्वेजनैकव्रतात् खलजनान्नोद्विजते च यः अद्वैतदर्शित्वात् परमकारुणिकत्वेन क्षमाशीलत्वाच्च किं च हर्षः स्वस्य प्रियलाभे रोमाञ्चाश्रुपातादिहेतुरानन्दाभिव्यञ्जकश्चित्तवृत्तिविशेषः अमर्षः परोत्कर्षासहनरूपश्चित्तवृत्तिविशेषो भयं व्याघ्रादिदर्शनाधीनश्चित्तवृत्तिविशेषस्त्रासः उद्वेग एकाकी कथं विजने सर्वपरिग्रहशून्यो जीविष्यामीत्येवंविधो व्याकुलतारूपश्चित्तवृत्तिविशेषस्तैर्हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः अद्वैतदर्शितया तदयोग्यत्वेन तैरेव स्वयं परित्यक्तो न तु तेषां त्यागाय स्वयं व्यापृत इति यावत् तेन मद्भक्त इत्यनुकृष्यते ईदृशो मद्भक्तो यः स मे प्रिय इति पूर्ववत् ॥ १५॥

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ॥ हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥१५॥ अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः॥सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥ यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ॥ शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यः स मे प्रियः ॥ १७ ॥

किं च निरपेक्षः सर्वेषु भोगोपकरणेषु यदृच्छोपनीतेष्वपि निःस्पृहः शुचिर्बाह्याभ्यन्तरशौचसम्पन्नो दक्ष उपस्थितेषु ज्ञातव्येषु कर्तव्येषु च सद्य एव ज्ञातुं कर्तुं च समर्थ उदासीनो न कस्यचिन्मित्रादेः पक्षं भजते यो गतव्यथः परैस्ताड्यमानस्यापि गता नोत्पन्ना व्यथा पीडा यस्य स उत्पन्नायामपि व्यथायामपकर्तृत्वं क्षमित्वं व्यथाकारणेषु सत्स्वप्यनुत्पन्नव्यथत्वं गतव्यथत्वमिति भेद ऐहिकामुष्मिकफलानि सर्वाणि कर्माणि सर्वारम्भास्तान्परित्यक्तुं शीलं यस्य स सर्वारम्भपरित्यागी संन्यासी यो मद्भक्तः स मे प्रियः॥ १६ ॥ किं च समदुःखसुख इत्येतद्विवृणोति यो न हृष्यति इष्टप्राप्तौ न द्वेष्टि अनिष्टप्राप्तौ न शोचति प्राप्तेष्टवियोगे न काङ्क्षति अप्राप्तेष्टसंयोगे सर्वारम्भपरित्यागीत्येतद्विवृणोति शुभाशुभे सुखसाधनदुःखसाधने कर्मणी परित्यक्तुं शीलमस्येति शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यः स मे प्रियः ॥ १७ ॥

किंच पूर्वस्येव प्रपञ्चः सङ्गविवर्जितः चेतनाचेतनसर्वविषयशोभनाध्यासरहितः सर्वथा हर्षविषादशून्य इत्यर्थः स्पष्टमन्यत् ॥ १८॥ किं च निन्दादोषकथनं स्तुतिर्गुणकथनं ते दुःखसुखजनकतया तुल्ये यस्य स तथा मौनी संयतवाक् न तु शरीरयात्रानिर्वाहाय वाग्व्यापारोपेक्षित एव नेत्याह संतुष्टो येन केन चित् स्वप्रयत्नमन्तरेणैव बलवत्प्रारब्धकर्मोपनीतेन शरीरस्थितिहेतुमात्रेणाशनादिना संतुष्टः निवृत्तस्पृहः किं च अनिकेतो नियतनिवासरहितः स्थिरा परमार्थवस्तुविषया मतिर्यस्य सः स्थिरमतिः ईदृशो यो भक्तिमान् स मे प्रियो नरः अत्र पुनःपुनर्भक्तेरुपादानं भक्तिरेवापवर्गस्य पुष्कलं कारणमिति दृढयितुम्॥ १९॥अद्वेष्टेत्यादिनाऽक्षरोपासकादीनां संन्यासिनां लक्षणभूतं स्वभावसिद्धं धर्म-

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ॥ शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः ॥ १८ ॥ तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येन केनचित् ॥ अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ १९ ॥ ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ॥ श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेतीव मे प्रियाः ॥ २० ॥

जातमुक्तं यथोक्तं वार्तिके 'उत्पन्नात्मावबोधस्य ह्यद्वेष्टृत्वादयो गुणा अयत्नतो भवन्त्येव न तु साधनरूपिण इति' एतदेव च पुरा स्थितप्रज्ञलक्षणरूपेणाभिहितं तदिदं धर्मजातं प्रयत्नेन सम्पाद्यमानं मुमुक्षोर्मोक्षसाधनं भवतीति प्रतिपादयन्नुपसंहरति ये तु संन्यासिनो मुमुक्षवो धर्मामृतं धर्मरूपममृतं अमृतत्वसाधनत्वात् अमृतवदास्वाद्यत्वाद्वा इदं यथोक्तं अद्वेष्टा सर्वभूतानामित्यादिना प्रतिपादितं पर्युपासतेऽनुतिष्ठन्ति प्रयत्नेन श्रद्दधानाः सन्तो मत्परमा अहं भगवानक्षरात्मा वासुदेव एव परमः प्राप्तव्यो निरतिशया गतिर्येषां ते मत्परमा भक्ता मां निरुपाधिकं ब्रह्म भजमानास्तेतीव मे प्रियाः प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रिय इति पूर्वसूचितस्यायमुपसं-

हारः यस्माद्धर्मामृतमिदं श्रद्धयानुतिष्ठन् भगवतो विष्णोः परमेश्वरस्यातीव प्रियो भवति तस्मादिदं ज्ञानवतः स्वभावसिद्धतया लक्षणमपि मुमुक्षुणात्मतत्त्वजिज्ञासुनात्मज्ञानोपायत्वेन यत्नादनुष्ठेयं विष्णोः परमं पदं जिगमिषुणेति वाक्यार्थः तदेवं सोपाधिब्रह्माभिध्यानपरि-

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

पाकान्निरुपाधिकं ब्रह्मानुसंदधानस्याद्वेष्टृत्वादिधर्मविशिष्टस्य मुख्यस्याधिकारिणः श्रवणमनननिदिध्यासनान्यावर्तयतो वेदान्तवाक्यार्थतत्त्वसाक्षात्कारसंभवात्ततो मुक्त्युपपत्तेर्मुक्तिहेतुवेदान्तमहावाक्यार्थान्वययोग्यस्तत्पदार्थोऽनुसन्धेय इति मध्यमेन षट्केन सिद्धम् ॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां मधुसूदनसरस्वतीविरचितायामधिकारिभेदेन भक्तियोगविवरणं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

॥ श्रीकृष्णाय गीतामृतदुहे नमः ॥ 'ध्यानाभ्यासवशीकृतेन मनसा तन्निर्गुणं निष्क्रियं ज्योतिः किंचन योगिनो यदि परं पश्यन्ति पश्यन्तु ते। अस्माकं तु तदेव लोचनचमत्काराय भूयाच्चिरं कालिन्दीपुलिनेषु यत् किमपि तन्नीलं तमो धावति' प्रथममध्यमषट्कयोस्तत्त्वं पदार्थावुक्तावुत्तरस्तु षट्को वाक्यार्थनिष्ठः सम्यग्धीप्रधानोधुनाऽरभ्यते तत्र तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागराद्भवामीति प्रागुक्तं न चात्माज्ञानलक्षणान्मृत्योरात्मज्ञानं विनोद्धरणं संभवति अतो यादृशेनात्मज्ञानेन मृत्युसंसारनिवृत्तिर्येन च तत्त्वज्ञानेन युक्ता अद्वेष्टृत्वादिगुणशालिनः संन्यासिनः प्राग्व्याख्यातास्तदात्मतत्त्वज्ञानं वक्तव्यं तच्चाद्वितीयेन परमात्मना सह जीवस्याभेदमेव विषयीकरोति तद्भेदभ्रमहेतुकत्वात् सर्वानर्थस्य तत्र जीवानां संसारिणां प्रतिक्षेत्रं भिन्नानामसंसारिणैकेन परमात्मना कथमभेदः

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ॥ एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ १ ॥

स्यादित्याशङ्कायां संसारस्य भिन्नत्वस्य चाविद्याकल्पितानात्मधर्मत्वान्न जीवस्य संसारित्वं भिन्नत्वं चेति वचनीयं तदर्थं देहेन्द्रियान्तःकरणेभ्यः क्षेत्रेभ्यो विवेकेन क्षेत्रज्ञः पुरुषो जीवः प्रतिक्षेत्रमेक एव निर्विकार इति प्रतिपादनाय क्षेत्रक्षेत्रज्ञविवेकः क्रियतेस्मिन्नध्याये तत्र ये द्वे प्रकृती भूम्यादिक्षेत्ररूपतया जीवरूपक्षेत्रज्ञतया चापरपरशब्दवाच्ये सप्तमाध्याये सूचिते तद्विवेकेन तत्त्वं निरूपयिष्यन् इदं इन्द्रियान्तःकरणसहितं भोगायतनं शरीरं हे कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते सस्यस्येवास्मिन्नसकृत्कर्मणः फलस्य निर्वृत्तेः ॥१३०॥
एतद्यो वेत्ति अहं ममेत्यभिमन्यते तं क्षेत्रज्ञमिति प्राहुः कृषीवलवत्तत्फलभोक्तृत्वात् तद्विदः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विवेकविदः अत्र चाभिधीयत इति कर्मणिप्रयोगेण क्षेत्रस्य जडत्वात् कर्मत्वं क्षेत्रज्ञशब्दे च द्वितीयां विनैवेति शब्दमाहरन् स्वप्रकाशत्वात्कर्मत्वाभावमभिप्रैति तत्रापि क्षेत्रं यैः कश्चिदप्यभिधीयते न तत्र कर्तृगतविशेषापेक्षा क्षेत्रज्ञं तु कर्मत्वमन्तरेणैव विवेकिन एवाहुः स्थूलदृशामगोचरत्वादिति कथयितुं

विलक्षणवचनव्यक्त्यैकत्र कर्तृपदोपादानेन च निर्दिशति भगवान् ॥ १ ॥ एवं देहेन्द्रियादिविलक्षणं स्वप्रकाशं क्षेत्रज्ञमभिधाय तस्य पारमार्थिकं तत्त्वमसंसारि परमात्मनैक्यमाह सर्वक्षेत्रेषु य एकः क्षेत्रज्ञस्स्वप्रकाशचैतन्यरूपो नित्यो विभुश्च तमविद्याध्यारोपितकर्तृत्वभोक्तृत्वादिसंसारधर्मं मायिकरूपपरित्यागेन मामीश्वरमसंसारिणमद्वितीयब्रह्मानन्दरूपं विद्धि जानीहि हे भारत एवं च क्षेत्रं मायाकल्पितं मिथ्या क्षेत्रज्ञश्च परमार्थसत्यस्तद्भ्रमाधिष्ठानमिति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्यज्ज्ञानं तदेव मोक्षसाधनत्वाच्छज्ज्ञानं अविद्याविरोधि प्रकाशरूपं मम मतं अन्यत्वज्ञानमेव तदविरोधित्वादित्यभिप्रायः अत्र जीवेश्वरयोराविद्यको भेदः पारमार्थिकस्त्वभेद इत्यत्र युक्तयो भाष्यकृद्भिर्वर्णिता अस्माभिस्तु ग्रन्थविस्तरभयात्प्रागेव बहुधोक्तत्वाच्च नोपन्यस्ताः ॥ २ ॥ सङ्क्षेपेणोक्तमर्थं विवरीतुमारभते तदिदं शरीरमिति प्रागुक्तजडवर्गरूपं क्षेत्रं यच्च स्वरूपेण

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ २ ॥
तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत् ॥ स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥ ३ ॥

जडदृश्यपरिच्छिन्नादिस्वभावं यादृक् च इच्छादिधर्मकं यद्विकारि यैरिन्द्रियादिविकारैर्युक्तं यतश्च कारणात् यत्कार्यमुत्पद्यत इति शेषः अथवा यतः प्रकृतिपुरुषसंयोगाद्भवति यदिति यैः स्थावरजङ्गमादिभेदैर्भिन्नमित्यर्थः अत्रानियमेन चकारप्रयोगात् सर्वसमुच्चयो द्रष्टव्यः स च क्षेत्रज्ञो यः स्वरूपतः स्वप्रकाशचैतन्यानन्दस्वभावो यत्प्रभावश्च ये प्रभावा उपाधिकृताः शक्तयो यस्य तत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यं सर्वविशेषणविशिष्टं समासेन सङ्क्षेपेण मे मम वचनाच्छृणु श्रुत्वाऽवधारयेत्यर्थः ॥ ३ ॥ कैर्विस्तरेणोक्तस्यायं सङ्क्षेप इत्यपेक्षायां श्रोतृबुद्धिप्ररोचनार्थं स्तुवन्नाह ऋषिभिर्वसिष्ठादिभिर्योगशास्त्रेषु धारणाध्यानविषयत्वेन बहुधा गीतं निरूपितं एतेन धर्मशास्त्रप्रतिपाद्यत्वमुक्तं विविधैर्नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मादिविषयैः छन्दोभिरृगादिमन्त्रैर्ब्राह्मणैश्च पृथग्विवेकतो गीतं एतेन कर्मकाण्डप्रतिपाद्यत्वमुक्तं ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव ब्रह्म

सूत्र्यते सूच्यते किञ्चिद्व्यवधानेन प्रतिपाद्यत एभिरिति ब्रह्मसूत्राणि 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्तीत्यादीनि' तटस्थलक्षणपराण्युपनिषद्वाक्यानि तथा पद्यते ब्रह्म साक्षात्प्रतिपाद्यत एभिरिति पदानि स्वरूप लक्षणपराणि 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादीनि' तैर्ब्रह्मसूत्रैः पदैश्च हेतुमद्भिः 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्युपक्रम्य तद्धैक आहुरसदेवेदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयं तस्मादसतः सदजायतेति! नास्तिक्रमतमुपन्यस्य कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति होवाच कथमसतः सदजायतेत्यादियुक्तिः प्रतिपादयद्भिः विनिश्चितैः उपक्रमोपसंहारैकवाक्यतया संदेहशून्यार्थप्रतिपादकैः बहुधा गीतं च एतेन ज्ञानकाण्डप्रतिपाद्यत्वमुक्तं एवमतिविस्तरेणोक्तं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यं सङ्क्षेपेण तुभ्यं कथयिष्यामि तच्छृ

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ॥ ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ४ ॥ महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ॥ इन्द्रियाणि दशैकञ्च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ ५ ॥

ण्वित्यर्थः अथवा ब्रह्मसूत्राणि तानि पदानि चेति कर्मधारयः तत्र विद्यासूत्राणि आत्मेत्येवोपासीतेत्यादीनि अविद्यासूत्राणि न स वेद यथा पशुरित्यादीनि तैर्गीतमिति ॥ ४ ॥ एवं प्ररोचितायार्जुनाय क्षेत्रस्वरूपं तावदाह द्वाभ्यां महान्ति भूतानि भूम्यादीनि पञ्च अहङ्कारस्तत्कारणभूतोभिमानलक्षणः बुद्धिरहङ्कारकारणं महत्तत्वमध्यवसायलक्षणं अव्यक्तं तत्कारणं सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकं प्रधानं सर्वकारणं न कस्यापि कार्यं एवकारः प्रकृत्यवधारणार्थः एतावत्येवाष्टधा प्रकृतिः चशब्दो भेदसमुच्चयार्थः तदेवं साङ्ख्यमतेन व्याख्यातं औपनिषदानां तु अव्यक्तमव्याकृतमनिर्वचनीयं मायाख्या पारमेश्वरी शक्तिर्मम माया दुरत्ययेत्युक्तं बुद्धिः सर्गादौ सद्विषयमीक्षणं अहङ्कार ईक्षणानन्तरमहं बहुस्यामिति सङ्कल्पः तत आकाशादिक्रमेण पञ्चभूतोत्पत्तिरिति न ह्यव्यक्तमहदहङ्काराः ॥१२१॥

साङ्ख्यसिद्धा औपनिषदैरुपगम्यन्ते अशब्दत्वादिहेतुभिरिति स्थितं ‘ मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरं । ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढामिति ’ श्रुतिप्रतिपादितमव्यक्तं तदैक्षतेतीक्षणरूपा बुद्धिः ‘ बहु स्यां प्रजायेयेति ’ बहुभवनसङ्कल्परूपोऽहङ्कारः ‘ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत आकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवीति पञ्चभूतानि श्रौतानि अयमेवपक्षः साधीयान् इन्द्रियाणि दशैकं च श्रोत्रत्वक्चक्षुरसनघ्राणाख्यानि पञ्चबुद्धीन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणीति तानि एकं च मनः सङ्कल्पविकल्पाद्यात्मकं पञ्च चेन्द्रियगोचराः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धास्ते बुद्धीन्द्रियाणां ज्ञाप्यत्वेन विषयाः कर्मेन्द्रियाणां तु कार्यत्वेन तान्येतानि साङ्ख्याश्चतुर्विंशतितत्त्वान्याचक्षते ॥ ५ ॥ इच्छा सुखे तत्साधने चेदं मे भूयादिति स्पृहात्मा चित्तवृत्तिः काम इति राग इति चोच्यते द्वेषो दुःखे तत्साधने चेदं मे भूयादिति स्पृहाविरोधिनी चित्तवृत्तिः क्रोध इतीर्ष्येति चोच्यते सुखं निरुपाधीच्छाविषयीभूता धर्मासाधारणकारणिका चित्तवृत्तिः परमात्मसुखव्यञ्जिका दुःखं निरुपाधिद्वेष-

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः ॥ एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥६॥

विषयीभूता चित्तवृत्तिरधर्मासाधारणकारणिका संघातः पञ्चमहाभूतपरिणामः सेन्द्रियं शरीरं चेतना स्वरूपज्ञानव्यञ्जिका प्रमाणासाधारणकारणिका चित्तवृत्तिर्ज्ञानाख्या धृतिरवसन्नानां देहेन्द्रियाणामवष्टम्भहेतुः प्रयत्न उपलक्षणमेतदिच्छादिग्रहणं सर्वान्तःकरणधर्माणां तथा च श्रुतिः ‘ कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवेति ’ मृद्घटयदुपादानाभेदेन कार्याणां कामादीनां मनोधर्मत्वमाह एतत्परिदृश्यमानं सर्वं महाभूतादिधृत्यन्तं जडं क्षेत्रज्ञेन साक्षिणावभास्यमानत्वात्तदनात्मकं क्षेत्रं भास्यमचेतनं समासेनोदाहृतमुक्तं ननु शरीरेन्द्रियसंघात एव चेतनः क्षेत्रज्ञ इति लोकायतिकाः चेतना क्षणिकं ज्ञानमेवात्मेति सुगता इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गमिति नैय्यायिकाः तत् कथं क्षेत्रमेवैतत्सर्वमिति तत्राह सविकारमिति विकारो जन्मादिनाशान्तः परिणामो नैरुक्तैः पठितः तत्सहितं सविकारमिदं महाभूतादिधृत्यन्तमतो न विकारसाक्षि स्वोत्पत्तिविनाशयोः स्वेन द्रष्टुमशक्यत्वात् अन्येषामपि स्वधर्माणां स्वदर्शनमन्तरेण दर्शनानुपपत्तेः स्वेनैव स्वदर्शने च कर्तृकर्मविरोधात् निर्विकार

एव सर्वविकारसाक्षी तदुक्तं 'नर्तेस्याद्विक्रियां दुःखी साक्षिता काऽविकारिणः। धीविक्रिया सहस्राणां साक्ष्यतोहमविक्रिय इति' तेन विकारित्वमेव क्षेत्रचिन्हं नतु परिगणनमित्यर्थः ॥ ६ ॥ एवं क्षेत्रं प्रतिपाद्य तत्साक्षिणं क्षेत्रज्ञं क्षेत्राद्विवेकेन विस्तरात्प्रतिपादयितुं तज्ज्ञानयोग्यत्वायामानित्वादिसाधनान्याह द्वयं यत्तदित्यतः प्राक्तनैः पञ्चभिः विद्यमानैरविद्यमानैर्वा गुणैरात्मनः श्लाघनं मानित्वं लाभपूजाख्यात्यर्थं स्वधर्मप्रकटीकरणं दम्भित्वं कायवाङ्मनोभिः प्राणिनां पीडनं हिंसा तेषां वर्जनममानित्वमदम्भित्वमहिंसेत्युक्तं परापराधे चित्तविकारहेतौ प्राप्तेपि निर्विकारचित्ततया तदपराधसहनं क्षान्तिः आर्जवमकौटिल्यं यथा हृदयं व्यवहरणं परप्रतारणाराहित्यमिति यावत् आचार्यो मोक्षसाधनस्योपदेष्टाऽत्रविवक्षितो न तु मनूक्त उपनीयाध्यापकः तस्य शुश्रूषानमस्कारादिप्रयोगेण सेवनानामा-

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षांतिरार्जवम् ॥ आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ७ ॥ इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च ॥ जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८ ॥

चार्योपासनं शौचं बाह्यकायमलानां मृज्जलाभ्यां क्षालनमाभ्यन्तरं च मनोमलादीनां विषयदोषदर्शनरूपप्रतिपक्षभावनयाऽपनयनं स्थैर्यं मोक्षसाधने प्रवृत्तस्यानेकविधविघ्नप्राप्तावपि तदपरित्यागेन पुनःपुनर्यत्नाधिक्यं आत्मविनिग्रह आत्मनो देहेन्द्रियसंघातस्य स्वभावप्राप्तां मोक्षप्रतिकूले प्रवृत्तिं निरुध्य मोक्षसाधन एव व्यवस्थापनम् ॥ ७ ॥ किंच इन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु दृष्टेष्वानुश्रविकेषु वा भोगेषु रागविरोधीन्यस्पृहात्मिका चित्तवृत्तिर्वैराग्यं आत्मश्लाघनाभावेपि मनसि प्रादुर्भूतोहं सर्वोत्कृष्ट इति गर्वोऽहङ्कारस्तदभावोनहङ्कारः अयोगव्यवच्छेदार्थ एवकारः समुच्चयार्थश्चकारः तेनामानित्वादीनां विंशतिसङ्ख्याकानां समुच्चितो योग एव ज्ञानमिति प्रोक्तं न त्वेकस्याप्यभाव इत्यर्थः जन्मनो गर्भवासयोनिद्वारनिस्सरणरूपस्य मृत्योः सर्वमर्मच्छेदनरूपस्य जरायाः प्रज्ञाशक्तितेजोनिरोधपरपरिभवादिरूपाया ॥१३२॥

व्याधीनां ज्वरातिसारादिरूपाणां दुःखानामिष्टवियोगानिष्टसंयोगजानामध्यात्माधिभूताधिदैवनिमित्तानां दोषस्य वातपित्तश्लेष्ममलमूत्रादिपरिपूर्णत्वेन कायजुगुप्सितत्वस्य चानुदर्शनं पुनःपुनरालोचनं जन्मादिदुःखान्तेषु दोषस्यानुदर्शनं जन्मादिव्याध्यन्तेषु दुःखरूपदोषस्यानुदर्शनमिति वा इदं च विषयवैराग्यहेतुत्वेनात्मदर्शनस्योपकरोति ॥ ८ ॥ किं च सक्तिर्ममेदमित्येतावन्मात्रेणप्रीतिः अभिष्वङ्गस्त्वहमेवायमित्यनन्यत्वभावनया प्रीत्यतिशयःअन्यस्मिन् सुखिनि दुःखिनि वाऽहमेव सुखीदुःखीचेति तद्राहित्यमसक्तिरनभिष्वङ्ग इति चोक्तं कुत्र सक्त्यभिष्वङ्गौवर्जनीयावत आह पुत्रदारगृहादिषु पुत्रेषु दारेषु गृहेषु आदिग्रहणादन्येष्वपि भृत्यादिषु सर्वेषु स्नेहविषयेष्वित्यर्थः नित्यं च सर्वदा च समचित्तत्वं हर्षविषादशून्यमनस्त्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु उपपत्तिः प्राप्तिः इष्टोपपत्तिषु हर्षाभावोऽनिष्टोपपत्तिषु विषादाभाव इ-

असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ॥ नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ ९ ॥
मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ॥ विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ १० ॥

त्यर्थः चः समुच्चये ॥ ९ ॥ किं च मयि च भगवति वासुदेवे परमेश्वरे भक्तिः सर्वोत्कृष्टत्वज्ञानपूर्विका प्रीतिः अनन्ययोगेन नान्यो भगवतो वासुदेवात्परोऽस्त्यतः स एव नो गतिरित्येवंनिश्चयेनाव्यभिचारिणी केनापि प्रतिकूलेन हेतुना निवारयितुमशक्या सापि ज्ञानहेतुः प्रीतिर्न यावन्मयि वासुदेवे न मुच्यते देहयोगेन तावदित्युक्तेः विविक्तः स्वभावतः संस्कारतो वा शुद्धोऽशुचिभिः सर्पव्याघ्रादिभिश्च रहितः सुरधुनीपुलिनादिः चित्तप्रसादकरो देशस्तत्सेवनशीलत्वं विविक्तदेशसेवित्वं तथा च श्रुतिः 'समे शुचौ शर्करावह्निवालुकाविवर्जिते शब्दजलाश्रयादिभिः मनोनुकूले न तु चक्षुपीडने गुहानिवाताश्रयणे न योजयेदिति ' जनानामात्मज्ञानविमुखानां विषयभोगलम्पटतोपदेशकानां संसदि समवाये तत्त्वज्ञानप्रतिकूलायामरतिररमणं साधूनां तु संसदि तत्त्वज्ञानानुकूलायां रतिरुचितैव तथा चोक्तं सङ्गः ' सर्वात्मना हेयः स चेत्त्यक्तुं न शक्यते । स सद्भिः सह कर्तव्यः सन्त सङ्गो हि भेषजमिति ' ॥ १० ॥

किं च अध्यात्मं आत्मानमधिकृत्य प्रवृत्ता मात्मानात्मविवेकज्ञानमध्यात्मज्ञानं तस्मिन्नित्यत्वं विवेकनिष्ठो हि वाक्यार्थज्ञानसमर्थो भवति तत्त्वज्ञानस्याहं ब्रह्मास्मीति साक्षात्कारस्य वेदान्तवाक्यकरणकस्य अमानित्वादिसर्वसाधनपरिपाकफलस्यार्थः प्रयोजनं अविद्यातत्का-र्यात्मकनिखिलदुःखनिवृत्तिरूपः परमानन्दात्मावाप्तिरूपश्च मोक्षस्तस्य दर्शनमालोचनं तत्त्वज्ञानफलालोचने हि तत्साधने प्रवृत्तिः स्यात् एतदमानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तं विंशतिसङ्ख्याकं ज्ञानमिति प्रोक्तं ज्ञानार्थत्वात् अतोऽन्यथास्माद्विपरीतं मानित्वादियत्तदज्ञान-मिति प्रोक्तं ज्ञानविरोधित्वात् तस्मादज्ञानपरित्यागेन ज्ञानमेवोपादेयमिति भावः ॥ ११ ॥ एभिः साधनैर्ज्ञानशब्दितैः किं ज्ञेयमित्यपे-क्षायामाह ज्ञेयं यत्तदित्यादि पङ्क्तिर्यत् ज्ञेयं मुमुक्षुणा तत्प्रवक्ष्यामि प्रकर्षेण स्पष्टतया वक्ष्यामि श्रोतुरभिमुखीकरणाय फलेन स्तुवन्नाह यत् वक्ष्यमाणं ज्ञेयं ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते संसारान्मुच्यत इत्यर्थः किं तत् अनादिमत् आदिमन्न भवतीत्यनादिमत् परं निरति-

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ॥ एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोन्यथा ॥ ११ ॥ ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ॥ अनादि मत्परं ब्रह्म न सत्तन्नास-दुच्यते ॥ १२ ॥

शयं ब्रह्म सर्वतोनवच्छिन्नं परमात्मवस्तु अनादीत्येतावतैव बहुव्रीहिणार्थलाभेप्यतिशयने नित्ययोगे वा मतुपः प्रयोगः अनादीति च मत्परमिति च पदं केचिदिच्छन्ति सत्त्वगुणात् ब्रह्मणः परं निर्विशेषं रूपं ब्रह्मेत्यर्थः अहं वासुदेवाख्या परा शक्तिर्यस्येति त्वपव्याख्यानं निर्विशेषस्य ब्रह्मणः प्रतिपाद्यत्वेन तत्रशक्तिमत्त्वस्यावक्तव्यत्वात् निर्विशेषत्वमाह न सत्तन्नासदुच्यते विधिमुखेन प्रमाणस्य विषयः सच्छब्देनोच्यते निषेधमुखेन प्रमाणस्य विषयस्त्वसच्छब्देन इदं तु तदुभयविलक्षणं निर्विशेषत्वात् स्वप्रकाशचैतन्यरूपत्वाच्च 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इत्यादिश्रुतेः यस्मात्तत् ब्रह्म न सत् भावत्वाश्रयः अतो नोच्यते केनापि शब्देन मुख्यया वृत्त्या शब्दप्रवृत्तिहेतूनां तत्रासम्भवात् तद्यथा गौरोश्व इति वा जातितः पचति पठतीति वा क्रियातः शुक्लः कृष्ण इति वा गुणतो धनी गोमानिति वा संबन्धतोर्थं प्रत्याययति शब्दः अत्र क्रियागुणसंबन्धेभ्यो विलक्षणः सर्वोपि धर्मो जातिरूप उपाधिरूपो वा जातिपदेन संगृहीतो

यदृच्छाशब्दोपि डित्थडपित्थादिर्येकंचिद्धर्मं स्वात्मानं वा प्रवृत्ति निमित्तीकृत्य प्रवर्तत इति सोपि जातिशब्द एवमाकाशशब्दोपि तार्किकाणां शब्दाश्रयत्वादिरूपं यं कंचिद्धर्मं पुरस्कृत्य प्रवर्तते स्वमते तु पृथिव्यादिवदाकाशव्यक्तीनां जन्यानामनेकत्वादाकाशत्वमपि जातिरेवेति सोपि जातिशब्दः आकाशातिरिक्ता च दिङ्नास्त्येव कालश्च नेश्वरादतिरिच्यते अतिरेके वा दिक्कालशब्दावप्युपाधिविशेषप्रवृत्तिनिमित्तकाविति जातिशब्दादेव तस्मात् प्रवृत्तिनिमित्तचातुर्विध्याच्चतुर्विध एव शब्दः तत्र न सत्तन्नासदिति जातिनिषेधः क्रियागुणसंबन्धानामपि निषेधोपलक्षणार्थं एकमेवाद्वितीयमिति जातिनिषेधस्तस्या अनेकव्यक्तिवृत्तेरेकस्मिन्नसंभवात् निर्गुणं निष्क्रियं शान्तमिति गुणक्रियासंबन्धानां क्रमेण निषेधः असङ्गो ह्ययं पुरुष इति च अथात आदेशो नेति नेतीति च सर्वनिषेधः तस्मात् ब्रह्म न केनचिच्छब्देनोच्यत इति युक्तं तर्हि कथं प्रवक्ष्यामीत्युक्तं कथं वा 'शास्त्रयोनित्वादिति' सूत्रं यथा कथंचिल्लक्षणया शब्देन प्रतिपादनादिति गृहणप्रतिपादन-

सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ॥ सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १३॥

प्रकारश्चाश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमित्यत्र व्याख्यातो विस्तरस्तु भाष्ये द्रष्टव्यः ॥ १२ ॥ एवं निरुपाधिकस्य ब्रह्मणः सच्छब्दप्रत्ययाविषयत्वादसत्त्वाशङ्कायां नासदित्यनेनापास्तायामपि विस्तरेण तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थं सर्वप्राणिकरणोपाधिद्वारेण चेतनक्षेत्रज्ञरूपतया तदस्तित्वं प्रतिपादयन्नाह सर्वत्र सर्वेषु देहेषु पाणयः पादाश्चाचेतनाः स्वस्वव्यापारेषु प्रवर्तनीया यस्य चेतनस्य क्षेत्रज्ञस्य तत्सर्वतः पाणिपादं ज्ञेयं ब्रह्म सर्वाचेतनप्रवृत्तीनां चेतनाधिष्ठानपूर्वकत्वात्तस्मिन् क्षेत्रज्ञे चेतने ब्रह्मणि ज्ञेये सर्वाचेतनवर्गप्रवृत्तिहेतौ नास्ति नास्तिताशङ्केत्यर्थः एवं सर्वतोक्षीणि शिरांसि मुखानि च यस्य प्रवर्तनीयानि एवं सर्वतः श्रुतयः श्रवणेन्द्रियाणि यस्य प्रवर्तनीयत्वेन सन्ति तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखं सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वप्राणिनिकाये एकमेव नित्यं विभुं च सर्वमचेतनवर्गं आवृत्य स्वसत्तया स्फूर्त्या चाध्यासिकेन संबन्धेन व्याप्य तिष्ठति निर्विकारमेव स्थितिं लभते न तु स्वाध्यस्तस्य जडप्रपञ्चस्य दोषेण गुणेन वाऽणुमात्रेणापि संबध्यत इत्यर्थः यथा च सर्वेषु देहेष्वेकमेव चेतनं नित्यं विभुं च न प्रतिदेहं भिन्नं तथा प्रपञ्चितं प्राक् ॥ १३ ॥

“अध्यारोपापवादाभ्यां निःप्रपञ्चं प्रपञ्च्यते” इति न्यायमनुसृत्य सर्वप्रपञ्चाध्यारोपेणानादिमत्परं ब्रह्मेति व्याख्यातमधुना तदपवादेन न सत्तन्नासदुच्यत इति व्याख्यातुमारभते निरुपाधिस्वरूपज्ञानाय परमार्थतः सर्वेन्द्रियविवर्जितं तन्मायया सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेषां बहिःकरणानां श्रोत्रादीनामन्तःकरणयोश्च बुद्धिमनसोर्गुणैरध्यवसायसङ्कल्पश्रवणवचनादिभिस्तत्तद्विषयरूपतयाऽवभासत इव सर्वेन्द्रियव्यापारैर्व्यापृतमिव तज्ज्ञेयं ब्रह्म ‘ध्यायतीव लेलायतीवेति’ श्रुतेः अत्र ध्यानं बुद्धीन्द्रियव्यापारोपलक्षणं लेलायनं चलनं कर्मेन्द्रियव्यापारोपलक्षणार्थं तथा परमार्थतोऽसक्तं सर्वसंबन्धशून्यमेव मायया सर्वभृच्च सदात्मना सर्वं कल्पितं धारयति पोषयतीति च सर्वभृत् निरधिष्ठानभ्रमायोगात् तथा

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ॥ असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १४ ॥
बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ॥ सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ १५ ॥

परमार्थतो निर्गुणं सत्त्वरजस्तमोगुणरहितमेव गुणभोक्तृ च गुणानां सत्त्वरजस्तमसां शब्दादिद्वारा सुखदुःखमोहाकारेण परिणतानां भोक्तृ उपलब्धृ च तज्ज्ञेयं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ १४ ॥ भूतानां भवनधर्मिणां सर्वेषां कार्याणां कल्पितानामकल्पितमधिष्ठानमेकमेव बहिरन्तश्च रज्जुरिव स्वकल्पितानां सर्पधारादीनां सर्वात्मना व्यापकमित्यर्थः अत एव अचरं स्थावरं चरं च जङ्गमं भूतजातं तदेव अधिष्ठानात्मकत्वात् कल्पितानां न ततः किंचिद्व्यतिरिच्यत इत्यर्थः एवं सर्वात्मकत्वेऽपि सूक्ष्मत्वाद्रूपादिहीनत्वात्तदविज्ञेयं इदमेवमिति स्पष्टज्ञानार्हं न भवति ॥१२४॥ अत एवात्मज्ञानसाधनशून्यानां वर्षसहस्रकोट्याप्यप्राप्यत्वात् दूरस्थं च योजनलक्षकोट्यन्तरितमिव तत् ज्ञानसाधनसंपन्नानां तु अन्तिके च तत् अत्यन्तव्यवहितमेव आत्मत्वात् दूरात् सुदूरे तदिहान्तिके च पश्यत्स्विहैव ‘निहितं गुहायामित्यादि’ श्रुतिभ्यः ॥ १५ ॥

यदुक्तमेकमेव सर्वमावृत्य तिष्ठतीति तद्विवृणोति प्रतिदेहमात्मभेदवादिनां निरासाय भूतेषु सर्वप्राणिषु अविभक्तमभिन्नमेकमेव तत् न तु प्रतिदेहं भिन्नं व्योमवत् सर्वव्यापकत्वात् तथापि देहतादात्म्येन प्रतीयमानत्वात् प्रतिदेहं विभक्तमिव च स्थितं औपाधिकत्वेनापारमार्थिको व्योम्नीव तत्र भेदावभास इत्यर्थः ननु भवतु क्षेत्रज्ञः सर्वव्यापक एको ब्रह्म तु जगत्कारणं ततो भिन्नमेवेति नेत्याह भूतभर्तृ च भूतानि सर्वाणि स्थितिकाले बिभर्तीति तथा प्रलयकाले ग्रसिष्णु ग्रसनशीलं उत्पत्तिकाले प्रभविष्णु च प्रभवनशीलं सर्वस्य यथा रज्ज्वादिः सर्पादेर्मायाकल्पितस्य तस्माद्यज्जगतः स्थितिलयोत्पत्तिकारणं ब्रह्म तदेव क्षेत्रज्ञं प्रतिदेहमेकं ज्ञेयं न ततोन्यदित्यर्थः ॥ १६ ॥ ननु सर्वत्र विद्यमानमपि तन्नोपलभ्यते चेत्तर्हि जडमेव स्यात् न स्यात्स्वयंज्योतिष्ट्वात् तस्य रूपादिहीनत्वेनेन्द्रियाद्यग्राह्यत्वोपपत्तेरित्याह तत् ज्ञेयं ब्रह्म ज्योतिषामवभासकानामादित्यादीनां बुद्ध्यादीनां च बाह्यानामान्तराणामपि ज्योतिरवभासकं चैतन्यज्योतिषो जडज्योतिरवभासक-

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ॥ भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ १६ ॥ ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ॥ ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितम् ॥ १७ ॥

त्वोपपत्तेः येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः तस्य भासा सर्वमिदं विभातीत्यादि श्रुतिभ्यश्च' वक्ष्यति च यदादित्यगतं तेज इत्यादि स्वयं जडत्वाभावेपि जडसंसृष्टं स्यादिति नेत्याह तमसः जडवर्गात् परं अविद्यातत्कार्याभ्यामपारमार्थिकाभ्यामसंस्पृष्टं पारमार्थिकं तद् ब्रह्म सदसतोः संबन्धायोगात् उच्यते 'अक्षरात्परतः पर इत्यादि' श्रुतिभिर्ब्रह्मवादिभिश्च तदुक्तं 'निःसङ्गस्य ससङ्गेन कूटस्थस्य विकारिणा । आत्मनोनात्मना योगो वास्तवो नोपपद्यते' 'आदित्यवर्णं तमसः परस्तादिति' श्रुतेश्च आदित्यवर्णमिति स्वमाने प्रकाशान्तरानपेक्षं सर्वस्य प्रकाशकमित्यर्थः यस्मात्तत्स्वयं ज्योतिर्जडासंस्पृष्टं अत एव तज्ज्ञानं प्रमाणजन्यचेतोवृत्त्यभिव्यक्तसंविद्रूपं अत एव तदेव ज्ञेयं ज्ञातुमर्हमज्ञातत्वात् जडस्याज्ञातत्वाभावेन ज्ञातुमनर्हत्वात् कथं तर्हि सर्वैर्न ज्ञायते तत्राह ज्ञानगम्यं पूर्वोक्तेनामानित्वादिना तत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तेन साधनकलापेन ज्ञानहेतुतया ज्ञानशब्दितेन गम्यं प्राप्यं न तु तद्विनेत्यर्थः ननु साधनेन गम्यं चेत्तत् किं देशान्तरव्यव-

हितं नेत्याह हृदि सर्वस्य धिष्ठितं सर्वस्य प्राणिजातस्य हृदि बुद्धौ धिष्ठितं सर्वत्र सामान्येन स्थितमपि विशेषरूपेण तत्र स्थितमभिव्यक्तं जीवरूपेणान्तर्यामिरूपेण च सौरं तेज इवादर्शसूर्यकान्तादौ अव्यवहितमत्र वस्तुतो भ्रान्त्या व्यवहितमिव सर्वभ्रमकारणाज्ञाननिवृत्त्या प्राप्यत इत्यर्थः ॥ १७ ॥ उक्तं क्षेत्रादिकमधिकारिणं फलं च वदन्नुपसंहरति इति अनेन पूर्वोक्तेन प्रकारेण क्षेत्रं महाभूतादिधृत्यन्तं तथा ज्ञानं अमानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तं ज्ञेयं च अनादिमत्परं ब्रह्म धिष्ठितमित्यन्तं श्रुतिभ्यः स्मृतिभ्यश्चाकृष्य त्रयमपि मन्दबुद्ध्यनुग्रहाय मया सङ्क्षेपेणोक्तं एतावानेव हि सर्वो वेदार्थो गीतार्थश्च अस्मिंश्च पूर्वाध्यायोक्तलक्षणो मद्भक्त एवाधिकारीत्याह मद्भक्तः मयि भगवति वासुदेवे परमगुरौ समर्पितसर्वात्मभावो मदेकशरणः स एतद्यथोक्तं क्षेत्रं ज्ञानं ज्ञेयं च विज्ञाय विवेकेन विदित्वा मद्भावाय सर्वानर्थशून्यपरमानन्दभावाय मोक्षायोपपद्यते मोक्षं प्राप्तुं योग्यो भवति ‘ यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ॥ मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १८ ॥ प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि ॥ विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ॥ १९ ॥

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मन इति ’ श्रुतेः तस्मात्सर्वदा मदेकशरणः सन्नात्मज्ञानसाधनान्येव परमपुरुषार्थलिप्सुरनुवर्तेत तुच्छविषयभोगस्पृहां हित्वेत्यभिप्रायः ॥ १८ ॥ तदनेन ग्रन्थेन तत् क्षेत्रं यच्च यादृक्चेत्येतद्व्याख्यातं इदानीं यद्विकारि यतश्च स च यो यत्प्रभावश्चेत्येतावद्व्याख्यातव्यं तत्र प्रकृतिपुरुषयोः संसारहेतुत्वकथनेन यद्विकारि यतश्च यदिति प्रकृतिमित्यादि द्वाभ्यां प्रपञ्च्यते स च यो यत्प्रभावश्चेति तु पुरुष इत्यादिद्वाभ्यामिति विवेकः तत्र सप्तमे ईश्वरस्य द्वे प्रकृती परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे उपन्यस्य एतद्योनीनि भूतानीत्युक्तं तत्रापरा प्रकृतिः क्षेत्रलक्षणा परा तु जीवलक्षणेति तयोरनादित्वमुक्त्वा तदुभययोनित्वं भूतानामुच्यते प्रकृतिर्मायाख्या त्रिगुणात्मिका पारमेश्वरी शक्तिः क्षेत्रलक्षणा या प्रागपरा प्रकृतिरित्युक्ता या तु परा प्रकृतिर्जीवाख्या प्रागुक्ता स इह पुरुष इत्युक्त इति न पूर्वापरविरोधः प्रकृतिं पुरुषं च उभावपि अनादी एव विद्धि न विद्यत आदिः कारणं ययोस्तौ तथा प्रकृतेरना-

दित्वं सर्वजगत्कारणत्वात् तस्या अपि कारणसापेक्षत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गात् पुरुषस्यानादित्वं तद्धर्माधर्मप्रयुक्तत्वात् कृत्स्नस्य जगतः जातस्य हर्षशोकभयसंप्रतिपत्तेः अन्यथा कृतहान्यकृताभ्यागमप्रसङ्गात् यतः प्रकृतिरनादिः अतस्तस्याभूतयोनित्वमुक्तं प्रागुपपद्यत इत्याह विकारांश्च षोडश पञ्चमहाभूतान्येकादशेन्द्रियाणि च गुणांश्च सत्त्वरजस्तमोरूपान् सुखदुःखमोहान् प्रकृतिसंभवानेव प्रकृतिकारणकानेव विद्धि जानीहि ॥ १९ ॥ विकाराणां प्रकृतिसंभवत्वं विवेचयन् पुरुषस्य संसारहेतुत्वं दर्शयति कार्यं शरीरं कारणानीन्द्रियाणि तत्स्थानि त्रयोदश देहारम्भकाणि भूतानि विषयाश्चेह कार्यग्रहणेन गृह्यन्ते गुणाश्च सुखदुःखमोहात्मकाः करणाश्रयत्वात् करणग्रहणेन गृह्यन्ते तेषां कार्यकारणानां कर्तृत्वे तदाकारपरिणामे हेतुः कारणं प्रकृतिरुच्यते महर्षिभिः कार्यकारणेति दीर्घपाठेऽपि स एवार्थः प्रकृतेः संसारकारणत्वं व्याख्याय पुरुषस्यापि यादृशं तत्तदाह पुरुषः क्षेत्रज्ञः परा प्रकृतिरिति प्राग्व्याख्यातः स सुखदुःखानां सुखदुःखमोहानां भोग्यानां

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ॥ पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २० ॥ पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् ॥ कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ २१ ॥

सर्वेषामपि भोक्तृत्वे वृत्त्युपरक्तोपलम्भे हेतुरुच्यते ॥ २० ॥ यत्पुरुषस्य सुखदुःखभोक्तृत्वं संसारित्वमित्युक्तं तस्य किं निमित्तमित्युच्यते प्रकृतिर्माया तां मिथ्यैव तादात्म्येनोपगतः प्रकृतिस्थो हि एव पुरुषो भुङ्क्ते उपलभते प्रकृतिजान् गुणान् अतः प्रकृतिजगुणोपलम्भहेतुषु सदसद्योनिजन्मसु सद्योनयो देवाद्यास्तेषु हि सात्त्विकमिष्टं फलं भुज्यते असद्योनयः पश्वाद्यास्तेषु हि तामसमनिष्टं फलं भुज्यते सदसद्योनयो धर्माधर्ममिश्रत्वात् ब्राह्मणाद्या मनुष्यास्तेषु हि राजसं मिश्रं फलं भुज्यते अतस्तत्रास्य पुरुषस्य गुणसङ्गः सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकप्रकृतितादात्म्याभिमान एव कारणं न त्वसङ्गस्य तस्य स्वतः संसार इत्यर्थः अथवा गुणसङ्गो गुणेषु शब्दादिषु सुखदुःखमोहात्मकेषु सङ्गोऽभिलाषः काम इति यावत् स एवास्य सदसद्योनिजन्मसु कारणं 'स यथा कामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते तदभिसंपद्यत इति' श्रुतेः अस्मिन्नपि पक्षे मूलकारणत्वेन प्रकृतितादात्म्याभिमानो द्रष्टव्यः ॥ २१ ॥

तदेवं प्रकृतिमिथ्यातादात्म्यात्पुरुषस्य संसारो न स्वरूपेणेत्युक्तं कीदृशं पुनस्तस्य स्वरूपं यत्र न संभवति संसार इत्याकाङ्क्षायां तस्य स्वरूपं साक्षान्निर्दिशन्नाह अस्मिन् प्रकृतिपरिणामे देहे जीवरूपेण वर्तमानोपि पुरुषः परः प्रकृतिगुणासंसृष्टः परमार्थतोऽसंसारी स्वेन रूपेणेत्यर्थः यत उपद्रष्टा यथा ऋत्विग्यजमानेषु यज्ञकर्मव्यापृतेषु तत्समीपस्थोऽन्यः स्वयमव्यापृतो यज्ञविद्याकुशलत्वादृत्विग्यजमानव्यापारगुणदोषाणामीक्षिता तद्वत् कार्यकारणव्यापारेषु स्वयमव्यापृतो विलक्षणस्तेषां कार्यकरणानां सव्यापाराणां समीपस्थो द्रष्टा न तु कर्ता पुरुषः 'स यत्तत्र किंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इति' श्रुतेः अथवा देहचक्षुर्मनोबुद्ध्यात्मसु द्रष्टृषु मध्ये बाह्यान् देहादीनपेक्ष्यात्यव्यवहितो द्रष्टात्मा पुरुष उपद्रष्टा उपशब्दस्य सामीप्यार्थत्वात्तस्य चाव्यवधानरूपस्य प्रत्यगात्मन्येव पर्यवसानात् अनुमन्ता च कार्यकरणप्रवृत्तिषु स्वयमप्रवृत्तोपि प्रवृत्त इव सन्निधिमात्रेण तदनुकूलत्वादनुमन्ता अथवा

उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ॥ परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥ २२ ॥

स्वव्यापारेषु प्रवृत्तान्देहेन्द्रियादीन्न निवारयति कदाचिदपि तत्साक्षिभूतः पुरुष इत्यनुमन्ता साक्षी चेति श्रुतेः भर्ता देहेन्द्रियमनोबुद्धीनां संहतानां चैतन्याध्यासविशिष्टानां स्वसत्तया स्फुरणेन च धारयिता पोषयिता च भोक्ता बुद्धेः सुखदुःखमोहात्मकान् प्रत्ययान् स्वरूपचैतन्येन प्रकाशयतीति निर्विकार एवोपलब्धा महेश्वरः सर्वात्मत्वात् स्वतन्त्रत्वाच्च महानीश्वरश्चेति महेश्वरः परमात्मा देहादिबुद्ध्यन्तानामविद्ययात्मत्वेन कल्पितानां परमः प्रकृष्ट उपद्रष्टृत्वादिपूर्वोक्तविशेषणविशिष्ट आत्मा परमात्मा इति अनेन शब्देनापि उक्तः कथितः श्रुतौ चकारादुपद्रष्टेत्यादिशब्दैरपि स एव पुरुषः पर उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृत इत्यग्रेपि वक्ष्यते ॥ २२ ॥ तदेवं स च यो यत्प्रभावश्चेति व्याख्यातं इदानीं यज्ज्ञा- ॥१३६॥

त्वाऽमृतमश्नुत इत्युक्तमुपसंहरति य एवमुक्तेन प्रकारेण वेत्ति पुरुषमयमस्मीति साक्षात्करोति प्रकृतिं चाविद्यां गुणैः स्वविकारैःसह मिथ्याभूतात्मविद्यया बाधितां वेत्ति निवृत्ते ममाज्ञानतत्कार्ये इति स सर्वथा प्रारब्धकर्मवशादिन्द्रवद्विधिमतिक्रम्य वर्तमानोपि भूयो न जायते पतितेस्मिन् विद्वच्छरीरे पुनर्देहग्रहणं न करोति अविद्यायां विद्यया नाशितायां तत्कार्यासंभवस्य बहुधोक्तत्वात् 'तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशादिति' न्यायात् अपिशब्दाद्विधिमनतिक्रम्य वर्तमानः स्ववृत्तस्थो भूयो न जायत इति किमु वक्तव्यमित्यभिप्रायः॥ २३ ॥अत्रात्मदर्शने साधनविकल्पा इमे कथ्यन्त इह हि चतुर्विधा जनाः केचिदुत्तमाः केचिन्मध्यमाः केचिन्मन्दाः केचिन्मन्दतरा इति तत्रोत्तमानामात्मज्ञानसाधनमाह ध्यानेन विजातीयप्रत्ययानन्तरितेन सजातीयप्रत्ययप्रवाहेण श्रव-

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ॥ सर्वथा वर्तमानोपि न स भूयोभिजायते ॥ २३ ॥
ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ॥ अन्ये साङ्ख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २४ ॥

णमननफलभूतेनात्मचिन्तनेन निदिध्यासनशब्दोदितेन आत्मनि बुद्धौ पश्यन्ति साक्षात्कुर्वन्ति आत्मानं प्रत्यक्चेतनमात्मना ध्यानसंस्कृतेनान्तःकरणेन केचिदुत्तमा योगिनो मध्यमानामात्मज्ञानसाधनमाह अन्ये मध्यमाः साङ्ख्येन योगेन निदिध्यासनपूर्वभाविना श्रवणमननरूपेण नित्यानित्यविवेकादिपूर्वकेण इमे गुणत्रयपरिणामा अनात्मानः सर्वे मिथ्याभूतास्तत्साक्षिभूतो नित्यो विभुर्निर्विकारः सत्यः समस्तजडसंबन्धशून्य आत्माहमित्येवं वेदान्तवाक्यविचारजन्येन चिन्तनेन पश्यन्त्यात्मानमात्मनीति वर्तन्ते ध्यानोत्पत्तिद्वारेणेत्यर्थो मन्दानां ज्ञानसाधनमाह कर्मयोगेन ईश्वरार्पणबुद्ध्या क्रियमाणेन फलाभिसन्धिरहितेन तत्तद्वर्णाश्रमोचितेन वेदविहितेन कर्मकलापेन चापरे मन्दाः पश्यन्त्यात्मानमात्मनीति वर्तन्ते सत्त्वशुद्ध्या श्रवणमननध्यानोत्पत्तिद्वारेणेत्यर्थः ॥ २४ ॥ मन्दतराणां ज्ञानसाधनमाह

अन्ये तु मन्दतराः तुशब्दः पूर्वश्लोकोक्तत्रिविधाधिकारिवैलक्षण्यद्योतनार्थः एषूपायेष्वन्यतरेणाप्येवं यथोक्तमात्मानमजानन्तोऽन्येभ्यः कारुणिकेभ्य आचार्येभ्यः श्रुत्वेदमेवं चिन्तयन्तेत्युक्ता उपासते श्रद्दधानाः सन्तश्चिन्तयन्ति तेपि चातितरन्त्येव मृत्युं संसारं श्रुतिपरायणाः स्वयं विचारासमर्था अपि श्रद्दधानतया गुरूपदेशश्रवणमात्रपरायणाः तेपीत्यपिशब्दाद्ये स्वयं विचारसमर्थास्ते मृत्युमतितरन्तीति किमु वक्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ २५ ॥ संसारस्याविद्यकत्वाद्विद्यया मोक्ष उपपद्यत इत्येतस्यार्थस्यावधारणाय संसारतन्निवर्तकज्ञानयोः प्रपञ्चः क्रियते यावदध्यायसमाप्ति तत्र कारणं गुणसङ्गोस्य सदसद्योनिजन्मस्विच्येतत्प्रागुक्तं विवृणोति यावत् किमपि सत्त्वं वस्तु संजायते स्थावरं जङ्गमं वा तत्सर्वं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् अविद्यातत्कार्यात्मकं जडमनिर्वचनीयं सदसत्त्वं दृश्यजातं क्षेत्रं तद्विलक्षणं तद्भासकं स्वप्रकाश-

अन्येत्वेवमजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते ॥ तेपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ २५ ॥ यावत्संजायते किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ २६ ॥

परमार्थसच्चैतन्यमसङ्गोदासीनं निर्धर्मकमद्वितीयं क्षेत्रज्ञं तयोः संयोगो मायावशादितरेतराविवेकनिमित्तो मिथ्यातादात्म्याध्यासः सत्यानृतमिथुनीकरणात्मकः तस्मादेव संजायते तत्सर्वं कार्यजातमिति विद्धि हे भरतर्षभ अतः स्वरूपाज्ञाननिबन्धनः संसारः स्वरूपज्ञानाद्विनष्टुमर्हति स्वप्नादिवदित्यभिप्रायः ॥ २६ ॥ एवं संसारमविद्यात्मकमुक्त्वा तन्निवर्तकविद्याकथनाय य एवं वेत्ति पुरुषमिति प्रागुक्तं विवृणोति सर्वेषु भूतेषु भवनधर्मकेषु स्थावरजङ्गमात्मकेषु प्राणिषु अनेकविधजन्मादिपरिणामशीलतया गुणप्रधानभावापत्त्या च विषमेषु अत एव चञ्चलेषु प्रतिक्षणपरिणामिनो हि भावा नापरिणम्य क्षणमपि स्थातुमीशते अत एव परस्परबाध्यबाधकभावापन्नेषु एवमपि विनश्यत्सु दृष्टनष्टस्वभावेषु मायागन्धर्वनगरादिप्रायेषु समं सर्वत्रैकरूपं प्रति

देहमकं जन्मादिपरिणामशून्यतया च तिष्ठन्तमपरिणममानं परमेश्वरं सर्वजडवर्गसत्तास्फूर्तिप्रदत्वेन बाध्यबाधकभावशून्यं सर्वदोषानास्कन्दितं अविनश्यन्तं दृष्टनष्टप्रायसर्वद्वैतबाधेऽप्यबाधितं एवं सर्वप्रकारेण जडप्रपञ्चविलक्षणमात्मानं विवेकेन यः शास्त्रचक्षुषा पश्यति स एव पश्यत्यात्मानं जाग्रद्बोधेन स्वप्नभ्रमं बाधमान इव अज्ञस्तु स्वप्नदर्शीव भ्रान्त्या विपरीतं पश्यन्नपश्यत्येव अदर्शनात्मकत्वाद्भ्रमस्य न हि रज्जुं सर्पतया पश्यन् पश्यतीति व्यपदिश्यते रज्ज्वदर्शनात्मकत्वात्सर्पदर्शनस्य एवं भूतान्यानुपरक्तशुद्धात्मदर्शनात्तददर्शनात्मिकाया अविद्याया निवृत्तिस्ततस्तत्कार्यसंसारनिवृत्तिरित्यभिप्रायः अत्रात्मानमिति विशेष्यलाभो विशेषणमर्यादया परमेश्वरमित्येव वा विशेष्यपदं विषमत्वचञ्चलत्वबाध्यबाधकरूपत्वलक्षणं जडगतं वैधर्म्यं समत्वतिष्ठत्वपरमेश्वरत्वरूपात्मविशेषणत-

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम ॥ विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥ २७ ॥
समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ॥ न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानं ततो याति परां गतिम् ॥ २८ ॥

स्तादर्थात्प्राप्तं अन्यकृष्टोक्तमिति विवेकः ॥ २७ ॥ यदेतदात्मदर्शनं फलेन स्तौति रुच्युत्पत्तये समवस्थितं जन्मादिविनाशान्तभावविकारशून्यतया सम्यक्तयाऽवस्थितमिति स्वविनाशित्वलाभः अन्यत्प्राग्व्याख्यातं एवं पूर्वोक्तविशेषणमात्मानं पश्यन् अयमस्मीति शास्त्रदृष्ट्या साक्षात्कुर्वन् न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानं सर्वोऽप्यज्ञः परमार्थसन्तमेकमकर्त्रभोक्तृपरमानन्दरूपमात्मानमविद्यया सति भात्यपि वस्तुनि नास्ति न भातीति प्रतीतिजननसमर्थनया स्वयमेव तिरस्कुर्वन्नसन्तमिव करोतीति हिनस्त्येव तं तथाऽविद्ययात्मत्वेन परिगृहीतं देहेन्द्रियसंघातमात्मानं पुरातनं हित्वा न तमादत्ते कर्मवशादिति हिनस्त्येव तं अत उभयथाप्यात्मैनेह सर्वोऽप्यज्ञः यमभिप्रेत्येयं शकुन्तलावचनरूपा स्मृतिः 'किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा । योन्यथासन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यत इति ' श्रुतिश्च 'असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः । तांस्ते प्रेत्याभिग-

च्छान्ति ये के चात्महनो जना इति' असुर्या असुरस्य स्वभूताः असुर्या संपदा भोग्या इत्यर्थ आत्महन इत्यनात्मन्यात्माभिमानिन इत्यर्थः
अतो य आत्मज्ञः सोनात्मन्यात्माभिमानं शुद्धात्मदर्शनेन बाधते अतः स्वरूपलाभात्त हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां
गतिं तत आत्महननाभावाद्वविद्यातत्कार्यनिवृत्तिलक्षणां मुक्तिमधिगच्छतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ ननु शुभाशुभकर्मकर्तारः प्रतिदेहं
भिन्ना आत्मानो विषमाश्च तत्तद्विचित्रफलभोक्तृत्वेनेति कथं सर्वभूतस्थमेकमात्मानं समं पश्यन्न हिनस्त्यात्मनात्मानमित्युक्तमत आह
कर्माणि वाङ्मनःकायारभ्याणि सर्वशः सर्वैः प्रकारैः प्रकृत्यैव देहेन्द्रियसंघाताकारपरिणतया सर्वविकारकारणभूतया त्रिगुणात्मिकया भग-
वन्मायथैव क्रियमाणानि न तु पुरुषेण सर्वविकारशून्येन यो विवेकी पश्यति एवं क्षेत्रेण क्रियमाणेष्वपि कर्मसु आत्मानं क्षेत्रज्ञमकर्तारं
सर्वोपाधिविवर्जितमसङ्गमेकं सर्वत्र समं यः पश्यति तथाशब्दः पश्यतीति क्रियाकर्षणार्थः स पश्यति स परमार्थदर्शीति पूर्ववत् सविका-

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः॥ यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति॥२९॥
यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति॥ तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३० ॥

रस्य क्षेत्रस्य तत्तद्विचित्रकर्मकर्तृत्वेन प्रतिदेहं भेदेपि वैषम्येपि न निर्विशेषस्याकर्तुराकाशस्येव न भेदे प्रमाणं किञ्चिदात्मन इत्युपपादितं
प्रक ॥ २९ ॥ तदेवं मायातत्त्वक्षेत्रभेददर्शनमभ्यनुज्ञाय क्षेत्रज्ञभेददर्शनमपाकृतं इदानीं तु क्षेत्रभेददर्शनमपि मायिकत्वेनापाकरोति यदा
यस्मिन्काले भूतानां स्थावरजङ्गमानां सर्वेषामपि जडवर्गाणां पृथग्भावं पृथक्त्वं परस्परभिन्नत्वं एकस्मिन्नेवात्मनि सद्रूपे स्थितं कल्पितं
कल्पितस्याधिष्ठानादनतिरिकात् सद्रूपात्मस्वरूपादनतिरिक्तं अनुपश्यति शास्त्राचार्योपदेशमनुस्वयमालोचयति आत्मैवेदं सर्वमिति
एवमपि मायावशात्तत एकस्मादात्मन एव विस्तारं भूतानां पृथग्भावं च स्वप्नमायावदनुपश्यति ब्रह्म संपद्यते तदा सजातीय-
विजातीयभेददर्शनाभावात् ब्रह्मैव सर्वानर्थशून्यं भवति तस्मिन्काले 'यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः तत्र को मोहः कः
शोक एकत्वमनुपश्यत इति' श्रुतेः प्रकृत्यैव चेत्यत्रात्मभेदो निराकृतः यदा भूतपृथग्भावमित्यत्र त्वनात्मभेदोपीतिविशेषः ॥ ३० ॥

आत्मनः स्वतोऽकर्तृत्वेऽपि शरीरसंबन्धौपाधिकं कर्तृत्वं स्यादित्याशङ्कामपनुदन् यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यतीत्येतद्विवृणोति अयमपरोक्षः परमात्मा परमेश्वराभिन्नः प्रत्यगात्मा अव्ययो न व्येतीत्यव्ययः सर्वविकारशून्य इत्यर्थः तत्र व्ययो द्विधा धर्मिस्वरूपस्यैवोत्पत्तिमत्तया वा धर्मिस्वरूपस्यानुत्पाद्यत्वेऽपि धर्माणामेवोत्पत्त्यादिमत्तया वा तत्राद्यं निराकरोति अनादित्वादिति आदिः प्रागसत्त्वावस्था सा च नास्ति सर्वदा सत आत्मनः अतस्तस्य कारणाभावाज्जन्माभावः न ह्यनादेर्जन्म संभवति तदभावे च तदुत्तरभाविनो भावविकारा न संभवन्त्येव अतो न स्वरूपेण व्येतीत्यर्थो द्वितीयं निराकरोति निर्गुणत्वादिति निर्धर्मकत्वादित्यर्थो न हि धर्मिणमविकृत्य कश्चिद्धर्म उपैत्यपैति वा धर्मधर्मिणोस्तादात्म्यादयं तु निर्धर्मकोऽतो न धर्मद्वारापि व्येतीत्यर्थः 'अविनाशी वा अरेऽयमात्माऽ

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः ॥ शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥ ३१ ॥ यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ॥ सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥ ३२ ॥

नुच्छित्तिधर्मेति' श्रुतेः यस्मादेषः जायतेऽस्ति वर्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते विनश्यतीत्येवं षड्भावविकारशून्यः आध्यासिकेन संबन्धेन शरीरस्थोऽपि तस्मिन्कुर्वत्ययमात्मा न करोति यथाध्यासिकेन संबन्धेन जलस्थः सविता तस्मिंश्चलत्यपि न चलत्येव तद्वत् यतो न करोति किंचिदपि कर्म अतः केनापि कर्मफलेन न लिप्यते यो हि यत्कर्म करोति स तत्फलेन लिप्यते न त्वयमकर्तृत्वादित्यर्थ इच्छा द्वेषः सुखं दुःखमित्यादीनां क्षेत्रधर्मत्वकथनात् प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानीति मायाकार्यत्वव्यपदेशाच्च अत एव परमार्थदर्शिनां सर्वकर्माधिकारनिवृत्तिरिति प्राग्व्याख्यातं एतेनात्मनो निर्धर्मकत्वकथनात् स्वगतभेदोऽपि निरस्तः प्रकृत्यैव च कर्माणीत्यत्र सजातीयभेदो निवारित यदा भूतपृथग्भावमित्यत्र विजातीयभेदः अनादित्वान्निर्गुणत्वादित्यत्र स्वगतो भेद इत्यद्वितीयं ब्रह्मैवात्मेति सिद्धम् ॥ ३१ ॥

शरीरस्थोऽपि तत्कर्मणा न लिप्यते स्वयमसङ्गत्वादित्यत्र दृष्टान्तमाह सौक्ष्म्यादसङ्गस्वभावत्वात् आकाशं सर्वगतमपि नोपलिप्यते पङ्कादिभिर्यथेति दृष्टान्तार्थः स्पष्टमितरत् ॥ ३२ ॥ न केवलमसङ्गस्वभावत्वादात्मा नोपलिप्यते प्रकाशकत्वादपि प्रकाश्यधर्मैर्न लिप्यत इति सदृष्टान्तमाह यथा रविरेक एव कृत्स्नं सर्वमिमं लोकं देहेन्द्रियसङ्घातं रूपवद्वस्तुमात्रमिति यावत् प्रकाशयति न च प्रकाश्यधर्मैर्लिप्यते न वा प्रकाश्यभेदाद्भिद्यते तथा क्षेत्री क्षेत्रज्ञ एक एव कृत्स्नं क्षेत्रं प्रकाशयति हे भारत अत एव न प्रकाश्यधर्मैर्लिप्यते न वा प्रकाश्यभेदाद्भिद्यत इत्यर्थः ' सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुः-

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ॥ क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ ३३ ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ॥ भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥ ३४ ॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

खेन बाह्य इति ' श्रुतेः ॥ ३३ ॥ इदानीमध्यायार्थं सफलमुपसंहरति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः प्राग्व्याख्यातयोरेवमुक्तेन प्रकारेणान्तरं परस्परवैलक्षण्यं जाड्यचैतन्यविकारित्वनिर्विकारत्वादिरूपं ज्ञानचक्षुषा शास्त्राचार्योपदेशजनितात्मज्ञानरूपेण चक्षुषा ये विदुर्भूतप्रकृतिमोक्षं च भूतानां सर्वेषां प्रकृतिरविद्या मायाख्या तस्याः परमार्थात्मविद्यया मोक्षमभावगमनं च ये विदुर्जानन्ति यान्ति ते परं परमार्थात्मवस्तुस्वरूपं कैवल्यं न पुनर्देहमाददत इत्यर्थः तदेवममानित्वादिसाधननिष्ठस्य क्षेत्रक्षेत्रज्ञविवेकविज्ञानवतः सर्वानर्थनिवृत्त्या परमपुरुषार्थसिद्धिरिति सिद्धम् ॥ ३४ ॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीश्रीपादशिष्यमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीभगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां क्षेत्रक्षेत्रज्ञविवेको नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

॥ श्रीकृष्णाय गीतामृतदुहे नमः ॥ पूर्वाध्याये यावत्संजायते किंचित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धीत्युक्तं तत्र निरीश्वरसाङ्ख्यनिराकरणेन क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्येश्वराधीनत्वं वक्तव्यं एवं कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मस्वित्युक्तं तत्र कस्मिन् गुणे कथं सङ्गः के वा गुणाः कथं वा ते बध्नन्तीति वक्तव्यं तथा भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परमित्युक्तं तत्र भूतप्रकृतिशब्दितेभ्यो गुणेभ्यः कथं मोक्षणं स्यान्मुक्तस्य च किं लक्षणमिति वक्तव्यं तदेतत्सर्वं विस्तरेण वक्तुं चतुर्दशोऽध्याय आरभ्यते तत्र वक्ष्यमाणमर्थं द्वाभ्यां स्तुवन् श्रोतॄणां रुच्युत्पत्तये ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं परमात्मज्ञानसाधनं परं श्रेष्ठं परवस्तुविषयत्वात् कीदृशं तत् ज्ञानानां ज्ञानसाधनानां बहिरङ्गानां यज्ञादीनां मध्ये उत्तमं उत्तमफलत्वात् नत्वमानित्वादीनां तेषामन्तरङ्गत्वेनोत्तमफलत्वात् परमित्यनेनोत्कृष्ट-

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ॥ यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥ १ ॥ इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ॥ सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ २ ॥

विषयत्वमुक्तं उत्तममित्यनेन तूत्कृष्टफलत्वमिति भेदः ईदृशं ज्ञानमहं प्रवक्ष्यामि भूयः पुनः पूर्वेष्वध्यायेष्वसकृदुक्तमपि यत् ज्ञानं ज्ञात्वाऽनुष्ठाय मुनयो मननशीलाः संन्यासिनः सर्वे परां सिद्धिं मोक्षाख्यां इतो देहबन्धनाद्गताः प्राप्ताः ॥ १ ॥ तस्याः सिद्धेरैकान्तिकत्वं दर्शयति इदं यथोक्तं ज्ञानं ज्ञानसाधनमुपाश्रित्यानुष्ठाय मम परमेश्वरस्य साधर्म्यं मद्रूपतामत्यन्ताभेदेनागताः प्राप्ताः सन्तः सर्गेऽपि हिरण्यगर्भादिषूत्पद्यमानेष्वपि नोपजायन्ते प्रलये ब्रह्मणोऽपि विनाशकाले न व्यथन्ति च न व्यथन्ते न च लीयन्त इत्यर्थः ॥ २ ॥ तदेवं प्रशंसया श्रोतारमभिमुखीकृत्य परमेश्वराधीनयोः प्रकृतिपुरुषयोः सर्वभूतोत्पत्तिं प्रति हेतुत्वं नतु साङ्ख्यसिद्धान्तवत् स्वतन्त्रयोरितीमं विवक्षितमर्थमाह द्वाभ्यां सर्वकार्यापेक्षयाऽधिकत्वात्कारणं महत् सर्वकार्याणां वृद्धिहेतु-

त्वरूपात् बृंहणत्वात् ब्रह्म अव्याकृतं प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका माया महत् ब्रह्म तच्च ममेश्वरस्य योनिर्गर्भाधानस्थानं तस्मिन् महति ब्रह्मणि योनौ गर्भं सर्वभूतजन्मकारणं अहं बहु स्यां प्रजायेयेतीक्षणरूपं सङ्कल्पं दधामि धारयामि तत्सङ्कल्पविषयीकरोमीत्यर्थः यथा हि कश्चित् पिता पुत्रमनुशयिनं बाह्याद्याहाररूपेण स्वस्मिन् लीनं शरीरेण योजयितुं योनौ रेतःसेकपूर्वकं गर्भमाधत्ते तस्माच्च गर्भाधानात् स पुत्रः शरीरेण युज्यते तदर्थं च मध्ये कललाद्यवस्था भवति तथा प्रलये मयि लीनमविद्याकामकर्मानुशयवन्तं क्षेत्रज्ञं सृष्टिसमये भोग्येन क्षेत्रेण कार्यकरणसंघातेन योजयितुं चिदाभासाख्यरेतःसेकपूर्वकं मायावृत्तिरूपं गर्भमहमादधामि तदर्थं च मध्ये आकाशवायु-तेजोजलपृथिव्याद्युत्पत्त्यवस्थाः ततो गर्भाधानात्संभव उत्पत्तिः हिरण्यगर्भादीनां भवति हे भारत नत्वीश्वरकृतगर्भाधानं विनेत्यर्थः ॥ ३ ॥

मम योनिर्महत् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ॥ संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ३ ॥ सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः संभवन्ति याः ॥ तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ ४ ॥

ननु कथं सर्वभूतानां ततः संभवो देवादिदेवविशेषाणां कारणान्तरसंभवादित्याशङ्क्याह देवपितृमनुष्यपशुमृगादिसर्वयोनिषु या मूर्तयो जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जादिभेदेन विलक्षणविविधसंस्थानास्तनवः संभवन्ति हे कौन्तेय तासां मूर्तीनां तत्तत्कारणभावापन्नं महत् ब्रह्मैव योनिर्मातृस्थानीया अहं परमेश्वरो बीजप्रदो गर्भाधानस्य कर्ता पिता तेन महतो ब्रह्मण एवावस्थाविशेषाः कारणान्तराणीति युक्तमुक्तं संभवः सर्वभूतानां ततो भवतीति॥४॥तदेवं निरीश्वरसाङ्ख्यनिराकरणेन क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्येश्वराधीनत्वमुक्तं इदानीं कस्मिन् गुणे कथं सङ्गः के वा गुणाः कथं वा ते बध्नन्तीत्युच्यते सत्त्वमित्यादिना सत्त्वमित्यतः प्राक्चतुर्दशभिः सत्त्वरजस्तम इत्येवंनामानो गुणा नित्यपरतन्त्राः पुरुषं प्रति सर्वेषामचेतनानां चेतनार्थत्वात् न तु वैशेषिकानां रूपादिवद्द्रव्याश्रिताः न च गुणगुणिनोरन्यत्वमत्र विवक्षितं गुणत्रयात्मकत्वात्प्रकृतेः तर्हि कथं ॥१४०॥

प्रकृतिसंभवा इति उच्यते त्रयाणां गुणानां साम्यावस्था प्रकृतिर्माया भगवतस्तस्याः सकाशात् परस्पराङ्गाङ्गिभावेन वैषम्येण परिणताः प्रकृतिसंभवा इत्युच्यन्ते ये च देहे प्रकृतिकार्ये शरीरेन्द्रियसङ्घाते देहिनं देहतादात्म्यासमापन्नं जीवं परमार्थतः सर्वविकारशून्यत्वेनाव्ययं निबध्नन्ति निर्विकारमेव सन्तं स्वविकारवत्तयोपदर्शयतीव भ्रान्त्या जलपात्राणीव दिवि स्थितमादित्यं प्रति विम्बाध्यासेन स्वकम्पादिमत्तया यथा च पारमार्थिको बन्धो नास्ति तथा व्याख्यातं प्राक् शरीरस्थोपि कौन्तेय न करोति न लिप्यत इति ॥ ५ ॥ तत्र को गुणः केन सङ्गेन बध्नातीत्युच्यते तत्र तेषु गुणेषु मध्ये सत्त्वं प्रकाशकं चैतन्यस्य तमोगुणकृतावरणतिरोधायकं निर्मलत्वात् स्वच्छत्वात् चिद्बिम्बग्रहणयोग्यत्वादिति यावत् न केवलं चैतन्याभिव्यञ्जकं किंतु अनामयं आमयो दुःखं तद्विरोधिसुखस्यापि

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ॥ निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ ५ ॥ तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ॥ सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥ ६ ॥

व्यञ्जकमित्यर्थस्तत् बध्नाति सुखसङ्गेन ज्ञानसङ्गेन च देहिनं हे अनघाव्यसन सर्वत्र संबोधनानामभिप्रायः प्रागुक्तः स्मर्तव्योऽत्र सुखज्ञानशब्दाभ्यामन्तःकरणपरिणामौ सद्व्यञ्जकावुच्येते इच्छा द्वेषः सुखं संघातश्चेतना धृतिरिति सुखचेतनयोरपीच्छादिवत् क्षेत्रधर्मत्वेन पाठात् तत्रान्तःकरणधर्मस्य सुखस्य ज्ञानस्य चात्मन्यध्यासः सङ्गोऽहं सुखी अहं ज्ञात इति च न हि विषयधर्मो विषयिणो भवति तस्मादविद्यामात्रमेतदिति शतश उक्तं ॥ ६ ॥ रज्यते विषयेषु पुरुषोऽनेनेति रागः कामो गर्वः स एवात्मा स्वरूपं यस्य धर्मधर्मिणोस्तादात्म्यात् तद्रागात्मकं रजो विद्धि अत एव अप्राप्ताभिलाषस्तृष्णा प्राप्तस्योपस्थितेऽपिविनाशे संरक्षणाभिलाष आसङ्गस्तयोस्तृष्णासङ्गयोः संभवो यस्मात् तद्रजो निबध्नाति हे कौन्तेय कर्मसङ्गेन कर्मसु दृष्टा-

र्थेषु अहमिदं करोम्येतत् फलं भोक्ष्य इत्यभिनिवेशविशेषेण देहिनं वस्तुतोऽकर्तारमेव कर्तृत्वाभिमानिनं रजसः प्रवृत्तिहेतुत्वात् ॥ ७ ॥ तुशब्दः सत्त्वरजोपेक्षया विशेषद्योतनार्थोऽज्ञानादावरणशक्तिरूपात्तदुद्भूतमज्ञानजं तमो विद्धि अतः सर्वेषां देहिनां मोहनं अविवेकरूपत्वेन भ्रान्तिजनकं प्रमादेनालस्येन निद्रया च तत्तमो निबध्नाति देहिनमित्यनुषज्यते हे भारत प्रमादो वस्तुविवेकासामर्थ्यं सत्त्वकार्यप्रकाशविरोधि आलस्यं प्रवृत्त्यसामर्थ्यं रजःकार्यप्रवृत्तिविरोधि उभयविरोधिनी तमोगुणालम्बना वृत्तिर्निद्रेति विवेकः ॥ ८ ॥ उक्तानां मध्ये कस्मिन्कार्ये कस्य गुणस्योत्कर्ष इति तत्राह सत्त्वमुत्कृष्टं सत् सुखे सञ्जयती

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ॥ तं निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥ ७ ॥ तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ॥ प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥ ८ ॥ सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ॥ ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥ ९ ॥

दुःखकारणमभिभूय सुखे संश्लेषयति सर्वत्र देहिनमित्यनुषज्यते एवं रज उत्कृष्टं सत् सुखकारणमभिभूय कर्मणि सञ्जयतीत्यनुषज्यते तमस्तु प्रमादबलेनोत्पद्यमानमपि सत्त्वकार्यं ज्ञानमावृत्य आच्छाद्य प्रमादे प्राप्तज्ञायमानता कस्याप्यज्ञाने सञ्जयति उत अपि प्राप्तकर्तव्यता कस्याप्यकरणे आलस्ये तामस्यां च निद्रायां सञ्जयतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ उक्तं कार्यं कदा कुर्वन्ति गुणा इत्युच्यते रजस्तमश्च युगपदुद्भवावपि गुणावभिभूय सत्त्वं भवत्युद्भवति वर्धते यदा तदा स्वकार्यं प्रागुक्तमसाधारण्येन करोतीति शेषः एवं रजोऽपि सत्त्वं तमश्चेति गुणद्वयमभिभूयोद्भवति यदा तदा प्रागुक्तं स्वकार्यं करोति तथा तद्वदेव तमोऽपि सत्त्वं रजश्चेत्युभाव-

पि गुणावभिभूय उद्भवति यदा तदा स्वकार्यं प्रागुक्तं करोतीत्यर्थः ॥ १० ॥ इदानीमुद्भूतानां तेषां लिङ्गान्याह त्रिभिः । अस्मिन्नात्मनो भोगायतने देहे सर्वेष्वपि द्वारेषूपलब्धिसाधनेषु श्रोत्रादिकरणेषु यदा प्रकाशः बुद्धिपरिणामविशेषो विषयाकारः स्वविषयावरणविरोधी दीपवत् तदेव ज्ञानं शब्दादिविषय उपजायते तदाऽनेन शब्दादिविषयज्ञानाख्यप्रकाशेन लिङ्गेन प्रकाशात्मकं सत्त्वं विवृद्धमुद्भूतमिति विद्यात् जानीयात् उत अपि सुखादिलिङ्गेनापि जानीयादित्यर्थः ॥ ११ ॥ महति धनागमे जायमानेऽप्यनुक्षणं वर्धमानस्तदभिलाषो लोभः स्वविषयप्राप्त्यनिवर्त्य इच्छाविशेष इति यावत् प्रवृत्तिर्निरन्तरं प्रयतमानता आरम्भः कर्मणां बहुवित्तव्ययाः

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ॥ रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ १० ॥
सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते ॥ ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥ ११ ॥ लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा ॥ रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥ १२ ॥

यासकरहर्म्यां काम्यनिषिद्धलौकिकमहीगृहादिविषयाणां व्यापाराणामुद्यमः अशमो इदं कृत्वेदं करिष्यामीति सङ्कल्पप्रवाहानुपरमः स्पृहा उच्चावचेषु परधनेषु दृष्टमात्रेषु येन केनाप्युपायेनोपादित्सा रजसि रागात्मके विवृद्धे एतानि रागात्मकानि लिङ्गानि जायन्ते हे भरतर्षभ एतैर्लिङ्गैर्विवृद्धं रजो जानीयादित्यर्थः ॥ १२ ॥ अप्रकाशः सत्यप्युपदेशादौ बोधकारणे सर्वथा बोधायोग्यत्वं अप्रवृत्तिश्च सत्यप्यग्निहोत्रं जुहुयादित्यादौ प्रवृत्तिकारणे जनितबोधेऽपि शास्त्रे सर्वथा तत्प्रवृत्त्ययोग्यत्वं प्रमादस्तत्कालकर्तव्यत्वेन प्राप्तस्यार्थस्याननुसन्धानाभावो मोह एव च मोहो निद्राविपर्ययौ चाचौ समुच्चये एवकारो व्यभिचारवारणार्थः तमस्येव विवृद्धे एतानि लिङ्गानि

एतैर्लिङ्गैरव्यभिचारिभिर्विवृद्धं तमो जानीयादित्यर्थः ॥ १३ ॥ इदानीं मरणसमये विवृद्धानां
जायन्ते हे कुरुनन्दन अत सत्त्वादीनां फलविशेषमाह सत्त्वे प्रवृद्धे सति यदा प्रलयं मृत्युं याति प्राप्नोति देहभृत् देहाभिमानी
 जीवस्तदोत्तमा ये हिरण्यगर्भादयस्तद्विदां तदुपासकानां लोकान् देवसुखोपभोगस्थानविशेषानमलान् रजस्तमोमलरहितान्
॥१४२॥ प्रतिपद्यते प्राप्नोति ॥ १४ रजसि प्रवृद्धे सति प्रलयं मृत्युं गत्वा प्राप्य कर्मसङ्गिषु श्रुतिस्मृतिविहितप्रतिषिद्धकर्मफलाधिका-
रिषु मनुष्येषु जायते तथा तद्वदेव तमसि प्रवृद्धे प्रलीनो मृतो मूढयोनिषु पश्वादिषु जायते ॥ १५ इदानीं स्वानुरूपकर्मद्वारा सत्त्वादीनां

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ॥ तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन
॥ १३ ॥ यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ॥ तदोत्तमविदां लोकानमलान् प्रतिपद्यते
॥ १४ ॥ रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते ॥ तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते
॥ १५ ॥ कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ॥ रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः
फलम् ॥ १६ ॥

विचित्रफलतां संक्षिप्याह सुकृतस्य सात्त्विकस्य कर्मणो धर्मस्य सात्त्विकं सत्त्वेन निर्वृत्तं निर्मलं रजस्तमोमलामिश्रितं सुखं फलमाहुः
परमर्षयो रजसो राजसस्य तु कर्मणः पापमिश्रस्य पुण्यस्य फलं राजसं दुःखं दुःखबहुलमल्पसुखं कारणानुरूप्यात्कार्यस्य अज्ञानमवि- ॥१४२॥
वेकप्रायं दुःखं तामसं तमसस्तामसस्य कर्मणोऽधर्मस्य फलमाहुरित्यनुषज्यते सात्त्विकादि कर्मलक्षणं च नियतं सङ्गरहितमित्यादि-
नाऽष्टादशे वक्ष्यति अत्र रजस्तमःशब्दौ तत्कार्ये कर्मणि प्रयुक्तौ कार्यकरणयोरभेदोपचारात् गोभिः श्रीणीतमत्सरमित्यत्र यथा गोश-
ब्दस्तत्प्रभवे पयसि यथा वा धान्यमसि धिनुहि देवानित्यत्र धान्यशब्दस्तत्प्रभवे तण्डुले तत्र पयस्तण्डुलयोरिवात्रापि कर्मणः

प्रकृतत्वात् ॥ १६ ॥ एतादृशफलवैचित्र्ये पूर्वोक्तमेव हेतुमाह सर्वकरणद्वारकं प्रकाशरूपं ज्ञानं सत्त्वात्संजायते अतस्तदनुरूपं सात्त्विकस्य कर्मणः प्रकाशबहुलं सुखं फलं भवति रजसो लोभो विषयकोटिप्राप्त्याऽपि निवर्तयितुमशक्योऽभिलाषविशेषो जायते तस्य च निरन्तरमुपचीयमानस्य पूरयितुमशक्यस्य सर्वदा दुःखहेतुत्वात्तत्पूर्वकस्य राजसस्य कर्मणो दुःखं फलं भवति एवं प्रमादमोहौ तमसः सकाशाद्भवतो जायते अज्ञानमेव च भवति एवकारः प्रवृत्तिव्यावृत्त्यर्थः अतस्तामसस्य कर्मणस्तामसमज्ञानादिप्रायमेव फलं भवतीति युक्तमेवेत्यर्थोऽत्र वाज्ञानमप्रकाशः प्रमादो मोहश्चाप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्चेत्यत्र व्याख्याताः ॥ १७ ॥ इदानीं सत्त्वादिवृत्तस्थानां प्रागुक्तमेव फलमूर्ध्वमध्याधोभावेनाह अत्र तृतीये

सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ॥ प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥ १७ ॥ ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ॥ जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥ १८ ॥

गुणे वृत्तशब्दप्रयोगादाद्ययोरपि वृत्तमेव विवक्षितं तेन सत्त्वस्थाः सत्त्ववृत्ते शास्त्रीये ज्ञाने कर्मणि च निरता ऊर्ध्वं सत्यलोकपर्यन्तं गच्छन्ति ते देवेषूत्पद्यन्ते ज्ञानकर्मतारतम्येन तेषां मध्ये मनुष्यलोके पुण्यपापमिश्रे तिष्ठन्ति न तूर्ध्वं गच्छन्त्यधो वा मनुष्येषूत्पद्यन्ते राजसा रजोगुणवृत्ते लोभादिपूर्वके राजसे कर्मणि निरता जघन्यगुणवृत्तस्था जघन्यस्य गुणद्वयापेक्षया पश्चाद्भाविनो निकृष्टस्य तमसो गुणस्य वृत्ते निद्रालस्यादौ स्थिता अधो गच्छन्ति पश्वादिषूत्पद्यन्ते कदाचिज्जघन्यगुणवृत्तस्थाः सात्त्विकराजसाश्च भवन्त्यत आह तामसाः सर्वदा तमःप्रधाना इतःतेषां कदाचित्तद्वृत्तस्थत्वेऽपि न तत्प्रधानतेति भावः ॥ १८ ॥ अस्मिन्नध्याये वक्तव्यत्वेन प्रस्तुतमर्थत्रयं तत्र क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्येश्वराधीनत्वं के वा गुणाः कथं वा ते बध्नन्तीत्यर्थद्वयमुक्तमधुना तु गुणेभ्यः

कथं मोक्षणं मुक्तस्य च किं लक्षणमिति वक्तव्यमवशिष्यते तत्र मिथ्याज्ञानात्मकत्वाद्गुणानां सम्यक् ज्ञानात्तेभ्यो मोक्षण मित्याह गुणेभ्यः कार्यकारणविषयाकारपरिणतेभ्योऽन्यं कर्तारं यदा द्रष्टा विचारकुशलः सन्ननुपश्यति विचारमनुपश्यति गुणा एवान्तःकरणबहिःकरणशरीरविषयभावापन्नाः सर्वकर्मणां कर्तार इति पश्यति गुणेभ्यश्च तत्तदवस्थाविशेषेण परिणतेभ्यः परं गुणतत्कार्यासंस्पृष्टं तद्भासकमादित्यमिव जलतत्कम्पाद्यसंस्पृष्टं निर्विकारं सर्वसाक्षिणं सर्वत्र समं क्षेत्रज्ञ मेकं वेत्ति मद्भावं मद्रूपतां स द्रष्टाऽधिगच्छति ॥ १९ ॥ कथमधिगच्छतीत्युच्यते गुणानेतान्मायात्मकांस्त्रीन्सत्त्वरज-

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति॥गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥१९॥
गुणानेतानतीत्य त्रीन्देही देहसमुद्भवान् ॥ जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २० ॥ अर्जुन उवाच ॥ कैर्लिङ्गैस्त्रीन्गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ॥ किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन् गुणानतिवर्तते ॥ २१ ॥

स्तमोनाम्नः देहसमुद्भवान् देहोत्पत्तिबीजभूतान् अतीत्य जीवन्नेव तत्त्वज्ञानेन बाधित्वा जन्ममृत्युजरादुःखैर्जन्मना मृत्युना जरया दुःखैश्चाध्यात्मिकादिभिर्मायामयैर्विमुक्तो जीवन्नेव तत्संबन्धशून्यः सन् विद्वानमृतं मोक्षं मद्भावमन्ते प्राप्नोति ॥ २० ॥ गुणानेतानतीत्य जीवन्नेवामृतमश्नुत इत्येतच्छ्रुत्वा गुणातीतस्य लक्षणं चाचारं च गुणातीतत्वोपायं च सम्यग्बुभुत्समानः एतान् गुणानतीतो यः स कै- ॥१४३॥
र्लिङ्गैर्विशिष्टो भवति यैर्लिङ्गैः स ज्ञातुं शक्यस्तानि मे ब्रूहीत्येकः प्रश्नः प्रभुत्वाद्भृत्यदुःखं भगवतैव निवारणीयमिति सूचयन्संबोधयति प्रभो इति क आचारोऽस्येति किमाचारः किं यथेष्टचेष्टः किं वा नियन्त्रित इति द्वितीयः प्रश्नः कथं च केन च प्रकारेण एतांस्त्रीन् गुणा-

नतिवर्ततेऽतिक्रमतीति गुणातीतत्वोपायः क इति तृतीयः प्रश्नः ॥ २१ ॥ स्थितप्रज्ञस्य का भाषेत्यादिना पृष्टमपि प्रजहाति यदा कामा-न्नित्यादिना दत्तोत्तरमपि पुनः प्रकारान्तरेण बुभुत्समानः पृच्छतीत्यवधाय प्रकारान्तरेण तस्य लक्षणादिकं पञ्चभिः श्लोकैर्यैस्तावत् कैर्लिङ्गैर्युक्तो गुणातीतो भवतीति प्रश्नस्तस्योत्तरं शृणु प्रकाशं च सत्त्वकार्यं प्रवृत्तिं च रजःकार्यं मोहं च तमःकार्यमुपलक्षणमेतत् सर्वाण्यपि गुणकार्याणि यथायथं संप्रवृत्तानि स्वसामग्रीवशादुद्भूतानि सन्ति दुःखरूपाण्यपि दुःखबुद्ध्या यो न द्वेष्टि तथा विनाशसाम-ग्रीवशान्निवृत्तानि तानि सुखरूपाण्यपि सन्ति सुखबुद्ध्या न काङ्क्षति न कामयते स्वप्नवन्मिथ्यात्वनिश्चयात् एतादृशद्वेषरागशून्यो यः स गुणातीत उच्यत इति चतुर्थश्लोकगतेनान्वय इदं च स्वात्मप्रत्यक्षं लक्षणं स्वार्थमेव न परार्थं न हि स्वाश्रितौ द्वेषत-

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ॥ न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥ २२ ॥ उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ॥ गुणा वर्तन्त-इत्येवं योवतिष्ठति नेङ्गते ॥ २३ ॥

दभावौ रागतदभावौ च परः प्रत्येतुमर्हति ॥ २२ ॥ एवं लक्षणमुक्त्वा गुणातीतः किमाचार इति द्वितीयप्रश्नस्य प्रतिवचनमाह त्रिभिः यथोदासीनो द्वयोर्विवदमानयोः कस्यचित् पक्षमभजमानो न रज्यति न वा द्वेष्टि तथायमात्मविद्रागद्वेषशून्यतया स्वस्वरूप एवासीनो गुणैः सुखदुःखाद्याकारपरिणतैर्यो न विचाल्यते न प्रच्याव्यते स्वरूपावस्थानात् किं तु गुणा एवैते देहेन्द्रियविषयाकारपरिणताः परस्परास्मिन् वर्तते ममत्वादित्यस्येवैतत् सर्वभासकस्य न केनापि भास्यधर्मेण संबन्धः स्वप्नवन्मायामात्रश्चायं भास्यप्रपञ्चो जडः स्वयं ज्योतिः स्वभावस्त्वहं परमार्थसत्यो निर्विकारो द्वैतशून्यश्चेत्येवं निश्चित्य यः स्वरूपेऽवतिष्ठत्यवतिष्ठते योनुतिष्ठतीति वा पाठस्तत्र नुः पृथक्कार्यः नेङ्गते न तु व्याप्रियते कुत्रचित् गुणातीतः स उच्यत इति तृतीयगतेनान्वयः ॥ २३ ॥ समे दुःखसुखे द्वेषरागशून्यतयानात्मधर्मतयाऽनृततया

॥१४४॥ च यस्य स समदुःखसुखः कस्मादेवं यस्मात्स्वस्थः स्वस्मिन्नात्मन्येव स्थितो द्वैतदर्शनशून्यत्वात् अत एव समानि हेयोपादेयभावरहितानि लोष्टाश्मकाञ्चनानि यस्य स तथा लोष्टः पांसुपिण्डोऽत एव तुल्ये प्रियाप्रिये सुखदुःखसाधने यस्य हितसाधनत्वाहितसाधनत्वबुद्धिविषयत्वाभावेनोपेक्षणीयत्वात् धीरो धीमान् धृतिमान् वा अत एव तुल्ये निन्दात्मसंस्तुती दोषकीर्तनगुणकीर्तने यस्य स गुणातीत उच्यत इति द्वितीयगतेनान्वयः ॥ २४ ॥ मानः सत्कार आदरापरपर्यायोऽपमानस्तिरस्कारोऽनादरापरपर्याय स्तयोस्तुल्यो हर्षविषादशून्यो निन्दास्तुती शब्दरूपे मानापमानौ तु शब्दमन्तरेणापि कायमनोव्यापारविशेषानिति भेदः अत्र पकारवकारयोः पाठविकल्पेप्यर्थः स एव तुल्यो मित्रारिपक्षयोर्मित्रपक्षस्येवारिपक्षस्यापि द्वेषाविषयः स्वयं तयोरनुग्रहनिग्रहशून्यं इति

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥ तुल्यप्रियाप्रियोधीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥ मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ॥ सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ २५ ॥ मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ॥ स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २६ ॥

वा सर्वारम्भपरित्यागी आरभ्यन्त इत्यारम्भाः कर्माणि तान् सर्वान् परित्यक्तुं शीलं यस्य स तथा देहयात्रामात्रव्यतिरेकेण सर्वकर्मपरित्यागीत्यर्थ उदासीनवदासीन इत्याद्युक्तप्रकाराचारो गुणातीतः स उच्यते यदुक्तमुपेक्षकत्वादि तद्विद्योदयात्पूर्वं यत्नसाध्यविद्याधिकारिणा साधनत्वेनानुष्ठेयमुत्पन्नायां तु विद्यायां जीवन्मुक्तस्य गुणातीतस्योक्तं धर्मजातमयत्नसिद्धं लक्षणत्वेन तिष्ठतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ ॥१४४॥
अधुना कथमेतान् गुणानतिवर्तत इति तृतीयप्रश्नस्य प्रतिवचनमाह च स्त्वर्थः मामेवेश्वरं नारायणं सर्वभूतान्तर्यामिणं मायया क्षेत्रज्ञतामागतं परमानन्दघनं भगवन्तं वासुदेवमव्यभिचारेण परमप्रेमलक्षणेन भक्तियोगेन द्वादशाध्यायोक्तेन यः सेवते सदा चिन्तयति स मद्भक्त एतान् प्रागुक्तान् गुणान् समतीत्य सम्यगतिक्रम्य द्वैतदर्शनेन बाधित्वा ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभवनाय मोक्षाय

कल्पते समर्थो भवति सर्वदा भगवच्चिन्तनमेव गुणातीतत्वोपाय इत्यर्थः ॥ २६ ॥ अत्रहेतुमाह ब्रह्मणस्तत्पदवाच्यस्य सोपाधिकस्य जगदुत्पत्तिस्थितिलयहेतोः प्रतिष्ठा पारमार्थिकं निर्विकल्पकं सच्चिदानन्दात्मकं निरुपाधिकं तत्पदलक्ष्यमहं निर्विकल्पको वासुदेवः प्रतितिष्ठत्यत्रेति प्रतिष्ठाकल्पितरूपरहितमकल्पितमतो यो मामनुपाधिकं ब्रह्म सेवते स ब्रह्मभूयाय कल्पत इति युक्तमेव कीदृशस्य ब्रह्मणः प्रतिष्ठाहमित्याकाङ्क्षायां विशेषणान्यमृतस्य विनाशरहितस्याव्ययस्य विपरिणामरहितस्य च शाश्वतस्यापक्षयरहितस्य च धर्मस्य ज्ञाननिष्ठालक्षणधर्मप्राप्यस्य सुखस्य परमानन्दरूपस्य सुखस्य विषयेन्द्रियसंयोगजत्वं वारयन्नैकांतिकस्याव्यभिचारिणः सर्वस्मिन्देशे काले च विद्यमानस्यैकान्तिकसुखरूपस्येत्यर्थ एतादृशस्य ब्रह्मणो यस्मादहं वास्तवस्वरूपं तस्मान्मद्भक्तः संसारान्मुच्यत इति भावस्तथा चोक्तं ब्रह्मणा भगवन्तं श्रीकृष्णं प्रति ' एकस्त्वमात्मा पुरुषः पुराणः सत्यः स्वयंज्योतिरनन्त आद्यः।

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ॥ शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥ २७ ॥

नित्यो क्षरोऽजस्रसुखो निरंजनः पूर्णोऽद्वयो मुक्त उपाधितोमृत ' इति सर्वोपाधिशून्य आत्मा ब्रह्म त्वमित्यर्थः शुकेनापि स्तुतिमन्तरेणैवोक्तं ' सर्वेषामेव वस्तूनां भावार्थो भवति स्थितः। तस्यापि भगवान् कृष्णः किमतद्वस्तुरूप्यतामिति ' सर्वेषामेव कार्यवस्तूनां भावार्थः सत्तारूपः परमार्थो भवति कार्याकारेण जायमाने सोपाधिके ब्रह्मणि स्थितः कारणसत्तातिरिक्तायाः कार्यसत्ताया अनभ्युपगमात्तस्यापि भवतः कारणस्य सोपाधिकस्य ब्रह्मणो भावार्थः सत्तारूपोऽर्थो भगवान् कृष्णः सोपाधिकस्य निरुपाधिके कल्पितत्वात् कल्पितस्य चाधिष्ठानानतिरेकाद्भगवतः कृष्णस्य च सर्वकल्पनाधिष्ठानत्वेन परमार्थसत्यनिरुपाधिब्रह्मरूपत्वादतः किमतद्वस्तु तस्माच्छ्रीकृष्णादन्यद्वस्तु पारमार्थिकं किं निरूप्यतां तदेवैकं पारमार्थिकं नान्यत्किमपीत्यर्थस्तदेतदिहाप्युक्तं ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहमित्यथवा त्वद्भक्तस्त्वद्भावमाप्नोतु नाम कथं नु ब्रह्मभावाय कल्पते ब्रह्मणः सकाशात्तवान्यत्वादित्याशङ्क्याह ब्रह्मणो हीति ब्रह्मणः परमात्मनः प्रतिष्ठा पर्याप्तिरहमेव नतु मद्भिन्नं ब्रह्मेत्यर्थस्तथाऽ-

मृतस्यामृतत्वस्य मोक्षस्य चाव्ययस्य सर्वथानुच्छेद्यस्य च प्रतिष्ठाहमेव मय्येव मोक्षः पर्यवसितो मत्प्राप्तिरेव मोक्ष इत्यर्थस्तथा शाश्वतस्य नित्यमोक्षफलस्य धर्मस्य ज्ञाननिष्ठालक्षणस्य च पर्याप्तिरहमेव ज्ञाननिष्ठालक्षणो धर्मो मय्येव पर्यवसितो न तेन मद्भिन्नं किञ्चित्प्राप्यमित्यर्थस्तथैकान्तिकस्य सुखस्य च पर्याप्तिरहमेव परमानन्दरूपत्वान्न मद्भिन्नं किञ्चित्सुखं प्राप्यमस्तीत्यर्थस्तस्माद्युक्त-

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे गुणत्रय-विभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

मेवोक्तं मद्भक्तो ब्रह्मभूयाय कल्पत इति ॥ २७ ॥ पराकृतनमद्बन्धं परंब्रह्म नराकृति । सौन्दर्यसारसर्वस्वं वन्दे नन्दात्मजं महः इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यविश्वेश्वरसरस्वतीश्रीपादशिष्यमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीभगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां प्रकृतिगुणत्रयविभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

॥ श्रीकृष्णाय गीतामृतदुहे नमः ॥ पूर्वाध्याये भगवता संसारबन्धहेतून् गुणान् व्याख्याय तेषामत्ययेन ब्रह्मभावो मोक्षो मद्भजनेन लभ्यत इत्युक्तं 'मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते । स गुणान्समतीत्यैतान् ब्रह्म भूयाय कल्पत' इति तत्र मनुष्यस्य तव भक्तियोगेन कथं ब्रह्मभाव इत्याकाङ्क्षायां स्वस्य ब्रह्मरूपताज्ञापनाय सूत्रभूतोऽयं श्लोको भगवतोक्तः 'ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च । शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च' इत्यस्य सूत्रस्य वृत्तिस्थानीयोऽयं पञ्चदशोऽध्याय आरभ्यते भगवतः श्रीकृष्णस्य हि तत्त्वं ज्ञात्वा तत्प्रेमभजनेन गुणातीतः सन् ब्रह्मभावं कथमाप्नुयाल्लोक इति तत्र ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहमित्यादिभगवद्वचनमाकर्ण्य मम तुल्यो मनुष्योऽयं कथमेवं वदतीति विस्मयाविष्टप्रालेमया लज्जया च किञ्चिदपि प्रष्टुमशक्नुवन्तमर्जुनमालक्ष्य कृपया स्वस्वरूपं विवक्षुस्तत्र विरक्तस्यैव संसाराद्भगवत्तत्त्वज्ञानेऽधिकारो नान्यथेति पूर्वाध्यायोक्तं परमेश्वराधीनप्रकृतिपुरुषसंयोगकार्यं संसारं वृक्षरूपकल्पनया वर्णयति वैराग्याय प्रस्तुतगुणातीतत्त्वोपायत्वात्तस्य ऊर्ध्वमुत्कृष्टं कारणं स्वप्रकाशपरमानन्दरूपत्वेन नित्यत्वेन च ब्रह्मार्थबोध्यं सर्वं संसारबाधेऽप्यबाधितं सर्वसंसारभ्रमाधिष्ठानं ब्रह्म तदेव मायया मूलमस्येत्यूर्ध्वमूलमध इत्यर्वाचीनाः कार्योपाधयो हिरण्यगर्भाद्या गृह्यन्ते ते नानादिक्प्रसृतत्वाच्छाखा इव शाखा अस्येत्यधःशाखं आशु विनाशित्वेन न श्वोऽपि स्थातेति विश्वासानर्हमश्वत्थं मायामयं संसारवृक्षमव्ययमनाद्यनन्तदेहादिसन्तानाश्रयमात्मज्ञानमन्तरेणानुच्छेद्यमनन्तमव्ययमाहुः श्रुतयः स्मृतयश्च 'श्रुतयस्तावदूर्ध्वमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातन' इत्याद्याः कठवल्लीषु पठिता अर्वाञ्चो निकृष्टाः कार्योपाधयो महदहङ्कारतन्मात्रादयो वा शाखा अस्येत्यवाक्शाख इत्यधःशाखपदसमानार्थं सनातन इत्यव्ययपदसमानार्थं स्मृतयश्च 'अव्यक्तमूलप्रभवस्तस्यैवानुग्रहोत्थितः । बुद्धिस्कन्धमयश्चैव इन्द्रियान्तरकोटरः । महाभूतविशाखश्च विषयैः पत्रवांस्तथा । धर्माधर्मसुपुष्पश्च सुखदुःखफलोदयः । आजीव्यः सर्वभूतानां ब्रह्मवृक्षः सनातनः । एतद्ब्रह्मवनं चैव ब्रह्माचरति साक्षिवत् । एतच्छित्त्वा च भित्त्वा च ज्ञानेन परमासिना । ततश्चात्मगतिं प्राप्य तस्मान्नावर्तते पुनः' इत्यादयोऽव्यक्तमव्याकृतं मायोपाधिकं ब्रह्म तदेव मूलं कारणं तस्मात्प्रभवो यस्य स तथा तस्यैव मूलस्याव्यक्तस्यानुग्रहादतिदृढत्वादुत्थितः संवर्धितो वृक्षस्य हि शाखाः स्कन्धादुद्भवन्ति संसारस्य च बुद्धेः सकाशान्नानाविधाः परिणामा भवन्ति तेन साधर्म्येण बुद्धिरेव स्कन्धस्तन्मयस्तत्प्रचुर इन्द्रियाणामन्तराणि छिद्राण्येव कोटराणि यस्य स तथा महान्ति भूतान्याकाशादीनि पृथिव्यन्तानि विविधाः शाखा

यस्य विशालस्तम्भो यस्येति वा आजीव्य उपजीव्यो ब्रह्मणा परमात्मनाऽधिष्ठितो वृक्षो ब्रह्मवृक्ष आत्मज्ञानं विना छेत्तुमशक्यतया सनातन एतद्ब्रह्मवनमस्य ब्रह्मणो जीवरूपस्य भोग्यं वनस्थानीयं संभजनीयमिति घनं ब्रह्म साक्षिवदाचरति न त्वेतत् कृते न लिप्यत इत्यर्थ एतद्ब्रह्मवनं संसारवृक्षात्मकं छित्त्वा च भित्त्वाऽहं ब्रह्मास्मीत्यतिदृढज्ञानखङ्गेन समूलं निकृत्येत्यर्थ आत्मरूपां गतिं प्राप्य तस्मादात्मरूपान्मोक्षान्नावर्तत इत्यर्थः स्पष्टमितरदत्र च गङ्गातरङ्गतुद्यमानोत्तुङ्गतीरतिर्यङ्निपतितमधोन्मूलितं मारुतेन महान्तमश्वत्थमुपमानीकृत्य जीवन्तमिमं रूपककलनेति द्रष्टव्यं तेन नोर्ध्वमूलत्वाधःशाखत्वाद्यनुपपत्तिर्यस्य मायामयस्याश्वत्थस्य छन्दांसि छादनात्तत्त्ववस्तुप्रावरणात् संसारवृक्षरक्षणाद्वा कर्मकाण्डानि ऋग्यजुःसामलक्षणानि पर्णानीव पर्णानि यथा वृक्षस्य परिरक्षणार्थानि पर्णानि भवन्ति तथा संसारवृक्षस्य परिरक्षणार्थानि कर्मकाण्डानि धर्माधर्मतद्धेतुफलप्रकाशनार्थत्वात्तेषां यस्तं यथा व्याख्यातं समूलं संसारवृक्षं

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ॥ छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १ ॥ अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ॥ अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥ २ ॥

मायामयमश्वत्थं वेद जानाति स वेदवित् कर्मब्रह्माख्यवेदार्थवित्स एवेत्यर्थः संसारवृक्षस्य हि मूलं ब्रह्म हिरण्यगर्भादयश्च जीवाः शाखास्थानीयाः स च संसारवृक्षः स्वरूपेण विनश्वरः प्रवाहरूपेण चानन्तः स च वेदोक्तैः कर्मभिः सिच्यते ब्रह्मज्ञानेन च छिद्यत इत्येतावानेव हि वेदार्थो यश्च वेदार्थवित्स एव सर्वविदिति समूलवृक्षज्ञानं स्तौति स वेदविदिति ॥ १ ॥ तस्यैव संसारवृक्षस्यावयवसंबन्धिन्यपरा कल्पनोच्यते पूर्वं हिरण्यगर्भादयः कार्योपाधयो जीवाः शाखास्थानीयत्वेनोक्ता इदानीं तु तद्गतो विशेष उच्यते तेषु ये कुयूपचरणा दुष्कृतिनस्तेऽधः पश्वादियोनिषु प्रसृता विस्तारं गता येतु रमणीयचरणाः सुकृतिनस्ते ऊर्ध्वं देवादियोनिषु प्रसृता अतोऽधश्च मनुष्यत्वादारभ्याविरिञ्चिपर्यन्तं ऊर्ध्वं च तस्मादेवारभ्य सत्यलोकपर्यन्तं प्रसृतास्तस्य संसारवृक्षस्य शाखाः कीदृश्यस्ता गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिर्देहेन्द्रियविषयाकारपरिणतैर्जलसेचनैरिव प्रवृद्धाः स्थूलीभूताः किं च विषयाः शब्दादयः प्रवालाः पल्लवा इव

यासां संसारवृक्षशाखानां तास्तथा शाखाग्रस्थानीयाभिरिन्द्रियवृत्तिभिः संबन्धाद्रागाधिष्ठानत्वाच्च किंचाधश्च चशब्दादूर्ध्वं च मूलान्यवान्तराणि तत्तद्भोगजनितरागद्वेषादिवासनालक्षणानि मूलानीव धर्माधर्मप्रवृत्तिकारकाणि तस्य संसारवृक्षस्यानुसन्ततान्यनुस्यूतानि मुख्यं तु मूलं ब्रह्मैवेति न दोषः कीदृशान्यवान्तरमूलानि कर्म धर्माधर्मलक्षणमनुबद्धुं पश्चाज्जनयितुं शीलं येषां तानि कर्मानुबन्धीनि कुत्र मनुष्यलोके मनुष्यश्चासौ लोकश्चेत्यधिकृतो ब्राह्मण्यादिविशिष्टो देहो मनुष्यलोकस्तस्मिन् बाहुल्येन कर्मानुबन्धीनि मनुष्याणां हि कर्माधिकारः प्रसिद्धः ॥ २ ॥ यस्त्वयं संसारवृक्षो वर्णित इह संसारे स्थितैः प्राणिभिरस्य संसारवृक्षस्य यथावर्णितमूर्ध्वमूलत्वादि तथा तेन प्रकारेण रूपं नोपलभ्यते स्वप्नमरीच्युदकमायागन्धर्वनगरवन्मृषात्वेन दृष्टनष्टस्वरूपत्वं तस्यात एव तस्यान्तोऽवसानं नोपलभ्यते एतावता कालेन समाप्तिं गमिष्यतीत्यपर्यन्तत्वात् न चास्यादिरुपलभ्यते इत आरभ्य प्रवृत्त इत्यनादि-

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ॥ अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ॥ ३ ॥ ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन् गता न निवर्तन्ति भूयः ॥ तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४ ॥

त्वात् न च संप्रतिष्ठा स्थितिर्मध्यमस्योपलभ्यते आद्यन्तप्रतियोगिकत्वात्तस्य यस्मादेवंभूतोऽयं संसारवृक्षो दुरुच्छेदः सर्वानर्थकरश्च तस्मादनाद्यज्ञानेन सुविरूढमूलमत्यन्तबद्धमूलं प्रागुक्तमश्वत्थमेनमसङ्गशस्त्रेण सङ्गः स्पृहासङ्गः सङ्गविरोधि वैराग्यं पुत्रवित्तलोकैषणात्यागरूपं तदेवं शस्त्रं रागद्वेषमयसंसारविरोधित्वात् तेनासङ्गशस्त्रेण दृढेन परमात्मज्ञानौत्सुक्यदृढीकृतेन पुनःपुनर्विवेकाभ्यासनिशितेन छित्त्वा समूलमुद्धृत्य वैराग्यशमदमादिसंपत्त्या सर्वकर्मसंन्यासं कृत्वेत्येतत् ॥ ३ ॥ ततो गुरुमुपसृत्य ततोऽश्वत्थादूर्ध्वं व्यवस्थितं तद्वैष्णवं पदं वेदान्तवाक्यविचारेण परिमार्गितव्यं मार्गयितव्यमन्वेष्टव्यं ' सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य इति ' श्रुतेस्तत्पदं श्रवणादिना ज्ञातव्यमित्यर्थः किं तत्पदं यस्मिन् पदे गताः प्रविष्टा ज्ञानेन न निवर्तन्ति नावर्तन्ते भूयः पुनः संसाराय कथं तत् परिमार्गितव्यमित्याह यः पदशब्देनोक्तस्तमेव चाद्यमादौ भवं पुरुषं येनेदं सर्वं पूर्णं तं पुरिषु पूर्षु वा शयानः प्रपद्ये शरणं गतोऽस्मीत्येवं तदेकशरणतया तदन्वेष्टव्यमित्यर्थस्तं कं पुरुषं यतो यस्मात् पुरुषात् प्रवृत्ति-

र्मायामयसंसारवृक्षप्रवृत्तिश्चिरंतन्यनादिरेषा प्रसृता निःसृतैन्द्रजालिकादिव माया हस्त्यादि तं पुरुषं प्रपद्य इत्यन्वयः ॥ ४ ॥ परि-
मार्गणपूर्वकं वैष्णवं पदं गच्छतामङ्गान्तराण्याह मानोऽहङ्कारो गर्वो मोहस्त्वविवेको विपर्ययो वा ताभ्यां निष्क्रान्ता निर्मानमोहास्तौ
निर्गतौ येभ्यस्ते वा तथाऽहङ्काराविवेकाभ्यां रहिता इति यावत् जितसङ्गदोषाः प्रियाप्रियसन्निधावुपरि रागद्वेषवर्जिता इति यावत्
अध्यात्मनित्याः परमात्मस्वरूपालोचनतत्परा विनिवृत्तकामा विशेषतो निरवशेषेण निवृत्ताः कामा विषयभोगा येषां ते विवेक
वैराग्यद्वारा त्यक्तसर्वकर्माण इत्यर्थो द्वन्द्वैः शीतोष्णक्षुत्पिपासादिभिः सुखदुःखसंज्ञैः सुखदुःखहेतुत्वात् सुखदुःखनामकैः सुखदुः
खसङ्गैरिति पाठान्तरे सुखदुःखाभ्यां सङ्गः संबन्धो येषां तैः सुखदुःखसङ्गैर्द्वन्द्वैर्विमुक्ताः परित्यक्ता अमूढा वेदान्तप्रमाणसं-
जातसम्यग्ज्ञाननिवारितात्मज्ञाना अव्ययं यथोक्तं पदं गच्छन्ति तदेव गन्तव्यं पदं विशिनष्टि ॥ ५ ॥ यद्वैष्णवं पदं गत्वा योगि-

निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ॥ द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञै-
र्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ ५ ॥ न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ॥ यद्गत्वा
न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ ६ ॥

नो न निवर्तन्ते तत्पदं सर्वावभासनशक्तिमानपि सूर्यो न भासयते सूर्यास्तमयेऽपि चन्द्रे भासको दृष्ट इत्याशङ्क्याह न शशाङ्कः सूर्या-
चन्द्रमसोरुभयोरप्यस्तमयेऽग्निः प्रकाशको दृष्ट इत्याशङ्क्याह न पावको भासयत इत्युभयत्राप्यनुषज्यते कुतः सूर्यादीनां तत्र प्रकाश-
सामर्थ्यमित्यत आह तद्धाम ज्योतिः स्वयंप्रकाशमादित्यादिसकलजडज्योतिरवभासकं परमं प्रकृष्टं मम विष्णोः स्वरूपात्मकं पदं न
हि यो यद्भास्यः स स्वभासकं तं भासयितुमीष्टे तथा च श्रुतिः 'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः तमेव भान्त-
मनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति' एतेन तत्पदं वेद्यं न वाऽऽद्ये वेद्यभिन्नवेदितृसापेक्षत्वेन द्वैतापत्तिर्द्वितीयेत्वपुरुषार्थत्वाप-
त्तिरित्यपास्तमवेद्यत्वे सत्यपि स्वयमपरोक्षत्वात् तत्रावेद्यत्वं सूर्याद्यभास्यत्वेनात्रोक्तं सर्वभासकत्वेन तु स्वयमपरोक्षत्वं यदा-
दित्यगतं तेज इत्यत्र वक्ष्यति एवमुभाभ्यां श्लोकाभ्यां श्रुतेर्दलद्वयं व्याख्यातमिति द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥ ननु यद्गत्वा न निवर्तन्त इत्युक्तं

यदि गच्छन्ति तर्ह्यावर्तन्त एव स्वर्गवद्यथ नावर्तन्ते तर्हि न गच्छन्ति तेन गत्वेति न निवर्तन्त इति च परस्परविरुद्धं 'सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जीवितमिति' हि शास्त्रे लोके च प्रसिद्धमनात्मत्वात्प्राप्तिः पुनरावृत्तिपर्यवसाना न त्वात्मप्राप्तिरितिचेत् न सुषुप्तौ 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवतीति' श्रुतिप्रतिपादिताया अप्यात्मप्राप्तेः पुनरावृत्तिपर्यन्तत्वदर्शनादन्यथा सुषुप्तस्य मुक्तत्वेन पुनरुत्थानं न स्यात् तस्मादात्मप्राप्तौ गत्वेति नोपपद्यते तस्यौपचारिकत्वेऽप्यनिवृत्तिर्नोपपद्यत इत्येवं प्राप्ते ब्रूमो गन्तुर्जीवस्य गन्तव्यब्रह्माभिन्नत्वाद्गत्वेत्यौपचारिकमज्ञानमात्रव्यवहितस्य तस्य ज्ञानमात्रेणैव प्राप्तिव्यपदेशात् यदि ब्रह्मणः प्रतिबिम्बो जीवस्तदा यथा जलप्रतिबिम्बितसूर्यस्य जलापाये बिम्बभूतसूर्यगमनं ततो नावृत्तिश्च यदि च बुद्ध्यवच्छिन्नो ब्रह्मभागो जीवस्तदा यथा घटाकाशस्य घटापाये महाकाशं प्रति गमनं ततो नावृत्तिश्च तथा जीवस्याप्युपाध्यपाये निरुपाधिस्वरूपगमनं ततो नावृत्तिश्चेत्युपचारादुच्यते एकस्वरूपत्वाद्भेदभ्रमस्य चोपाधिनिवृत्त्या निवृत्तेः सुषुप्तौ त्वज्ञाने स्वकारण भावना कर्मपूर्वप्रज्ञासहितस्यान्तःकरणस्य जीवोपाधेः सूक्ष्मरूपेणावस्थानात्तत एवाज्ञानात्पुनरुद्भवः संभवति ज्ञानादज्ञाननिवृत्तौ तु कारणाभावात् कुतः कार्योदयः स्यादज्ञानप्रभवत्वादन्तःकरणाद्युपाधीनां तस्माज्जीवस्याहं ब्रह्मास्मीति वेदान्तवाक्यजन्यसाक्षात्कारादहं न ब्रह्मेत्यज्ञाननिवृत्तिर्गत्वेत्युच्यते निवृत्तस्य चानाद्यज्ञानस्य पुनरुत्थानाभावेन तत्कार्यसंसाराभावेन तत्कार्यसंसाराभावो न निवर्तन्त इत्युच्यत इति न कोऽपि विरोधो जीवस्य तु परमार्थकं स्वरूपं ब्रह्मैवेत्यसकृदावेदितं तदेतत् सर्वं प्रतिपाद्यत उत्तरेण ग्रन्थेन तत्र जीवस्य ब्रह्मरूपत्वादज्ञाननिवृत्त्या तत्स्वरूपं प्राप्तस्य ततो न प्रच्युतिरिति प्रतिपाद्यते ममैवांश इति श्लोकार्धेन सुषुप्तौ तु सर्वकार्यसंस्कारसहिताज्ञानसत्त्वात्ततः पुनः संसारो जीवस्येति मनः षष्ठानीति श्लोकार्धेन प्रतिपाद्यते ततस्तस्य वस्तुतोऽसंसारिणोऽपि मायया संसारं प्राप्तस्य मन्दमतिभिर्देहतादात्म्यं प्रापितस्य देहाद्व्यतिरेकः प्रतिपाद्यते शरीरमित्यादिना श्लोकार्धेन श्रोत्रं चक्षुरित्यादिना तु यथायथं स्वविषयेष्विन्द्रियाणां प्रवर्तकस्य तस्य तेभ्यो व्यतिरेकः प्रतिपाद्यत एवं देहेन्द्रियादिविलक्षणमुत्क्रान्त्यादिसमये स्वात्मरूपत्वात् किमिति सर्वे न पश्यन्तीत्याशङ्कायां विषयविक्षिप्तचित्तादर्शनयोग्यमपि तं न पश्यन्तीत्युत्तरमुच्यत उत्क्रामन्तमित्यादिना श्लोकेन ते ज्ञानचक्षुषः पश्यन्तीति विवृतं यतन्तो योगिन इति श्लोकार्धेन विमूढा नानुपश्यन्तीत्येतद्विवृतं यतन्तोऽपीति श्लोकार्धेनेति पञ्चानां श्लोकानां संगतिरिदानीमक्षराणि व्याख्यास्यामः ममैव परमात्मनोंऽशः निरंशस्यापि मायया

कल्पितः सूर्यस्येव जले नभस इव च घटे मृषाभेदवानंश इवांशो जीवलोके संसारे स च प्राणधारणोपाधिना जीवभूतः कर्ता भोक्ता संसारीति मृषैव प्रसिद्धिमुपगतः सनातनो नित्य उपाधिपरिच्छेदेपि वस्तुतः परमात्मस्वरूपत्वात् अतो ज्ञानादज्ञाननिवृत्त्या स्वस्वरूपं ब्रह्म प्राप्य ततो न निवर्तत इति युक्तं एवंभूतोपि सुषुप्तात् कथमावर्तत इत्याह मनः षष्ठं येषां तानि श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणाख्यानि पञ्च इन्द्रियाणि इन्द्रस्यात्मनो विषयोपलब्धिकरणतया लिङ्गानि जाग्रत्स्वप्नभोगजनककर्मक्षये प्रकृतिस्थानि प्रकृतावज्ञाने सूक्ष्मरूपेण स्थितानि पुनर्जाग्रद्भोगजनककर्मोदये भोगार्थं कर्षति कूर्मोऽङ्गानीव प्रकृतेरज्ञानादाकर्षति विषयग्रहणयोग्यतयाविर्भावयतीत्यर्थः अतो ज्ञानादनावृत्तावप्यज्ञानादावृत्तिर्नानुपपन्नेति भावः ॥ ७ ॥ कस्मिन् काले कर्षतीत्युच्यते यत् यदा

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ॥ मनः षष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७ ॥ शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ॥ गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥ ८ ॥ श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ॥ अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ९ ॥

उत्क्रामति बहिर्निर्गच्छति ईश्वरो देहेन्द्रियसंघातस्य स्वामी जीवस्तदा यतो देहादुत्क्रामति ततो मनःषष्ठानीन्द्रियाणि कर्षतीति द्वितीयपादस्य प्रथममन्वय उत्क्रमणोत्तरभावित्वाद्गमनस्य न केवलं कर्षत्येव किंतु यत् यदा च पूर्वस्माच्छरीरान्तरमवाप्नोति तदैतानि मनःषष्ठानीन्द्रियाणि गृहीत्वा संयात्यपि सम्यक् पुनरागमनराहित्येन गच्छत्यपि शरीरे सत्येवेन्द्रियग्रहणे दृष्टान्त आशयात् कुसुमादेः स्थानाद्गन्धात्मकान् सूक्ष्मानंशान् गृहीत्वा यथा वायुर्याति तद्वत् ॥ ८ ॥ तान्येवेन्द्रियाणि दर्शयन् यदर्थं गृहीत्वा गच्छति तदाह श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च चकारात् कर्मेन्द्रियाणि प्राणं च मनश्च षष्ठमधिष्ठायैव आश्रित्यैव विषयान् शब्दादीनयं जीव उपसेवते भुंक्ते ॥ ९ ॥ एवं देहगतं दर्शनयोग्यमपि देहादुत्क्रामन्तं देहान्तरं गच्छन्तं पूर्वस्मात् स्थितं वापि तस्मिन्नेव देहे ॥१४८॥

भुञ्जानं वा शब्दादीन् विषयान् गुणान्वितं सुखदुःखमोहात्मकैर्गुणैरन्वितमेवं सर्वास्ववस्थासु दर्शनयोग्यमप्येनं विमूढा दृष्टादृष्टविषय भोगवासनाकृष्टचेतस्तयात्मानात्मविवेकायोग्यानानुपश्यन्ति अहो कष्टं वर्तत इत्यज्ञाननुक्रोशति भगवान् ये तु प्रमाणजनितज्ञानचक्षुषो विवेकिनस्त एव पश्यन्ति ॥ १० ॥ पश्यन्ति ज्ञानचक्षुष इत्येतद्विवृणोत्यात्मनि स्वबुद्धाववस्थितं प्रतिफलितमेनमात्मानं यतन्तो ध्यानादिभिः प्रयतमाना योगिन एव पश्यन्ति चोवधारणे यतमाना अप्यकृतात्मानो यज्ञादिभिरशोधितान्तःकरणा अत एवाचेतसो विवेकशून्या नैनं पश्यन्तीति मूढानानुपश्यन्तीत्येतद्विवरणम् ॥ ११ ॥इदानीं यत् पदं सर्वावभासनक्षमा अप्यादित्यादयो भासयितुं न क्षमन्ते य-

उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ॥ विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ १० ॥ यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ॥ यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥ ११ ॥ यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ॥ यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥ १२ ॥

त्प्राप्ताश्च मुमुक्षवो न पुनः संसाराय प्रवर्तन्ते यस्य च पदस्योपाधिभेदमनुविधीयमाना जीवा घटाकाशादय इवाकाशस्य कल्पितांशामृषैव संसारमनुभवन्ति तस्य पदस्य सर्वात्मत्वसर्वव्यवहारास्पदत्वप्रदर्शनेन ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहमिति प्रागुक्तं विवरीतुं चतुर्भिः श्लोकैरात्मनो विभूतिसङ्क्षेपमाह भगवान् न तत्र सूर्यो भाति 'न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोयमग्निरिति' श्रुत्यर्थं प्राग्व्याख्यातं न तद्भासयते सूर्य इत्यादिना 'तमेवभान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति' श्रुत्यर्थमनेन व्याख्यायते यदादित्यगतं तेजश्चैतन्यात्मकं ज्योतिर्यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ स्थितं तेजो जगदखिलमवभासयते तत्तेजो मामकं मदीयं विद्धि यद्यपि स्थावरजङ्गमेषु समानं चैतन्यात्मकं ज्योतिस्तथापि सत्त्वोत्कर्षेणादित्यादिनामुत्कर्षात्तत्रैवाविस्तरां चैतन्यज्योतिरिरिति तैर्विशेष्यते

यदादित्यगतमित्यादि यथा तुल्येपि मुखसंनिधाने काष्ठकुड्यादौ न मुखमाविर्भवति आदर्शादौ च स्वच्छतरे च तारतम्येनाविर्भवति तद्वद्यदादित्यगतं तेज इत्युक्त्वा पुनस्तत्तेजो विद्धि मामकमिति तेजोग्रहणात् यदादित्यादिगतं तेजः प्रकाशः परप्रकाशसमर्थं सितभास्वरं रूपं जगदखिलरूपवद्वस्त्ववभासयते एवं यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ जगदवभासकं तेजस्तन्मामकं विद्धीति विभूतिकथनाय द्वितीयोप्यर्थो द्रष्टव्योऽन्यथा तन्मामकं विद्धीत्येतावद्ब्रूयात् तेजोग्रहणमन्तरेणैवेति भावः ॥ १२ ॥ किं च गां पृथिवीं पृथिवीदेवतारूपेणाविश्य ओजसा निजेन बलेन पृथिवीं धूलिमुष्टितुल्यां दृढीकृत्य भूतानि पृथिव्याधेयानि

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ॥ पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥ १३ ॥ अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ॥ प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ १४ ॥

वस्तून्यहमेव धारयाम्यन्यथा पृथिवी सिकतामुष्टिवद्विशीर्येताधो निमज्जेद्वा 'येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृढेति' मन्त्रवर्णात् 'सदाधारपृथिवीमिति' च हिरण्यगर्भभावापन्नं भगवन्तमेवाह किं च रसात्मकः सर्वरसस्वभावः सोमो भूत्वा ओषधीः सर्वा व्रीहियवाद्याः पृथिव्यां जाता अहमेव पुष्णामि पुष्टिमतीरस्वादुमतीश्च करोमि ॥ १३ ॥ किं चाहमीश्वर एव वैश्वानरो जाठराग्निर्भूत्वा 'अयमग्निर्वैश्वानरो योयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते' इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितः सन् प्राणिनां सर्वेषां देहमाश्रितोन्तःप्रविष्टः प्राणापानाभ्यां तदुद्दीपकाभ्यां संयुक्तः संधुक्षितः सन् पचामि पक्तिं नयामि प्राणिभिर्भुक्तं अन्नं चतुर्विधं भक्ष्यं भोज्यं लेह्यं चोष्यं चेति तत्र यद्दन्तैरवखण्ड्यावखण्ड्य भक्ष्यतेऽपूपादि तद्भक्ष्यं चर्व्यमिति चोच्यते यत्तु केवलं जिह्वया विलोड्य निगीर्यते ॥१४९॥

सूपौदनादि तद्भोज्यं यत्तु जिह्वायां निक्षिप्य रसास्वादेन निगीर्यते किं च द्रवीभूतगुडरसालशिखरिण्यादि तल्लेह्यं यत्तु दन्तैर्निष्पीड्य रसांशं निगीर्यावशिष्टं त्यज्यते यथेक्षुदण्डादि तच्चोष्यमिति भेदो भोक्ता यः सोऽग्निर्वैश्वानरो यद्भोज्यमन्नं स सोमस्तदेतदुभयमग्नीषोमौ सर्वमिति ध्यायतोऽन्नदोषलेपो न भवतीत्यपि द्रष्टव्यं ॥ १४ ॥ किं च सर्वस्य ब्रह्मादिस्थावरान्तस्य प्राणिजातस्याहमात्मा सन् त्हदि बुद्धौ संनिविष्टः 'स एष इह प्रविष्ट इति' श्रुतेः 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति' च अतो मत्त आत्मन एव हेतोः प्राणिजातस्य यथानुरूपं स्मृतिरेतज्जन्मनि पूर्वानुभूतार्थविषयावृत्तिर्योगिनां च जन्मांतरानुभूतार्थविषयापि तथा मत्त एव ज्ञानं विषयेन्द्रियसंयोगजं भवति योगिनां च देशकालविप्रकृष्टविषयमप्येवं कामक्रोधशोकादिव्याकुलचेतसामपोहनं च स्मृतिज्ञानयोरपायश्च मत्त एव भवति

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च। वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥ १५ ॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ॥ क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १६ ॥

एवं स्वस्य जीवरूपतामुक्त्वा ब्रह्मरूपतामाह वेदैश्च सर्वेन्द्रियादिदेवताप्रकाशकैरप्यहमेव वेद्यः सर्वात्मत्वात् 'इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुरिति' मन्त्रवर्णात् 'एष उ ह्येव सर्वे देवा इति' च श्रुतेः वेदान्तकृत् वेदान्तार्थसंप्रदायप्रवर्तको वेदव्यासादिरूपेण न केवलमेतावदेव वेदविदेव चाहं कर्मकाण्डोपासनाकाण्डज्ञानकाण्डात्मकमन्त्रब्राह्मणरूपसर्ववेदार्थविच्चाहमेवातः साधूक्तं ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहमित्यादि ॥ १५ ॥ एवं सोपाधिकमात्मानमुक्त्वाक्षराक्षरशब्दवाच्यकार्यकारणोपाधिद्वयविशोधेन निरुपाधिकं शुद्धमात्मानं प्रतिपादयति कृपया भगवानर्जुनाय त्रिभिः श्लोकैर्द्वाविमौ पृथग्राशीकृतौ पुरुषौ पुरुषोपाधित्वेन पुरुषशब्दव्यपदेश्यौ लोके संसारे कौ तावित्याह क्षरश्चाक्षर एव च क्षरतीति क्षरो विनाशी कार्यराशिरेकः पुरुषः न क्षरतीत्यक्षरो विनाशरहितः क्षराख्यस्य पुरुषस्योत्पत्तिबीजं भगवतो मायाशक्तिर्द्वितीयः पुरुषस्तौ पुरुषौ व्याचष्टे

स्वयमेव भगवान् क्षरः सर्वाणि भूतानि समस्तं कार्यजातमित्यर्थः कूटस्थः कूटो यथार्थवस्त्वाच्छादनेनायथार्थवस्तुप्रकाशनं वञ्चनं मायेत्यर्थान्तरं तेनावरणविक्षेपशक्तिद्वयरूपेण स्थितः कूटस्थः भगवान्मायाशक्तिरूपः कारणोपाधिः संसारबीजत्वेनानन्त्यादक्षर उच्यते केचित्तु क्षरशब्देनाचेतनवर्गमुक्त्वा कूटस्थोक्षर उच्यत इत्यनेन जीवमाहुस्तत्र सम्यक् क्षेत्रज्ञस्यैवेह पुरुषोत्तमत्वेन प्रतिपाद्यत्वात् तस्मात् क्षराक्षरशब्दाभ्यां कार्यकारणोपाधी उभावपि जडावेवोच्येते इत्येवमुक्तं ॥ १६ ॥ आभ्यां क्षराक्षराभ्यां विलक्षणः क्षराक्षरोपाधिद्वयदोषेणास्पृष्टो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव उत्तम उत्कृष्टतमः पुरुषस्त्वन्यः अन्य एव अत्यन्तविलक्षण आभ्यां क्षराक्षराभ्यां जडराशिभ्यामुभयभासकस्तृतीयश्चेतनराशिरित्यर्थः परमात्मेत्युदाहृतः

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥ यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ १७ ॥ यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपि चोत्तमः ॥ अतोस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १८ ॥

अन्नमयप्राणमयमनोमयामयविज्ञानानन्दमयेभ्यः पञ्चभ्योऽविद्याकल्पितात्मभ्यः परमप्रकृष्टोऽकल्पितो ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्युक्त आत्मा च सर्वभूतानां प्रत्यक्चेतन इत्यतः परमात्मेत्युक्तो वेदान्तेषु यः परमात्मा लोकत्रयं भूर्भुवःस्वराख्यं सर्वं जगदिति यावदाविश्य स्वकीयया मायाशक्त्याऽधिष्ठाय बिभर्ति सत्तास्फूर्तिप्रदानेन धारयति पोषयति च कीदृशोऽव्ययः सर्वविकारशून्य ईश्वरः सर्वस्य नियन्ता नारायणः स उत्तमः पुरुषः परमात्मेत्युदाहृत इत्यन्वयः 'स उत्तमः पुरुष इति' श्रुतेः ॥ १७ ॥ ॥१९०॥
इदानीं यथाव्याख्यातेश्वरस्य क्षराक्षरविलक्षणस्य पुरुषोत्तम इत्येतत्प्रसिद्धनामनिर्वचनेन ईदृशः परमेश्वरोहमेवेत्यात्मानं दर्शयति भगवान् ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहं तद्धाम परमं ममेत्यादिप्रागुक्तनिजमहिमनिर्धारणाय यस्मात् क्षरं कार्यत्वेन विनाशिनं मायामयं संसारवृक्षमश्वत्थाख्यमतीतोऽतिक्रान्तोहं परमेश्वरोऽक्षरादपि मायाख्यादव्याकृतादक्षरात् परतः पर इति पञ्च-

भ्यन्ताक्षरपदेन श्रुत्या प्रतिपादितात् संसारवृक्षबीजभूतात् सर्वकारणादपि चोत्तम उत्कृष्टतमः अतः क्षराक्षराभ्यां पुरुषोपाधिभ्यामध्यासेन पुरुषपदव्यपदेश्याभ्यामुत्तमत्वादस्मि भवामि लोके च प्रथितः पुरुषोत्तम इति स उत्तमः पुरुष इति वेद उदाहृत एव लोके च कविकाव्यादौ हरिर्यथैकः पुरुषोत्तमः स्मृत इत्यादिप्रसिद्धं कारुण्यतो नरवदाचरतः परार्थान् पार्थाय बोधितवतो निजमीश्वरत्वं सच्चित्सुखैकवपुषः पुरुषोत्तमस्य नारायणस्य महिमा न हि मानमेति 'केचिन्निगृह्य करणानि विसृज्य भोगमास्थाय योगममलात्मधियो यतन्ते । नारायणस्य महिमानमनन्तपारमास्वादयन्नमृतसारमहं तु मुक्तः ॥ १८ ॥ एवं नामनिर्वचनज्ञाने फलमाह यो मामीश्वरमेवं यथोक्तनामनिर्वचनेनासंमूढो मनुष्यएवायं कश्चित् कृष्ण इति संमोहवर्जितो जानात्ययमीश्वर एवेति पुरुषो-

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ॥ स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १९ ॥
इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ ॥ एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात् कृतकृत्यश्च भारत ॥ २० ॥

त्तमं प्राग्व्याख्यातं स मां भजति सेवते सर्ववित् मां सर्वात्मानं वेत्तीति स एव सर्वज्ञः सर्वभावेन प्रेमलक्षणेन भक्तियोगेन हे भारत अतो यदुक्तं 'मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते । स गुणान्समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते' इति तदुपपन्नं यच्चोक्तं ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहमिति तदप्युपपन्नतरं 'चिदानन्दाकार जलदरुचिसारं श्रुतिगिरां व्रजस्त्रीणां हारं भवजलधिपारं कृतधियां । विहन्तुं भूभारं विदधदवतारं मुहुरहो महो वारंवारं भजत कुशलारम्भ कृतिनः' ॥ १९ ॥ इदानीमध्यायार्थं स्तुवन्नुपसंहरति इति अनेन प्रकारेण गुह्यतमं रहस्यतमं संपूर्णं शास्त्रमेव सङ्क्षेपेणेदमस्मिन्नध्याये मयोक्तं हे अनघ अव्यसन एतद्बुद्ध्वाऽन्योपि यः कश्चिद्बुद्धिमानात्मज्ञानवान् स्यात् कृतं सर्वं कृत्यं येन न पुनःकृत्यान्तरं यस्यास्ति स कृतकृत्यश्च स्यात् विशिष्टजन्मप्रसूतेन ब्राह्मणेन यत्कर्तव्यं तत्सर्वं भगवत्तत्त्वे

विदिते कृतं भवेत् न त्वन्यथा कर्तव्यं परिसमाप्यते कस्याचिदित्यभिप्रायो हे भारत त्वं तु महाकुलप्रसूतः स्वयं च व्यसनरहित इति कुलगुणेन स्वगुणेन चैतद्बुद्ध्वा कृतकृत्यो भविष्यसीति किमुवक्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ २० ॥ 'वंशीविभूषितकरान्नवनीरदाभात् पीताम्बरादरुणबिम्बफलाधरोष्ठात् । पूर्णेन्दुसुन्दरमुखादरविन्दनेत्रात् कृष्णात्परं किमपि तत्त्वमहं न जाने। सदासदानन्दपदेनिमग्नं मनो मनोभावमपा-

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे पुरुषोत्तमयोगोनाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

करोति । गतागतायासमपास्य सद्यः परापरातीतमुपैति तत्त्वं ॥ शैवाः सौराश्च गाणेशा वैष्णवाः शक्तिपूजकाः । भवन्ति यन्मयाः सर्वे सोऽहमस्मि परः शिवः ॥ प्रमाणतोऽपि निर्णीतं कृष्णमाहात्म्यमद्भुतं । न शक्नुवन्ति ये सोढुं ते मूढा निरयं गताः ॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीश्रीपादशिष्यमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीभगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां पुरुषोत्तमयोगो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

॥ श्रीकृष्णाय गीतामृतदुहे नमः ॥ अनन्तराध्याये अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोक इत्यत्र मनुष्यदेहे प्राग्भवीय-कर्मानुसारेण व्यज्यमाना वासनाः संसारस्यावान्तरमूलत्वेनोक्तास्ताश्च दैव्यासुरी राक्षसी चेति प्राणिनां प्रकृतये नवमेऽध्याये सूचिताः तत्र वेदबोधितकर्मात्मज्ञानोपायानुष्ठानप्रवृत्तिहेतुः सात्त्विकी शुभवासना दैवी प्रकृतिरित्युच्यते एवं वैदिकानिषेधातिक्रमेण स्वभाव-सिद्धरागद्वेषानुसारिसर्वानर्थप्रवृत्तिहेतुभूता राजसी तामसी चाशुभवासनाऽऽसुरी राक्षसी च प्रकृतिरुच्यते तत्र च विषयभोगप्राधान्येन रागप्राबल्यादासुरीत्वं हिंसाप्राधान्येन द्वेषप्राबल्याद्राक्षसीत्वमिति विवेकः संप्रति तु शास्त्रानुसारेण तद्विहितप्रवृत्तिहेतुभूता सात्त्विकी शुभवासना दैवी संपत् शास्त्रातिक्रमेण तन्निषिद्धविषयप्रवृत्तिहेतुभूता राजसी तामसी चाशुभवासना राक्षस्यासुर्योरेकीकरणेनासुरीसंपदिति द्वैराश्येन शुभाशुभवासनाभेदं 'द्वया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्चेत्यादि' श्रुतिप्रसिद्धं शुभानामादानायाशुभानां हानाय च प्रतिपादयितुं षोडशोऽध्याय आरभ्यते तत्रादौ श्लोकत्रयेणादेयां दैवीं संपदं शास्त्रोपदिष्टेऽर्थे सन्देहं विनाऽनुष्ठाननिष्ठत्वं एकाकी सर्वपरिग्रहशून्यः कथं जीविष्यामीति भयराहित्यं वाऽभयं सत्त्वस्यान्तःकरणस्य शुद्धिर्निर्मलता तस्याः सम्यक्ता भगवत्तत्त्वस्फूर्तियोग्यता सत्त्व-संशुद्धिः परवञ्चनमायानृतादिपरिवर्जनं वा परस्य व्याजेन वशीकरणं परवञ्चनं हृदयेऽन्यथाकृत्वा बहिरन्यथा व्यवहरणं माया अयथादृष्टकरणमनृतमित्यादि ज्ञानं शास्त्रादात्मतत्त्वस्यावगमः चित्तैकाग्रतया तस्य स्वानुभवारूढत्वं योगस्तयोर्व्यवस्थितिः सर्वदा तन्निष्ठता ज्ञानयोगव्यवस्थितिर्यदा तु अभयं सर्वभूताभयदानसङ्कल्पपालनं एतच्चा-न्येषामपि परमहंसधर्माणामुपलक्षणं सत्त्वसंशुद्धिश्रवणादिपरिपाकेणान्तःकरणस्यासंभावनाविपरीतभावनादि मलराहित्यं ज्ञा-नमात्मसाक्षात्कारो योगो मनोनाशवासनाक्षयानुकूलः पुरुषप्रयत्नस्ताभ्यां विशिष्टा संसारिविलक्षणा यस्थितिर्जीवन्मुक्तिर्ज्ञान-योगव्यवस्थितिरित्येवं व्याख्यायते तदा फलभूतैव दैवी संपदियं द्रष्टव्या भगवद्भक्तिं विनान्तःकरणसंशुद्धेरयोगात्तया सापि कथिता महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिता भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययमिति नवमे दैव्यां संपदि भगवदुक्ते रुक्तत्वाच्च भगवद्भक्तेरतिश्रेष्ठत्वापभयादिभिः सह पाठो न कृत इति द्रष्टव्यं महाभाग्यानां परमहंसानां फलभूतां दैवीं संपदमुक्त्वा ततो-न्यूनानां गृहस्थादीनां साधनभूतामाह दानं स्वत्वपरित्यागपूर्वकं परस्वत्वस्यापादनमन्नादीनां यथाशक्तिशास्त्रोक्तः संविभाग दमो बाह्येन्द्रियसंयमः ऋतुकालाव्यतिरिक्तकाले मैथुनाद्यभावः चकारोक्तानां निवृत्तिलक्षणधर्माणां समुच्चयार्थो यज्ञश्च श्रौतोऽग्निहोत्रदर्श-

पूर्णमासादिः स्मार्तो देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञ इति चतुर्विधो ब्रह्मयज्ञस्य स्वाध्यायपदेन पृथगुक्तेः चकारोऽनुक्तानां प्रवृत्तिलक्षणधर्माणां समुच्चयार्थ एतत्त्रयं गृहस्थस्य स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः अदृष्टार्थमृग्वेदाद्यध्ययनरूपो यज्ञशब्देन पञ्चविधमहायज्ञोक्तिसंभवेऽप्यसाधारण्येन ब्रह्मचारिधर्मत्वकथनार्थं पृथगुक्तं तपस्त्रिविधं शारीरादि सप्तदशे वक्ष्यमाणं वानप्रस्थस्यासाधारणो धर्म एवं चतुर्णामाश्रमाणामसाधारणान् धर्मानुक्त्वा चतुर्णां वर्णानामसाधारणधर्मानाह आर्जवं अवक्रत्वं श्रद्दधानेषु श्रोतृषु स्वज्ञातार्थसंगोपनं ॥ १ ॥ प्राणिवृत्तिच्छेदो हिंसा तदहेतुत्वमहिंसा सत्यमनर्थानुबन्धि यथाभूतार्थवचनं परैराक्रोशे ताडने वा कृते सति प्राप्तो यः क्रोधस्तस्य तत्कालमुपशमनमक्रोधो दानस्य प्रागुक्तेस्त्यागः संन्यासः शमस्य प्रागुक्तेः शान्तिरन्तःकरणस्योपशमः परस्मै परोक्षे परदोषप्रकाशनं पैशुनं तदभा-

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ॥ दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ १ ॥ अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ॥ दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ २ ॥

वोऽपैशुनं दया भूतेषु दुःखितेष्वनुकम्पा अलोलुप्त्वं इन्द्रियाणां विषयसन्निधानेऽप्यविक्रियत्वं मार्दवमक्रूरत्वं वृथापूर्वपक्षादिष्वपि शिष्यादिष्वप्रियभाषणादिव्यतिरेकेण बोधयितृत्वं ह्रीरकार्यप्रवृत्त्यारम्भे तत्प्रतिबन्धिका लोकलज्जा अचापलं प्रयोजनं विनापि वाक्पाण्यादिव्यापारयितृत्वं चापलं तदभाव आर्जवादयोऽचापलान्ता ब्राह्मणस्यासाधारणा धर्माः ॥ २ ॥ तेजः प्रागल्भ्यं स्त्रीबालकादिभिर्मूढैरनभिभाव्यत्वं क्षमा सत्यपि सामर्थ्ये परिभवहेतुंप्रति क्रोधस्यानुत्पत्तिः धृतिर्देहेन्द्रियेष्ववसादं प्राप्तेष्वपि तदुत्तंभकः प्रयत्नविशेषो येनोत्तम्भितानि करणानि शरीरं च नावसीदन्ति तत्त्रयं क्षत्रियस्यासाधारणं शौचमाभ्यन्तरं अर्थप्रयोगादौ मायानृतादिराहित्यं नतु मृज्जलादिजनितं बाह्यमत्र ग्राह्यं तस्य शरीरशुद्धिरूपतया बाह्यत्वेनान्तःकरणवासनाशोधकत्वाभावात् तद्वासनानामेव सात्त्विकादिभेदभिन्नानां दैव्यासुर्यादिसम्पद्रूपत्वे-

॥१९२॥

नात्र प्रतिपिपादयिषितत्वात् स्वाध्यायादिवत्केनचिद्रूपेण वासनारूपत्वे तदप्यादेयमेव द्रोहः परजिघांसया शस्त्रग्रहणादि तदभावोऽद्रोहएत-द्द्वयं वैश्यस्यासाधारणमत्यर्थं मानितात्मनि पूज्यत्वातिशयं भावनाऽतिमानिता तदभावोनातिमानिता पूज्येषु नम्रतायं शूद्रस्या साधारणो धर्मः 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनेत्यादिश्रुत्या' विविदिषौपयिकतया विनियुक्ता असाधारणाः साधारणाश्च वर्णाश्रमधर्मा इहोपलक्ष्यन्त एते धर्मा भवन्ति निष्पद्यन्ते दैवीं शुद्धसत्वमयीं संपदं वासनासन्ततिं शरीरारम्भ-काले पुण्यकर्मभिरभिव्यक्तामभिलक्ष्य जातस्य पुरुषस्य 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेत्यादि' श्रुतिभ्यो हे भारतेति संबोधयन् शुद्धवंशोद्भवत्वेन पूतत्वात्त्वमेतादृशधर्मयोग्योसीति सूचयति॥३॥आदेयत्वेन दैवीं संपदमु-क्त्वेदानीं हेयत्वेनासुरीं संपदमेकेन श्लोकेन संक्षिप्याह दम्भोधार्मिकतयात्मनःख्यापनं तदेव धर्मध्वजित्वं दर्पोधनस्वजनादिनिमित्तो महदव-

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ॥ भवन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ३ ॥ दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ॥ अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थसम्पदमासुरी ॥ ४ ॥

धारणहेतुर्गर्वविशेषोऽतिमान आत्मन्यत्यन्तपूज्यत्वातिशयाध्यारोपः 'देवाश्च वा असुराश्चोभये प्राजापत्याः तं स्पृधिरे ततोसुरा अति-मानेनैव कस्मिन्नु वयं जुहवामेति स्वेष्वेवास्येषु जुह्वतश्चेरुस्तेतिमानेनैव पराबभूवुस्तस्मान्नातिमन्येत पराभवस्य ह्येतन्मुखं यदतिमान इति शतपथश्रुत्युक्तः' क्रोधः स्वपरापकारप्रवृत्तिहेतुरभिज्वलनात्मकोन्तःकरणवृत्तिविशेषः पारुष्यं प्रत्यक्षरूक्षवदनशीलत्वं चकारो-नुक्तानां भावभूतानां चापलादिदोषाणां समुच्चयार्थोऽज्ञानं कर्तव्याकर्तव्यादिविषयविवेकाभावः चशब्दोनुक्तानामभावभूताना-मधृत्यादिदोषाणां समुच्चयार्थं आसुरीमसुररमणहेतुभूतां रजस्तमोमयीं संपदशुभवासनासन्ततिं शरीरारम्भकाले पाप-कर्मभिरभिव्यक्तमभिलक्ष्य जातस्य कुपुरुषस्य दम्भाद्या अज्ञानान्ता दोषा एव भवन्ति न त्वभयाद्यागुणा इत्यर्थः हे पार्थे-

ति संबोधयन्विशुद्धमातृकत्वेन तदयोग्यत्वं सूचयति ॥ ४ ॥ अनयोः संपदोः फलविभागोभिधीयते यस्य वर्णस्य यस्याश्रमस्य च या विहिता सात्त्विकी फलाभिसन्धिरहिता क्रिया सा तस्य दैवी सम्पत् सा सत्त्वशुद्धिभगवद्भक्तिज्ञान-योगस्थितिपर्यन्ता सती संसारबन्धनाद्विमोक्षाय कैवल्याय भवत्यतः सैवोपादेया श्रेयोर्थिभिर्या तु यस्य शास्त्रनिषिद्धा फला-भिसन्धिपूर्वा साहङ्कारा च राजसी तामसी क्रिया तस्य सा सर्वाप्यासुरी सम्पत् अतो राक्षस्यपि तदन्तर्भूतैव सा निबन्धाय नियता संसारबन्धाय मता संमता शास्त्राणां तदनुसारिणां चातः सा हेयैव श्रेयोऽर्थिभिरित्यर्थः तत्रैवं सत्यहं कया संपदा युक्त इति संदिहानमर्जुनमाश्वासयति भगवान् माशुचोऽहमासुर्या सम्पदा युक्त इति शङ्कया शोकमनुतापं माकार्षीर्दैवीं संपदमभिलक्ष्य जातोसि प्रागर्जितकल्याणो भाविकल्याणश्च त्वमसि हे पाण्डव पण्डुपुत्रेष्वन्येष्वपि दैवी संपत्प्रसिद्धा किं पुनस्त्वयीति भावः ॥ ९ ॥

दैवी सम्पद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता ॥ माशुचः संपदं दैवीमभिजातोसि पाण्डव ॥ ५ ॥ द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव अ सुर एव च ॥ दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥ ६ ॥

ननु भवतु राक्षसी प्रकृतिरासुर्यामन्तर्भूता शास्त्रनिषिद्धक्रियोन्मुखत्वेन सामान्यात्कामोपभोगप्राधान्यप्राणिहिंसाप्राधान्याभ्यां कचि-द्भेदेन व्यपदेशोपपत्तेर्मानुषी तु प्रकृतिस्तृतीया 'पृथगस्ति त्रयाः प्राजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यमूचुर्देवा मनुष्या असुरा इति' श्रुतेरतः सापि हेयकोटावुपादेयकोटौ वा वक्तव्येत्यत आह अस्मिँल्लोके सर्वस्मिन्नपि संसारमार्गे द्वौ द्विप्रकारावेव भूत-सर्गौ मनुष्यसर्गौ भवतः कौ तौ दैव आसुरश्च न तु राक्षसो मानुषो वाऽधिकः सर्गोस्तीत्यर्थः यो यदा मनुष्यः शास्त्रसंस्कारप्राबल्येन स्वभावसिद्धौ रागद्वेषावभिभूय धर्मपरायणो भवति स तदा देवा यदा तु स्वाभावसिद्धरागद्वेषप्राबल्येन शास्त्रसंस्कारमभिभूयाधर्मपरा यणो भवति स तदाऽसुर इति द्वैविध्योपपत्तेर्न हि धर्माधर्माभ्यां तृतीया कोटिरस्ति तथा च श्रूयते 'द्वयाह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च

ततः कानीयसा एव देवा ज्यायसा असुरा इति दमदानदयाविधिपरे तु वाक्ये त्रयाः प्राजापत्या इत्यादौ दमदानदयारहिता मनुष्या असुरा एव सन्तः केनचित्साधर्म्येण देवा मनुष्या असुरा इत्युपचर्यन्त इति नाधिक्यावकाशः एकेनैव दकारत्यक्षरेण प्रजापतिना दमरहितान्मनुष्यान्प्रति दमोपदेशः कृतो दानरहितान्प्रति दानोपदेशो दयारहितान्प्रति दयोपदेशो न तु विजातीया एव देवासुरमनुष्या इह विवक्षिता मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्य तथा चान्त उपसंहरति तदेतदेवैषा दैवी वागनुवदति स्तनयित्नुर्दद इति दाम्यत दत्त दयध्वमिति तदेतत्त्रयं शिक्षेद्दमं दानं दयामिति तस्माद्राक्षसी मानुषी च प्रकृतिरासुर्यामेवान्तर्भवतीति युक्तमुक्तं द्वौ भूतसर्गाविति तत्र दैवो भूतसर्गो मया त्वां प्रति विस्तरशो विस्तरप्रकारैः प्रोक्तः स्थितप्रज्ञलक्षणे द्वितीये भक्तिलक्षणे द्वादशे ज्ञानलक्षणे त्रयोदशे गुणातीतलक्षणे चतुर्दश इह चाभ-

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ॥ न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७ ॥

यमित्यादिना इदानीमासुरं भूतसर्गं मे मद्वचनैर्विस्तरशः प्रतिपाद्यमानं त्वं शृणु हानार्थमवधारय सम्यक्तया ज्ञातस्य हि परिवर्जनं शक्यते कर्तुमिति हे पार्थेति संबन्धसूचनेनानुपेक्षणीयतां दर्शयति ॥ ६ ॥ वर्जनीयामासुरीं संपदं प्राणिविशेषणतया तानहमित्यतः प्राक्तनैर्द्वादशभिः श्लोकैर्विवृणोति प्रवृत्तिं प्रवृत्तिविषयं धर्मं चकारात्तत्प्रतिपादकं विधिवाक्यं चैवं निवृत्तिविषयमधर्मं चकारात्तत्प्रतिपादकं निषेधवाक्यं चासुरस्वभावा जना न जानन्ति अतस्तेषु न द्विविधं शौचं नाप्याचारो मन्वादिभिरुक्तो न सत्यं च प्रियहितयथार्थभाषणं विद्यते सत्यशौचयोराचारान्तर्भावेऽपि ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन पृथगुपादानमशौचा अनाचारा अनृतवादिनो ह्यसुरा मायाविनः प्रसिद्धाः ॥ ७ ॥ ननु धर्माधर्मयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिविषययोः प्रतिपादकं वेदाख्यं प्रमाणमस्ति निर्दोषं भगवदाज्ञारूपं सर्वलोकप्रसिद्धं तदुपजीवीनि च स्मृतिपुराणेतिहासादीनि सन्ति तत्कथं प्रवृत्तिनिवृत्तितत्प्रमाणाद्यज्ञानं ज्ञाने वाऽनुल्लङ्घनीयं शासितरि भगवति सति कथं

तदननुष्ठानेन शौचाचारादिरहितत्वं दुष्टानां शासितुर्भगवतोऽपि लोकवेदप्रसिद्धत्वादत आह सत्यमबाधिततात्पर्यविषयं तत्त्वावेदकं वेदाख्यं प्रमाणं तदुपजीवि पुराणादि च नास्ति यत्र तदसत्यं वेदस्वरूपस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेपि तत्प्रामाण्यानभ्युपगमाद्विशिष्टाभावोत एव नास्ति धर्माधर्मरूपा प्रतिष्ठा व्यवस्थाहेतुर्यस्य तदप्रतिष्ठं तथा नास्ति शुभाशुभयोः कर्मणोः फलदातेश्वरो नियन्ता यस्य तदनीश्वरं च आसुरा जगदाहुर्वञ्चकत्वपापप्रतिबन्धाद्वेदस्य प्रामाण्यं ते न मन्यन्ते ततश्च तद्बोधितयोर्धर्माधर्मयोरीश्वरस्य चानङ्गीकाराद्यथेष्टाचरणेन ते पुरुषार्थभ्रष्टा इत्यर्थः शास्त्रैकसमधिगम्यधर्माधर्मसहायेन प्रकृत्यधिष्ठात्रा परमेश्वरेण रहितं जगदिष्यतेचेत्कारणाभावात्कथं तदुत्पत्तिरित्याशङ्क्याहापरस्परसंभूतं कामप्रयुक्तयोः स्त्रीपुंसयोरन्योन्यसंयोगात् संभूतं जगत्कामहैतुकं कामहेतुकमेव काम-

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ॥ अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहैतुकम् ॥ ८ ॥

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः॥प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥९॥

हैतुकं कामातिरिक्तकारणशून्यं ननु धर्माद्यप्यस्ति कारणं नेत्याह किमन्यदन्यददृष्टं कारणं किमस्ति नास्त्येवेत्यर्थः अदृष्टाङ्गीकारेऽपि क्वचिद्गत्वा स्वभावे पर्यवसानात् स्वाभाविकमेव जगद्वैचित्र्यमस्तु दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पनानवकाशादतः काम एव प्राणिनां कारणं नान्यददृष्टेश्वरादीत्याहुरिति लोकायतिकदृष्टिरियं ॥ ८ ॥ इयं दृष्टिः शास्त्रीयदृष्टिर्विदिष्टैवेत्याशङ्क्याह एतां प्रागुक्तां लोकायतिकदृष्टिमवष्टभ्यालम्ब्य नष्टात्मानो भ्रष्टपरलोकसाधना अल्पबुद्धयो दृष्टमात्रोद्देशप्रवृत्तमतय उग्रकर्माणो हिंस्रा अहिताः शत्रवो जगतः प्राणिजातस्य क्षयाय व्याघ्रसर्पादिरूपेण प्रभवन्त्युत्पद्यन्ते तस्मादियं दृष्टिरत्यन्ताधोगतिहेतुतया सर्वात्मना श्रेयोर्थिभिरेवहेयैवेत्यर्थः ॥ ९ ॥ ते च यदा केनचित्कर्मणा मनुष्ययोनिमापद्यन्ते तदाह ॥१९४॥

कामं तत्तद्दृष्टविषयाभिलाषं दुःपूरं पूरयितुमशक्यं दम्भेनाधार्मिकत्वेऽपि धार्मिकत्वख्यापनेन मानेनापूज्यत्वेऽपि पूज्यत्वख्यापनेन मदेनोत्कर्षराहित्येऽप्युत्कर्षविशेषाध्यारोपेण महदवधारणाहेतुनाऽन्विता असद्ग्राहानशुभनिश्चयाननेन मन्त्रेणेमां देवतामाराध्य कामिनीनामाकर्षणं करिष्यामोऽनेन मन्त्रेणेमां देवतामाराध्य महानिधीन्साधयिष्याम इत्यादिदुराग्रहरूपान् मोहादविवेकाद्गृहीत्वा न तु शास्त्रादशुचिव्रता अशुचीनि श्मशानादिदेशोच्छिष्टत्वाद्यवस्थाद्यशौचसापेक्षाणि वामागमाद्युपदिष्टानि व्रतानि येषां तेऽशुचिव्रताः प्रवर्तन्ते यत्र कुत्राप्यवैदिके दृष्टफले क्षुद्रदेवताराधनादाविति शेष एतादृशाः पतन्ति नरकेऽशुचावित्यग्रिमेणान्वयः ॥ १० ॥

काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ॥ मोहाद्गृहीत्वाऽसद्ग्राहान्प्रवर्तन्तेऽशुचिव्रताः ॥ १० ॥ चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ॥ कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥ ११ ॥

तानेव पुनर्विशिनष्टि चिन्तामात्मीययोगक्षेमोपायालोचनात्मिकामपरिमेयामपरिमेयविषयत्वात् परिमातुमशक्यां प्रलयो मरणमेवान्तो यस्यास्तां प्रलयान्तां यावज्जीवमनुवर्तमानामिति यावत् न केवलमशुचिव्रताः प्रवर्तन्ते किं त्वेतादृशीं चिन्तां चोपाश्रिता इति समुच्चयार्थश्चकारः सदानन्तचिन्तापरा अपि न कदाचित्पारलौकिकचिन्तायुताः किं तु कामोपभोगपरमाः काम्यन्त इति कामा दृष्टाः शब्दादयो विषयास्तदुपभोग एव परमः पुरुषार्थो न धर्मादिर्येषां ते तथा पारलौकिकमुत्तमं सुखं कुतो न कामयन्ते तत्राह एतावद्दृष्टमेव सुखं नान्यदेतच्छरीरवियोगे भोग्यं सुखमस्त्येतत्कायातिरिक्तस्य भोक्तुरभावादिति निश्चिता एवं निश्चयवन्तस्तथा च बार्हस्पत्यं सूत्रं 'चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुषः काम एवैकः पुरुषार्थ इति' च ॥ ११ ॥ त ईदृशा असुरा अन्यायोपायार्थवि-

यया अनवगतोपायार्थविषया वा प्रार्थना आशास्ता एव पाशा इव बन्धनहेतुत्वात् पाशास्तेषां शतैः समूहैर्बद्धा इव श्रेयसः प्रच्याव्येतस्तत आकृष्य नीयमानाः कामक्रोधौ परमायनमाश्रयो येषां ते कामक्रोधपरायणाः स्त्रीव्यतिकराभिलाषपरानिष्टाभिलाषाभ्यां सदा परिगृहीता इति यावत् ईहन्ते कर्तुं चेष्टन्ते कामभोगार्थं न तु धर्मार्थमन्यायेन परस्वहरणादिनार्थसञ्चयान् धनराशीन् सञ्चयानिति बहुवचनेन धनप्राप्तावपि तत्तृष्णानुवृत्तेर्विषयप्राप्तिवर्धमानतृष्णात्वरूपो लोभो दर्शितः ॥ १२ ॥ तेषामीदृशीं धनतृष्णानुवृत्तिं मनोराज्यकथनेन विवृणोति इदं धनमद्य इदानीमनेनोपायेन मया लब्धमिदं तदन्यत् मनोरथं मनस्तुष्टिकरं शीघ्रमेव प्राप्स्ये इदं पुरैव सञ्चितं मम

आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ॥ ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् ॥ १२ ॥ इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् ॥ इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ १३ ॥ असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ॥ ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥ १४ ॥

गृहेऽस्ति इदमपि बहुतरं भविष्यत्यागामिनि संवत्सरे पुनर्धनमेवं धनतृष्णाकुलाः पतन्ति नरकेऽशुचावित्युत्तरेणान्वयः ॥ १३ ॥ एवं लोभं प्रपञ्च्य तदभिप्रायकथनेनैव तेषां क्रोधं प्रपंचयत्यसौ देवदत्तनामा मया हतः शत्रुरतिदुर्जयोत इदानीमनायासेन हनिष्ये च हनिष्याम्यपरान् सर्वानपि शत्रून् न कोपि मत्सकाशाज्जीविष्यतीत्यपरोऽर्थश्चकारान्न केवलं हनिष्यामि तान् किं तु तेषां दारधनादिकमपि ग्रहीष्यामीत्यभिप्रायः कुतस्तवैतादृशं सामर्थ्यं त्वत्तुल्यानां त्वदधिकानां शत्रूणां संभवादित्यत आह ईश्वरोहं न केवलं मानुषो येन मत्तुल्योऽधिको वा कश्चित् स्यात् किमेते करिष्यन्ति वराकाः सर्वथा नास्ति मत्तुल्यः कश्चिदित्यनेनाभिप्रायेणेश्वरत्वं विवृणोति यस्मादहं भोगी सर्वैर्भोगोपकरणैरुपेतः सिद्धोहं पुत्रभृत्यादिभिः सहायैः सम्पन्नः स्वतोपि बलवानत्योजस्वी

सुखी सर्वथा निरोगः ॥ १४ ॥ ननु धनेन कुलेन वा कश्चित्त्वत्तुल्यः स्यादित्यत आह आढ्यो धनी अभिजनवान् कुलीनोऽप्यहमेवास्म्यतः कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया न कोपीत्यर्थो योगेन दानेन वा कश्चित्तुल्यः स्यादित्यत आह यक्ष्ये यो- गेनाप्यन्यानभिभविष्यामि दास्यामि धनं स्तावकेभ्यो नटादिभ्यश्च ततश्च मोदिष्ये मोदं हर्षं लप्स्ये नर्तक्यादिभिः सहेत्येवमज्ञाने- नाविवेकेन विमोहिता विविधं मोहं भ्रमपरंपरां प्रापिताः ॥ १९ ॥ उक्तप्रकारैरनेकैश्चित्तैस्तत्तद्दुष्टसंकल्पैर्विविधं भ्रान्ता यतो मोहजालसमावृता मोहोहिताहितवस्तुविवेकासामर्थ्यं तदेव जालमावरणात्मकत्वेन बन्धहेतुत्वात्तेन सम्यगावृताः सर्वतो वेष्टिता

आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ॥ यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानवि- मोहिताः ॥ १५॥ अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ॥ प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ १६ ॥ आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ॥ यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥ १७ ॥

मत्स्या इव सूत्रमयेन जालेन परवशीकृता इत्यर्थः अत एव स्वानिष्टसाधनेष्वपि कामभोगेषु प्रसक्ताः सर्वथा तदेकपराः प्रति- क्षणमुपचीयमानकल्मषाः पतन्ति नरके वैतरण्यादौ अशुचौ विण्मूत्रश्लेष्मादिपूर्णे ॥ १६ ॥ ननु तेषामपि केषांचिद्वैदिके क- र्मणि यागदानादौ प्रवृत्तिदर्शनादयुक्तं नरके पतनमिति नेत्याह सर्वगुणविशिष्टावयमित्यात्मनैव संभाविताः पूज्यतां प्रापिता न तु साधुभिः कैश्चित् स्तब्धा अनम्रा यतो धनमानमदान्विता धननिमित्तो यो मान आत्मनि पूज्यत्वातिशयाध्यासस्तन्निमित्तश्च यो मदः परस्मिन् गुर्वादावप्यपूज्यत्वाभिमानस्ताभ्यामन्वितास्ते नामयज्ञैर्नाममात्रैर्यज्ञैर्न तान्त्रिकैर्दीक्षिताः सोमयाजीत्यादिनाममात्रसंपादकैर्वा

यज्ञैरविधिपूर्वकं विहिताङ्गेतिकर्तव्यतारहितैर्दम्भेन धर्मध्वजितया न तु श्रद्धया यजन्ते अतस्तत्फलभाजो न भवन्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥ यक्ष्ये
दास्यामीत्यादिसंकल्पेन दम्भाहङ्कारादिप्रधानेन प्रवृत्तानामासुराणां बहिरङ्गसाधनमपि यागदानादिकं कर्म न सिध्यत्यन्तरङ्गसाधनं तु
ज्ञानवैराग्यभगवद्भजनादि तेषां दूरापास्तमेवेत्याह अहमभिमानरूपो योऽहङ्कारः स सर्वसाधारण एतैरारोपितैर्गुणैरात्मनो महत्त्वाभिमानमहंकारं
तथा बलं परपरिभवनिमित्तं शरीरगतसामर्थ्यविशेषं दर्पं परावधारणारूपं गुरुनृपाद्यतिक्रमकारणं चित्तदोषविशेषं काममिष्टविषयाभिलाषं
क्रोधमनिष्टविद्वेषं चकारात्परगुणासहिष्णुत्वरूपं मात्सर्यमेवमन्यांश्च महतो दोषानसंश्रिता एतादृशा अपि पतितास्त्वद्भक्त्या पूताः सन्तो नरके
न पतिष्यन्तीति चेन्नेत्याह मामीश्वरं भगवन्तमात्मपरदेहेष्वात्मनां तेषामासुराणां परेषां च तत्पुत्रभार्यादीनां देहेषु प्रेमास्पदेषु तत्तद्बु-
द्धिकर्मसाक्षितया सन्तमतिप्रेमास्पदमपि दुर्दैवपरिपाकात् प्रद्विषन्त ईश्वरस्य मम शासनं श्रुतिरूपं तदुक्तार्थानुष्ठानपराङ्मुखतया तदति-

अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ॥ मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥ १८ ॥

वर्तनं मे प्रद्वेषस्तं कुर्वन्तो नृपाद्याज्ञालङ्घनमेव हि तत्प्रद्वेष इति प्रसिद्धं लोके न तु गुर्वादयः कथं तान्नानुशासति तत्राह अभ्यसूयका
गुर्वादीनां वैदिकमार्गस्थानां कारुण्यादिगुणेषु प्रतारणादिदोषारोपका अतस्ते सर्वसाधशून्या नरक एव पतन्तीत्यर्थो मामात्मपरदेहेष्वि-
त्यस्यापरा व्याख्या स्वदेहे परदेहेषु च चिदंशेन स्थितं मां प्रद्विषन्तो यजन्ते दम्भयज्ञेषु श्रद्धाया अभावाद्दीक्षादिनात्मनो वृथैव पीडा
भवति तथा पश्वादीनामप्यविधिना हिंसया चैतन्यद्रोहमात्रमवशिष्यत इत्यपरा व्याख्यात्मदेहे जीवानाविष्टे भगवल्लीलाविग्रहे
वासुदेवादिसमाख्ये मनुष्यत्वादिभ्रमान्माम् प्रद्विषन्तस्तथा परदेहेषु भक्तदेहेषु प्रह्लादादिसमाख्येषु सर्वदाऽविर्भूतं मां प्रद्विषन्त इति यो-
जना उक्तं हि नवमे 'अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितं। परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरं। मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचे-
तसः। राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिता' इत्यव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धय इति चान्यत्र तथा च भजनीय-
द्वेषान्न भक्त्या पूतता तेषां संभवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ त्वत्कृपया तेषां कदाचिन्निस्तारः स्यादिति नेत्याह तान् सन्मार्गप्रतिपक्षभूतान्

॥१९६॥

द्विषतः साधून् मां च क्रूरान् हिंसापरानतो नराधमान् अतिनिन्दितानजस्रं सन्ततमशुभानोशुभकर्मकारिणोहं सर्वकर्मफलदातेश्वरः संसारेष्वेव नरकसंसरणमार्गेषु क्षिपामि पातयामि नरकगतांश्चासुरीष्वेवातिक्रूरासु व्याघ्रसर्पादियोनिषु तत्तत्कर्मवासनानुसारेण क्षिपामीत्यनुज्यत एतादृशेषु द्रोहिषु नास्ति ममेश्वरस्य कृपेत्यर्थस्तथा च श्रुतिरथ कपूयचरणा अभ्याशोह कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा शूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वेति कपूयचरणाः कुत्सितकर्माणोभ्याशोह शीघ्रमेव कपूयां कुत्सितां योनिमापद्यन्त इति श्रुतेरर्थोऽत एव पूर्वपूर्वकर्मानुसारित्वान्नेश्वरस्य वैषम्यं नैर्घृण्यं वा तथा च पारमर्षसूत्रं 'वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि' दर्शयतीत्येवं च पापकर्माण्येव तेषां कारयति भगवान् तेषु तद्बीजसत्त्वात् कारुणिकत्वेऽपि तानि न नाशयति तन्नाशकपुण्योपचयाभावात् पुण्योपचयं न कारयति तेषामयोग्यत्वान्न हीश्वरः पाषाणेषु यङ्कुरान्

तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ॥ क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेवयोनिषु ॥ १९ ॥ आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ॥ मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥ २० ॥

करोतीश्वरत्वादयोग्यस्यापि योग्यतां संपादयितुं शक्नोतीति चेत् शक्नोत्येव सत्यसङ्कल्पत्वात् यदि सङ्कल्पयेत् न तु संकल्पयति आज्ञालङ्घिषु स्वभक्तद्रोहिषु दुरात्मस्वप्रसन्नत्वात् अत एव श्रूयते 'एष ह्येव साधुकर्म कारयति तं यमुन्निनीषत एष उ एवासाधुकर्म कारयति तं यमुन्निनीषत एष उ एवासाधुकर्म कारयति तं यमधो निनीषत इति' येषु प्रसादकारणमस्त्याज्ञापालनादि तेषु प्रसीदति येषु तु तद्वैपरीत्यं तेषु न प्रसीदति सति कारणे कार्यं कारणाभावे कार्याभाव इति किमत्र वैषम्यं 'परात्तु तच्छ्रुतेरिति' न्यायाच्चातन्ततो गत्वा किञ्चिद्वैषम्यापादने माहामायत्वाददोषः ॥ १९ ॥ ननु तेषामपि क्रमेण बहूनां जन्मनामन्ते श्रेयो भविष्यति नेत्याह ये कदाचिदासुरीं योनिमापन्नास्ते जन्मनि जन्मनि प्रतिजन्मनि मूढास्तमोबहुलत्वेनाविवेकिनस्ततस्तस्मादपि यान्त्यधमां गतिं निकृष्टतमां गतिं मामप्राप्येति न मत्प्राप्तौ काचिदाशङ्काप्यस्त्यतो मदुपदिष्टं वेदमार्गमप्राप्येत्यर्थ एवकारस्तिर्यक्स्थावरादिषु वेदमार्गप्राप्तिस्वरूपायोग्यतां दर्श-

यति तेनात्यन्ततमोबहुलत्वेन वेदमार्गोप्राप्तिस्वरूपायोग्या भूत्वा पूर्वपूर्वनिकृष्टयोनितो निकृष्टतमामधमां योनिमुत्तरोत्तरं गच्छन्तीत्यर्थः हे कौन्तेयेति निजसंबन्धकथनेन त्वमितो निस्तीर्ण इति सूचयति यस्मादेकदासुरीं योनिमापन्नाना-मुत्तरोत्तरं निकृष्टतरनिकृष्टतमयोनिलाभो न तु तत्प्रतीकारसामर्थ्यमत्यन्ततमोबहुलत्वात् तस्माद्यावन्मनुष्यदेहलाभोस्ति तावन्महताऽपि प्रयत्नेनासुर्याः संपदः परमकष्टतमायाः परिहारस्य त्वरयैव यथाशक्ति दैवी संपदनुष्ठेया श्रेयोर्थिभिरन्यथा तिर्यगादिदेह-प्राप्तौ साधनानुष्ठानायोग्यत्वान्न कदापि निस्तारोस्तीति महत् सङ्कटमापद्येतेति समुदायार्थस्तदुक्तं 'इहैव नरकव्याधेश्चिकित्सां न करोति यो गत्वा निरोषधं स्थानं सरुजः किं करिष्यतीति' ॥२०॥ नन्वासुरी संपदनन्तभेदवती कथं पुरुषायुषेणापि परिहर्तुं शक्येते-

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ॥ कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥ २१ ॥ एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ॥ आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥ २२ ॥

त्याशङ्क्य तां सङ्क्षिप्याहेदं त्रिविधं त्रिप्रकारं नरकस्य प्राप्तौ द्वारं साधनं सर्वस्या आसुर्याः संपदो मूलभूतमात्मनो नाशनं सर्वपुरुषार्थायोग्यतासंपादनेनात्यन्ताधमयोनिप्रापकं किंतदित्यत आह कामक्रोधस्तथा लोभ इति प्राग्व्याख्यातं यस्मादेतत्त्रयमेव सर्वा-नर्थमूलं तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् एतत्त्रयत्यागेनैव सर्वाप्यासुरीसंपत्त्यक्ता भवति एतत्त्रयत्यागश्च उत्पन्नस्य विवेकेन कार्यप्रतिबन्धस्ततः परं चानुत्पत्तिरिति द्रष्टव्यं ॥ २१ ॥ एतत्त्रयं त्यजतः किं स्यादिति तत्राह एतैः कामक्रोधलोभैस्त्रिभिस्तमोद्वारैर्नरकसाधनैर्विमुक्तो विरहितः ॥१९७॥
पुरुष आचरत्यात्मनः श्रेयो यद्विहितं वेदबोधितं हे कौन्तेय पूर्वं हि कामादिप्रतिबद्धः श्रेयो नाचरति येन पुरुषार्थः सिद्ध्येत् अश्रेयश्चाचरति येन निरयपातः स्यादधुना तत्प्रतिबन्धरहितः सन्नश्रेयो नाचरति श्रेयश्चाचरति ततः ऐहिकं सुखमनुभूय सम्यग्धीद्वारा याति

परां गतिं मोक्षम् ॥ २२ ॥ यस्माच्छ्रेयो नाचरणस्य श्रेय आचरणस्य च शास्त्रमेव निमित्तं तयोः शास्त्रैकगम्यत्वात्तस्मात् शिष्यतेऽनुशिष्यतेऽपूर्वोऽर्थो बोध्यतेऽनेनेति शास्त्रं वेदस्तदुपजीविस्मृतिपुराणादि च तत्संबन्धि विधिर्लिङादिशब्दः कुर्यान्न कुर्यादित्येवं प्रवर्तनानिवर्तनात्मकः कर्तव्याकर्तव्यज्ञानहेतुर्विधिनिषेधाख्यस्तं शास्त्रविधिं विधिनिषेधातिरिक्तमपि ब्रह्मप्रतिपादकं शास्त्रमस्तीति सूचयितुं विधिशब्द उत्सृज्याश्रद्धया परित्यज्य कामकारतः स्वेच्छामात्रेण वर्तते विहितमपि नाचरति निषिद्धमप्याचरति यः संसिद्धिं पुरुषार्थप्राप्तियोग्यामन्तःकरणशुद्धिं कर्माणि कुर्वन्नपि नाप्नोति न सुखमैहिकं नापि परां प्रकृष्टां गतिं स्वर्गं मोक्षं वा ॥ २३ ॥ यस्मादेवं यस्माच्छास्त्रविमुखतया कामाधीनप्रवृत्तिरैहिकपारत्रिकसर्वपुरुषार्थायोग्या तस्मात्ते तव श्रेयोऽर्थिनः कार्या-

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ॥ न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम्
॥ २३ ॥ तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ॥ ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥ २४ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे दैवासुरसंपद्विभागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

कार्यव्यवस्थितौ किं कार्यं किमकार्यमिति विषये शास्त्रं वेदतदुपजीविस्मृतिपुराणादिकमेव बोधकं प्रमाणं नान्यत् स्वोत्प्रेक्षाबुद्धवाक्यादीत्यभिप्राय एवं चेदं कर्माधिकारभूमौ शास्त्रविधानेन कुर्यान्न कुर्यादित्येवंप्रवर्तनानिवर्तनारूपेण वैदिकलिङादिपदेनोक्तं कर्म विहितं प्रतिषिद्धं च ज्ञात्वा निषिद्धं वर्जयन् विहितं क्षत्रियस्य युद्धादिकर्म त्वं कर्तुमर्हसि सत्त्वशुद्धिपर्यन्तमित्यर्थस्तदेवमस्मिन्नध्याये सर्वस्या आसुर्याः संपदो मूलभूतान्सर्वश्रेयःप्रापकान्सर्वश्रेयःप्रतिबन्धकान्महादोषान् कामक्रोधलोभानपहाय श्रेयोऽर्थिना श्रद्दधानतया शास्त्रप्रवणेन तदुपदिष्टार्थानुष्ठानपरेण भवितव्यमिति संपद्द्वयविभागप्रदर्शनमुखेन निर्धारितम् ॥ २४ ॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यविश्वेश्वरसरस्वतीश्रीपादशिष्यमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीभगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां दैवासुरसंपद्विभागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः १६।

॥ श्रीकृष्णाय गीतामृतदुहे नमः ॥ द्विविधाः कर्मानुष्ठातारो भवन्ति केचिच्छास्त्रविधिं ज्ञात्वाप्यश्रद्धया तमुत्सृज्य कामकारमात्रेण यत्किञ्चिदनुतिष्ठन्ति ते सर्वपुरुषार्थायोग्यत्वादसुराः केचित्तु शास्त्रविधिं ज्ञात्वा श्रद्दधानतया तदनुसारेणैव निषिद्धं वर्जयन्तो विहितमनुतिष्ठन्ति ते सर्वपुरुषार्थयोग्यत्वाद्देवा इति पूर्वाध्यायान्ते सिद्धं ये तु शास्त्रीयं विधिमालस्यादिवशादुपेक्ष्य श्रद्दधानतयैव वृद्धव्यवहारमात्रेण निषिद्धं वर्जयन्तो विहितमनुतिष्ठन्ति ते शास्त्रीयविध्युपेक्षालक्षणेनासुरसाधर्म्येण श्रद्धापूर्वकानुष्ठानलक्षणेन च देवसाधर्म्येणान्विताः किमसुरेष्वन्तर्भवन्तु किं वा देवेष्वित्युभयधर्मदर्शनादेककोटिनिश्चायकादर्शनाच्च सन्दिहानोऽर्जुन उवाच ये पूर्वाध्याये न निर्णीता न देववच्छास्त्रानुसारिणः किं तु शास्त्रविधिं श्रुतिस्मृतिचोदनामुत्सृज्यालस्यादिवशादनादृत्य नासुरवदश्रद्दधानाः किं तु वृद्धव्यवहारानुसारेण श्रद्धयान्विता यजन्ते देवपूजादिकं कुर्वन्ति तेषां तु शास्त्रविध्युपेक्षाश्रद्धाभ्यां पूर्वनिश्चितदेवासुरविलक्षणानां

॥ अर्जुन उवाच ॥ ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः ॥ तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ॥ सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥ २ ॥

निष्ठा का कीदृशी तेषां शास्त्रविध्यनपेक्षा श्रद्धापूर्विका च सा यजनादिक्रियाव्यवस्थितिर्हे कृष्ण भक्ताघकर्षण किं सात्त्विकी तथा सति सात्त्विकत्वाच्च देवा आहो इति पक्षान्तरे किं रजस्तमः राजसी तामसी च तथा सति राजसतामसत्वादसुरास्ते सत्त्वमित्येका कोटी रजस्तम इत्यपरा कोटिरिति विभागज्ञापनायाहोशब्दः ॥ १ ॥ ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य श्रद्धया यजन्ते ते श्रद्धाभेदाद्भिद्यन्ते तत्र ये सात्त्विक्या श्रद्धयान्वितास्ते देवाः शास्त्रोक्तसाधनेऽधिक्रियन्ते तत्फलेन च युज्यन्ते ये तु राजस्या तामस्या च श्रद्धयान्वितास्तेऽसुरा न शास्त्रीयसाधनेऽधिक्रियन्ते न वा तत्फलेन युज्यन्त इति विवेकेनार्जुनस्य सन्देहमपनिनीषुः श्रद्धाभेदं यथाश्रद्धयान्विताः शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते सा देहिनां स्वभावजा जन्मान्तरकृतो धर्माधर्मादिशुभाशुभसंस्कार इदानींतनजन्मारम्भकः स्वभावः स त्रिविधः सात्त्विको राजसस्तामसश्चेति तेन जनिता श्रद्धा त्रिविधा भवति सात्त्विकी राजसी तामसी च कारणा-

नुरूपत्वात्कार्यस्य या स्वारब्धे जन्मनि शास्त्रसंस्कारमात्रजा विदुषां सा कारणैकरूपत्वादेकरूपा सात्त्विक्येव न राजसी तामसी चेति प्रथमचकारार्थः शास्त्रनिरपेक्षा तु प्राणिमात्रसाधारणी स्वभावजा सैव स्वभावत्रैविध्यात्त्रिविधेत्येवकारार्थ उक्तविधात्रयसमुच्चयार्थश्चरमश्चकारो यतः प्राग्भवीयवासनाख्यस्वभावस्याभिभावकं शास्त्रीयं विवेकविज्ञानमनादृतशास्त्राणां देहिनां नास्ति अतस्तेषां स्वभाववशात्त्रिधा भवन्तीं तां श्रद्धां शृणु श्रुत्वा च देवासुरभावं स्वयमेवावधारयेत्यर्थः ॥ २ ॥ प्राग्भवीयान्तःकरणगतवासनारूपनिमित्तकारणवैचित्र्येण श्रद्धावैचित्र्यमुक्त्वा तदुपादानकारणान्तःकरणवैचित्र्येणापि तत्त्रैविध्यमाह सत्त्वं प्रकाशशीलत्वात्सत्त्वप्रधानत्रिगुणापञ्चीकृतपञ्चमहाभूतारब्धमन्तःकरणं तच्च क्वचिदुद्रिक्तसत्त्वमेव यथा देवानां क्वचिद्रजसाभिभूतसत्त्वं यथा यक्षादीनां क्वचित्तमसाभिभूतसत्त्वं यथा प्रेतभूतादीनां मनुष्याणां तु प्रायेण व्यामिश्रमेव तच्च शास्त्रीयविवेकज्ञानेनोद्भूतसत्त्वं रज-

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ॥ श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ ३ ॥ यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः ॥ प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४ ॥

स्तमसी अभिभूय क्रियते शास्त्रीयविवेकविज्ञानशून्यस्य तु सर्वस्य प्राणिजातस्य सत्त्वानुरूपा श्रद्धा सत्त्ववैचित्र्याद्विचित्रा भवति सत्त्वप्रधानेऽन्तःकरणे सात्त्विकी रजःप्रधाने तस्मिन् राजसी तमःप्रधाने तु तस्मिंस्तामसीति हे भारत महाकुलप्रसूत ज्ञाननिरतेति वा शुद्धसात्त्विकत्वं द्योतयति यत्त्वया पृष्टं तेषां निष्ठा केति तत्रोत्तरं शृणु अयं शास्त्रीयज्ञानशून्यः कर्माधिकृतः पुरुषः त्रिगुणान्तःकरणसंपिण्डितः श्रद्धामयः प्राचुर्येणास्मिन् श्रद्धा प्रस्तुतेति तत्प्रस्तुतवचने मयट् अन्नमयो यज्ञ इति वत् अतो यो यच्छ्रद्धो या सात्त्विकी राजसी तामसी वा श्रद्धा यस्य स एव श्रद्धानुरूप एव सः सात्त्विको राजसस्तामसो वा श्रद्धयैव निष्ठा व्याख्यातेत्यभिप्रायः ॥ ३ ॥ श्रद्धा ज्ञाता सती निष्ठां ज्ञापयिष्यति केनोपायेन सा ज्ञायतामित्यपेक्षिते देवपूजादिकार्यलिङ्गेनानुमेयेत्याह जनाः शास्त्रीयविवेकहीना ये स्वाभाविक्या श्रद्धया देवान् रुद्रादीन् सात्त्विकान् यजन्ते तेऽन्ये सात्त्विका ज्ञेया ये च यक्षान् कुबेरादीन् रक्षांसि च राक्षसान् नि-

श्रुतिप्रसिद्धान् राजसान् यजन्ते तेऽन्ये राजसा ज्ञेया ये च प्रेतान् विप्रादयः स्वधर्मात्प्रच्युता देहपातादूर्ध्वं वायवीयं देहमापन्ना उल्कामुख-कटपूतनादि संज्ञाः प्रेता भवन्तीति मनूक्तान् पिशाचविशेषान् वा भूतगणांश्च सप्तमातृकादींश्च तामसान् ये यजन्ते तेऽन्ये तामसा ज्ञेया अन्य इति पदं त्रिष्वपि वैलक्षण्यद्योतनाय संबद्ध्यते ॥ ४ ॥ एवमनादृतशास्त्राणां सत्त्वादिनिष्ठा कार्यतो निर्णीता तत्र केचिद्राजसतामसा अपि प्राग्भवीयपुण्यपरिपाकात्सात्त्विका भूत्वा शास्त्रीयसाधनेऽधिक्रियन्ते ये तु दुराग्रहेण दुर्दैवपरिपाकप्राप्तदुर्जनसङ्गादिदोषेण च राजसतामसतां न मुञ्चन्ति ते शास्त्रीयमार्गाद्भ्रष्टा असन्मार्गानुसरणेनेह लोके परत्र च दुःखभागिन एवेत्याह द्वाभ्यां अशास्त्र-विहितं शास्त्रेण वेदेन प्रत्यक्षेणानुमितेन वा न विहितमशास्त्रीयं बुद्ध्याद्यागमेन बोधितं वा घोरं परस्यात्मनः पीडाकरं तपस्तप्तशिलारोहणादि तप्यन्ते कुर्वन्ति ये जना दम्भो धार्मिकत्वख्यापनमहङ्कारोऽहमेव श्रेष्ठ इति

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ॥ दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥५॥

कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ॥ मां चैवान्तः शरीरस्थं तान् विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥६॥

दुरभिमानताभ्यां सम्यग्युक्ता योगस्य सम्यक्त्वमनायासेन वियोगजननसामर्थ्यं कामे काम्यमानविषये यो राग स्तन्निमित्तं बलमत्युग्रदुःखसहनसामर्थ्यं तेनान्विताः कामो विषयेऽभिलाष रागः सदा तदभिनिविष्टत्वरूपोऽभिष्वङ्गो बलमवश्य-मिदं साधयिष्यामीत्याग्रहस्तैरन्विता इति वा अत एव बहुतरदुःखदर्शनेऽप्यनिवर्तमानाः कर्षयन्तः कृशीकुर्वन्तो वृथोपवासादिना शरीरस्थं भूतग्रामं देहेन्द्रियसङ्घाताकारेण परिणतं पृथिव्यादिभूतसमुदायमचेतसोऽविवेकशून्या मां चान्तःशरीरस्थं भोक्तृरूपेण स्थितं भो-ग्यस्य शरीरस्य कृशीकरणेन कृशीकुर्वन्त एव मामन्तर्यामित्वेन शरीरान्तःस्थितं बुद्धितद्वृत्तिसाक्षीभूतमीश्वरमाज्ञालङ्घनेन कर्षयन्त इति वा तानैहिकसर्वभोगविमुखान् परत्र चाधमगतिभागिनः सर्वपुरुषार्थभ्रष्टानासुरनिश्चयानासुरो विपर्यासरूपो वेदार्थविरोधि निश्चयो येषां तान् मनुष्यत्वेन प्रतीयमानानप्यसुरकार्यकारित्वादसुरान्विद्धि जानीहि परिहरणाय निश्चयस्यासुरत्वात्तत्पूर्विकाणां सर्वासामन्तः-करणवृत्तीनामासुरत्वमसुरत्वजातिरहितानां च मनुष्याणां कर्मणैवासुरत्वात्तानसुरान्विद्धीति साक्षान्नोक्तमिति च द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

ये सात्त्विकास्ते देवा ये तु राजसास्तामसाश्च ते विपर्यस्तत्वादसुरा इति स्थिते सात्त्विकानामादानाय राजसतामसानां हानाय चाहारयज्ञतपोदानानां त्रैविध्यमाह न केवलं श्रद्धैव त्रिविधाहारोऽपि सर्वस्य प्रियस्त्रिविध एव भवति सर्वस्य त्रिगुणात्मकत्वेन चतुर्थविधाया असंभवात् यथा दृष्टार्थ आहारस्त्रिविधस्तथा यज्ञतपोदानान्यदृष्टार्थान्यपि त्रिविधानि तत्र यज्ञं व्याख्यास्यामो द्रव्यं देवतात्याग इति कल्पकारैर्देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो यज्ञ इति निरुक्तः स च यजति जुहोति न च चोदितत्वेन यागो होमश्चेति द्विविध उत्तिष्ठद्धोमाः वषट्कारप्रयोगान्ता याज्यापुरोनुवाक्यावन्तो यजतय उपविष्टहोमाः स्वाहाकारप्रयोगान्ता याज्यापुरोनुवाक्यारहिता जुहोतय इति कल्पकारैर्व्याख्यातो यज्ञशब्देनोक्तस्तपः कायेन्द्रियशोषणं कृच्छ्रचान्द्रायणादि दानं

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ॥ यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७ ॥ आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ॥ रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥ ८ ॥

परस्वत्वापत्तिफलकः स्वस्वत्वत्यागस्तेषामाहारयज्ञतपोदानानां सात्त्विकराजसतामसभेदं मया व्याख्यायमानमिमं शृणु ॥ ७ ॥ आहारयज्ञतपोदानानां भेदः पञ्चदशभिःश्लोकैरुच्यते तत्राहारभेदस्त्रिभिरायुश्चिरजीवनं सत्त्वं चित्तधैर्यं बलवति दुःखेऽपि निर्विकारत्वापादकं बलं शरीरसामर्थ्यं स्वोचिते कार्ये श्रमाभावप्रयोजकमारोग्यं व्याध्यभावो भोजनानन्तरमाह्लादस्तृप्तिः प्रीतिर्भोजनकालेऽनभिरुचिराहित्यमिच्छौत्कण्ठ्यं तेषां विवर्धना विशेषेण वृद्धिहेतवो रस्या आस्वाद्या मधुररसप्रधानाः स्निग्धाः सहजेनागन्तुकेन वा स्नेहेन युक्ताः स्थिरा रसांशेन शरीरे चिरकालस्थायिनो हृद्या हृदयंगता दुर्गन्धाशुचित्वादिदृष्टादृष्टदोषशून्या आहाराश्चर्व्यचोष्यलेह्यपेयाः सात्त्विकानां प्रिया एतैर्लिङ्गैः सात्त्विका ज्ञेयाः सात्त्विकत्वमभिलषद्भिश्चैत आदेया इ-

त्यर्थः ॥ ८ ॥ अतिशब्दः कट्वादिषु सप्तस्वपि योजनीयः कटुस्तिक्तः कटुरसस्यतीक्ष्णशब्देनोक्तत्वात् तत्रातिकटुर्निम्बादि-रत्यम्लातिलवणात्युष्णाः प्रसिद्धा अतितीक्ष्णो मरीचादिरतिरूक्षः स्नेहशून्यः कङ्गुकोद्रवादिरातिविदाही सन्तापको राजिकादिर्दुःखं तात्कालिकीं पीडां शोकं पश्चाद्भावि दौर्मनस्यमामयं रोगं च धातुवैषम्यद्वारा प्रददतीति तथाविधा आहारा राजसस्येष्टा एतैर्लिङ्गै राजसा ज्ञेयाः सात्त्विकैश्चैत उपेक्षणीया इत्यर्थः ॥ ९ ॥ यातंयाममर्धपक्कं निर्वीर्यस्य गतरसपदेनोक्तत्वादिति भाष्यं गतरसं विरसतां प्राप्तं शुष्कं यातयामं पक्कंसत्प्रहरादिव्यवहितमोदनादि शैत्यं प्राप्तं गतरसमुद्धृतसारं मथितदुग्धादीत्यन्ये पूति दुर्गन्धं पर्युषितं पक्कं सद्रात्र्यन्तरितं चेतसस्तत्कालोन्मादकरं धत्तूरादिसमुच्चीयते यद्रतिप्रसिद्धं दुष्टत्वेनोच्छिष्टं भुक्तावशिष्ट-

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ॥ आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥९॥

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ॥ उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥१०॥

ममेध्यमयज्ञार्हमशुचि मांसाद्यपि चेति वैद्यकशास्त्रोक्तमपथ्यं समुच्चीयत एतादृशं यद्भोजनं भोज्यं तत्तामसस्य प्रियं सात्त्विकैरतिदूरादुपेक्षणीयमित्यर्थ एतादृशभोजनस्य दुःखशोकामयप्रदत्वमतिप्रसिद्धमिति कण्ठतो नोक्तमत्र च क्रमेण रस्यादिवर्गः सात्त्विकः कट्वादिवर्गो राजसो यातयामादिवर्गस्तामस इत्युक्तमाहारवर्गत्रयं तत्र सात्त्विकवर्गविरोधित्वमितरवर्गद्वये द्रष्टव्यं तथा ह्यतिकटुत्वादिरस्यत्वविरोधि तादृशस्यानास्वाद्यत्वाद्रूक्षत्वं स्निग्धत्वविरोधि तीक्ष्णत्वविदाहित्वे धातुपोषणविरोधित्वात्स्थिरत्वविरोधिन्यत्युष्णत्वादिकं हृद्यत्वविरोधिन्यामयप्रदत्वमायुःसत्त्वबलारोग्यविरोधि दुःखशोकप्रदत्वं सुखप्रीतिविरोध्येवं सात्त्विकवर्गविरोधित्वं राजसवर्गे स्पष्टं तथा तामसवर्गेऽपि गतरसत्वयातयामत्वपर्युषितत्वानि यथासंभवं रस्यत्वस्निग्धत्वस्थिरत्वविरोधीनि पूतित्वोच्छिष्टत्वामेध्यत्वानि हृद्यत्वविरोधीन्यायुःसत्त्वादिविरोधित्वं तु स्पष्टमेव राजसवर्गे दृष्टविरोधमात्रं तामसवर्गे तु दृष्टादृष्टविरोध-

इत्यतिशयः ॥ १० ॥ इदानीं क्रमप्राप्तं त्रिविधं यज्ञमाह त्रिभिरग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुबन्धज्योतिष्टोमादिर्यज्ञो द्विविधः काम्यो नित्यश्च फलनिश्चयेन चोदितः काम्यः सर्वाङ्गोपसंहारेणैव मुख्यकल्पेनानुष्ठेयः फलसंयोगं विना जीवनादिनिमित्तसंयोगेन चोदितः सर्वाङ्गोपसंहारासंभवे प्रतिनिध्याद्युपादानेनामुख्यकल्पेनाप्यनुष्ठेयो नित्यस्तत्र सर्वाङ्गोपसंहारासंभवेऽपि प्रतिनिधिमुपादायावश्यं यष्टव्यमेव प्रत्यवायपरिहारायावश्यकजीवनादिनिमित्तेन चोदितत्वादिति मनः समाधाय निश्चित्याफलाकाङ्क्षिभिरन्तःकरणशुद्ध्यर्थितया काम्यप्रयोगविमुखैर्विधिदृष्टो यथाशास्त्रं निश्चितो यो यज्ञ इज्यतेऽनुष्ठीयते स यथाशास्त्रमन्तःकरणशुद्ध्यर्थमनुष्ठीयमानो नित्यप्रयोगः सात्त्विको ज्ञेयः ॥ ११ ॥ फलं काम्यं स्वर्गाद्यभिस-

अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ॥ यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥ ११ ॥ अभिसंधाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ॥ इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ १२ ॥ विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ॥ श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३ ॥

न्धायोद्दिश्य नत्वन्तःकरणशुद्धिं तुर्नित्यप्रयोगवैलक्षण्यसूचनार्थो दम्भो लोके धार्मिकत्वख्यापनं तदर्थमपि चैवेति विकल्पसमुच्चयाभ्यां त्रैविध्यसूचनार्थौ पारलौकिकं फलमनिसंधायैवादम्भार्थत्वेऽपि पारलौकिकफलानभिसंधाने दम्भार्थमेवेति विकल्पेन द्वौ पक्षौ पारलौकिकफलार्थमप्यैहिकलौकिकदम्भार्थमपीति समुच्चयेनैकः पक्ष एवं दृष्टादृष्टफलाभिसन्धिनान्तःकरणशुद्धिमनुद्दिश्य यदिज्यते यथाशास्त्रं यो यज्ञोनुष्ठीयते तं यज्ञं राजसं विद्धि हानाय हे भरतश्रेष्ठेति योग्यत्वसूचनम् ॥ १२ ॥यथाशास्त्रबोधितविपरीतमन्नदानहीनं स्वरतो वर्णतश्च मन्त्रहीनं यथोक्तदक्षिणाहीनमृत्विग्द्वेषादिना श्रद्धारहितं तामसं यज्ञं परिचक्षते. शिष्टा विधिहीनत्वाद्यैकैकविशेषणः पञ्चविधः सर्वविशेषणसमुच्चयेन चैकविध इति षट् द्वित्रिचतुर्विशेषणसमुच्चयेन च बहवो भेदास्तामसयज्ञस्य ज्ञेया राजसे

यज्ञेन्तःकरणशुद्ध्यभावेपि फलोत्पादकमपूर्वमस्ति यथाशास्त्रमनुष्ठानात्तामसे त्वयथाशास्त्रानुष्ठानान्न किमप्यपूर्वमस्तीत्यतिशयः ॥ १३ ॥ क्रमप्राप्तस्य तपसः सात्त्विकादिभेदं कथयितुं शारीरवाचिकमानसभेदेन तस्य त्रैविध्यमाह त्रिभिः देवा ब्रह्मविष्णुशिवसूर्याग्निदुर्गादयो द्विजा द्विजातयो ब्राह्मणा गुरवः पितृमात्राचार्यादयः प्राज्ञाः पण्डिता विदितवेदितदुपकरणार्थास्तेषां पूजनं प्रणामशुश्रूषादि यथाशास्त्रं शौचं मृज्जलाभ्यां शरीरशोधनमार्जवमकौटिल्यं भावशुद्धिशब्देन मानसे तपसि वक्ष्यति शारीरं त्वार्जवं विहितप्रतिषिद्धयोरेकरूपप्रवृत्तिनिवृत्तिशालित्वं ब्रह्मचर्यं निषिद्धमैथुननिवृत्तिरहिंसाशास्त्रप्राणिपीडनाभावश्च शाकारादस्तेयापरिग्रहावपि शारीरं शरीरप्रधानैः कर्त्रादिभिः साध्यं न तु केवलेन शरीरेण पञ्चैते तस्य हेतव इति हि वक्ष्यतीत्थं शा-

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ॥ ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥
अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ॥ स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते
॥ १५ ॥ मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ॥ भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमु-
च्यते ॥ १६ ॥

रीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥ अनुद्वेगकरं न कस्यचिद्दुःखकरं सत्यं प्रमाणमूलमबाधितार्थं प्रियं श्रोतुस्तत्कालश्रुतिसुखं हितं परिणामे सुखकरं चकारो विशेषणानां समुच्चयार्थेऽनुद्वेगकरत्वादिविशेषणचतुष्टयेन विशिष्टं न तु केनापि विशेषणेन न्यूनं यद्वाक्यं यथा शान्तो भव वत्स स्वाध्यायं योगं चानुतिष्ठ तथा ते श्रेयो भविष्यतीत्यादि तद्वाङ्मयं वाचिकं तपः शारीरवत्स्वाध्यायाभ्यसनं च यथाविधिवेदाभ्यासश्च वाङ्मयं तप उच्यते एवकारः प्राक् विशेषणसमुच्चयावधारणे व्याख्यातः ॥ १५ ॥ मनसः प्रसादः स्वच्छताविषयचिन्ताव्याकुलत्वराहित्यं सौम्यत्वं सौमनस्यं सर्वलोकहितैषित्वं प्रतिषिद्धाचिन्तनं च मौनं मुनिभाव एकाग्रतयात्मचिन्तनं निदिध्यासनाख्यं वाक्संयमहेतुर्मनःसंयमो मौनमिति भाष्यमात्मविनिग्रह आत्मनो मनसो विशेषेण सर्ववृत्तिनिग्रहो निरोधः समाधिरसंप्रज्ञातो भावस्य हृदयस्य शुद्धिः काम- ॥१६१॥

क्रोधलोभादिमलनिवृत्तिः पुनरशुद्ध्युत्पादराहित्येन सम्यक्त्वेन विशिष्टा सा भावशुद्धिः परैः सह व्यवहारकाले मायाराहित्यं सेति भाष्य इत्येतदेवं प्रकारं तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥ शारीरवाचिकमानसभेदेन त्रिविधस्योक्तस्य तपसः सात्त्विकादिभेदेन त्रैविध्यमिदानीं दर्शयति त्रिभिस्तत्पूर्वोक्तं त्रिविधं शारीरं वाचिकं मानसं च तपः श्रद्धयास्तिक्यबुद्ध्या परया प्रकृष्टयाप्रामाण्यशङ्काकलङ्क शून्यया फलाभिसन्धिशून्यैर्युक्तैः समाहितैः सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारैर्नरैरधिकारिभिस्तप्तमनुष्ठितं सात्त्विकं परिचक्षते शिष्टाः ॥ १७ ॥ सत्कारः साधुरयं तपस्वी ब्राह्मण इत्येवमविवेकिभिः क्रियमाणा स्तुतिर्मानः प्रत्युत्थानाभिवादनादिः पूजा पादप्रक्षालनार्चनधनदानादि-

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः ॥ आफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७ ॥
सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ॥ क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥ १८ ॥
मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ॥ परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥ १९ ॥
दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ॥ देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

स्तदर्थं दम्भेनैव च केवलं धर्मध्वजित्वेनैव च न त्वास्तिक्यबुद्ध्या यत्तपः क्रियते तद्राजसं प्रोक्तं शिष्टैरिहास्मिन्नेव लोके फलदं न पारलौकिकं चलमल्पकालस्थायि फलमध्रुवं फलजनकतानियमशून्यम् ॥ १८ ॥ मूढग्राहेणाविवेकातिशयकृतेन दुराग्रहेणात्मनो देहेन्द्रियसंघातस्य पीडया यत्तपः क्रियते परस्योत्सादनार्थं वान्यस्य विनाशार्थमभिचाररूपं वा तत्तामसमुदाहृतं शिष्टैः ॥ १९ ॥ इदानीं क्रमप्राप्तस्य दानस्य त्रैविध्यं दर्शयति त्रिभिर्दातव्यमेव शास्त्रचोदनावशादित्येवं निश्चयेन न तु फलाभिसन्धिना यद्दानं तुलापुरुषादि दीयतेऽनुपकारिणे प्रत्युपकाराजनकाय देशे पुण्ये कुरुक्षेत्रादौ काले च पुण्ये सूर्योपरागादौ पात्रे चेति चतुर्थ्यर्थे सप्तमी कीदृशायानुपकारिणे दीयते पात्राय च विद्यातपोयुक्ताय पात्रे रक्षकायेति वा विद्यातपोभ्यामात्मनो दातुश्च पालनक्षम एव

प्रतिगृण्हीयादिति शास्त्रात्तदेवं भूतं दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥ प्रत्युपकारार्थं कालान्तरे मामयमुपकरिष्यतीत्येवं दृष्टार्थं फलं वा स्वर्गादिकमुद्दिश्य यत्पुनर्दानं सात्त्विकविलक्षणं दीयते परिक्लिष्टं च कथमेतावद्व्ययितमिति पश्चात्तापयुक्तं यथा भवत्येवं च यद्दीयते तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ २१ ॥ अदेशे स्वता वा दुर्जनसंसर्गाद्वा पापहेतावशुचिस्थानेऽकाले पुण्यहेतुत्वेनाप्रसिद्धे यस्मिन् कस्मिंश्चिदशौचकाले वापात्रेभ्यश्च विद्यातपोरहितेभ्यो नटविटादिभ्यो यद्दानं दीयते देशकालपात्रसंपत्तावप्यसत्कृतं प्रियभाषणपादप्रक्षालनपूजादिसत्कारशून्यमवज्ञातं पात्रपरिभवयुक्तं च तद्दानं तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥ तदेवमाहारयज्ञतपोदानानां त्रैविध्यकथनेन सात्त्विकानि तान्यादेयानि राजसतामसानि तु परिहर्तव्यानीत्युक्तं तत्राहारस्य दृष्टार्थत्वेन नास्त्यङ्गवैगुण्येन पुण्ये

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ॥ दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ २१ ॥
अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ॥ असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥
ओंतत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ॥ ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥ २३ ॥

फलाभावशङ्का यज्ञतपोदानानां त्वदृष्टार्थानामङ्गवैगुण्यादपूर्वानुत्पत्तौ फलाभावः स्यादिति सात्त्विकानामपि तेषामानर्थक्यं प्रमादबहुलत्वादनुष्ठातॄणामतस्तद्वैगुण्यपरिहाराय ओंतत्सदिति भगवन्नामोच्चारणरूपं सामान्यप्रायश्चित्तं परमकारुणिकतयोपदिशति भगवान् ओंतत्सदित्येवंरूपो ब्रह्मणः परमात्मनो निर्दिशो निर्दिश्यतेऽनेनेति निर्देशः प्रतिपादकशब्दो नामेति यावत्त्रिविधस्तिस्रो विधा अवयवा यस्य स त्रिविधः स्मृतो वेदान्तविद्भिरेकवचसावयवमेकं नाम प्रणववत् यस्मात्पूर्वैर्महर्षिभिरयं ब्रह्मणो निर्देशः स्मृतस्तस्मादिदानींतनैरपि स्मर्तव्य इति विधिरत्र कल्प्यते वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष्य इत्यादिष्विव वचनानित्वपूर्वत्वादिति न्यायाद्यज्ञदानतपःक्रियासंयोगाच्चास्य तद्वैगुण्यमेव फलं नष्टाश्वदग्धरथवत् परस्पराकाङ्क्षया कल्प्यते ' प्रमादात्कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् । स्मर-

णादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतेः' इति स्मृतेस्तथैव शिष्टाचारस्य ब्रह्मणो निर्देशः स्तूयते कर्मवैगुण्यपरिहारसामर्थ्यकथनाय ब्राह्मणाद्याः कर्तारो वेदाः करणानि यज्ञाः कर्माणि तेन ब्रह्मणो निर्देशेन करणभूतेन पुरा विहिताः प्रजापतिना तस्माद्यज्ञादिसृष्टिहेतुत्वेन तद्वैगुण्यपरिहारसमर्थो महाप्रभावोयं निर्देश इत्यर्थः ॥ २३ ॥ इदानीमकारोकारमकारव्याख्यानेन तत्समुदायोङ्कारव्याख्यानवदोङ्कारतच्छब्दसच्छब्दव्याख्यानेन तत्समुदायरूपं ब्रह्मणो निर्देशः स्तुत्यतिशयाय व्याख्यातुमारभते चतुर्भिस्तत्र प्रथममोङ्कारं व्याचष्टे यस्मादोमिति ब्रह्मेत्यादिषु श्रुतिष्वोमिति ब्रह्मणोनामप्रसिद्धं तस्मादोमित्युदाहृत्य ओङ्कारोच्चारणानन्तरं विधानोक्ता विधिशास्त्रबोधिता ब्रह्मवादिनां वेदवादिनां यज्ञदानतपःक्रियाः सततं प्रवर्तन्ते प्रकृष्टतया वैगुण्यराहित्येन वर्तन्ते यस्यैकावयवोच्चारणादप्यवैगुण्यं

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपः क्रियाः ॥ प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥२४॥ तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ॥ दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकांक्षिभिः ॥ २५ ॥ सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ॥ प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥ २६ ॥

किं पुनस्तस्य सर्वस्योच्चारणादिति स्तुत्यतिशयः ॥ २४ ॥ द्वितीयं तच्छब्दं व्याचष्टे तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं तदिति ब्रह्मणो नामोदाहृत्य फलमनभिसंधायान्तःकरणशुद्ध्यर्थं यज्ञतपःक्रियादानक्रियाश्च विविधा मोक्षकाङ्क्षिभिः क्रियन्ते तस्मादतिप्रशस्तमेतत् ॥ २५ ॥ तृतीयं सच्छब्दं व्याचष्टे द्वाभ्यां 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादि' श्रुतिप्रसिद्धं सदित्येतद्ब्रह्मणो नाम सद्भावेऽविद्यमानत्वशङ्कायां विद्यमानत्वे साधुभावे चासाधुत्वशङ्कायां साधुत्वे च प्रयुज्यते शिष्टैस्तस्माद्वैगुण्यपरिहारेण यज्ञादेः साधुत्वं तत्फलस्य च विद्यमानत्वं कर्तुं क्षमते तदित्यर्थस्तथा सद्भावसाधुभावयोरिव प्रशस्तेऽप्रतिबन्धेनाशुसुखजनके माङ्गलिके कर्मणि विवाहादौ सच्छब्दो हे पार्थ युज्यते प्रयुज्यते तस्मादप्रतिबन्धेनाशु फलजनकत्वं वैगुण्यपरिहारेण यज्ञादेः समर्थमेतन्नामेति प्रशस्ततरमेतादि-

त्यर्थः ॥ २६ ॥ यज्ञे तपसि दाने च यां स्थितिस्तत्परतयावस्थितिर्निष्ठा सापि सदित्युच्यते विद्वद्भिः कर्म चैव तदर्थीं तेषु यज्ञदानतपोरूपेष्वर्थेषु भवं तदनुकूलमेव च कर्माथवा यस्य ब्रह्मणो नामेदं प्रस्तुतं तदेवार्थो विषयो यस्य तदर्थं शुद्धब्रह्मज्ञानं तदनुकूलं कर्म तदर्थीयं भगवदर्पणबुद्ध्या क्रियमाणं कर्म वा तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते तस्मात्सदिति नाम कर्मवैगुण्यापनोदनसमर्थं प्रशस्ततरं यस्यैकैकोऽवयवोऽप्येतादृशः किं वक्तव्यं तत्समुदायस्योंतत्सदिति निर्देशस्य माहात्म्यमिति सम्पिण्डितार्थः ॥ २७ ॥ यद्यजेतेत्यादिना शास्त्रीयं विधिमुत्सृज्य श्रद्धानतस्यैव वृद्धव्यवहारमात्रेण यज्ञतपोदानादि कुर्वतां प्रमादाद्वैगुण्ये प्राप्ते तु तत्सदिति ब्रह्मनिर्देशेन तत्परिहारस्तर्ह्यश्रद्धानतया शास्त्रीयं विधिमुत्सृज्य कामकारेण यत्किञ्चिद्यज्ञादि कुर्वतामसुराणामपि तेनैव वैगुण्यपरिहारः

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ॥ कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥ अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ॥ असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥ २८ ॥

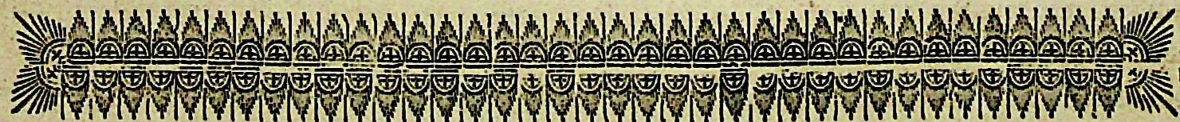
स्यादिति कृतं श्रद्धया सात्त्विकत्वहेतुभूतयेत्यत आह अश्रद्धया यद्धुतं हवनं कृतमग्नौ दत्तं यद्ब्राह्मणेभ्यो यत्तपस्तप्तं यच्चान्यत्कर्म कृतं स्तुतिनमस्कारादि तत्सर्वमश्रद्धयाकृतमसदसाध्वित्युच्यते अत ओंतत्सदिति निर्देशेन न तस्य साधुभावः शक्यते कर्तुं सर्वथा तदयोग्यत्वाच्छिलायां इवाङ्कुरस्तत्कस्मादसदित्युच्यत शृणु हे पार्थ चोहेतौ यस्मात्तदश्रद्धाकृतं न प्रेत्य परलोके फलति विगुणत्वेनापूर्वाजनकत्वान्नो इह नापीह लोके यशः साधुभिर्निन्दितत्वादत ऐहिकामुष्मिकफलविकलत्वादश्रद्धाकृतस्य सात्त्विक्या श्रद्धयैव सात्त्विकं यज्ञादि कुर्यादन्तःकरणशुद्धये तादृशस्यैव श्रद्धापूर्वकस्य सात्त्विकस्य यज्ञादेर्दैवाद्वैगुण्यशङ्कायां ब्रह्मणो नामनिर्देशेन साद्गुण्यं सम्पादनीयमिति परमार्थः श्रद्धापूर्वकमसात्त्विकमपि यज्ञादि विगुणं ब्रह्मणो नामनिर्देशेन सात्त्विकं सगुणं च सम्पादितं भवतीति भाष्य

॥१६३॥

तदेवमस्मिन्नध्याये आलस्यादिनाऽनादृतशास्त्राणां श्रद्धापूर्वकं वृद्धव्यवहारमात्रेण प्रवर्तमानानां शास्त्रानादरेणासुरसाधर्म्येण श्रद्धापूर्वकानुष्ठानेन च देवसाधर्म्येण किमसुरा उत देवा इत्यर्जुनसंशयविषयाणां राजसतामसश्रद्धापूर्वकं राजसतामसयज्ञादिकारिणोऽसुराः शास्त्रीय-

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रद्धात्रयविभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

ज्ञानसाधनानधिकारिणः सात्त्विकश्रद्धापूर्वकं सात्त्विकयज्ञादिकारिणस्तु देवाः शास्त्रीयज्ञानसाधनाधिकारिण इति श्रद्धात्रैविध्यप्रदर्शनमुखेनाहारादित्रैविध्यप्रदर्शनेन च भगवता निर्णयः कृत इति सिद्धम् ॥ २८ ॥ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीपादशिष्यमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीभगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां श्रद्धात्रयविभागयोगविवरणं नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

॥ श्रीकृष्णाय गीतामृतदुहे नमः ॥ पूर्वाध्याये श्रद्धात्रैविध्येनाहारयज्ञतपोदानत्रैविध्येन च कर्मिणां त्रैविध्यमुक्तं सात्त्विकानामादानाय राजसतामसानां च हानाय इदानीं तु संन्यासत्रैविध्यकथनेन संन्यासिनामपि त्रैविध्यं वक्तव्यं तत्र तत्त्वबोधनानन्तरं यः फलभूतः सर्वकर्मसंन्यासः स चतुर्दशेऽध्याये गुणातीतत्वेन व्याख्यातत्वान्न सात्त्विकराजसतामसभेदमर्हति योपि तत्त्वबोधात्प्राक् तदर्थं सर्वकर्मसंन्यासस्तत्त्वबुभुत्सया वेदान्तवाक्यविचाराय भवति सोऽपि त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुनेत्यादिना निर्गुणत्वेन व्याख्यातो यस्त्वनुत्पन्नतत्त्वबोधानामनुत्पन्नतत्त्वबुभुत्सूनां च कर्मसंन्यासः स संन्यासी च योगी चेत्यादिना गौणो व्याख्यातस्तस्य त्रैविध्यसंभवात्तद्विशेषं बुभुत्सुरविदुषामनुत्पन्नजातविविदिषाणां च कर्माधिकृतानामेव किञ्चित्कर्मग्रहेण किञ्चित्कर्मपरित्यागो यः स त्यागांशगुणयोगात् संन्यास-

॥ अर्जुन उवाच ॥ संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ॥ त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिषूदन ॥ १ ॥

शब्देनोच्यत एतादृशस्यान्तःकरणशुद्ध्यर्थमविद्वत्कर्माधिकारिकर्तृकस्य संन्यासस्य केनचिद्रूपेण कर्मत्यागस्य तत्त्वं स्वरूपं पृथक् सात्त्विकराजसतामसभेदेन वेदितुमिच्छामि त्यागस्य च तत्त्वं वेदितुमिच्छामि किं संन्यासत्यागशब्दौ घटपटशब्दाविव भिन्नजातीयार्थौ किंवा ब्राह्मणपरिव्राजकशब्दाविवैकजातीयार्थौ यद्याद्यस्तर्हि त्यागस्य तत्त्वं संन्यासात्पृथक् वेदितुमिच्छामि यदि द्वि- ॥१६४॥
तीयस्तर्ह्यवान्तरोपाधिभेदमात्रं वक्तव्यमेकव्याख्यानेनैवोभयव्याख्यातं भविष्यति महाबाहो केशिनिषूदनेति संबोधनाभ्यां बाह्योपद्रवनिवारणस्वरूपयोग्यताफलोपधाने प्रदर्शिते हृषीकेशेत्यन्तरुपद्रवनिवारणसामर्थ्यमिति भेदोत्यनुरागात्सम्बोधनत्रयं अत्रार्जुनस्य द्वौ प्रश्नौ कर्माधिकारिकर्तृत्वेन पूर्वोक्तयज्ञादिसाधर्म्येण संन्यासशब्दप्रतिपाद्यत्वेन च गुणातीतसंन्यासद्वयसाधर्म्येण

त्रैगुण्यसंभवासंभवाभ्यां संशयः प्रथमस्य प्रश्नस्य बीजं द्वितीयस्य तु संन्यासत्यागशब्दयोः पर्यायत्वात् कर्मफलत्यागरूपेण च वैलक्षण्योक्तेः संशयः ॥ १ ॥ तत्रान्तिमस्य सूचीकटाहन्यायेन निराकरणायोत्तरं काम्यानां फलकामनया चोदितानामन्तःकरणशुद्धावनुपयुक्तानां कर्मणामिष्टिपशुसोमादीनां न्यासं त्यागं संन्यासं विदुर्जानन्ति कवयः सूक्ष्मदर्शिनः केचित् तमेतं 'वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेनेति' वाक्येन वेदानुवचनशब्दोपलक्षितस्य ब्रह्मचारिधर्मस्य यज्ञदानशब्दाभ्यामुपलक्षितस्य गृहस्थधर्मस्य तपोऽनाशकशब्दाभ्यामुपलक्षितस्य वानप्रस्थधर्मस्य नित्यस्य नित्येन हितेन पापक्षयेण द्वारेणात्मज्ञानार्थत्वं बोध्यते न च विनियोगवैयर्थ्यं ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मण इत्यनेनैव लब्धत्वादिति वाच्यं विनियोगाभावे हि सत्यपि नित्यकर्मानुष्ठाने

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ॥ सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ २ ॥

ज्ञानं स्याद्वा न वा स्यात् सति तु विनियोगे ज्ञानमवश्यं भवेदेवेति नियमार्थत्वात् तस्मान्नित्यकर्मणामेव वेदने विविदिषायां वा विनियोगात् सत्त्वशुद्धिविविदिषोत्पत्तिपूर्वकवेदनार्थिना नित्यान्येव कर्माणि भगवदर्पणबुद्ध्याऽनुष्ठेयानि काम्यानि तु सर्वाणि सफलानि परित्याज्यानीत्येकं मतमपरं मतं सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः सर्वेषां काम्यानां नित्यानां च प्रतिपदोक्तफलत्यागं सत्त्वशुद्ध्यर्थितया विविदिषासंयोगेनानुष्ठानं विचक्षणा विचारकुशलास्त्यागं प्राहुः खादिरो यूपो भवति खादिरं वीर्यकामस्य यूपं करोतीत्यत्र यथैकस्य खादिरत्वस्य क्रतुप्रकरणपाठात् फलसंयोगाच्च क्रत्वर्थत्वं पुरुषार्थत्वं च प्रमाणभेदात् यथाऽग्निहोत्रेष्टिपशुसोमानां सर्वेषामपि शतपथपठितानां चोत्पत्तिविधिसिद्धानां तत्तत्फलसंयोगः प्रत्येकवाक्येन विविदिषासंयोगश्च यज्ञादिवाक्येन क्रियत इत्युपपन्नमेकस्य तूभयत्वे

संयोगपृथक्त्वमिति न्यायात्तदुक्तं सङ्क्षेपशारीरके यज्ञेनेत्यादिवाक्यं शतपथविहितं कर्मवृन्दं गृहीत्वा स्वोत्पत्त्याम्नातमिद्धं
पुरुषविविदिषामात्रसाध्ये युनक्तीति तस्मात्काम्यान्यपि फलाभिसन्धिमकृत्वाऽन्तःकरणशुद्धये कर्तव्यानि न ह्यग्निहोत्रादिकर्मणां
स्वतः काम्यत्वनित्यत्वरूपो विशेषोऽस्ति पुरुषाभिप्रायभेदकृतस्तु विशेषः फलाभिसन्धित्यागे कुतस्त्यो नित्यकर्मणां च प्रातिस्विकफल-
सद्भावमनिष्टमिष्टमिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलमित्यत्र वक्ष्यति नित्यानामेव विविदिषासंयोगेन काम्यानां कर्मणां फलेन सहस्वरूपतोपि
परित्यागः पूर्वार्धस्यार्थः काम्यानां नित्यानां च संयोगपृथक्त्वेन विविदिषासंयोगात्तदर्थं स्वरूपतोऽनुष्ठानेऽतिप्रातीकफलाभिसन्धि-
मात्रपरित्याग इत्युत्तरार्धस्यार्थस्तदेतदाहुर्वार्तिककृतः ' वेदानुवचनादीनामैकात्म्यज्ञानजन्मने । तमेतमिति वाक्येन नित्यानां वक्ष्यते

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ॥ यज्ञदानतपःकर्म न त्या-
ज्यमिति चापरे ॥ ३ ॥

विधिः । यद्वा विविदिषार्थत्वं सर्वेषामपि कर्मणां । तमेतमिति वाक्येन संयोगस्य पृथक्त्वत ' इति तदेवं सफलकाम्यकर्मत्यागः सं-
न्यासशब्दार्थः सर्वेषामपि कर्मणां फलाभिसन्धित्यागशब्दार्थ इति न घटपटशब्दयोरिव संन्यासत्यागशब्दयोर्भिन्नजातीयार्थत्वं
किंत्वन्तःकरणशुद्ध्यर्थकर्मानुष्ठाने फलाभिसन्धित्याग इत्येक एवार्थ उभयोरिति निर्णीत एकः प्रश्नोऽर्जुनस्य ॥ २ ॥ अधुना
द्वितीयप्रश्नप्रतिवचनाय संन्यासत्यागशब्दार्थस्य त्रैविध्यं निरूपयितुं तत्र विप्रतिपत्तिमाह सर्वं कर्म बन्धहेतुत्वात् दोषवद्दुष्टमतः
कर्माधिकृतैरपि कर्म त्याज्यमेवेत्येके मनीषिणः प्राहुर्यद्वा दोषवद्दोष इव यथादोषो रागादिस्त्यज्यते तद्वत्कर्म त्या-
ज्यमनुत्पन्नबोधैरनुत्पन्नविविदिषैः कर्माधिकारिभिरपीत्येकः पक्षोत्र द्वितीयः पक्षः कर्माधिकारिभिरन्तःकरणशुद्धिद्वारा

विविदिषोत्पत्त्यर्थं यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे मनीषिणः प्राहुः ॥ ३ ॥ एवं विप्रतिपत्तौ तत्र त्वया पृष्टे कर्माधिकारिकर्तृके संन्यासत्यागशब्दाभ्यां प्रतिपादिते त्यागे फलाभिसन्धिपूर्वककर्मत्यागे मे मम वचनान्निश्चयं पूर्वाचार्यैः कृतं शृणु हे भरतसत्तम किं तत्र दुर्ज्ञेयमस्तीत्यत आह हे पुरुषव्याघ्र पुरुषश्रेष्ठ हि यस्मात् त्यागः कर्माधिकारिकर्तृकः फलाभिसन्धिपूर्वककर्मत्यागस्त्रिविधस्त्रिप्रकारस्तामसादिभेदेन संप्रकीर्तितोऽथवा विशिष्टाभावरूपस्त्यागो विशेषणाभावाद्विशेष्याभावादुभयाभावाच्च त्रिविधः संप्रकीर्तितस्तथा हि फलाभिसन्धिपूर्वककर्मत्यागः सत्यपि कर्मणि फलाभिसन्धित्यागादेकः सत्यपि फलाभिसन्धौ कर्मत्यागाद्द्वितीयः फलाभिसन्धेः कर्मणश्च त्यागात्तृतीयः प्रथमः सात्त्विक आदेयो द्वितीयस्तु हेयो द्विविधो दुःखबुद्ध्या कृतो राजसो विपर्यासेन कृतस्तामस एतावान् कर्मा-

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ॥ त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः॥ ४ ॥

धिकारिकर्तृकस्त्यागोऽर्जुनस्य प्रश्नविषयस्तृतीयस्तु कर्मानधिकारिकर्तृको नैर्गुण्यरूपो नार्जुनप्रश्नविषयः सोऽपि साधनफलभेदेन द्विविधस्तत्र सात्त्विकेन फलाभिसन्धित्यागपूर्वककर्मानुष्ठानरूपेण त्यागेन शुद्धान्तःकरणस्योत्पन्नविविदिषस्यात्मज्ञानसाधनश्रवणाख्यवेदान्तविचारस्य फलाभिसन्धिरहितस्यान्तःकरणशुद्धौ सत्यां तत्साधनस्य कर्मणो वैतुष्ये जात इवावहननस्य परित्यागः स एकः साधनभूतो विविदिषासंन्यास उच्यते तमग्रे नैष्कर्म्यसिद्धिं परमामिति वक्ष्यति द्वितीयस्तु जन्मान्तरकृतसाधनाभ्यासपरिपाकादस्मिञ्जन्मन्यादावेवोत्पन्नात्मबोधस्य कृतकृत्यस्य स्वत एव फलाभिसन्धेः कर्मणश्च परित्यागः फलभूतः स विद्वत्संन्यास इत्युच्यते स तु यस्त्वात्मरतिरेव स्यादित्यादि श्लोकाभ्यां प्राग्व्याख्यातः स्थितप्रज्ञलक्षणादिभिश्च बहुधा प्रपञ्चितो यस्मादेवं त्यागस्य तत्त्वं दुर्ज्ञेयं त्वया चोक्तं तत्त्वं वेदितुमिच्छामीति अतो मम सर्वज्ञस्य वचनान्निश्चिनुहीत्यभिप्रायः संबोधनद्वयेन कुलनिमित्तो-

त्कर्षः पौरुषनिमित्तोत्कर्षश्च योग्यतातिशयसूचनायोक्तः ॥ ४ ॥ कोसौ निश्चयो विप्रतिपत्तिकोटिभूतयोः पक्षयोर्द्वितीयः पक्ष इत्याह द्वाभ्यां चोहेतौ यस्माद्यज्ञदानतपांसि मनीषिणामकृतफलाभिसन्धीनां पावनानि ज्ञानप्रतिबन्धकपापमलक्षालनेन ज्ञानोत्पत्तियोग्यतारूपपुण्यगुणाधानेन च शोधकान्यकृतफलाभिसन्धीनामेव यज्ञदानतपांस्येव शोधकानि भवन्त्येव उपाधिशुद्ध्यैवोपहितशुद्धिरत्राभिप्रेता तस्मादन्तःकरणशुद्ध्यर्थिभिः कर्माधिकृतैर्यज्ञो दानं तप इति यत् फलाभिसंधिरहितं कर्म तन्न त्याज्यं किन्तु कार्यमेव तदत्याज्यत्वेन कार्यत्वे लब्धेप्यत्यादरार्थं पुनः कार्यमेवेत्युक्तं यस्मात्कार्यं कर्तव्यतया शास्त्रविहितं तस्मान्न त्याज्यमेवेति वा ॥ ५ ॥ यदि यज्ञदानतपसामन्तःकरणशोधने सामर्थ्यमस्ति तर्हि फलाभिसन्धिना कृतान्यपि तानि तच्छोधकानि भविष्यन्ति कृतं फलाभिसन्धित्यागे

यज्ञो दानं तपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ॥ यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५ ॥ एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ॥ कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६ ॥

नेत्यत आह तुशब्दः शङ्कानिराकरणार्थो यद्यपि काम्यान्यपि शुद्धिमादधति धर्मस्वाभाव्यात्तथापि सा तत्फलभोगोपयोगिन्येव न ज्ञानोपयोगिनी तदुक्तं वार्त्तिककृद्भिः 'काम्येपि शुद्धिरस्त्येव भोगसिद्ध्यर्थमेव सा । विड्वराहादिदेहेन न ह्यैन्द्रं भुज्यते फलमिति' ज्ञानोपयोगिनीं तु शुद्धिमादधति यानि यज्ञादीनि कर्माण्येतानि फलाभिसन्धिपूर्वकत्वेन बन्धनहेतुभूतान्यपि मुमुक्षुभिः सङ्गमहमेवं करोमीति कर्तृत्वाभिनिवेशं फलानि चाभिसन्धीयमानानि त्यक्त्वाऽन्तःकरणशुद्धये कर्तव्यानीति मे मम निश्चितमत एव हे पार्थ कर्माधिकृतैः कर्माणि त्याज्यानि न त्याज्यानि वेति द्वयोर्मतयोर्न त्याज्यानीति मम निश्चितं मतमुत्तमं श्रेष्ठं यदुक्तं निश्चितं शृणु मे तत्रेति सोऽयं निश्चय उपसंहृतः 'भगवत्पूज्यपादानामभिप्रायोयमीरितः । अनिष्णाततया भाष्ये दुरापो मन्दबुद्धिभिः' ॥ ६ ॥ तदेवं यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापर इति

स्वपक्षः स्थापितरिदानीं त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिण इति परपक्षस्य पूर्वोक्तत्यागत्रैविध्यव्याख्यानेन निराकरणमारभते काम्यस्य कर्मणोन्तःकरणशुद्धिहेतुत्वाभावेन बन्धहेतुत्वेन च दोषत्वाद्बन्धनिवृत्तिहेतुबोधार्थिना क्रियमाणस्याग उपपद्यत एव नियतस्य तु नित्यस्य कर्मणः शुद्धिहेतुत्वेनादोषस्य संन्यासस्त्यागो मुमुक्षुणान्तःकरणशुद्ध्यर्थिना नोपपद्यते शास्त्रयुक्तिभ्यां तस्यान्तःकरणशुद्ध्यर्थमवश्यानुष्ठेयत्वात् तथा चोक्तं प्राक् आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्मकारणमुच्यत इति ननु दोषवत्त्वं काम्यस्येव नित्यस्यापि दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादेर्व्रीहिपश्वादिहिंसामिश्रितत्वेन साङ्ख्यैरभिहितं न च व्रीहीनवहन्ति अग्नीषोमीयं पशुमालभेत इत्यादि विशेषविधिगोचरत्वात् क्रत्वङ्गहिंसाया न हिंस्यात् सर्वभूतानीति सामान्यनिषेधस्य तदितरपरत्वमिति साम्प्रतं भिन्नविषयत्वेन विधिनिषेधयोरबाधेनैव समावेशसंभवात् निषेधेन हि पुरुषस्यानर्थहेतुर्हिंसेत्यभिहितं न त्वक्रत्वर्था सेति विधिना च क्रत्वर्था सेत्यभिहितं न त्वनर्थहेतुर्नेति तथा च क्रतूपकारकत्वपुरुषानर्थहेतुत्वयोरेकत्र संभवात् क्रत्वर्थापि हिंसा निषिद्धैवेति हिंसायुक्तं दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादि सर्वं दुष्टमेव विहितस्यापि निषिद्धत्वं निषिद्धस्यापि च विहितत्वं श्येनादिवदुपपन्नमेव यथा हि श्येनेनाभिचरन्यजेतेत्याद्यभिचारविधिना विहितोपि श्येनादिर्न हिंस्यात्सर्वभूतानीति निषेधविषयत्वादनर्थहेतुरेव तद्दोषसहिष्णोरेव च रागद्वेषादिवशीकृतस्य तत्राधिकार एवं ज्योतिष्टोमादावपि तथा चोक्तं महाभारते ‘ जपस्तु सर्वधर्मेभ्यः परमो धर्म उच्यते । अहिंसया हि भूतानां जपयज्ञः प्रवर्तत इति ’ मनुनापि ‘ जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः । कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यत इति ’ वदता मैत्रीमहिंसां प्रशंसता हिंसाया दुष्टत्वमेव प्रतिपादितमन्तःकरणशुद्धिश्चेदृशेन गायत्रीजपादिना सुतरामुपपत्स्यत इति हिंसादिदोषदुष्टं ज्योतिष्टोमादि नित्यं कर्म दोषासहिष्णुना श्येनादिकमिव कर्माधिकारिणापि त्याज्यमिति प्राप्ते ब्रूमो न त्वक्रत्वर्था हिंसाऽनर्थहेतुर्विधिस्पृष्टे निषेधानवकाशात् तथाहि विधिना बलवदिच्छाविषयसाधनताबोधरूपां प्रवर्तनां कुर्वताऽनर्थसाधने तदनुपपत्तेः स्वविषयस्य प्रवर्तनागोचरस्यानर्थसाधनत्वाभावोऽप्यर्थादाक्षिप्यते तेन विधिविषयस्य नानर्थहेतुत्वं युज्यते न हि क्रत्वर्थत्वं साक्षाद्विध्यर्थो येन विरोधो न स्यात् किंतु प्रवर्तनैव प्रवर्तनाकर्मभूता तु पुरुषप्रवृत्तिः पुरुषार्थमेव विषयीकुर्वती क्वचित् क्रतुमपि पुरुषार्थसाधनत्वेन पुरुषार्थभावमापन्नं विषयीकरोतीत्यन्यत् पुरुषप्रवृत्तिश्च बलवदिच्छोपधानदशायां ज्ञायमाना न भाव्यस्यार्थहेतुतामाक्षिपति न वाऽनर्थहेतुतां प्रतिक्षिपति किंतु यथा प्राप्तमेवावलम्बते बलवदिच्छाविषये स्वत एव प्रवृत्तः स्वर्गादौ विध्यनपेक्षणादत एव विहितश्येनफ-

लस्यापि शत्रुवधरूपस्याभिचारस्यानर्थहेतुत्वमुपपद्यत एव फलस्य विधिजन्यप्रवृत्तिविषयत्वाभावात् विधिजन्यप्रवृत्तिविषयं तु धात्वर्थं करणं प्रवर्तनावलम्बते सा चानर्थहेतुं न विषयीकरोतीति विशेषविधिविबाधितं सामान्यनिषेधवाक्यं रागद्वेषादिमूला-क्रत्वर्थलौकिकहिंसाविषयं तेन श्येनाग्नीषोमीययोर्वैषम्यादुपपन्नमदुष्टत्वं ज्योतिष्टोमादेर्विधिस्पृष्टस्यापि निषेधविषयत्वे षोडशिग्रहण-स्याप्यनर्थहेतुत्वापत्तिर्नातिरात्रे षोडशिनं गृण्हातीति निषेधात्तस्मान्न किञ्चिदेतदिति भाट्ट दर्शनं प्राभाकरं तु दर्शनं फलसाधने रागत एव प्रवृत्तिसिद्धेर्न नियोगस्य प्रवर्तकत्वं तेन श्येनस्य रागजन्यप्रवृत्तिविषयत्वेन विधेरौदासीन्यान्न तस्यानर्थहेतुत्वं विधिना प्रतिक्षिप्यते आ-ग्नीषोमीयहिंसायां तु क्रत्वङ्गभूतायां फलसाधत्वाभावे रागाभावाद्विधिरेव प्रवर्तकः स च स्वविषयस्यानर्थहेतुतां प्रतिक्षिपतीति प्रधानभूता-हिंसानर्थं जनयति न क्रत्वर्थेति न हिंसामिश्रत्वेन ज्योतिष्टोमादेर्दुष्टत्वमिति सममेव एतावन्मात्रे तु विशेषश्चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इत्यत्रार्थ-पदव्यावर्त्यत्वेनाधर्मत्वं श्येनादेः प्राभाकरमते भाट्टमते तु श्येनफलस्यैवाभिचारस्यानर्थहेतुत्वादधर्मत्वं श्येनस्य तु विहितस्य समी-

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ॥ मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥७॥

हितसाधनस्य धर्मत्वमेवार्थपदव्यावर्त्यत्वं तु कलञ्जभक्षणादेर्निषिद्धस्यैवेति फलतोनर्थहेतुत्वेन तु शिष्टानां श्येनादौ न धर्मत्वेन व्यवहारः तदुक्तं 'फलतोपि च यत्कर्म नानर्थेनानुबध्यते। केवलप्रीतिहेतुत्वात्तद्धर्म इति कथ्यत इति' तार्किकाणां तु दर्शनं कृतिसाध्यत्व-मर्थहेतुत्वमनर्थाहेतुत्वं चेति त्रयं विध्यर्थस्तत्र क्रत्वर्थहिंसायां साक्षान्निषेधाभावात्प्रायश्चित्तानुपदेशाच्च कृतिसाध्यत्वार्थहेतुत्ववदनर्था-हेतुत्वमपि विधिना बोध्यत इति न तस्यानर्थहेतुत्वं श्येनादेस्त्वभिचारस्य साक्षादेव निषेधात्प्रायश्चित्तोपदेशाच्चानर्थहेतुत्वावगमात्तद-न्मात्रं तत्र विधिना न बोध्यत इत्युपपन्नं श्येनाग्नीषोमययोर्वैलक्षण्यमौपनिषदैस्तु भाट्टमेव दर्शनं व्यवहारे प्रायेणावलम्बितं तथा च भगवद्बादरायणप्रणीतं सूत्रं 'अशुद्धमिति चेन्न शब्दादिति' ज्योतिष्टोमादिकमग्नीषोमीयहिंसादिमिश्रितत्वेन दुष्टमितिचेत् न अग्नीषो-मीयं पशुमालभेतेत्यादिविधिशब्दादित्यक्षरार्थो जपप्रशंसापरं तु वाक्यं नक्रत्वर्थहिंसाया अधर्मत्वबोधकं तस्य तत्रातात्पर्यात् तथा च सांख्यानां विहिते निषिद्धत्वज्ञानमनर्थाहेतावनर्थहेतुत्वज्ञानं धर्मे चाधर्मत्वज्ञानमननुष्ठेये चाननुष्ठेयत्वज्ञानं विपर्यासरूपो मोहस्तस्मान्मो-हान्नित्यस्य कर्मणो यः परित्यागः स तामसः परिकीर्तितो मोहो हि तमः ॥ ७ ॥

पूर्वोक्तमोहाभावेऽप्यनुपजातान्तःकरणशुद्धितया कर्माधिकृतोऽपि दुःखमेवेदमिति मत्वा कायक्लेशभयान्नित्यं कर्म त्यजेदिति यत् स त्यागोराजसदुःखं हि रजोऽतः स मोहरहितोऽपि राजसः पुरुषस्तादृशं राजसं त्यागं कृत्वा नैव त्यागफलं सात्त्विकत्यागस्य फलं ज्ञाननिष्ठालक्षणं नैव लभेत् न लभेत ॥ ८ ॥ कर्मत्यागस्तामसो राजसश्च हेयो दर्शितः कीदृशः पुनरुपादेयः सात्त्विकस्त्याग इत्युच्यते विध्युद्देशे फलाश्रवणेऽपि कार्यं कर्तव्यमेवेति बुद्ध्वा नियतं नित्यं कर्म सङ्गं कर्तृत्वाभिनिवेशं फलं च त्यक्त्वैव यत् क्रियतेऽन्तःकरणशुद्धिपर्यन्तं स त्यागः सात्त्विकः सत्त्वनिर्वृत्तो मत आदेयत्वेन संमतः शिष्टानां ननु नित्यानां फलमेव न स्ति कथं फलं त्यक्त्वेत्युक्तमुच्यते अस्मादेव भगवद्वचना-न्नित्यानां फलमस्तीति गम्यते निष्फलस्यानुष्ठानासंभवात् तथा चापस्तम्बः तद्यथाम्रे फलार्थे निर्मिते छायागन्ध इत्यनूत्पद्येत एवं धर्मं चर्यमाणम-र्था अनूत्पद्यन्त इत्यानुषङ्गिकं फलं नित्यानां दर्शति अकरणे प्रत्यवायस्मृतिश्च नित्यानां प्रत्यवायपरिहारं फलं दर्शयति 'धर्मेणपापमपनुदति

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् ॥ सकृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥ ८ ॥ कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ॥ सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सा-त्त्विको मतः ॥ ९ ॥

तस्माद्धर्मं परमं वदन्ति येन के चन यजेत पि वा दर्विहोमेनानुपहतमना एव भवति तदाहुर्देवयाजीश्रेयानात्मयाजीत्यात्मयाजीतिह ब्रू-यात् सहवा आत्मयाजी यो वेदेदं मेनेनाङ्ग ँ स ँ स्क्रियत इदमनेनाङ्गमुपधीयत इत्यादिश्रुतयश्च' ज्ञानप्रतिबन्धकपापक्षयलक्षणं ज्ञान-योग्यतारूपपुण्योत्पत्तिलक्षणं चात्मसंस्कारं नित्यानां कर्मणां फलं दर्शयन्ति तदभिसन्धिं त्यक्त्वा तान्यनुष्ठेयानीत्यर्थो यदुक्तं त्यागसं-न्यासशब्दौ घटपटशब्दाविव न भिन्नजातीयार्थौ किं तु फलाभिसन्धिपूर्वककर्मत्याग एव तयोरर्थ इति तन्न विस्मर्तव्यं तत्र सत्यपि फला-भिसन्धौ मोहाद्वा कायक्लेशभयाद्वा यः कर्मत्यागः सविशेष्याभावकृतो विशिष्टाभावस्तामसत्वेन राजसत्वेन च निन्दितो यस्तु सत्यपि कर्मणि फलाभिसन्धित्यागः सविशेषणाभावकृतो विशिष्टाभावः सात्त्विकत्वेन स्तूयत इति विशेष्याभावकृते विशेषणाभावकृते च विशि-ष्टाभावत्वस्य समानत्वान्न पूर्वापरविरोध उभयाभावकृतस्तु निर्गुणत्वान्न विरोधमध्ये गणनीय इति चावोचाम एतेन त्यागो हि पुरु

पञ्चयाग्रे त्रिविधः संप्रकीर्तित इति प्रतिज्ञाय कर्मत्यागलक्षणे द्वे विधे दर्शयित्वा प्रतिज्ञाननुरूपां कर्मानुष्ठानलक्षणां तृतीयां विधां दर्शयतो भगवतः प्रकटमकौशलमापतितं न हि भवति त्रयो ब्राह्मणा भोजयितव्या द्वौ कठकौण्डिन्यौ तृतीयः क्षात्रिय इति तद्वदिति परास्तं तिसृणामपि विधानां विशिष्टाभावरूपेण त्यागसामान्येनैकजातीयतया प्राग्व्याख्यातत्वात् तस्माद्भगवदकौशलोद्भावनमेव महदकौशलमिति द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥ सात्त्विकस्य त्यागस्यादानाय सत्त्वशुद्धिद्वारेण ज्ञाननिष्ठां फलमाह यस्त्यागी सात्त्विकेन त्यागेन युक्तः पूर्वोक्तेन प्रकारेण कर्तृत्वाभिनिवेशं फलाभिसन्धिं च त्यक्त्वान्तःकरणशुद्ध्यर्थं विहितकर्मानुष्ठायी स यदा सत्त्वसमाविष्टः सत्त्वेनात्मानात्मविवेकज्ञानहेतुना चित्तगतेनातिशयेन सम्यग्ज्ञानप्रतिबन्धकरजस्तमोमलराहित्येनासमन्तात् फलाव्यभिचारेणाविष्टो व्याप्तो भवति भगवदर्पितनित्यकर्मानुष्ठानात् पापमलापकर्षलक्षणेन ज्ञानोत्पत्तियोग्यतारूपपुण्यगुणाधानलक्षणेन च संस्कारेण संस्कृतमन्तःकरणं यदा भवतीत्यर्थस्तदा मेधावी शमदमसर्वकर्मोपरमगुरूपसदनादिसामग्र्यातिशययुक्तेन मनननिदिध्यासनाख्यफलोपकार्यङ्गयुक्तेन

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते ॥ त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥१०॥

च श्रवणाख्यवेदान्तवाक्यविचारेण परिनिष्पन्नं वेदान्तमहावाक्यकरणकं निरस्तसमस्ताप्रामाण्याशङ्कं चिदन्याविषयकमहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्मात्मैक्यज्ञानमेव मेधा तया नित्ययुक्तो मेधावी स्थितप्रज्ञो भवति तदा छिन्नसंशयोऽहं ब्रह्मास्मीति विद्यारूपया मेधया तदविद्योच्छेदे तत्कार्यसंशयविपर्ययशून्यो भवति तदा क्षीणकर्मत्वात् न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म अशोभनं काम्यं निषिद्धं वा कर्म न प्रतिकूलतया मन्यते कुशले शोभने नित्ये कर्मणि नानुषज्जते न प्रीतिं करोति कर्तृत्वाद्यभिमानरहितत्वेन कृतकृत्यत्वात् तथा च श्रुतिः 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावर इति' यस्मादेवं सात्त्विकस्य त्यागस्य फलं तस्मान्महतापि यत्नेन स एवोपादेय इत्यर्थः ॥ १० ॥ तदेवमात्मज्ञानवतः सर्वकर्मत्यागः संभाव्यते कर्मप्रवृत्तिहेत्वो रागद्वेषयोरभावादित्युक्तं संप्रत्यज्ञस्य कर्मत्यागासंभवे हेतुरुच्यते मनुष्योऽहं ब्राह्मणोऽहं गृहस्थोऽहमित्याद्यभिमानेनाबाधितेन देहं कर्माधिकारहेतुवर्णाश्रमादिरूपं कर्तृभोक्तृत्वाद्याश्रयं स्थूलसूक्ष्मशरीरेन्द्रियसङ्घातं बिभर्ति अनाद्यविद्यावासना

वशाद्व्यवहारयोग्यत्वेन कल्पितमसत्यमपि सत्यतया स्वाभिन्नमपि स्वाभिन्नतया पश्यन् धारयति पोषयति चेति देहभृदबाधित-कर्माधिकारहेतुर्देहाभिमानस्तेन विवेकज्ञानशून्येन देहभृतां कर्मप्रवृत्तिहेतुरागद्वेषपौष्कल्येन सततं कर्मसु प्रवर्तमानेन कर्माण्य-शेषतो निःशेषेण त्यक्तुं हि यस्मान्न शक्यं न शक्यानि सत्यां कारणसामग्र्यां कार्यत्यागस्याशक्यत्वात् तस्मात् यस्त्वज्ञोऽ-धिकारी सत्वशुद्ध्यर्थं कर्माणि कुर्वन्नपि भगवदनुकम्पया तत्कालफलत्यागी तुशब्दस्तस्य दुर्लभत्वद्योतनार्थः स त्यागीत्यभि-धीयते गौण्या वृत्त्या स्तुत्यर्थमत्याग्यपि सन् अशेषकर्मसंन्यासस्तु परमार्थदर्शिनैव देहभृता शक्यते कर्तुमिति स एव मुख्यया वृत्त्या त्यागीत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥ ननु देहभृतः परमात्मज्ञानशून्यस्य कर्मिणोपि कर्मफलाभिसन्धित्यागित्वेन गौणसंन्यासिनः परमात्मज्ञानवतो देहाभिमानरहितस्य सर्वकर्मत्यागिनो मुख्यसंन्यासिनश्च कः फले विशेषो यदलाभेन गौणत्वमेकस्य यल्लाभेन च मुख्यत्व-मन्यस्य कर्मफलत्यागित्वं तु द्वयोरपि तुल्यमित्यन्यो विशेषो वाच्य उच्यते अत्यागिनां कर्मफलत्यागित्वेऽपि कर्मानुष्ठायिनामज्ञानां गौण-

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ॥ यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ ११ ॥

संन्यासिनां प्रेत्य विविदिषापर्यन्तसत्त्वशुद्धेः प्रागेव मृतानां पूर्वकृतस्य कर्मणः फलं शरीरग्रहणं भवति मायामयं फल्गुतया लयमदर्श-नं गच्छतीति निरुक्तेः कर्मण इति जात्यभिप्रायमेकवचनमेकस्य त्रिविधफलत्वानुपपत्तेस्तच्च फलं कर्मणस्त्रिविधत्वात् त्रिविधं पापस्यानिष्टं प्रतिकूलवेदनीयं नारकतिर्यगादिलक्षणं पुण्यस्य इष्टमनुकूलवेदनीयं देवादिलक्षणं मिश्रस्य तु पापपुण्ययुगलस्य मिश्रमिष्टानिष्टसंयुक्तं मानुष्यलक्षणमित्येवं त्रिविधमित्यनुवादो हेयत्वार्थ एवं गौणसंन्यासिनां शरीरपातादूर्ध्वं शरीरान्तरग्रहणमावश्यकमित्युक्त्वा मुख्यसं-न्यासिनां परमात्मसाक्षात्कारेणाऽविद्यातत्कार्यनिवृत्तौ विदेहकैवल्यमेवेत्याह न तु संन्यासिनां परमात्मज्ञानवतां मुख्यसंन्यासिनां परमहंस-परिव्राजकानां प्रेत्य कर्मणः फलं शरीरग्रहणमनिष्टमिष्टं मिश्रञ्च क्वचिद्देशे काले वा न भवत्येवेत्यवधारणार्थस्तुशब्दो ज्ञानेनाज्ञानस्यो च्छेदे तत्कार्याणां कर्मणामुच्छिन्नत्वात् तथा च श्रुतिः 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे

परावर इति ' पारमर्षं च सूत्रम् ' तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशादिति ' परमात्मज्ञानादशेषकर्मक्षयं दर्शयति तेन गौणसंन्यासिनां पुनः संसारः मुख्यसंन्यासिनां तु मोक्ष इति फले विशेष उक्तोऽत्र कश्चिदाहाऽनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः स संन्यासी चेत्यादौ कर्मफलत्यागिषु संन्यासिशब्दप्रयोगात् कर्मिण एवात्र फलत्यागसाम्यात् संन्यासिशब्देन गृह्यन्ते तेषां च सात्त्विकानां नित्यकर्मानुष्ठानेन निषिद्धकर्माननुष्ठानेन च पापासंभवान्नानिष्टं फलं संभवति नाभीष्टं काम्याननुष्ठानात् ईश्वरार्पणेन फलस्य त्यक्तत्वाच्चात एव मिश्रमपि नेति त्रिविधधर्मफलासंभवोऽत एवोक्तं ' मोक्षार्थी न प्रवर्तेत तत्र काम्यनिषिद्धयोः । नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायजिहासयेति' स वक्तव्यः शब्दस्यार्थस्य च मर्यादा न निरधारि भवतेति तथाहि गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इति शब्दमर्यादा यथाह्यमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीत्यत्रामावास्याशब्दः काले मुख्यस्तत्कालोत्पन्ने कर्मणि च गौणो य एवं विद्वानमावास्यां यजत इत्यादौ तत्रामावास्यामिति कर्मग्रहणे पितृयज्ञस्य तदङ्गत्वान्न फलं कल्पनीयमिति विधेर्लाघवमिति पूर्वपक्षितं कात्यायनेनाऽङ्गं वा समभिव्याहारादिति गौणार्थस्य मुख्यार्थोपस्थितिपूर्वकत्वान्मुख्यार्थस्य चेहाबाधादमावास्याशब्देन काल एव गृह्यते फलकल्पनागौरवं तूत्तरकालीनं प्रमाणवत्त्वादङ्गीकार्यमिति सिद्धान्तितं जैमिनिना पितृयज्ञः स्वकालत्वादनङ्गं स्यादित्येवं स्थिते संन्यासिशब्दस्य सर्वकर्मत्यागिनि मुख्यत्वात् कर्मिणि च फलत्यागसाम्येन गौणत्वान्मुख्यार्थस्य चेहाबाधात्तस्यैव संन्यासिशब्देन ग्रहणमिति शब्दमर्यादया सिद्धं सत्यां कारणसामग्र्यां कार्योत्पाद इति चार्थमर्यादा तथाहि ईश्वरार्पणेन त्यक्तकर्मफलस्यापि सत्त्वशुद्ध्यर्थं नित्यानि कर्माण्यनुतिष्ठतोऽन्तराले मृतस्य प्रागर्जितैः कर्मभिस्त्रिविधं शरीरग्रहणं केन वार्यते ' यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स कृपण इति श्रुतेः ' अन्ततः सत्त्वशुद्धिफलज्ञानोत्पत्त्यर्थं तदधिकारिशरीरमपि तस्यावश्यकमेवात एव विविदिषा संन्यासिनः श्रवणादि कुर्वतोऽन्तराले मृतस्य योगभ्रष्टशब्दवाच्यस्य शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायत इत्यादिना ज्ञानाधिकारिशरीरप्राप्तिरवश्यं भाविनीति निर्णीतं षष्ठे यत्र सर्वकर्मत्यागिनोऽप्यज्ञस्य शरीरग्रहणमावश्यकं तत्र किं वक्तव्यमज्ञस्य कर्मिण इति तस्मादज्ञस्यावश्यं शरीरग्रहणमित्यर्थमर्यादया सिद्धं पराक्रान्तं चैकभविकपक्षनिराकरणे सूरिभिस्तस्माद्यथोक्तं भगवत्पूज्यपादभाष्यकृतां व्याख्यानमेव ज्यायस्तदयमत्र निष्कर्षोऽकर्त्रभोक्तृपरमानन्दाद्वितीयसत्यस्वप्रकाशब्रह्मात्मसाक्षात्कारेण निर्विकल्पेन वेदान्तवाक्यजन्येन विचारनिश्चितप्रामाण्येन सर्वप्रकाराप्रामाण्यशङ्काशून्येन ब्रह्मात्मज्ञानेनात्माज्ञाननिवृत्तौ तत्कार्यकर्तृत्वाद्यभिमानरहितः परमार्थसंन्यासी सर्वकर्मोच्छेदाच्छुद्धः केवलः सन्नविद्याकर्मादिनिमित्तं पुनः शरीरग्रहणमनुभवति सर्वभ्रमाणां कारणोच्छेदेनोच्छेदात् यस्त्वविद्यावान् कर्तृत्वाद्यभिमानी देहभृत् सत्रि-

विधो रागादिदोषप्राबल्यात् काम्यनिषिद्धादियथेष्टकर्मानुष्ठायी मोक्षशास्त्रानधिकार्येको ऽपरस्तु यः प्राक् कृतसुकृतवशात् किञ्चित्प्रक्षीणरागादिदोषः सर्वाणि कर्माणि त्यक्तुमशक्नुवन्निषिद्धानि काम्यानि च परित्यज्य नित्यानि नैमित्तिकानि च कर्माणि फलाभिसन्धित्यागेन सत्त्वशुद्ध्यर्थमनुतिष्ठन् गौणसंन्यासी मोक्षशास्त्राधिकारी द्वितीयः स ततो नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानेनान्तःकरणशुद्ध्या समुपजातविविदिषः श्रवणादिना वेदनं मोक्षसाधनं संपिपादयिषुः सर्वाणि कर्माणि विधितः परित्यज्य ब्रह्मनिष्ठं गुरुमुपसर्पति विविदिषासंन्यासिसमाख्यस्तृतीयस्तत्राद्यस्य संसारित्वं सर्वप्रसिद्धं द्वितीयस्य त्वनिष्टमित्यादिना व्याख्यातं तृतीयस्य तुत्वयतिः श्रद्धयोपेत इति प्रश्नमुत्थाप्य निर्णीतं षष्ठेऽज्ञस्य संसारित्वं ध्रुवं कारणसामग्र्याः सत्त्वात् तत्तु कस्यचिज्ज्ञानाननुगुणं कस्यचिज्ज्ञानानुगुणमिति विशेषो विज्ञस्य तु संसारकारणा-

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ॥ भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥ १२ ॥ पञ्चैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ॥ सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥ १३ ॥

भावात् स्वत एव कैवल्यमिति द्वौ पदार्थौ सूत्रितावस्मिन् श्लोके ॥ १२ ॥ तत्राद्यमज्ञानरहितस्य संसारित्वे हेतुः कर्मत्यागासंभव उक्तो न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषत इति तत्राज्ञस्य कर्मत्यागासंभवे को हेतुः कर्महेतावधिष्ठानादिपञ्चके तादात्म्याभिमान इतीममर्थं चतुर्भिः श्लोकैः प्रपञ्चयति तत्र प्रथमेनाधिष्ठानादीनि पञ्च वेदान्तप्रमाणमूलानि हेयत्वार्थमवश्यं ज्ञातव्यानीत्याह इमानि वक्ष्यमाणानि पञ्च सर्वकर्मणां सिद्धये निष्पत्तये कारणानि निर्वर्तकानि हे महाबाहो मे मम परमाप्तस्य सर्वज्ञस्य वचनान्निबोध बोद्धुं सावधानो भव न ह्यत्यन्तदुर्ज्ञानान्येतान्यनवहितचेतसा शक्यन्ते ज्ञातुमिति चेतःसमाधानविधानेन तानि स्तौति महाबाहुत्वेन च सत्पुरुष एव शक्तो ज्ञातुमिति सूचयति स्तुत्यर्थमेव किमेतान्यप्रमाणकान्येव तव वचनाज्ज्ञेयानि नेत्याह साङ्ख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि

निरतिशयपुरुषार्थप्राप्त्यर्थं सर्वानर्थनिवृत्त्यर्थं च ज्ञातव्यानि जीवो ब्रह्म तयोरैक्यं तद्बोधोपयोगिनश्च श्रवणादयः पदार्थाः सङ्ख्यायन्ते व्युत्पाद्यन्तेऽस्मिन्निति साङ्ख्यं वेदान्तशास्त्रं तस्मिन्नात्मवस्तुमात्रप्रतिपादके किमर्थमनात्मभूतान्यवस्तूनि लोकसिद्धानि च कर्मकारणानि पञ्च प्रतिपाद्यन्त इत्यतः शास्त्रविशेषणं कृतान्त इति कृतमिति कर्मोच्यते तस्यान्तः परिसमाप्तिस्तत्त्वज्ञानोत्पत्त्या यत्र तस्मिन् कृतान्ते शास्त्रे प्रोक्तानि प्रसिद्धान्येव लोकेऽनात्मभूतान्येवात्मतया मिथ्याज्ञानारोपेण गृहीतान्यात्मतत्त्वज्ञानेन बाधसिद्धये हेयत्वेनोक्तानि यदा ह्यन्यधर्म एव कर्मात्मन्यविद्ययाऽध्यारोपितमित्युच्यते तदा शुद्धात्मज्ञानेन तद्बाधात्कर्मणोऽन्तःकृतो भवति अत आत्मनः कर्मासङ्गप्रतिपादनायानात्मभूतान्येव पञ्च कर्मकारणानि वेदान्तशास्त्रे मायाकल्पितान्यनुदितानीति नाद्वैतात्ममात्रतात्पर्यहानिस्तेषां तदङ्गत्वेनैवेतरप्रतिपादनादिहापि च सर्वकर्मान्तत्वं ज्ञानस्य प्रतिपादितं सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत इति तस्माज्ज्ञानशास्त्रस्य कर्मान्तत्वमुपपन्नम् ॥ १३ प्रमाणमूलानि कर्मकारणानि पञ्चात्मनोऽकर्तृत्वसिद्ध्यर्थं हेयत्वेन ज्ञातव्यानीत्युक्ते कानि तानीत्यपेक्षायां तत्स्वरूपमाह द्वितीयेनेच्छाद्वेषसुखदुःखचेतनाभिव्यक्तेराश्रयोऽधिष्ठानं शरीरं तथा कर्ता यथाधिष्ठानमनात्मा भौतिकं मायाकल्पितं स्नानगृहरथादिवत्तथा कर्ताऽहं करोमीत्याद्यभिमानवान् ज्ञानशक्तिप्रधानापञ्चीकृतपञ्चमहाभूतकार्योऽहङ्कारोन्तःकरणं बुद्धिर्विज्ञानमित्यादिपर्यायशब्दवाच्यस्तादात्म्याध्यासेनात्मनि कर्तृत्वादिधर्माध्यारोपहेतुरनात्मा भौतिको मायाकल्पितश्चेति तथा शब्दार्थः स्थूलशरीरस्य लोकायतिकैरात्मत्वेन परिगृहीतस्याप्यन्यैः परीक्षकैरनात्मत्वेन निश्चयात्तद्दृष्टान्तेन तार्किकादिभिरात्मत्वेन परिगृहीतस्य कर्तुरप्यनात्मत्वनिश्चयः सुकर इत्यर्थः करणं च श्रोत्रादिशब्दाद्युपलब्धिसाधनं च शब्दस्तथेत्यनुकर्षार्थः पृथग्विधं नानाप्रकारं पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चकर्मेन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्चेति द्वादशसङ्ख्यं करणवर्गं मनो बुद्धिश्चेति वृत्तिविशेषौ वृत्तिमांस्त्वहङ्कारः कर्तैव चिदाभासस्तु सर्वत्रैवाविशिष्टो विविधा नानाप्रकाराः पञ्चधा दशधा वा प्रसिद्धाश्चशब्दस्तथेत्यनुकर्षार्थः पृथक् असङ्कीर्णाश्चेष्टाः क्रियारूपाः क्रियाशक्तिप्रधानापञ्चीकृतपञ्चमहाभूतकार्याः क्रियाप्राधान्येन वायवीयत्वेन व्यपदिश्यमानाः प्राणापानव्यानोदानसमानाः नागकूर्मकृकलदेवदत्तधनञ्जयाख्याश्च तदन्तर्भूता एव अत्र च सुषुप्तावन्तःकरणस्य कर्तुर्लयेऽपि प्राणव्यापारदर्शनाद्भेदव्यपदेशाच्चान्तःकरणादत्यन्तभिन्न इव प्राण इति केचित् क्रियाशक्तिज्ञानशक्तिमदेकमेव जीवत्वोपाधिभूतमपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतकार्यं क्रियाशक्तिप्राधान्येन प्राण इति ज्ञानशक्तिप्राधान्येन चान्तःकरणमिति व्यपदिश्यत-

इत्यभियुक्तः 'सईक्षां चक्रे कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति सप्राणमसृजतेति' श्रुतावुत्क्रान्त्याद्युपाधित्वं प्राणस्योक्तं तथा 'सधीः स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति मृत्योरूपाणि ध्यायतीव लेलायतीवेत्यादि' श्रुतावुत्क्रान्त्याद्युपाधित्वं बुद्धेरुक्तं स्वतन्त्रोपाधिभेदे च जीवभेदप्रसङ्गस्तस्माद्बुद्धिप्राणयोरेकत्वेनैवोत्क्रान्त्याद्युपाधित्वं युक्तं भेदव्यपदेशश्च शक्तिभेदात् सुषुप्तौ च ज्ञानशक्तिभागलयेऽपि क्रियाशक्तिभागदर्शनमेकत्वेऽपि न विरुद्धमनुभवसिद्धत्वात् दृष्टिसृष्टिलयेन सर्वलयेपि प्राणव्यापारवच्छरीरस्य सुषुप्तोयमित्येवंरूपेण परैः कल्पितत्वाच्च तस्मादुभयथापि व्यपदेशभेद उपपन्नो दैवं चानुग्राहकदेवताजातं च शब्दस्तत्थत्यनुकर्षणार्थोत्र कारणवर्गे पञ्चमं पञ्चसङ्ख्यापूरणमेवशब्दस्तथाशब्देन संबध्यमानोऽनात्मत्वभौतिकत्वकल्पितत्वाद्यवधारणार्थः पञ्चानामपि तत्र शरीरस्य कर्तृकरणक्रियाधिष्ठानस्य 'देवतापृथिवी यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यं दिशः

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम्॥ विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम्॥१४॥
शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः॥ न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः॥१५॥

श्रोत्रं मनश्चन्द्रं पृथिवीं शरीरमिति' श्रुतौ वागाद्यधिष्ठातृभ्यन्याग्न्यादिभिः सहशरीराधिष्ठातृत्वेन पृथिवीपाठात् कर्तुरहङ्कारस्याधिष्ठात्री देवता रुद्रः पुराणादिप्रसिद्धः करणानां चाधिष्ठातृयो देवताः सुप्रसिद्धाः श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणानां दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विनो वाक्पाणिपादपायूपस्थानां वन्हीन्द्रोपेन्द्रमित्रप्रजापतयो मनोबुद्ध्योश्चन्द्रबृहस्पती इति पञ्चप्राणानां क्रियारूपाणां सद्योजातवामदेवाघोरतत्पुरुषेशानाः पुराणप्रसिद्धा भाष्ये दैवमादित्यादिचक्षुराद्यनुग्राहकमित्यधिष्ठानादिदेवतानामप्युपलक्षणम्॥१४॥ स्वरूपमुक्त्वा तेषां पञ्चानां कर्महेतुत्वमाह तृतीयेन शारीरं वाचिकं मानसिकं च विधिप्रतिषेधलक्षणं त्रिविधं कर्म धर्मशास्त्रेषु प्रसिद्धमक्षपादेन चोक्तं 'प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भ इति' बुद्धिर्मनोऽतः प्राधान्याभिप्रायेणोच्यते शरीरेण वाचा मनसा वा यत्कर्म प्रारभते निर्वर्तयति नरो मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्य कीदृशं कर्म न्याय्यं वा शास्त्रीयं धर्मं विपरीतं वाशास्त्रीयमधर्मं यच्च निमिषितचेष्टितादि जीवनहेतुरन्यद्वा विहितप्रतिषिद्धसमं तत्सर्वं पूर्वकृतधर्माधर्मयोरेव कार्यमिति न्याय्यविपरीतयोरेवान्तर्भूतं पञ्चैते यथोक्ता अधिष्ठानादयस्तस्य सर्वस्यैव कर्मणो हेतवः कारणानि॥१५॥ इदानीमेतेषा-

मेव कर्मकर्तृत्वादात्मनोऽत्र कर्तृत्वमित्यधिष्ठानादिनिरूपणफलमाह तत्र कर्मणि प्रागुक्ते सर्वस्मिन्नेवं सत्यधिष्ठानादिपञ्चहेतुके सति विद्यमाने आत्मानं सर्वजडप्रपञ्चस्य भासकं सत्तास्फूर्तिरूपं स्वप्रकाशपरमानन्दमबाध्यं केवलमसङ्गोदासीनमकर्तारमविक्रियमद्वितीयं तत्रैव परमार्थतोऽविद्यया तदधिष्ठानादौ प्रतिबिम्बितमादित्यमिव तोये तद्भासकमनन्यत्वेन परिकल्प्य तोयचलनेनादित्यश्चलतीतिवदधिष्ठानादिकर्मणोऽहमेव कर्तेति साक्षिणमपि सन्तं कर्तारं क्रियाश्रयं यः पश्यत्यविद्यया कल्पयति रज्जुमिव भुजङ्गं स एवं पश्यन्नपि न पश्यत्यात्मानं तत्त्वेन स्वरूपाज्ञानकृतत्वादध्यासस्य सभ्रान्त्या विपरीतमेव पश्यति न यथा तत्त्वमित्यत्र को हेतुरत आह अकृतबुद्धित्वात् शास्त्राचार्योपदेशन्यायैरनुपजनितविवेकबुद्धित्वात् नहि रज्जुतत्त्वसाक्षात्कारामात्रे भुजङ्गभ्रमं कश्चन बाधत एवं शास्त्राचार्योपदेशन्यायैः परितिष्ठितेऽहमस्मि सत्यं ज्ञानमनन्तमकर्त्रभोक्तृपरमानन्दमनवस्थमद्वयं ब्रह्मेति साक्षात्कारेणुपजनिते कुतो मिथ्याज्ञानतत्कार्यबाध एतादृशं साक्षात्कारमेव गुरुमुपसृत्य वेदान्तवाक्यविचारेण कुतो न जनयतीत्यत आह दुर्मतिर्दुष्टा विवेकप्रतिबन्धकपापेन मलिना

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ॥ पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥ १६॥

मतिर्यस्य सः अतोऽशुद्धबुद्धित्वान्नित्यानित्यवस्तुविवेकादिशून्यत्वेन तत्त्वज्ञानायोग्यत्वादकर्तारमपि कर्तारं केवलमप्यकेवलमात्मानमविद्यया कल्पयन्संसारी कर्माधिकारी देहभृदकृतबुद्धिः कर्मकर्तृषु तादात्म्याभिमानात्कर्मत्यागासमर्थः सर्वदा जननमरणप्रबन्धेनानिष्टमिष्टं मिश्रं च कर्मफलमनुभवति एतेन यस्तार्किको देहादिव्यतिरिक्त आत्मानमेव कर्तारं केवलं पश्यति सोऽप्यकृतबुद्धित्वेन व्याख्यातोऽन्यस्त्वाहात्मा केवलो न कर्ता किन्त्वधिष्ठानादिभिः संहतः सन् परमार्थतः कर्तैव कर्तारमात्मानं केवलं पश्यन् दुर्मतिरिति केवलशब्दप्रयोगादिति तत्र परमार्थतः सर्वक्रियाशून्यस्यासङ्गस्यात्मनोऽधिष्ठानादिभिः संहतत्वानुपपत्तेर्जलसूर्यकादिवत्त्वाविद्यकेन संहतत्वेन कर्तृत्वमपि तादृशमेवाधिष्ठानादीनामप्याविद्यकत्वाच्च केवलशब्दस्तु स्वभावसिद्धमात्मनोऽसङ्गाद्वितीयरूपत्वमनुवदति कर्तृत्वदर्शिनो दुर्मतित्वहेतुत्वेनेत्यदोषः ॥ १६ ॥ तदेवं चतुर्भिः श्लोकैरनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलं भवत्यत्यागिनां प्रेत्येति चरणत्रयं व्याख्यातमिदानीं न तु संन्यासिनां क्वचिदिति तुरीयं चरणमेकेन व्याचष्टे यस्य पूर्वोक्तविपरीतस्य पुण्यैः कर्मभिः क्षपितेषु विवेकविरोधि

पापेषु नित्यानित्यवस्तुविवेकादिसाधनचतुष्टयं प्राप्तवतः शास्त्राचार्योपदेशन्यायजनिताकर्त्रभोक्तृस्वप्रकाशपरमानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मसाक्षात्कारस्याज्ञाने सकार्यबाधिते न भवत्यहं कर्तेत्येवंरूपो भावः प्रत्ययो यस्य भावः सद्भावोऽहंकृतोऽहमिति व्यपदेशार्हो नाहङ्कारवात्तेन शुद्धस्वरूपमात्रपरिशेषादिति वाऽहंकृतोऽहङ्कारस्य भावस्तत्तादात्म्यं यस्य न विवेकेन बाधितत्वादिति वा बाधितानुवृत्तावप्येत एव पञ्चाधिष्ठानादयो मायया मयि सर्वदानि कल्पिताः सर्वकर्मणां कर्तारो मया स्वप्रकाशचैतन्येनासङ्गेन कल्पितसंबन्धेन प्रकाश्यमानोऽहं तु न कर्ता किंतु कर्तृतद्व्यापाराणां साक्षिभूतः क्रियाज्ञानशक्तिमदुपाधिद्वयनिर्मुक्तः शुद्धः सर्वकार्यकारणासंबद्धः कूटस्थनित्योनिर्द्वन्द्वः सर्वविकारशून्यः ‘ अयमात्मा पुरुषः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च अप्राणोह्यमनाः शुद्धोऽक्षरात्परतः परः अज आत्मा महान्ध्रुवः सलिल एकोद्रष्टाऽद्वैतः अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणः निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनमित्यादिश्रुतिभ्यः’ अविकार्योऽयमुच्यते प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशोऽहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते तत्त्ववित्तु न सज्जते शरी-

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ॥ हत्वापि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥ १७ ॥

रस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यत इत्यादिस्मृतिभ्यश्च तस्मान्नाहं कर्तेत्येवं परमार्थदृष्टेर्बुद्धिरन्तःकरणं यस्य न लिप्यते नानुशयिनी भवतीदमहमकार्षमनेनाहं फलं भोक्ष्य इत्यनुसन्धानं कर्तृत्ववासनानिमित्तं लेपोऽनुशयः स च पुण्ये कर्मणि हर्षरूपः पापे पश्चात्तापरूपरीदृशेन द्विविधेनापि लेपेन बुद्धिर्न युज्यते कर्तृत्वाभिमानबाधात्तथा च ज्ञानिनं प्रकृत्य श्रुतिः एतमु हैवैतेन तरत इत्यतः पापमकरवमित्यतः कल्याणमकरवमित्युभे उ हैवैष एते तरति नैनं कृताकृते तपतस्तदेतदृचाऽभ्युक्तमेष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्धते नो कनीयान् तस्यैवात्मा पदवित्तं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेनेतीति पापकेनेति पुण्यस्याप्युपलक्षणं वर्धते कनीयानिति च पुण्यपापयोः परितोषपरितापाभिप्राय एव यस्य नाहङ्कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते स पूर्वोक्तदुर्मतिविलक्षणः सुमतिः परमार्थदर्शी पश्यत्यकर्तारमात्मानं केवलं कर्तृत्वाभिमानाभावादनिष्टादित्रिविधकर्मफलभागी न भवतीत्येतावति शास्त्रार्थेऽहङ्काराभावबुद्धिलेपाभावौ स्तोतुमाह हत्वा हिंसित्वापि स इमाँल्लोकान्सर्वान् प्राणिनो न हन्ति हननाक्रि-

यांयाः कर्ता न भवत्यकर्तृस्वरूपसाक्षात्काराञ्च निबध्यते नापि तत्कार्येणाधर्मफलेन संबध्यतेऽत्र नाहंकृतो भाव इत्यस्य फलं न हन्तीति बुद्धिर्न लिप्यत इत्यस्य फलं न निबध्यत इत्यनेन च कर्माक्षेपप्रदर्शनेऽतिशयमात्रमुक्तं नतु सर्वप्राणिहननं संभवति हत्वापीति कर्तृत्वाभ्यनुज्ञा बाधितकर्तृत्वदृष्ट्या लौकिक्या न हन्तीति कर्तृत्वनिषेधः शास्त्रीयया परमार्थदृष्ट्येति. न विरोधः शास्त्रादौ नायं हन्ति न हन्यत इति सर्वकर्मासंस्पर्शित्वमात्मनः प्रतिज्ञाय न जायत इत्यादिहेतुवचनेन साधयित्वा वेदाविनाशिनमित्यादिना विदुषः सर्वकर्माधिकारनिवृत्तिः सङ्क्षेपेणोक्ता मध्ये च तेन तेन प्रसङ्गेन प्रसारितेह शास्त्रार्थैतावत्त्वप्रदर्शनायोपसंहृता न हन्ति न निबध्यत इत्येवं चाविद्याकल्पितानामधिष्ठानाद्यनात्मकृतानां सर्वेषामपि कर्मणामात्मविद्यया समुच्छेदोपपत्तेः परमार्थसंन्यासिनामनिष्टादि त्रिविधं कर्म न भवतीत्युपपन्नं परमार्थसंन्यासश्चाकर्त्रात्मसाक्षात्कार एव जनकादीनामेतादृशसंन्यासित्वेऽपि बलवत्प्रारब्धकर्मवशाद्बाधितानुवृत्त्या परपरिकल्पनया वा कर्मदर्शनं न विरुद्धं परहंसानामीदृशानां भिक्षाटनादिवदत एव ज्ञानफलभूतो विद्वत्संन्यास उच्यते साधनभूतस्तु विविदिषासंन्यासो नेत्थंविधोऽपि प्रथममुत्तरकाले ज्ञानोत्पत्तावेवंविधो भवतीति वक्ष्यते ॥ १७ ॥ पूर्वमधिष्ठानादिपञ्चकस्य क्रियाहेतुत्वेनात्मनः सर्वकर्मासंस्पर्शित्वमुक्तं संप्रति तमेवार्थं ज्ञानज्ञेयादिप्रक्रियारचनया त्रैगुण्यभेदव्याख्यया च विवरीतुमुपक्रमते ज्ञानं विषयप्रकाशक्रिया ज्ञेयं तस्य कर्म परिज्ञाता तस्याश्रयो भोक्तान्तःकरणोपाधिपरिकल्पित एतेषां त्रयाणां सन्निपाते हि हानोपादादिसर्वकर्मारम्भः स्यादत एतत्त्रयं सर्वेषां कर्मणां प्रवर्तकं तदेतदाह त्रिविधा कर्मचोदनेति प्रवर्तकमुच्यते चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनमाहुरिति शाबरे 'चोदनाचोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिन इति' भाट्टे च वचने क्रियाप्रवर्तकवचनत्वं यद्यपि चोदनापदशक्यतया प्रतीयते तथापि वचनत्वं विहाय प्रवर्तकमात्रमिह लक्ष्यते ज्ञानादिषु वचनत्वाभावादेवं च प्रेरणीयत्वं प्रेरकत्वं चानात्मन एव नात्मन इत्यभिप्रायस्तथा करणं साधकतमं बाह्यं श्रोत्राद्यन्तस्थं बुद्ध्यादिकर्म कर्तुरीप्सिततमं क्रियया व्याप्यमानमुत्पाद्यमाप्यं विकार्यं संस्कार्यं च कर्ता च इतरकारकाप्रयोज्यत्वे सति सकलकारकाणां प्रयोक्ता क्रियायानिर्वर्तकश्चिदचिद्ग्रन्थिरूप इति त्रिविधस्त्रिप्रकारः कर्म संगृह्यते समवैत्यत्रेति कर्मसंग्रहः कर्माश्रयश्चकारार्थादितिशब्दात् संप्रदानमपादानमधिकरणं च राशित्रयान्तर्भूतमेवं कारकषट्कमेव त्रिविधं क्रियाया आश्रयो नतु कूटस्थं आत्मेत्यर्थः कर्मप्रेरकस्य कर्माश्रयस्य च कारकरूपत्वात्त्रैगुण्यात्मकत्वाच्चाकारकस्वभावो गुणातीतश्च. तथा ज्ञानं प्रेरणारूपं लिङ्गादिशब्दजन्यं ज्ञेयं तस्य ज्ञानस्य विषयत्वेन लिङ्गादिशब्दस्वरूपं प्रेरकं परिज्ञाता तस्य ज्ञानस्याश्रयः प्रेरणीय इत्येवं

॥ १७२ ॥

त्रिविधा कर्मचोदना कर्म क्रियापुरुषव्यापाररूपार्थीभावना तद्विषया चोदना प्रेरणा विधिरूपा शाब्दीभावनेत्यर्थस्तथा करणं सेतिकर्तव्यताकं साधनं धात्वर्थः कर्माख्यं स्वर्गादिफलं कर्ता फलकामनावान् पुरुषः क्रियाया निर्वर्तक इत्येवं त्रिविधः कर्मसंग्रहः कर्मणः पुंव्यापाररूपसंग्रहः सङ्क्षेपस्तदेवमर्थभावनारूपपुंप्रयत्नस्य विधेयस्याभावाच्छब्दभावनारूपो विधिर्न शुद्धमात्मानं गोचरयति कारकाश्रयत्वाद्विधिविधेययोगस्तदुक्तं त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुनेति कारकाणां च त्रैगुण्यरूपत्वमनन्तरमेव व्याख्यास्यत इत्यभिप्रायोऽत्र प्रसङ्गाद्विधिश्चिन्त्यते प्रवृत्तिहेतुत्वेन प्रेरणा तावत्सर्वलोकानुभवसिद्धा राज्ञा प्रेरितो बालेन प्रेरितो ब्राह्मणेन प्रेरितोऽहमिति हि प्रवर्तनाव्यवहारो भवन्ति सा च प्रवर्तना प्रवर्तकराजादिनिष्ठा तत्रोत्कृष्टस्य निकृष्टंप्रति प्रवर्तना आज्ञा प्रेरणेति चोच्यते निकृष्टस्योत्कृष्टं प्रति प्रवर्तनायाच्ञाऽध्येषणेति चोच्यते समस्य समं प्रत्युत्कर्षनिष्कर्षौदासीन्येन प्रवर्तनाऽनुज्ञाऽनुमतिरिति चोच्यते ते चाज्ञादयो ज्ञानविशेषा इच्छाविशेषा वाचेतनधर्मा एव लोके प्रसिद्धा वेदे तु विधिनाऽहं प्रेरितः करोमीति व्यवहर्तारो भवन्ति तत्र स्वयमचेतनत्वादपौरुषेयत्वाच्च वैदिकस्य विधेर्न चेतनधर्मेणाज्ञादिना प्रेरकता संभवत्यतः स्वधर्मेणैव साभ्युपगन्तव्या गत्यन्तरासंभवात् स एव च धर्मश्चोदना प्रवर्तनाप्रेरणाविधिरुपदेशः शब्दभावनेति चोच्यते तत्र केचिद्लौकिकमेव शब्दव्यापारं कल्पयन्त्यन्ये तु कृत्स्नैवोपपत्तौ नालौकिककल्पनां सहन्ते प्रवर्तना हि प्रवृत्तिहेतुर्व्यापारो विधिशब्दस्य चाख्यातत्वेन दशलकारसाधारणेनोपाधिना पुरुषप्रवृत्तिरूपार्थभावनां प्रति वाचकत्वं तज्ज्ञानहेतुत्वमिति यावत् सा च ज्ञातैवानुष्ठातुं शक्यत इति तद्धीहेतोरपि शब्दस्य तद्धेतुत्वं परंपरया भवत्येव तत्र विधिशब्दस्य पुरुषप्रवृत्तिरूपभावनाज्ञानहेतुर्व्यापारः पुरुषप्रवृत्तिवाचकत्वज्ञापकशक्तिमत्तया विधिशब्दज्ञानं स एव च तस्य प्रवृत्तिहेतुर्व्यापार इति प्रवर्तनाभिधानयिकं लभते ज्ञानद्वारेणैव शब्दस्य प्रवृत्तिजनकत्वात् ज्ञानजनकव्यापारातिरिक्तव्यापारकल्पने मानाभावात् ज्ञानजनकश्च व्यापारस्तस्य स्वज्ञानं शक्तिज्ञानं शक्तिविशिष्टस्वज्ञानं च तत्राद्ययोरन्यतरस्य शब्दभावनात्वं तृतीयस्य तु तत्र करणत्वमिति विवेक एवं स्थिते निष्कर्षो विधिना स्वज्ञानं जन्यते प्रवर्तनात्वेनाभिधीयतेपीति विधिज्ञानमेव शब्दभावना तस्यां च पुरुषप्रवृत्तिरूपार्थभावनैव भाव्यतयान्वेति करणतया च प्रवृत्तिवाचकशक्तिमद्विधिज्ञानमेव भावनासाध्यस्यापि फलावच्छिन्नां भावनां प्रतिकरणत्वं फलकरणत्वादेव यागस्येव स्वर्गभावनां प्रति न विरुध्यते तथा च पुरुषः स्वप्रवृत्तिं भावयेत् केनेत्यपेक्षायां पुरुषप्रवृत्तिवाचकशक्तिमत्तयाज्ञातेन विधिशब्देनेति करणांशपूरणं कथमित्या-

काङ्क्षायामर्थवादैः स्तुत्वेनेति कर्तव्यतांशपूरणं इयं गौः क्रय्येति लौकिके विधौ बहुक्षीरा जीवद्वत्सा स्वपत्या समांसमीनेत्यादिलौकिकार्थवादवत् समां समां प्रतिवर्षं प्रसूयते सा गौर्नन्वाख्यातत्वेन विधिशब्दादुपस्थिता पुरुषं प्रवृत्तिर्भाव्यतयान्वेतु करणं तु कथमनुपस्थितमन्वेत्युच्यते विधिशब्दस्तावच्छ्रवणेनोपस्थापितस्तस्य पुरुषप्रवृत्तिवाचकशक्तिरपि स्मरणेनोपस्थापिता तदुभयवैशिष्ट्यं तन्निष्ठाज्ञाततता च मनसेति वाचकशक्तिमत्तया ज्ञातो विधिशब्द उपस्थित एवानेन यच्छक्नुयात्तद्भावयेदिति प्रतिशब्दं स्वाध्यायविधितात्पर्याच्छब्दातिरिक्तेनोपस्थितमपि शाब्दबोधे भासत एव यथा ज्योतिष्टोमादि नामधेयं यथा वा लिङ्गविनियोज्यो मन्त्रस्तदुक्तमाचार्यैरुद्भिदधिकरणेऽनुपस्थितविशेषणाविशिष्टे बुद्धिर्न भवति न त्वनभिहितविशेषणेति एवमर्थवादानामुपस्थितिः श्रोत्रेण प्राशस्त्यस्य तु तैरेव लक्षणया तदुभयनिष्ठज्ञातताया स्तु मनसेत्यर्थवादैः प्रशस्तत्वेन ज्ञात्वेतीति कर्तव्यतांशान्वयोऽप्युपपन्न एव ननु किं प्राशस्त्यं न तावत् फलसाधनत्वं तस्य यागेन भावयेत् स्वर्गमित्यर्थभावनान्वयबलेन विधिवाक्यादेव लब्धत्वात् नान्यत् प्रवृत्तावनुपयोगादुच्यते बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं प्राशस्त्यं तच्च नेष्टहेतुत्वज्ञानाल्लभ्यते इष्टहेतावपि कलञ्जभक्षणादावनिष्टहेतुत्वस्यापि दर्शनात् विहितश्येनफलस्य च शत्रुवधस्यानिष्टानुबन्धित्वं दृष्टमतो यावत्साधनस्य फलस्य चानिष्टहेतुत्वं नोच्यते तावदिष्टहेतुत्वेन ज्ञातेऽपि तत्र पुरुषो न प्रवर्तते अत एवोक्तं 'फलतोऽपि च यत्कर्म नानर्थेनानुबध्यते । केवलप्रीतिहेतुत्वात्तद्धर्म इति कथ्यत इति' अतः स्वतः फलतो वानर्थाननुबन्धित्वरूपप्राशस्त्यबोधनेनार्थवादविधिशक्तिमुत्तम्भन्ति क उत्तम्भः स्वतः फलतो वार्थाननुबन्धित्वशङ्कायाः प्रवृत्तिप्रतिबन्धिकाया विगम इदमेव च विधेः प्रवृत्तिजनने साहाय्यमर्थवादैः क्रियत इति विधिरर्थवादसाकाङ्क्ष एवमर्थवादा अप्यभिधया गौण्या वा वृत्त्या भूतमर्थं वदन्तोऽपि स्वाध्यायविध्यापादितप्रयोजनवत्त्वलाभाय विधिसाकाङ्क्षाः सोऽयं नष्टाश्वदग्धरथवत्संप्रयोगो यथैकस्य दग्धस्य रथस्य जीवद्भिरश्वैरन्यस्य विद्यमानस्य रथस्याविद्यमानाश्वस्य संप्रयोगः परस्परस्यार्थवत्त्वाय तथार्थवादानां प्रयोजनांशो विधिना पूर्यते विधेश्च शब्दभावनाया इति कर्तव्यतांशोऽर्थवादैरिति तदिदमुभयोः श्रवणे पूर्णमेव वाक्यमेकस्य श्रवणे त्वन्यस्य कल्पनया पूरणीयं यथा वसन्ताय कपिञ्जलानालभत इति विध्यर्थवादांशो श्रुतोऽपि कल्प्यते प्रतितिष्ठन्ति ह वाय एता रात्रीरुपयन्तीत्याद्यर्थवादे विध्यंशस्तथा च सूत्रं विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति विधिना स्तुतिसाकाङ्क्षेण प्रयोजनसाकाङ्क्षाणामर्थवादानामेकवाक्यत्वाद्विधीनां विधेयानां स्तुत्यर्थेन स्तुतिप्रयोजनेन स्तुतिरूपेण प्रयोजनसाकाङ्क्षेण लाक्षणिकेनार्थेन वानर्थक्याभावादर्थवादा धर्मे प्रमाणानि स्युरिति तस्यार्थो ननु य एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदि-

॥१७३॥

कास्त एव चामीषमर्थो इति न्यायाद्विधिशब्दस्य लोके यत्र शक्तिर्गृहीता वेदेपि तदर्थकेनैव तेन भवितव्यं लोके च प्रेषणादि-पुरुषधर्मवाचित्वं क्लृप्तमिति वेदे शब्दभावनावाचित्वं कथमुपपद्यते उच्यते लोकवेदयोरैकरूप्यमेव तथा हि लोके प्रेषणादिकं न तेन तेन रूपेण विधिपदवाच्यमननुगमेन नानार्थत्वप्रसङ्गात्तद्वदेव भावनावाचित्वोपपत्तेश्च किं तु प्रेषणाध्येषणानुज्ञास्वास्ति-प्रवर्तनात्वमेकं तच्च शब्दव्यापारेपि तुल्यमिति तदेव लिङादिपदवाच्यं तच्च लौकिकशब्देनास्त्वेव तत्र राजादीनामेव प्रवर्त-कत्वात् प्रवर्तकव्यापार एव हि प्रेषणात्वेन इत्यादिना न विधिपदवाच्यं किंतु प्रवर्तनात्वेन वाच्यं प्रवर्तनाप्रवर्तकत्वं च राजा-देरिव वेदस्याप्यनुभवसिद्धं ननु वेदेपि प्रवर्तनावानीश्वरः कल्प्यतां लोके राजादिवत्तदुक्तं विधिरेव तावद्गर्भे इव श्रुतिकुमार्याः पुंयोगेगानामिति न वेदस्यापौरुषेयत्वात् नहि वेदस्य कर्ता पुरुषो लोके वेदे वा प्रसिद्धस्तत्कल्पने च तज्ज्ञानप्रामाण्यापेक्षया वेद-प्रामाण्ये निरपेक्षत्वेन स्थितं स्वतः प्रामाण्यं भग्नं स्याद्बुद्धवाक्येपि प्रामाण्यप्रसङ्गाच्च ईश्वरवचनत्वे समानेपि बुद्धवाक्यं न प्रमाणं वेदवाक्यं तु प्रमाणमिति सुभगा भिक्षुकन्यायप्रसङ्गो महाजनानामुभयसिद्धत्वाभावेन तत्परिग्रहापरिग्रहास्यामपि विशेषा-नुपपत्तेरीश्वरप्रेरणाया लोकवेदसाधारणत्वेन लोकेपि राजादीनां प्रेरकत्वं स्यात् ईश्वरप्रेरणायां स्थितायामेव राजादिरप्यसाधारण तया प्रेरक इति चेत् हन्त सा तिष्ठतु न वा किं त्विहाप्यसाधारणः प्रेरको वेद एव राजादिस्थानीय इत्यागतं मार्गे ईश्वरप्रेरणायाः साधार-णात्या असाधारणप्रेरणासहकारिणैव प्रवर्तकत्वात् किञ्च ईश्वरप्रेरणायां सर्वोपि विहितं कुर्यादेव न तु कश्चिदपि लङ्घयेन्निषिद्धेपि चेश्वर-प्रेरणास्त्येवान्यथा न कोपि तत्र प्रवर्तेतेति तदपि विहितं स्यात्तथा चोक्तं 'अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोरीश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा' तस्माद्राजादिरिव वेदोपि स्वप्रवर्तनां ज्ञापयन्निच्छोपहारमुखेन प्रवर्तयतीति सिद्धं लोकवेदयोरैकरूप्यं पूर्वमी-मांसकानां स्वतन्त्रो वेदो ब्रह्म मीमांसकानां तु ब्रह्मविवर्तस्तत्परतन्त्रो वेद इति यद्यपि विशेषस्तथापि श्वसिततुल्यत्वेन वेदस्यापौरुषेयत्वमुभ-येषामपि समानमत्र च प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारवत्त्वं प्रवर्तनात्वं सखण्डोऽखण्डो वोपाधिस्तस्मिन् विधिपदशक्येपि तदाश्रयविशेषोपस्थितिर्गो-वादितुल्यैवानुकूल्यापादत्वं वा शक्यं प्रवृत्त्यंशस्याख्यातत्वेन शक्यन्तरलभ्यैव दण्डीत्यत्र संबन्धिनि मतुबर्थे प्रकृत्यर्थे दण्डांशवत् फलसाधनताबोध एव प्रेरणा तामेव कुर्वन् प्रेरको विधिरतः फलसाधनतैव प्रेरणात्वेन विधिपदशक्येति मण्डनाचार्याः फलसाधनता चार्थ-भावनान्वयलभ्येत्युक्तं प्रागिममेव च पक्षं पार्थसारथिप्रभृतयः पण्डिताः प्रतिपन्ना औपनिषदामपि केषाञ्चिदिष्टसाधनतावादोऽनेनैव

प्रतिज्ञोपपादनीय इष्टसाधनत्वं स्वरूपेणैव लिङादिपदशक्यं न प्रेरणात्वेनेति वार्त्तिकास्तत्र गौरवादन्यलभ्यत्वादनन्वयायो- भ. १८.
ग्यत्वाच्चेच्छाविषयसाधनत्वापेक्षया प्रवर्तनात्वमिति स्विच्छावद्विषययोरप्रवेशादिच्छाज्ञानस्यापि प्रवृत्तिज्ञानवत् प्रवृत्तिहे-
गो. म. तुत्वाघातात् वस्तुगत्या य इच्छाविषयस्तत्साधनमिति शब्देन प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् साधनत्वमात्रस्यैव शक्यत्वे च तेनैव
॥१७४॥ प्रत्ययेनोपस्थापितया प्रवृत्त्या सह श्रुत्या तदन्वयसंभवे पदान्तरोपस्थापितस्वर्गेण सहवाक्येन तदन्वयासंभवात् प्रवर्तनात्व एव
पर्यवसानं श्रुत्या वाक्यस्य बाधात् प्रत्ययश्रुतेः पदश्रुतितोपि बलीयस्त्वेन पशुना यजेतेत्यत्र प्रकृत्यर्थं पशुं विहाय प्रत्ययार्थेन करणेन
सहैवैकत्वस्यान्वयादेकं करणं पशुरिति वचनव्यक्त्या क्रत्वङ्गत्वमेकत्वस्य स्थितं किमुवक्तव्यं पदान्तरसमभिव्याहाररूपाद्वाक्या-
द्बलीयस्त्वमिति वाक्यार्थान्वयलभ्यत्वाच्च नेष्टसाधनत्वं पदार्थस्तथा हि प्रवर्तनाकर्मभूता पुरुषप्रवृत्तिरूपार्थभावना किं केन
कथमित्यंशत्रयवती विधिनालम्बत्वेन प्रतिपाद्यत इत्युक्तं प्रागपुरुषार्थकर्मिकायां च तस्यां प्रवर्तनानुपपत्तेरेकपदोपस्थापितमप्यपुरु-
षार्थं धात्वर्थं विहाय भिन्नपदोपात्तमन्यविशेषणमपि कामपदबन्धेन साध्यतान्वययोग्यं स्वर्गमेव पुरुषार्थं साभाव्यतयालम्बते स्वर्गं
कामयते स्वर्गकाम इति कर्मण्यणि द्वितीयायाः अन्तर्भूतत्वात् यजतेरकर्मकत्वेन स्वर्गमित्युक्तेनानन्वयाच्चात एव यत्र कामिपदं न
श्रूयते तत्रापि तत्कल्प्यते यथा प्रतितिष्ठन्ति हवा य एता रात्रीरुपयन्तीत्यादौ प्रतिष्ठाकामा रात्रिसत्रमुपेयुरित्याद्येवं च लब्धभाव्यायां तस्यां
समानपदोपस्थापितो धात्वर्थ एव करणतयान्वेति भाव्यांशस्य कर्मविषयेणावरुद्धत्वात् सुप्विभक्तियोग्ये धात्वर्थनामधेये ज्योतिष्टोमादौ
तृतीयाश्रवणात् यत्रापि नामधेये द्वितीया श्रूयते तत्रापि व्यत्ययानुशासनेन तृतीयाकल्पनात्तदुक्तं महाभाष्यकारैरग्निहोत्रं जुहोतीति तृ-
तीयार्थे द्वितीयेत्यत एव तैः प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थः प्राधान्येन प्रकृत्यर्थो गुणत्वेनेति प्रत्ययार्थं भावनां प्रति धा-
त्वर्थस्य गुणत्वेन करणत्वमुक्तमाख्यातं क्रियाप्रधानमिति वदद्भिर्निरुक्तकारैरप्येतदेवोक्तं भावार्थाधिकरणे च तथैव स्थितं तेन सर्वत्र
प्रत्ययार्थं प्रति धात्वर्थस्य करणत्वेनैवान्वयनियमोऽत एव गुणविशिष्टधात्वर्थविधौ धात्वर्थानुवादेन केवलगुणविधौ च मत्वर्थलक्षणा- ॥१७४॥
विधेर्विप्रकृष्टविषयत्वं च यथा सोमेन यजेतेति विशिष्टविधौ सोमवता यागेनेति दध्ना जुहोतीति गुणविधौ दधिमता होमेनेति नाम
धेयान्वये तु सामानाधिकरण्योपपत्तेर्धात्वर्थमात्रविधानाच्च न मत्वर्थलक्षणा न वा विधिविप्रकर्षस्तदेवं ज्योतिष्टोमेन यजेत स्वर्गकाम इ-
त्यत्राख्यातार्थो भावयेदिति किमित्याकाङ्क्षायां कर्मविषयं स्वर्गमिति विधिश्रुतेर्बलीयस्त्वादाकाङ्क्षया उत्कटत्वाच्च तथाऽवस्थितं पश्चाद्

ततः केनेत्यपेक्षिते योगेनेति तृतीयान्तपदसमानाधिकरणत्वात् करणत्वेनैवान्वयनियमाच्च किंनाम्नेत्यपेक्षिते ज्योतिष्टोमेनेति तन्नाम्नेत्यर्थः शब्दादनुपस्थितोपि ज्योतिष्टोमशब्दोभासत एव शाब्दबोधे श्रवणेनोपस्थापितस्तात्पर्यवशान्नामधेयान्वये च न विभक्त्यर्थोद्धारं नन्नि वाच्यार्थान्वय इव तेन मत्वर्थलक्षणामन्तरेणैव ज्योतिष्टोमशब्दवतेत्यन्वयलाभस्तथा च कविप्रयोगो 'हिमालयो नाम नगाधिराज इति' हिमालयनामवानित्यर्थ एवमिह प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबतीत्यादावगृहीतसङ्गतिकैकपदवति वाक्ये मधुकरादिपदं स्वरूपेणैव भासते नामधेयवन्नार्थमुपस्थापयति प्रागगृहीतसङ्गतिकत्वादत एव मधुकरशब्दवाच्य इत्यपि लक्षणान्वयः शक्यज्ञानपूर्वकत्वाल्लक्ष्यज्ञानस्य स्वरूपतस्तु शब्दे भाते वाच्यवाचकसंबन्धः पश्चात्कल्प्यते संसर्गानिर्वाहायेति तदयं वाक्यार्थो ज्योतिष्टोमनाम्ना यागेन स्वर्गमिष्टं भावयेदिति कथमित्यपेक्षिते श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याभिः सामवायिकारादुपकारकाङ्गग्रामं पूर्येति विकृतौ प्रकृतिवदित्युपबन्धेन

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ॥ करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥

नित्ये यथाशक्तीत्युपबन्धेन मुख्यालाभे प्रतिनिधानापीति यावन्न्यायलभ्यं तत्पूरणमेवं च यागस्य स्वर्गावच्छिन्नभावनाकरणत्वेन च साक्षात्कर्तृव्यापारविषयत्वरूपं कृतिसाध्यत्वं श्रुत्यर्थाभ्यां लभ्यत इति तदुभयमपि न लिङ्गादिपदवाच्यमप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति न्यायादनन्वयाच्चेष्टसाधनमिति समासे गुणभूतमिष्टपदं स्वर्गकाम इति समासान्तरगुणभूतेन स्वर्गपदेन कथमन्वियादिष्टस्वर्गसाधनमिति नहि राजपुरुषो वीरपुत्र इत्यत्र वीरपदराजपदयोरन्वयोस्ति पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेनेति न्यायात् करणविभक्त्यन्तज्योतिष्टोमादिनामधेयानन्वयप्रसङ्गादिदोषाश्चास्मिन् पक्षे द्रष्टव्या एतेनेष्टसाधनत्वमनिष्टासाधनत्वं कृतिसाध्यत्वमिति त्रयमपि विध्यर्थ इत्यपास्तमतिगौरवादर्थवादानां सर्वथा वैयर्थ्यापत्तेश्चात एव कृतिसाध्यत्वमात्रं विध्यर्थ इत्यपि न भावनाकरणत्वेनार्थलभ्यत्वादित्युक्तेऽलौकिको नियोगस्त्वलौकिकत्वादेव न विध्यर्थः पराक्रान्तं चात्रसूरिभिस्तस्मादन्यलभ्या लघुता च प्रेरणैव

लिङादिपदवाच्येति स्थितं प्रवर्तकं तु ज्ञानवाक्यार्थमर्यादालभ्यमन्यदेव सर्वेषामपि वादिनामाख्यातार्थ एव च विशेष्यतया भासते न धात्वर्थो न नामार्थः स्वर्गकामो वेति चोक्तप्रायमेव तेन च यागानुकूलकृतिमान् स्वर्गकाम इति तार्किकमतं पुरुषविशेष्यकवाक्यार्थज्ञानमपास्तं सङ्क्षेपेण मतं भाट्टमिदमत्रापपादितं यद्वक्तव्यमिहान्यत्तदनुसन्धेयमाकरात् ॥ १८ ॥ इदानीं ज्ञानज्ञेयज्ञातृरूपस्य करणकर्मकर्तृरूपस्य च त्रिकद्वयस्य त्रिगुणात्मकत्वं वक्तव्यमिति तदुभयं सङ्क्षिप्य त्रिगुणात्मकत्वं प्रतिजानीते ज्ञानं प्राग्व्याख्यातं ज्ञेयमप्यत्रैवान्तर्भूतं ज्ञानोपाधिकत्वाज्ज्ञेयत्वस्य कर्म क्रिया त्रिविधः कर्मसंग्रह इत्यत्रोक्ता चकारात् करणकर्मकारकयोरत्रैवान्तर्भावः क्रियोपाधितत्वात् कारकत्वस्य कर्ता क्रियाया निर्वर्तकश्चकारात् ज्ञाता च कर्तुः क्रियोपाधिकत्वेपि पृथक् त्रैगुण्यकथनं कुतार्किकभ्रमकल्पितात्मत्वानिवारणार्थं ते हि कर्तैवात्मेति मन्यन्ते गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि सम्यक् कार्य-

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ॥ प्रोच्यते गुणसङ्ख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥ १९ ॥

भेदेन व्याख्यायन्ते प्रतिपाद्यन्तेस्मिन्निति गुणसङ्ख्यानं कापिलं तस्मिन् ज्ञानं क्रिया च कर्ता च गुणभेदतः सत्त्वरजस्तमो भेदेन त्रिधैव प्रोच्यत एवकारो विधान्तरानिवारणार्थो यद्यपि कापिलं शास्त्रं परमार्थब्रह्मैकत्वविषये न प्रमाणं तथाप्यपरमार्थगुणगौणभेदनिरूपणे व्यावहारिकं प्रामाण्यं भजत इति वक्ष्यमाणार्थस्तुत्यर्थं गुणसङ्ख्याने प्रोच्यत इत्युक्तं तन्त्रान्तरेपि प्रसिद्धमिदं न केवलमस्मिन्नेव तन्त्र इति स्तुतिर्यथावद्यथा शास्त्रं शृणु श्रोतुं सावधानो भव तानि ज्ञानादीन्यपिशब्दात्तद्भेदजातानि च गुणभेदकृतान्यत्र चैवमपौनरुक्त्यं द्रष्टव्यं चतुर्दशेऽध्याये तत्र सत्त्वं निर्मलत्वादित्यादिना गुणानां बन्धहेतुत्वप्रकारो निरूपितो गुणातीतस्य जीवन्मुक्तत्वानिरूपणाय सप्तदशे पुनर्यजन्ते सात्त्विका देवानित्यादिना गुणकृतत्रिविधस्वभावनिरूपणेनासुरं रजस्तमःस्वभावं परित्यज्य सात्त्विकाहारादिसेवया दैवः सात्त्विकः स्वभावः सम्पादनीय इत्युक्तमिह तु स्वभावतो गुणातीतस्यात्मनः क्रियाकारकफलसंबन्धो नास्तीति दर्शयितुं तेषां सर्वेषां त्रिगुणात्मकत्वमेव

॥१७९॥

न रूपान्तरमस्ति येनात्मसंबन्धितास्यादित्युच्यते इति विशेषः ॥ १९ ॥ एवं ज्ञानस्य कर्मणः कर्तुश्च प्रत्येकं त्रैविध्ये ज्ञातव्यत्वेन प्रतिज्ञाते प्रथमं ज्ञानत्रैविध्यं निरूपयति त्रिभिः श्लोकैस्तत्राद्वैतवादिनां सात्त्विकं ज्ञानमाह स- र्वेषु भूतेषु अव्याकृतहिरण्यगर्भविराडाख्येषु बीजसूक्ष्मस्थूलरूपेषु समष्टिव्यष्ट्यात्मकेषु सर्वेष्वित्यनेनैव निर्वाहे भू- तेष्वित्यनेन भवनधर्मकत्वमुच्यते तेनोत्पत्तिविनाशशीलेषु दृश्यवर्गेषु विभक्तेषु परस्परव्यावृत्तेषु नानारूपेष्वव्यय- मुत्पत्तिविनाशादिसर्वविक्रियाशून्यमदृश्यमविभक्तमव्यावृत्तं सर्वत्रानुस्यूतमधिष्ठानतया बाधावधितया च एकमद्वितीयं भावं परमा- र्थसत्तारूपं स्वप्रकाशानन्दमात्मानं येनान्तःकरणपरिणामभेदेन वेदान्तवाक्यविचारपरिनिष्पन्नेनेक्षते साक्षात्करोति तन्मिथ्याप्रपञ्चबाध-

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ॥ अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥ २० ॥ पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान् ॥ वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥ २१ ॥

कमद्वैतात्मदर्शनं सात्त्विकं सर्वसंसारोच्छित्तिकारणं ज्ञानं विद्धि द्वैतदर्शनं तु राजसं तामसं च संसारकारणं न सात्त्विकमित्यभिप्रायः ॥ २० ॥ तुशब्दः प्रागुक्तसात्त्विकव्यतिरेकप्रदर्शनार्थः पृथक्त्वेन भेदेन स्थितेषु सर्वभूतेषु देहादिषु नानाभावान् प्रतिदेहमन्यानात्मनः पृथ- ग्विधान् सुखदुःखित्वादिरूपेण परस्परविलक्षणान् येन ज्ञानेन वेत्तीति वक्तव्ये यज्ज्ञानं वेत्तीति करणे कर्तृत्वोपचारादेधांसि पच- न्तीतिवत् कर्तुरहङ्कारस्य तद्वृत्त्यभेदाद्वा तज्ज्ञानं विद्धि राजसमिति पुनर्ज्ञानपदमात्मभेदज्ञानं च परामृशति तेनमे त्मनां परस्परं भेदस्तेषामीश्वराद्भेदस्तेभ्य ईश्वरादन्योन्यतश्चाचेतनवर्गस्य भेद इत्यनौपाधिभेदकपञ्चकज्ञानं कुतार्किकाणां राजसं वेत्यभिप्रायः ॥२१॥ तुशब्दो राजसाद्भिनत्ति बहुषु भूतकार्येषु विद्यमाने एकस्मिन् कार्ये विकारे भूतदेहे प्रतिमादौ वाहैतुकं हेतुरुपपत्ति-

स्तद्रहितमन्येषां भूतकार्याणामात्मत्वाभावे कथमेकस्य तादृशस्यात्मत्वमित्यनुसन्धानशून्यं कृत्स्नवत् परिपूर्णवत्सक्तमेतावानेवात्मा ईश्वरो वा नातः परमस्तीत्यभिनिवेशेन लग्नं यथा दिगम्बराणां सावयवो देहपरिमाण आत्मेति यथा चार्वाकाणां देह एवात्मेति एवं पाषाणदार्वादिमात्रं ईश्वर इत्येकस्मिन् कार्ये सक्तमहेतुकत्वादेवातत्वार्थवन्न तत्त्वार्थालम्बनमल्पञ्च नित्यत्वविभुत्वाग्रहात् ईदृशं नित्यविभुदेहातिरिक्तात्मतद्व्यतिरिक्तेश्वरग्राहितार्किकज्ञानविलक्षणमनित्यपरिच्छिन्नदेहाद्यात्माभिमानरूपं चार्वाकादीनां यज्ज्ञानं तत्तामसमुदाहृतं तामसानां प्राकृतजनानामीदृशज्ञानदर्शिभिः ॥ २२ ॥ तदेवमौपनिषदानामद्वैतात्मदर्शनं सात्त्विकमुपादेयं मुमुक्षु

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहैतुकम् ॥ अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥ नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ॥ अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

भिर्द्वैतदर्शिनां तु नित्यविभुपरस्परविभिन्नात्मदर्शनं राजसमनित्यपरिच्छिन्नात्मदर्शनं च तामसं हेयमुक्तं संप्रति त्रिविधं कर्मोच्यते नियतं यावदङ्गोपसंहारासमर्थानामपि फलावश्यंभावव्यासं नित्यमिति यावत् सङ्गोहमेव महायाज्ञिक इत्याद्यभिमानरूपोहङ्कारापरपर्यायो राजसो गर्वविशेषस्तेन शून्यं सङ्गरहितं यावदज्ञानं तु कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रवर्तनोऽहङ्कारोनुवर्तत एव सात्त्विकस्यापि तद्रहितस्य तत्त्वविदो न कर्माधिकार इत्युक्तमसकृत् रागो राजसन्मानादिकमनेन लप्स्य इत्यभिप्रायो द्वेषः शत्रुमनेन पराजेष्य इत्यभिप्रायस्ताभ्यां न कृतमरागद्वेषतः कृतमफलप्रेप्सुना फलाभिलाषरहितेन कर्त्रा यत् कृतं कर्म यागदानहोमादि तत् सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥ ॥१७६॥

तुः सात्त्विकाद्विनचि कामेप्सुना फलकामेन कर्त्रा साहङ्कारेण प्रागुक्तसङ्गात्मकगर्वयुक्तेन च वा शब्दः समुच्चये पुनरित्यनियतं यावत्कामनं काम्यावृत्तेर्बहुलायासं सर्वाङ्गोपसंहारेण क्लेशावहं यत्काम्यं कर्म क्रियते तद्राजसमुदाहृतमत्र सर्वैर्विशेषणैः सात्त्विकसर्वविशेषणव्यतिरेको दर्शितः ॥ २४ ॥ अनुबन्धं पश्चाद्भाव्यशुभं क्षयं शरीरसामर्थ्यस्य धनस्य सेनायाश्च नाशं हिंसां प्राणिपीडां पौरुषमात्मसामर्थ्यं चानपेक्ष्यापर्यालोच्य मोहात्केवलाविवेकादेवारभ्यते यत्कर्म यथा दुर्योधनेन युद्धं तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥ इदानीं त्रिविधः कर्तोच्यते मुक्तसङ्गस्त्यक्तफलाभिसन्धिरनहंवादी कर्ताहमिति वदनशीलो न भवति स्वगुणश्लाघाविहीनो वा धृतिर्विघ्नाद्युपस्थितावपि प्रारब्धापरित्यागो हेतुरन्तःकरणवृत्तिविशेषो धैर्यं उत्साह इदमहं करिष्याम्येवेति निश्चयात्मिका बुद्धिर्धृतिहेतुभूता ताभ्यां संयुक्तो

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण वा पुनः ॥ क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥२४॥
अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ॥ मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥ २५॥
मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ॥ सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते
॥२६॥रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ॥ हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥

धृत्युत्साहसमन्वितः कर्मणः क्रियमाणस्य फलस्य सिद्धावसिद्धौ च हर्षशोकाभ्यां हेतुभ्यां यो विकारो वदनविकासम्लानत्वादिस्तेन रहितः सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः केवलं शास्त्रप्रमाणप्रयुक्तो न फलरागेणात एवंभूतः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥ रागी कामाद्याकुलचित्तोऽतएव कर्मफलप्रेप्सुः कर्मफलार्थी लुब्धः परद्रव्याभिलाषी धर्मार्थे स्वद्रव्यत्यागासमर्थश्च स्वाभिप्रायप्रकटनेन परवृत्तिच्छेदनं हिंसा तदात्मकस्तत्स्वभावः स्वाभिप्रायाप्रकटने तु नैष्कृतिक इतिभेदोऽशुचिः शास्त्रोक्तशौचहीनः सिद्ध्यसिद्ध्योः कर्मफलस्य हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥ अयुक्तः सर्वदा विषयापहृतचित्तत्वेन कर्तव्येष्वनवहितः प्राकृतः शास्त्रासंस्कृतबुद्धिर्बालसमः स्तब्धो गुरुदेवतादिष्वप्यनम्रः शठः परवञ्चनार्थमन्यथाजानन्नप्यन्यथावादी नैष्कृतिकः स्वस्मिन्नुपकारित्वभ्रममुत्पाद्य

परवृत्तिच्छेदनेन स्वार्थपरोऽलसोऽवश्यकर्तव्येष्वप्यप्रवृत्तिशीलो विषादी सततमसंतुष्टस्वभावत्वेनानुशोचनशीलो दीर्घसूत्री निरन्तरशङ्कासहस्रकवलितान्तःकरणत्वेनातिमन्थरप्रवृत्तिर्यदद्यकर्तव्यं तन्मासेनापि करोति नवेत्येवंशीलश्च कर्ता तामस उच्यते ॥ २८ ॥ तदेवं ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदत इति व्याख्यातं संप्रति धृत्युत्साहसमन्वित इत्यत्र सूचितयोर्बुद्धिधृत्योस्त्रैविध्यं प्रतिजानीते बुद्धेरध्यवसायादिवृत्तिमत्त्याधृतेश्च तद्वृत्तेः सत्त्वादिगुणतस्त्रिविधमेव भेदं मया त्वां प्रति त्यक्तालस्येन परमाप्तेन प्रोच्यमानमशेषेण निरवशेषं पृथक्त्वेन हेयोपादेयविवेकेन शृणु श्रोतुं सावधानो भव हे धनञ्जयेति दिग्विजये प्रसिद्धं महिमानं सूचयन् प्रोत्साहयत्यत्रेदं चिन्त्यते किमत्र बुद्धिशब्देन वृत्तिमात्रमभिप्रेतं किंवा वृत्तिमदन्तःकरणं प्रथमे ज्ञानं पृथङ्न वक्तव्यं द्वितीये कर्ता पृथङ्न वक्तव्या वृत्तिमदन्तःकरणस्यैव कर्तृत्वात् ज्ञानधृत्योः पृथक् कथनवैयर्थ्यञ्च न चेच्छादिपरिसङ्ख्यार्थं तत् वृत्तिमदन्तःकरणत्रैविध्यकथनेन सर्वासामपि तद्वृत्तीनां त्रैविध्यस्य विवक्षितत्वादुच्यतेऽन्तःकरणोपहितश्चिदाभासः कर्ता इहतूपहितान्निष्कृष्य उपाधिमात्रं करणत्वेन विवक्षितं सर्वत्र करणोपहितस्य कर्तृत्वात् यद्यपि च कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवेति श्रुत्यनूदितानां सर्वासामपि वृत्तीनां त्रैविध्यं विवक्षितं तथापि धीवृत्त्योस्त्रैविध्यं पृथगुक्तं ज्ञानशक्तिक्रियाशक्त्युपलक्षणार्थं न तु परिसङ्ख्यार्थमिति रहस्यं ॥ २९ ॥ तत्र बुद्धेस्त्रैविध्यमाह त्रिभिः प्रवृत्तिं कर्ममार्गं निवृत्तिं संन्यासमार्गं कार्यं प्रवृत्तिमार्गे कर्मणां करणमकार्यं निवृत्तिमार्गे कर्मणामकरणं भयं प्रवृत्तिमार्गे गर्भवासादिदुःखमभयं निवृत्तिमार्गे तदभावं बन्धं प्रवृत्तिमार्गे मिथ्याज्ञानकृतं कर्तृत्वाद्यभिमानं मोक्षं निवृत्तिमार्गे तत्त्वज्ञानकृतमज्ञानतत्कार्याभावं च या वेत्ति करणे कर्तृत्वोपचारात् यया वेत्ति कर्ता बुद्धिः सा प्रमाणजनितनिश्चयवती हे पार्थ सात्त्विकी बन्धमोक्षयोरन्ते कीर्तनात्तद्विषयमेव प्रवृत्त्यादि व्याख्यातं ॥ ३० ॥

अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः ॥ विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥ २८ ॥ बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ॥ प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनञ्जय ॥ २९ ॥ प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ॥ बन्धं मोक्षञ्च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३० ॥

धर्मं शास्त्रविहितमधर्मं शास्त्रप्रतिषिद्धमदृष्टार्थमुभयमयथावदेव प्रजानाति यथावन्न जानाति किं त्विदमिदमित्थं नवेति चानध्यवसायं संशयं वा भजते यया बुद्ध्या सा राजसी बुद्धिरत्र तृतीयानिर्देशादन्यत्रापि करणत्वं व्याख्येयं ॥ ३१ ॥ तमसा विशेषदर्शनविरोधिना दोषेणावृता या बुद्धिरधर्मं धर्ममिति मन्यतेऽदृष्टार्थे सर्वत्र विपर्यस्यति तथा सर्वार्थान् सर्वान् दृष्टप्रयोजनानपि ज्ञेयपदार्थान् विपरीतानेव मन्यते सा विपर्ययवती बुद्धिस्तामसी ॥ ३२ ॥ इदानीं धृतेस्त्रैविध्यमाह त्रिभिः योगेन समाधिनाऽव्यभिचारिण्याऽविनाभूतया समाधिव्याप्तया यया धृत्या प्रयत्नेन मनसः प्राणस्येन्द्रियाणां च क्रियाश्चेष्टा धारयते उच्छास्त्रप्रवृत्तेर्निरुणद्धि यस्यां सत्यामवश्यं

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ॥ अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥३१॥ अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता ॥ सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥ ३२ ॥ धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ॥ योगेनाऽव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३३ ॥ यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन ॥ प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥ ३४ ॥ यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ॥ न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ॥ ३५ ॥

समाधिर्भवति यया च धार्यमाणा मन आदिक्रियाः शास्त्रमतिक्रम्य नार्थान्तरमवगाहन्ते धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३३ ॥ तुः सात्त्विक्या व्यावृत्ति प्रसङ्गेन कर्तृत्वाद्यभिनिवेशेन फलाकाङ्क्षी सन् यया धृत्या धर्मं काममर्थं च धारयते नित्यं कर्तव्यतयाऽवधारयति न तु मोक्षं कदाचिदपि धृतिः सा पार्थ राजसी ॥ ३४ ॥ स्वप्नं निद्रां भयं त्रासं शोकं इष्टवियोगनिमित्तं संतापं विषादमिन्द्रियावसादं मदमशास्त्रीयविषयसेवोन्मुखत्वं च यया न विमुञ्चत्येव किंतु सदैव कर्तव्यतया मन्यते दुर्मेधा विवेकासमर्थो धृतिः सा पार्थ तामसी ॥ ३५ ॥ एवं क्रियाणां कार्यकारणं च गुणतस्त्रैविध्यमुक्त्वा तत्फलस्य

सुखस्य त्रैविध्यं प्रतिजानीते श्लोकार्धेन सात्त्विकं सुखमाहार्धेन च मे मम वचनात् शृणु हेयोपादेयविवेकार्थं व्यामङ्गान्तरनिवारणेन
श्री. भ. मनः स्थिरीकुरु हे भरतर्षभेति योग्यता दर्शिता यत्र समाधिसुखेऽभ्यासादतिपरिचयाद्रमते परितृप्तो भवति नतु विषयसुख इव सद्य- अ. १८.
एव यस्मिन् रममाणश्च दुःखस्य सर्वस्याप्यन्तमवसानं नितरां गच्छति नतु विषयसुख इवान्ते महद्दुःखं ॥ ३६ ॥ तदेव विवृणोति
॥१७८॥ यदग्रे ज्ञानवैराग्यध्यानसमाध्यारम्भेऽत्यन्तायासनिर्वाह्यत्वाद्विषमिव द्वेषविशेषावहं भवति परिणामे ज्ञानवैराग्यादिपरिपाके त्वमृ-
तोपमं प्रीत्यतिशयास्पदं भवत्यात्मविषया बुद्धिरात्मबुद्धिस्तस्याः प्रसादो निद्रालस्यादिराहित्येन स्वच्छतयाऽवस्थानं ततो जात-

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ॥ अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निग-
च्छति ॥ ३६ ॥ यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ॥ तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्म-
बुद्धिप्रसादजम् ॥ ३७॥ विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम्॥ परिणामे विषमिव तत्सुखं
राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥

मात्मबुद्धिप्रसादजं नतु राजसमिव विषयेन्द्रियसंयोगजं न वा तामसमिव निद्रालस्यादिजमीदृशं यदनात्मबुद्धिनिवृत्त्यात्मबुद्धिप्रसादजं
समाधिसुखं तत्सात्त्विकं प्रोक्तं योगिभिरपर आहाभ्यासादावृत्तेर्यत्र रमते प्रीयते यत्र च दुःखावसानं प्राप्नोति तत्सुखं तच्च
त्रिविधं गुणभेदेन शृण्विति तत्पदाध्याहारेण पूर्णस्य श्लोकस्यान्वयो यत्तदग्र इत्यादिश्लोके न तु सात्त्विकसुखलक्षणमिति भाष्यकारा- ॥१७८॥
भिप्रायोप्येवं ॥ ३७ ॥ विषयाणामिन्द्रियाणाञ्च संयोगाज्जातं न त्वात्मबुद्धिप्रसादात् यत्तत् यदतिप्रसिद्धं स्रक्चन्दनवनितासङ्गादि-
सुखमग्रे प्रथमारम्भे मनःसंयमादिक्लेशाभावादमृतोपमं परिणामेत्वैहिकपारत्रिकदुःखावहत्वाद्विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतं ॥ ३८ ॥

अग्रे प्रथमारम्भे चानुबन्धे परिणामे च यत्सुखमात्मनो मोहकरं निद्रालस्ये प्रसिद्धे प्रमादः कर्तव्यार्थावधानमन्तरेण मनोराज्यमात्रं तेभ्य एवोत्तिष्ठति नतु सात्त्विकमिव बुद्धिप्रसादजं न वा राजसमिव विषयेन्द्रियसंयोगजं तन्निद्रालस्यप्रमादोत्थं तामसं सुखमुदाहृतं ॥३९॥ इदानीमनुक्तमपि संगृह्णन् प्रकरणार्थमुपसंहरति भगवान् सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिस्ततो जातैर्वैषम्यावस्थां प्राप्तैः प्रकृतिजैर्न तु साक्षाद्गुणानां प्रकृतिजत्वमस्ति तद्रूपत्वात्तस्माद्वैषम्यावस्थैव तदुत्पत्तिरुपचाराद्यथवा प्रकृतिर्माया तत्प्रभवैस्तत्कल्पितैः प्रकृतिजैरेभिस्त्रिभिर्गुणैर्बन्धनहेतुभिः सत्त्वादिभिर्मुक्तं हीनं सत्त्वं प्राणिजातमप्राणि वा यत् स्यात् तत्पुनः पृथिव्यां मनुष्यादिषु दिवि देवेषु वा नास्ति क्वापि गुणत्रयरहितमनात्मवस्तु नास्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥ तदेवं सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकः क्रियाकारक-

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ॥ निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥ न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ॥ सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥ ४० ॥

फललक्षणः सर्वः संसारो मिथ्याज्ञानकल्पितोऽनर्थश्चतुर्दशाध्यायोक्त उपसंहृतः पञ्चदशे च वृक्षरूपककल्पनया तमुक्त्वा अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन् गता न निवर्तन्ति भूय इत्यसङ्गशस्त्रेण विषयवैराग्येण तस्य छेदनं कृत्वा परमात्मान्वेष्टव्य इत्युक्तं तत्र सर्वस्य त्रिगुणात्मकत्वे त्रिगुणात्मकस्य संसारवृक्षस्य कथं छेदोऽसङ्गशस्त्रस्यैवानुपपत्तेरित्याशङ्कायां स्वस्वाधिकारविहितैर्वर्णाश्रमधर्मैः परितोष्यमाणात् परमेश्वरादसङ्गशस्त्रलाभ इति वदिनुमेतावानेव सर्ववेदार्थः परमपुरुषार्थमिच्छद्भिरनुष्ठेय इति च गीताशास्त्रार्थ उपसंहर्तव्य इत्येवमर्थमुत्तरं प्रकरणमारभ्यते तत्रेदं सूत्रं त्रयाणां समासकरणं द्विजत्वेन वेदाध्ययनादितुल्यधर्मत्वकथनार्थं शूद्राणामिति पृथक्करणमेकजातित्वेन वेदानधिकारित्वज्ञापनार्थं तथा च वसिष्ठः चत्वारो

वर्णो ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रास्तेषां त्रयो वर्णा द्विजातयो ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यास्तेषां मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जीबन्धनेऽत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यत इति तथा प्रतिविशिष्टं चातुर्वर्ण्यं स्थानविशेषाच्च 'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः ऊरू तदस्य
॥१७९॥ यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायतेत्यपि' निगमो भवति गायत्र्या ब्राह्मणमसृजत त्रिष्टुभा राजन्यं जगत्या वैश्यं न केनचिच्छन्दसा शूद्रमित्यसंस्कारो विज्ञायत इति शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजातिरिति च गौतमो हे परन्तप शत्रुतापन तेषां चतुर्णामपि वर्णानां कर्माणि प्रकर्षेण विभक्तानि इतरेतरविभागेन व्यवस्थितानि कैः स्वभावप्रभवैर्गुणैर्ब्राह्मण्यादिस्वभावस्य प्रभवैर्हेतुभूतैर्गुणैः सत्त्वादिभिस्तथा हि ब्राह्मणस्वभावस्य सत्त्वगुण एव प्रभवः प्रशान्तत्वात् क्षत्रियस्वभावस्य सत्त्वोपसर्जनं रज ईश्वरभावात् वैश्यस्वभावस्य तम उपसर्जनं रज ईहास्वभावत्वात् शूद्रस्वभावस्य रज उपसर्जनं तमो मूढस्वभावत्वादथवा मायाख्या प्रकृतिः स्वभावस्तत उपादानात् प्रभवो येषां तैः प्राग्भवीयः संस्कारो वर्तमाने भवे स्वफलाभिमुखत्वेनाभिव्यक्तः स्वभावः सनिमित्तत्वेन प्रभवो येषामिति वा शास्त्रस्यापि

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परन्तप ॥ कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥४१॥

पुरुषस्वभावसापेक्षत्वाच्छास्त्रेण प्रविभक्तान्यपि गुणैः प्रविभक्तानीत्युच्यन्त आख्यातानामर्थं बोधयतामधिकारिशक्तिः सहकारिणीति न्यायात्तथा हि गौतमो द्विजातीनामध्ययनमिज्या दानं ब्राह्मणस्याधिकाः प्रवचनयाजनप्रतिग्रहाः पूर्वेषु नियमस्तु राज्ञोऽधिकं रक्षणं सर्वभूतानां न्याय्यदण्डत्वं वैश्यस्याधिकं कृषिवणिक्पाशुपाल्यं कुसीदं च शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजातिस्तस्यापि सत्यं अक्रोधः शौचमाचमनार्थे पाणिपादप्रक्षालनमेवैके श्राद्धकर्म भृत्यभरणं स्वदारवृत्तिः परिचर्योत्तरेषामित्यत्र साधारणासाधारणाश्च धर्मा उक्ताः पूर्वेष्वध्ययने
ज्यादानेषु नियमोऽवश्यकर्तव्यत्वं न तु प्रवचनयाजनप्रतिग्रहेषु वृत्त्यर्थत्वादित्यर्थो वणिक् वाणिज्यं कुसीदं वृद्ध्यै धनप्रयोग ॥१७९॥
उत्तरेषामिति श्रेष्ठानां द्विजातीनामित्यर्थो वसिष्ठोऽपि षट्कर्माणि ब्राह्मणस्याध्ययनमध्यापनं यज्ञो याजनं दानं प्रतिग्रहश्चेति त्रीणि राजन्यस्याध्ययनं यज्ञो दानं च शस्त्रेण च प्रजापालनं स्वधर्मस्तेन जीवेदेतान्येव त्रीणि वैश्यस्य कृषिर्वणिक्पाशुपाल्यं कुसीदं च तेषां परिचर्या शूद्रस्येत्यापस्तम्बोऽपि चत्वारो वर्णा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रास्तेषां पूर्वः पूर्वो जन्मतः श्रेयान् स्वकर्म ब्राह्मणस्याध्ययन-

मध्यापनं यज्ञो याजनं दानं प्रतिग्रहणं दायाद्यं शिलोञ्छायन्यच्च परिगृह्णीतमेतान्येव क्षत्रियस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रहणानीति परिहाय युद्धदण्डादिकानि क्षत्रियवैश्यस्य दण्डयुद्धवर्जं कृषिगोरक्षवाणिज्याधिकं परिचर्या शूद्रस्येतरेषां वर्णानामिति मनुरपि 'अध्ययनमध्यापनं यजनं याजनं तथा। दानं प्रतिग्रहं चैव ब्राह्मणानामकल्पयत्। प्रजानां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च विषयेष्वप्रसक्तिं च। क्षत्रियस्य समादिशत् पशूनां रक्षणं दानमीज्याध्ययनमेव च वणिक्पथं कुसीदञ्च वैश्यस्य कृषिमेव च एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत्। एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूययेति' एवं चतुर्णामपि वर्णानां गुणभेदेन कर्माणि प्रविक्तानि ॥ ४१ ॥ तत्र ब्राह्मणस्य स्वाभाविकगुणकृतानि कर्माण्याह शमोऽन्तःकरणोपरमो दमो बाह्यकरणोपशमः प्रागुक्तस्तपः शारीरादिदेवद्विजगुरुप्राज्ञेत्यादावुक्तं शौचमपि बाह्याभ्यन्तरभेदेन प्रागुक्तं क्षान्तिः क्षमा आक्रुष्टस्य ताडितस्य वा मनसि विकारराहित्यं प्राग्व्याख्यातमार्जवमकौटिल्यं प्रागुक्तं ज्ञानं साङ्गवेदतदर्थविषयं विज्ञानं कर्मकाण्डे यज्ञादिकर्मकौशल्यं ब्रह्मकाण्डे ब्रह्मात्मैक्यानुभवरास्तिक्यं सात्त्विकी श्रद्धा प्रागुक्ता एतच्छमादिनवकं

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ॥ ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥ ४२ ॥

स्वभावजं सत्त्वगुणस्वभावकृतं ब्रह्मकर्म ब्राह्मणजातेः कर्म यद्यपि चतुर्णामपि वर्णानां सात्त्विकावस्थायामेते धर्माः संभवन्ति तथापि बाहुल्येन ब्राह्मणे भवन्ति सत्त्वस्वभावत्वात्तस्य सत्त्वोद्रेकवशेन त्वन्यत्रापि कदाचिद्भवन्तीति शास्त्रान्तरे साधारणधर्मतयोक्तास्तथा च विष्णुः 'क्षमा सत्यं दमः शौचं दानमिन्द्रियसंयमः। अहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थानुसरणं दया। आर्जवं लोभशून्यत्वं देवब्राह्मणपूजनं। अनभ्यसूया च तथा धर्मः सामान्य उच्यते' सामान्यश्चतुर्णामपि वर्णानां तथा प्रायेण चतुर्णमप्याश्रमाणामित्यर्थस्तथा बृहस्पतिः 'दया क्षमाऽनसूया च शौचानायासमङ्गलं। अकार्पण्यमस्पृहत्वं सर्वसाधारणानि च। परे वा बन्धुवर्गे वा मित्रे द्वेष्टरि वा सदा। आपन्ने रक्षितव्यं तु दयैषा परिकीर्तिता। बाह्ये चाध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पादिते क्वचित्। न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्तिता। न गुणान् गुणिनो हन्ति स्तौति मन्दगुणानपि। नान्यदोषेषु रमते साऽनसूया प्रकीर्तिता। अभक्षपरिहारश्च संसर्गश्चाप्यनिर्गुणैः। स्वधर्मे च व्यवस्थानं शौचमेतत्प्रकीर्तितम्। शरीरं पीड्यते येन सुशुभेनापि कर्मणा। अत्यन्तं तन्न कर्तव्यमनायासः स उच्यते। प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविसर्जनं। एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तं मुनिभिस्तत्त्व-

दर्शिभिः । स्तोकादपि प्रदातव्यमदीनेनान्तरात्मना । अहन्यहनि यत्किंचिदकार्पण्यं हि तत्स्मृतं । यथोत्पन्नेन सन्तोषः कर्तव्योह्यर्थवस्तुना । परस्याचिन्तयित्वार्थं साऽस्पृहा परिकीर्तिता' एत एवाष्टावात्मगुणत्वेन गौतमेन पठिताः 'अथाष्टावात्मगुणाः दयासर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहेति' तथा महाभारते 'सत्यं दमस्तपः शौचं सन्तोषो ह्रीः क्षमार्जवं । ज्ञानं शमो दया ध्यानमेष धर्मः सनातनः । सत्यं भूतहितं प्रोक्तं मनसो दमनं दमः । तपः स्वधर्मवर्तित्वं शौचं संकरवर्जनं । सन्तोषो विषयत्यागो ह्रीरकार्यनिवर्तनं । क्षमाद्वन्द्वसहिष्णुत्वमार्जवं समचित्तता । ज्ञानं तत्त्वार्थसंबोधः शमश्चित्तप्रशान्तता । दया भूतहितैषित्वं ध्यानं निर्विषयं मनः' देवलः 'शौचं दानं तपः श्रद्धा गुरुसेवा क्षमा दया । विज्ञानं विनयः सत्यमिति धर्मसमुच्चयः' तथा व्रतोपवासनियमैः शरीरोत्तापनं तपः 'प्रत्ययो धर्मकार्येषु तथा श्रद्धेत्युदाहृता । नास्तिह्यश्रद्दधानस्य कर्मकृत्यप्रयोजनं । यत्पुनर्वैदिकीनां च

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ॥ दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥ ४३ ॥
कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ॥ परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ ४४ ॥

लौकिकीनां च सर्वशः । धारणं सर्वविद्यानां विज्ञानमिति कीर्त्यते । विनयं द्विविधं प्राहुः शश्वद्दमशमाविति' शेषं व्याख्यातप्रायमिति वचनानि न लिखितानि याज्ञवल्क्यः 'इज्याऽचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणां अयं । तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनमिति' इयं च सर्वा दैवी संपत् प्राग्व्याख्याता ब्राह्मणस्य स्वाभाविकीतरेषां नैमित्तिकीति न विरोधः ॥ ४२ ॥ क्षत्रियस्य गुणस्वभावकृतानि कर्माण्याह शौर्यं विक्रमो बलवत्तरानपि प्रहर्तुं प्रवृत्तिः तेजः प्रागल्भ्यं परैरधर्षणीयत्वं धृतिर्महत्यामपि विपदि देहेन्द्रियसंघातस्यानवसादो दाक्ष्यं दक्षभावः सहसा प्रत्युपन्नेषु कार्येष्वव्यामोहेन प्रवृत्तिर्युद्धे चाप्यपलायनमपराङ्मुखीभावो दानमसङ्कोचेन वित्तेषु स्वस्वत्वपरित्यागेन परस्वत्वापादानमीश्वरभावः प्रजापालनार्थमीशितव्येषु प्रभुशक्तिप्रकटीकरणं च क्षत्रं कर्म क्षत्रियजातेर्विहितं कर्म स्वभावजं सत्त्वोपसर्जनरजोगुणस्वभावजम् ॥ ४३ ॥ कृषिर्भूकर्षणं गोरक्षस्य भावो गौरक्ष्यं पाशुपाल्यं वाणिज्यं वणिजः कर्म क्रयविक्रयादिलक्षणं कुसीदमप्यत्रान्तर्गमनीयं वैश्यकर्म वैश्यजातेः कर्म स्वभावजं तम उपसर्जनरजोगुणस्वभावजं परिचर्यात्मकं द्विजातिशुश्रूषात्मकं कर्म

॥१८०॥

शूद्रस्यापि स्वभावजं रज उपसर्जनतमोगुणःस्वभावजम् ॥४४॥ तदेवं वर्णानां स्वभावता गौणाख्या धर्मा अभिहिता अन्योऽपि धर्मः शास्त्रेष्वाम्नातास्तदुक्तं भविष्यपुराणे 'धर्मः श्रेयः समुद्दिष्टं श्रेयोभ्युदयलक्षणं। स तु पञ्चविधः प्रोक्तो वेदमूलः सनातनः। वर्णधर्मः स्मृतस्त्वेक आश्रमाण मतः परं। वर्णाश्रमस्तृतीयस्तु गौणो नैमित्तिकस्तथा॥ वर्णत्वमेकमाश्रित्य यो धर्मः संप्रवर्तते। वर्णधर्मः स उक्तस्तु यथोपनयनं नृप॥ यस्त्वाश्रमं समाश्रित्य अधिकारः प्रवर्तते। स खल्वाश्रमधर्मः स्याद्भिक्षादण्डादिको यथा। वर्णत्वमाश्रमत्वंच योऽधिकृत्य प्रवर्तते। स वर्णाश्रमधर्मस्तु मौञ्ज्याद्यामेखला यथा। यो गुणेन प्रवर्तेत गुणधर्मः स उच्यते। यथा मूर्द्धाभिषिक्तस्य प्रजानां परिपालनं॥ निमित्तमेकमाश्रित्य यो धर्मः संप्रवर्तते। नैमित्तिकः स विज्ञेयः प्रायश्चित्तविधिर्यथा' अधिकारोऽत्र धर्मश्चतुर्विधं धर्ममाह हारीतः 'अथाश्रमिणां पृथग्धर्मो विशेषधर्मः समानधर्मः कृत्स्नधर्मश्चेति' पृथगाश्रमानुष्ठानात् पृथग्धर्मो यथा चातुर्वर्ण्यधर्मः स्वाश्रमविशेषानुष्ठानात् विशेषधर्मो यथा नैष्ठिकयायावरानुज्ञापिकचातुराश्रम्यविद्वानां सर्वेषां यः समानो धर्मः स समानधर्मो नैष्ठिकः कृत्स्नधर्म इति नैष्ठिको ब्रह्मचारिविशेषो यायावरोगृहस्थविशेष आनुज्ञापिको वानप्रस्थविशेषश्चातुराश्रम्यसिद्धो यतिविशेषः सर्वेषामिति वर्णानामाश्रमाणां च तत्राद्यो यथा महाभारते 'आनृशंस्यमहिंसा चाप्रमादः संविभागिता। श्राद्धकर्मातिथेयं च सत्यमक्रोध एव च। स्वेषु दारेषु सन्तोषः शौचं नित्याऽनसूयता। आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्मः साधारणो नृप' सर्वाश्रमसाधारणस्तु प्रागुदाहृतो निष्ठासंसारसमाप्तिस्तत्प्रयोजनो नैष्ठिको मोक्षहेत्वात्मज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकप्रत्यवायपरिहाराय निष्कामकर्मानुष्ठानं कृत्स्नधर्म इत्यर्थ आश्रमाश्च शास्त्रेषु चत्वार आम्नाता यथाह गौतमः 'तस्याश्रमविकल्पमेके ब्रुवते ब्रह्मचारीगृहस्थोभिक्षुर्वैखानस इति' आपस्तम्बः 'चत्वार आश्रमागार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौनं वानप्रस्थमिति तेषु सर्वेषु यथोपदेशमव्यग्रो वर्तमानः क्षमं गच्छतीति' वसिष्ठः 'चत्वार आश्रमा ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थपरिव्राजकास्तेषां वेदमधीत्य वेदौ वेदान्वाऽविशीर्णब्रह्मचर्योयमिच्छेत्तमावसेदिति' एवं तेषां पृथग्धर्मा अप्याम्नातास्तथा फलमप्यज्ञानामाम्नातं यथाह मनुः 'श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन् हि मानव इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखं' अनुत्तमं सुखमिति यथाप्राप्ततत्तत्फलोपलक्षणार्थमापस्तम्बः 'सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठानेपरमपरिमितं सुखं ततः परिवृत्तौ कर्मफलशेषेण जातिं रूपं वर्णं वृत्तं मेधां प्रज्ञां द्रव्याणि धर्मानुष्ठानमिति प्रतिपद्यन्ते' गौतमः 'वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुःश्रुतवृत्तवित्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्ते विष्वञ्चो विपरीता नश्यन्ति' अत्र शेषशब्देन भुक्तज्योतिष्टोमादिकर्मातिरिक्तं चित्रादिकर्मानुशयशब्दितमुच्यते नतु पूर्वकर्मण एकदे-

श इति स्थितं कृतात्ययेऽनुशयवान्दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवंचेत्यत्र भट्टैरप्युक्तं गौतमीयेपि 'तच्छेषस्तस्माच्चित्राद्यपेक्षयेति' विष्वञ्चः सर्वतोगामिनो यथेष्टचेष्टा विपरीतानरकादौ जन्म प्रतिपद्य विनश्यन्ति कृमिकीटादिभावेन सर्वपुरुषार्थेभ्या भ्रश्यन्त इत्यर्थो हारीतः 'काम्यैः केचिद्यज्ञदानैस्तपोभिर्लब्ध्वा लोकान्पुनरायान्ति जन्मकामैर्मुक्ताः सत्ययज्ञाः सुदानास्तपोनिष्ठाश्चाक्षयान्यान्ति लोकानत्र कामनासदसद्भावनिबन्धनः फलभेदोदर्शि भविष्यपुराणे 'फलं विनाप्यनुष्ठानं नित्यानामिष्यते स्फुटं। काम्यानां स्वफलार्थं तु दोषघातार्थमेव तु। नैमित्तिकानां करणे त्रिविधं कर्मणां फलं। क्षयं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रचक्षते। अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्वते। नित्यां क्रियां तथा चान्ये आनुषाङ्गि फलं विदुः' अन्ये आपस्तम्बादयस्तद्यथाऽम्रे फलार्थेनिर्मित इत्यादिवचनैरानुषङ्गिकफलतां नित्यकर्मणो विदुः श्रुतिश्च त्रयो धर्मस्कन्धायज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचर्याचार्यकुलवासी तृतीयोत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेवसादयन्निति गृहस्थवानप्रस्थब्रह्मचारिण उक्त्वा सर्वे एते पुण्यलोका भवन्तीति तेषामन्तःकरणशुद्ध्यभावे मोक्षाभावमुक्त्वा शुद्धान्तःकरणानामेषामेव परिव्राजकभावेन ज्ञाननिष्ठया मोक्षमाह ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति तदेवं स्थिते ब्रह्मचारी गृहस्थो वानप्रस्थो वा मुमुक्षुः फलाभिसन्धित्यागेन भगवदर्पणबुद्ध्या स्वे स्वे तत्तद्वर्णाश्रमविहिते न तु स्वेच्छामात्रकृते कर्मणि श्रुतिस्मृत्युदितेऽभिरतः सम्यगनुष्ठानपरः संसिद्धिं देहेन्द्रियसंघातस्याशुद्धिक्षयेन सम्यग्ज्ञानोत्पत्तियोग्यतां लभते नरो वर्णाश्रमाभिमानी मनुष्यो मनुष्याधिकारत्वात् कर्मकाण्डस्य देवादीनां वर्णाश्रमाभिमानित्वाभावादुक्त एव तद्धर्मेष्वनधिकारो वर्णाश्रमाभिमानानपेक्षे तूपासनादावधिकारस्तेषामप्यस्तीति साधितं देवताधिकरणे ननु बन्धहेतूनां कर्मणां कथं मोक्षहेतुत्वमुपासनाविशेषादित्याह स्वकर्मनिरतः सिद्धिमुक्तलक्षणां यथा येन प्रकारेण विन्दति तच्छृणु श्रुत्वा तं प्रकारमवधारयेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ॥ स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥ ४५ ॥

यतो मायोपाधिकचैतन्यानन्दघनात्सर्वज्ञात्सर्वशक्तेरीश्वरादुपादानान्निमित्ताच्च सर्वान्तर्यामिणः प्रवृत्तिरुत्पत्तिर्मायामयी स्वाप्नरथादीनामिव भूतानां भवनधर्मणामाकाशादीनां येन चैकेन सद्रूपेण स्फुरणरूपेण च सर्वमिदं दृश्यजातं त्रिष्वपि कालेषु ततं व्याप्तं स्वात्मन्येवान्तर्भावितं कल्पितस्याधिष्ठानानतिरेकात्तथा च श्रुतिः 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयंत्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति' अत्र यत इतिप्रकृतौ पञ्चमी यतो येनेति चैकत्वं विवक्षितं 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्त इति' च तस्य निर्णयवाक्यं 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमित्यादि' श्रुत्यन्तराच्च मायोपाधिलाभः 'यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादि' श्रुत्यन्तरात्सर्वज्ञत्वादिलाभ एवं चेच्छ्रौत एवायमर्थो भगवता प्रकाशितो यतः प्रवृत्तिर्भूतानां

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ॥ स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ ४६ ॥ श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ॥ स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ ४७ ॥

येन सर्वमिदं ततमिति तमन्तर्यामिणं भगवन्तं स्वकर्मणा प्रतिवर्णाश्रमं विहितेनाभ्यर्च्य तोषयित्वा तत्प्रसादादैकात्म्यज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणां सिद्धिमन्तःकरणशुद्धिं विन्दति मानवो देवादिस्तूपासनमात्रेणेति भावः ॥ ४६ ॥ यतः स्वधर्म एव मनुष्याणां भगवत्प्रसादहेतुरतः परधर्मात्सम्यगनुष्ठितादपि श्रेयान् प्रशस्यतरः स्वधर्मो विगुणोऽसम्यगनुष्ठितोऽपि तस्मात् क्षत्रियेण सता त्वया स्वधर्मो युद्धादिरेवानुष्ठेयो न परधर्मो भिक्षाटनादिरित्यभिप्रायो ननु स्वधर्मोऽपि युद्धादिर्बन्धुवधादिप्रत्यवायहेतुत्वान्नानुष्ठेय इति नेत्याह स्वभावनियतं पूर्वोक्तं शौर्यं तेज इत्यादि स्वभावजं युद्धादि कर्म कुर्वन् किल्बिषं पापं बन्धुवधादिनिमित्तं न प्राप्नोति तथा च प्राक्शास्त्रशतं सुखदुःखे समे कृत्वेत्यत्र विहितज्योतिष्टोमाङ्गपशुहिंसाया इव विहितयुद्धाङ्गबन्धुहिंसाया अपि प्रत्यवायहेतुत्वाभावात्तथा चोक्त-

गच्छतात् ॥ ४७ ॥ यस्मादेवं विहितहिंसादेर्न प्रत्यवायहेतुत्वं परधर्मश्च भयावहः सामान्यदोषेण च सर्वकर्माणि दुष्टानि तस्मादज्ञो वर्णाश्रमाभिमानी हे कौन्तेय सहजं स्वभावजं कर्म सदोषमपि विहितहिंसायुक्तमपि ज्योतिष्टोमयुद्धादि न त्यजेदन्तःकरणशुद्धेः प्रागात्मज्ञानन्यो वा नह्यनात्मज्ञः कश्चित्क्षणमपि कर्माण्यकृत्वा स्थातुं शक्नोति न च परधर्माननुतिष्ठन्नपि दोषान्मुच्यते सर्वारम्भाः स्वधर्माः परधर्माश्च सर्वे हि यस्माद्दोषेण त्रिगुणात्मकत्वेन सामान्येनावृता व्याप्ताः सदोषा एव तथा च प्राग्व्याख्यातं परिणामतापसंस्कारैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिन इति तस्मादज्ञ यानात्मज्ञः कर्माणि कुर्वन् विषजक्रमिरिव विषं सहजं कर्म युद्धादिः त्रिगुणात्मकत्वेन सामान्येन बन्धुवधादिनिमित्तत्वेन विशेषेण च सदोषमपि न त्यजेत् सर्वकर्मत्यागासमर्थत्वात् सर्वकर्मत्यागसमर्थस्तु शुद्धान्तःकरणस्त्यजेदेवेत्यभिप्रायः ॥ ४८ ॥ किं पुनः सर्वकर्मत्यागासमर्थो यो नित्यानित्यवस्तुविवेकजेनेहामुत्रार्थभोगवैराग्येण

सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् ॥ सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥ ४८ ॥

शमदमादिसम्पन्नः कर्मजां सिद्धिमशुद्धिपरिक्षयद्वारा मुमुक्षुः शुद्धब्रह्मात्मैक्यजिज्ञासां प्राप्तः स स्वेष्टमोक्षहेतुब्रह्मात्मैक्यज्ञानसाधनवेदान्तवाक्यश्रवणादि कर्तुं सर्वविक्षेपनिवृत्त्या तच्छेषभूतं सर्वकर्मसंन्यासं श्रुतिस्मृतिविहितं कुर्यादेव तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येदिति ’ श्रुतेः ‘ सत्यानृते सुखदुःखे वेदानिमं लोकममुं च परित्यज्यात्मानमन्विच्छेदिति ’ स्मृतेश्च उपरतस्त्यक्तसर्वकर्मा भूत्वात्मानं पश्येदात्मदर्शनाय वेदान्तवाक्यानि विचारयेदिति श्रुत्यर्थ एतादृश एव ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति श्रुत्या धर्मस्कन्धत्रयविलक्षणत्वेन प्रतिपादितः परमहंसपरिव्राजकः परमहंसपरिव्राजकं कृतकृत्यं गुरुमुपसृत्य वेदान्तवाक्यविचारसमर्थो यमुद्दिश्याथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादिचतुर्लक्षणमीमांसा भगवता बादरायणेन समारम्भि कीदृशोऽसावित्याह सर्वत्र पुत्रदारादिषु सक्तिनिमित्तेष्वप्यासक्तबुद्धिरहमेषां ममैत इत्याभिष्वङ्गरहिता बुद्धिर्यस्य सः यतो जितात्मा विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य

वशीकृतान्तःकरणो विषयरागे सति कथं प्रत्याहरणं तत्राह विगतस्पृहो देहजीवितभोगेष्वपि वाञ्छारहितः सर्वदृश्येषु दोषदर्शनेन नित्यबोधपरमानन्दरूपमोक्षगुणदर्शनेन च सर्वतो विरक्त इत्यर्थो य एवं शुद्धान्तःकरणः स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवं इति वचनप्रतिपादितां कर्मजामपरमां सिद्धिं ज्ञानसाधनवेदान्तवाक्यविचाराधिकारलक्षणां ज्ञाननिष्ठायोग्यतां प्राप्तः स संन्यासेन शिखायज्ञोपवीतादिसहितसर्वकर्मत्यागेन हेतुना तत्पूर्वकेन विचारेणेत्यर्थो नैष्कर्म्यसिद्धिं निष्कर्म ब्रह्म तद्विषयं विचारपरिनिष्पन्नं ज्ञानं नैष्कर्म्यं तद्रूपां सिद्धिं परमां कर्मजाया अपरमासिद्धेः फलभूतामधिगच्छति साधनपरिपाकेण प्राप्नोत्यथवा संन्यासेनेतीत्थंभूतलक्षणे तृतीया सर्वकर्मसंन्यासरूपां नैष्कर्म्यसिद्धिं ब्रह्मसाक्षात्कारयोग्यतां नैर्गुण्यलक्षणां सिद्धिं परमां पूर्वस्याः सिद्धेः सात्विक्याः

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ॥ नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥४९॥ सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे ॥ समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥ ५० ॥

फलभूतामधिगच्छतीत्यर्थः ॥ ४९ ॥ प्रागुक्तसाधनसम्पन्नस्य सर्वकर्मसंन्यासिनो ब्रह्मज्ञानोत्पत्तौ साधनक्रममाह स्वकर्मणेश्वरमाराध्य तत्प्रसादजां सर्वकर्मत्यागपर्यन्तां ज्ञानोत्पत्तियोग्यतारूपां सिद्धिमन्तःकरणशुद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म प्राप्नोति येन प्रकारेण शुद्धमात्मानं साक्षात्करोति तथा तं प्रकारं निबोध मे मद्वचनादवधारयानुष्ठातुं किमतिविस्तरेण नेत्याह समासेन सङ्क्षेपेणैव न तु विस्तरेण हे कौन्तेय तदवधारणे किं स्यादित आह निष्ठा ज्ञानस्य या परा ज्ञानस्य विचारपरिनिष्पन्नस्य निष्ठा परिसमाप्तिर्यदनन्तरं साधनान्तरं नानुष्ठेयमस्ति परा श्रेष्ठा सर्वान्त्या वा साक्षान्मोक्षहेतुत्वात्तां सिद्धिं प्राप्तस्य ब्रह्मप्राप्तिरूपां ज्ञाननिष्ठां परां सङ्क्षेपेण निबोधेत्यर्थः ॥५०॥सेयं ज्ञाननिष्ठा सप्रकारोच्यते विशुद्धया सर्वसंशयविपर्ययशून्यया बुद्ध्याऽहं ब्रह्मास्मीति वेदान्तवाक्यजन्यया बुद्धिवृत्त्या युक्तः सदा तदन्वितो धृत्या धैर्येणात्मानं शरी-

रेन्द्रियसङ्घातं नियम्योन्मार्गप्रवृत्तेर्निवार्यात्मप्रवणं कृत्वा चशब्देन योगशास्त्रोक्तं साधनान्तरं समुच्चीयते शब्दादीन् शब्दस्पर्शरूपरसग-
न्धान् विषयान् भोगेन बन्धहेतून् सामर्थ्यात् ज्ञाननिष्ठार्थशरीरस्थितिमात्रप्रयोजनानुपयुक्ताननिषिद्धानपि त्यक्त्वा शरीरस्थितिमात्रार्थेषु च
तेषु रागद्वेषौ व्युदस्य परित्यज्य चकारादन्यदपि ज्ञानविक्षेपकं परित्यज्य विविक्तसेवीत्यत्र स्यादित्यध्याहृतेन ब्रह्मभूयाय कल्पत इत्यन्ते-
नान्वयः ॥ ५१ ॥ विविक्तं जनसम्मर्दरहितं पवित्रं च यदरण्यगिरिगुहादि तत्सेवितुं शीलं यस्य स चित्तैकाग्र्यसम्पत्त्यर्थं तद्विक्षेपका-
रिरहित इत्यर्थो लघ्वाशी लघु परिमितं हितं मेध्यं चाशितुं शीलं यस्य स निद्रालस्यादि चित्तलयकारिरहित इत्यर्थो यतानि संयतानि
वाक्कायमानसानि येन स यमनियमासनादिसाधनसम्पन्न इत्यर्थो ध्यानयोगपरो नित्यं चित्तस्यात्माकारप्रत्ययावृत्तिर्ध्यानमात्माकारप्रत्ययेन

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च ॥ शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ ५१ ॥ विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः ॥ ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ५२ ॥

निर्वृत्तिकतापादनं योगो नित्यं सदैव तत्परस्तयोरनुष्ठानपरो न तु मन्त्रजपतीर्थयात्रादिपरः कदाचिदित्यर्थो वैराग्यं दृष्टादृष्टविषयेषु स्पृ-
हाविरोधि चित्तपरिणामं समुपाश्रितः सम्यङ्निश्चलत्वेन नित्यमाश्रितः ॥ ५२ ॥ अहङ्कारं महाकुलप्रसूतोऽहं महतां शिष्योऽति-
विरक्तोऽस्मि नास्ति द्वितीयो मत्सम इत्यभिमानं बलमसदाग्रहं न शारीरं यस्य स्वाभाविकत्वेन त्यक्तुमशक्यत्वाद्दर्पं हर्षजन्यं
मदं धर्मातिक्रमकरणं हृष्टो दृप्यति दृप्तो धर्ममतिक्रामतीति स्मृतेः कामं विषयाभिलाषं वैराग्यं समुपाश्रित इत्यनेनोक्तस्यापि कामत्यागस्य
पुनर्वचनं यत्नाधिक्यार्थं क्रोधं द्वेषं परिग्रहं शरीरधारणार्थकमस्पृहत्वेपि परोपनीतं बाह्योपकरणं विमुच्य त्यक्त्वा शिखायज्ञोपवीतादिक-
मपि दण्डमेकं कमण्डलुं कौपीनाच्छादनं च शास्त्राभ्यनुज्ञातं स्वशरीरयात्रार्थमादाय परमहंसपरिव्राजको भूत्वा निर्ममो देहजीवनमा-

त्रेऽपि ममकाररहितोऽतएवाहङ्कारममकाराभावाद्रागद्वेषविषादत्वात् शान्तश्चित्तविक्षेपरहितो यतिर्ज्ञानसाधनपरिपाकक्रमेण ब्रह्मभूयाय ब्रह्मसाक्षात्काराय कल्पते समर्थो भवति ॥ ९३ ॥ केन क्रमेण ब्रह्मभूयाय कल्पत इति तदाह ब्रह्मभूतोऽहं ब्रह्मास्मीति दृढनिश्चयवान् श्रवणमननाभ्यासात् प्रसन्नात्मा शुद्धचित्तः शमदमाद्यभ्यासाद्त एव न शोचति नष्टं न काङ्क्षत्यप्राप्तं अत एव निग्रहानुग्रहयोरनारम्भात् समः सर्वेषु भूतेष्वात्मौपम्येन सर्वत्र सुखं दुःखञ्च पश्यतीत्यर्थ एवंभूतो ज्ञाननिष्ठो यतिर्मद्भक्तिं मयि भगवति शुद्धे परमात्मनि भक्तिमुपासनां मदाकारचित्तवृत्त्या वृत्तिरूपां परिपाकनिदिध्यासनाख्यां श्रवणमननाभ्यासफलभूतां लभते परां श्रेष्ठामव्यवधानेन साक्षात्कार-

अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ॥ विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३ ॥ ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ॥ समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ५४ ॥

फलां चतुर्विधा भजन्ते मामित्यत्रोक्तस्य भक्तिचतुष्टयस्यांत्यां ज्ञानलक्षणामिति वा ॥ ९४ ॥ ततश्च भक्त्या निदिध्यासनात्मिकया ज्ञाननिष्ठया मामद्वितीयमात्मानमभिजानाति साक्षात्करोति यावान् विभुर्नित्यश्च यश्च परिपूर्णसत्यज्ञानानन्दघनः सदा विध्वस्तसर्वोपाधिरखण्डैकरस एकस्तावंतञ्चाभिजानाति ततो मामेवं तत्त्वतो ज्ञात्वाहमस्म्यखण्डानन्दाद्वितीयं ब्रह्मेति साक्षात्कृत्य विशते ह्यज्ञानतत्कार्यनिवृत्तौ सर्वोपाधिशून्यतया सद्रूप एव भवति तदनन्तरं बलवत्प्रारब्धकर्मभोगेन देहत्यागानन्तरं न तु ज्ञानानन्तरमेव क्त्वाप्रत्यये नैव तल्लाभे तदनन्तरमित्यस्य वैय्यर्थ्यापातात्तस्मात्तस्य तावदेव चिरं यावन्नविमोक्ष्येथ सम्पत्स्य इति श्रुत्यर्थ एवात्र दर्शितो भगवता यद्यपि ज्ञानेनाज्ञानं निवर्तितमेव दीपेनैव तमस्तस्य तद्विरोधिस्वभावत्वात्तथापि तदुपादेयमहङ्कारदेहादि निरुपादानेव यावत् प्रारब्ध-

कर्मभोगमनुवर्तते दृष्टत्वादेव न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम तार्किकैरपि हि समवायिकारणनाशाद्द्रव्यनाशाङ्गीकुर्वद्भिर्निरुपादानं द्रव्यं क्षणमात्रं तिष्ठतीत्यङ्गीकृतं नित्यपरमाणुसमवेतद्व्यणुकनाशेऽत्वसमवायिकारणनाशादेव द्रव्यनाशः समवायनिरूपितकारणनाशत्वमुभयोरनुगतमिति नाननुगमो येत्वसमवायिकारणनाशमेव सर्वत्र कार्यद्रव्यनाशकमिच्छन्ति तेषामाश्रयनाशस्थले क्षणद्वयमनुपादानं कार्यं तिष्ठत्येवं च तत्रैव प्रतिबन्धसन्निपाते बहुकालावस्थितिः केन वार्येत प्रारब्धकर्मणश्च प्रतिबन्धकत्वं श्रुतिसिद्धमन्तःकरणदेहाद्यवस्थित्यन्यथानुपपत्तिं च सिद्धमेवं शिष्यसेवकाद्यदृष्टमपि तत्प्रतिबन्धकं तदभावमपेक्ष्य च पूर्वसिद्ध एवाज्ञाननाशस्तत्कार्यमन्तःकरणादिकं नाशयतीति न पुनर्ज्ञानापेक्षा तदुक्तं 'तीर्थे श्वपचगृहे वा नष्टस्मृतिरपि परित्यजन्देहं ज्ञानसमकालमुक्तः कैवल्यं याति हतशोक इति' न जानामीत्यादिप्रत्ययस्तु तस्य निवृत्ताज्ञानस्याप्यज्ञाननाशजनितादनुपादानात् साक्षादात्माश्रयादेवाज्ञानसंस्कारात्तत्त्वज्ञानसंस्कारनिवर्त्यादन्तःकरणस्थस्यवेरिति वितरणकृतोऽहं ब्रह्मास्मीति चरमसाक्षात्कारानन्तरमहम्ब्रह्म न भवामि न जानामीत्यादिप्रत्ययो नास्त्येव यदि परं घटं न जानामीत्यादिप्रत्ययः

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ॥ ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥ ५५ ॥

स्यात्तदुपपादनाय चेयं संस्कारकल्पनेति नानुपपन्नमज्ञानलेशपदेनाप्ययमेव संस्कारो विवक्षितो न हि सावयवमज्ञानं येन कियन्नश्यति कियत्तिष्ठतीति वाच्यमनिर्वचनीयत्वादेकदेशाभ्युपगमे तु तन्निवृत्त्यर्थं पुनश्चरमं ज्ञानमपेक्षितमेव तच्च मृतिकाले दुर्घटमिति तत्त्वज्ञानसंस्कारनाश्यता तस्याभ्युपेया ततश्च संस्कारपक्षान्न कोऽपि विशेष इति पूर्वोक्तैव कल्पना श्रेयसीह दृशजीवन्मुक्त्यपेक्षया च प्राग्भगवतोक्तमुपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिन इति स्थितप्रज्ञलक्षणानि च व्याख्यातानि तस्मात्साधूक्तं विशते तदनन्तरमिति ॥ ५५ ॥ ननु योऽनात्मनोऽशुद्धान्तःकरणः सोऽन्तःकरणशुद्धिपर्यन्तं सहजं कर्म न त्यजेत् यस्तु शुद्धान्तःकरणः स नैष्कर्म्यसिद्धिं संन्यासेनाधिगच्छतीत्युक्तसंन्यासश्च ब्राह्मणेनैव कर्तव्यो न क्षत्रियवैश्याभ्यामिति प्रागुक्तं भगवता कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय इत्यत्र तत्र शुद्धान्तःकरणेन क्षत्रियादिना किं कर्माण्यनुष्ठेयानि किं सर्वकर्मसंन्यासः कर्तव्यो नाद्य आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यत इत्यादिना योगमन्तःकरणशुद्धिमारूढस्य कर्मानुष्ठाननिषेधात् न द्वितीयः स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावह

॥१८४॥

इत्यादिना ब्राह्मधर्मस्य सर्वकर्मसंन्यासस्य क्षत्रियादिकं प्रतिनिषेधात् न च कर्मानुष्ठानकर्मत्यागयोरन्यतरमन्तरेणतृतीयः प्रकारोऽस्ति तस्मादुभयोरपि प्रतिषिद्धत्वे गत्यन्तराभवेन चावश्यकर्तव्ये प्रतिषेधातिक्रमे कर्मत्याग एव श्रेयान् बन्धहेतुपरित्यागेन मोक्षसाधनपौष्कल्यान्नतु कर्माण्यनुष्ठेयानि चित्तविक्षेपहेतुत्वेन मोक्षसाधनज्ञानप्रतिबन्धकत्वादित्यभिप्रायमर्जुनस्यालक्ष्याह भगवान् यः पूर्वोक्तैः कर्मभिः शुद्धान्तःकरणः सोऽवश्यं भगवदेकशरणो भगवदेकशरणतात्पर्यन्तत्वादन्तःकरणशुद्धेरेतादृशश्चेत् ब्राह्मणः संन्यासप्रतिबन्धरहितः सर्वकर्माणि संन्यस्य तु नामसंसारविमोक्षस्तु तस्य भगवदेकशरणस्य भगवत्प्रसादादेव एतादृशश्चेत् क्षत्रियादिः संन्यासानधिकारी स करोतु नाम कर्माणि किं तु मद्व्यपाश्रयोऽहं भगवान् वासुदेव एव व्यपाश्रयः शरणं यस्य स मदेकशरणो मय्यर्पितसर्वात्मभावः संन्यासानधिकारात्

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः ॥ मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ५६ ॥ चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ॥ बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ ५७ ॥

सर्वकर्माणि सर्वाणि कर्माणि वर्णाश्रमधर्मरूपाणि लौकिकानि प्रतिपिद्धानि वा सदा कुर्वाणो मत्प्रसादान्ममेश्वरस्यानुग्रहादवाप्नोति हिरण्यगर्भवन्मद्विज्ञानोत्पत्त्या शाश्वतं नित्यं पदं वैष्णवमव्ययमपरिणाम्येतादृशो भगवदेकशरणः करोत्येव न प्रतिषिद्धानि कर्माणि यदि कुर्यात्तथापि मत्प्रसादात्प्रत्यवायानुत्पत्त्या मद्विज्ञानेन मोक्षभाग्भवतीति भगवदेकशरणतास्तुत्यर्थं सर्वकर्माणि सर्वदा कुर्वाणोपीत्यनूद्यते ॥ ५६ ॥ यस्मान्मदेकशरणतामात्रं मोक्षसाधनं न कर्मानुष्ठानं कर्मसंन्यासो वा तस्मात् क्षत्रियस्त्वं चेतसा विवेकबुद्ध्या सर्वकर्माणि दृष्टादृष्टार्थानि मयीश्वरे संन्यस्य यत्करोषि यदश्नासीत्युक्तन्यायेन समर्प्य मत्परोऽहं भगवान् वासुदेव एव परः प्रियतमो यस्य स मत्परः सन् बुद्धियोगं पूर्वोक्तसमत्वबुद्धिलक्षणं योगं बन्धहेतोरपि कर्मणो मोक्षहेतुत्वसम्पादकमुपाश्रित्यानन्यशरणतया स्वीकृत्य मच्चित्तो मयि भगवति वासुदेव एव चित्तं यस्य न राजनि कामिन्यादौ वा स मच्चित्तः सततं भव ॥ ५७ ॥ ततः किं स्यादिति तदाह मच्चित्तस्त्वं

सर्वदुर्गाणि दुस्तराणि कामक्रोधादीनि संसारदुःखसाधनानि मत्प्रसादात् स्वव्यापारमन्तरेणैव तरिष्यस्यनायासेनैवातिक्रमिष्यस्यथचेत् यदि तु त्वं मदुक्तं विश्वासमकृत्वाऽहङ्कारात्पण्डितोऽहमिति गर्वान्न श्रोष्यसि मद्वचनार्थं न करिष्यसि ततो विनङ्क्ष्यसि पुरुषार्थाद्भ्रष्टो भविष्यसि कामकारेण संन्यासाद्याचरन्॥५८॥त्वं चाहङ्कारं धार्मिकोऽहं क्रूरं कर्म न करिष्यामीति मिथ्याभिमानमाश्रित्य न योत्स्ये युद्धं न करिष्यामीति मन्यसे यत् मिथ्यानिष्फल एष व्यवसायो निश्चयस्ते तव यस्मात्प्रकृतिः क्षत्रजात्यारम्भको रजोगुणस्त्वभावस्त्वां नियोक्ष्यति युद्धे॥५९॥प्रकृतिं विवृणोति स्वभावजेन पूर्वोक्तक्षत्रियस्वभावजेन शौर्यादिना स्वेनानागन्तुकेन कर्मणा निबद्धो वशीकृतस्त्वं हे कौन्तेय

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ॥ अथ चेत्त्वमहङ्कारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ॥ ५८ ॥ यदहङ्कारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे॥ मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥ ५९ ॥ स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ॥ कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥ ६० ॥ ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ॥ भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ ६१ ॥

यद्बन्धुवधादिनिमित्तं युद्धं मोहात् स्वतन्त्रोऽहं यथेच्छामि तथा सम्पादयिष्यामीति भ्रमात् कर्तुं नेच्छसि तदवशोऽप्यनिच्छन्नपि स्वाभाविककर्मपरतन्त्रः परमेश्वरपरतन्त्रश्च करिष्यस्येव ॥ ६० ॥ स्वभावाधीनतामुक्त्वेश्वराधीनतां विवृणोतीश्वर ईशनशीलो नारायणः सर्वान्तर्यामी 'यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरोयं पृथिवी नवेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरोयमयनि यच्चकिंचिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेपि वा अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थित इत्यादि' श्रुतिसिद्धः सर्वभूतानां सर्वेषां प्राणिनां हृद्देशेऽन्तःकरणे तिष्ठति सर्वव्यापकोऽपि तत्राभिव्यज्यते सप्तद्वीपाधिपतिरिव राम उत्तरकोसलेषु हेऽर्जुन हे शुक्ल शुद्धान्तःकरण एतादृशमीश्वरं त्वं ज्ञातुं योग्योसीति द्योत्यते किं कुर्वंस्तिष्ठति भ्रामयन्नितस्ततश्चालयन् सर्वभूतानि परतन्त्राणि मायया छद्मना यन्त्रारूढानीव सूत्र- ॥१८९॥

सञ्चारादियन्त्रमारूढानि दारुनिर्मितपुरुषादीन्यत्यन्तपरतन्त्राणि यथा मायावी भ्रामयति तद्वदित्यर्थशेषः ॥ ६१ ॥ ईश्वरः सर्वभूतानि परतन्त्राणि प्रेरयति चेत्प्राप्तं विधिप्रतिषेधशास्त्रस्य सर्वस्य पुरुषकारस्य चानर्थक्यमित्यत्राह तमेवेश्वरं शरणमाश्रयं संसारसमुद्रोत्तरणार्थं गच्छ आश्रय सर्वभावेन सर्वात्मना मनसा वाचा कर्मणा च हे भारत तत्प्रसादात्तस्यैवेश्वरस्यानुग्रहात्तत्त्वज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तात् परां शांतिं सकार्याविद्यानिवृत्तिं स्थानमद्वितीयस्वप्रकाशपरमानन्दरूपेणावस्थानं शाश्वतं नित्यं प्राप्स्यसि ॥ ६२ ॥ सर्वगीतार्थमुपसंहरन्नाह इत्यनेन प्रकारेण ते तुभ्यमत्यन्तप्रियाय ज्ञानमात्ममात्रविषयं मोक्षसाधनं गुह्याद्गुह्यतरं परमरहस्यादपि संन्यासान्तात् कर्मयोगाद्रहस्यतरं तत्फलभूतत्वादाख्यातं समन्तात् कथितं मया सर्वज्ञेन परमाप्तेनातो विमृश्य पर्यालोच्य एतन्मयोपदिष्टं गी-

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ॥ तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ६२ ॥ इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ॥ विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

ताशास्त्रमशेषेण सामस्त्येन सर्वैकवाक्यतया ज्ञात्वा स्वाधिकारानुरूपेण यथेच्छसि तथा कुरु न त्वेतदविमृश्यैव कामकारेण यत्किञ्चिदित्यर्थोऽत्र चैतावदुक्तमशुद्धान्तःकरणस्य मुमुक्षोर्मोक्षसाधनज्ञानोत्पत्तियोग्यताप्रतिबन्धकपापक्षयार्थं फलाभिसन्धिपरित्यागेन भगवदर्पणबुद्ध्या धर्मानुष्ठानं ततः शुद्धान्तःकरणस्य विविदिषोत्पत्तौ गुरुमुपसृत्य ज्ञानसाधनवेदान्तवाक्यविचाराय ब्राह्मणस्य सर्वकर्मसंन्यासस्ततो भगवदेकशरणतया विविक्तसेवादि ज्ञानसाधनाभ्यासाच्छ्रवणमनननिदिध्यासनैरात्मसाक्षात्कारोत्पत्त्या मोक्ष इति क्षत्रियादेस्तु संन्यासानधिकारिणो मुमुक्षोरन्तःकरणशुद्ध्यनन्तरमपि भगवदाज्ञापालनाय लोकसंग्रहाय च यथा कथंचित्कर्माणि कुर्वतोऽपि भगवदेकशरणतया पूर्वजन्मकृतसंन्यासादिपरिपाकाद्वा हिरण्यगर्भन्यायेन तदपेक्षणाद्वा भगवदनुग्रह-

मात्रेणैव तत्त्वज्ञानोत्पत्त्याऽग्रिमजन्मनि ब्राह्मणजन्मलाभेन संन्यासादिपूर्वकज्ञानोत्पत्त्या वा मोक्ष इत्येवं विचारिते च नास्ति मोहावकाश इति भावः ॥ ६३ ॥ अतिगम्भीरस्य गीताशास्त्रस्याशेषतः पर्यालोचनक्लेशनिवृत्तये कृपया स्वयमेव तस्य सारं सङ्क्षिप्य कथयति पूर्वं हि गुह्यात् कर्मयोगात् गुह्यतरं ज्ञानमाख्यातमधुना तु कर्मयोगात्तत्फलभूतज्ञानाच्च सर्वस्मादतिशयेन गुह्यं रहस्यं गुह्यतमं परमं सर्वतः प्रकृष्टं मे मम वचो वाक्यं भूयस्तत्र तत्रोक्तमपि त्वदनुग्रहार्थं पुनर्वक्ष्यमाणं शृणु न लाभपूजाख्यात्याद्यर्थं त्वां ब्रवीमि तु इष्टः प्रियोसि मे मम दृढमतिशयेन इति यतस्तेनैवेष्टत्वेन वक्ष्यामि कथयिष्याम्यपृष्टोपि सन्नहं ते तव हितं परमं श्रेयः ॥ ६४ ॥ तदेवाह मयि भगवति वासुदेवे मनो यस्य स मन्मना भव सदा मां चिन्तय द्वेषेण कंसशिशुपालादिरपि तथाऽत आह मद्भक्तः प्रेम्णा मय्यनुरक्तो

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ॥ इष्टोऽसि मे दृढमतिस्ततो वक्ष्यामि ते हितम्
॥ ६४ ॥ मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ॥ मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रि-
योऽसि मे ॥ ६५ ॥

मद्विषयेणानुरागेण सदा मद्विषयं मनः कुर्विति विधीयते त्वद्विषयोनुराग एव केन स्यादित्यत आह मद्याजी मां यष्टुं पूजयितुं शीलं यस्य स सदा मत्पूजापरो भव पूजोपकरणाभावे तु मां नमस्कुरु कायेन वाचा मनसा च प्रह्वीभवनेनाराधयेदं चार्चनवन्दनाद्यन्येषामपि भागवतधर्माणामुपलक्षणं तथा चोक्तं श्रीभागवते 'श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनं। अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनं' इति पुंसार्पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा क्रियते भगवत्यद्धा तन्मन्ये धीतमुत्तममिति एतच्च भक्तिरसायने व्याख्यातं विस्तरेण ॥१८६॥
एवं सदा भागवतधर्मानुष्ठानेन मय्यनुरागोत्पत्त्या मन्मनाः सन् मां भगवन्तं वासुदेवमेव एष्यसि प्राप्स्यसि वेदान्तवाक्यजनितेन मद्बोधेन त्वञ्चात्र संशयं माकार्षीः सत्यं यथार्थं तुभ्यं प्रतिजाने सत्यामेव प्रतिज्ञां करोम्यस्मिन्नर्थे यतः प्रियोऽसि मे प्रियस्य प्रतारणानौचित्येति भावः सत्यं ते प्रारब्धकर्मणामन्ते सति मामेष्यसीति वानुवादापेक्षया विश्वासदार्ढ्यं प्रयोजनं प्रथमं व्याख्यातमेव श्रेयः

अनेन यत्पूर्वमुक्तं 'यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततं। स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानव' इति तद्व्याख्यातं मच्छब्देनेश्वरत्वप्रकटनात् ॥ ६९ ॥ अधुना तु ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे तिष्ठति तमेव सर्वभावेन शरणं गच्छेति यदुक्तं तद्विवृणोति केचिद्वर्णधर्माः केचिदाश्रमधर्माः केचित्सामान्यधर्मा इत्येवं सर्वानपि धर्मान् परित्यज्य विद्यमानानविद्यमानान्वा शरणत्वेनानादृत्य मामीश्वरमेकमद्वितीयं सर्वकर्मणामधिष्ठातारं फलदातारं च शरणं व्रज धर्माः सन्तु न सन्तु वा किं तैरन्यसापेक्षैर्भगवदनुग्रहादेव त्वन्यनिरपेक्षादहं कृतार्थो भविष्यामीति निश्चयेन परमानन्दघनमूर्तिमनन्तं श्रीवासुदेवमेव भगवन्तमनुक्षणभावनया भजस्व इदमेव परमं तत्त्वं नातोऽधिकमस्तीति विचारपूर्वकेण प्रेमप्रकर्षेण सर्वानात्मचिन्ताशून्यया मनोवृत्त्या तैलधारावदविच्छिन्नया सततं चिन्तयेत्यर्थोऽत्र मामेकं शरणं व्रजेत्यनेनैव सर्वधर्मशरणतापरित्यागे लब्धे सर्वधर्मान् परित्यज्येति निषेधानुवादस्तु कार्यकारिताभावाय 'यज्ञाय यज्ञीये सा म्निऽएरंकृत्वोद्वयमित्यत्र' न गिरा गिरेतिब्रूयादितिवत्तथा च ममैव सर्वधर्मकार्यकारित्वान्मदेकशरणस्य नास्ति धर्मापेक्षेत्यर्थ एतेनेदमपास्तं सर्वधर्मान् परित्यज्येत्युक्तेनाधर्माणां परित्यागो लभ्यतेऽतो धर्मपदं कर्ममात्रपरमिति नत्वत्र कर्मत्यागो विधीयतेऽपि तु विद्यमानेपि कर्मणि तत्रानादरेण भगवदेकशरणतामात्रं ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थभिक्षूणां साधारण्येन विधीयते तत्र सर्वधर्मान् परित्यज्येति तेषां स्वधर्मादरसम्भवेन तन्निवारणार्थमधर्मे चानर्थफले कस्याप्यादराभावात्तत्परित्यागवचनमनर्थकमेव शास्त्रान्तरप्राप्तत्वाच्च तस्माद्वर्णाश्रमधर्माणामभ्युदयहेतुत्वप्रसिद्धेर्मोक्षहेतुत्वमपि स्यादिति शङ्कानिराकरणार्थमेवैतद्वच इति व्याख्यं न च सर्वधर्माधर्मपरित्यागोऽत्र विधीयते संन्यासशास्त्रेण प्रतिषेधशास्त्रेण च लब्धत्वादेव न चेदमपि संन्यासशास्त्रं भगवदेकशरणतायाविधित्सितत्वात्तस्मात्सर्वधर्मान् परित्यज्येत्यनुवाद एव सर्वेषां तु शास्त्राणां परमं रहस्यमीश्वरशरणतैवेति तत्रैव शास्त्रपरिसमाप्तिर्भगवता कृता तामन्तरेण संन्यासस्यापि स्वफलापर्यवसायित्वादर्जुनं च क्षत्रियं संन्यासानधिकारिणं प्रति संन्यासोपदेशायोगादर्जुनं च क्षत्रियं संन्यासानधिकारिणं प्रतिसंन्यासोपदेशायोगादर्जुनव्याजेनान्यस्योपदेशे तु वक्ष्यामि ते हितं त्वा मोक्षयिष्यामि सर्वपापेभ्यस्त्वं मा शुच इति चोपक्रमोपसंहारौ नस्यातां तस्मात्संन्यासधर्मेष्वप्यनादरेण भगवदेकशरणतामात्रे तात्पर्यं भगवतो यस्मात्त्वं मदेकशरणः सर्वधर्मानादरेऽतोऽहं सर्वधर्मकार्यकारित्वात्त्वां सर्वपापेभ्यो बन्धुवधादिनिमित्तेभ्यः संसारहेतुभ्यो मोक्षयिष्यामि प्रायश्चित्तं विनैव 'धर्मेण पापमपनुदतीति' श्रुतेर्धर्मस्थानीयत्वाच्च ममातो मा शुचः

युद्धे प्रवृत्तस्य मम बन्धुवधादिनिमित्तमत्यायात् कथं निस्तारः स्यादिति शोकं माकार्षीर्भोःप्रकारैर्नैरस्तानि दुर्मतानीह विस्त

रभङ्गभयाद्व्याख्यानमात्रार्थी न तदर्थमहं यते 'तस्यैवाहं ममैवासौ स एवाहमिति त्रिधा भगवच्छरणत्वं स्यात्साधनाभ्यासपाकतः
विशेषो वर्णितोऽस्माभिः सर्वो भक्तिरसायने ग्रन्थविस्तरभीरुत्वाद्दिङ्मात्रमिह कथ्यते' तत्राद्यं मृदु यथा सत्यपि भेदापगमे नाथ तवाहं न
मामिकीनस्त्वं सामुद्रो हि तरङ्गः क्व च न समुद्रो न तारङ्गः द्वितीयं मध्यं यथा 'हस्तमुत्क्षिप्य यातोऽसि बलात् कृष्णकिमद्भुतं। हृदया-
द्यदि निर्यासि पौरुषं गणयामि ते' तृतीयमधिमात्रं यथा 'सकलमिदमहं च वासुदेवः परमपुमान् परमेश्वरः स एकः इति मतिरचला भव-
त्यनन्ते हृदयगतेव्रजतान् विहाय दूरादिति' दूतं प्रति यमवचनं अम्बरीषप्रह्लादगोपीप्रभृतयश्चास्यां भूमिकायामुदाहर्तव्या अस्मिन्
हि गीताशास्त्रे निष्ठात्रयं साध्यसाधनभावापन्नं विवक्षितमुक्तं च बहुधा तत्र कर्मनिष्ठा सर्वकर्मसंन्यासपर्यन्तोपसंहृता स्वकर्मणा

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ॥ अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा-
शुचः ॥ ६६ ॥

तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानव इत्यत्र संन्यासपूर्वकश्रवणादिपरिपाकसहिता ज्ञाननिष्ठोपसंहृता ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशतेतदनन्त-
रमित्यत्र भगवद्भक्तिनिष्ठातूभयसाधनभूतोभयफलभूता च भवतीत्यन्त उपसंहृता सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रजेत्यत्र भाष्यकृतस्तु
सर्वधर्मान्परित्यज्येति सर्वकर्मसंन्यासानुवादेन मामेकं शरणं व्रजेति ज्ञाननिष्ठोपसंहृतेत्याहुः भगवदभिप्रायवर्णने के वयं वराकाः 'वचो
यद्गीताख्यं परमपुरुषस्यागमगिरां रहस्यं तद्व्याख्यामनतिनिपुणः को वितनुतां। अहंत्वेतद्धार्ष्ट्यं यदिह कृतवानस्मि कथमप्यहेतुस्नेहानां
तदपि कुतुकायैव महतां' ॥ ६६ ॥ समाप्तः शास्त्रार्थः शास्त्रसंप्रदायविधिमधुना कथयतीदं गीताख्यं सर्वशास्त्रार्थरहस्यं ते तव संसारवि-
च्छित्तये मयोक्तं नातपस्कायासंयतेन्द्रियाय न वाच्यं कदाचन कस्यामप्यवस्थायामिति पर्यायत्रयेऽपि संबध्यते तपस्विनेऽप्यभक्ताय
गुरौ देवे च भक्तिरहिताय न वाच्यं कदाचन तपस्विने भक्तायाप्यशुश्रूषवे शुश्रूषां परिचर्यामकुर्वते च न वाच्यं कदाचन

चशब्दं वाच्यं कदाचनेति पदद्वयाकर्षणार्थं न च मां योऽभ्यसूयति मां भगवन्तं वासुदेवं मनुष्यमसर्वज्ञत्वादिगुणकं मत्वाऽभ्यसूयत्यात्मप्रशंसादिदोषाध्यारोपणेनेश्वरत्वमसहमानो द्वेष्टि यस्तस्मै श्रीकृष्णोत्कर्षासहिष्णवेऽतपस्विनेऽभक्तायाशुश्रूषवेऽपि न वाच्यं कदाचनेत्यनुकर्षणार्थश्चकारस्तपस्विने भक्ताय शुश्रूषवे श्रीकृष्णानुरक्ताय च वाच्यमित्यर्थः एकैकविशेषणाभावेऽप्ययोग्यताप्रतिपादनार्थश्चत्वारो नकारा मेधाविने तपस्विने वेत्यन्यत्र निरूपणादत्रानाद् शुश्रूषा गुरुभक्तिभगवदनुरक्तियुक्ताय तपस्विने तद्युक्ताय मेधाविने वा वाच्यं मेधातपसोः पाक्षिकत्वेऽपि भगवदनुरक्तिगुरुभक्तिशुश्रूषाणां नियम एवेति भाष्यकृतः ॥ ६७ ॥ एवं सम्प्रदायस्य विधिमुक्त्वा तस्य कर्तुः फलमाह यः संप्रदायस्य प्रवर्तक इममावयोः संवादरूपं ग्रन्थं परमं निरतिशयपुरुषार्थ-

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ॥ न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥ ६७ ॥ य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ॥ भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ६८ ॥

साधनं गुह्यं रहस्यार्थत्वात् सर्वत्र प्रकाशयितुमनर्हं मद्भक्तेषु मां भगवन्तं वासुदेवं प्रत्यनुरक्तेष्वभिधास्यत्यभितो ग्रन्थतोऽर्थतश्च धास्यति स्थापयिष्यति भक्तेः पुनर्ग्रहणात् पूर्वोक्तविशेषणत्रयरहितस्यापि भगवद्भक्तिमात्रेण पात्रता सूचिता भवति कथमभिधास्यति तत्राह भक्तिं मयि परां कृत्वा भगवतः परमगुरोः शुश्रूषैवेयं मया क्रियत इत्येवं कृत्वा निश्चित्य योऽभिधास्यति स मामेवैष्यति मां भगवन्तं वासुदेवमेष्यत्येवाचिरान्मोक्षत एव संसारादत्र संशयो न कर्तव्योऽथवा मयि परां भक्तिं कृत्वाऽसंशयो निःसंशयः सन्मामेष्यत्येवेति वा मामेवैष्यति नान्यमिति यथा श्रुतमेव वा योज्यं ॥ ६८ ॥ किञ्च तस्माद्भक्तेषु शास्त्रसम्प्रदायकृतः सकाशादन्यो मनुष्येषु मध्ये कश्चिदपि मे मम प्रियकृत्तमोऽतिशयेन प्रियकृत् मद्विषयप्रीत्यतिशयवान्नास्ति वर्तमाने काले

नोऽपि प्रागासीत्तादृक् कश्चित् न च कालान्तरे भविता भविष्यति ममापि तस्मादन्यः प्रियतरः प्रीत्यतिशयविषयः कश्चिदप्यासीन्नाधुना च भुवि लोकेस्मिन्नास्ति न च कालान्तरे भवितेत्यावृत्त्या योज्यम् ॥ ६९ ॥ अध्यापकस्य फलमुक्त्वाऽध्येतुः फलमाह आवयोः संवादमिमं ग्रन्थं धर्म्यं धर्मादनपेतं योऽध्येष्यते जयरूपेण पठिष्यति ज्ञानयज्ञेन ज्ञानात्मकेन यज्ञेन चतुर्थाध्यायोक्तेन द्रव्ययज्ञादिश्रेष्ठेनाहं सर्वेश्वरस्तेनाध्येत्रा इष्टः पूजितः स्यामिति मे मतिर्मम निश्चयो यद्यप्यसौ गीतार्थमबुध्यमान एव जपति तथापि तच्छृण्वतो मम मामेवासौ प्रकाशयतीति बुद्धिर्भवत्यतो जपमात्रादपि ज्ञानयज्ञफलं मोक्षं लभते सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारार्थानुसन्धानपूर्वकं पठतस्तु साक्षादेव मोक्ष इति किं वक्तव्यमिति फलविधिरेवायं नार्थवादः श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतपेति प्रागुक्तम्

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ॥ भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि
॥ ६९ ॥ अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ॥ ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे
मतिः ॥ ७० ॥ श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ॥ सोऽपि मुक्तः शुभाँल्लोकान् प्रा-
प्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥ ७१ ॥ कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा ॥ कच्चिदज्ञानसंमोहः
प्रनष्टस्ते धनञ्जय ॥ ७२ ॥

॥ ७० ॥ प्रवक्तुरध्येतुश्च फलमुक्त्वा श्रोतुरिदानीं फलं कथयति यो नरः कश्चिदप्यन्यस्योच्चैर्जपतः कारुणिकस्य सकाशात् श्रद्धावान् श्रद्धायुक्तस्तथा किमर्थमयमुच्चैर्जपत्यबद्धं वा जपतीति दोषदृष्ट्याऽसूयया रहितोऽनसूयश्च केवलं शृणुयादिमं ग्रन्थमपिशब्दात् किमुतार्थज्ञानवान् सोऽपिकेवलाक्षरमात्रश्रोताऽपि मुक्तः पापैः शुभान् प्रशस्तान् लोकान् पुण्यकर्मणामश्वमेधादिकृतां प्राप्नुयात् ज्ञानवतस्तु किं वाच्यमिति भावः ॥ ७१ ॥ शिष्यस्य ज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तं गुरुणा कारुणिकेन प्रयासः कार्य इति गुरोर्धर्मं शिक्षयितुं सर्वज्ञोऽपि पुनरुपदेशापेक्षा नास्तीति ज्ञापनाय पृच्छति कच्चिदिति प्रश्ने एतन्मयोक्तं गीताशास्त्रमेकाग्रेण व्यासङ्गरहितेन चेतसा हे पार्थ त्वया किं श्रुतमर्थतोऽवधारितं कच्चित् किमज्ञानसंमोहोऽज्ञाननिमित्तः सम्मोहो विपर्ययोऽज्ञाननाशात् प्रनष्टः प्रकर्षेण पुनरुत्पत्तिविरोधित्वेन नष्टस्ते तव ॥१८८॥

धनञ्जय यदि स्यात् पुनरुपदेशं करिष्यामीत्यभिप्रायः ॥ ७२ ॥ एवं पृष्टः कृतार्थत्वेन पुनेरुपदेशानपेक्षतामात्मनोर्जुन उवाच नष्ट उत्थितो मोहोऽज्ञानकृतो विपर्ययस्तन्नाशकमाह स्मृतिर्लब्ध्वा त्वत्प्रसादान्मया यस्मात्त्वदुपदेशादात्मज्ञानं लब्धं सर्वसंशयानाक्रान्ततया प्राप्तमतः सर्वप्रतिबन्धशून्येनात्मज्ञानेन मोहो नष्ट इत्यर्थो हेऽच्युत तमत्वेन निश्चितवादी योगायोग्यस्मृतिलम्भने सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्ष इति श्रुत्यर्थमनुभवन्नाह स्थितोस्मि गतसन्देहो निवृत्तसर्वसन्देहः स्थितोऽस्मि युद्धकर्तव्यतारूपे त्वच्छासनं यावज्जीवं च करिष्ये वचनं तव भगवतः परमगुरोराज्ञां पालयिष्यामीति प्रयाससाफल्यकथनेन भगवन्तमर्जुनः परितोषयामासानेन गीताशास्त्राध्यायिनो भगवत्प्रसा-

॥ अर्जुन उवाच॥ नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्ध्वा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत ॥ स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ॥ ७३ ॥ सञ्जय उवाच ॥ इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ॥ संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ७४ ॥ व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानिमं गुह्यतमं परम् ॥ योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम् ॥ ७५ ॥

दादवश्यं मोक्षफलपर्यन्तं ज्ञानं भवतीति शास्त्रफलमुपसंहृतं तद्धास्य विजज्ञावितिवत् ॥ ७३ ॥ समाप्तः शास्त्रार्थः कथासंबन्धमिदानीमनु-सन्दधानोऽद्भुतं चेतसो विस्मयाख्यविकारकरं लोकेष्वसंभाव्यमानत्वात् लोमहर्षणं शरीरस्य रोमाञ्चाख्यविकारकरं तेनाति-परिपुष्टत्वं विस्मयस्य दर्शितं स्पष्टमन्यत् ॥ ७४ ॥ व्यवहितस्यापि भगवदर्जुनसंवादस्य श्रवणयोग्यतामात्मन आह व्यासदत्तादि-व्यचक्षुःश्रोत्रादिलाभरूपात् व्यासप्रसादादिमं परं गुह्यं योगं योगाव्यभिचारिहेतुं संवादं योगेश्वरात् कृष्णात् स्वयं स्वेन पारमेश्वरेण रूपेण कथयतः साक्षादेवाहं श्रुतवानस्मि न परंपरयेति स्वभाग्यमभिनन्दति अत्रेममिति पुल्लिङ्गपाठो भाष्यका-रैर्व्याख्यात एतदिति नपुंसकलिङ्गपाठस्यैव योगसामानाधिकरण्येन व्याख्यानमिदमिति तद्व्याख्यातारः ॥ ७५ ॥ पुण्यं श्रव-

णेनापि सर्वपापहरं केशवार्जुनयोरिमं संवादमद्भुतं न केवलं श्रुतवानस्मि किंतु संस्मृत्य संस्मृत्य संभ्रमे द्विरुक्तिर्मुहुर्मुहुर्वारंवारं
त्दृष्यामि च हर्षं प्राप्नोमि च प्रतिक्षणं रोमाञ्चितो भवामीति वा ॥ ७६ ॥ यद्विश्वरूपाख्यं सगुणं रूपमर्जुनाय ध्यानार्थं भगवान् दर्शि
यामास तदिदानीमनुसन्दधानमाह तदिति विश्वरूपं हे राजन्मम महान्विस्मयोऽत एव त्दृष्यामि चाहं स्पष्टमन्यत् ॥ ७७ ॥ एवं च
सति स्वपुत्र विजयादिसंभावनां परित्यजेत्याह यत्र यस्मिन् युधिष्ठिरपक्षे योगेश्वरः सर्वयोगसिद्धीनामीश्वरः
सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्भगवान् कृष्णो भक्तदुःखकर्षणस्तिष्ठति नारायणो यत्र पार्थो धनुर्धरो यत्र गाण्डीवधन्वा तिष्ठत्यर्जुनो नर-

राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् ॥ केशवार्जुनयोः पुण्यं त्दृष्यामि च मुहुर्मुहुः
॥ ७६ ॥ तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः॥ विस्मयो मे महान् राजन् त्दृष्यामि च
पुनः पुनः ॥ ७७ ॥ यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ॥ तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा-
नीतिर्मतिर्मम ॥ ७८ ॥

स्तत्र नरनारायणाधिष्ठिते तस्मिन् युधिष्ठिरपक्षे श्री राजलक्ष्मीर्विजयः शत्रुपराजयनिमित्त उत्कर्षो भूतिरुत्तरोत्तरं राजलक्ष्म्या विवृद्धि-
र्ध्रुवाऽवश्यंभाविनीति सर्वत्रान्वयः नीतिर्नयः एवं मम मतिर्निश्चयस्तस्माद्वृथा पुत्रविजयाशां त्यक्त्वा भगवदनुगृहीतैर्लक्ष्मीविजयादि
भागिभिः पाण्डवैः सह सन्धिरेव विधीयतामित्यभिप्रायः ' वंशीविभूषितकरान्नवनीरदाभात्पीताम्बरादरुणबिम्बफलाधरोष्ठात् । पूर्णेन्दु-
सुन्दरमुखादरविन्दनेत्रात् कृष्णात्परं किमपि तत्त्वमहं न जाने॥ काण्डत्रयात्मकं शास्त्रं गीताख्यं येन निर्मितम् । आदिमध्यान्तषट्केषु तस्मै
भगवते नमः॥ श्रीगोविन्दमुखारविन्दमधुनामिष्टं महाभारते गीताख्यं परमं रहस्यमृषिणा व्यासेन विख्यापितम्। व्याख्यातं भगवत्पदैः प्रतिपदं

॥१८९॥

श्रीशङ्कराख्यैः पुनर्विस्पष्टं मधुसूदनेन मुनिना स्वज्ञानशुद्ध्यै कृतम् ॥ इह योऽस्ति विमोहयन् मनः परमानन्दघनः सनातनः। गुणदोषभृ-
देष एव नस्तृणतुल्योदयं स्वयं जनः ॥ श्रीरामविश्वेश्वरमाधवानां प्रसादमासाद्य मया गुरूणाम्। व्याख्यानमेतद्विहितं सुबोधं समर्पितं

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे संन्यासयोगो नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ शुभं भवतु ॥ ॐ ॥ ॥ ॐ ॥

तच्चरणाम्बुजेषु ॥ ॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीमद्भगवद्गीता
गूढार्थदीपिकायामष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ द्व्यष्टादशशते शाके माघशुक्ल समापिता ॥ गूढार्थदीपिका टीका नवम्यामिदुवासरे ॥ १ ॥
नारायणमयूराभ्यां परोपकृतिसिद्धये ॥ मुद्रिता कीलयन्त्रे स्वे तेन कृष्णः प्रसीदतु ॥ २ ॥ श्रीसद्गुरुः कृष्णो विजयते

इदं माधुसूदनीटीकासमेतं श्रीमद्भगवद्गीतापुस्तकं
मुंबय्याख्यां राजधान्यां नेटिव ओपिनियनाख्ये
कीलयन्त्रे मुद्रितम्

शकाब्दाः १८२३.

॥ इति श्रीमधुसूदनटीकायुतभगवद्गीतासमाप्ता ॥